І. Г. ШОВКОШЛЯС

Археологічні дослідження на Україні (1917–1957)

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

І.Г. ШОВКОПЛЯС

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА УКРАЇНІ (1917-1957)

ОГЛЯД ВИВЧЕННЯ
АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК

ВИДАВНИЦТВО
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1957

Друкується за постановою Редакційно-видавничої ради АН УРСР.

Відповідальний редактор

доктор історичних наук
М. Я. РУДИНСЬКИЙ

ПЕРЕДМОВА

Відзначаючи всенародне свято — 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, радянський народ підводить підсумки своєї героїчної боротьби і самовідданої праці, спрямованих на побудову соціалістичного суспільства в нашій країні, на створення могутньої промисловості, колективного сільського господарства та передової соціалістичної науки і культури.

Важлива роль у справі підвищення загального культурного рівня радянського народу належить історичній науці. Завдяки допомозі і керівництву з боку Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу радянська історична наука досягла значних успіхів у висвітленні питань економічного і суспільного життя, культури та побуту населення території нашої країни з найдавніших часів до наших днів. XX з'їзд КПРС у своїх рішеннях, спрямованих на забезпечення дальшого розвитку радянської історичної науки, особливо підкреслив важливість глибокого вивчення першоджерел. Одне з найважливіших місць серед історичних джерел займають залишки матеріальної культури, які називаються археологічними пам'ятками. Особливо багато таких пам'яток, що є єдиними науковими джерелами для вивчення більшості стародавніх епох, вже виявлено і досліджено на території Української РСР.

Археологічні пам'ятки території України мають важливе значення для вивчення стародавньої історії всієї південної частини Східної Європи, а також ряду сусідніх територій.

У своїй книзі автор робить спробу подати короткий огляд головних археологічних пам'яток, досліджених на території України за роки Радянської влади. Огляд пам'яток подається в їх історико-хронологічній послідовності, починаючи від найдавніших, незалежно від років дослідження.

Огляд археологічних пам'яток відкривається короткими загальними характеристиками відповідних історичних епох. В кінці книги подається бібліографія наукової літератури з археології України, опублікованої в СРСР за 40 років. Вона допоможе всім, хто глибоко цікавиться вивченням стародавньої історії Української РСР, познайомитися з обсягом

наукових досліджень в цій галузі історичної науки та з характером її археологічних першоджерел.

Автор не вважає свою працю скільки-небудь вичерпною і сподівається, що вона покладе початок ряду нових наукових праць радянських археологів по висвітленню результатів дослідження археологічних пам'яток на території Української РСР.

Свою книгу автор присвячує 40-річчю Радянської влади.

ВСТУП

Територія Української РСР надзвичайно багата на археологічні пам'ятки, які належать до всіх стародавніх історичних епох, починаючи із стоянок раннього періоду стародавнього кам'яного віку (палеоліту), що безпосередньо зв'язані з проблемою первісного заселення людиною території Радянського Союзу, і кінчаючи залишками міст та сільських поселень епохи Київської Русі.

Тисячі відомих вже на Україні археологічних пам'яток—стоянки і поселення, городища і неукріплені селища, залишки античних і середньовічних міст, родові могильники і кургани, скарби ювелірних виробів і знахідки стародавніх монет — це лише невелика частка того, що ще не розвідане або ховається в землі. Щорічне виявлення десятків і навіть сотень усе нових і нових археологічних пам'яток в різних районах Української РСР є переконливим підтвердженням правильності такого висновку. Археологічні пам'ятки території України мають важливе значення для висвітлення історії стародавніх племен і народностей всієї Східної Європи, оскільки ця територія займала проміжне місце між стародавніми культурами Кавказу і Прикаспію, з одного боку, та Західної Європи, Східного Середземномор'я і Балкан — з другого. Саме тут, на території України, дуже рано появилися первісні люди, раніше, ніж в багатьох інших районах, виникали передові форми господарства, сюди проникали найважливіші досягнення стародавніх південних цивілізацій, які потім поширювалися звідси в більш північні райони Східної Європи. На території України зосереджено багато таких археологічних пам'яток, яких дуже мало або вони й зовсім відсутні в багатьох інших районах не тільки Східної Європи, а й далеко за її межами. До них належать, зокрема, такі видатні пам'ятки, як кургани скотарських племен епохи міді-бронзи та грандіозні за розмірами скіфські кургани, пам'ятки трипільської культури, залишки античних і стародавніх руських міст та багато ін.

Тому цілком природно, що археологічні пам'ятки України дуже рано привернули до себе увагу, і їх почали спеціально досліджувати.

За перші археологічні дослідження на Україні слід вважати розкопки в Києві в 30-х роках XVII ст. У цей наповнений гострими політичними подіями час, напередодні національно-визвольної війни українського народу проти панської Польщі, на Україні точилась уперта боротьба між православною та уніатською церквою. В цій боротьбі православна церква часто посилалася на давність православної релігії на території України. У зв'язку з цим посилився інтерес до стародавніх церковних пам'яток, особливо тих, що існували ще в період Київської Русі, тобто

задовго до виникнення уніатської церкви. Безперечно, що за таких умов особливий інтерес викликали залишки найдавнішої і найбільшої церковної споруди кінця X ст. на території України — Десятинної церкви в Києві, зруйнованої під час татаро-монгольської навали в 1240 р.

Саме з метою піднесення авторитету православної церкви і зміцнення її позицій в боротьбі з уніатами за вказівкою київського митрополита Петра Могили в 1635 р. були здійснені роботи по розчистці фундаментів Десятинної церкви і на них була збудована нова невелика церква під тією ж назвою. В новій будівлі, крім фундаментів, були використані також залишки стін стародавньої церкви.

Початок спеціальних археологічних досліджень на Україні відноситься до XVIII та початку XIX ст., коли були досліджені та описані перші пам'ятки античних міст і окремі великі скіфські кургани [1].

Слідом за ними почалися систематичні розкопки античних пам'яток на території Боспорського царства і, зокрема, його столиці — Пантікапея (сучасне місто Керч), а також античного і середньовічного Херсонеса-Корсуня (в околицях Севастополя), а потім античних міст Ольвії (на березі Бузького лиману), Тіри (в гирлі Дністра) та поселення на острові Березань.

Відкриття і розкопки в 1830 р. знаменитого «царського» скіфського кургана Куль-Оба поблизу Керчі [2] з його видатними творами грецького ювелірного ремесла привели до ще більшого розгортання археологічних досліджень античних та скіфських пам'яток. Ці дослідження, що тривають і до наших днів, привели до того, що залишки античних міст та зв'язані з ними поховальні пам'ятки вивчені тепер в Радянському Союзі набагато краще, ніж в багатьох країнах Європи.

Після Вітчизняної війни 1812 р., у зв'язку з національним піднесенням, викликаним перемогою над арміями Наполеона, пожвавилися також археологічні дослідження слов'янських пам'яток та стародавніх руських міст, в тому числі і на території України. Так, у 1824 р. в Києві було розкопано (К. Лохвицьким) руїни Десятинної церкви [3], а в 1832—1833 рр. розкрито одну з найвидатніших архітектурно-фортифікаційних споруд стародавнього Києва — Золоті ворота [4].

Таким чином, археологічні дослідження на Україні, які систематично ведуться вже понад 150 років, ознаменувалися вивченням ряду видатних пам'яток, що відомі тепер далеко за її межами.

Висвітлення результатів археологічних досліджень, здійснених за дореволюційні роки на Україні, не є завданням цієї книги. Тому ми зупинимося тут тільки на найважливіших з досліджених пам'яток та назвемо найвизначніших з дореволюційних дослідників.

З палеолітичних пам'яток на території України до революції були виявлені і частково досліджені такі пізньопалеолітичні стоянки, як

---

[1] Путешествие по Крыму в 1793 и 1794 гг. академика П. С. Палласа, ЗООИД, тт. XII—XIII, 1881—1883; П. Сумароков, Досуги Крымского судьи, или Второе путешествие в Тавриду, тт. I—II, СПБ, 1803—1805; Е. М. Придик, Мельгуновский клад, МАР, вып. 31, СПБ, 1911.

Назви основних серійних і періодичних видань та деяких збірників у виносках і бібліографії подані в умовних скороченнях, список яких з поясненнями наведений в кінці книги.

[2] Древности Боспора Киммерийского, т. I, СПБ, 1854.

[3] (К. Лохвицкий), План первобытной Киевской Десятинной Богородицкой церкви с объяснениями оного, ж. «Отечественные записки», ч. 21, кн. 59, СПБ, 1825.

[4] Укрепление Золотых ворот, Журнал Министерства народного просвещения, № 34, СПБ, 1838; К истории открытия Золотых ворот, 1832—1833 гг., Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца, кн. 5, К., 1891.

Гінцівська (перша стоянка епохи палеоліту, що стала відомою в Росії) на р. Удай, на Полтавщині, — Ф. І. Камінським і К. М. Феофілактовим (1873 р.) [1], Студеницька на Дністрі, поблизу Кам'янця-Подільського — В. Б. Антоновичем (1881 р.)[2], Кирилівська в Києві — В. В. Хвойком (1893—1903 рр.)[3], Мізинська на Десні, поблизу Новгорода-Сіверського, — Ф. К. Вовком (Волковим) та його учнями (1908—1916 рр.)[4] та печерна мустьєрська стоянка Вовчий Грот в Криму — К. С. Мережковським (1880 р.) [5].

При розкопках Кирилівської стоянки в Києві В. В. Хвойко вперше в археологічній науці застосував методику одночасного розкриття широкої площі стоянки із залишеннями виявлених знахідок на своїх місцях. Застосування цієї методики дало можливість виявити на стоянці ряд стародавніх побутових комплексів, залишених її первісними мешканцями.

Важливим досягненням науки також було вперше застосоване Ф. К. Вовком при розкопках Мізинської стоянки комплексне вивчення її археологами, палеонтологами і геологами, що сприяло всебічному висвітленню цієї цікавої пам'ятки. Всі ці досягнення наукової методики, значно удосконалені радянськими вченими, широко застосовуються тепер, і притому не тільки для вивчення пам'яток палеоліту. Завдяки дослідженням зазначених археологів палеолітичні пам'ятки території України стали надбанням світової науки. У 1915 р. О. А. Спіциним було видано першу узагальнюючу працю з палеоліту Росії, значне місце в якій було приділено пам'яткам території України [6].

В галузі вивчення неолітичних пам'яток, розташованих на території України, в дореволюційний час було зроблено дуже мало. Можна назвати лише невеликі розвідкові дослідження, здійснені М. Ф. Біляшівським у 1887—1889 рр. на Дніпрі в районі Києва [7], та відкриття М. І. Веселовським у 1890 р. в долині р. Молочної видатної пам'ятки первісного мистецтва та ідеології — так званої Кам'яної Могили із зображеннями, нанесеними на кам'яних плитах, частина яких, можливо, відноситься до неолітичної епохи [8].

Наприкінці XIX ст. розкопками в Києві та в с. Трипіллі на південь від нього В. В. Хвойком було виявлено пам'ятки ранньоземлеробських племен, що поклало початок вивченню так званої трипільської культури [9].

Ряд трипільських поселень пізніше був досліджений також в багатьох інших районах України. Вони вивчалися такими видатними дорево-

---

[1] Ф. И. Каминский, Следы древнейшей эпохи каменного века по р. Суле и ее притокам, Труды III АС, т. I, К., 1878; К. М. Феофилактов, О местонахождении кремневых орудий человека вместе с костями мамонта в Гонцах на реке Удае Лубенского уезда Полтавской губернии, там же.

[2] В. Б. Антонович, О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии, Труды VI АС, т. I, Одесса, 1886.

[3] В. В. Хвойко, Каменный век Среднего Приднепровья, Труды XI АС, т. I, М., 1901.

[4] Ф. К. Волков, Палеолитическая стоянка в с. Мезине Черниговской губернии, Труды XIV АС, т. III, М., 1911.

[5] К. С. Мережковский, Отчет о предварительных исследованиях каменного века в Крыму, ИРГО, 1880, т. XVI, вып. 2, 1881.

[6] А. А. Спицын, Русский палеолит, Зап. Отд. русск. и слав. археологии РАО, т. XI, СПБ, 1915.

[7] Н. Ф. Беляшевский, Следы пребывания первобытного человека на берегах Днепра вблизи г. Киева, Труды VIII АС, т. III, М., 1897.

[8] Н. И. Веселовский, Раскопки в Таврической губернии, ОАК за 1890 г.

[9] В. В. Хвойко, вказ. твір.

люційними дослідниками, як Е. Р. Штерн [1], О. А. Спіцин [2], С. С. Гамченко [3], М. Ф. Біляшівський [4] та ін.

Видатне наукове значення мали дослідження великої кількості курганів епохи міді-бронзи в басейні Сіверського Дінця, здійснені В. О. Городцовим у 1901 і 1902 рр. [5]. На основі цих досліджень В. О. Городцов створив періодизацію епохи міді-бронзи. Зазначена епоха за типами поховальних споруд і поховального інвентаря в курганах була поділена на три культури-періоди: ямну, катакомбну і зрубну. Ця періодизація зберігає своє значення й досі.

Велика група мегалітичних пам'яток епохи міді-бронзи на півдні України була наприкінці XIX ст. досліджена К. М. Мельник [6].

Значними були результати розкопок багатих скіфських («царських») курганів з численними коштовними речами, що супроводили похованих в них покійників. Найвідомішими з них, крім уже згадуваного Куль-Обського кургана біля Керчі, є Чортомлицький курган біля Нікополя на Дніпрі, досліджений І. Є. Забєліним у 1862 і 1863 рр. [7], та курган Солоха на лівому березі Дніпра недалеко від Нікополя, розкопаний М. І. Веселовським у 1912 і 1913 рр. [8]. Найвизначнішими пам'ятками лісостепових племен скіфського часу, вивченими до революції, були великі групи курганів в районі м. Сміли, Черкаської області, розкопані наприкінці XIX та на початку XX ст. О. О. Бобринським [9], та Більське городище на Полтавщині, дослідження якого провадились у 1906 р. В. О. Городцовим [10].

Видатні заслуги перед вітчизняною наукою в галузі вивчення античних міст Північного Причорномор'я мають О. І. Стемпковський [11], П. О. Дюбрюкс [12], А. Є. Люценко, К. Є. Думберг, В. В. Шкорпіл в Керчі, К. Н. Косцюшко-Валюжинич [13], Р. Х. Леппер [14] в Херсонесі, О. С. Уваров [15],

---

[1] Э. Р. Штерн, Догреческая культура на юге России, Труды XIII АС, т. I, М., 1906.

[2] А. А. Спицын, Раскопки глиняных площадок близ с. Колодистого в Киевской губ., ИАК, вып. 12, СПБ, 1904.

[3] С. С. Гамченко, Исследования в Подольской губернии, ОАК за 1909 г.; його ж, Спостереження над даними дослідів трипільської культури 1909—1913 рр., зб. «Трипільська культура на Україні», I, К., 1926.

[4] М. Ф. Біляшівський, Борисівське городище, там же.

[5] В. А. Городцов, Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии в 1901 г., Труды XII АС, т. I, М., 1905, його ж, Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии в 1902 г., Труды XIII АС, т. I, М., 1907.

[6] Е. Н. Мельник, Следы мегалитических сооружений в Южной России, Труды VI АС, т. I, Одесса, 1886.

[7] И. Е. Забелин, Древности Геродотовой Скифии, МАР, т. II, СПБ, 1872.

[8] Н. И. Веселовский, Расследование кургана «Солоха», ОАК за 1913—1915 гг.

[9] А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы, т. I—III, СПБ, 1887—1901.

[10] В. А. Городцов, Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 г. Исследование Бельского городища, Труды XIV АС, т. III, М., 1911.

[11] И. А. Стемпковский, Исследования о местоположении древних греческих поселений на берегах Понта Евксинского между Тирасом и Борисфеном, ж. «Отечественные записки», ч. 26, СПБ, 1826.

[12] П. Дюбрюкс, Описание развалин и следов древних городов и укреплений, некогда существовавших на европейском берегу Босфора Киммерийского от входа в пролив близ Еникальского маяка до горы Опук включительно при Черном море, ЗООИД, т. IV, 1858.

[13] К. К. Косцюшко-Валюжинич, ОАК за 1888—1906 гг.; ИАК вып. 1, 2, 4, 9, 16, 20, 25, 33, 42, СПБ, 1901—1911.

[14] Р. Х. Леппер, Дневник раскопок Херсонесского некрополя в 1908—1910 гг., Херсонесский сборник, т. II, Севастополь, 1927.

[15] А. С. Уваров, Исследования о древностях Южной России и берегов Черного моря т. I—II, 1851—1856.

І. Є. Забєлін[1], В. М. Ястребов, Б. В. Фармаковський[2] в Ольвії, Е. Р. Штерн[3] в Тірі і на Березані.

Поховальні пам'ятки (могильники) кінця першого тисячоліття до н. е. та перших століть н. е., відомі під назвою «пам'яток культури полів поховань», були виявлені і досліджувалися в лісостеповому Подніпров'ї В. В. Хвойком. Більш ранній могильник (II ст. до н. е. — II ст. н. е.) розкопувався в с. Зарубинцях, Переяслав-Хмельницького району, в 1899 р., а більш пізні (II—V ст. н. е.) в сс. Черняхові, Катарлицького району, та Ромашках, Рокитнянського району, Київської області, в 1899—1901 рр.[4].

Було досліджено також значну групу пам'яток літописних східнослов'янських племен та епохи Київської Русі. Серед них найважливішими в науковому відношенні були дослідження М. О. Макаренка на городищі Монастирище на Сулі в м. Ромнах (1906 р.)[5], М. Ф. Біляшівського на городищі Княжа Гора на Дніпрі поблизу Канева (1891—1893 рр.)[6], на городищі в с. Сахнівці[7] на Росі поблизу Корсунь-Шевченківського (1901 р.), В. В. Хвойка на городищі стародавнього Білгорода на р. Ірпені поблизу Києва (1909 і 1910 рр.)[8], а також дослідження курганних могильників літописних сіверян на Чернігівщині і в самому Чернігові (курган Чорна Могила) Д. Я. Самоквасовим у 70—80 роках XIX ст.[9], древлян на території сучасних Київської і Житомирської областей В. Б. Антоновичем в 1887 р.[10] та лучан на території сучасних Ровенської і Волинської областей К. М. Мельник у 1897 і 1898 рр.[11].

Значні археологічні дослідження були здійснені також на території Києва. Так, у 1894 р. В. В. Хвойко провадив розкопки на горі Кисілівці, де було виявлено і досліджено залишки ювелірної, костерізної, мідно-обробної та інших ремісничих майстерень, а в 1907 і 1908 рр. — на Старокиївській горі поблизу Десятинної церкви, де також було відкрито залишки ювелірної і костерізної майстерень та слов'янський язичеський жертовник-капище[12]. У 1908—1914 рр. Д. В. Мілєєвим здійснено перші широкі розкопки залишків Десятинної церкви[13].

Навіть цей короткий перелік археологічних досліджень, здійснених на території України за дореволюційний час, показує, що обсяг їх був все ж досить значним.

---

[1] И. Забелин, История русской жизни с древнейших времен, т. I, М., 1908.

[2] Б. В. Фармаковский, Архаический период в России, МАР, вып. 34, Пг., 1914; його ж, Ольвия, Пг., 1915.

[3] Э. Р. Штерн, Значение керамических находок на юге России для выяснения культурной истории Черноморской цивилизации, ЗООИД, т. XXII, 1900; його ж, О последних раскопках в Аккермане, ЗООИД, т. XXIII, 1901; його ж, Раскопки в Аккермане летом 1912 г., ЗООИД, т. XXXI, 1913; його ж, Отчет о раскопках на острове Березани летом 1913 г., ЗООИД, т. XXXII, 1914.

[4] В. В. Хвойко, Поля погребений в Среднем Приднепровье, ЗРАО, н. с., т. XII, СПБ, 1901.

[5] Н. Е. Макаренко, Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 г., ИАК, вып. 22, СПБ, 1907.

[6] Н. Ф. Беляшевский, Раскопки на Княжей горе в 1891 г., ж. «Киевская Старина», январь 1892 г.; його ж, Раскопки на Княжей горе в 1892 г., ж. «Киевская Старина», апрель 1893 г.

[7] Розкопки В. Є. Гезе.

[8] Н. Д. Полонская, Археологические раскопки В. В. Хвойко 1909—1910 гг. в м. Белгородке, Труды Московского Предварительного Комитета по устройству XV Археологического съезда, М., 1911.

[9] Д. Я. Самоквасов, Могильные древности Северянской Черниговщины, М., 1917; його ж, О раскопках кургана «Черная Могила» в Чернигове, ИРГО, т. X, СПБ, 1874.

[10] В. Б. Антонович, Раскопки в стране древлян, МАР, № 11, СПБ, 1893.

[11] Е. Н. Мельник, Раскопки в земле Лучан, Труды XI АС, т. I, М., 1901; її ж, Дневники раскопок, там же.

[12] В. В., Хвойко, Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена, К., 1913.

[13] ОАК за 1908 и 1911 гг.

Про особливу наукову важливість археологічних пам'яток території України свідчить також і те, що результатам їх вивчення була присвячена робота шести з 15 всеросійських Археологічних з'їздів, що відбулися в різних містах України: в Києві — Перший (1874 р.) і Одинадцятий (1899 р.), в Одесі — Шостий (1884 р.), в Харкові — Дванадцятий (1902 р.), в Дніпропетровську (кол. Катеринославі) — Тринадцятий (1905 р.), в Чернігові — Чотирнадцятий (1908 р.). Багато з досліджених пам'яток опубліковані в «Трудах» названих з'їздів.

У зв'язку із значним розгортанням археологічних досліджень на Україні на її території виникли перші в Росії товариства та музеї, що мали своїм завданням дослідження та охорону археологічних пам'яток. Серед них слід назвати, зокрема, Одеське товариство історії та старовини, засноване в 1839 р., Одеський (1825 р.), Керченський (1826 р.), Херсонський (1890 р.) та Херсонеський (1892 р.) археологічні музеї.

Сучасні Київський, Харківський, Львівський, Дніпропетровський, Херсонський, Миколаївський, Полтавський та ряд інших історичних та краєзнавчих музеїв України, що виникли в дореволюційний час, були засновані переважно як музеї археологічні і брали активну участь в дослідженні археологічних пам'яток. Археологічною діяльністю займалися також наукові товариства в Києві і Львові, Київський, Харківський та Новоросійський (Одеський) університети.

Археологічні дослідження на Україні, крім місцевих товариств, музеїв та університетів, провадили Московське археологічне товариство, Російське археологічне товариство, Археологічна комісія та інші установи і музеї Росії. Значну увагу археологічним дослідженням на Україні приділяли також губернські учені архівні комісії (Таврійська, Катеринославська, Полтавська, Чернігівська та ін.).

Проте було б зовсім невірним думати, що в дореволюційній археології на Україні не було істотних недоліків. Слід мати на увазі, що вона була передусім дворянсько-буржуазною наукою і переслідувала цілком виразні класові цілі. Вона зовсім не займалася питаннями історії безпосередніх виробників, зосереджуючи свою увагу на вивченні пам'яток, що належали представникам пануючого класу (церков, багатих поховань і т. п.). При цьому саме вивчення пам'яток йшло головним чином по шляху добування найбільш цінних та ефектних старожитностей, якими збагачувалися імператорські музеї (Ермітаж, Московський історичний та ін.) та приватні колекції представників поміщицько-буржуазної знаті Росії та України. Археологію розглядали як науку не історичну, а природничу (в галузі вивчення найдавніших пам'яток) або мистецтвознавчу (в галузі вивчення античних і слов'яно-руських пам'яток). Переважно речознавчо-колекційний підхід до вивчення стародавніх пам'яток дуже звужував можливості археологічної науки і не давав змоги розвиватися їй як науці про стародавню історію людства.

Значною перешкодою на шляху розвитку археологічної науки та організації охорони археологічних пам'яток в дореволюційний час була також приватна власність на землю та її надра. Самі археологічні пам'ятки, що знаходилися в землі, згідно з дореволюційними законами вважалися скарбами і оголошувалися приватною власністю. Тому для дослідження тієї чи іншої археологічної пам'ятки потрібні були тоді не тільки кошти, а й дозвіл власника землі, на якій вона була розташована. Історія археологічної науки знає чимало прикладів, коли землевласники, часто по прихоті, не дозволяли провадити розкопки археологічних пам'яток на своїх землях, або, навпаки, самі бралися за їх «дослідження», в результаті чого знищували їх і тим самим завдавали великої шкоди науці.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

РОЗВИТОК АРХЕОЛОГІЧНОЇ НАУКИ НА УКРАЇНІ ЗА РОКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

Археологічні дослідження на території України, що провадилися до революції рядом наукових установ, товариств та музеїв Москви, Петербурга, Одеси, Києва, Харкова, Катеринослава, Керчі, Херсонеса, Сімферополя, Херсона, Полтави, Чернігова та інших міст, були перервані або дуже звужені першою світовою, а потім громадянською війнами.

Велика Жовтнева соціалістична революція відкрила широкі перспективи для розвитку науки в нашій країні, в тому числі і археології.

Радянський уряд одним із своїх перших декретів проголосив ліквідацію приватної власності на землю і її надра, оголосивши їх всенародним надбанням. Стали всенародним надбанням і археологічні пам'ятки, а дослідження їх було покладено на спеціальні державні наукові і музейні установи. Самовільні розкопки стародавніх пам'яток були заборонені законом.

Після встановлення на Україні радянської влади разом з відбудовою зруйнованого народного господарства відновилися і археологічні дослідження. Спершу вони були дуже незначними за своїми масштабами і провадилися переважно місцевими музеями та установами. Так, дослідження білогрудівських пам'яток (1918—1923 рр.) були проведені Уманським музеєм; поселення і курганів в Усатові (1921 р.) — Одеським музеєм; мегалітичного могильника у Войцехівці (Колосівці) на р. Случі (1924 р.) — Волинським музеєм (в Житомирі); розкопки в Ольвії (1920 і 1921 рр.) — Миколаївським музеєм; неолітичних стоянок на Кримській Яйлі (1918 р.) — Таврійською вченою архівною комісією; могильника ранньослов'янського часу в с. Кантемирівці та курганів скіфського часу біля с. Мачух в басейні Ворскли (1922—1924 рр.) — Полтавським музеєм тощо.

Археологічні дослідження на Україні пожвавлюються в середині 20-х років. Так, наприклад, у 1925 р. вивчення археологічних пам'яток було здійснене вже в 16 районах республіки. З 1924 р. відновилися систематичні розкопки в Ольвії, в яких, крім українських археологів, брала участь значна група ленінградських учених.

Відновлення в цей період на Україні археологічних досліджень, які з року в рік почали набирати дедалі більших розмірів і ставати більш-менш систематичними, було безпосередньо зв'язане з розвитком

наукових та музейних археологічних установ, провідна роль серед яких належала науковим установам Академії наук Української РСР — Всеукраїнському археологічному комітетові та Кабінетові антропології.

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОМІТЕТ

Першою радянською археологічною установою на Україні, створеною в складі Академії наук Української РСР у 1919 р., була Комісія по складанню археологічної карти України.

Завданням цієї комісії були збирання, систематизація, вивчення та охорона археологічних пам'яток і знахідок, виявлених і досліджених на території України за весь дореволюційний період, та створення на їх основі археологічної карти республіки. Разом з тим комісія займалася підготовкою публікацій археологічних матеріалів, здобутих під час розкопок на Україні в дореволюційний період. Її завданням були також виявлення та згуртування навколо себе наукових сил археологів для розгортання нових археологічних досліджень.

Влітку 1921 р. розпорядженням Народного комісаріату освіти, у віданні якого в той час були всі наукові установи республіки, Українське наукове товариство в Києві було злите з Академією наук УРСР, а секції археології, мистецтв та матеріальної етнографії, що раніше входили до товариства, були включені до складу організованої в зв'язку з цим Археологічної комісії при Академії наук УРСР. В її складі були створені також архітектурно-монументальна і музейна секції та софійська комісія, завданням якої були всебічне вивчення і публікація пам'яток Софійського собору в Києві.

Археологічна комісія була створена як вища науково-теоретична установа Української РСР в галузі дисциплін, що належали до її профілю (археологія, мистецтвознавство, етнографія, архітектура, музейна справа).

У 1923 р. Археологічна комісія була перетворена в Археологічний комітет при Першому (історико-філологічному) відділі Академії наук, завданням якого були консультативні функції в галузі розвитку на Україні представлених в ньому наукових дисциплін. У 1923 р. комітет взяв активну участь в організації музейного містечка на базі Києво-Печерської лаври, здійснюючи також керівництво по впорядкуванню великих археологічних і мистецьких фондів Музею кол. Київської духовної академії та музейних цінностей, вилучених з церков і молитовних будинків на Україні. Комітет продовжував налагоджувати на території республіки облік і охорону археологічних та мистецьких пам'яток, одночасно згуртовуючи навколо себе наукові сили. Активна діяльність комітету, особливо в галузі охорони пам'яток, привела до значного розширення саме цих його функцій. У червні 1924 р. Археологічний комітет був реорганізований у Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК), який, лишаючись науковою установою в системі Академії наук, став головним органом Укрнауки[1] в справах охорони пам'яток культури в межах Української РСР. На ВУАК була, зокрема, покладена охорона на Україні всіх археологічних пам'яток як від різноманітних руйнувань, так і від самовільних любительських та скарбошукацьких розкопок. ВУАКу була доручена видача «відкритих листів» на право проведення археологічних досліджень на території республіки.

За своєю структурою ВУАК поділявся на два основні відділи —

---

[1] Укрнаукою називалось управління Народного комісаріату освіти Української РСР, яке здійснювало керівництво всіма науковими установами на Україні, в тому числі і Академією наук.

археологічний та мистецтвознавчий, до складу яких входили три комісії: софійська, яка мала завданням дослідження і охорону Софійського собору, золотарська, що займалася вивченням речей музейного значення з майна, вилученого з церков, монастирів та молитовних будинків, і трипільська, яка зосередила в своїх руках усі питання дослідження пам'яток ранньоземлеробської трипільської культури, широко представлених і в значних розмірах на той час уже досліджених на території України [1]. Реорганізований ВУАК приступив до здійснення широких організаційних заходів щодо згуртування навколо себе все ще розпорошених кадрів українських археологів для розгортання планомірних археологічних досліджень на всій території республіки і досяг в цьому напрямі певних результатів. Зокрема, навколо ВУАКу було об'єднано багато археологів, які жили на Україні — в Києві та інших містах республіки. Було створено значний актив з музейних працівників та любителів-краєзнавців, які брали потім активну участь в археологічних дослідженнях, що розгорнулися в багатьох районах України.

Як зазначалося вище, вже у 1925 р. ВУАКу вдалося організувати значну кількість археологічних експедицій. За своїм профілем вони охоплювали пам'ятки ряду стародавніх історичних епох: від раннього неоліту (стоянки на р. Смячці на північ від Новгорода-Сіверського) до епохи Київської Русі (розкопки в садибі Софійського собору в Києві). Особливо значна увага приділялась вивченню пам'яток трипільської культури. Досліджувалися, зокрема, трипільські поселення в сс. Борисівці, Халеп'ї, Верем'ї, Євминці, Томашівці та ряді інших пунктів. Результати археологічних досліджень, здійснених у 1925 р., були коротко опубліковані ВУАКом в його інформаційному виданні [2]. Археологічні дослідження, проведені ВУАКом у 1926 р., були ще ширші. Крім значного числа розвідкових робіт, було організовано 14 експедицій для стаціонарних розкопок ряду великих археологічних пам'яток [3].

У 1926 р. ВУАК видав свій перший збірник, присвячений дослідженню пам'яток трипільської культури [4].

Археологічні дослідження на Україні, загальне керівництво якими здійснювалось ВУАКом, зростали з кожним роком. Так, уже в 1928 р. археологічні експедиції працювали на території 30 (з 40) округ Української РСР. Експедиціями ВУАКу досліджено багато видатних пам'яток матеріальної культури, наприклад, відомий пізньоенеолітичний родовий могильник в Маріуполі (тепер м. Жданов), античні пам'ятки в Ольвії і на о. Березань, залишки древньоруського міста-фортеці — Райковецьке городище поблизу Бердичева, багато трипільських поселень на Дніпрі та Дністрі, Білогрудівські зольники кінця епохи міді-бронзи в околицях Умані, слов'янські поселення в Ромнах (городище Монастирище) і Києві (гора Киселівка), пам'ятки стародавньої Русі в Києві (в районі Десятинної церкви і Золотих воріт) та ін. [5].

Особливо велика робота була проведена ВУАКом щодо організації і здійснення археологічних досліджень в районі будівництва Дніпровської гідроелектростанції ім. В. І. Леніна.

За масштабами проведених досліджень та за кількістю учасників Дніпрогесівська експедиція, що працювала з 1927 по 1932 р., перевершувала всі археологічні експедиції, які працювали до того на Украї-

---

[1] Тут буде розглянута діяльність ВУАКу тільки в галузі його археологічних досліджень.

[2] Коротке звідомлення за археологічні досліди 1925 р., К., 1926.

[3] Коротке звідомлення за 1926 р., К., 1927.

[4] Зб. «Трипільська культура на Україні», 1, К., 1926.

[5] Характеристика згадуваних тут археологічних пам'яток буде подана нижче, у відповідних розділах книги.

ні. В її роботі брали участь археологи Києва, Харкова, Дніпропетровська, Одеси та ряду інших міст України. Нею було виявлено і досліджено багато стоянок і поселень, родових могильників і курганів різних історичних епох — від палеоліту до пізнього середньовіччя. На жаль, переважна більшість речових матеріалів, здобутих зазначеною експедицією, лишилася в свій час неопублікованою [1].

Археологічні дослідження, що провадилися у зв'язку з будівництвом гідроелектростанції на Південному Бузі, були набагато меншими за масштабами, ніж здійснені на дніпровських порогах, але також увінчалися значними науковими результатами [2].

Наприкінці 20-х та на початку 30-х років ВУАК видав ряд наукових праць — монографій та збірників, в яких висвітлені результати ряду здійснених ним експедицій та опубліковані різні археологічні матеріали [3].

Проте в діяльності ВУАКу, що сприяла значному розвитку археологічної науки на Україні, був також ряд істотних недоліків і помилок. Вони полягали насамперед у тому, що ВУАК значною мірою ізолювався від тієї плодотворної роботи по оволодінню вченням марксизму-ленінізму, що здійснювалася тоді в провідних наукових закладах нашої країни, недооцінював розробку теоретичних питань, скочуючись часто до простої описовості і речознавства, характерних для дореволюційної археології, не залучав до участі в археологічних дослідженнях на Україні вчених братніх республік, чим штучно звужував розмах своєї роботи, в ряді випадків уникав ділового співробітництва з провідною археологічною установою нашої країни — Державною академією історії матеріальної культури в Ленінграді.

Причиною цього було насамперед те, що частина співробітників ВУАКу знаходилась під впливом ідеології українського буржуазного націоналізму, що намагався відірвати Україну від Росії та інших братніх республік. Тенденція ВУАКу до ізоляції від наукових установ РРФСР знайшла свій вираз, зокрема, в тому, що в його наукових виданнях не було надруковано жодної статті московських і ленінградських археологів, і, навпаки, жодна з статей співробітників ВУАКу не була надіслана для публікації в археологічних виданнях Російської Федерації.

Ця неправильна практика ВУАКу дуже негативно відбилась на його науковій діяльності, яка дедалі більше почала відставати від вимог часу і загального розвитку радянської археологічної науки. Такий стан привів до необхідності перебудови археологічної роботи на Україні, що знайшло свій вираз в організації в 1934 р. на базі ВУАКу та інших археологічних наукових установ Інституту історії матеріальної культури (ІІМК) Академії наук Української РСР.

КАБІНЕТ АНТРОПОЛОГІЇ АН УРСР

Другою провідною науково-дослідною установою Академії наук УРСР, що провадила дослідження археологічних пам'яток поряд

---

[1] Значна частина їх лишається неопублікованою і досі. Звіти експедиції зберігаються в Науковому архіві Інституту археології АН УРСР, а речові матеріали — в ряді музеїв України, головним чином в Київському та Дніпропетровському історичних та Одеському археологічному. Лише частина матеріалів з розкопок 1927 р. була опублікована в «Збірнику Дніпропетровського історико-археологічного музею», вип. 1, Дніпропетровськ, 1929.

[2] Ф. Козубовський, Археологічні дослідження на території БОГЕСу (1930—1932), К., 1933.

[3] М. Макаренко, Маріупольський могильник, К., 1933; Хроніка археології та мистецтва, чч. 1—5 (чотири книжки), К., 1930—1933; Записки ВУАК, т. І, К., 1931.

з ВУАКом, був Кабінет антропології ім. Ф. К. Вовка. Він був заснований 21 березня 1921 р. під назвою «Музей антропології та етнології ім. Ф. К. Вовка» в складі трьох відділів — антропології, етнології та передісторії (палеоетнології). 31 березня 1922 р. музей був перейменований в Кабінет антропології та етнології, хоча назва «музею» часто зберігалася за ним навіть в офіціальних звітах Академії наук.

Кабінет антропології та етнології був створений на базі бібліотеки та наукового архіву згадуваного вище видатного вченого-антрополога та археолога Федора Кіндратовича Вовка (Волкова), заповіданих ним Академії наук Української РСР. Головним завданням своєї діяльності в галузі археології кабінет ставив дослідження найдавніших пам'яток, залишених первісними людьми, — стоянок стародавнього кам'яного віку. В цьому напрямі і була зосереджена, зокрема, діяльність відділу передісторії зазначеного кабінету [1].

Цей відділ здійснив дуже велику роботу щодо збирання та систематизації надзвичайно цінних матеріалів та документації з усіх дореволюційних розкопок відомої Мізинської пізньопалеолітичної стоянки на середній Десні.

Починаючи з 1927 р., Кабінет антропології здійснив дослідження багатьох важливих палеолітичних стоянок в ряді районів України, зокрема таких, як Журавка на Удаї поблизу Прилук, Студениця, Колачківці, Китайгород, Сокіл, Стара Ушиця та ін. на середньому Дністрі поблизу Кам'янця-Подільського, Мізинська і Пушкарівська I на середній Десні поблизу Новгорода-Сіверського та ін. Навколо кабінету була згуртована значна група археологів, переважно з музейних працівників України.

Кабінет видав чотири томи своїх наукових записок, в яких друкувалися статті переважно з палеоліту та антропології [2], а також випустив кілька невеликих видань, що були першими на Україні за радянських часів науковими працями з археології [3].

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ АН УРСР

Інститут історії матеріальної культури АН УРСР був створений за зразком Державної академії історії матеріальної культури в Ленінграді і проіснував в системі Академії наук УРСР до 1938 р.

Позитивною рисою в діяльності ІІМКу були організація і здійснення ряду великих комплексних археологічних експедицій, робота яких була спрямована на дослідження окремих важливих археологічних пам'яток, та широке залучення до участі в них провідних вчених Москви і Ленінграда та працівників багатьох музеїв України. Саме в цей період почали і значною мірою здійснили свою роботу такі великі експедиції, як Деснянська, що виявила і дослідила ряд важливих палеолітичних пам'яток на середній Десні (стоянки Чулатівська I і II, Новгород-Сіверська, група Пушкарівських); Гінцівська, що провела широкі розкопки відомої Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки на р. Удаї на Полтавщині; Трипільська, що здійснила повне дослідження одного з трипільських поселень біля с. Халеп'я на південь від Києва; Нікопольська, що провадила розкопки курганів епохи міді-бронзи і скіф-

---

[1] У 1927 р. Кабінет антропології та етнографії був поділений на дві окремі установи. Далі буде йти мова лише про Кабінет антропології, в складі якого лишився відділ передісторії.

[2] Антропологія, Річник Кабінету антропології, тт. I—IV, К., 1928—1931.

[3] Бюлетень Кабінету антропології та етнології, ч. I, К., 1925; М. Я. Рудинський, Матеріали до вивчення неолітичної доби в сточищі р. Ворскла. Стація в ур. Біла Гора під Полтавою, К., 1926.

ського часу на території Нікополя та його околиць; Ольвійська, що продовжувала розкопки залишків стародавнього грецького міста-держави Ольвії на правому березі Бузького лиману на південь від Миколаєва; Вишгородська, завданням якої було вивчення древньоруського міста Вишгорода на північ від Києва; Райковецька, що провадила розкопки згадуваного вище Райковецького городища біля Бердичева, та Київська, що провадила вивчення стародавніх пам'яток в найдавніших районах Києва — на території садиб кол. Михайлівського монастиря та Десятинної церкви. Проте ці важливі позитивні результати в роботі ІІМК АН УРСР великою мірою знецінювалися незначною кількістю наукових публікацій археологічних матеріалів, здобутих під час роботи як названих експедицій, так і експедицій попередніх років, здійснених ВУАКом, зокрема в дніпровському Надпоріжжі.

ІІМК, в порівнянні з ВУАКом та Кабінетом антропології, в галузі своєї наукової роботи впадав в іншу крайність — він майже зовсім відмовився від вивчення археологічних матеріалів і вдався до виконання вульгарно-соціологічних тем, які мало допомагали, а нерідко й завдавали значної шкоди розвиткові археологічної науки на Україні.

Значним недоліком в діяльності ІІМКу була також відсутність скільки-небудь чітко визначеного профілю його роботи. Крім археологічних досліджень, ІІМК взяв на себе виконання таких, зовсім йому не властивих завдань, як, наприклад, розробка питань етнографії, історії сучасної техніки і навіть обслідування ходу електрифікації сільського господарства. При недостатній кількості кадрів археологів таке надмірне розширення тематики дуже негативно впливало на розвиток археологічної науки на Україні, зводило її майже виключно до польових досліджень. Незадовільний стан науково-теоретичної діяльності ІІМКу можна простежити на серії його видань, які дуже мало висвітлювали конкретні питання стародавньої історії населення Української РСР та окремі археологічні пам'ятки, хоча в той же час там є чимало статей на загальні соціологічні теми [1].

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР

Незадовільна наукова діяльність ІІМКу була причиною його реорганізації влітку 1938 р. в Інститут археології АН УРСР. Разом із створенням цього інституту був чітко визначений його науково-дослідний профіль і накреслена широка програма археологічних досліджень на території Української РСР. Інститут археології був створений в складі чотирьох відділів — первісної археології (палеоліт, неоліт і епоха міді-бронзи), скіфо-античної археології (скіфо-сарматські племена і античні міста), слов'яно-руської археології (східні слов'яни і Київська Русь) та археологічної технології. До складу інституту входили також Ольвійський і Вишгородський заповідники, що мали своїм завданням охорону пам'яток цих стародавніх міст.

У 1939 р., в зв'язку з возз'єднанням західних областей України з Українською РСР, до складу інституту ввійшла так звана львівська група, що об'єднала навколо себе археологів західноукраїнських областей.

Інститут археології в тісному співробітництві з археологами Москви і Ленінграда та музеями і вузами України розгорнув широкі польові дослідження археологічних пам'яток одночасно в багатьох районах республіки, а також почав підготовку видань, присвячених результатам польових досліджень на Україні за попередні роки.

---

[1] Наукові записки ІІМК УАН, вип. 1—6, К., 1934—1937.

Польові дослідження інституту охопили пам'ятки всіх стародавніх епох. Для прикладу можна відмітити продовження розкопок ряду палеолітичних стоянок на середній Десні, вивчення наскельних зображень Кам'яної Могили та розкопки розташованої біля неї неолітичної стоянки, розкопки трипільських поселень в сс. Халеп'ї на Київщині, Володимирівці на Кіровоградщині та Городську на Житомирщині, відновлення розкопок Усатівського могильника епохи міді-бронзи біля Одеси, розкопки городищ скіфського часу в басейні Тясьмину, ранньослов'янського могильника в с. Корчуватому біля Києва, обслідування і розкопки слов'янських городищ і могильників в басейні Ворскли, розкопки древньоруських міст — Києва (Десятинна церква, Михайлівський монастир, гора Кисілівка, гора Дитинка) і Галича та вивчення залишків запорозьких козацьких січей на Дніпрі в межах Дніпропетровської та Запорізької областей.

За довоєнний період Інститут археології підготував і видав ряд збірників [1] і науково-популярних праць [2], присвячених публікації матеріалів польових досліджень та висвітленню окремих історичних епох.

Велику роль в підсумуванні археологічної роботи на Україні відіграли проведені інститутом у 1939—1941 рр. чотири наукові конференції, про які мова буде йти нижче.

Широко розгорнута робота Інституту археології була перервана віроломним нападом гітлерівської Німеччини на Радянський Союз і тимчасовою окупацією території України. Інститут був евакуйований в Уфу (Башкирська АРСР), де його колектив входив спочатку до Відділу історії та археології Інституту суспільних наук, а з середини 1942 р. до весни 1944 р. становив самостійний відділ археології Інституту історії та археології АН УРСР.

Під час перебування в евакуації співробітники інституту підготували і опублікували ряд наукових статей, присвячених дослідженню археологічних пам'яток стародавнього Києва та Ольвії, Усатівським і Нікопольським курганам та неолітичним стоянкам Сіверського Дінця [3].

Влітку 1944 р., після повернення Академії наук УРСР з евакуації на Україну, знову був відновлений Інститут археології в складі трьох відділів — первісної, скіфо-античної та слов'янської археології — в Києві та окремого відділу у Львові. В 1946 р. був відновлений історико-культурний заповідник «Ольвія», який ввійшов до складу Академії наук на правах самостійної установи. В 1951 р. у зв'язку з організацією Львівського філіалу Академії наук УРСР львівський відділ Інституту археології був переданий до складу Інституту суспільних наук. У 1952 р. Ольвійський заповідник був переданий до складу Інституту археології.

Інститут археології в післявоєнний час розгорнув надзвичайно широку діяльність щодо вивчення археологічних пам'яток на Україні. За своїми масштабами польові дослідження інституту за післявоєнні роки перевершили все, що було зроблено на Україні за весь попередній період. Слід зазначити, що в окремі роки для дослідження різноманітних пам'яток інститут організовував по 25—30 археологічних експедицій, які одночасно працювали в багатьох областях України. В цих експедиціях брали участь не тільки співробітники Інституту археології, а й багато археологів Москви і Ленінграда, музейних і вузівських працівників

---

[1] Зб. «Трипільська культура», т. I, К., 1940; зб. «Ольвия», т. I, К., 1940; зб. «Палеоліт і неоліт України», К. (вийшов з друку в 1947 р.).

[2] П. Й. Борисковський, Людина кам'яного віку на Україні, К., 1940; Т. С. Пассек, Трипільська культура, К., 1941; Л. М. Славін, Ольвія, К., 1938; Л. Д. Дмитров, Перекоп. Ров и вал, К., 1940.

[3] Статті надруковані в «Наукових записках Інституту історії та археології», тт. I і II, виданих у 1943 та 1946 рр. в Уфі і Києві.

Української РСР. Археологічні дослідження на Україні в післявоєнний час провадяться в тісному співробітництві з Інститутом історії матеріальної культури Академії наук СРСР.

Кількість пам'яток, виявлених і досліджених Інститутом археології за післявоєнні роки, обчислюється сотнями. Вони відносяться до всіх історичних епох минулого України, починаючи від раннього палеоліту і кінчаючи пізнім середньовіччям. Не маючи ніякої можливості перелічити тут навіть невелику частину археологічних пам'яток, досліджуваних інститутом в післявоєнний час, назвемо лише найголовніші з них. Це, зокрема, ранньопалеолітичні стійбища Лука-Врублівецька, Круглик і Ненаситець; пізньопалеолітичні стоянки Добранічівка, Фастів, Радомишль, Володимирівка, Бабин I, Молодове V; нові розкопки Мізинської, Амвросіївської та Осокорівської стоянок; неолітичні стоянки в дніпровському Надпоріжжі (на Сурському, Кізлевому і Шулаєвому островах), на Південному Бузі та Сіверському Дінці; ранньотрипільські поселення Лука-Врублівецька на середньому Дністрі, Сабатинівка II і Гренівка на Південному Бузі; пізньотрипільські могильники з трупоспаленнями в районі Києва; поселення раннього періоду епохи міді-бронзи Михайлівка і Скеля-Каменоломня на нижньому Дніпрі та в дніпровському Надпоріжжі; Кам'яна Могила з її наскельними зображеннями; поселення пізнього періоду епохи міді-бронзи Сабатинівка I на Південному Бузі, Волоське в дніпровському Надпоріжжі, Ушкалка, Бабине та Зміївка на нижньому Дніпрі, білогрудівські поселення біля Умані; поселення, городища та курганні поховання передскіфського і ранньоскіфського часу Лука-Врублівецька, Ленківці та Нагоряни на середньому Дністрі, Чорний ліс на Кіровоградщині, Суботів і Жаботин в басейні Тясьмину та Бондариха, Оскол і Хухра на Сіверському Дінці та Ворсклі; багатий скіфський курган в Мелітополі; поселення V—III ст. до н. е. в Підгірцях на південь від Києва; античні міста Ольвія і Тіра; Переяслав-Хмельницький та Лохвицький могильники черняхівського типу; слов'янські поселення другої половини I тисячоліття н. е. Лука-Райковецька біля Бердичева, Волинцеве на Сеймі біля Путивля та Пастирське городище на Черкащині в басейні Тясьмину; древньоруські міста Колодяжин, Пліснеськ і Воїнь; нові древньоруські пам'ятки Києва, Чернігова і Галича та багато ін.

Починаючи з 1951 р., Інститут археології здійснює також великі за масштабами археологічні дослідження в районах новобудов — Каховської ГЕС на нижньому Дніпрі (1951—1955 рр.), Кременчуцької ГЕС на середньому Дніпрі (з 1955 р.), каналу Північний Донець — Донбас (з 1955 р.), в результаті яких виявлено і досліджено десятки нових пам'яток різних історичних епох.

Крім польових досліджень, Інститут археології за післявоєнні роки видав значну кількість наукової літератури, в якій публікуються досліджувані археологічні пам'ятки та висвітлюються загальні питання стародавньої історії України. Інститут, зокрема, випускає три серійні видання: наукові записки «Археологія» (вийшло 11 томів за 1947—1957 рр.), збірники звітів та матеріалів археологічних експедицій — «Археологічні пам'ятки УРСР» (вийшло 6 томів за 1949—1957 рр.) та невеликі збірники на російській мові — «Краткие сообщения Института археологии» (вийшло 7 випусків за 1952—1957 рр.).

Крім того, за післявоєнний час вийшли з друку монографії В. К. Гончарова «Райковецкое городище» (1950 р.), М. К. Каргера «Археологические исследования древнего Киева» (1950 р.), І. В. Фабриціус «Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР», вип. I (1951 р.), П. П. Єфіменка «Первобытное общество» (1953 р.) та підготовлені до друку монографії М. Ю. Брайчевського «Римська монета на території

України» і Е. І. Соломонік «Скифо-сарматские знаки Северного Причерноморья».

У 1957 р. вийшла з друку колективна узагальнююча праця Інституту археології «Нариси стародавньої історії Української РСР» — перша у вітчизняній історичній науці спроба дати систематичний виклад історії населення, яке мешкало на території республіки від палеоліту до епохи Київської Русі включно.

У серії науково-популярних видань вийшли книжки Б. М. Гракова «Скіфи» (1947 р.), В. І. Довженка «Військова справа в Київській Русі» (1950 р.), Л. М. Славіна «Древний город Ольвия» (1951 р.) та І. Г. Шовкопляса «Стародавній кам'яний вік на Україні» (1955 р.).

Багато наукових статей співробітників інституту про дослідження археологічних пам'яток та з питань стародавньої історії України систематично друкується в інших наукових виданнях і журналах Москви і Києва.

За післявоєнні роки інститут провів чотири наукові конференції.

Влітку 1956 р., у зв'язку з реорганізацією Кримського філіалу АН УРСР до складу Інституту археології ввійшов відділ античної та середньовічної археології Криму в Сімферополі та археологічна станція в Бахчисараї. Інституту археології підпорядкована також заповідна територія «Кам'яна Могила». В інституті є спеціальна бібліотека, науковий рукописний архів, фотоархів, фотолабораторія і лабораторія камеральної обробки археологічних матеріалів та великі фонди цих матеріалів. Інститут готує кадри археологів через аспірантуру, за рахунок якої він поповнився значною групою молодих спеціалістів.

Інститут археології підтримує безпосередній науковий зв'язок з археологічними установами Польщі, Чехословаччини, Румунії, Болгарії і Югославії і обмінюється з ними науковими виданнями. В археологічних експедиціях інституту в 1956 і 1957 рр. брали участь польські і болгарські археологи.

Інститут археології підтримує тісний зв'язок з історичними та краєзнавчими музеями України, допомагає їм археологічними матеріалами для експозицій та консультаціями, друкує в своїх виданнях статті музейних працівників, залучає їх до експедиційних досліджень і запрошує на свої наукові конференції. Інститут має також значний актив з працівників вузів і вчителів багатьох шкіл республіки.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНШИХ УСТАНОВ АКАДЕМІЇ НАУК УРСР

Крім Інституту археології, археологічні дослідження на Україні за роки радянської влади провадив також ряд інших установ Академії наук УРСР.

Значну наукову роботу в цьому напрямі провела Одеська комісія краєзнавства, заснована в серпні 1923 р. В її складі була організована спеціальна археологічна секція, завданням якої було вивчення археологічних пам'яток Північного Причорномор'я, тобто степової смуги Української РСР, а також Криму. Навколо комісії були згуртовані археологи, музейні працівники і краєзнавці Одеси, Херсона, Миколаєва, Дніпропетровська, Мелітополя, Нікополя, Кривого Рога та ряду інших південних міст України.

Комісія краєзнавства разом з музеями Одеси, Дніпропетровська, Херсона та інших міст брала активну участь в дослідженнях Ольвії, Усатівських поселення і могильників, Любимівського городища, а також в обслідуванні пам'яток на території тодішніх Мелітопольської, Перво-

майської і Криворізької округ, в околицях Одеси та в ряді інших районів.

Результати археологічних досліджень, здійснених комісією, опубліковані в кількох випусках її друкованого органу — «Вісника Одеської Комісії краєзнавства» (ч. 1 за 1924 р., ч. 2-3 за 1925 р., ч. 4-5 за 1930 р.).

Активну участь в дослідженні палеолітичних стоянок на Україні також брала створена наприкінці 20-х років при Геологічному інституті Академії наук УРСР Комісія по вивченню четвертинного періоду. Її співробітники брали участь в розкопках палеолітичних стоянок Журавської, Мізинської, Довгинецької, Дубової Балки, Кайстрової Балки, Кодацької, Осокорівської. Статті про ці дослідження надруковані в ряді випусків органу комісії — щорічних збірниках «Четвертинний період», що виходили в Києві до середини 30-х років.

Інститут суспільних наук у Львові, до складу якого входить окремий відділ археології, зосередив у своїх руках дослідження археологічних пам'яток на території західних областей України. За останні роки археологами цього інституту здійснені значні дослідження палеолітичних (стоянки Бабин I, Молодове V, Вороновиця на південь від Хотина) та трипільських (поселення в с. Ленківцях, Чернівецької області) пам'яток на середньому Дністрі, поселення культури лінійно-стрічкової кераміки на верхньому Дністрі (в с. Незвиськові, Станіславської області), ряду поселень епохи міді-бронзи (поселення в сс. Зимному і Ставку на Волині), поселень і поховань ранніх слов'ян і епохи Київської Русі (поселення в сс. Черепині та Ріпневі на Львівщині) в різних районах західних областей. Інститут суспільних наук видав два випуски своїх наукових записок, присвячених результатам вивчення археологічних пам'яток [1].

Статті співробітників цього інституту з питань археології друкуються також у виданнях Інституту археології в Києві та Інституту історії матеріальної культури АН СРСР в Москві.

Окремі наукові дослідження на археологічні теми в різний час розроблялися також в таких наукових установах Академії наук Української РСР, як Кафедра історії України (при ній були спеціальні археологічна секція та кабінет первісної культури), Етнографічна комісія та Інститут української культури в Харкові, при якому існував спеціальний сектор історії матеріальної культури. Проте всі ці наукові установи не розгорнули скільки-небудь значної роботи в галузі археології, обмежившись у своїй діяльності обговоренням доповідей на археологічні теми та публікацією окремих статей в своїх виданнях.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ УСТАНОВ, ЩО НЕ ВХОДЯТЬ В СИСТЕМУ АКАДЕМІЇ НАУК УРСР

Крім наукових установ Академії наук УРСР, археологічні дослідження на Україні за роки Радянської влади провадив також ряд інших наукових установ, вузів та музеїв України, Москви і Ленінграда.

Серед цих установ насамперед треба назвати Інститут історії матеріальної культури (ІІМК) АН СРСР.

Обсяг археологічних досліджень, проведених ним на території України, досить значний. Серед них особливо слід відзначити вивчення палеолітичних стоянок на Десні, Дністрі, в Криму (Пушкарівські, Чулатів II, Мурзак-Коба, Фатьма-Коба, Шан-Коба), трипільських поселень на Дні-

[1] Наукові записки інституту суспільних наук АН УРСР, тт. I—II, К., 1953—1954.

стрі (Лука-Врублівецька, Поливанів Яр, Берново-Лука), античних міст (Пантікапей, Мірмекій, Тірітака, Ілурат, Ольвія), слов'янських поселень та городищ (Опішня, Ново-Троїцьке), скіфських городищ (Кам'янське та Неаполь скіфський), древньоруських міст (Київ, Чернігів, Переяслав) та багатьох інших. Значна кількість цих пам'яток досліджувалася ІІМКом у співробітництві з Інститутом археології АН УРСР.

Інститут історії матеріальної культури АН СРСР за роки Радянської влади здійснив велику програму наукових археологічних видань, багато з яких присвячене археологічним пам'яткам, дослідженим на території України. Найважливішими з таких видань є серійні збірники «Советская археология», «Материалы и исследования по археологии СССР» і «Краткие сообщения ИИМК». Пам'яткам території України присвячений ряд тематичних збірників і монографій. Серед останніх можна назвати такі праці, як монографії П. Й. Борисковського «Палеолит Украины» (1953 р.), С. М. Бібікова «Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре» (1953 р.), Т. С. Пассек «Периодизация трипольских поселений» (1949 р.), Б. М. Гракова «Каменское городище» (1954 р.), В. Ф. Гайдукевича «Боспорское царство» (1949 р.) та ін.

Інститут історії матеріальної культури АН СРСР бере активну участь в усіх наукових конференціях Інституту археології та в польових дослідженнях на новобудовах України. Спільно з Інститутом археології він видав і готує ряд наукових праць.

Значні археологічні дослідження на території Кримської області на протязі ряду років (1948—1956) провадив Відділ історії та археології Кримського філіалу Академії наук СРСР (з 1954 р. — Академії наук УРСР). Його співробітниками, зокрема, проведені дуже важливі за своїм науковим значенням і великі за масштабами дослідження столиці скіфської держави в Криму — Неаполя скіфського в околицях Сімферополя, а також пам'яток епохи міді-бронзи в зоні Сімферопольського водоймища, таврських пам'яток в гірському Криму, середньовічних пам'яток поблизу Бахчисарая і Планерського (кол. Коктебель) та залишків античного театру в Херсонесі.

У 1956 р. відділ увійшов до складу Інституту археології.

Значну роботу по дослідженню археологічних пам'яток на Україні (в тому числі і в Криму, що увійшов до складу Української РСР в 1954 р.) провадять також багато наукових товариств, музеїв і вузів України, Москви і Ленінграда. Особливо слід відзначити роботу, здійснену такими установами, як Таврійська учена архівна комісія та створене на її основі Таврійське товариство історії, археології та етнографії в Сімферополі[1] (дослідження пам'яток кам'яного віку, скіфських городищ, пам'яток таврів та печерних міст), а також музеї — історико-археологічні: Херсонеський (дослідження пам'яток Херсонеса Таврійського та Гераклейського півострова)[2], Керченський (дослідження пам'яток античного Пантікапея) та Одеський (дослідження Ольвії, Усатова та пам'яток I тисячоліття н. е. між Південним Бугом і Дністром); історичні: Київський (дослідження слов'янських пам'яток на горі Кисілівці та пізньотрипільського поселення на Кирилівських висотах у Києві), Харківський (дослідження Донецького городища, поселення кінця епохи міді-бронзи в Мерефі, городищ скіфського періоду навколо Харкова та аланського могильника у Верхньому Салтові),

[1] Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии, № 56—57, Симферополь, 1919—1920]; Известия Таврического Общества истории, археологии и этнографии, тт. I—IV, Симферополь, 1927—1930.

[2] Херсонесский сборник, тт. I—IV, 1926—1948.

Дніпропетровський (дослідження різноманітних пам'яток в дніпровському Надпоріжжі), Львівський (дослідження пам'яток різних епох в західних областях України), Чернігівський (дослідження Шестовицького могильника) та Бахчисарайський (дослідження печерних міст Криму); краєзнавчі: Сімферопольський (кол. музей Тавріди — дослідження різноманітних пам'яток Криму), Херсонський (дослідження скіфо-сарматських городищ та інших пам'яток на нижньому Дніпрі), Миколаївський (дослідження в Ольвії), Ворошиловградський (дослідження пам'яток епохи міді-бронзи в Донбасі), Ізюмський (вивчення неолітичних стоянок на Сіверському Дінці), Полтавський (дослідження пам'яток скіфського та ранньослов'янського часу в басейні Ворскли), Сосницький (вивчення археологічних пам'яток на середній Десні), Житомирський (дослідження Войцехівського могильника та інших пам'яток епохи міді-бронзи і культури полів поховань на Волині), Уманський (дослідження трипільських та білогрудівських пам'яток), Запорізький (дослідження пам'яток епохи міді-бронзи в ряді районів області), Кам'янець-Подільський (дослідження пам'яток трипільської культури та епохи міді-бронзи на середньому Дністрі), Чернівецький (дослідження пам'яток трипільської культури та епохи Київської Русі на Буковині), Закарпатський (дослідження слов'янського поселення Радванка в Ужгороді) та ін., що систематично провадять охорону і дослідження археологічних пам'яток. Багато музеїв України зберігають у себе численні археологічні матеріали і широко експонують їх. Особливо великі археологічні збірки мають Київський [1] і Львівський історичні та Одеський археологічний музеї, в яких зберігається більшість матеріалів, здобутих археологічними експедиціями на Україні за весь довоєнний період. Значна частина матеріалів післявоєнних експедицій знаходиться тепер у фондах Інституту археології АН УРСР. В міру наукового опрацювання та видання інститут передає їх музеям тих районів і областей, з території яких ці пам'ятки походять. Найбільша кількість матеріалів передається Київському історичному музею.

Велика колекція матеріалів з післявоєнних розкопок в Ольвії зберігається в Ольвійському заповіднику, при якому існує спеціальний музей.

Археологічні дослідження на Україні провадять також музеї Москви і Ленінграда, зокрема Музей образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна (вивчення пам'яток Пантікапея) та Державний Ермітаж (дослідження античного міста Німфея в Криму та пам'яток ранньоскіфського часу і слов'янських в басейні Дністра).

З вузів України в археологічних дослідженнях беруть участь Київський (дослідження Ольвії), Харківський (дослідження пам'яток скіфського періоду на Сіверському Дінці), Одеський (дослідження скіфо-сарматських пам'яток між Південним Бугом і Дністром) та Ужгородський (вивчення пам'яток епохи міді-бронзи в Закарпатті) університети.

Вивчення археологічних пам'яток на Україні провадять також Московський (пам'ятки скіфських племен на півдні України) та Ленінградський (пам'ятки трипільської культури, епохи міді-бронзи та скіфського періоду) університети.

Завдяки широкій участі перелічених вище і багатьох інших наукових установ і товариств, музеїв і вузів України, Москви і Ленінграда в дослідженні археологічних пам'яток на території Української РСР

[1] И. Г. Шовкопляс, Киевский исторический музей, КСИА, вып. 1, 1952.

радянська історична наука дістала можливість досить повно висвітлити стародавню історію південної частини Східної Європи і ряду сусідніх територій, про які ще до недавнього часу було відомо дуже мало.

НАУКОВІ КОНФЕРЕНЦІЇ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР

Як уже зазначалося вище, Інститутом археології АН УРСР було проведено в Києві вісім наукових конференцій. В їх роботі брали участь представники ІІМК АН СРСР, а також працівники музеїв і вузів України, наукова громадськість і студенти Києва.

Перша наукова конференція, що відбулася 7—9 січня 1939 р., була присвячена вивченню пам'яток трипільської культури. Було заслухано і обговорено 12 доповідей, в яких підсумовувались результати польових досліджень багатьох трипільських пам'яток і висувався ряд цікавих гіпотез про характер трипільських поселень і жител, періодизацію і хронологію пам'яток цієї культури, склад фауни і ландшафтні умови зайнятої нею території, про характер суспільної організації трипільських племен і т. п.[1].

Друга наукова конференція відбулася 25—28 квітня 1939 р. На ній було заслухано і обговорено 25 доповідей та повідомлень про результати досліджень ряду городищ скіфського часу в лісостеповому Правобережжі в басейні Тясьмину та на Лівобережжі в районі Харкова, скіфських курганних поховань в районі Нікополя, архітектурних і господарських комплексів Ольвії, скіфо-сарматських пам'яток приморських степових районів між Південним Бугом і Дністром, а також із загальних питань історії населення Північного Причорномор'я в скіфо-сарматську епоху[2].

15—19 травня 1939 р. відбулася Третя наукова конференція Інституту археології, присвячена вивченню палеоліту і неоліту та ряду загальних питань історії четвертинного періоду. Конференція була скликана Інститутом археології разом з Інститутом історії матеріальної культури АН СРСР та радянською секцією Міжнародної асоціації по вивченню четвертинного періоду. В роботі конференції взяли участь представники різних наукових спеціальностей — археологи, геологи, геоморфологи, грунтознавці, палеоботаніки і палеозоологи — з багатьох наукових закладів Радянського Союзу. На конференції було заслухано 67 доповідей та повідомлень про польові дослідження пам'яток палеоліту і раннього неоліту, здійснених на території СРСР протягом 1938 року, а також з різних питань історії четвертинного періоду.

Після закінчення роботи конференції в Києві для її учасників була організована екскурсія в басейн Десни для огляду нововиявлених палеолітичних стоянок та ознайомлення з геологічними умовами залягання їх культурного шару. Були оглянуті Пушкарівські, Чулатівські та Новгород-Сіверська стоянки, досліджувані в ті роки комплексною Деснянською експедицією, організованою Інститутом археології АН УРСР, Інститутом історії матеріальної культури, Інститутом геологічних наук АН СРСР, а також Інститутом антропології Московського університету[3].

Четверта наукова конференція відбулася 28 січня — 2 лютого 1941 р. Було заслухано і обговорено 25 доповідей та повідомлень, в яких роз-

---

[1] Т. С. Пассек, Об итогах научной конференции Института археологии Академии наук УССР, посвященной изучению трипольской культуры, КСИИМК, вып. II, 1939.

[2] Л. М. Славин, Научная конференция археологов, изучающих историю Украины в скифо-сарматский период, ВДИ, 1940, № 1.

[3] С. А. Трусова, III конференция по изучению палеолита, КСИИМК, вып. III, 1940; Б. Ф. Земляков, Экскурсия участников Киевской археологической конференции в бассейн р. Десны, там же.

глядалися важливі питання стародавньої історії Української РСР та висвітлювались результати польових досліджень окремих пам'яток. Зокрема, на конференції були обговорені питання про формування неолітичних культур, періодизацію трипільських поселень, усатівську культуру та її історичні зв'язки, про зв'язки племен Правобережжя і Лівобережжя України в епоху міді-бронзи, походження і розвиток зрубної культури та ряд інших питань [1].

Через рік після закінчення Великої Вітчизняної війни, 1—5 червня 1946 р., відбулася П'ята наукова конференція Інституту археології, яка пройшла під знаком мобілізації зусиль археологів на розгортання на території України в найближчі роки широких археологічних досліджень. У зв'язку з цим переважна більшість з 34 заслуханих і обговорених на ній доповідей та повідомлень була присвячена підсумкам досліджень та завданням по вивченню окремих груп пам'яток та цілих історичних періодів. На конференції були заслухані також звіти перших 11 післявоєнних експедицій, проведених Інститутом археології в 1945 р. Дві доповіді були присвячені висвітленню стану археологічних досліджень в західних та Закарпатській областях Української РСР. На конференції були накреслені завдання щодо дослідження археологічних пам'яток на Україні та розгортання науково-дослідної роботи Інституту археології на першу післявоєнну п'ятирічку [2].

3—7 червня 1952 р. відбулася Шоста наукова конференція Інституту археології, присвячена підсумкам археологічних досліджень на Україні за післявоєнні роки. Доповіді, заслухані на пленарних засіданнях [3], були присвячені багатьом актуальним питанням стародавньої історії, таким, як походження східних слов'ян, формування древньоруської народності, етнічний склад населення території України в скіфський період, проблема раннього трипілля та ін. На конференції були підведені підсумки роботи Інституту археології за післявоєнні роки та накреслені завдання його дальшої роботи. Були підведені також підсумки археологічних досліджень в районі новобудов на півдні України, зокрема на нижньому Дніпрі, Молочній та Інгульці, здійснених у 1951 р. Значна кількість доповідей та повідомлень про дослідження окремих пам'яток була обговорена на трьох секціях конференції. Всього на ній було заслухано 50 доповідей та повідомлень, в обговоренні яких взяли участь 76 чоловік [4].

Сьома наукова конференція Інституту археології, що відбулася 2—5 лютого 1954 р., була скликана на відзнаку знаменної дати в історії українського народу — 300-річчя возз'єднання України з Росією. На пленарних та секційних засіданнях конференції було заслухано 72 доповіді та повідомлення, присвячені результатам польових досліджень на Україні за 1952—1953 рр. та окремим питанням стародавньої історії півдня Східної Європи. В обговоренні їх взяли участь понад 70 чоловік. Значна частина цих доповідей та повідомлень була присвячена дослідженням пам'яток, здійсненим в районі будівництва Каховської ГЕС та зрошувальних систем на Інгульці.

Робота конференції показала, що археологи України досягли значних результатів в польовому дослідженні пам'яток, але ще відстають в розробці теоретичних питань, підготовці узагальнюючих праць із стародавньої історії Української РСР та публікації здобутих експедиціями

---

[1] Т. С. Пассек, Четвертая научная конференция Института археологии Академии наук УССР, КСИИМК, вып. XII, 1946.

[2] Є. Я. Рудинська, V наукова конференція Інституту археології АН УРСР, Археологія, т. II, 1948.

[3] Доклады VI научной конференции Института археологии, К., 1953.

[4] И. Г. Шовкопляс, VI научная конференция Института археологии Академии наук УССР, КСИА, вып. 2, 1953.

матеріалів. Конференція намітила конкретні шляхи подолання цих недоліків і накреслила план дальших археологічних досліджень [1].

Восьма наукова конференція, присвячена підсумкам археологічних досліджень, проведених на Україні в 1954—1955 рр., відбулася 21—24 лютого 1956 р. На ній було заслухано також ряд теоретичних доповідей, присвячених важливим питанням стародавньої історії Української РСР — про формування Київської держави, про періодизацію пізнього палеоліту Східної Європи, про древньоруську державність в період феодальної роздробленості, про період еллінізму в Північному Причорномор'ї та ін. Всього на конференції було прочитано 92 доповіді та повідомлення, в обговоренні яких взяло участь 135 чоловік. Широке коло питань, обговорених на конференції, та велике число учасників з Москви, Ленінграда і ряду союзних республік надали конференції всесоюзного значення [2].

Інститут археології в своїй роботі практикує обговорення актуальних і дискусійних наукових питань на розширених засіданнях Вченої ради, до участі яких залучає науковців, музейних і вузівських працівників Києва [3].

Крім Інституту археології, на території України археологічні конференції провадилися й іншими науковими установами, зокрема Керченським і Херсонеським історико-археологічними музеями.

Археологічні конференції в Керчі скликалися двічі. Перша з них, відома під назвою «Першої конференції археологів СРСР», присвячена 100-річчю з дня заснування Керченського музею, відбулася 5—10 вересня 1926 р. На ній було заслухано і обговорено 70 доповідей та повідомлень про дослідження археологічних пам'яток в Криму, на Таманському півострові, в Закавказзі та ряді інших районів півдня СРСР. Крім пленарних засідань, на конференції працювали секції первісної, скіфо-античної, середньовічної та тюрко-татарської археології. В роботі конференції брало участь багато провідних археологів Москви і Ленінграда [4].

Друга конференція відбулася влітку 1951 р., у зв'язку з 125-річчям Керченського музею. Її робота була присвячена висвітленню результатів дослідження археологічних пам'яток на території стародавнього Боспорського царства (на Керченському і Таманському півостровах). На конференції була також накреслена широка програма дослідження античних пам'яток на Керченському півострові [5].

Конференція Херсонеського музею, відома під назвою «Другої конференції археологів СРСР в Херсонесі», відбулася 10—13 вересня 1927 р. в Севастополі і була скликана з нагоди 100-річчя розкопок в Херсонесі. Доповіді, заслухані на конференції, були в основному присвячені вивченню археологічних пам'яток території Криму, в тому числі таких, як Херсонес і Неаполь скіфський. Крім пленарних засідань, на конференції працювали також дві секції — херсонеська та загальної археології, на яких заслухано і обговорено близько 20 доповідей. Конференція накреслила завдання щодо дослідження пам'яток в Херсонесі та в ряді інших районів Криму [6].

---

[1] І. Г. Шовкопляс, Наукова конференція Інституту археології Академії наук УРСР, Вісник АН УРСР, 1954, № 3.

[2] І. Г. Шовкопляс, Восьма наукова конференція Інституту археології АН УРСР, Археологія, т. XI, 1957.

[3] Е. В. Максимов, Обсуждение вопросов ранней истории восточных славян в Институте археологии АН УССР, КСИА, вып. 6, 1956.

[4] Л. А. Мацулевич, Конференция археологов СССР в Керчи, СГАИМК, I, Л., 1926.

[5] Зб. «Археология и история Боспора», I, Симферополь, 1952.

[6] Зб. «Вторая конференция археологов СССР в Херсонесе», Севастополь, 1927.

Результати досліджень археологічних пам'яток на Україні за післявоєнні роки частково висвітлюються на щорічних експедиційних пленумах Інституту історії матеріальної культури АН СРСР, проведення яких уже ввійшло в традицію.

Археологічним пам'яткам, що досліджувалися, зокрема, на території України, було присвячено кілька спеціальних широких наукових нарад, скликаних ІІМК АН СРСР у післявоєнні роки. Це, наприклад, наради з археології древньоруських міст (1951 р.), з питань скіфо-сарматської археології (1952 р.), по вивченню античних міст Північного Причорномор'я (1956 р.), а також сесії з археології та історії Криму (в 1948 та 1952 рр.) та ін. У роботі всіх цих пленумів, сесій та нарад активну участь брали археологи України, зокрема співробітники Інституту археології АН УРСР.

Дослідження та охорона археологічних пам'яток в СРСР є державною справою, а самі пам'ятки рішенням Радянського уряду оголошені недоторканним всенародним надбанням і перебувають під охороною держави.

Наукові дослідження археологічних пам'яток на Україні здійснюються науковими установами, музеями і вузами. Загальне наукове керівництво і контроль за цими дослідженнями здійснює Інститут археології АН УРСР шляхом видачі дозволів на розкопки (так званих «відкритих листів») та одержання наукових звітів за здійснені дослідження.

Згідно з постановою Ради Міністрів СРСР від 14 жовтня 1948 р. «Про заходи поліпшення охорони пам'яток культури» до числа археологічних пам'яток відносяться «стародавні кургани, городища, свайні будівлі, залишки стародавніх стоянок і селищ, залишки стародавніх міст, земляні вали, рови, сліди зрошувальних каналів і шляхів, стародавні кладовища, могильники, могили, стародавні надмогильні споруди, дольмени, менгіри, кромлехи, кам'яні баби та ін., стародавні рисунки і написи, висічені на каменях і скелях, місця знахідок кісток викопних тварин (мамонтів, носорогів та ін.), а також знайдені стародавні предмети».

Згідно з цією постановою справа охорони археологічних пам'яток на території УРСР покладена на Міністерство культури УРСР та його органи на місцях. Усі археологічні пам'ятки на території УРСР можуть бути зруйновані або знесені лише при умові їх повного попереднього наукового дослідження з дозволу Інституту археології АН УРСР при обов'язковому оформленні цього дозволу «відкритим листом».

У тих особливих випадках, коли внаслідок будівельних або земляних робіт археологічна пам'ятка має бути знесена, перероблена або зруйнована, усі витрати, зв'язані з її попереднім науковим дослідженням (розкопки, фотографування, обміри, складання креслень та ін.), відносяться за рахунок організацій і установ, що одержали дозвіл на знесення, переробку або зруйнування пам'ятки в зв'язку з названими вище роботами.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

СТАРОДАВНІЙ КАМ'ЯНИЙ ВІК (ПАЛЕОЛІТ)

Огляд основних результатів вивчення археологічних пам'яток на території Української РСР ми почнемо з розгляду пам'яток найдавнішого періоду в історії людського суспільства — стародавнього кам'яного віку, або палеоліту, з початком якого безпосередньо зв'язане питання про первісне заселення людиною території Східної Європи.

До Великої Жовтневої соціалістичної революції на території сучасної Української РСР було відомо близько 20 палеолітичних пам'яток, частина яких досліджувалась шляхом розкопок. Це — згадувані вище Гінцівська стоянка на Полтавщині, Студеницька на Поділлі, Кирилівська в Києві, Мізинська на Чернігівщині та печерна стоянка Вовчий Грот в Криму. Проте ці розкопки і одержані під час них матеріали не давали можливості не тільки скласти всебічне уявлення про палеолітичну епоху на території України в цілому, але їх було недостатньо навіть для характеристики самих цих стоянок.

Такий стан вивчення палеоліту на Україні в дореволюційні часи наочно свідчить, наскільки значними є успіхи радянської археології у вивченні палеолітичних пам'яток і на їх основі загальних питань історії людського суспільства в палеолітичну епоху.

В результаті систематичних розкопок та розвідок палеолітичних пам'яток на широких просторах Радянського Союзу, зокрема на території Української РСР, палеолітична епоха набула тепер досить чітких історичних контурів. Проведені дослідження дали змогу і в цій галузі науки перейти від простого нагромадження археологічних фактів та характеристик окремих пам'яток до широких історичних узагальнень. Завдяки дослідженням радянських археологів уже вивчено багато палеолітичних пам'яток на Дону і Десні, Дніпрі і Дністрі, в Приазов'ї і Криму, на Кавказі і в Закавказзі, на Уралі і в Середній Азії, в Сибіру і на Далекому Сході та в ряді інших районів нашої країни.

Радянські археологи провадять свої дослідження палеоліту в тісному контакті з представниками ряду природничих наук — геологами, палеозоологами, палеоботаніками, антропологами та ін. Радянськими вченими розроблена нова, наукова методика дослідження палеолітичних пам'яток, що полягає в одночасному розкритті пам'яток на великих площах із залишенням на місцях усіх решток до повного їх вивчення. Така методика є найбільш передовою і широко застосовується тепер також в країнах народної демократії. На відміну від методики бур-

жуазної археології, яка має і тепер головним чином речознавчий характер (за головне вважається здобуття якомога більшої кількості стародавніх речових знахідок), радянська методика ставить перед собою, як основну мету, вивчення палеолітичних пам'яток як місць проживання і господарської діяльності людей. Радянська наука розглядає ці пам'ятки як історичні джерела для висвітлення господарства, побуту і культури стародавнього населення. Така наукова методика застосовується тепер в радянській археології і для вивчення всіх інших стародавніх пам'яток.

У видатних успіхах радянської археології в галузі вивчення палеолітичної епохи визначне місце належить пам'яткам Української РСР, яких тепер відомо понад 300. Багато з них уже добре вивчено шляхом планомірних багаторічних розкопок. Тепер на території республіки відомі палеолітичні пам'ятки, що відносяться до всіх періодів стародавнього кам'яного віку. Загальним питанням історії найдавнішого населення території України і вивченню її палеолітичних пам'яток присвячена вже значна наукова література [1].

На палеоліт припадає майже весь четвертинний період, що триває вже понад 500 тисяч років і є часом існування людини [2]. Лише кілька останніх десятків тисячоліть цього періоду припадають на всі пізніші історичні епохи.

Залежно від характеру і рівня розвитку виробничих сил і суспільних відносин, господарської діяльності і культури первісних людей та розвитку фізичного типу самої людини палеоліт поділяється на два великі періоди — ранній і пізній палеоліт.

РАННІЙ ПАЛЕОЛІТ

Ранній палеоліт був найбільш тривалим періодом в історії людства. На протязі нього відбувся процес початкового заселення південних районів Східної Європи первісними людьми, які залишили на місцях своїх поселень (стоянок) найдавніші кам'яні знаряддя праці, відбувся перехід від найпримітивнішої форми господарської діяльності — простого збиральництва — до полювання на великих тварин, виникли найдавніші примітивні житла і відбулося заселення природних печер, люди навчилися застосовувати, а потім і добувати вогонь, виготовляти одяг із шкур тварин і т. п.

У відповідності з характером та формами знарядь праці і техніки їх виготовлення та за особливостями господарської діяльності первісних людей ранній палеоліт у свою чергу поділяється на три великі епохи — шелльську, ашельську та мустьєрську (назви походять від назв населених пунктів у Франції, поблизу яких ще в XIX ст. вперше були досліджені відповідні пам'ятки). Орієнтовно шелльська епоха датується часом до 300 тисяч років, ашельська — від 300 до 100 тисяч років і мустьєрська — від 100 до 40 тисяч років тому [3].

Пам'ятки, що відносяться до шелльської епохи, трапляються надзвичайно рідко. Лише в післявоєнний час вони стали відомі й на території Радянського Союзу — на Україні, в Закавказзі та ряді інших районів. Зазначені пам'ятки являють собою переважно місцезнаходження кам'яних знарядь праці, які залягають, як правило, вже не там, де вони були

---

[1] П. П. Ефименко, Первобытное общество, К., 1953; П. И. Борисковский, Палеолит Украины, МИА, № 40, 1953.

[2] Четвертинний період у зв'язку з цим називають ще антропогеном (від грецького слова «антропос» — людина і «генос» — народження).

[3] Точної хронології для окремих епох стародавнього кам'яного віку, як і тривалості четвертинного періоду взагалі, досі не встановлено. Ми користуємось датуванням, прийнятим в радянській археологічній науці.

залишені колись первісними людьми, а в інших місцях — у перевідкладеному стані. Це пояснюється тим, що давні шари землі, в яких раніше залягали ці рештки, з часом руйнувалися, а самі знаряддя переносилися водою в різні місця, де тепер їх знаходять археологи під час розвідкових досліджень.

На стоянках шелльської епохи трапляються примітивні, грубо оброблені кам'яні знаряддя праці у вигляді загострених простим оббиванням ручних рубил та різноманітних грубих відщепів з гострими краями. Ручні рубила застосовувались для різноманітних потреб — обробки дерева, викопування їстівного коріння та плодів, полювання на дрібних тварин і т. ін. Багато знарядь праці в той час виготовлялося також з дерева.

Одним з таких місць, де знайдено найдавніші на Україні свідчення існування первісної людини, є село Лука-Врублівецька, Кам'янець-Подільського району, Хмельницької області. Там, на лівому березі Дністра, в заплаві, серед великої кількості галькового каміння в 1946 р. було виявлено оброблені первісними людьми грубі масивні відщепи та ядрища (заготовки каменю, з яких такі відщепи відбивалися), а також двобічно оброблені оббиванням кам'яні знаряддя — ручні рубила дуже примітивного вигляду. Всі ці предмети, мабуть, залягали колись в шарі гальки на високому лівому березі долини Дністра і були перенесені на його заплаву водою, що розмила окремі ділянки цього берега. Місцезнаходження в Луці-Врублівецькій, на думку ряду дослідників, відноситься до кінця шелльської епохи [1]. На трохи пізніших пам'ятках — стоянках ашельської епохи, на відміну від шелльських, трапляються вже не тільки кам'яні знаряддя праці, а й кістки диких тварин, на яких полювали первісні люди, та сліди використання вогню.

Наприкінці ашельської епохи, у зв'язку з погіршенням кліматичних умов, яке прибічники льодовикової теорії пояснюють початком максимального зледеніння, відбулося заселення людьми природних печер, гротів та навісів в гірських областях.

Частина залишків стоянок ашельської епохи дійшла до наших днів також в перевідкладеному стані. На території Української РСР ашельські стоянки відомі тепер в Криму, а також на Дніпрі та Сулі.

Печерна стоянка Кіїк-Коба, досліджена в 1924—1926 рр., розташована на правому березі р. Зуї в 25 *км* на схід від Сімферополя. В ній виявлено два різночасні горизонти знахідок, нижній з яких відноситься до кінця ашельської епохи.

У нижньому горизонті при розкопках зібрано багато примітивних крем'яних виробів та відщепів мало виразних форм (так званий «аморфний інвентар»), а також кісток диких тварин, на яких полювали мешканці стоянки. Зазначені кістки належали гігантському і благородному оленям, коню, бику, сайгаку, кабану та ін. Культурні залишки залягали безпосередньо на скельній підлозі печери [2].

У 1946 р. в урочищі Круглик, на правому березі Дніпра біля с. Федорівки, Верхньохортицького району, Запорізької області, також було виявлено кам'яні знаряддя ашельської епохи. Через відсутність у тому районі відкладів кременю, з якого найчастіше виготовлялися палеолітичні знаряддя праці, люди використовували місцевий камінь — халцедонізований кварцит, який погано піддається обробці, через що

---

[1] П. И. Борисковский, Древнепалеолитические местонахождения Среднего Поднестровья, СА, XI, 1949; його ж, Палеолит Украины, МИА, № 40, 1953, стор. 39—54.

[2] Г. А. Бонч-Осмоловский, Палеолит Крыма, вып. I, Грот Киик-Коба, Л., 1940.

деякі знаряддя праці з цієї стоянки (ручні рубила), а також відщепи мають дуже примітивний вигляд [1].

Аналогічним Круглику є також місцезнаходження на лівому березі Дніпра проти колишнього Ненаситецького порогу біля с. Василівки, Синельниківського району, Дніпропетровської області, виявлене в 1950 р. Залишки стародавньої тимчасової стоянки у вигляді значної кількості кам'яних знарядь і відщепів з кварциту, кременю та інших кам'яних порід були зосереджені на виразно окресленій площі на висоті 16 *м* над колишнім рівнем Дніпра [2].

Досить цікавим виявилось також відкрите в 1954 р. місцезнаходження оброблених кременів і кісток стародавніх викопних тварин в с. Великій Бурімці, Чорнобаївського району, Черкаської області. Вони залягали в шарі піску, гравію та гальки на невисокій надзаплавній терасі правого берега долини р. Сули, на глибині понад 4 *м* від сучасної поверхні. Вироби з кременю — досить грубі знаряддя праці — та кістки тварин відносяться до кінця ашельської епохи і, мабуть, становлять єдиний культурно-історичний комплекс. Кістки належать мамонту, шерстистому носорогу, зубру, дикому коню та гігантському оленю. Поряд з нижнім культурним шаром печерної стоянки Кіїк-Коба це одне з небагатьох місцезнаходжень такого раннього часу, де вироби з каменю трапляються разом з кістками викопних тварин. Первісне місце стоянки, наскільки можна судити з відсутності значної окатаності на кременях та кістках, знаходилося дуже близько від сучасного місцезнаходження її залишків — на правому корінному березі Сули [3].

Стоянка у Великій Бурімці є найбільш північною з відомих до цього часу ранньопалеолітичних пам'яток і свідчить про значне розселення первісних людей на території Української РСР уже в ашельську епоху [4].

Окремі знахідки ашельських знарядь праці з каменю відомі також поблизу м. Амвросіївки в степовому Приазов'ї [5].

Відкриття на території СРСР пам'яток шелльської та ашельської епохи свідчить про дуже раннє заселення її первісними людьми. В цьому полягає одне з найголовніших досягнень радянської археології.

Заключна пора раннього палеоліту припадає на мустьєрську епоху. За рядом характерних для неї особливостей її інколи виділяють в окремий період — середній палеоліт.

Мустьєрська епоха збігається в часі з існуванням холодного та сирого клімату, який звичайно пов'язують з так званим максимальним (ріським) зледенінням материка Європи. У зв'язку з погіршенням кліматичних умов в сторону похолодання в мустьєрську епоху ще більше зросла роль вогню в житті первісних людей. Вогонь допомагав людям переборювати холод, готувати їжу, захищатися від хижих звірів тощо. В цю епоху люди вперше відкривають спосіб штучного добування вогню тертям [6]. Це було одним з найважливіших технічних та загальнокультур-

---

[1] В. М. Даниленко, Круглик — перша нижньопалеолітична пам'ятка УРСР, АП, т. II, 1949.

[2] А. В. Бодянский, Памятники палеолитического времени на Днепре в районе оз. Ленина, КСИА, вып. 1, 1952.

[3] И. Г. Шовкопляс, Палеолитическая экспедиция 1954 г., КСИА, вып. 5, 1955.

[4] Остаточне визначення характеру ашельських стоянок в урочищі Круглик, біля Ненаситецького порогу і у Великій Бурімці, як і шелльської стоянки в Луці-Врублівецькій, потребує додаткових досліджень.

[5] С. Н. Замятнин, Заметки о палеолите Донбасса и Приазовья, Сборник музея антропологии и этнографии, XVI, М.—Л., 1953, стор. 252—253.

[6] В останні роки радянський вчений Б. Ф. Поршнєв висунув думку про можливість добування вогню з допомогою оббивання кременю і віддає йому перевагу перед тертям в первісну епоху; див. Б. Ф. Поршнев, О древнейшем способе получения огня, ж. «Советская этнография», 1955, № 1.

них досягнень в усій історії людства як перша велика перемога людини над однією з могутніх сил природи і початок використання її для своїх потреб.

Крім оволодіння способом добування вогню, мустьєрська епоха характеризується також дальшим розвитком техніки обробки каменю і виготовлення з нього досконалих знарядь праці. Замість характерних для попередніх епох ручних рубил, виготовлених шляхом примітивного двобічного оббивання, поступово виникають більш досконалі знаряддя спеціалізованих форм і призначення. Знаряддя набирають виразної трикутної або овальної форми. Вони виготовляються вже не з кам'яних ядрищ, а з відщепів і трикутних пластин, сколотих з них шляхом ряду цілеспрямованих ударів. Шляхом додаткової обробки таких сколотих з так званого дисковидного нуклеуса пластин і відщепів виготовляються характерні для мустьєрської епохи спеціалізовані кам'яні знаряддя — гостроконечник і скребло. Ці типи кам'яних знарядь, поряд із знаряддями з дерева (дерев'яний спис з обпаленим загостреним кінцем та ін.), використовувались людьми мустьєрської епохи в їх провідній галузі господарської діяльності — полюванні на великих тварин. Гостроконечник і скребло були першими в історії людства спеціалізованими знаряддями праці, призначеними для виконання певних видів роботи. Гостроконечники застосовувались при обробці дерева, добиванні тварин та розчленуванні їх туш; окремі найбільш великі екземпляри, можливо, застосовувались також як наконечники для списів. Скребла вживалися для обробки шкур та для інших потреб.

Ручне рубило ашельської епохи з околиць м. Амвросіївки.

На всіх стоянках мустьєрської епохи при розкопках знаходять багато кісток великих тварин, особливо мамонта, сибірського носорога, печерного ведмедя, дикого коня та ін., які були основними об'єктами полювання в той час.

В гірських районах для захисту від холоду і непогоди люди мустьєрської епохи широко використовували природні печери і навіси під скелями. У тих місцях, де печер не було, для цього будували штучні захисні споруди. Тепло в них підтримувалося з допомогою спеціально складених з каміння або заглиблених в землю вогнищ, сліди яких у вигляді скупчень попелу та вугілля трапляються на всіх стоянках цієї епохи. Паливом служило не тільки дерево, а й кістки тварин. Вони довго зберігають жар, що було дуже важливо для того часу, оскільки вогонь у вогнищах підтримували постійно або протягом досить довгого часу.

На ряді стоянок мустьєрської епохи знайдено не тільки пам'ятки матеріальної культури, залишені людьми, а й залишки кісток самої людини, яка належала до неандертальського фізичного типу.

Завдяки тому, що виникла можливість штучно добувати вогонь, і завдяки дальшому вдосконаленню знарядь праці первісні люди, незважаючи на несприятливі природні умови, розселюються на значно ширших територіях земної кулі, ніж це було в попередні епохи.

Як уже зазначалося, в дореволюційний час на території сучасної Української РСР була відома лише одна мустьєрська печерна стоянка в Криму — Вовчий Грот. Тепер їх відомо тут понад 30. Вони розташовані не тільки на самому півдні, в Криму, а й в степових та лісостепових районах України.

Однією з найцікавіших, безперечно, є стоянка в печері Кіїк-Коба. В її верхньому горизонті (про нижній горизонт, що

датується кінцем ашельської епохи, мова йшла вище) при розкопках виявлено залишки вогнища, велику кількість крем'яних виробів — гостроконечників, скребел та відщепів, а також кістки мамонта, шерстистого носорога, дикого коня, дикого кабана, печерного ведмедя, гієни, лисиці, гризунів та птахів. Усі ці знахідки свідчать про тривале заселення печери первісними людьми та вказують на мисливський характер

Мустьєрська печерна стоянка Вовчий Грот.

їх господарської діяльності. Тут же, на дні печери, в спеціально видовбаній заглибині при розкопках було виявлено рештки поховання людини, яка належала до неандертальського фізичного типу. Це відкриття печерної стоянки із залишками поховання первісної людини є визначною подією у світовій науці [1].

До мустьєрської епохи в Криму відносяться також стоянки в печерах (гротах) та навісах Шайтан-Коба[2], Кош-Коба[3], Аджі-Коба[4], Чогорак-Коба[5], Кабазі[6], Чокурча[7], Старосілля[8]

---

[1] Г. А. Бонч-Осмоловский, Палеолит Крыма, вып. I. Грот Киик-Коба, М.—Л., 1940; його ж, Палеолит Крыма, вып. II. Кисть ископаемого человека из грота Киик-Коба, М.—Л., 1941; його ж, Палеолит Крыма, вып. III. Скелет стопы и голени ископаемого человека из грота Киик-Коба, М.—Л., 1951.

[2] Г. А. Бонч-Осмоловский, Шайтан-Коба, Крымская стоянка типа Абри-Оди, Бюллетень Комиссии по изучению четвертичного периода АН СССР, 1935, № 2.

[3] Г. А. Бонч-Осмоловский, Итоги изучения Крымского палеолита, Труды II международной конференции АИЧПЕ, вып. V, М.—Л., 1934.

[4] С. А. Трусова, Раскопки в пещере Аджи-Коба в 1933 г., СА, V, 1940.

[5] О. Н. Бадер, Результаты работ Крымской палеолитической экспедиции Московского института антропологии в 1936 г., СА, V, 1940.

[6] А. А. Формозов, Исследования погребенной пещеры в Крыму, ж. «Природа», 1956, № 7.

[7] Н. Л. Эрнст, Четвертичная стоянка в пещере у дер. Чокурча в Крыму, Труды II международной конференции АИЧПЕ, вып. V, М.—Л., 1934.

[8] А. А. Формозов, Стоянка Староселье близ Бахчисарая — место находки ископаемого человека, ж. «Советская этнография», 1954, № 1.

та ін. За роки Радянської влади було проведено повне дослідження відкритої раніше печерної стоянки Вовчий Грот[1].

В усіх цих печерах виявлено сліди життя первісних людей у вигляді залишків довгочасних вогнищ, кам'яних знарядь праці та кісток диких тварин.

Цікавою пам'яткою мустьєрської епохи на півдні України є також печера біля с. Іллінки в околицях Одеси. При розкопках в печері було виявлено велике скупчення кісток печерних ведмедів. При цьому великі трубчасті кістки здебільшого були розколоті з метою добування кісткового жиру, що використовувався для різноманітних потреб (для їди, обробки шкур, змазування тіла для захисту від холоду). Все це, а також розколоті кремені та знаряддя праці з нього — гостроконечники, скребла і характерні для цієї епохи відщепи — вказують на те, що печера була місцем розчленування туш забитих людьми печерних ведмедів[2].

Значний науковий інтерес становлять також залишки Кодацької стоянки в дніпровському Надпоріжжі. Вони були виявлені в 1932 р. під час археологічних досліджень в районі будівництва Дніпровської ГЕС ім. В. І. Леніна. Залишки стоянки залягали на правому березі Дніпра в глибокому ярі біля с. Старих Кодаків (на південь від Дніпропетровська), на глибині понад 20 *м* від сучасної поверхні в шарі давніх озерно-річкових відкладів. Тут було виявлено скупчення кісток мамонта, шерстистого носорога, зубра, гігантського оленя, печерного лева, печерного ведмедя та інших тварин, а також вироби з кременю — гостроконечники, скребла, дисковидний нуклеус та відщепи, характерні для мустьєрської епохи[3].

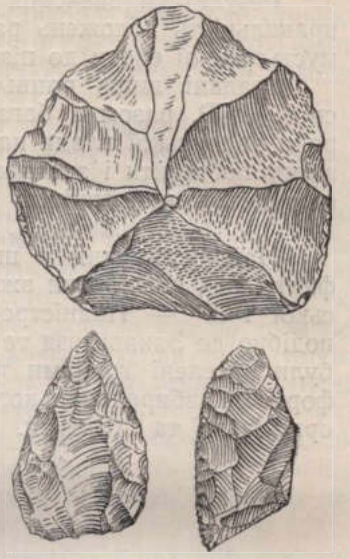

Мустьєрські дисковидний нуклеус, гостроконечник та скребло. Деркульська, Вільнянська та Чокурчинська стоянки.

Знахідки знарядь праці мустьєрської епохи виявлені також в ряді інших місцевостей на території Української РСР — на Сіверському Дінці в районі Ворошиловграда (Деркул[4], Червоний Яр[5]), в Приазов'ї (Білоярівка, Новоклинівка II[6]), на середньому Дністрі (Бабин, Молодове[7], Хотин[8]) та ін.

---

[1] О. Н. Бадер, Крупнейшая мустьерская стоянка у Волчьего Грота в Крыму, ВДИ, 1936, № 1.

[2] І. Г. Підоплічко, Розкопки палеолітичної стоянки Іллінка в 1946 р., АП, т. II, 1949; С. М. Замятнін, Про характер культурних залишків у печері коло с. Іллінки, Одеської області, Археологія, т. IV, 1950; А. В. Добровольський, Печера коло с. Іллінка, Одеської області, там же.

[3] И. Г. Пидопличко, Фауна Кодакской палеолитической стоянки, ж. «Природа», 1936, № 6; П. П. Ефименко, Первобытное общество, стор. 212—213; В. А. Мизин, Находка мустьерского остроконечника у с. Старые Кодаки, КСИА, вып. 6, 1956.

[4] П. П. Ефименко, Находка остатков мустьерского времени на р. Деркул, ИГАИМК, вып. 118, Л., 1935.

[5] С. Н. Замятнин, Заметки о палеолите Донбасса и Приазовья, Сборник Музея антропологии и этнографии, XIV, М.—Л., 1953, стор. 231—239.

[6] П. И. Борисковский, Работа Амвросиевского отряда в 1950 г., КСИИМК, вып. XLVIII, 1952.

[7] А. П. Черныш, Мустьерские местонахождения Среднего Поднестровья, КСИИМК, вып. XLVIII, 1952.

[8] П. Й. Борисковський, Деякі доповнення до археологічної карти Середньої Наддністрянщини, Археологія, т. IV, 1950.

У 1953 р. в печері біля с. Старосілля поблизу Бахчисарая в Криму було розкопано залишки стоянки, що відноситься до самого кінця мустьєрської епохи. В культурному шарі стоянки серед крем'яних знарядь праці, характерних для мустьєрської епохи, знайдено також крем'яні вироби, характерні для початку наступного, пізньопалеолітичного періоду. На стоянці було виявлено дитяче поховання. Визначення фізичного типу людини, останки якої були тут поховані, ще потребує додаткових досліджень[1].

Результати вивчення стоянки в Старосіллі ще раз підтверджують правильність положень радянської науки про закономірний перехід від мустьєрської епохи до пізнього палеоліту.

Згадані вище ранньопалеолітичні пам'ятки на території Української РСР, разом з багатьма іншими, виявленими і дослідженими за роки радянської влади на території ряду інших республік СРСР, дають змогу поставити і значною мірою розв'язати ряд загальних питань, що стосуються найдавніших періодів історії людського суспільства, його господарської діяльності, техніки виробництва, побуту і культури.

Найважливішим з цих питань є встановлення того незаперечного факту, що, починаючи вже з шелльської епохи, південні області Української РСР — Подністров'я, Нижнє Подніпров'я, Приазов'я та Крим, подібно до Закавказзя та інших південних областей Радянського Союзу, були заселені групами первісних людей з їх ще дуже примітивними формами збиральницького та мисливського господарства, суспільної організації та культури.

ПІЗНІЙ ПАЛЕОЛІТ

Не менш значних успіхів досягла радянська археологія у вивченні пам'яток пізньопалеолітичного періоду, який охоплює час від 40 до 13 тисяч років тому. Особливо багато зроблено в цій галузі на території Української РСР. На основі вивчення багатьох стоянок з рештками житлових і господарських будівельних комплексів та різноманітними речовими залишками радянські археологи вперше у світовій науці дістали можливість дати досить повну характеристику суспільних відносин, господарства, побуту і культури первісних родових колективів, що залишили ці стоянки.

У пізньопалеолітичний період відбувається дальший розвиток техніки обробки каменю і удосконалення кам'яних знарядь праці. В той час людина починає широко застосовувати й нові матеріали — кість і ріг тварин. Дедалі більше розвивається мисливське господарство, з'являються довгочасні житла, що свідчать про перехід людини до більш-менш осілого способу життя. У цей же період остаточно формується сучасний фізичний тип людини та складається найдавніша суспільно-економічна формація — первісно-общинний родовий лад, що існував потім у всіх народів на протязі багатьох тисячоліть, аж до виникнення класів і утворення держави.

Пізній палеоліт за характером крем'яного та кістяного інвентаря поділяється на три епохи — оріньякську, солютрейську і мадленську (назви їх також походять від назв місцевостей у Франції). Але на відміну від епох раннього палеоліту, вони не відрізняються різко одна від одної.

---

[1] А. А. Формозов, Стоянка Староселье близ Бахчисарая — место находки ископаемого человека, ж. «Советская этнография», 1954, № 1.

Пізній палеоліт збігається в часі з кінцевим етапом похолодання в Європі, який прихильники льодовикової теорії називають вюрмським зледенінням.

Клімат в пізньопалеолітичний період став сухим і континентальним. Під впливом суворих кліматичних умов холодолюбний рослинний і тваринний світ часом досягав окремих південних районів Східної Європи. Представники тваринного світу холодного пояса — північний олень, песець, росомаха та ін. — потрапляли в той час навіть у передгір'я Криму і Карпат. Про це яскраво свідчать, наприклад, матеріали стоянки Сюрень I біля Бахчисарая в Криму та ряду стоянок Середнього Подністров'я, в культурному шарі яких виявлено кістки окремих видів холодолюбних тварин, зокрема північного оленя.

Проте при загальній суворості клімату на території Української РСР в пізньопалеолітичний період все ж мали місце помітні відмінності в ландшафті і тваринному світі між північними і південними районами. В північних районах, наприклад на Десні, в той час був більш холодний клімат, ніж у південних, про що свідчать залишки на стоянках (Пушкарі I, Мізинська) кісток таких представників холодних областей, як північний олень, песець, вівцебик та ін.

У південних районах, зокрема в Приазов'ї, де було значно тепліше, переважав степовий ландшафт, а головним видом тварин були типові представники степів — зубри, які водилися великими стадами і були головним об'єктом полювання первісного населення.

Пізній палеоліт щодо виготовлення знарядь праці, як уже зазначалось, характеризується дальшим удосконаленням техніки обробки каменю, збільшенням кількості і форм кам'яних знарядь праці та широким застосуванням нових матеріалів — кості і рогу.

Замість сколювання масивних, здебільшого трикутних пластин з дисковидних мустьєрських нуклеусів в період пізнього палеоліту виникають і поширюються способи сколювання і віджимання тонких, вузьких і довгих ножовидних пластин із спеціально приготовлених призматичних нуклеусів. Такі видовжені пластинки стають основним матеріалом для виготовлення всіх форм знарядь праці пізнього палеоліту. Залежно від величини пластинки і способу її додаткової обробки (так званої ретуші — дрібних сколів на робочій частині знаряддя) з них виготовлялися численні форми знарядь праці — різноманітні ножі, різці, скребки, наконечники дротиків, вістря із затупленим краєм, проколки і т. п. Вивчення цих знарядь дає підставу твердити, що значну частину з них при роботі вставляли в дерев'яні або кістяні рукоятки [1].

На багатьох пізньопалеолітичних стоянках під час їх розкопок знаходять велику кількість розщепленого кременю, на якому можна простежити всі стадії виготовлення крем'яних знарядь праці (від кусків кременю — сировини — до готових виробів). Це вказує на те, що обробка кременю і виготовлення знарядь праці з нього відбувалися на стоянках, на місцях життя первісних людей. На ряді стоянок (Фастів, Чулатів I, Добранічівка, Радомишль) виявлено навіть місця обробки кременю, розташовані поруч із житлами.

Багато знарядь праці в пізньопалеолітичний період виготовляли також з кості та рогу. Найкращими з цих матеріалів були бивні мамонта, що мали дуже високі технічні якості — міцність і пружність. На ряді стоянок пізнього палеоліту (Мізинська, Гінцівська, Добранічівська, Пуш-

---

[1] В. В. Федоров, Роговая рукоять кремневого орудия из Мезинской палеолитической стоянки, Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая, Новая серия, М.—Л., 1947.

карівська I) при розкопках виявлені скупчення спеціально відібраних бивнів і кісток мамонта, які становили запас матеріалу для різноманітних виробів. Частина бивнів у таких скупченнях часто має сліди оббивання і розколювання, що вказує на різні способи і стадії їх обробки і використання. Широко вживаним матеріалом були також роги північного оленя, що мають такі ж технічні якості, як і бивні мамонта. Звичайні кістки вживалися рідше (через меншу міцність і через крихкість).

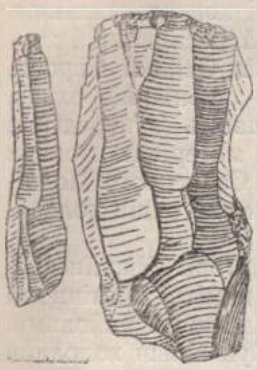

Призматичний нуклеус і сколота з нього пластина. Добранічівська стоянка.

Найчастіше з кості та рогу виготовлялися наконечники мисливських знарядь — списів і дротиків, а також лощила, проколки та голки, які використовувалися для обробки шкур тварин та виготовлення одягу з них, мотики для викопування ям, різноманітні прикраси та ін. Поряд з кістю і рогом широко використовували також дерево.

Збільшення кількості і форм знарядь з кременю, кості і рогу показує, що в період пізнього палеоліту окремі види робіт виконувалися спеціально пристосованими для цього знаряддями.

На багатьох стоянках пізнього палеоліту (Амвросіївка, Пушкарі I, Мізинська, Гінцівська, Добранічівська та ін.) знайдено великі скупчення кісток тварин, здобутих людьми під час полювання. Найчастіше трапляються кістки стадних тварин — мамонта, дикого коня, північного оленя, зубра та ін. Усе це свідчить, що полювання було основним господарським заняттям первісних людей пізньопалеолітичного періоду.

Кістяна мотика. Стоянка Пушкарі I.

Удосконалення знарядь праці і поява багатьох нових їх форм сприяли дальшому розвитку полювання і збільшенню його продуктивності. В зв'язку з цим у первісних людей пізнього палеоліту з'явилась можливість створювати певні запаси їжі і завдяки цьому осідати на одних місцях іноді на досить тривалий час.

Такі умови привели до появи довгочасних поселень — стоянок.

Холодні північні вітри змушували людей шукати захисту від холоду і непогоди. Там, де були природні печери, як наприклад, в Криму і на Кавказі, люди широко використовували їх під житла. А де печер не було, будували наземні або заглиблені в землю житла, розміщуючи їх в захищених від вітрів долинах річок і ярах. Житла мали вигляд куренів, основу яких становили дерев'яні жердини, вкриті ззовні шкурами тварин, або напівземлянок з подібними наземними спорудами. Як будівельний матеріал широко використовувалися великі кістки тварин. Залишки таких жител відкриті радянськими археологами на Мізинській, Гінцівській, Добранічівській, Пушкарівській I, Радомишльській та деяких інших стоянках. Всередині жител або поруч з ними знаходились заглиблені в землю вогнища.

У пізньопалеолітичну епоху виникає первісне образотворче мистецтво, яке, будучи зв'язане з економічним і суспільним життям родових колективів, значною мірою відображало їх первісні релігійні уявлення і вірування, що зароджувалися в той період.

Інколи трапляються бивні мамонта з різноманітними заглибленими

зображеннями, виконаними крем'яними інструментами. Зміст цих зображень тепер не завжди може бути з'ясований, хоч вони, безперечно, мали цілком певне значення в уявленнях людей, що їх залишили. Бивні мамонта із заглибленими зображеннями відомі з багатьох пам'яток пізнього палеоліту на території України, зокрема з Клинецької стоянки біля Овруча на Житомирщині [1] та з околиць с. Оболонного, Коропського району, Чернігівської області [2].

Серед різноманітних знахідок на стоянках пізнього палеоліту нерідко трапляються також скульптурні зображення (статуетки) людини, найчастіше жінок, вирізані з бивня мамонта або каменю. На території Української РСР такі скульптурні зображення з бивня мамонта відомі з Мізинської стоянки.

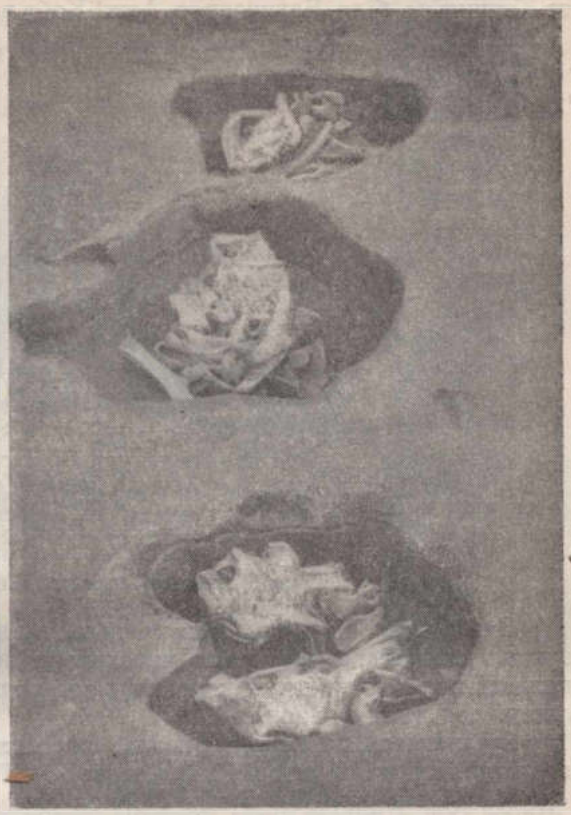

Мізинська стоянка. Господарські ями з кістками тварин в нижньому горизонті.

У пізньопалеолітичну епоху вперше з'являються прикраси у вигляді різноманітних підвісок з бивня мамонта, просвердлених зубів тварин, морських черепашок з отворами для нанизування та ін. Вони знайдені на багатьох пізньопалеолітичних стоянках України (Мізинська, Дубова Балка, Кайстрова Балка).

Особливістю пам'яток пізнього палеоліту є також те, що вони часто зосереджені значними групами за течіями великих річок та їх приток на порівняно невеликій території, там, де характер ландшафту і природні умови в цілому (головним чином можливість полювання на тварин та наявність кременю, з якого виготовлялися всі основні знаряддя праці) були сприятливими для існування людей.

Прикладом таких груп стоянок можуть бути, зокрема, стоянки на Десні в районі Новгорода-Сіверського, на середньому Дністрі недалеко від Кам'янця-Подільського, на Дніпрі в районі колишніх порогів (між Дніпропетровськом та Запоріжжям), на Сіверському Дінці в районі Ізюма і Ворошиловграда, на р. Кринці в Приазов'ї, на Горині поблизу Ровно та ін.

Прикладом окремих стоянок, що також були зв'язані з річковими долинами, можуть бути такі стоянки, як Гінцівська і Журавська на

[1] В. А. Месяц, Новая находка орнаментированного бивня мамонта, КСИА, вып. 6, 1956.

[2] Ю. С. Виноградский, Археологические работы Сосницкого историко-краеведческого музея, КСИА, вып. 5, 1955.

р. Удаї, Добранічівська на р. Супої, Володимирівська на р. Синюсі, Фастівська на р. Унаві, Радомишльська на р. Тетереві, Довгиницька на р. Норині та ін.

В Криму пізньопалеолітичні стоянки, як і мустьєрські, здебільшого знаходяться в природних печерах або навісах, наприклад Сюрень I і II та Качинська біля Бахчисарая, Аджі-Коба в горах західного Криму та ін.

Житло Мізинської стоянки. Уявний вигляд.

Значна кількість пам'яток пізнього палеоліту та їх поширення вказують на швидке зростання чисельності населення наприкінці пізньопалеолітичного періоду, яке починає зосереджуватися в найбільш сприятливих для життя районах.

Зупинимося на характеристиці окремих стоянок пізнього палеоліту, досліджених на території Української РСР за роки радянської влади.

Найбільш ранньою з цих стоянок слід вважати виявлену в 1956 р. і на значній площі досліджену в 1957 р. Радомишльську стоянку, що знаходиться в околицях м. Радомишля, Житомирської області.

Її залишки розташовані на невеликому підвищенні правого берега давньої балки, що впадає в долину р. Тетерева. Сама стоянка знаходиться на відстані близько 3 *км* від річки, на плато її підвищеного тут лівого берега. Культурний шар стоянки залягає в глинистому глеюватому темно-жовтому суглинку і містить багато виробів з кременю та кісток тварин. Серед останніх переважають кістки мамонта, є також кістки північного оленя і дикого коня. Кісток дрібних тварин не виявлено. Це пояснюється, можливо, тим, що культурний шар стоянки залягає на незначній глибині (близько 1 *м*), внаслідок чого дрібні кістки не збереглися.

Кістки мамонта залягали на стоянці у вигляді виразно окреслених скупчень, що являли собою залишки стародавніх жилих і господарських комплексів. Серед кісток тут переважали довгі кістки кінцівок, а також широкі та плоскі лопатки і тазові кістки. Дослідження, проведені на стоянці, дають можливість вважати, що п'ять із шести розкопаних у 1957 р. скупчень, овальних та округлих в плані, площею 5×3 *м* і 4×4 *м*, є залишками наметоподібних жител.

Шосте з виявлених на стоянці скупчень кісток являло собою спеціально влаштовану яму-сховище, де зберігалися великі кістки мамонта, що вживалися як матеріал для різноманітних виробничих потреб. Окремі

з кісток в ямі-сховищі мали сліди використання їх людиною (бивні були розщеплені для одержання пластинок — заготовок для якихось виробів).

Під завалами на підлозі жител траплялися дрібні перегорілі уламки кісток та кісткове вугілля, що походять, мабуть, із стародавніх вогнищ.

Жилі будівлі були розташовані по півколу, недалеко одна від одної, утворюючи собою невеликий незабудований внутрішній простір — подвір'я. Таким чином, розкопки на Радомишльській стоянці дають можливість скласти уявлення про спосіб влаштування не тільки окремих пізньопалеолітичних будівель, а й, що дуже важливо, всього поселення в цілому.

Культурний шар містить багато розщепленого кременю, зокрема значну кількість цілком закінчених знарядь праці. Численні ядрища (заготовки) і відщепи різної величини свідчать, що обробка кременю та виготовлення знарядь праці з нього провадилися на самій стоянці. Поруч з одним із жител виявлено навіть місце, де обробляли кремінь (так званий точок).

Серед знарядь праці з кременю переважають досить примітивні пізньопалеолітичні форми оріньякського типу (грубі серединні різці з кількома різцевими сколами, високі вузькі скребки, великі товсті пластини з круговою ретушшю та ін.). Разом з ними в складі крем'яного інвентаря є також знаряддя мустьєрських форм (скребла на підтрикутних широких відщепах і гостроконечники). Це дає підставу віднести Радомишльську стоянку до самого початку пізнього палеоліту (оріньяк).

Антропоморфна статуетка з бивня мамонта. Мізинська стоянка.

Описувана пам'ятка є поки що єдиною стоянкою того часу, що відома в цьому досить низинному і дуже заболоченому районі Правобережного Полісся. Вона свідчить про досить раннє його заселення первісними людьми.

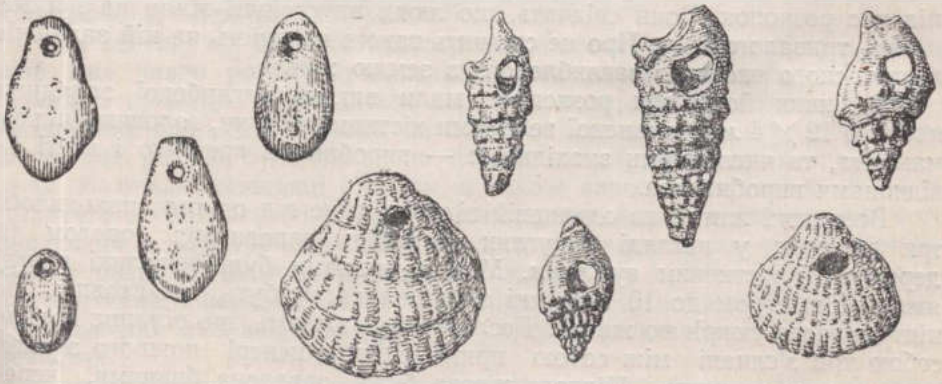

Прикраси з бивня мамонта та черепашок морських молюсків. Стоянки Мізинська і Дубова Балка.

Невелика глибина залягання культурного шару дає можливість дослідити Радомишльську стоянку з вичерпною повнотою [1].

[1] Дослідження стоянки здійснюються Палеолітичною експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом автора.

Стоянка Пушкарі I досліджувалась протягом ряду років (1932, 1933[1] та 1937—1939[2]) українськими і російськими археологами. Її залишки займали площу понад 3 *га* і знаходились на глибині близько 1 *м* від сучасної поверхні на мисі високого правого берега Десни біля с. Пушкарів, Грем'яцького району, Чернігівської області. Розкопки показали, що стоянка являла собою велике поселення первісних мисливців на мамонта, шерстистого носорога, північного оленя, дикого коня, вовка, песця та інших тварин. Їх кістки у великій кількості виявлені на стоянці

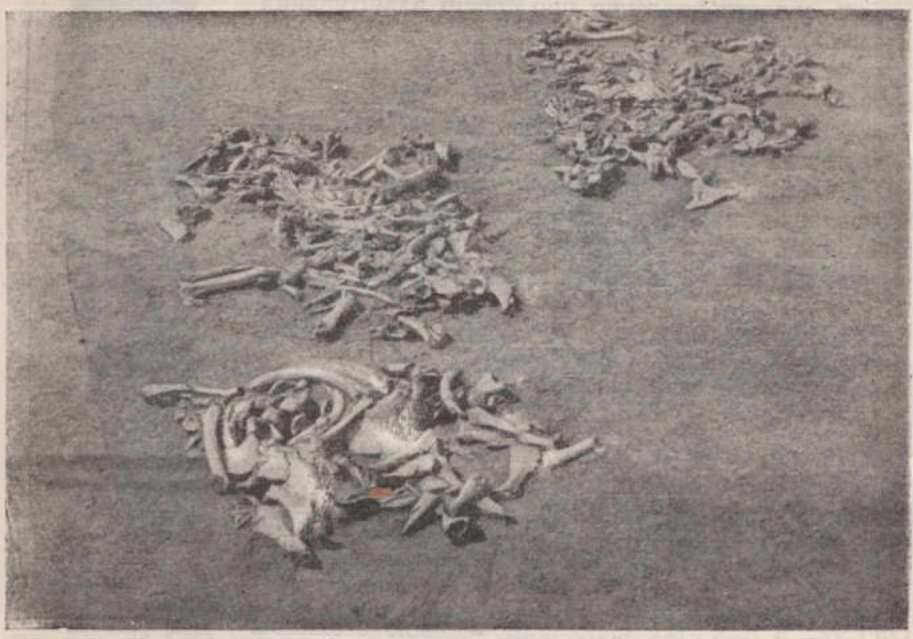

Скупчення кісток мамонта на місцях жилих і господарських комплексів. Радомишльська стоянка.

під час розкопок. Вони свідчать, що люди на стоянці жили на протязі досить тривалого часу. Про це свідчить також наявність на ній залишків довгочасного частково заглибленого в землю житла.

Залишки його при розкопках мали вигляд неглибокої западини площею 12 × 4 *м*, заповненої великими кістками тварин, головним чином мамонта, та численними знахідками — виробами з кременю і кості та відходами виробництва.

Всередині житла на однаковій відстані одне від одного знаходилось три вогнища у вигляді округлих заглибин, заповнених попелом та деревним і кістковим вугіллям. Між вогнищами були невеликі круглі ямки (діаметром до 10 *см*), які залишилися, мабуть, від стовпів, що підтримували покрівлю житла. Дослідники вважають, що останнє являло собою три з'єднані між собою приміщення, в центрі кожного з яких було окреме вогнище. Підлога житла була завалена бивнями, черепами та іншими кістками мамонта. Деякі великі кістки були вертикально вкопані в землю по краю заглибини житла. Всі вони, очевидно, входили

---

[1] М. Я. Рудинський, Пушкарівський палеолітичний постій і його місце в українському палеоліті, Археологія, т. I, 1947; його ж, Пушкари, СА, IX, 1947.

[2] П. И. Борисковський, Палеолітична стоянка Пушкарі I, зб. «Палеоліт і неоліт України», т. I, К., 1947.

в конструкцію житла, становлячи основу його стін та знаходячись на покрівлі. Таке житло могло служити місцем проживання значної родової групи людей, які вели спільне общинне господарство [1]. Описане житло було, мабуть, не єдиним на Пушкарівській стоянці; кілька таких жител утворювали довгочасне поселення [2].

При розкопках на стоянці було зібрано дуже багато крем'яних знарядь праці, серед яких переважають різноманітні вістря, наконечники з виїмкою, що вживалися для виготовлення мисливських дротиків,

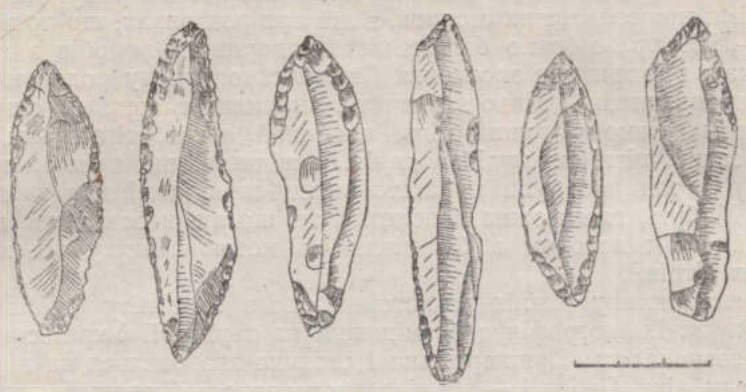

Крем'яні вістря. Стоянка Пушкарі I.

скребки та великі ретушовані ножовидні пластинки. У зв'язку з незначною глибиною залягання культурного шару стоянки, кістки тварин збереглися погано, а частина зіпсувалася зовсім. Саме цим, очевидно, пояснюється нечисленність виявлених на стоянці кістяних виробів. З них слід відмітити мотику з ребра мамонта та кілька прикрас. Пушкарівська I стоянка є однією з найраніших пам'яток пізнього палеоліту на Україні (оріньяко-солютрейський час) [3].

Близькою в часі до Пушкарівської I є стоянка Бабин I, залишки якої досліджувалися в 1948—1951 та 1953 рр. Вона знаходиться на схилі високого правого берега Дністра біля с. Бабина, Кельменецького району, Чернівецької області.

На відміну від більшості дністровських стоянок, на яких культурний шар вже давно розмитий, внаслідок чого речові знахідки (виключно вироби з кременю) знаходяться тепер на поверхні, на стоянці Бабин I культурний шар, що залягає на значній глибині, зберігся добре. При розкопках на ній було виявлено багато кісток стародавніх тварин, на яких полювали мешканці стоянки, а також виробів з кременю та кості. Аналізом крем'яного інвентаря та спостереженнями за характером його залягання в культурному шарі вдалося встановити, що місце стоянки кілька разів періодично заселялось людьми на протязі всього пізньопалеолітичного періоду. Серед крем'яних виробів найцікавішою формою є наконечник мисливського дротика, за своїм типом близький до солютрейських.

---

[1] П. И. Борисковский, Пушкаревское палеолитическое жилище, КСИИМК, вып. VII, 1940.

[2] Реконструкція житла на Пушкарівській I стоянці у вигляді тричленної будівлі викликає заперечення ряду дослідників (В. М. Воеводский, К вопросу о пушкаревском палеолитическом жилище, Ученые записки МГУ, вып. 153, 1952) і не підтвердилась дослідженнями на ряді інших стоянок пізнього палеоліту, в тому числі і на Десні (Мізинська стоянка).

[3] П. И. Борисковский, Палеолит Украины, МИА, № 40, 1953, стор. 177—228.

В культурному шарі стоянки Бабин I виявлено також залишки вогнищ та скупчення червоної фарби — вохри, яка в ряді місць надавала культурному шарові червонобурого кольору [1].

Розвідковими роботами на Дністрі наприкінці 40-х та на початку 50-х років виявлено ще кілька стоянок, близьких в часі і за характером крем'яного інвентаря до стоянки Бабин I. Це — Бабин II, Бабин III, Молодове IV, Волошкове та ін. [2].

До раннього етапу пізнього палеоліту (оріньяк) відноситься також печерна стоянка Сюрень I поблизу Бахчисарая в Криму. Як і в ряді інших пізньопалеолітичних стоянок, в ній при розкопках, що провадилися в 1926—1929 рр., зібрано багато кісток тварин та виробів з кременю, які свідчать про тривале заселення Сюреньського гроту родовою групою первісних мисливців. Цікаво зазначити, що склад тварин, на яких полювали люди (мамонт, дикий кінь, північний олень, гігантський олень, песець, заєць, північна куріпка та ін.), свідчить, що кліматичні умови в Криму в той час були набагато менш сприятливі для людей, ніж сучасні. Мабуть, цим можна пояснити і те, що люди оселилися в печері, відкритій своїм виходом в бік півдня, з метою захисту від холодних північних вітрів [3].

Характеристику ранніх пам'яток пізнього палеоліту слід закінчити вказівкою на їх географічне розміщення на території Української РСР. Як уже зазначалось, Пушкарівська I стоянка знаходиться на північному сході республіки, Бабин I — на південному заході, Сюрень I — на півдні і Радомишль — на півночі. Немає сумніву в тому, що подібні пам'ятки є і в ряді інших районів. Усі вони свідчать про те, що на початку пізньопалеолітичного періоду значна частина території України була вже заселена родовими групами первісних людей.

Стоянки, близькі до описаних в часі і за характером знахідок, є не тільки на Україні, а й на ряді сусідніх територій, зокрема, на середньому Дону біля Воронежа (Костьонки I [4], Боршево I [5], Гагаріно [6]) та на Сожі поблизу Гомеля (Бердиж) [7].

Слідом за описаними вище йде велика група трохи пізніших в часі стоянок (кінець солютрейської та початок мадленської епохи), відкритих і почасти досліджених в різних районах території України — на Десні, Дністрі та в Приазов'ї.

Найцікавішою з них за характером знахідок є Мізинська стоянка, яка знаходиться на правому березі Десни в с. Мізині, Понорницького району, Чернігівської області (в 25 *км* на південь від Новгорода-Сіверського).

Стоянка розташована на лівому схилі глибокого яру, що виходить в долину Десни, і за часів свого існування захищалась його високим лівим схилом від холодних північних вітрів. Відкрита ще в 1908 р.,

---

[1] А. П. Черныш, Палеолитическая стоянка Бабин I по материалам раскопок 1949—1950 гг., КСИИМК, XLIX, 1953; П. И. Борисковский, К вопросу о периодизации палеолитических памятников Поднестровья, Вестник ЛГУ, 1948, № 2.

[2] О. П. Черниш, Карта палеоліту УРСР, Матеріали і дослідження по археології УРСР, Наукові записки Інституту суспільних наук АН УРСР, т. II, К., 1954.

[3] Г. А. Бонч-Осмоловский, Итоги изучения крымского палеолита, Труды II Международной конференции АИЧПЕ, вып. V, 1934.

[4] П. П. Ефименко, Первобытное общество, стор. 420—436.

[5] П. П. Ефименко, Палеолитические стоянки Восточно-Европейской равнины, Труды II Международной конференции АИЧПЕ, вып. V, 1934; Е. А. Векилова, Палеолитическая стоянка Боршево I, МИА, № 39, 1953.

[6] С. Н. Замятнин, Раскопки у с. Гагарино, ИГАИМК, вып. 118, Л., 1935.

[7] К. М. Поликарпович, Палеолит и мезолит БССР и некоторых соседних территорий Верхнего Приднепровья, Труды II Международной конференции АИЧПЕ, вып. V, 1934.

стоянка неодноразово досліджувалась як до революції, так і в радянський час (1930, 1932[1] та 1954—1956[2] рр.). Завдяки цьому Мізинська стоянка є тепер найкраще вивченою палеолітичною пам'яткою на Україні як за розмірами розкопаної площі, так і за кількістю виявлених на ній жилих і господарських комплексів та речових знахідок[3].

В результаті розкопок, проведених у 1954—1956 рр. на значній площі стоянки, на глибині 3—7 *м* від сучасної поверхні виявлено добре

Мізинська стоянка. Черепи та великі кістки мамонта на місці зруйнованого житла.

збережений культурний шар із залишками кількох великих будівельних комплексів. Було розкопано заглиблені вогнища, ями-сховища, заповнені кістками тварин, скупчення різноманітних виробів з кременю, кості і рогу — знарядь праці, прикрас тощо, а також встановлено повторність заселення стоянки її первісними мешканцями.

Найцікавішим виявився центральний, найбільший за розмірами будівельний комплекс — зимове житло, залишки якого добре збереглися до нашого часу. Вони являли собою велике, майже кругле в плані (діаметром близько 6 *м*) скупчення кісток мамонта і рогів північного оленя, які залягали в певному порядку. По зовнішньому краю скупчення знаходилися найбільші з кісток — 15 черепів, кілька тазових та кісток кінцівок мамонта. Усі вони лежали близько одна від одної і утворювали суцільну огорожу, яка мала розрив лише з південно-східного

[1] М. Я. Рудинський, Звіт про розкопки в Мізині в 1930 та 1932 рр. Рукопис зберігається в Науковому архіві Інституту археології АН УРСР.

[2] І. Г. Шовкопляс, Поселення стародавнього кам'яного віку на Десні. Вісник АН УРСР, 1956, № 4.

[3] И. Г. Шовкопляс, Палеолитическая экспедиция 1954 г., КСИА, вып. 5, 1955, стор. 7—11; його ж, Раскопки Мезинской палеолитической стоянки, КСИИМК, вып. 63, 1956.

боку, де був вхід до житла. Всі черепи мамонтів лежали рівними лобовими сторонами вниз, а тазові кістки були витягнуті вздовж цієї огорожі.

Ближче до центра в скупченні лежали дрібніші кістки мамонта — лопатки, бивні, кістки кінцівок, нижні щелепи з зубами та ін. Слід зазначити, що переважна більшість лопаток лежала плоскими сторонами вниз. Очевидно, мешканців стоянки, які будували собі подібні житла, цікавили широкі і рівні площини лопаток. У центрі скупчення лежало сплетіння з рогів північних оленів. Розташування кісток у скупченні відповідало їх первісному положенню в будові.

Вивчення розвалу кісток на місці житла дало важливі дані для правильного відтворення характеру жител як Мізинської стоянки, так і багатьох інших пізньопалеолітичних стоянок Східної Європи. Досліджене житло мало вигляд досить великої конусовидної наземної будівлі типу чумів північних народів Азії недалекого минулого. Його каркас був зроблений з дерев'яних жердин, похило вкопаних в землю по краю підлоги житла і зведених докупи над його серединою. Зверху каркас був укритий шкурами мамонтів та інших великих тварин. Для укріплення стін житла і утеплення його були використані їх кістки.

Житло з усіх боків, крім південно-східної частини, де був вхід до нього, було обставлене черепами та іншими великими кістками мамонтів. Усі вони були приставлені до похилих стін житла і щільно притиснуті до них своїми плоскими сторонами (черепи—лобами). Нижніми кінцями кістки упиралися безпосередньо в землю, а верхніми — заходили на похилі стіни житла. Ці кістки ззовні, мабуть, були частково присипані землею. У частини черепів збереглися бивні. Вище на похилих стінах житла, спираючись на великі кістки нижнього ряду, лежали лопатки, нижні щелепи, бивні та інші невеликі кістки мамонта. Ще вище, уже на самій верхівці конусовидного житла, лежали роги північних оленів. Під час руйнування житла, очевидно, в результаті прогнивання дерев'яного каркаса, всі ці кістки разом з його стінами впали всередину житла і створили те скупчення, яке було виявлене при розкопках.

Під розвалом кісток на місці житла була розчищена його підлога у вигляді досить рівної площадки з невеликим схилом у напрямку загального схилу місцевості. В трьох місцях навколо центра підлоги виявлено сліди вогнищ, якими обігрівалося житло в холодні пори року. Всередині житла в чотирьох місцях у підлогу були вкопані великі кістки і бивні мамонтів, які, мабуть, служили упорами для дерев'яних стовпів, що підтримували похилі стіни будівлі [1].

Мізинська стоянка вирізняється серед інших великою кількістю крем'яних виробів — різноманітних різців і скребків, оброблених ножовидних пластинок, проколок та інших форм, матеріалом для яких служив місцевий крейдяний кремінь темносірого і чорного кольору. Наявність на стоянці численних крем'яних заготовок і відходів виробництва вказує на те, що весь процес обробки кременю і виготовлення знарядь праці з нього відбувався безпосередньо на самій стоянці.

Серед крем'яних знарядь праці переважають різці, що були тоді основними інструментами для обробки кості та рогу, багато виробів з яких було здобуто при розкопках стоянки. До них належать численні шила з тонко загостреним і відшліфованим робочим кінцем, виготовлені з осколків трубчастих кісток тварин, та голки з круглим отвором на товщому кінці, виготовлені з пластинок з бивня мамонта. Шила та голки застосовувалися при виготовленні одягу із шкур тварин.

---

[1] И. Г. Шовкопляс, Жилища Мезинской стоянки, КСИА, вып. 6, 1956.

До знарядь праці з кості та рогу, що застосовувалися при полюванні, належать наконечник дротика у вигляді стержня веретеноподібної форми з бивня мамонта з поздовжніми жолобками з протилежних боків, молотоподібні вироби з рогів північного і гігантського оленів та кілька кістяних клинів з бивня і трубчастих кісток мамонта із слідами використання їх в роботі, очевидно, при розколюванні кісток тварин. Значну групу серед кістяних виробів, здобутих в Мізині при розкопках за останні роки, становлять пластинки і уламки бивнів мамонта, вкриті

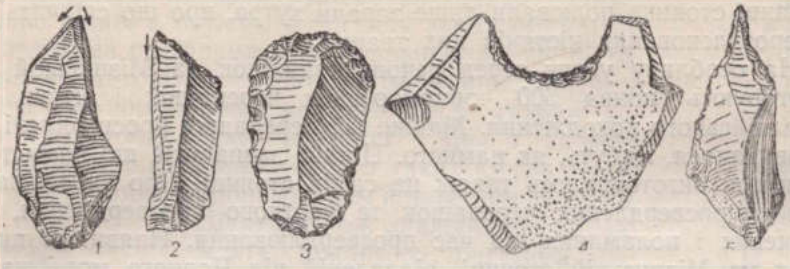

Основні форми крем'яних знарядь праці з Мізинської стоянки.
1, 2 — різці; *3, 4* — скребки; *5* — проколка.

візерунками із заглиблених ліній у вигляді різноманітних комбінацій (так званий геометричний орнамент), та прикраси — підвіски з бивня мамонта. На особливу увагу заслуговують браслет з п'яти тонких пластинок (шириною близько 1 *см* кожна) з бивня мамонта, вкритих заглибле-

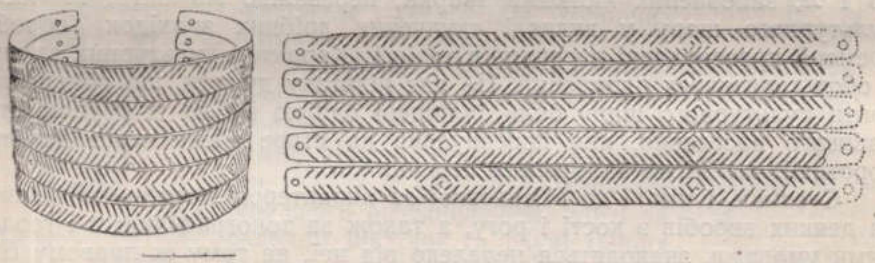

Браслет з бивня мамонта. Мізинська стоянка.

ним лінійним геометричним орнаментом, і два уламки бивнів мамонта, оброблені у вигляді схематичних людських фігур.

Серед речових знахідок на Мізинській стоянці великий інтерес становлять лопатка та дві нижні щелепи мамонта, прикрашені художнім розписом, виконаним червоною фарбою (вохрою). На лопатці намальовано близько 20 ламаних ліній, розташованих паралельно одна до одної, які утворюють досить цільний і виразний геометричний візерунок. За своїм характером він подібний до орнаменту, виконаного різьбленням на згаданому вище браслеті та інших кістяних художніх виробах[1].

Виявлені в Мізині кістки мамонта з розписом є першою знахідкою такого роду в СРСР. Щодо площі, зайнятої малюнками, і цільності композиції цей розпис не має собі паралелей в усьому світі.

На стоянці знайдено також багато кусків бивнів мамонта і рогів північного оленя, що мали сліди надрізів і розпилювання. Вони, мабуть, являють собою півфабрикати якихось виробів.

[1] И. Г. Шовкопляс, Некоторые итоги исследования Мезинской позднепалеолитической стоянки в 1954—1956 гг., ж. «Советская археология», 1957, № 4.

Вивчення здобутих речових матеріалів і наукові спостереження під час розкопок дають підставу твердити, що Мізинська стоянка була добре обжитим поселенням первісних мисливців на мамонтів, північних оленів, диких коней, зубрів та інших тварин, що водилися тоді в її околицях [1]. Полювання було провідною галуззю господарської діяльності мешканців стоянки. М'ясо тварин вживалося для їди, шкури йшли на покриття будівель і виготовлення одягу, кістки використовувалися як будівельний матеріал і паливо. На деяких тварин, як наприклад, на вовків та песців, мешканці стоянки полювали лише заради хутра, про що свідчать знахідки нерозчленованих кістяків цих тварин.

На особливу увагу серед речових знахідок на Мізинській стоянці заслуговують понад 600 чорноморських черепашок і куски янтарю прибалтійського походження. Майже всі черепашки просвердлені і використовувалися, мабуть, як намисто. Цікаво зазначити, що намисто з цих черепашок виготовлялось також на самій стоянці. Про це свідчать знахідки непросвердлених черепашок та частково просвердлених, але не закінчених і поламаних під час просвердлювання. Наявність цих черепашок на Мізинській стоянці, віддаленій від Чорного моря на кілька сот кілометрів, як і знахідки прибалтійського янтарю, свідчать про зв'язки її мешканців з віддаленими районами.

Розкопками 1956 р. встановлено наявність на Мізинській стоянці ще одного горизонту культурного шару, більш раннього, ніж горизонт, зв'язаний з довгочасним житлом та заглибленими вогнищами.

Від нижнього горизонту, розмитого в свій час водою, збереглися кілька округлих в плані ям діаметром 1,5—2,5 *м* і глибиною до 1 *м*, заповнених кістками тварин, переважно мамонта, та частина культурного шару у вигляді скупчення дрібних знахідок (оброблені кремені, просвердлені черепашки та ін.). Характер культурних залишків в обох горизонтах однаковий. Це дає підставу думати, що обидва горизонти культурного шару були залишені однією і тією ж групою стародавнього населення, яка повернулася на старе місце через порівняно короткий час після залишення стоянки [2].

Стоянки, близькі до Мізинської за характером крем'яного інвентаря та деяких виробів з кості і рогу, а також за топографічними і геологічними умовами, знаходяться недалеко від неї, на тому ж правому березі Десни. Це — Чулатів I [3] біля с. Чулатова, Новгород-Сіверського району, Чернігівської області, та Супонєво [4] і Тімоновка [5] в околицях Брянська, а також Юдіново і Єлисєєвичі [6] на правому березі притоки Десни р. Судості, в межах Брянської області.

Особливо близькі до Мізинської за характером житлових комплексів та ряду художніх виробів з бивня мамонта Чулатівська, Супонівська, Юдіновська та Єлисєєвицька стоянки, що наводить на думку про певну спорідненість їх мешканців.

---

[1] И. Г. Пидопличко, Итоги изучения фауны Мезинской палеолитической стоянки, ж. «Природа», 1935, № 3; його ж, Новые данные о фауне Мезинской стоянки, КСИА, вып. 8 (друкується).

[2] И. Г. Шовкопляс, Нижний горизонт Мезинской стоянки, КСИА, вып. 8 (друкується).

[3] И. Г. Пидопличко, Палеолитическая стоянка Чулатов I, СА, V, 1940.

[4] П. П. Ефименко, Первобытное общество, стор. 545—546; І. Г. Шовкопляс, Супонівська палеолітична стоянка, Археологія, т. IV, 1950.

[5] М. В. Воеводский, Тимоновская палеолитическая стоянка, Русский антропологический журнал, т. XVIII, 1929, № 1-2; В. А. Городцов, Тимоновская палеолитическая стоянка, Труды Института антропологии, этнографии и археологии АН СССР, вып. 3, 1935.

[6] К. М. Поликарпович, Работы по палеолиту в Западной области в 1936 г., СА, V, 1940

Новгород-Сіверська стоянка була відкрита в 1933 р., досліджувалася потім протягом ряду років (1935—1938) і стала широко відомою завдяки своїм унікальним знахідкам та численним залишкам різноманітної, так званої «змішаної» фауни, до складу якої входять мамонт, шерстистий носорог, бізон, північний олень, кінь, ведмідь, вовк, песець, рись, заєць, сіноставець малий, тундровий лемінг, обський лемінг, жовтий степовий лемінг, сірий степовий лемінг, гуртова нориця, водяний щур, бабак, ховрах, земляний заєць, жайворонок, гуска, пустельга, полярна куріпка та багато інших [1]. Особливо цікаві з наукового погляду знайдені тут три дуже великі за розмірами крем'яні знаряддя, що дістали назву «гігантолітів» [2]. Вони, найімовірніше, застосовувалися для розбивання великих кісток тварин, зокрема мамонтових, при добуванні з них кісткового мозку. На стоянці знайдено багато таких кісток із слідами від ударів подібними кам'яними знаряддями. Цікава також знахідка ребра мамонта, покритого багатьма паралельними лініями, виконаними з допомогою гострого крем'яного знаряддя.

«Гігантоліт» з Новгород-Сіверської стоянки.

Залишки Новгород-Сіверської стоянки були виявлені між великими плитами пісковику. Можливо, що під навісами з таких пісковикових плит первісна людина знаходила захист від холодних вітрів [3].

Мізинська, Новгород-Сіверська, Чулатівська I та всі інші стоянки на Десні знаходяться на самій півночі території України і в зв'язку з цим як за характером свого розташування, так і за складом знахідок та фауністичних решток помітно відрізняються від стоянок її південної частини. Останні в меншій мірі підпадали під вплив північних вітрів і тому здебільшого були розташовані вже не в глибині ярів та річкових долин, а переважно на схилах плато, де водилися стада тварин, на яких полювала первісна людина, причому основним об'єктом полювання замість мамонта і північного оленя тут стає зубр (бізон).

Наконечник дротика з крем'яними вкладишами (реконструкція). Амвросіївська стоянка.

До таких стоянок належать, зокрема, стоянки степового Приазов'я. Для прикладу коротко зупинимось на характеристиці Амвросіївської стоянки в Приазов'ї, яка знаходиться на схилі давньої балки, що впадає в р. Кринку недалеко від м. Амвросіївки, Сталінської області. В приазовських степах в пізньопалеолітичний період водились великі стада зубрів, на яких і полювали первісні мисливці. В околицях Амвросіївської стоянки розташоване костище — величезне скупчення

[1] И. Г. Пидопличко, Нахождение смешанной «тундровой» и степной фауны в четвертичных отложениях Новгород-Северска, ж. «Природа», 1934, № 5.

[2] И. Г. Пидопличко, Кремневые «гигантолиты» из Новгород-Северска, МИА, № 2, 1941.

[3] І. Г. Підоплічко, Пізньопалеолітична стоянка Новгород-Сіверськ, зб. «Палеоліт і неоліт України», т. I, К., 1947.

кісток зубрів, забитих мешканцями стоянки в результаті облавних (загінних) полювань. Костище (довжиною 30 і шириною 6 *м*, з товщиною шару кісток близько 1 *м*) заповнювало невеликий давній ярок, високий берег якого використовувався людьми при загінному полюванні. Аналіз кісток із скупчення показав, що в ярку було забито близько 1000 особин зубрів. Серед кісток знайдено також багато кістяних веретеноподібних, округлих в перерізі наконечників мисливських дротиків, довжиною до 20—30 *см*, які були, очевидно, основним знаряддям полювання.

При розкопках самої стоянки (1935, 1940, 1949 та 1950 рр.) зібрано багато крем'яних виробів на різних стадіях їх виготовлення — від заготовок до цілком закінчених знарядь. Отже, останні виготовлялися безпосередньо на стоянці [1].

Крім Амвросіївки, в цьому районі (головним чином по р. Кринці) виявлено за останні роки ще кілька пам'яток пізнього палеоліту: Новоклинівка II, Білоярівка, Успенка [2].

На середньому Дністрі найбільш відома Студеницька стоянка, що знаходиться біля с. Студениці, Старо-Ушицького району, Хмельницької області. Вона розташована на високому лівому березі Дністра на схилі Білої гори — мису, утвореного двома глибокими ярами, що виходять в долину річки. Культурний шар стоянки з давніх часів розмивається водою і тому багато обробленого кременю знаходиться тепер на сучасній поверхні схилу, що розорюється. Серед численних крем'яних виробів переважають різці. Значна частина культурних залишків стоянки в перевідкладеному стані залягає в одному з давніх ярів, що утворюють Білу гору. Серед них багато великих кісток тварин, в тому числі мамонта, та пізньопалеолітичних знарядь з кременю, аналогічних тим, які трапляються на поверхні стоянки на Білій горі, що свідчить про їх походження саме звідти. Дослідження Студеницької стоянки, які обмежувалися переважно збиранням крем'яних виробів на поверхні Білої гори, провадилися багато разів (у 1927, 1928, 1940, 1945 та 1947 рр.) [3].

Крім Студениці, яка була відома ще до революції, в басейні середнього Дністра, між Хотином та Могильовом-Подільським, в 20-х, 40-х та 50-х роках відкрито і досліджено багато нових пізньопалеолітичних пам'яток, таких як Калюс, Стара Ушиця, Колачківці, Китайгород та ін. — на лівому березі Дністра — та Бабин IV, Атаки, Молодове I, Корман та ін. — на правому березі [4].

Ще пізнішими, ніж описані вище, є численні на території України стоянки, які відносяться до середнього та пізнього етапів мадленської епохи.

---

[1] В. М. Євсєєв, Палеолітична стоянка Амвросіївка, зб. «Палеоліт і неоліт України», т. I, К., 1947; П. И. Борисковський, Палеолітичне місцезнаходження біля м. Амвросіївки, Археологія, т. V, 1951; його ж, Раскопки в Амвросиевке и проблема палеолитических культовых мест, КСИИМК, вып. XXVII, 1951; І. Г. Підоплічко, Викопні зубри на Україні, ж. «Наука і життя», 1951, № 6; його ж, Амвросиевская палеолитическая стоянка и ее особенности, КСИА, вып. 2, 1953.

[2] П. И. Борисковский, Работы Амвросиевского отряда в 1950 г., КСИИМК, вып. XLVIII, 1952.

[3] М. Я. Рудинський, З матеріалів до вивчення передісторії Поділля, Антропологія, т. II, К., 1929; С. М. Бібіков, Верхньопалеолітичні знаходження на Середньому Подністров'ї, АП, т. II, 1949; П. И. Борисковский, К вопросу о периодизации палеолитических памятников Поднестровья, Вестник ЛГУ, 1948, № 2.

[4] М. Я. Рудинський, З матеріалів до вивчення передісторії Поділля, Антропологія, II, К., 1929; його ж, З матеріалів Дністрянської експедиції 1945 року, АП, т. II, 1949; О. П. Черниш, Карта палеоліту УРСР. Матеріали і дослідження по археології УРСР, Наукові записки Інституту суспільних наук АН УРСР, т. II, К., 1954; П. И. Борисковский, Палеолит Украины, МИА, № 40, 1953, стор. 97—143.

Розпис вохрою на лопатці мамонта.
Мізинська стоянка.

Характерною особливістю деяких з цих стоянок є те, що вони мають по кілька горизонтів культурних залишків, які відносяться до різного часу. Здебільшого нижні горизонти таких багатошарових стоянок відносяться саме до мадленської епохи (дуже рідко до більш ранньої), а верхні — вже до самого кінця палеолітичного періоду, тобто до так званого епіпалеоліту.

Багато стоянок цієї групи порівняно добре досліджено за роки радянської влади. Прикладом таких стоянок є, зокрема, Гінцівська, Добранічівська, Фастівська, Молодове V, Володимирівська та ряд інших стоянок.

Гінцівська стоянка на правому березі Удаю (біля с. Гінців, Лазірківського району, Полтавської області) є першою палеолітичною стоянкою, що стала відомою на території Росії. Хоча вона була відкрита ще в 1871 р. і вперше її розкопували в 1873 р., проте лише дослідження, проведені напередодні Жовтневої революції [1], та широкі розкопки стоянки в 1935 р. [2] дали можливість скласти певне уявлення про цю видатну палеолітичну пам'ятку. Вона була добре обжитим довгочасним поселенням первісних мисливців на мамонта та інших тварин пізньопалеолітичного періоду, про що свідчать кісткові залишки, знайдені на ній у великій кількості.

Розкопки показали, що в кількох місцях на стоянці кістки тварин, особливо великі кістки мамонтів (черепи, лопатки, тазові кістки), утворювали скупчення округлих форм. Порівняння їх з комплексами Мізинської та інших стоянок дає підставу думати, що ці скупчення були залишками зруйнованих стародавніх будівельних комплексів — подібних до описаних вище жител на Мізинській стоянці. Залишки одного з них на Гінцівській стоянці мали вигляд округлого в плані скупчення кісток, діаметром понад 5 *м*. По його обводу були розташовані 27 черепів, 30 лопаток та 4 тазові кістки мамонта. Частина з них стояла вертикально, вкопаною в землю нижче рівня підлоги житла. Внутрішню частину скупчення займала група бивнів (понад 30), які, очевидно, раніше були на покрівлі житла і впали всередину після його зруйнування. Між скупченнями кісток на місцях стародавніх жител та навколо них на Гінцівській, як і на Мізинській стоянці, було виявлено кілька округлих ям-сховищ діаметром 1,5—2 та глибиною до 1 *м*, заповнених кістками тварин. На стоянці були виявлені також вогнища, розташовані поза житлами.

Крем'яний інвентар Гінцівської стоянки представлений порівняно невеликою кількістю знарядь таких чітко виражених форм, як невеликі розмірами різці бокового типу, маленькі скребачки на уламках пластинок, часто округлі або подвійні, та ін. Слід зазначити, що покладів кременю в цьому районі немає, і мешканці стоянки змушені були приносити його з багатих на кремінь місцевостей сучасних Чернігівської та Сумської областей, що знаходяться на віддалі не менше 300 *км*.

При розкопках на стоянці зібрано багато кісток тварин і бивнів мамонта із слідами обробки — розколотих, оббитих, розпиляних тощо. Багато здобуто також різноманітних виробів з цих матеріалів, зокрема молотоподібні знаряддя праці, проколки, невеликі тонкі голки з вушками та ін.

---

[1] В. М. Щербаківський, Розкопки палеолітичного селища в селі Гонцях Лубенського повіту в 1914—1915 рр., Записки Українського наукового товариства дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині, вип. I, Полтава, 1919; В. А. Городцов, Исследование Гонцовской палеолитической стоянки, Труды секции археологии РАНИОН, т. I, М., 1926.

[2] І. Ф. Левицький, Гонцівська палеолітична стоянка, зб. «Палеоліт і неоліт України», т. I, К., 1947; А. Я. Брюсов, Гонцовская стоянка, СА, V, 1940.

Чітка картина влаштування стародавнього житла пізньопалеолітичного періоду була встановлена і під час розкопок у 1953 р. на стоянці в с. Добранічівці, Шрамківського району, Черкаської області. Залишки житла являли собою кілька вкопаних в землю носовими частинами черепів мамонта, які обмежовували округлий в плані простір. Ці черепи були упорами для жердин дерев'яного каркаса стін верхньої частини житла. Між вкопаними черепами знаходились інші кістки мамонта, які разом з черепами утворювали досить міцну основу — нижню частину стін округлого наземного житла діаметром близько 4 *м*.

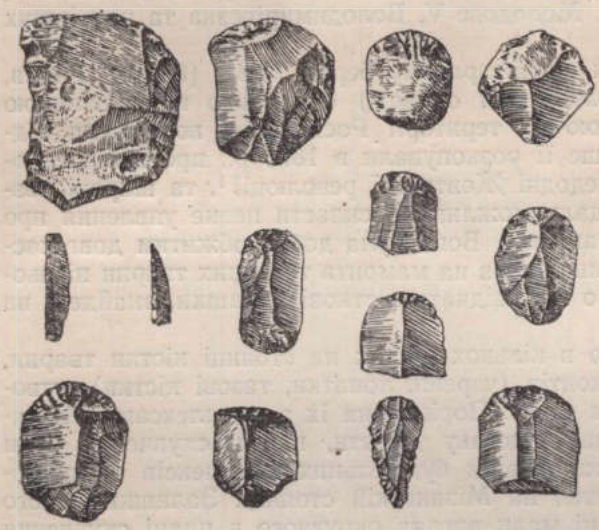

Крем'яні вироби з Гінцівської стоянки.

Поруч з житлом, з північного боку, знаходилась яма-сховище, заповнена кістками мамонта, які становили запас сировини для виробів та використовувались як паливо. Ця яма-сховище аналогічні до таких же ям, розкопаних на Мізинській і Гінцівській стоянках.

З південного боку, проти входу в житло, знаходилося заглиблене (на 0,9 *м* від поверхні) вогнище з великою кількістю кісткового вугілля.

Крем'яний та кістяний інвентар і характер залишків будівельних і побутових комплексів Добранічівської стоянки аналогічні інвентареві та комплексам Гінцівської стоянки.

Поряд з кременем жителі Добранічівської стоянки вживали також гірський кришталь, що походить з правого берега Дніпра (найближчі його родовища відомі в районі м. Сміли, Черкаської області, — за 150 *км* від місця стоянки). Для прикрас (намиста) вживали янтар, що походить з берегів Дніпра в околицях Києва (за 120 *км* від місця стоянки).

Наявність на Добранічівській стоянці гірського кришталю та янтарю вказує на зв'язки її жителів з порівняно віддаленими районами, до яких вони потрапляли, мабуть, під час своїх мисливських переходів [1].

Залишки трохи заглибленого в землю житла, обставленого вздовж стінок вертикально розміщеними (вони були, мабуть, вкопані в землю) великими кістками мамонта, були виявлені також і при дослідженні Чулатівської II стоянки на середній Десні в 1936—1938 рр. [2]. За характером крем'яного інвентаря та виробів з кості ця стоянка дуже близька до Гінцівської та Добранічівської стоянок.

Короткочасним, мабуть сезонним, табором стародавніх мисливців на мамонта та дикого коня була Фастівська стоянка, досліджена в 1954 р. На ній немає скільки-небудь виразних залишків жител,

---

[1] И. Г. Шовкопляс, Добраничевская палеолитическая стоянка, КСИИМК, вып. 59, 1955.

[2] М. В. Воєводський, Результати робіт Деснянської експедиції 1936—1938 рр., зб. «Палеоліт і неоліт України», т. I, К., 1947.

характерних для довгочасних стоянок, і великих скупчень знахідок. Серед останніх переважають кістки тварин, головним чином молодих особин, та оброблені кремені. Крем'яних виробів небагато, що можна пояснити тимчасовим характером поселення. Дуже цікаві виявлені на стоянці великі скупчення вугілля і попелу з кісток мамонта, а також напівобгорілих кісток на місцях вогнищ. Очевидно, ця стоянка була місцем зупинки первісних мисливців протягом одного сезону [1].

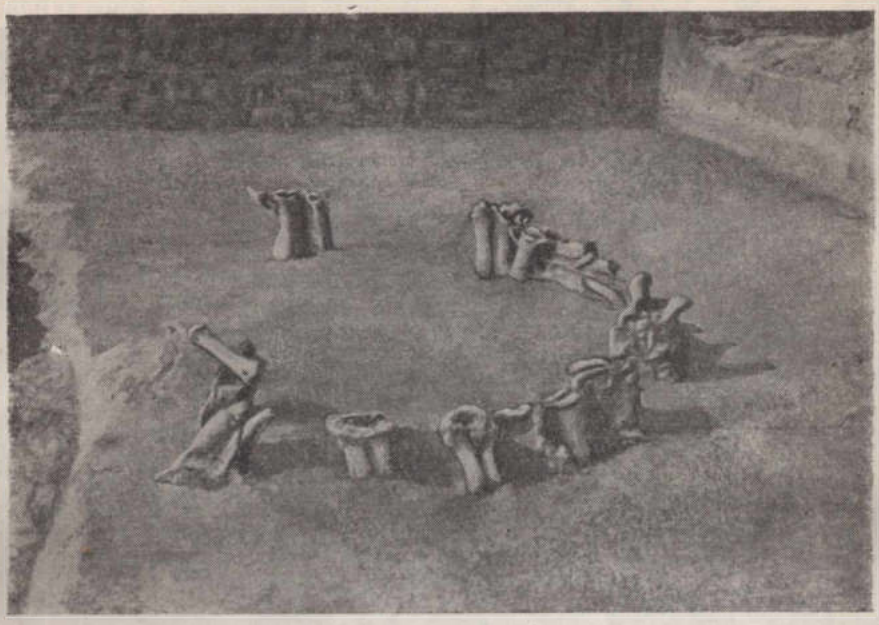

Залишки житла. Добранічівська стоянка.

Фастівська стоянка, як і ряд інших — розкопана в 20-х роках Довгиницька стоянка [2], відкрита в 1955 р. стоянка в с. Клинцях [3] (обидві біля Овруча) та згадана вище стоянка в Радомишлі — дають можливість тепер твердити про дуже давнє заселення первісними людьми території правобережного Полісся Української РСР, що до недавнього часу майже категорично заперечувалося.

У зв'язку з відкриттям на Фастівській стоянці великих кострищ без слідів будь-яких жилих і господарських комплексів можна твердити, що існування вогнищ поза житлами в пізньопалеолітичний період, як це спостерігалось і при розкопках Мізинської, Гінцівської та Добранічівської стоянок, було цілком закономірним явищем. Такі вогнища, очевидно, служили не для обігрівання (для цього влаштовували невеликі вогнища всередині жител), а для інших потреб (запікання м'яса тощо).

Одночасні стоянки, аналогічні описаним вище за характером крем'яного інвентаря та складом кісткових залишок, як уже зазначалося, дуже поширені на території України і свідчать про значне зростання чисельності первісного населення наприкінці пізнього палеоліту. Серед них

---

[1] И. Г. Шовкопляс, Фастовская позднепалеолитическая стоянка, КСИИМК, вып. 65, 1956.

[2] І. Ф. Левицький, Довгинецька палеолітична стація, Антропологія, т. III, К., 1936.

[3] В. А. Месяц, Следы новой позднепалеолитической стоянки в окрестностях Овруча, КСИА, вып. 7, 1957.

можна назвати ще такі, як Бугорок на середній Десні[1], Мар'янівська, Сокіл, Оселівська, група стоянок біля с. Вороновиці на середньому Дністрі[2] та ін. На деяких з них (Вороновицькі стоянки), крім речових знахідок, виявлено також залишки стародавніх жител та вогнищ[3].

Значний науковий інтерес становить виявлена і частково досліджена в 1955 р. пізньопалеолітична стоянка біля с. Великодолинського, Овідіопольського району, Одеської області (в 20 *км* на південь

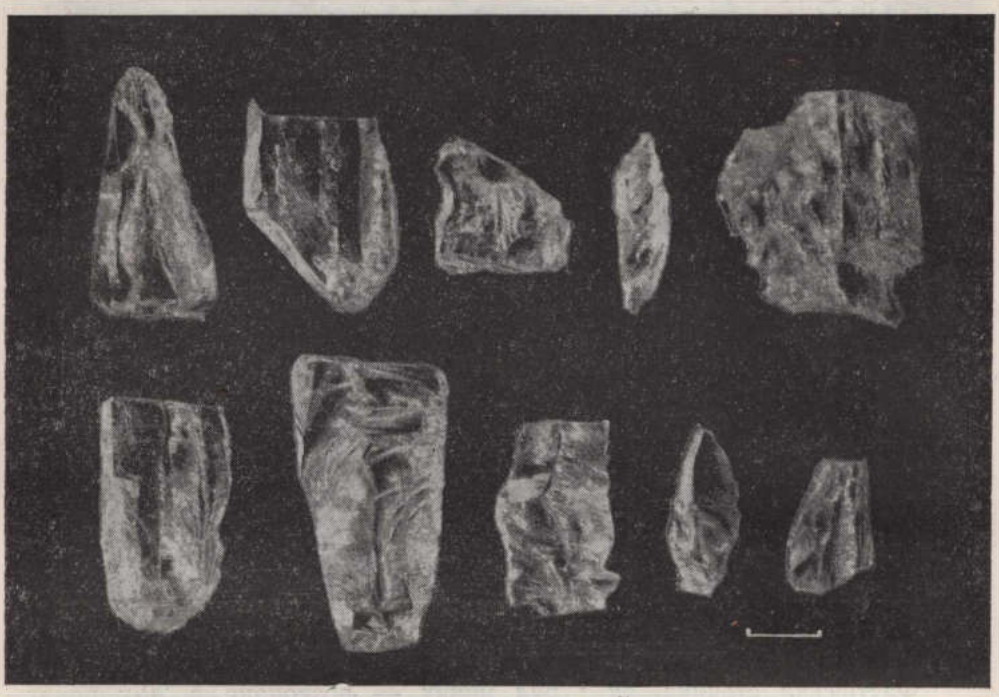

Оброблений гірський кришталь з Добранічівської стоянки.

від Одеси). В культурному шарі стоянки виявлено кістки бізона, частина яких має сліди дії вогню, кістковий вугіль і золу, а також оброблені кремені, в тому числі знаряддя праці (скребки, різці, пластинки із затупленим краєм та ін.)[4]. Стоянка біля Великодолинського є поки що єдиним свідченням заселення північно-західного Причорномор'я в пізньопалеолітичний період.

Огляд пам'яток мадленської епохи пізнього палеоліту, досліджених на Україні, закінчимо характеристикою нижніх горизонтів ряду багатошарових стоянок, таких як Молодове V на середньому Дністрі,

---

[1] М. Д. Гвоздовер, Палеолитическая стоянка Бугорок, КСИИМК, вып. XV, 1947.

[2] С. М. Бібіков, Верхньопалеолітичні знаходища на Середньому Подністров'ї, АП, т. II, 1949; М. Я. Рудинський, З матеріалів Дністрянської експедиції 1945 р., АП, т. II, 1949; О. П. Черниш, Карта палеоліту УРСР. Матеріали і дослідження по археології УРСР, Наукові записки Інституту суспільних наук АН УРСР, т. II, К., 1954.

[3] А. П. Черныш, Палеолитическая стоянка Вороновица I (по данным раскопок 1951—1953 гг.), КСИИМК, вып. 63, 1956.

[4] В. И. Красковский, Стоянка позднепалеолитического времени вблизи Одессы, КСИА, вып. 7, 1957.

Володимирівська на Синюсі, стоянки в районі колишніх порогів на Дніпрі.

Стоянка Молодове V розташована на мисі високого правого берега Дністра біля с. Молодового, Кельменецького району, Чернівецької області. На основі розкопок, проведених тут у 1948—1957 рр., дослідники встановлюють (за типами крем'яних виробів) наявність на ній 12 культурних горизонтів, що відносяться до всіх пізньопалеолітичних епох, починаючи із солютрейської [1].

У ряді нижніх горизонтів виявлено багато кісток, в тому числі кістки мамонта, носорога і північного оленя, залишки вогнищ, скупчення фарби і т. п. Особливо цікаві вироби з кості та рогу тварин — дві сопілки з відростків рога північного оленя, набір з п'яти так званих жезлів начальників, знайдених разом в одному місці (на одному з них вирізано зображення людської фігурки), гарпун з рога північного оленя та ін. Стоянка Молодове V має важливе значення для вивчення пізньопалеолітичного періоду на середньому Дністрі [2].

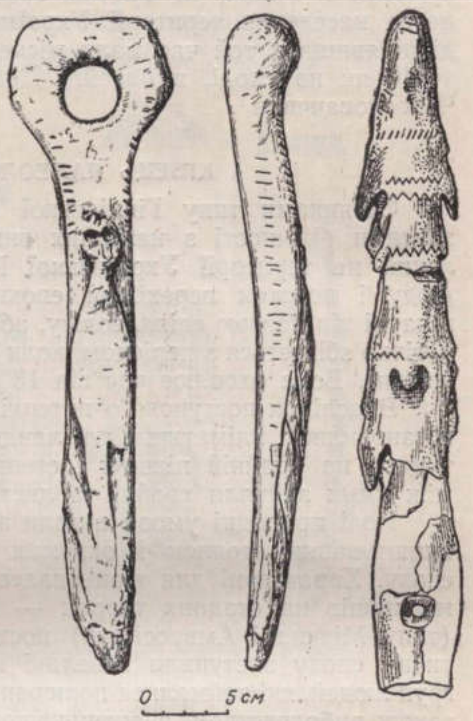

Вироби з рогу оленя: «жезл начальника» із зображенням людини і гарпун. Стоянка Молодова V.

Стоянка в с. Володимирівці, Підвисоцького району, Кіровоградської області (досліджувалась в 1939, 1940, 1946 і 1947 рр.) має вісім культурних горизонтів, що відносяться до кінця мадленської епохи та до епіпалеоліту [3].

Значну групу пізньопалеолітичних і епіпалеолітичних стоянок за післявоєнні роки досліджено також в районі міст Дубно і Кременця в західних областях УРСР [4].

Стоянки в порожистій частині Дніпра (Дубова Балка, Кайстрова Балка, Осокорівка, Ямбург) [5] були відкриті і частково досліджені в період будівництва Дніпровської гідроелектростанції ім. В. І. Леніна (в 1931—1933 рр.). Кількість культурних горизонтів у них різна (до 11). Заслуговують на особливу увагу знахідки на деяких з них (Дубова Балка і Кайстрова Балка) просвердлених черепашок, що походять з узбережжя Чорного моря [6]. Частина цих

---

[1] Членування культурного шару стоянки на таку велику кількість окремих горизонтів тільки за формальними ознаками крем'яних виробів не може бути визнане за цілком обгрунтоване.

[2] А. П. Черныш, Флейта палеолитического времени, КСИИМК, вып. 59, 1955; его ж, Новые находки из раскопок стоянки Молодово V на Днестре, КСИИМК, вып. 65, 1956; его ж, Изображение человеческой фигуры позднепалеолитического времени, КСИА, вып. 6, 1956.

[3] О. П. Черниш, Володимирівська палеолітична стоянка, К., 1953.

[4] М. Я. Рудинський, Дубно-Кременецька палеолітична експедиція, АП, т. IV, 1952.

[5] П. И. Борисковский, Палеолит Украины, МИА, № 40, стор. 376 — 384.

[6] Л. А. Лепікаш, Фауна четвертинних морських молюсків з палеолітичних стоянок Дніпропетровщини і Чернігівщини, Четвертинний період, вип. 11, К., 1936.

черепашок аналогічна просвердленим черепашкам з Мізинської стоянки. Цей факт свідчить про те, що стародавні мешканці з району середньої Десни і дніпровського Надпоріжжя мали зв'язки з районом Чорноморсько-Азовського узбережжя. Знахідки черепашок в Мізині, Дубовій Балці і Кайстровій Балці, гірського кришталю в Добранічівці, янтарю в Мізині та Добранічівці, принесеного з інших місцевостей кременю в Гінцях та Фастові свідчать про значну рухомість стародавнього населення території України в пізньопалеолітичний період. Подібні явища в той час мали місце і на ряді сусідніх з Україною територій як на сході, в басейні Дону, так і на заході — на території Чехословаччини [1].

КІНЕЦЬ ПАЛЕОЛІТУ (ЕПІПАЛЕОЛІТ)

Стоянками типу Гінцівської і Добранічівської та нижніми горизонтами більшості з названих вище багатошарових стоянок представлений на території Української РСР кінець пізньопалеолітичного періоду і початок перехідної епохи від палеоліту до неоліту, відомої в науці під назвою епіпалеоліту, або мезоліту. Ця перехідна епоха хронологічно збігається з періодом, коли більш холодний клімат змінюється сучасним. Вона охоплює час від 13 до 8 тисяч років тому.

Внаслідок поступового потепління на території всієї Східної Європи встановилися кліматичні та ландшафтні умови, близькі до сучасних: тундра на крайній півночі і степи — на півдні, а величезні простори між ними зайняли хвойні та листяні ліси з сучасними видами тварин.

Нові природні умови внесли значні зміни в характер господарства, влаштування стоянок і окремих жител первісного населення в ту епоху. Характерні для пізньопалеолітичного періоду довгочасні стоянки мисливців на стадних тварин — мамонтів, північних оленів та зубрів (типу Мізина і Амвросіївки) поступово зникли. Їх місце в епіпалеолітичну епоху заступили невеликі короткочасні стоянки досить рухомих груп людей, які займалися полюванням уже на сучасних тварин і птахів, а також риболовством, значення якого в житті людей поступово зростало.

Нові форми господарської діяльності людей викликали появу відповідних їм, більш досконалих форм знарядь праці, головними з яких стали лук і стріли. І не дивно, що на всіх поселеннях цього часу, крім звичайних пізньопалеолітичних крем'яних знарядь, трапляється багато крем'яних наконечників стріл, а також велика кількість дрібних крем'яних виробів геометричних форм. В археологічній науці вони дістали назву мікролітів, і їх наявність є характерною ознакою належності стоянок до епіпалеолітичної епохи. Мікроліти здебільшого виготовлені з додатково оброблених уламків пластинок. Найпоширенішими з них є так звані трикутники, трапеції та сегменти, які застосовувалися переважно як вкладиші (леза) в кістяні або дерев'яні оправи гарпунів, наконечників дротиків, великих ножів і т. п. Багато з них могли застосовуватися також і як наконечники стріл.

Стоянки епіпалеолітичної епохи розташовані переважно по берегах річок і озер та на невисоких піщаних терасах або дюнах, а їх залишки здебільшого являють собою скупчення невеликої кількості кісток тварин і птахів, кісток і луски риб, обробленого кременю та виробів з кості, а також попелу і фарби.

Основним типом жител в той час були легкі споруди у вигляді куренів, які влаштовувалися людьми на період їх короткочасного перебування на тому або іншому місці з метою полювання або риболовства.

[1] П. П. Єфіменко, Про періодизацію пізнього палеоліту Східної Європи, Археологія, т. X, 1957.

Епіпалеолітичні стоянки в переважній більшості багатошарові. Окремі тонкі прошарки знахідок відкладалися за короткий час і є свідченням періодичного заселення невеликими групами первісних мисливців і рибалок одних і тих же місць, найбільш придатних для їх господарської діяльності. Можливо, що такі багатошарові стоянки належали одним і тим же групам населення, що періодично поверталися на попередні місця полювання та риболовства.

Визначною подією в житті первісних людей в епіпалеолітичну епоху була перша спроба приручення тварини — собаки, м'ясо якої спочатку

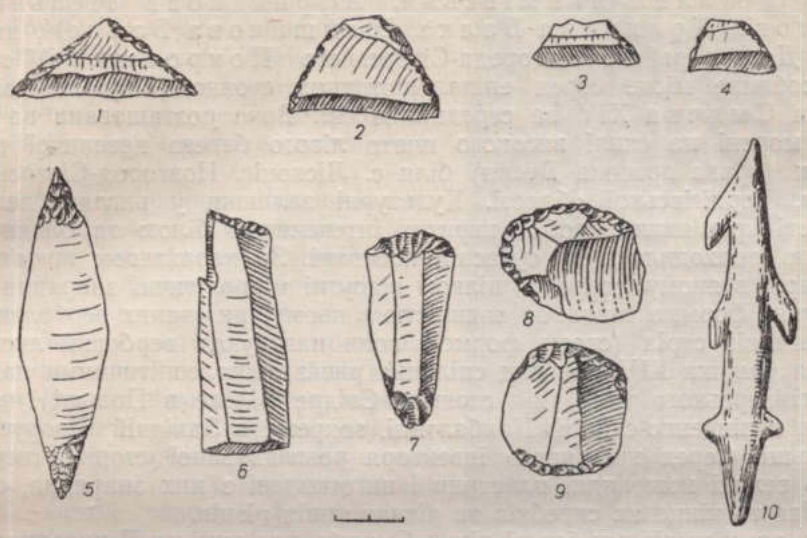

Крем'яні та кістяні знаряддя з епіпалеолітичних стоянок Криму.

1 — трикутник; *2* — сегмент; *3, 4* — трапеції; *5* — наконечник стріли; *6* — різець; *7—9* — скребки; *10* — гарпун.

використовували для їди. Про це свідчать часті нарізки на кістках собак, знаходжуваних в багатьох печерних стоянках гірського Криму. Такі нарізки утворюються при розчленуванні туш з метою використання м'яса для їди [1].

Епіпалеолітичних стоянок на території Української РСР відомо дуже багато. Вони є на Дніпрі, Десні, Сіверському Дінці, Волині, в Причорномор'ї, Криму і ряді інших районів. Усі вони виявлені і частково досліджені за роки радянської влади.

Однією з найкраще вивчених епіпалеолітичних пам'яток на Україні є Журавська стоянка, розташована на надзаплавній терасі лівого берега Удаю в с. Журавці, Варвинського району, Чернігівської області, розкопана в 1927—1929 рр. Культурні залишки на ній — кістки тварин, розщеплені кремені та вироби з нього, попіл та вохриста фарба — були виявлені у вигляді невеликих плям, що відповідали, мабуть, якимсь стародавнім житлам типу легких куренів.

Крем'яний інвентар стоянки добре відбиває зміни, що відбулися в характері полювання. Це, в основному, маленькі крем'яні пластинки і вістря, що могли застосовуватися і як наконечники стріл. Лук і стріли були вже основним мисливським знаряддям мешканців стоянки, а дрібні

[1] Г. А. Бонч-Осмоловский, О нарезках на палеолитических костях, СГАИМК, № 8, 1931.

тварини — об'єктами їх полювання, яке, мабуть, доповнювалося рибо-ловством [1].

До епіпалеолітичної епохи відносяться верхні горизонти таких згадуваних вище багатошарових стоянок як Володимирівка на Кіровоградщині [2], Дубова Балка, Кайстрова Балка, Осокорівка та Ямбург в порожистій частині Дніпра [3], а також стоянки Майорка та Байрачна в тому ж районі Дніпра, стоянка Гребеники на нижньому Дністрі [4], багато стоянок в басейні Сіверського Дінця в районі Ізюма (Пристін, Шуруканська) [5] і Ворошиловграда (Рогалик-Якимівська, Африканова Мельниця, Берегова, Кринична Балка, Шейшинова Балка)[6], на середній Десні в районі Новгорода-Сіверського (Покровщина)[7] та ін.

Особливе місце серед епіпалеолітичних стоянок України займає стоянка Смячка XIV на середній Десні. Вона розташована на розмитій морені на схилі високого плато лівого берега невеликої річки Смячки (права притока Десни) біля с. Лісконіг, Новгород-Сіверського району, Чернігівської області. Культурні залишки у вигляді великої кількості крем'яних виробів, вкритих інтенсивною білою та блакитною патиною, знаходилися на сучасній поверхні. За характером крем'яного інвентаря, в якому, зокрема, цілком відсутні мікролітичні знаряддя геометричних форм, а також за наявністю в ньому так званих верболистних наконечників стріл (своєю формою вони нагадують вербовий листок), стоянка Смячка XIV має ряд спільних рис з епіпалеолітичними пам'ятками свідерського типу (від стоянки Свідре Вільке в Польщі), поширеними в південно-східній Прибалтиці, зокрема в Західній Білорусії та в Польщі. Серед крем'яного інвентаря розглядуваної стоянки переважають великі ножовидні пластини і виготовлені з них знаряддя, серед яких багато кінцевих скребків та різних типів різців.

На тому ж лівому березі річки Смячки, але вже на її надзаплавній терасі, знаходилась і друга епіпалеолітична стоянка — Смячка XIII, яка при значній близькості за характером крем'яного інвентаря до стоянки Смячки XIV, все ж відрізняється від останньої наявністю вже окремих дрібних знарядь геометричних форм [8]. Можливо, будучи трохи пізнішою від неї, стоянка Смячка XIII зазнала впливу південних епіпалеолітичних культур, для яких характерними були саме геометричні форми мікролітичних знарядь.

Особливо багато епіпалеолітичних стоянок в гірському Криму, де більшість з них знаходиться в печерах. Найкраще вивченими з них є пе-

---

[1] М. Я. Рудинський, Досліди в Журавці, Антропологія, т. II, К., 1929; його ж, Журавка, Антропологія, т. III, К., 1930; І. Г. Підоплічко, Гризуни та хижаки з розкопин у с. Журавці, там же.

[2] О. П. Черниш, Володимирівська палеолітична стоянка, К., 1953.

[3] І. Г. Підоплічко, Дослідження палеоліту в УРСР, зб. «Палеоліт і неоліт України», т. I, К., 1947; В. И. Громов, Палеолитическое и археологическое обоснование стратиграфии континентальных отложений четвертичного периода на территории СССР, Труды Института геологических наук, вып. 64, М., 1948; І. Ф. Левицький, Розкопки палеолітичної стоянки в балці Осокоровій в 1946 р., АП, т. III, 1949.

[4] Дослідження П. Й. Борисковського в 1954 р.

[5] М. В. Сібільов, Підсумки дослідження палеолітичних і неолітичних стоянок басейну р. Дінця, Наукові записки Інституту історії і археології, кн. 2, К., 1946.

[6] П. П. Ефименко, Н. А. Береговая, Палеолитические местонахождения СССР, МИА, № 2, 1941.

[7] К. С. Алексашина, Стоянка Покровщина (Пушкари VII), Ученые записки МГУ, вып. 158, 1952.

[8] М. Я. Рудинський, До питання про культури «мезолітичної доби» на Вкраїні, Антропологія, т. I, К., 1928; його ж, Передісторичні розшуки у північно-східній Чернігівщині, Коротке звідомлення ВУАК за 1925 р., К., 1926; його ж, Смячка, Коротке звідомлення ВУАК за 1926 р., К., 1927.

черні стоянки Мурзак-Коба, Шан-Коба і Фатьма-Коба. Як і багато стоянок по берегах річок, печерні стоянки Криму також часто бувають багатошаровими, що свідчить про періодичне заселення цих печер в епіпалеолітичну епоху через певні проміжки часу.

Печера Мурзак-Коба, розташована на лівому березі р. Чорної в Куйбишевському районі, відкрита і досліджена в 1936 і 1938 рр. Культурний шар містив багато кісток тварин (благородний олень, косуля, дикий кабан, ведмідь, лисиця, свійський собака, барсук, заєць), риб, черепашок молюсків *Helix vulgaris,* типовий епіпалеолітичний крем'яний інвентар та багато знарядь з кості (шила, проколки та двобічний гарпун). В печері знайдено парне поховання епіпалеолітичної епохи [1].

Епіпалеолітичне поховання в печері Мурзак-Коба.

Печерна стоянка Шан-Коба знаходиться біля с. Передового (кол. Уркуста) в Байдарській долині. Вона має шість культурних горизонтів із слідами вогнищ, крем'яними знаряддями, виробами з кості (шила, проколки, наконечники дротиків, знаряддя з вкладишами) та значною кількістю черепашок молюска *Helix vulgaris,* які, як і в печері Мурзак-Коба, використовувалися для їди. В культурному шарі багато кісток тварин (благородний олень, кінь, кабан, бобер, заєць, вовк, лисиця та свійський собака).

Стоянка досліджувалась протягом ряду років (1927, 1928, 1935, 1936) і повністю вивчена [2].

Стоянка Фатьма-Коба розташована на правому березі гірського струмка Кубалар-Су в кількох кілометрах від стоянки Шан-Коба. При розкопках, що провадились в 1927, 1956 і 1957 рр., було встановлено наявність багатошарового залягання культурних залишків, серед яких, крім крем'яних виробів, виявлено багато кісток диких тварин (дикий кабан, благородний олень, дикий осел, кінь, сайгак, вовк, рись, лисиця, барсук, а також свійський собака). Серед культурних залишків у верхніх горизонтах стоянки виявлено людське поховання епіпалеолітичної епохи [3].

Крім описаних вище, можна назвати ще й такі відомі печерні стоян-

[1] С. Н. Бибиков, Мурзак-Коба — новая позднепалеолитическая стоянка в Крыму, СА, V, 1940; його ж, Об использовании улиток *Helix* в позднепалеолитическое время, МИА, № 2, 1941; Е. В. Жиров, Костяки из грота Мурзак-Коба, СА, V, 1940.

[2] С. Н. Бибиков, Предварительный отчет о работе Крымской экспедиции 1935 г., СА, I, 1936; С. А. Трусова, Краткий обзор робот Крымской палеолитической экспедиции 1936 г., СА, V, 1940.

[3] Г. А. Бонч-Осмоловский, Итоги изучения крымского палеолита, Труды II Международной конференции АИЧПЕ, вып. V, 1934; С. Н. Бибиков, Позднейший палеолит Крыма; Материалы по четвертичному периоду СССР, вып. 2, М.—Л., 1950; його ж, Раскопки в навесе Фатьма-Коба (1956 г.), КСИА, вып. 8 (друкується).

ки, як Сюрень II, Заміль-Коба, Буран-Кая, Юсуф-Коба, Кукрек, Костянтинівка, а також стоянки на Яйлі (Балін-Кош, Ат-Баш) та Чатир-Дазі (Джейлау-Баш, Узун-Коба, Кенавуз-Коба, Ала-Чук)[1].

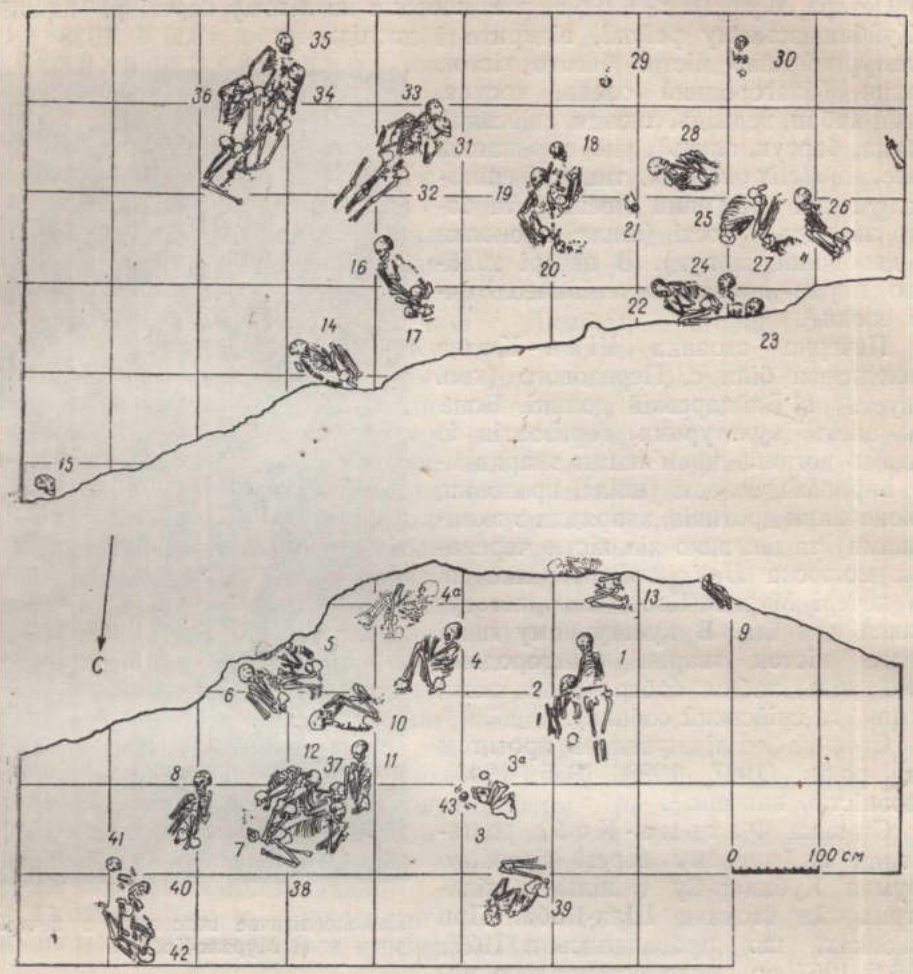

Епіпалеолітичний могильник Василівка III.

Епіпалеолітична епоха характеризується дальшим розвитком родового ладу, що знайшло свій вираз в появі нового виду пам'яток — групових родових могильників, яких в пізньопалеолітичну епоху ще не було.

[1] Г. А. Бонч-Осмоловский, Доисторическая культура Крыма, ж. «Крым», 1926, № 2; його ж, Итоги изучения крымского палеолита, Труды II Международной конференции АИЧПЕ, вып. V, 1934; Е. А. Векилова, Раскопки эпипалеолитической стоянки в пещере Сюрень II, КСИА, вып. 7, 1957; Д. А. Крайнов, Пещерная стоянка Замиль-Коба № 1, Труды ГИМ, вып. VIII, М., 1938; О. Н. Бадер, Результаты работ Крымской палеолитической экспедиции Московского института антропологии в 1936 г., СА. V, 1940; Е. А. Векилова, Эпипалеолитическая стоянка Кукрек в Крыму, КСИИМК, вып. XXXVI, 1951; А. А. Щепинский, Новые сборы на палеолитических стоянках в окрестностях Симферополя, КСИИМК, вып. 54, 1954; Б. С. Жуков, Раскопки и обследование стоянок культуры микролитов на Ай-Петринской Яйле в июне 1927 г., ж. «Крым», 1927, № 2(4); О. Н. Бадер, Изучение Крымской Яйлы, СА. V, 1940; Ю. Г. Колосов, Новые стоянки неолита в Крыму, КСИА, вып. 7, 1957.

Вони відкриті і вивчені за останні роки поки що тільки в одному районі України — в дніпровському Надпорожжі.

Перший з них, Волоський могильник, відкритий і досліджений в 1952 р., знаходився на правому березі Дніпра біля с. Волоського, Дніпропетровського району. Розкопано 19 поховань, переважно скорчених, які супроводилися невеликою кількістю крем'яних наконечників стріл у вигляді так званих пластинок з притупленим краєм [1].

Аналогічним йому є також один з могильників в с. Василівці (3-й), Синельниківського району, Дніпропетровської області, досліджений в 1953 і 1955 рр. В ньому розкопано 44 поховання (в тому числі 37 скорчених), при яких зустрінуто крем'яні наконечники стріл і кістяні наконечники дротиків з крем'яними вкладишами з двох боків. Цікаво, що окремі наконечники стріл та дротиків, як і в Волоському могильнику, знаходились в кістках людей і були, мабуть, причиною їх смерті [2].

Окремі епіпалеолітичні поховання, як уже зазначалося, були виявлені при розкопках кримських печерних стоянок Мурзак-Коба і Фатьма-Коба. Дальші дослідження поховальних пам'яток епіпалеолітичної епохи внесуть багато нового у висвітлення питань суспільної організації та ідеологічних уявлень епіпалеолітичного населення.

Розвиток нових форм економічного життя і суспільної організації стародавніх родових колективів знаменували собою перехід до наступної історичної епохи — нового кам'яного віку (неоліту).

---

[1] В. Н. Даниленко, Волошский эпипалеолитический могильник, ж. «Советская этнография», 1955, № 3.

[2] Д. Я. Телегин, Третий Васильевский могильник, КСИА, вып. 7, 1957.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

НОВИЙ КАМ'ЯНИЙ ВІК (НЕОЛІТ)

Неолітична епоха почалась на території Української РСР близько 7 тисяч років тому (5 тисяч років до н. е.) і тривала до III тисячоліття до н. е. Вона характеризувалась тим, що поряд з розвитком риболовства і полювання первісні люди (на кінець її) поступово перейшли до вищих форм господарської діяльності — до скотарства і землеробства.

Скотарство виникло в результаті приручення тварин. Спочатку їх приручали з метою створення запасів м'ясної їжі, а потім і для одержання молока, шкур та вовни. Землеробство виникло на основі збирання рослинної їжі та вирощування хлібних злаків і городніх культур.

Скотарство і землеробство, як і всі інші досягнення неолітичної епохи, спочатку виникали у племен степових і лісостепових районів України, що були розташовані ближче до областей Середземномор'я і Кавказу, де розвиток суспільства йшов значно швидше, ніж в багатьох інших районах Старого світу. Потім вони поступово поширювались і в більш північні, лісові райони. В неолітичну епоху люди винайшли плоти і човни з дерева, завдяки яким вони стали досить широко використовувати річки та озера для потреб риболовства, яке провадилось уже з допомогою сіток і риболовних кістяних гачків.

Нові форми господарської діяльності потребували і нових, більш досконалих знарядь праці, що викликало появу більш високої техніки обробки каменю і кості. Поряд з колишньою ще досить примітивною технікою обробки каменю сколюванням наприкінці неолітичної епохи з'явилась техніка шліфування, а потім і свердління. З каменю виготовляли сокири, тесла, долота, які вживалися для обробки дерева при виготовленні човнів і плотів, будівництві жител і т. п., а також мотики, що використовувались як знаряддя для обробки землі та викопування ям. З кості та рогу виготовляли мотики, серпи з крем'яними вкладишами (лезами), наконечники списів і стріл, риболовні гачки, шила, проколки та ін. У великих кількостях продовжували також існувати відомі й раніше знаряддя праці з кременю — ножовидні пластини, скребки, наконечники стріл, мікролітичні знаряддя геометричних форм, але вони були оброблені тепер уже значно досконаліше, ніж в епіпалеоліті.

В неолітичну епоху виникло примітивне ткацтво, з'явився і широко розповсюдився глиняний посуд різноманітних форм, розмірів і призначення.

Неолітичні пам'ятки — стоянки та могильники — досить поширені і відомі тепер майже на всій території Української РСР: в чернігівському Поліссі і на Волині, на Дністрі і Південному Бузі, в Середньому Подніпров'ї і дніпровському Надпоріжжі, на Сіверському Дінці і в При-

азов'ї, в степовому і гірському Криму. Хоч окремі неолітичні пам'ятки і були виявлені ще в дореволюційний час, проте все, що відоме тепер науці про неолітичну епоху на території України, по суті є повністю результатом досліджень радянських археологів. І тому, незважаючи на все ще недостатнє вивчення неолітичних пам'яток в ряді областей республіки, досягнення радянської археології в цій галузі дуже значні.

На основі досліджень неолітичних пам'яток — стоянок і групових могильників, — здійснених за роки радянської влади, тепер є можливість не тільки скласти загальне уявлення про неолітичну епоху, а й виділити окремі групи пам'яток як за їх часом, так і за їх розміщенням на території України. В нашому огляді неолітичні пам'ятки будуть подані в хронологічній послідовності, із зазначенням географічних районів, в яких вони знаходяться.

Проте перш ніж приступити до безпосередньої характеристики окремих пам'яток, слід зазначити, що поділ пам'яток на епіпалеолітичні та ранньонеолітичні провести практично неможливо, оскільки перехід від епіпалеоліту до неоліту відбувався досить поступово, в результаті еволюційного розвитку одного й того ж стародавнього населення, і чіткої межі між ними не існує. Тому, наприклад, такі стоянки, як Кудлаївка та Піщаний Рів на Десні, стоянки на Дніпрі біля Києва, острів Кізлевий в дніпровському Надпоріжжі, Дробишівські, Петровські 4 і 28 та ін. на Сіверському Дінці, нижні шари стоянки біля Кам'яної Могили на р. Молочній, стоянки Ат-Баш, Балін-Кош та ін. в Криму, за характером окремих виробів з кременю, які мають типові епіпалеолітичні ознаки, могли б бути віднесені (в усякому разі, на початковому етапі їх існування) до кінця епіпалеолітичної епохи, проте наявність на ряді з них крем'яних виробів типових ранньонеолітичних форм, кількісно значно більших, дає підстави відносити зазначені стоянки в цілому вже до раннього етапу неолітичної епохи.

Залежно від часу існування, характеру крем'яних знарядь праці, місцеположення та господарської діяльності їх мешканців неолітичні стоянки, а також зв'язані з ними групові могильники, що були характерними саме для неолітичної епохи, можна поділити на ранню, середню та пізню групи, або віднести до раннього, середнього та пізнього неоліту. Хронологічні і культурно-історичні співвідношення пам'яток, однак, часто залежать від розміщення їх в різних природно-географічних зонах.

Як уже зазначалося вище, розвиток неолітичних племен на території України на протязі цих періодів проходив досить нерівномірно. Племена більш південних областей, особливо в степових районах Приазов'я і Подніпров'я та в Криму, розвивалися швидшими темпами, тоді як північні племена, що населяли чернігівське і прип'ятське Полісся, значно відставали від них в розвитку господарства і культури.

РАННІЙ НЕОЛІТ

Ранньонеолітичний період характеризувався переважанням в господарській діяльності людей риболовства і полювання. У зв'язку з цим стоянки розташовувались в найнижчих місцях річкових долин, на борових терасах та піщаних дюнах заплав. Цим пояснюється і той факт, що на стоянках раннього неоліту трапляються переважно кістки диких тварин і риб та черепашки. Із домашніх тварин був відомий лише собака.

Наприкінці раннього неоліту з'явився примітивний, переважно гостродонний глиняний посуд. Серед крем'яних виробів кількісно переважали ще вкладишеві мікролітичні знаряддя (трапеції, пластинки із за-

тупленим краєм та ін.) в кістяних оправах та кістяні знаряддя, пристосовані для бою та ловлі риби — гарпуни, ості та гачки. Значне місце в господарській діяльності людей того часу займало також полювання на диких, переважно лісових тварин. Для потреб полювання широко застосовувалися лук і стріли, крем'яні наконечники яких є досить частими знахідками на більшості ранньонеолітичних стоянок, а також кістяні гарпуни з крем'яними вкладишами.

Потреба в знаряддях для обробки дерева привела до виникнення нових кам'яних знарядь праці. Це були масивні, переважно крем'яні клиновидні рубаючі інструменти без чітко виражених форм,

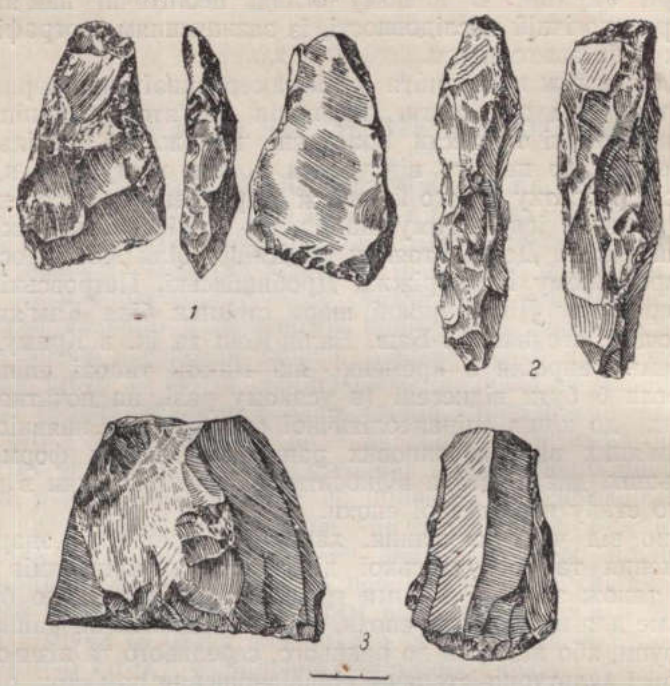

Ранньонеолітичні знаряддя для обробки дерева — транше (*1*), пік (*2*) і гембель (*3*). Соколець, Хоньківці і Яришів на середньому Дністрі.

які дістали в археологічній науці назви: «транше» (сокира), «пік» (свердло), «гембель» (скобель, струг), або макроліти. Хоч макролітичні знаряддя були ще дуже примітивними і на вигляд, і щодо своєї досконалості, проте в розвитку техніки первісного суспільства вони відіграли надзвичайно важливу роль, оскільки вони були першими знаряддями, завдяки яким дерево — найпоширеніший будівельний матеріал — всюди стало застосовуватися людьми для різноманітних потреб. В процесі дальшого вдосконалення ці перші примітивні рубаючі знаряддя поступово перетворилися в справжні кам'яні сокири, які існували потім в первісному суспільстві на протязі неоліту та епохи міді-бронзи, аж до появи заліза. На ранньонеолітичних стоянках степових районів, у зв'язку з меншим поширенням там деревної рослинності, рубаючі знаряддя трапляються значно рідше.

Однією з найраніших стоянок неолітичної епохи в басейні середньої течії Десни слід вважати стоянку в околицях с. Кудлаївки, Новгород-Сіверського району, Чернігівської області, дослідження якої провадилися в 1925 та 1930 рр. Стоянка розташована на одній з най-

вищих піщаних дюн, розкиданих у широкій там заплаві Десни. Як і на більшості інших неолітичних стоянок, розташованих на піщаних дюнах і борових терасах, скільки-небудь чітко вираженого культурного шару на цій стоянці виявлено не було. На поверхні дюни лише зібрано багато крем'яних виробів ще мікролітичного типу (невеликі пластиночки із затупленим краєм, трапеціевидні пластинки-вкладиші, пластинчасті наконечники стріл та ін.). У безпосередньому сусідстві з цією стоянкою відомо також кілька інших дюнних неолітичних стоянок пізнішого часу, в крем'яному інвентарі яких трапляється багато ретушованих наконечників стріл, проколок та інших знарядь [1].

Велика група цікавих неолітичних стоянок досліджувалася в 1925—1927 рр. на правому березі Десни в районі сіл Смячки, Мамекина та Лісконіг на північ від Новгорода-Сіверського. На них виявлено величезну кількість крем'яних заготовок, відщепів і закінчених знарядь праці з кременю. Ці стоянки відносяться до різного часу, починаючи навіть з епіпалеолітичних (Смячка XIV і Смячка XIII) і кінчаючи такими, що датуються вже самим кінцем неоліту та початком епохи міді-бронзи.

Стоянки розташовані на піщаних підвищеннях в широкій заплаві притоки Десни — р. Смячки та на плато по її берегах. Ці місця були заселені первісним риболовським та мисливським населенням на протязі всієї неолітичної епохи.

На окремих з цих стоянок було так багато кременю на різних стадіях його обробки, що можна висунути припущення про існування на стоянках спеціальних майстерень по виготовленню крем'яних знарядь праці, переважно знарядь для обробки дерева. На ранніх стоянках такі знаряддя були ще досить примітивні і лише дуже наближено нагадували справжні сокири, тоді як на пізніших були вже досить добре оформлені сокири, нерідко із спеціально пришліфованим лезом. На найпізніших стоянках поряд з крем'яними виробами, серед яких було багато наконечників стріл, оброблених ретушшю, траплялися також уламки типового для поліської зони неолітичного ліпного глиняного посуду з поверхнею, орнаментованою круглими заглибленими ямками та гребінчастим штампом.

Однією з ранньонеолітичних стоянок цієї групи є стоянка Смячка XVIII, для якої найбільш характерним типом крем'яних виробів були масивні інструменти для обробки дерева — гемблі з нуклевидних уламків, траншевидні та піковидні сокири, часто досить значних розмірів. Серед інших знарядь праці з кременю найпоширенішими були масивні скребки, виготовлені на відщепах або широких пластинах. До раннього неоліту відносяться також стоянки в пунктах I—VIII і X в тій же долині р. Смячки.

Смячкинська група неолітичних стоянок та майстерень по обробці кременю за характером свого інвентаря має багато спільних рис з неолітичними пам'ятками Волині, Білорусії та Східної Прибалтики [2].

Окремі ранньонеолітичні знахідки крем'яних виробів геометричних форм у 20-х роках були знайдені також на одній з неолітичних стоянок на р. Білоусі в околицях Чернігова [3].

---

[1] М. Я. Рудинський, Передісторичні розшуки у північно-східній Чернігівщині, Коротке звідомлення ВУАК за 1925 р., К., 1926, стор. 28—29; його ж, Деякі підсумки та ближчі завдання палетнологічних вивчень у межах УРСР, Антропологія, т. IV, К., 1931, стор. 173 і табл. 8.

[2] М. Я. Рудинський, Передісторичні розшуки у північно-східній Чернігівщині, Коротке звідомлення ВУАК за 1925 р., К., 1926; його ж, Смячка, Коротке звідомлення ВУАК за 1926 р., К., 1927.

[3] С. Баран-Бутович, Передісторичні розшуки в межах Чернігівської округи, Антропологія, т. II, К., 1929.

Особливо помітне місце серед ранньонеолітичних пам'яток басейну середньої течії Десни займає стоянка Піщаний Рів, дослідження якої провадилось в 1940 та 1945—1947 рр. Вона розташована на пониженому схилі другої надзаплавної тераси правого берега Десни (18—20 *м* над рівнем річки) в околицях с. Рогівки, Новгород-Сіверського району, Чернігівської області. Культурний шар стоянки, товщиною в 30—40 *см*, залягає на глибині 40—70 *см* від сучасної поверхні і в ряді місць пошкоджений ямами часів існування юхнівського городища кінця I тисячоліття до н. е. Серед культурних залишків збереглися переважно вироби з кременю. Наявність серед них значної кількості відщепів та уламків свідчить про те, що виготовлення крем'яних знарядь праці провадилось на самій стоянці, яка внаслідок цього була не тільки місцем проживання людей, а й своєрідною майстернею. Для виготовлення знарядь вживався місцевий крейдяний кремінь.

Серед крем'яних знарядь стоянки Піщаний Рів є багато форм, типових ще для епіпалеолітичної епохи, представленої в цьому районі згадуваними вже стоянками Покровщина, Смячка XIV і Смячка XIII, що знаходяться по сусідству з розглядуваною пам'яткою. Серед цих знарядь найбільшу серію становлять різноманітні скребки на відщепах та масивних пластинах — кінцеві, з округлими та скошеними робочими краями і подвійні. Серед останніх поряд з переважно ще досить ранніми типами є вже також і скребки, характерні для раннього неоліту басейну Десни.

На другому місці стоять масивні нуклевидні знаряддя, серед яких є характерні клиновидні рубаючі знаряддя, що можуть вважатися прототипом ранньонеолітичних сокир, призначених для обробки дерева.

Поряд з ними серед крем'яного інвентаря стоянки Піщаний Рів є також багато мікролітичних знарядь, переважно підтрикутних трапецієвидних пластинок з крутою ретушшю на кінцях. Подібні знаряддя часто трапляються в ранньонеолітичних поселеннях Прибалтики, Білорусії та Полісся України. Їх використовували головним чином як наконечники стріл. Серед мікролітичних виробів слід відмітити також черенкові асиметричні наконечники стріл з боковою виїмкою на маленьких пластинках, мініатюрні пластинки із затупленим краєм, які використовувалися як різальні інструменти, та інші дрібні знаряддя.

Кількісно значну групу кам'яних знарядь становлять також скобелі та різці. Скобелі виготовлені на масивних відщепах та уламках кременю, вигнутий робочий край яких для цього спеціально оформлений ретушшю. Різці переважно бокові, на уламках широких неправильних пластин або відщепів. Частина різців має вже типово неолітичний характер. До неолітичних знарядь належать також наконечник дротика листовидної форми з двобічною обробкою з допомогою ретуші, наконечник стріли, оброблений в аналогічній техніці, крем'яна сокирка, оброблена грубими сколами, нуклевидний масивний скребок та ін. Поєднання в культурному шарі стоянки Піщаний Рів крем'яних знарядь, характерних для епіпалеолітичної епохи, та типових неолітичних інструментів дає підставу, незважаючи на деякі особливості, віднести її до раннього неоліту [1].

Стоянка самого початку раннього неоліту досліджувалась у 1925—1927 рр. також в долині р. Жерева в околицях с. Народичів, Жито-

---

[1] М. В. Воеводский, Важнейшие итоги Деснинской экспедиции 1946 г., КСИИМ, вып. XX, 1948; його ж, Короткий звіт Деснянської експедиції про результати вивчення пам'яток кам'яної доби в 1945—1946 рр., АП, т. II, К., 1949; В. М. Воеводский и А. А. Формозов, Стоянка Песочный Ров на р. Десне, КСИИМК, вып. XXXV, 1950.

мирської області, на схід від Овруча. Вона розташована на одній з піщаних дюн в урочищі Піщаному, ім'ям якого названа і сама стоянка. Висота дюни над заплавою лише 2,5 *м*.

Культурні залишки стоянки в урочищі Піщаному залягали в шарі піску на глибині від 0,5 до 1,12 *м* від сучасної поверхні і були представлені в основному кременем — уламками, нуклеусами, відщепами, пластинами та закінченими виробами. Цікаво зазначити при цьому, що в культурному шарі стоянки було виявлено також залишки вогнищ, навколо яких були зосереджені знахідки оброблених кременів. Можливо, що такі вогнища, округлі в плані, з діаметром менше 1 *м*, відповідали наметоподібним будівлям — житлам з легких матеріалів, від яких ніяких слідів до наших днів у вогкому піщаному грунті не збереглося. Наявність на стоянці вогнищ, значна кількість різнотипних крем'яних знарядь праці та відходів від їх виробництва свідчать про тривалий період її існування. Культурні залишки стоянки знаходились на вершинах давніх невеликих дюн, пізніше засипаних піском, який утворив на їх місці одну велику дюну — сучасне урочище Піщане.

Крем'яні знаряддя виготовлялися з місцевого кременю різного кольору та гатунку, який походив з так званої валунної глини (морени). Серед ранніх форм необхідно відмітити скребки на широких пластинах та відщепах, переважно кінцеві, з округлим робочим краєм.

В окремих випадках ретуш, що формує робочий край, заходить в скребках на один або навіть і обидва краї пластинок і відщепів. До ранніх знарядь належать різці бокового та кутового типів на видовжених пластинках, сколотих з досить правильних призматичних нуклеусів. Серед мікролітичних знарядь траплялися трапеціевидні знаряддя, дуже малі пластинки із затупленим краєм, наконечники стріл у вигляді пластинок з боковою виїмкою, невеличкі вістря — проколки та ін. Разом з тим в комплексі виробів з кременю помітне місце займали також великі рубаючі знаряддя (пік і транше), виготовлені шляхом грубого оббивання кусків кременю, та нуклевидні знаряддя з підправленими для цілей рубання нижніми кінцями, характерні для пам'яток раннього неоліту [1].

Окремі ранньонеолітичні пам'ятки з невеликою кількістю навіть ще раніших виробів з кременю були виявлені в 1927 р. в долині Тетерева, тобто в тому ж правобережному Поліссі, що й описана вище стоянка в урочищі Піщаному.

Одна з таких стоянок знаходиться в урочищі Бураків на правому березі Тетерева, напроти райцентра Іванкова, Київської області. Її сліди у вигляді розсіяних на поверхні крем'яних виробів були виявлені на підвищенні невисокої піщаної дюни. Серед цих виробів, виготовлених з місцевого валунного кременю, крім багатьох відщепів, слід відмітити невеликий конусовидний нуклеус, кілька скребків на відщепах та широких пластинках, один різець бокового типу, кілька частково ретушованих по краях пластинок та шість мікролітичних крем'яних пластинок трапеціевидної форми.

Друга стоянка знаходилася там біля с. Ханева, Розважівського району, Київської області, і була представлена невеликою кількістю грубо оброблених масивних крем'яних знарядь, мабуть, призначених для обробки дерева. За своїми формами ці знаряддя подібні до аналогічних знарядь з ранньонеолітичних стоянок на р. Смячці на Чернігівщині [2].

[1] І. Ф. Левицький, Стація в ур. Піщаному біля Народич, Антропологія, т. IV, К., 1931.

[2] М. Мушкет, Передісторичні розшуки в північній Київщині, Антропологія, т. I, К., 1928.

У районі Києва окремі ранньонеолітичні стоянки досліджені за останні роки. Одна з них, досліджена в 1954 р., розташована на північній околиці міста на краю досить високої піщаної тераси правого берега Дніпра і представлена виключно крем'яними виробами. Культурні залишки стоянки залягали в шарі піску на глибині близько 1 *м* від сучасної поверхні. Знахідки були зосереджені навколо зруйнованого стародавнього вогнища. Серед виробів з кременю слід відмітити кілька нуклевидних уламків із слідами відщеплених від них вузьких правильних пластинок, багато саме таких пластинок та їх уламків, невеликі скребки на уламках пластинок та відщепах, нерідко округлі, кілька різців, виготовлених на дрібних уламках пластин або відщепах. Мікролітичні форми представлені трапеціями та пластинками з притупленим краєм. Зустрінуто також невеликі підтрикутні наконечники стріл. Окремі великі уламки кременю вживались, мабуть, як рубаючі знаряддя. Деякі з них мають сліди спрацьованості на загострених кінцях [1].

Однією з найраніших неолітичних стоянок на території дніпровського Надпоріжжя була, мабуть, стоянка на Кізлевому острові, досліджена в 1945 р. Острів Кізлевий, розташований проти Тягінської балки, біля с. Звонецького, Солонянського району, Дніпропетровської області, являв собою останець безлісої тераси лівого берега Дніпра і був вкритий товстим шаром річкового піску (тепер острів затоплений водами озера ім. Леніна). Культурні залишки стоянки, які були представлені виключно виробами з кременю, знаходилися на поверхні жовтого піску, вкритого кіркою глинястих утворів.

Серед виробів переважали мікролітичні за розмірами і частково за формами знаряддя, що надавали крем'яному інвентарю в цілому ще мікролітичний характер. Це — дрібні конусовидні нуклеуси із слідами віджимання правильних мініатюрних тонких пластинок, мікрорізці, наконечники стріл листовидної форми, трапеції та ін. Але разом з тим серед інвентаря стоянки на Кізлевому острові є й вироби цілком неолітичного характеру, як, наприклад, довгі пластини, ретушовані поверхневою ретушшю вздовж обох країв. Ретуш цього типу в епіпалеолітичних комплексах взагалі не трапляється.

Знайомством з матеріалами, що походять з стоянки на Кізлевому острові, починається розгляд найкраще вивченої на Україні групи неолітичних пам'яток, розташованих в дніпровському Надпоріжжі. Необхідно зазначити, що неоліт цього району, від його найранішого етапу, представленого розглянутою вище стоянкою на Кізлевому острові та багатьма іншими пам'ятками, і до самого кінця його існування, характеризується малими розмірами крем'яних знарядь, які нерідко мають типовий мікролітичний вигляд.

Це, мабуть, було викликане значною цінністю кременю як сировини. Покладів кременю в районі дніпровського Надпоріжжя немає, внаслідок чого його доводилося доставляти сюди з якихось віддалених районів. До того ж крем'яні заготовки, які траплялися на неолітичних стоянках цього району, були малих розмірів, що визначало й малі розміри виробів.

Напевно, саме через відсутність кременю в неолітичних стоянках Надпоріжжя дуже рано починають широко використовуватися інші породи каменю (граніт, гнейс, сланець, тальк) для виготовлення знарядь праці та побутових предметів (кам'яний посуд). Застосування різних кам'яних порід привело до ранньої появи і нового способу їх обробки — шліфування.

Виходячи з наведених вище спостережень, здобутих в результаті

[1] Д. Я. Телегин, Мезолитические стоянки в окрестностях Киева, КСИИМК, вып. 65, 1956.

багаторічних досліджень неолітичних пам'яток в районі дніпровського Надпоріжжя, стоянка на Кізлевому острові, незважаючи на її в значній мірі мікролітичний крем'яний інвентар, може бути віднесена до ранньонеолітичного періоду [1].

Такою ж ранньою є і багатошарова так звана 8-а Ігренська стоянка в околицях Дніпропетровська, досліджена в 1932, 1945 і 1946 рр. Окремі шари цієї стоянки належать до різних етапів розвитку надпорізького неоліту. Найраніший з них, що відносився до самого кінця епіпалеоліту та початку раннього неоліту, був представлений її нижнім, найдавнішим шаром. Сама стоянка розташована на мисовидному виступі, утвореному р. Самарою та Дніпром, вкритому товстим шаром піщаних наносів. Поселення первісних людей виникло тут досить рано в зв'язку з дуже сприятливими умовами для риболовства та полювання на водоплаваючих птахів у численних мілких озерцях і затоках широкого гирла Самари. Цікаво, що стоянка знаходилася саме на березі Самари, а не Дніпра, який завдяки своїй значній глибині був мало доступний для первісних рибалок з їх ще дуже примітивними транспортними засобами. Культурні горизонти стоянки відповідають окремим періодам існування тимчасових поселень цих первісних рибалок і мисливців, які (можливо, ті самі групи) знову поверталися на старі місця через певні проміжки часу, протягом якого річка покривала піщаними наносами сліди їх попереднього перебування.

В найдавнішому культурному шарі було виявлено рештки спалених жител, а також невелику кількість виробів з кременю та кісток тварин. На площі одного з жител збереглися уламки обвуглених стовбурів дерева, шість з яких одними із своїх кінців сходилися докупи під гострим кутом, ніби були раніше зв'язаними. Подібні групи обгорілих стовбурів дерева були виявлені і в інших місцях на розкопаній площі стоянки. Навколо обгорілих стовбурів було відмічено округлі в плані скупчення речових знахідок. Мабуть, ці скупчення відповідали площі наметоподібних жител, за основу (каркас) яких правили зазначені дерев'яні стовбури. В культурному шарі було також багато вугілля і попелу. З крем'яних знарядь в ньому виявлено скребки на відщепах, ножовидні пластини з ретушованими краями, конічний нуклеус невеликих розмірів та ін. Кістки тварин належали туру, бобру та зайцю. Кістки риб, мабуть, не збереглися через незначну міцність.

Верхні культурні шари 8-ої Ігренської стоянки належали вже до середнього неоліту і про них буде сказано нижче [2].

У 1932 та 1947 рр. на тому ж Ігренському півострові було частково розкопано і другу ранньонеолітичну стоянку — 5-у Ігренську. Вона розташована на березі надзаплавної тераси півострова і її культурний шар у вигляді овального скупчення різних знахідок, площею близько 8 *м*^{2}, залягає в шарі піску на глибині до 1 *м*. Скупчення складалося з річкових черепашок *Poludinae* та *Unio*, виробів з кременю і кості, уламків глиняного посуду та кісток тварин.

Крем'яний інвентар представлений переважно невеликими ножовидними пластинками та їх уламками, з яких виготовляли різноманітні знаряддя — скребки, наконечники стріл, трапеції, проколки, різці, а також знаряддя типу гембля і ретушовані пластинки.

Вироби з кості виготовлені з уламків трубчастих кісток, оброблених гострими крем'яними інструментами. З цих виробів слід відмітити про-

---

[1] М. Я. Рудинський, Стоянки з мікролітичним інвентарем на острові Кізлевому, АП, т. II, 1949.

[2] А. В. Добровольський, Восьма Ігрінська неолітична стоянка, АП, т. II, 1949.

колки, наконечник дротика, лощило та уламок мотикоподібного знаряддя з рога оленя. Серед глиняного посуду переважають уламки посудин, в глині яких є велика домішка піску та товчених черепашок. Більшість посуду неорнаментована; в тому разі, якщо орнамент був, він являв собою лише ямкуваті заглиблення або хвилясті прогладжені лінії.

Траплялися також окремі вироби з каменю — уламок гранітного диска, краї якого оброблені двобічною оббивкою, та невеликий шліфувальний камінь, на якому гострили кістяні знаряддя.

Серед фауністичних решток переважають кістки диких тварин, забитих під час полювання (олень, бик, кабан, козуля, вовк, заєць), риб (щука, сом) та водяних птахів (чирок, кряква).

Із домашніх тварин траплялися лише кістки собаки. На площі стоянки було виявлено також кілька поховань, що відносились до різних періодів неолітичної епохи [1].

Цікава добре вивчена в післявоєнний період група ранньонеолітичних острівних стоянок з великими скупченнями річкових черепашок, кісток тварин і риб, виробів з кості, кременю та каменю — так званими «кухонними купами», характерними для стоянок ранньонеолітичних рибалок і мисливців ряду інших районів Європи, зокрема Південної Прибалтики (культура кйокенмединґів).

Для цих стоянок характерне переважання кістяних знарядь над крем'яними та з інших кам'яних порід. Крем'яний інвентар на них, як уже зазначалося у зв'язку із стоянкою на Кізлевому острові, має переважно мікролітичний характер і, мабуть, не відігравав провідної ролі, поступаючись в цьому перед кістяними та кам'яними (з кристалічних порід) знаряддями. Останні — диски, сокири та долота — використовувалися для обробки дерева при виготовленні човнів, необхідних у риболовстві, яке було основною галуззю господарської діяльності мешканців цих стоянок.

Знаряддя праці з кристалічних порід каменю оброблялися вже з допомогою шліфування. Такі пришліфовані по краю кам'яні знаряддя траплялися в складі кам'яного інвентаря багатьох ранньонеолітичних пам'яток дніпровського Надпоріжжя. Останні представлені добре дослідженими за післявоєнні роки стоянками на Сурському та Шулаєвому островах.

Сурський острів являв собою (тепер він затоплений водою озера ім. Леніна) довгу піщану смугу, витягнуту на 3 *км* за течією Дніпра біля згадуваного вище с. Волоського, недалеко від впадіння в Дніпро його притоки р. Сури. В ряді пунктів острова на незначній глибині в піщаному шарі в 1946 р. було виявлено сліди кількох ранньонеолітичних стоянок у вигляді скупчень річкових черепашок, кісток тварин і риб, виробів з кості, каменю та кременю, значна кількість яких свідчить про тривале існування цих стоянок.

Особливий інтерес становить дослідження на одній з них залишків великого за розмірами напівземлянкового ранньонеолітичного житла. Його нижня, заглиблена частина мала в плані округлу форму діаметром 11—12 *м*. З півночі, заходу та півдня до нього були прибудовані невеликі овальні камери довжиною близько 3 *м* кожна. Загальна площа житла разом з прибудовами досягала 150 $м^2$. В центрі житла знаходилися залишки вогнища у вигляді скупчення вугілля та обгорілих каменів. На площі житла, нижче його підлоги, було виявлено невеликі округлі

---

[1] М. А. Миллер, Памятники родового общества на Игренском полуострове, зб. «Проблемы истории докапиталистических обществ», № 9-10, Л., 1935; О. В. Бодянський, Археологічні дослідження в межах порожистої частини Дніпра в 1947—1948 рр., АП, т. IV, 1952.

ямки (глибиною 50 і діаметром 30 *см*), заповнені культурними залишками, переважно кістками тварин, черепашками та кістяними і кам'яними виробами. Дослідники вважають їх своєрідними коморками-сховищами для продуктів, знарядь праці та побутових речей.

У західній прибудові, крім ямок-коморок з річковими черепашками та кістками тварин, знаходилось багато кісток риб, що зберегли анатомічну цілісність скелетів. Там же знайдено плоску кістяну голку, довжиною 3 *см*, для нанизування риби для в'ялення. Поруч з прибудовою знайдено і три риболовні кістяні гачки та уламок кістяної голки для плетіння сіток.

У південній прибудові та навколо неї виявлено багато кам'яних сокир-тесел, великих гранітно-гнейсових дисковидних знарядь та кілька кістяних і рогових долот. Очевидно, в цьому місці займались обробкою дерева. За характером речових знахідок стоянки на Сурському острові подібні між собою.

Кам'яний інвентар їх представлений мікролітичними конічними нуклеусами, відщепленими від них вузенькими пластинками, різцями, переважно кутового типу, пластинками з боковими виїмками, що вживалися для обробки кістяних знарядь, масивними вістрями, проколками, свердлами та геометричними мікролітами-трапеціями, що служили вкладишами в кістяні оправи гарпунів та наконечників списів. Серед кам'яних знарядь переважають дисковидні рубаючі та копальні знаряддя, діаметром до 15 *см*; траплялися також окремі долота та сокири-тесла.

Найбільшу групу знарядь становили вироби з кості та рогу тварин. Це— наконечники списів та стріл, оправи для вкладишевих знарядь— наконечників списів та кинджалів, численні шила, риболовні гачки, знаряддя для плетіння риболовних сіток, голки, долота та ін.

Глиняний посуд представлений невеликою кількістю уламків товстостінних гостродонних посудин — горщиків з відігнутими назовні вінцями. Керамічна маса крихка та має домішку піску і товчених черепашок. Поверхня посудин орнаментована відбитками прямого штампа та лінійно-прогладженими композиціями. Траплялися також уламки гостродонних посудин з м'якого талькового каменю.

Стоянки на Сурському острові — типові поселення ранньонеолітичних рибалок та мисливців [1].

Близька за характером знахідок до стоянки на Сурському острові також ранньонеолітична стоянка на Шулаєвому острові, розташованому недалеко від згадуваного вище с. Звонецького. Дослідженнями 1946 р. було виявлено її культурний шар (товщиною в окремих місцях до 1 *м*), який залягав в невеликій лінзовидній западині на глибині близько 0,8 *м* від сучасної поверхні. Спостереження дають можливість твердити, що це місце в період раннього неоліту було двічі заселене на протязі досить тривалого часу. Нижній горизонт знахідок, після того як люди залишили стоянку, був досить сильно розмитий водою. Можливо, що саме вода, яка затопила стоянку, змусила мешканців тимчасово залишити її. Нижній горизонт знахідок нічим істотним не відрізнявся від верхнього, що дає підставу розглядати їх як єдиний ранньонеолітичний комплекс.

Як і для стоянки на Сурському острові, для стоянки на Шулаєвому острові характерна наявність так званих кухонних куп з великою кількістю річкових черепашок *Poludinae* та *Unio*, кісток тварин та риб. Окремі купи досягали досить значних розмірів (площею до 35 $м^2$ і товщиною до 0,3 *м*).

---

[1] В. М. Даниленко, До питання про ранній неоліт Південної Наддніпрянщини, Археологія, т. III, 1950.

В різних місцях лінзовидної заглибини, головним чином понад її краєм, виявлено залишки восьми вогнищ овальної в плані форми, розмірами 0,7 × 0,4 *м*. Одне з них було обкладене невеликими уламками граніту із слідами інтенсивного обпалювання. Сліди дії вогню помітні також на черепашках, кістках та кременях, що знаходилися в цих вогнищах або безпосередньо біля них. У ряді місць на площі заглибини виявлено також невеликі розташовані попарно округлі в плані неглибокі ямки-коморки, заповнені річковими черепашками та різноманітними речами — виробами з кременю, каменю і кості та кістками тварин і риб.

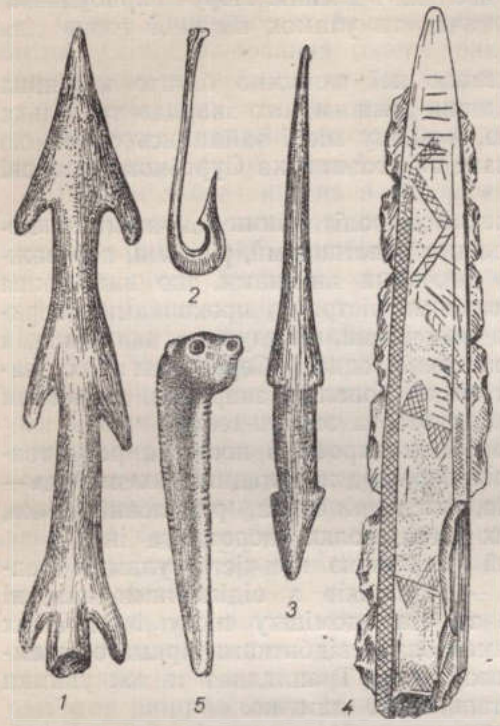

Неолітичні знаряддя з кості. Стоянки на островах Сурському та Вовчок (дніпровське Надпоріжжя).

1 — гарпун; *2* — риболовний гачок; *3* — кинджал; *4* — наконечник списа з крем'яними вкладишами; *5* — шило.

Крем'яний інвентар представлений конусовидними мікролітичними нуклеусами з багатьма гранями на місцях сколотих з них вузеньких пластинок, ретушованими та нересушованими ножовидними пластинами, окремі з яких були досить значних розмірів, пластинками з невеликими, але глибокими ретушованими виїмками, що вживалися для обробки круглих кістяних виробів, різцями, здебільшого кутовими, та скребками, виготовленими переважно на відщепах. У скребків робочий край буває рівним або косим на кінці, заходить на один або на обидва боки. Є серед них також круглі та мікролітичні. Серед мікролітичних вкладишевих знарядь геометричних форм виявлено трапеції з круто ретушованими краями.

Особливо багато зібрано на стоянці виробів з кості та рогу. До мисливських знарядь належать кістяні наконечники стріл і дротиків, виготовлених із стінок великих трубчастих кісток тварин. Деякі з них прикрашені на поверхні орнаментом у вигляді різноманітних насічок. В окремих з них були заглиблені канавки-пази для закріплення крем'яних вкладишів. До риболовних знарядь належать уламок гарпуна з двома боковими зубцями, вирізаного з рога оленя, кістяний гачок для вудки, глиця для плетіння сітки та ін. Було знайдено також кістяний клин, лезо якого загострене шліфовкою, лощило з підшліфованим краєм, мотику з рога оленя з круглим отвором для держака, прив'язний молоток з відростка оленячого рога, з жолобком для прив'язування, та ін.

З кристалічних порід каменю, переважно з граніту та гнейсу, виготовлені численні диски, що використовувались для обробки дерева і копання ям, одна вузькообушна сокира невеликих розмірів з пришліфованим лезом, вищербленим в роботі, кілька відбійників та дві гранітні шліфувальні плитки (для гостріння кістяних знарядь).

На стоянці на Шулаєвому острові, як і на стоянці на острові

Сурському, знайдено невелику кількість уламків ліпного гостродонного посуду, виготовленого з глини, до якої добавляли дрібний пісок та товчені черепашки. Посуд був нерівномірно випалений на відкритому вогнищі. Як посудини на стоянці вживалися також великі щитки річкових черепах. Як і стоянку на острові Сурському, стоянку на Шулаєвому острові слід віднести до кінця раннього неоліту дніпровського Надпоріжжя [1].

До того самого часу відносяться також добре досліджені (на жаль, проте, неопубліковані) стоянки в урочищі Круглик біля с. Федорівки, Верхньохортицького району, Запорізької області, на островах Виноградному, Похилому, Вовчок, Кодачок та ряду ін. На всіх цих стоянках зібрано типові для того часу вироби з кременю, каменю, кості та рогу, а також уламки глиняного ліпного посуду [2].

Кам'яна гостродонна посудина з Сурського острова.

Для вивчення раннього неоліту дніпровського Надпоріжжя поряд із стоянками важливе значення має також дослідження поховальних пам'яток — могильників. Одним з них є могильник біля с. Мар'ївки, Синельниківського району, Дніпропетровської області, частково розкопаний в 1950 р. Він розташований на невеликому високому мисі лівого берега Дніпра і не має на поверхні ніяких ознак.

Поховання в ньому — групові витягнені трупопокладення, переважно по два — чотири кістяки. Групи розташовані на незначній віддалі одна від одної. Слідів могильних ям не виявлено. Цікавою деталлю в цьому могильнику є те, що багато скелетів похованих представлені лише частиною кісток. Нерідко черепи та інші кістки в похованих мають сліди пошкоджень. Можливо, що це поховання вбитих людей. Інвентар могильника незначний. Це — кістяний предмет, що нагадує лощило, дві крем'яні ножовидні пластинки невеликих розмірів, крем'яна трапеція, що, можливо, служила наконечником стріли, багато зубів риби вирізуба, що вживалися як прикраси і були спершу нашиті на одяг похованих. В окремих похованнях було виявлено сліди посипання червоною фарбою місць, де лежали черепи.

Своїм поховальним інвентарем Мар'ївський могильник дуже нагадує епіпалеолітичні могильники у Волоському та Василівці і, очевидно, може бути датований самим початком раннього неоліту [3].

Велика група ранньонеолітичних стоянок протягом багатьох років досліджувалась на Сіверському Дінці в районі Ізюма. Найдавніші з них (група стоянок біля с-ща Дробишевого, Петрівські 4-а та 28-а, Зливкінська 2-а, Савинецька та ін.) відзначаються переважанням мікролітичних, в тому числі геометричних, форм в їх крем'яному інвентарі та повною відсутністю глиняного посуду. Вони розташовані на високих піщаних підвищеннях надзаплавної тераси. В переважній більшості культурний шар зазначених стоянок залягає у вигляді великих скупчень знахідок в шарі піску, перекритому гумусом.

---

[1] О. В. Бодянський, Неолітична стоянка на острові Шулаєвому, АП, т. II, 1949.

[2] А. В. Добровольський, Матеріали до археологічної карти дніпровського Надпоріжжя в межах Запорізької області, Археологія, т. VII, 1952.

[3] О. В. Бодянський, Розкопки Мар'ївського та Федорівського могильників у Надпоріжжі, АП, т. VI, 1956.

Крем'яний інвентар цих стоянок представлений великою кількістю мікролітичних знарядь геометричних форм — трапеціями, трапеціями із заструганою спинкою, подібними до таких же трапецій з кримських ранньонеолітичних стоянок, невеликою кількістю скребків на видовжених правильних пластинках, великою кількістю кінцевих скребків на широких відщепах, часто округлих і навіть повністю круглих, значною кількістю різців, переважно кутових, проколками на пластинках та відщепах, ретушованими пластинками із зазубринами по краях та іншими виробами. На окремих з цих стоянок (Петрівська 28-а) траплялися вже й великі крем'яні рубаючі знаряддя (типу піка) та справжні крем'яні наконечники стріл, оброблені ретушшю з обох боків (як наконечники стріл використовувалися і трапеціївидні мікроліти).

Разом з тим до раннього неоліту відносяться і окремі стоянки цього району, в яких поряд з великими крем'яними знаряддями трапляється ще багато мікролітичних форм. Одна з таких стоянок, Ізюмська I, розташована на мисовидному виступі надзаплавної тераси, в своєму інвентарі має великі скребки на масивних відщепах, сокири трикутної форми (типу транше), великі ножовидні пластини, а також мікролітичні знаряддя — трапеції, різці різноманітних типів та ін.[1].

До числа ранньонеолітичних стоянок з певними застереженнями, очевидно, може бути віднесений і один з культурних горизонтів багатошарової стоянки в урочищі Минівський Яр біля с. Богородичного, Слов'янського району, Сталінської області, дослідженої в 1950 р. У складі крем'яного інвентаря, зібраного там, є конусовидні і призматичні нуклеуси, скребки, кутові різці, а також сокировидні знаряддя з великих кусків кременю. Знахідки залягали у верхній частині лесового шару тераси правого берега Сіверського Дінця на висоті близько 12 *м* над рівнем ріки[2].

Ранньонеолітичні стоянки з окремими мікролітичними формами крем'яних знарядь досліджувалися в басейні Сіверського Дінця і в ряді пунктів в районі Ворошиловграда в 1926 та 1927 рр. Вони знаходяться переважно на піщаних дюнах та берегах невиликих річок Айдару, Ковсюга, Євсюга, Деркулу, Лугані, Ольхової та ін.

Найцікавіша з цих стоянок була розташована на так званій Кондрюцькій дюні в долині р. Ковсюга біля с. Петрівки, Верхньо-Теплівського району, Ворошиловградської області. Крем'яний інвентар її представлений великим числом дрібних пластинок, відщеплених з конусовидних нуклеусів, самими нуклеусами, округлими скребками, проколками та серією геометричних мікролітів, переважно трапеціївидних форм, окремими сегментами та ін.

Багато виробів з кременю на цій та інших стоянках в районі Ворошиловграда вкриті густою патиною[3]. Дослідження цих стоянок, як і згадуваних вище епіпалеолітичних стоянок на р. Євсюгу та досить значної групи ранньонеолітичних стоянок в районі Ізюма, свідчить про інтенсивне заселення первісними людьми басейну середньої течії Сіверського Дінця в епіпалеолітичний та ранньонеолітичний час.

Багатошарова неолітична стоянка, нижні горизонти якої відносяться до ранньонеолітичного періоду, в 1947 р. досліджувалась поблизу Кам'яної Могили на р. Молочній.

---

[1] П. П. Ефименко, Стоянки каменного века в окрестностях г. Изюма, Старовинності Ізюмщини, вип.. III, Ізюм, 1928; М. В. Сібільов, Старовинності Ізюмщини, вип. I, Ізюм, 1926.

[2] І. Ф. Левицький та Д. Я. Телегін, Дослідження стоянки в урочищі Минівський Яр на Сіверському Дінці, АП, т. VI. 1956.

[3] С. Локтюшев, Крем'яна мікролітична індустрія, зібрана по дюнах у сточищі р. Донця на Луганщині, Антропологія, т. I, К., 1928.

Ранній період неоліту на стоянці представлений залишками ряду кострищ, навколо яких були зосереджені знахідки крем'яних, переважно мікролітичних виробів, кістяних наконечників дротиків з крем'яними вкладишами, уламками глиняного посуду та кістками диких і домашніх тварин. Серед виробів з кременю переважають скребки на відщепах з округлим робочим краєм. Є також маленькі пластинки із зазубреним краєм, трапеції, правильні вузькі ножовидні пластинки та ін. Глиняні посудини мали стінки чорного кольору, гостре дно та домішку товчених черепашок в глині, а також орнамент у вигляді ямкових та гребінчастих вдавлин. На самому низі культурних нашарувань стоянки траплялися окремі крем'яні вироби епіпалеолітичного типу. Можливо, що ця стоянка виникла ще наприкінці епіпалеолітичної епохи. Цікавий також ранній середньонеолітичний культурний шар цієї стоянки, товщина якого місцями досягала 0,24—0,4 *м*. Крем'яні вироби, як і на стоянках дніпровського Надпоріжжя, переважно мікролітичні за своїми розмірами і навіть формами знарядь — невеликі пластинки із затупленим краєм, трапеції із застругаными спинками, маленькі округлі скребачки на відщепах, невеликі кінцеві скребки на пластинках, нуклеуси невеликих розмірів. Разом з крем'яними виробами траплялися також уламки ліпного глиняного посуду, прикрашеного накольчастим орнаментом, та кістки домашніх тварин. З цим шаром, мабуть, зв'язані шліфувадла на плитах Кам'яної Могили.

Багатошаровість стоянки свідчить про тривалий період її існування. Знахідки кісток диких і домашніх тварин та риб свідчать, що мешканці стоянки в ранньому неоліті займалися риболовством та полюванням і значно раніше, ніж племена інших районів, перейшли до розведення тварин, в тому числі великої рогатої худоби.

Ранньонеолітичний комплекс крем'яних виробів і кераміки стоянки біля Кам'яної Могили має багато спільного з комплексами знахідок, зібраних на таких ранньонеолітичних стоянках гірського Криму, як Ат-Баш та Балін-Кош. Розкопки неолітичної стоянки біля Кам'яної Могили, як і дослідження в дніпровському Надпоріжжі, дають можливість твердити про досить ранній розвиток скотарського господарства у степових неолітичних племен [1].

Особливе місце серед неолітичних пам'яток території Української РСР займають пам'ятки Криму, зокрема його гірських районів. В інвентарі неолітичних стоянок кримських нагір'їв та передгір'їв поряд з керамікою є багато мікролітичних крем'яних знарядь геометричних форм. Через це за чисто формальними ознаками подібні стоянки раніш відносились до епіпалеолітичної епохи. При цьому вироби з кременю відокремлювалися від супроводжуючих їх уламків глиняного посуду, який датували, як правило, вже зовсім пізнім, післянеолітичним часом.

Проте вивчення крем'яних виробів із стоянок цього типу, зокрема такої провідної форми, як «трапеція із струганою спинкою», оброблена з допомогою плоскої віджимної ретуші, зовсім не типової для справжніх епіпалеолітичних стоянок, дало можливість переконливо довести саме неолітичний вік кримських стоянок, в яких геометричні мікроліти трапляються разом ліпним посудом з глини [2]. До числа таких кримських стоянок, серед яких є значна частина і досить ранніх, безперечно, мають бути віднесені верхні горизонти печерних стоянок Заміль-Коба

---

[1] О. Н. Бадер, Очерк работ Азово-Черноморской экспедиции, КСИИМК, вып. XXXI, 1950; В. М. Даниленко, Приазовська експедиція 1947 р., АП, т. IV, 1952; І. Г. Підоплічко, Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР, вип. 2, К., 1956, стор. 54.

[2] С. Н. Бибиков, К вопросу о неолите в Крыму, КСИИМК, вып. IV, 1940.

і Шан-Коба, а також багато стоянок на Кримській Яйлі (Ат-Баш, Джейлау-Баш, Балін-Кош та ін.), хронологічне розчленування яких в межах неолітичної епохи, проте, поки що не здійснене[1].

За останні роки розвідковими роботами в Криму виявлено кілька нових неолітичних стоянок, розташованих як в гірських, так і в степових районах — Ала-Чук і Суат III поблизу Алушти, Кая-Арні біля Бахчисарая, на березі Сімферопольського водоймища, біля с. Фронтового поблизу Керчі та стоянка Олексіївська Засуха на узбережжі Сиваша та ін.[2].

Окрему групу ранньонеолітичних пам'яток становить ряд поселень на правому березі Дністра між Кам'янцем-Подільським та Могильовим-Подільським, досліджених у 1927 і 1928 рр. Вони розташовані в околицях сіл Бакоти, Студениці, Старої Ушиці, Патринців, Хоньківців, Сокольця, Яришева та ін. Усі вони характеризуються наявністю значної кількості великих крем'яних виробів, призначених для обробки дерева, в тому числі досить характерних ранньонеолітичних знарядь типу транше, піка і гембля[3].

СЕРЕДНІЙ НЕОЛІТ

Ранній неоліт, що значною мірою характеризувався ще наявністю ряду епіпалеолітичних форм серед крем'яного інвентаря, відсутністю або лише першими спробами застосування ліпного глиняного, переважно гостродонного посуду, а також початком скотарського господарства та майже повною відсутністю в складі виробничого інвентаря шліфованих кам'яних знарядь, змінюється наступним періодом, що має назву середнього, або розвинутого, неоліту.

Для цього періоду неолітичної епохи був характерним перехід від виключно риболовсько-мисливського господарства із зачатковими формами скотарства до досить широкого розвитку скотарського господарства на степовому Півдні, зокрема в дніпровському Надпоріжжі, Приазов'ї та Криму. В північних районах України, особливо в Поліссі, риболовсько-мисливське господарство переважало в житті населення до самого кінця неолітичної епохи. Тому в поліській та лісостеповій зонах, за винятком басейну Сіверського Дінця, період середнього неоліту по-справжньому не може бути виділений; ранній неоліт там нерідко безпосередньо змінюється пізнім неолітом.

У степовій зоні середній неоліт поряд із значним ще розвитком риболовства і полювання характеризувався приручennям бика, свині, кози та розвитком скотарського господарства, а також появою техніки двобічної обробки крем'яних знарядь (наконечників стріл) з допомогою плоскої ретуші, поширенням шліфованих кам'яних знарядь праці, переважно сокир, та спеціальних шліфувадл на горизонтальних кам'яних плитах по берегах річок і на островах, з якими зв'язані ці стоянки, поширенням глиняного посуду, в переважній своїй частині вже плоскодонного, прикрашеного заглибленим орнаментом у вигляді відбитків різ-

---

[1] А. С. Моисеев, Каменный век на Крымской Яйле, ж. «Природа», 1923, № 7-12; Б. С. Жуков, Раскопки и обследования стоянок культуры микролитов на Ай-Петринской Яйле в июне 1927 г., ж. «Крым», 1927, № 2(4); О. Н. Бадер, Изучение палеолита Крымской Яйлы, СА, V, 1940.

[2] Ю. Г. Колосов, Разведки памятников неолита и бронзы в степном Крыму, КСИА, вып. 6, 1956; його ж, Новые неолитические стоянки Крыма, КСИА, вып. 7, 1957.

[3] М. Рудинський, З матеріалів до вивчення передісторії Поділля, Антропологія, т. II, К., 1929.

них геометричних штампів, появою глиняних пряслиць, які свідчили про початок прядіння та примітивного ткацтва. До того ж часу відноситься ряд родових групових могильників, поховання в яких були густо засипані червоною вохрою і супроводилися невеликою кількістю речей, переважно прикрас з кісток та зубів тварин і риб.

На багатьох стоянках цього періоду було виявлено залишки вогнищ на місці легких будівель-жител. Культурний шар цих стоянок залягав в гумусованих горизонтах невисоких річкових берегів і островів.

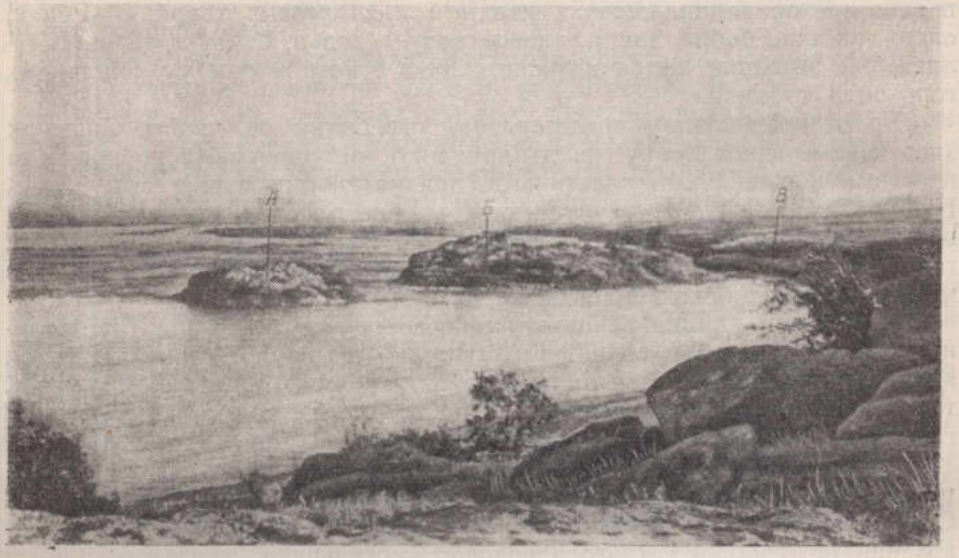

Місцеположення неолітичних стоянок на дніпровських порогах.
А — острів Крячок; *Б* — острів Вовчок; *В* — урочище Собачки.

Однією з найбільш відомих стоянок цього періоду в дніпровському Надпоріжжі була досліджена в 1928 і 1929 рр. стоянка в урочищі Собачки на правому березі Дніпра біля с. Привільного, Верхньохортицького району, Запорізької області. Культурний шар стоянки залягав в гумусованому піску і містив велику кількість крем'яних виробів, уламки глиняного посуду та кам'яні знаряддя. Серед крем'яного інвентаря, поряд з мікролітичними виробами вкладишевої техніки, траплялися вироби з досить великих пластин та відщепів, а також двобічно оброблені ретушшю наконечники стріл. З кам'яних знарядь знайдено асиметричні сокири з пришліфованим лезом, шліфовані знаряддя-човники, які вживалися, мабуть, для гостріння кістяних виробів, прив'язні молоти, грузила та ін. Кістяні вироби представлені лощилами, шилами та риболовними гачками. Глиняний посуд плоскодонний, примітивно виготовлений і нерівномірно випалений, прикрашений заглибленим штампованим орнаментом, що утворює різні геометричні фігури на всій поверхні посудин. На стоянці виявлено також залишки вогнищ у вигляді скупчень попелу, вугілля та обпалених каменів. В околицях стоянки знаходилися шліфувадла на гранітних скелях.

Стоянки середньонеолітичного періоду становлять найбільшу групу неолітичних пам'яток, досліджених в дніпровському Надпоріжжі Дніпрогесівською експедицією наприкінці 20-х та на початку 30-х років.

Крім названої вище стоянки в урочищі Собачки, до цього періоду

відносяться також стоянки на Гадючій балці, Похилому та Виноградному островах, біля с. Вовниг, в урочищі Середній Стіг та багато ін. [1].

До початку середнього неоліту відносяться також три верхні горизонти вже згадуваної вище 8-ої Ігренської стоянки. Знахідки в них ідентичні між собою і залишені, мабуть, однією групою людей, що тричі, через певні проміжки часу, поверталася на місце стоянки на період риболовсько-мисливського сезону. Саме такий характер господарства мешканців стоянки підтверджується наявністю знахідок кісток риб, черепашок, кісток водоплаваючих птахів і лісо-лугових тварин — бика, оленя, кабана, бобра, зайця, лисиці, козулі, вовка, барсука та ін. Важливими є знахідки кісток домашніх бика і кози в одному з пізніших горизонтів стоянки.

Крем'яний інвентар представлений скребками на грубих відщепах (переважно через погану якість кременю), ретущованими по краю, та простими ножовидними пластинами, призматичними нуклеусами і т. п. Ці інструменти використовувалися переважно для обробки кості, з якої на стоянці були виготовлені проколки, клиновидні знаряддя типу лощил, голка з вушком, наконечник дротика з пазами для крем'яних вкладишів на протилежних боках, підвіски та ін.

Нечисленні уламки глиняного ліпного посуду належали гостродонним посудинам, слабо випаленим, з погано вимішаної глини, поверхня яких орнаментована відбитками у вигляді прямих борозенок і ялинки, трикутних штампів та гребінця, а інколи по самому краю посудини і наскрізними круглими отворами невеликого розміру.

До того ж часу відносяться і окремі поховання, виявлені на території стоянки. Вони були витягнені, із зведеними докупи ступенями ніг. Слідів пофарбування кістяків не спостерігалось. Можливо, що ці поховання походили з групового родового могильника, зв'язаного з цією стоянкою [2].

Цікаву стоянку середньонеолітичного періоду було досліджено в 1927 р. на лівому березі Дніпра біля колишнього Лоханського порога (нижче за течією Дніпра від с. Волоського). Як і на більшості інших неолітичних стоянок в Надпоріжжі, крем'яний інвентар цієї стоянки характерний наявністю мікролітичних виробів геометричних форм (трапеція та ін.) поряд з типовими неолітичними знаряддями — скребками, ножовидними пластинами, різцями та уламками глиняного посуду.

Шліфовані сокири виготовлені з місцевих порід каменю і добре відшліфовані по робочому краю; бокові сторони знарядь лише частково пришліфовані. Поряд з шліфованими траплялися також дисковидні та овальні гранітні знаряддя з обтесаними краями.

Глиняний посуд цієї стоянки мав рівне дно і був прикрашений на поверхні заглибленим орнаментом у вигляді відбитків кривого гребінця [3].

Мабуть, з цією, а можливо, й з іншими подібними стоянками кінця середньонеолітичного періоду була зв'язана велика майстерня по виготовленню шліфованих кам'яних знарядь у вигляді скупчення

---

[1] А. В. Добровольський, Матеріали до археологічної карти дніпровського Надпоріжжя в межах Запорізької області, Археологія, т. VII, 1952; його ж, Звіт за археологічні досліди на території Дніпрельстану року 1927, Збірник Дніпропетровського краєвого історико-археологічного музею, т. I, Дніпропетровськ, 1929.

[2] А. В. Добровольський, Восьма Ігрінська неолітична стоянка, АП, т. II, 1949.

[3] М. Я. Рудинський, Деякі підсумки та ближчі завдання палетнологічних вивчень у межах УРСР, Антропологія, т. IV, К., 1931, стор. 158—159, табл. 2—7.

значної кількості шліфувадл на Лоханському острові, що був складовою частиною Лоханського порога. Шліфувадла, досліджені в тому ж 1927 р., являли собою плоскі горизонтальні плити граніту, на поверхні яких були округлі та довгасті заглибини, що утворилися в результаті тривалого шліфування на них кам'яних знарядь. Як правило, такі заглибини (їх досліджено 55) розташовані групами на великих плитах; рідше вони були поодинокими на невеликих каменях. Шліфувадла знаходились переважно на низьких місцях: вони лежали в піску біля води або в самій воді на піщаному дні. Таке місцеположення їх було зумовлене тим, що шліфування кам'яних знарядь провадилось з допомогою мокрого піску.

Навколо шліфувадл виявлено уламки глиняного посуду без орнаменту та заштрихованого на поверхні гребінчастим штампом.

Шліфувадла на гранітних плитах у 1927 р. були виявлені також навколо скелі Монастирки біля кол. Ненаситецького порога[1].

Цікавими поховальними пам'ятками кінця середнього неоліту в дніпровському Надпоріжжі є два групові могильники, розташовані на лівому і правому берегах Дніпра біля с. Вовниг, Солонянського району, Дніпропетровської області.

Один з них, лівобережний, досліджений в 1949 р., являв собою заглибину — могильну яму — чотирикутної в плані форми, в якій знаходилися кістяки похованих, пофарбовані червоною вохрою. Частина цього могильника (близько половини) була зруйнована водою; в уцілілій частині виявилося лише 31 поховання. Частина могильної ями, що збереглася, мала розміри (зверху) приблизно 2 × 2 *м*. При розчистці ями, на глибині близько 1 *м* від сучасної поверхні, виявлено рештки багатьох кістяків, покладених щільно один біля одного у витягненому положенні. Характерною рисою поховань в цьому могильнику була наявність зруйнованих і неповних кістяків. Велика спільна могильна яма утворилася внаслідок багаторазових поховань, здійснених протягом значного часу на одному й тому ж місці. Проте контури ям окремих поховань вдалося простежити не всюди. Вони мали човноподібне дно; покійник лежав в такій ямі, вигнувшись середньою частиною тіла донизу, тоді як голова та ступні ніг були покладені на краї ями і підвищувалися над рештою кісток похованих.

Усі поховання орієнтовані обличчями в бік річки. Інвентар могильника небагатий. Він представлений невеликою кількістю крем'яних виробів мікролітичного типу, кількома уламками глиняного посуду з орнаментом у вигляді паралельних рядів відбитків, нанесених косо поставленим штампом, круглою кістяною намистиною, кількома підвісками з недорозвинутих зубів оленя, що були дуже поширеними прикрасами в неолітичну епоху, та великою кількістю (понад 400) глоткових зубів риби вирізуба, що також використовувалися як прикраси у вигляді бус або нашивалися на одяг покійників.

Другий, правобережний могильник, розкопаний в 1952 р., займав площу близько 100 *м*² і налічував дуже багато поховань, з яких 130 були досліджені під час розкопок. Як і в лівобережному, кістяки, у витягненому положенні, були густо засипані червоною вохрою і орієнтовані також в напрямку до річки. Цей могильник належав великій групі людей, можливо, навіть окремому племені. Обидва вовнизькі могильники за характером поховань і за інвентарем, що їх супроводив, близькі в часі. В обох могильниках було виявлено центральні, найглибші, по-

---

[1] М. Я. Рудинський, Пам'ятки Лоханського острова, Антропологія, т. I, К., 1928.

фарбовані поховання, які, можливо, належали представникам родової знаті. В них знаходилися підвіски з недорозвинутих зубів оленя [1].

Подібний до вовнизьких груповий неолітичний могильник досліджувався на лівому березі Дніпра біля кол. Вільного порога (в 5 км на північ від Запоріжжя) в 1956 р. [2].

Близький до вовнизьких за характером поховань, але значно багатший на інвентар, груповий могильник середньонеолітичного періоду був

Вовнизький правобережний неолітичний могильник. Розкопані поховання.

також досліджений біля с. Миколь ського го, Солонянського району, Дніпропетровської області, в 1948 р. Ніяких зовнішніх ознак на поверхні могильник не мав, як і решта могильників дніпровського Надпоріжжя. Усі дев'ять виявлених в могильнику кістяків знаходились у витягненому положенні, на спині, на глибині близько 1,5 м від сучасної поверхні і були частково пофарбовані червоною вохрою.

Поховання супроводилися крем'яними ножовидними пластинами і скребками, підвісками з просвердлених зубів оленя, великою кількістю круглих дисковидних просвердлених намистин з вапнякового каменю, а також річковими черепашками [3].

Пам'яткою, що за рядом ознак може бути віднесена до середнього періоду неолітичної епохи, є стоянка в урочищі Мельнична Круча біля с. Сабатинівки, Улянівського району, Кіровоградської області, дослідження якої провадилось у 1949 р. Урочище Мельнична Круча являє собою мисовидний виступ надзаплавної тераси правого берега Південного Бугу. Культурний шар стоянки залягав у сіруватому суглин-

[1] М. Я. Рудинский, Вовнигские поздненеолитические могильники, КСИА, вып. 4, 1955; його ж, Перший Вовнизький пізньонеолітичний могильник АП, т. VI, 1956.

[2] Дослідження Д. Я. Телегіна.

[3] О. В. Бодянський, Неолітичний могильник біля Ненаситецького порога, Археологія, т. V, 1951.

ку на глибині близько 1 *м* від сучасної поверхні. Культурний шар (товщиною лише 3—5 *см*) містив поколоті кістки тварин, вироби з кременю і кості та уламки глиняного посуду.

Крем'яний інвентар стоянки представлений нуклеусами, як конусовидними, так і призматичними, великою кількістю дрібних мікролітичних пластинок, ножовидними пластинками, відщепленими від значних за розмірами призматичних нуклеусів, трапеціївидними знаряддями, різноманітними скребками та різцями.

З кістяних знарядь знайдено проколки, наконечники дротиків і стріл, веретеноподібні вироби, очевидно наконечники списів, та ін. Кількість керамічних знахідок невелика. Уламки посуду належать горщикам, переважно гостродонним, виготовленим з глини з домішкою кварцу, графіту і товчених черепашок. Їх поверхня часто буває підлощена до чорного кольору від домішки графіту. Поверхня посудин прикрашена заглибленим орнаментом у вигляді прогладжених ліній, які інколи супроводилися також наколами в найрізноманітніших комбінаціях. Стоянка в урочищі Мельнична Круча за характером матеріалів має багато спільного з рядом стоянок дніпровського Надпоріжжя, наприклад із згадуваними вище стоянками в урочищі Собачки, Вовнизькими та ін., які також відносяться до середнього неоліту. Слід зазначити, що склад фауни, представленої кістками тварин, серед яких переважають дикі форми, свідчить, що полювання і риболовство були головними галузями в господарській діяльності мешканців розглядуваної стоянки [1].

Значна група стоянок середнього неоліту була відкрита також на Сіверському Дінці в районі Ізюма.

Одна з таких стоянок, Яремівська 1, досліджувана в 1929, 1950 і 1951 рр., розташована на досить високій (6 *м* над рівнем заплави) піщаній дюні, що мисом вдається в заболочену заплаву. Товщина культурного шару 0,2—0,25 *м*, глибина залягання — 0,75—1 *м* від сучасної поверхні. В культурному шарі помітно сліди зруйнованих вогнищ.

Серед численних знахідок з кременю значну групу становлять вироби різного призначення — нуклеуси, як мікролітичні, так і звичайні неолітичні, довжиною до 10 *см*; відповідні їм мікролітичні та ножовидні пластинки; сокири невеликих розмірів та клиновидні знаряддя для обробки дерева; скребки на пластинках і відщепах, часто досить масивних, інколи округлі та подвійні; різці, переважно на кутах зламаних пластинок, різці-скребки, трапеції з мікролітичних пластинок, що вживалися як вкладиші, та ін.

На стоянці знайдено також уламки глиняного посуду з тонкими стінками, слабо випаленого, без орнаменту на поверхні [2].

Стоянка Бондариха 2, досліджувана в 1950 і 1951 рр., була розташована на підвищенні надзаплавної (борової) тераси, а її культурний шар, товщиною до 0,1 *м*, залягав в шарі піску на глибині 0,55—0,65 *м* від сучасної поверхні. Крім великої кількості кременю і уламків глиняного посуду, на стоянці виявлено залишки одного заглибленого (на 0,12 *м*) вогнища, розмірами 0,9 × 0,6 *м*, у вигляді овального в плані скупчення вугілля та обгорілих кременів.

Крем'яний інвентар, здобутий на стоянці, представлений значним числом конусовидних та звичайних призматичних нуклеусів, відбійників і відтискувачів, дрібних мікролітичних пластинок, ножовидних пластин, які вживалися для різання і мають сліди спрацьованості на гострих бокових краях, мікропластинок з притупленим краєм, трапецій-вклади-

---

[1] В. М. Даниленко, Дослідження неолітичних пам'яток на Південному Бузі в 1949 році, Археологія, т. X, 1957.

[2] Д. Я. Телегин, Яремовская неолитическая стоянка, КСИИМК, вып. 59, 1955.

шів, сокир та клинів невеликих розмірів також із слідами спрацьованості, різців і особливо скребків різних типів, часто досить значних розмірів.

Уламки глиняного посуду, знайдені на стоянці, мають в тісті домішку трави і дрібного піску. Випал слабий і нерівномірний, поверхня згладжена, часом до лощіння. За формою — це гостродонні конічні горщики.

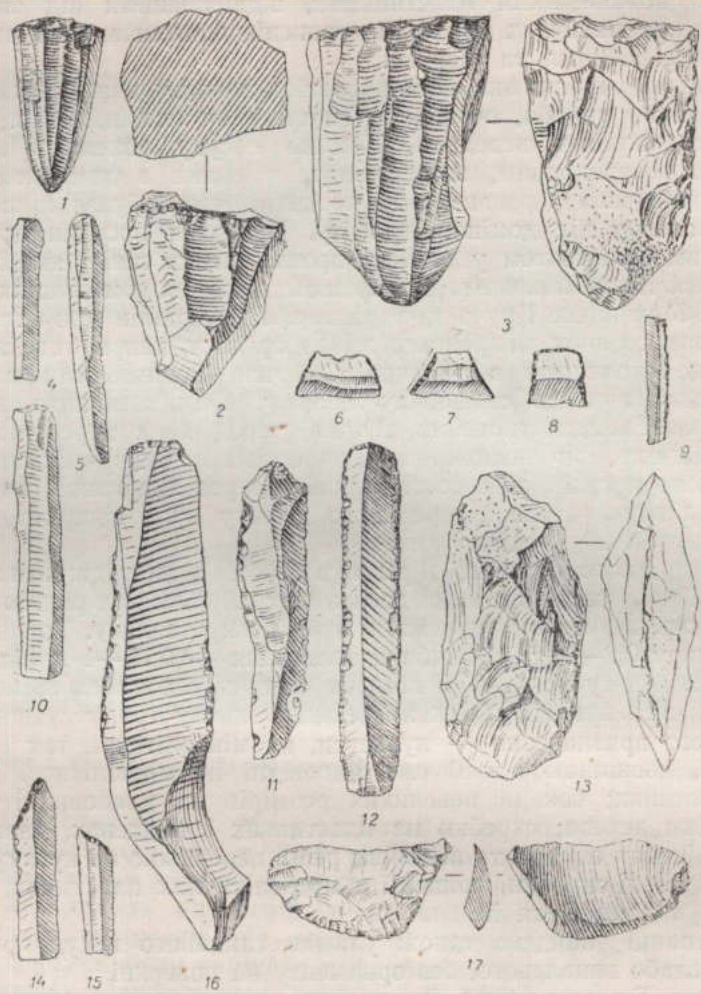

Крем'яний інвентар з неолітичної стоянки Бондариха на Сіверському Дінці.

1—3 — нуклеуси; 4, 5, 10 — пластини; 6—8 — трапеції; 9 — пластинка з затупленим краєм; *11, 12, 16* — пластини з ретушшю; *13* — сокира; *14, 15* — пластинки із скошеним кінцем; *17* — скол з робочого краю сокири.

Діаметр їх вінець дорівнював 20—25 *см*, товщина стінок — 0,8 *см*. Посуд орнаментований горизонтально розташованими відбитками гребінця і тупого кінця палички.

За характером крем'яного інвентаря стоянка Бондариха 2, може бути віднесена до самого початку середнього неоліту.

За характером знахідок близький до цієї стоянки є також ряд інших пам'яток в районі Ізюма, наприклад, стоянки Устя Осколу 2

(нижній горизонт), Студенок 4, Студенок 5, Букине 5, Грушеваха 1 та ін.[1].

До того самого часу відноситься й один з горизонтів стоянки біля Кам'яної Могили, про яку мова йшла вище у зв'язку з її ранньонеолітичним шаром.

ПІЗНІЙ НЕОЛІТ

Заключний період неолітичної епохи на Україні характеризувався початком досить значного розвитку скотарського господарства у степових неолітичних племен дніпровського Надпоріжжя, Приазов'я та Криму, появою і поширенням у них свердлених кам'яних знарядь праці, а під кінець цього періоду і найдавніших металевих (мідних) предметів — знарядь праці, зброї та прикрас.

У частини лісостепових племен, зокрема на Південному Бузі та середньому Дністрі, починає розвиватися примітивне мотижне землеробство. Наприкінці пізнього неоліту навіть у лісових (поліських) племен з'являються ознаки переходу від риболовсько-мисливського господарства до початкового лісового скотарства.

Однією з найцікавіших стоянок пізнього неоліту в північній частині Лівобережжя України є Погорілівська стоянка на середній Десні. Ще наприкінці 20-х років на низькому мисі лівого берега Десни, при впадінні в неї р. Єсмані, біля с. Погорілівки, Кролевецького району, Сумської області, на незначній глибині в піщаних наносах було виявлено численні кістяні вироби неолітичного часу — гарпуни з широко розставленими зубами, лощила, наконечники списів з пазами для кремінних вкладишів, риболовні гачки, проколки та ряд кісток і рогів із слідами обробки[2]. Розвідковими розкопками, проведеними в 1949 р., було встановлено наявність там залишків стоянки риболовсько-мисливської родової групи. Серед зібраних на стоянці матеріалів, крім виробів з рогу оленя у вигляді мотикоподібних знарядь, гарпуна з одним рядом зубців та кістяного наконечника стріли, є також багато уламків типового для цього району пізньонеолітичного глиняного ліпного посуду, прикрашеного ямково-гребінчастим орнаментом, що вкривав всю зовнішню поверхню посудин. Траплялися також окремі уламки посудин так званого мар'янівського типу, що можуть бути віднесені вже до початку епохи міді-бронзи.

Дослідження в Погорілівці дали можливість датувати стоянки з подібними комплексами виробів з кості та рогу тварин пізньонеолітичним часом і спростувати спроби дуже раннього їх датування[3].

Найбільш північною на території України та однією з найпізніших неолітичних пам'яток є стоянка Мис Очкінський, на якій, крім пізньонеолітичних матеріалів, були знахідки, характерні для початку епохи міді-бронзи. Стоянка розташована на боровій терасі лівого берега Десни недалеко від с. Очкіна, Зноб-Новгородського району, Сумської області. Культурний шар стоянки залягав в шарі піску і місцями мав до 0,5 *м* товщини. Інвентар стоянки представлений головним чином виробами з кременю та уламками ліпного глиняного посуду.

Серед виробів з кременю найбільшу групу становлять скребки з дуговидним робочим краєм, виготовлені переважно на широких коротких

---

[1] Д. Я. Телегін, Неолітична стоянка в урочищі Бондариха, Археологія, т. IX, 1954.

[2] М. Я. Рудинський, Деякі підсумки і ближчі завдання палетнологічних вивчень на території УРСР, Антропологія, т. IV, К., 1931, стор. 175—176, табл. XIV.

[3] М. Я. Рудинський, Погорілівка, АП, т. VI, 1956.

відщепах. Траплялися досить масивні екземпляри і навіть нуклевидні. Є також скребки, комбіновані з різцями та скобелями. До скребків дуже близько стоїть велика група скребковидних знарядь неправильних масивних форм з дуговидним робочим краєм, вкритим крутою ретушшю. Цікаві наконечники дротиків листовидної та ромбовидної форм, оброблені суцільною плоскою ретушшю з обох боків. Далі йдуть наконечники стріл, маленькі сокири, клини та клиновидні знаряддя, крем'яне долото, різці, переважно кутового типу, ретушовані вістря на видовжених плоских відщепах, скобелі, ножовидні пластинки, багато відщепів з ретушшю, круглий відбійник та ін. З кварциту були виготовлені мотикоподібні знаряддя та відбійник. Окремі крем'яні знаряддя були частково пришліфовані.

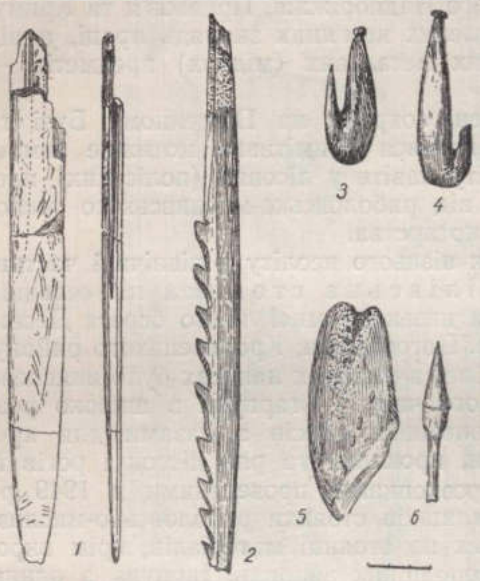

Кістяні вироби з Погорілівської неолітичної стоянки на Десні.

1 — наконечник дротика з пазами для крем'яних вкладишів; *2* — гарпун; *3, 4* — риболовні гачки; *5* — клиновидне знаряддя; *6* — наконечник стріли.

Глиняний посуд виготовляли з глини з домішкою піску стрічковим способом і випалювали на відкритих вогнищах, завдяки чому випал був нерівномірним, а колір поверхні строкатий — від чорного до світлого.

Посудини часто були великими за розмірами, товстостінними, мали яйцевидну форму та гостре або плоске дно. Поверхню посудин прикрашали різноманітними видами орнаменту — ямковим, ямково-гребінчастим та гребінчастим, що розміщався в найрізноманітніших комбінаціях — ромбами, зигзагами, меандрами та іншими геометричними фігурами. Орнамент вкривав усю або частину поверхні посудин. Деякі з посудин мали орнамент у вигляді защипів, вузьких наліпних валиків, прокреслених і заглиблених ліній, у вигляді відбитків тканини і вірьовочки. Характер глиняного посуду та його орнаменту, зокрема орнамент у вигляді відбитків вірьовочки, а також шліфовані крем'яні вироби та оброблені плоскою ретушшю наконечники дротиків і стріл свідчать про досить пізній характер цієї стоянки, яка існувала на протязі досить тривалого часу [1].

До пізнього неоліту відноситься також багато інших стоянок в басейні середньої течії Десни. До них належать, зокрема, деякі із стоянок на р. Смячці (пункти IX, XI, XII, XVI і XVII) та стоянки на багатьох островах і високих дюнах в районі сіл Мізина, Свердловки, Пирогівки, Лушників, Боровичів та ін.

На всіх цих стоянках було зібрано кераміку і вироби з кременю, характерні для кінця неоліту та початку епохи міді-бронзи [2].

За останні роки провадяться дослідження неолітичних пам'яток і в басейні нижньої течії лівої притоки Десни р. Сейму. Важливість

---

[1] И. Г. Розенфельдт, Стоянка Мыс Очкинский, КСИИМК, вып. XXXI, 1950.

[2] М. Я. Рудинський, Передісторичні розшуки у північно-східній Чернігівщині, Коротке звідомлення ВУАК за 1925 р., К., 1926; В. Юркевич, Розшуки в Новгород-Сіверській окрузі, там же.

цих пам'яток полягає в тому, що вони займають проміжне положення між великими групами неолітичних пам'яток з так званою ямково-гребінчастою керамікою, залишених лісовими племенами басейну Десни, з одного боку, та пам'яток з так званою гребінчастою керамікою, залишених лісостеповими племенами басейну Сіверського Дінця, Середнього Подніпров'я та Волині, — з другого.

Неолітичні пам'ятки на Сеймі досліджувались у 1950 і 1953 рр. переважно біля районних центрів Путивля, Сумської області, та Сосниці, Чернігівської області. Так, на стоянці біля с. Козлівки, Путивльського району, зібрано багато уламків ліпного посуду з товстими стінками, нерівномірно випаленого, прикрашеного складним гребінчастим орнаментом. Серед кам'яних знарядь переважали кварцитові скребки і ножовидні пластинки.

На стоянці біля с. Скуносового, того ж району, також зібрано багато крем'яних і кварцитових виробів (ножі, скребки, сокири з прошліфованою, наконечники стріл і списів, серпи-пилки, мотики-кайла та ін.) і уламків глиняного посуду з ямково-гребінчастим орнаментом.

На основі цих матеріалів дослідники вважають, що в басейні Сейму мешкали дві групи пізньонеолітичного населення, одна з яких була більше зв'язана з північними, лісними районами, а друга — з лісостеповими районами [1].

Серед пізньонеолітичних пам'яток, розташованих в районі Києва, в 1949 р. вивчалася стоянка в Микольській слобідці — на лівому березі Дніпра.

Вона знаходилась на невисокій надзаплавній терасі Дніпра на захід від слобідки. Культурний шар неолітичного часу залягав в шарі світлого піску алювіального походження, на глибині близько 1 *м* від сучасної поверхні. Культурні залишки стоянки були представлені невеликою кількістю крем'яних виробів та численними уламками ліпного глиняного посуду. Серед крем'яних виробів переважають мікролітичні ножовидні пластинки та округлі невеликі скребки на відщепах. З окремих виробів слід відмітити кутовий різець, проколку з ножовидної пластинки, трапеціевидне знаряддя, наконечник стріли та конусовидний мікролітичний нуклеус.

Глиняний посуд представлений уламками посудин різних форм. Найчастіше траплялися уламки великих горщиків витягнуто-конічної форми з гострим дном та трохи відігнутими назовні вінцями. Висота таких посудин досягала 40—50 *см*, а діаметр вінець — 25—30 *см*. У глиняній масі посудин добре помітно трав'янисту домішку. Посуд виготовляли стрічковим способом, зовнішню поверхню стінок дуже старанно загладжували і майже повністю вкривали орнаментом у вигляді відбитків трикутного, гребінчастого і круглого штампів, поодиноких глибоких наколів та заглиблених або прогладжених ліній в різних комбінаціях. Товщина стінок досягала 1 *см*. Рідше траплялися уламки менших за розмірами гостродонних посудин, також орнаментованих по зовнішній поверхні відбитками різних штампів.

За характером знахідок пізньонеолітична стоянка в Микольській слобідці має ряд спільних рис з пізньонеолітичними пам'ятками поліських районів Волині, басейнів Десни та Сейму і датується кінцем IV та першою половиною III тисячоліття до н. е. [2].

Пізньонеолітична стоянка з численними знахідками уламків гли-

[1] Д. Я. Телегин, Исследование неолитических памятников в окрестностях г. Путивля на р. Сейме, КСИА, вып. 4, 1955; Н. П. Амбургер, Нові дані про пам'ятки епохи неоліту та бронзи на Сеймі, АП, т. VI, 1956.

[2] В. М. Даниленко, Дослідження неолітичних пам'яток в районі Києва в 1949 р., АП, т. VI, 1956.

няного посуду та окремих виробів з кременю досліджувалась в 1954 р. на південь від Києва, в с. Чапаєвці (кол. Віті-Литовській). На одному з уламків глиняного посуду з цієї стоянки був виявлений відбиток зерен культурного ячменю [1].

Цілком своєрідною за характером знахідок є стоянка на торфовищі Мостова біля с. Каленського, Коростенського району, Житомирської області, дослідження якої провадились у 1930 і 1948 рр. Культурні залишки стоянки залягають у кілька горизонтів, що відносяться до різних періодів неолітичної епохи. Найнижчий з них, який може бути датований ще ранньонеолітичним часом, представлений знахідками крем'яних виробів, розкиданими навколо зруйнованих вогнищ на глибині 0,57—0,65 *м* від сучасної поверхні. Серед знахідок слід відмітити конічні та призматичні нуклеуси, скребки різноманітних форм, серединний різець, три знаряддя типу трапецій, наконечники стріл та ін.

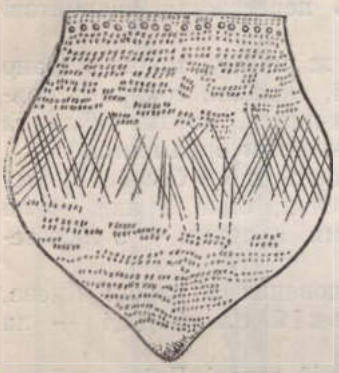

Глиняна посудина з неолітичної стоянки Мостова на Житомирщині.

В більш високому горизонті разом із звичайними крем'яними виробами знаходилися також уламки примітивного гостродонного посуду з ямково-гребінчастим орнаментом та оббивані сокири мигдалевидної та видовжено-овальної форм.

В найвищому горизонті виявлено залишки житла з дерев'яними стовпами, залишки вогнищ, грудки обпаленої глини, вироби з кременю та уламки глиняного посуду. Серед крем'яних виробів переважали ножовидні знаряддя і наконечники стріл.

Глиняний посуд представлений уламками високих плоскодонних посудин з відігнутими назовні вінцями та широкогорлими тонкостінними горщиками з ямково-гребінчастим орнаментом. Ці посудини за своїми формами близькі до пізньотрипільських посудин так званого городського типу, що дало можливість дослідникам висловити думку про генетичний зв'язок поліських пізньонеолітичних племен з пізньотрипільськими племенами [2].

Окремі неолітичні стоянки і майстерні для виготовлення крем'яних знарядь праці були виявлені і обслідувані також в районі міст Дубно і Кременця, на межі Ровенської та Тернопільської областей, в 1948 р., під час досліджень палеолітичних пам'яток в цьому районі [3].

У післявоєнні роки вивчення пам'яток неолітичного часу провадилось також на середньому Дністрі. Досліджувані пам'ятки відносяться переважно до самого кінця неолітичної епохи і за характером глиняного посуду близькі до пам'яток ранньоземлеробської так званої дунайської першої культури, або культури лінійно-стрічкової кераміки [4], окремі пам'ятки якої стали відомі в цьому районі лише недавно.

Однією з пам'яток культури лінійно-стрічкової кераміки є поселення в с. Незвиському, Обертинського району, Станіславської області, дослідження якого провадились за останні роки. Воно розташоване на

---

[1] Д. Я. Телегин, Отпечатки зерен ячменя на неолитических сосудах, ж. «Природа», 1956, № 5.

[2] І. Ф. Левицький, Дослідження стоянки на торфовищі Мостова в 1948 р., АП, т. IV, 1952.

[3] М. Я. Рудинський, Дубно-Кременецька палеолітична експедиція, АП, т. IV, 1952.

[4] О. П. Черниш, Дослідження на Дністрі в 1950—1951 рр., АП, т. VI, 1956.

першій надзаплавній терасі правого берега Дністра і має кілька горизонтів, що відносяться до різних історичних епох.

Культурний шар з лінійно-стрічковою керамікою залягав на глибині 2,15—2,55 *м* від сучасної поверхні і був перекритий культурним шаром часу середнього трипілля з глинобитними площадками і уламками поліхромного посуду. В культурному шарі, який нас цікавить, було виявлено залишки житла, збудованого на дерев'яних стовпах, розмірами 12 × 7 *м*. Підлога була земляною, а вогнища — відкритими. Перед вогнищами знаходились квадратні в плані (2,2 × 2,2 *м*) глинобитні випалені площадки, влаштовані з великих глиняних вальків, укладених на дерев'яні колоди, на кам'яні вимостки або просто на

Глиняний посуд культури лінійно-стрічкової кераміки. Незвисько.

долівку. На одній з таких площадок знаходилася кам'яна зернотерка та кілька посудин. Очевидно, ці площадки були місцями, де провадилися господарські роботи, зв'язані з розмелюванням зерна та готуванням їжі. За характером влаштування ці площадки мають багато спільного з трипільськими глинобитними площадками.

Серед речових знахідок в культурному шарі переважав глиняний посуд. Частину його, так званий кухонний посуд, виготовляли з глини з домішкою рослин. Посуд дуже слабо випалений. За формами це — горщики з округлим корпусом, невеликим плоским дном і високим розширеним горлом та округлі горщики без вінець з рівно зрізаним краєм. Посуд майже не має орнаменту, лише в окремих посудин по шийці нанесений ряд ямок, відтиснутих пальцем, і трапляються наліпні шишечки на стінках. Деякі кухонні посудини у вигляді чаш виготовлені з добре вимішаної глини, добре випалені і інколи пофарбовані всередині коричневою фарбою.

Значно більшу групу становлять посудини, прикрашені заглибленим орнаментом, виготовлені з добре вимішаної глини. Орнаментальні смуги та ямки утворюють сполучення, які інколи нагадують нотні знаки, завдяки чому цей орнамент дістав назву нотного. За формами це — чаші, напівкулясті посудини без вінець з невеликим дном, горщики з округлим корпусом, високим прямим горлом і ручками у вигляді наліпів, в яких зроблені невеликі отвори.

З крем'яних виробів знайдено два нуклеуси, відщепи, пластинки і один вкладиш від серпа. Цікава знахідка рогової мотики та заготовки для іншої такої ж мотики. Вони мали отвір овальної форми для держака, зроблений паралельно лезу. Серед виробів з кості знайдено кілька проколок та ін.

Поруч з житлом знаходилося поховання з лінійно-стрічковою керамікою. Покійника було спалено безпосередньо на місці поховання, але не повністю. Крім значної групи глиняних посудин, при похованні було знайдено також крем'яні пластини та сланцьове долото у формі «башмачної колодки». Дослідження в Незвиському свідчать, що поселення культури лінійно-стрічкової кераміки та ранньотрипільської культури існували одночасно (кінець IV — початок III тисячоліття до н. е.) на різних територіях. Пізніше, в III тисячолітті до н. е., трипільські племена поширились і на район, зайнятий раніше племенами культури лінійно-стрічкової кераміки (першої дунайської) на верхньому Дністрі, мабуть, підкоривши своєму впливові її носіїв [1].

До пізньонеолітичних стоянок на Південному Бузі належать стоянки Саврань і Гард, дослідження яких провадилось на початку 30-х років (Гард), в 1949 і 1955 рр.

Савранська стоянка знаходилась на краю надзаплавної тераси правого берега Південного Бугу напроти с. Саврані, районного центра Одеської області. Розкопками на стоянці виявлено залишки наземного житла, при спорудженні якого поряд з деревом і глиною були використані також камені, з яких були викладені кути будівлі. Всередині житла виявлено значне скупчення знахідок, тоді як поза його межами їх було дуже мало.

Довжина житла становила 6,5 *м*, ширина — 4,5 *м*. Серед знахідок траплялися розколоті кістки тварин, вироби з кременю і кості та уламки глиняного посуду. На особливу увагу заслуговують кілька великих наконечників кістяних мотик, які разом із знахідками кам'яних зернотерок свідчать про розвиток землеробства у пізньонеолітичного населення Побужжя.

Крем'яні вироби представлені ножовидними пластинами, численними скребками різних типів, призматичними нуклеусами досить значних розмірів та ін.

Серед фауністичних залишків переважають вже кістки домашніх тварин, зокрема великої рогатої худоби, з кісток якої були виготовлені і названі вище наконечники мотик.

Кераміка представлена двома групами посудин. До першої групи належать широко відкриті плоскодонні горщики з ребристим корпусом, розширеним у верхній частині, та глибокі горщики з невеликими денцями. Ці посудини за формами мають багато спільного з посудом найдавніших трипільських пам'яток на території України (Сабатинівка II, Гренівка та ін.). До другої групи (так званий кухонний посуд) належать невеликі круглодонні та з невеликими плоскими денцями посудини з роздутим або ребристим корпусом, трохи загнутим всередину верхом та трохи відігнутими назовні вінцями.

Посуд орнаментований широкими смужками у вигляді кількох паралельних прогладжених ліній, що утворюють різноманітні кутові комбінації, якими вкрито всю зовнішню поверхню посудин. Інколи траплялися відбитки гребінчастого штампа.

Подібною до Савранської є також стоянка в урочищі Гард поблизу с. Богданівки, Доманівського району, Миколаївської області. На ній теж виявлено залишки наземних жител, нижні частини стін яких були збудовані з каменю.

Подібність керамічних комплексів і землеробських знарядь стоянок Саврань і Гард до таких же комплексів і знарядь з ранньотрипільських поселень дає можливість, на думку їх дослідників, вбачати в пізньо-

[1] Е. К. Черныш, Раскопки в селе Незвиско, Станиславской области. КСИА, вып. 4, 1955; її ж, Многослойное поселение у села Незвиско на Днестре, КСИИМК, вып. 63, 1956.

неолітичних племенах, які залишили ці стоянки на Південному Бузі, безпосередніх попередників племен трипільської культури, а останню, таким чином, виводити, хоча б частково, з місцевої пізньонеолітичної землеробської культури [1].

У дніпровському Надпоріжжі до пізньонеолітичних пам'яток належить ряд поселень і могильників. Цікаво зазначити, що культура, яку представляють ці пам'ятки, беручи свій початок в неолітичній епосі, поступово в процесі свого розвитку переростала в культуру раннього періоду епохи міді-бронзи. Особливо яскраво простежується цей процес на орнаментації глиняного посуду із стоянок та поховальному інвентарі могильників.

Стоянки пізнього неоліту в Надпоріжжі, на відміну від попередніх, розташовані переважно на високих місцях, на мисах берегів та окремих гранітних скелях. Основним знаряддям праці в той час стає біконічна кам'яна просвердлена сокира, що своєю формою нагадує клинувату сокиру попереднього періоду. Виготовлення їх провадилось на кожній стоянці, про що свідчать знахідки конічних висвердлків, які утворилися внаслідок свердління сокир пустотілими свердлами (трубчастими кістками). Крем'яний інвентар представлений відщепковими формами — скребками, грубими наконечниками стріл і кинджалами, обробленими ретушшю з обох боків. Серед виробів з кості знайдено шила, лощила та інші знаряддя. Траплялися вже і окремі принесені звідкись мідні шила. Посуд з глини був різноманітним за формами і розмірами, мав плоске або гостре дно. Серед орнаментальних елементів з'являються вже відбитки вірьовочки, які є характерною ознакою глиняного посуду епохи міді-бронзи. Кістки тварин належали переважно домашній худобі.

Найбільш відомими пам ятками самого кінця пізнього неоліту та початку епохи міді-бронзи в дніпровському Надпоріжжі є стоянки Середній Стіг II, Стрільча Скеля біля с. Волоського (середній горизонт), стоянки на островах Виноградному, Похилому та ін.[2].

До кінця неолітичної епохи в Надпоріжжі відноситься також дуже цікавий груповий могильник в с. Чаплях, на Ігренському півострові, напроти Дніпропетровська, досліджений в 1950 р. В могильнику розкопано 16 поховань з трупопокладеннями у витягненому положенні. Кістяки посипані червоною фарбою і супроводилися підвісками з кісток та зубів тварин і риб. Деякі поховання знаходились у ямах з човноподібним дном, подібних до ям на вовнизьких могильниках.

На території пізньонеолітичного могильника в Чаплях виявлено також кілька скорчених поховань самого початку епохи міді-бронзи. Деякі з них знаходились в кам'яних спорудах і супроводилися крем яними ножами, поясами з черепашок і мідними прикрасами (спіральні браслети, підвіски). Близький до Чаплінського також могильник на Виноградному острові, досліджений наприкінці 20-х років. Чаплінський могильник аналогічний Маріупольському [3], про який мова буде йти нижче.

Особливе місце серед пам'яток пізнього неоліту на території Української РСР займає Кам'яна Могила біля с. Терпіння, Мелітопольського району, Запорізької області. Кам яна Могила — останець в заплаві р. Молочної, відірваний (відмитий річкою) від правого високого корінного берега. В результаті ерозії в товщі пісковику, що перекривав

---

[1] В. М. Даниленко, Дослідження неолітичних пам'яток на Південному Бузі в 1949 р., Археологія, т. X, 1957.

[2] А. В. Добровольський, Матеріали до археологічної карти дніпровського Надпоріжжя в межах Запорізької області, Археологія, т. VII, 1952.

[3] А. В. Добровольський, Могильник в с. Чаплі, Археологія, т. IX, 1954; його ж, Чаплинский могильник, КСИА, вып. 2, 1953.

вершину цього горба, та під його великими уламками на схилах горба утворилися гроти і навіси, які були використані первісними людьми вже наприкінці неоліту, а потім і в пізніші історичні епохи. На стелях і карнизах цих гротів і навісів первісні люди залишили численні зображення, які є надзвичайно цінними пам'ятками первісної ідеології та мистецтва.

Кам'яна Могила. Загальний вигляд.

Виконані різьбленням ці рисунки зображують тварин (бики, коні, собаки тощо), рідше людей — у вигляді різних символічних та загадкових фігур, а також багато ще не розгаданих сцен, що мали певне

Зображення тварин на плиті з Кам'яної Могили.

значення в релігійних уявленнях первісних людей, які залишили ці зображення. Можливо, що Кам'яна Могила служила для навколишнього населення культовим місцем, де відправлялися обряди, в яких певну роль відігравали наскельні зображення.

Поблизу від Кам'яної Могили знаходиться багатошарова неолітична стоянка, а також поселення епохи міді-бронзи, з якими, мабуть, вона й була зв'язана [1].

[1] О. Н. Бадер, Древние изображения на потолках гротов в Приазовье. МИА, № 2, 1941; В. М. Даниленко, Про наскельні зображення Кам'яної Могили, Археологія, т. IV, 1950; М. Я. Рудинский, Каменная Могила, КСИА, вып. 1, 1952; його ж, К вопросу о наскальных изображениях Каменной Могилы, КСИА, вып. 5, 1955; його ж, Петроглифический комплекс Каменной Могилы, КСИА, вып. 7, 1957.

Велика група пізньонеолітичних стоянок досліджувалась за роки радянської влади на Сіверському Дінці в районі Ізюма. Вони розташовані на підвищених піщаних дюнах в заплаві або на невисоких надзаплавних терасах і характеризуються наявністю численних крем'яних знарядь великого розміру — ножовидних пластин, масивних скребків, рубаючих сокировидних знарядь, наконечників списів і стріл, оброблених з обох боків плоскою ретушшю, а також великою кількістю грубого ліпного глиняного товстостінного посуду, нерідко прикрашеного на поверхні орнаментом у вигляді відбитків різних штампів, вірьовочки та наліпними валиками. Найбільш відомими з цих стоянок є Ізюмські (пункти 4 і 5), Вірьовкінська 14, Студенок 2 (верхній горизонт) та багато ін.[1].

Одна з пізньонеолітичних стоянок в басейні Сіверського Дінця розкопувалась у 1956 і 1957 рр. під час археологічних досліджень в районі будівництва Оскольського

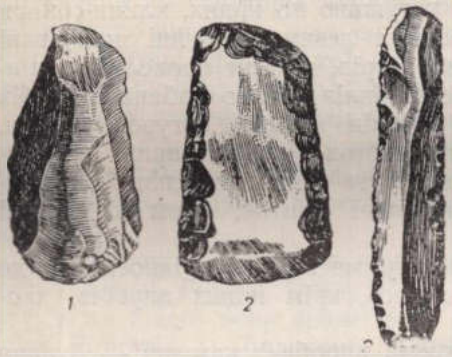

Вироби з кременю. 5-а Ізюмська стоянка (*1*) та Маріупольський могильник (*2, 3*).

1 — сокирка; *2, 3* — сокирка і ніж.

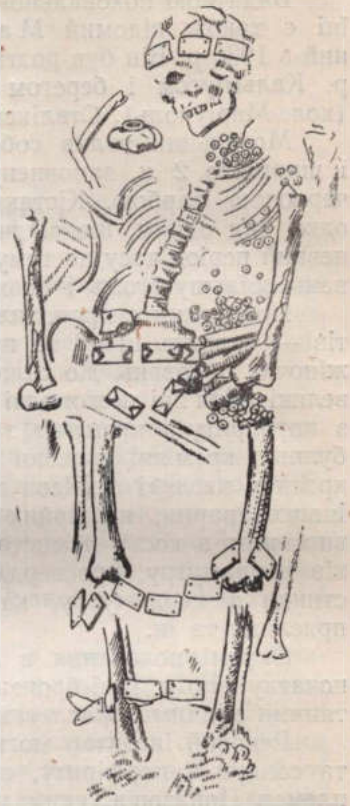

Поховання з Маріупольського могильника.

водоймища каналу Сіверський Донець — Донбас. Вона знаходилась на краю борової тераси лівого берега р. Осколу поблизу хут. Олександрії, Куп'янського району, Харківської області. Культурний шар стоянки залягає в піску на глибині 0,5 *м* від поверхні і має товщину близько 0,35—0,4 *м*. В ньому виявлено сліди вогнищ і багато речових знахідок. Серед крем'яних виробів переважають ножовидні пластинки, скребки на відщепах і пластинках, наконечники списів і дротиків, шліфовані сокири (в тому числі кам'яні), різці, проколки та ін. Глиняний посуд представлений гостродонними посудинами горщиковидної та інших форм, прикрашеними ямками та відбитками гребінчастого штампа.

---

[1] Н. В. Сибилев, Отчет о зондажных раскопках в Изюмском округе в 1926 г., Изюм, 1927; його ж, Старовинності Ізюмщини, вип. 1—4, Ізюм, 1926—1930; С. М. Одинцова, Розвідка археологічних пам'яток на Сіверському Дінці в 1948 р., АП, т. IV, 1952.

На площі поселення виявлено також пізньонеолітичні поховання з витягненими і скорченими кістяками, засипаними червоною вохрою. В окремих похованнях були уламки посуду, подібного до знайденого на поселенні, та ножовидні крем'яні пластини з ретушшю [1].

Кілька стоянок різних періодів неолітичної епохи в 30-х і 40-х роках досліджено також на р. Берді в околицях м. Осипенко, Запорізької області [2].

Видатною поховальною пам'яткою кінця неолітичної епохи на Україні є також відомий Маріупольський могильник, досліджений в 1930 р. Він був розташований на мисовидному виступі, утвореному р. Кальміусом і берегом Азовського моря на території м. Жданова (кол. Маріуполь), Сталінської області.

Могильник являв собою коридоровидну яму-канаву довжиною 28 і шириною 2 *м*, заповнену 122 витягненими похованнями, засипаними червоною фарбою. Кістяки були розташовані в кілька рядів (ярусів), один над одним, що свідчить про послідовне хования покійників через певний період часу на тому самому місці. В міру збільшення числа поховань збільшувались і розміри могильної ями.

Поховання супроводилися значною кількістю різноманітних предметів — знарядь праці та прикрас. Останніх особливо багато було серед жіночих поховань. До складу поховального інвентаря, зокрема, входили: великі крем'яні ножовидні пластини з ретушшю по краях, клини-сокири з порфіриту і кременю з пришліфованими лезами, кам'яні шліфовані булави, крем'яні скребки і наконечники стріл, кістяні проколки і прикраси у вигляді підвісок з просвердлених іклів дикого кабана та зубів інших тварин, нашивних пластинок з іклів кабана, фігурок тварин, вирізаних з кості, намиста з трубчастих кісток і зубів тварин, кружечків перламутру, просвердлених черепашок та з каменю, нашивні пластинки з перламутру, кам'яні шліфувальні плитки, крем'яні круглі пряслиця та ін.

Окремі поховання в Маріупольському могильнику відносились до початку епохи міді-бронзи і супроводились, крім інших виробів, дротяними мідними браслетами.

Речовий інвентар могильника, зокрема вироби з каменю — булави та сокири з порфіриту, свідчать про широкі обмінні зв'язки степових племен Приазов'я, яким належав могильник, з далекими східними районами — Кавказом, Уралом і навіть Сибіром [3]. Поховальний інвентар, груповий характер та витягнене положення поховань дають підставу датувати Маріупольський могильник, подібно до згаданого вище Чаплінського могильника на Дніпрі, кінцем неолітичної епохи.

Окремі поховання в обох цих могильниках, перекриті викладками з каменю, що супроводилися виробами з міді, відносилися вже до початку наступної історичної епохи — епохи міді-бронзи. Вони, мабуть, не мали безпосереднього зв'язку з основною групою поховань цих пізньонеолітичних могильників.

---

[1] Д. Я. Телегин, Оскольская экспедиция 1955—1956 гг., КСИА, вып. 8 (друкується).

[2] О. Я. Огульчанський, Археологічні пам'ятки Північного Приазов'я, Археологія, т. IV. 1950.

[3] М. Макаренко, Маріупільський могильник, К., 1933; А. Д. Столяр, Мариупольский могильник, как исторический источник, СА, XXIII, 1955.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА

Особливе місце серед археологічних пам'яток території Української РСР займають пам'ятки так званої трипільської культури, що відносяться до самого кінця неоліту та раннього періоду епохи міді-бронзи і датуються кінцем IV — початком II тисячоліття до н. е. Їх вивчення на території України розпочалось ще наприкінці XIX ст.[1], але особливо широкого розмаху воно набрало за роки радянської влади. Тепер пам'ятки трипільської культури є одними з найкраще вивчених серед багатьох інших стародавніх пам'яток на території Української РСР.

Завдяки широким дослідженням, проведеним радянськими археологами, тепер є можливість досить точно визначити межі територіального поширення пам'яток трипільської культури, що займають південно-західну частину Східної Європи, в основному Правобережну Україну і Молдавію.

На півночі ці пам'ятки поширені до верхів'їв правих приток Прип'яті — Случі, Горині, Стиру та ін., досягаючи верхньої течії Західного Бугу, а на півдні вони відомі біля берегів Чорного моря та по нижніх течіях Дністра і Південного Бугу. На сході межею їх поширення в основному є Дніпро, хоча окремі пам'ятки відомі тепер і на його Лівобережжі. На південному заході вони досягають Дунаю, де безпосередньо межують з близькими до них пам'ятками землеробських племен так званої дунайської культури, поширених в басейні Дунаю та на півночі Балканського півострова.

Економічною основою життя населення трипільської культури майже на всьому протязі її існування було первісне мотижне землеробство, а також розведення домашніх тварин. Лише в найпізніший період існування трипільської культури — наприкінці III та на початку II тисячоліття до н. е. — на перший план в господарстві її носіїв виступає скотарство.

Населення, що залишило пам'ятки трипільської культури, обробляло землю з допомогою кам'яних та рогових мотик[2]. На оброблених ділян-

---

[1] Свою назву ця група пам'яток, як і представлена ними археологічна культура, дістали від села Трипілля, Обухівського району, Київської області, в околицях якого, як уже згадувалось, В. В. Хвойком було розкопано групу поселень цього типу із залишками наземних жител та великою кількістю речових знахідок — знарядь праці, глиняного посуду та ін.

[2] Хоча на окремих поселеннях трипільської культури (Кошилівці на Дністрі) було знайдено глиняні зображення парної упряжки волів, проте ніяких інших скільки-небудь переконливих свідчень про використання тварин як тяглової сили для обробітку землі наука ще не має.

ках вирощували пшеницю, ячмінь і просо. Численні відбитки зерен і полови цих злаків можна спостерігати в глиняній обмазці з розвалів трипільських жител, а також в глині, з якої виготовлені трипільські антропоморфні статуетки.

Урожай збирали з допомогою серпів з крем'яними вкладишами, оправа яких була зроблена з дерева або кості, та великих ножовидних крем'яних пластин, на робочих краях яких часто помітно сліди використання у вигляді вищерблень або притупленості [1].

Зерно зберігали у великих глиняних посудинах і земляних ямах, викопаних в житлах і господарських приміщеннях. Розмелювання зерна провадилось вручну на кам'яних зернотерках, що складалися з більшого каменя — основи та невеликого каменя — розтирача. Зернотерки з поселень трипільської культури завжди невеликі за розмірами. Ними користувались переважно жінки, які вели у трипільців все домашнє господарство.

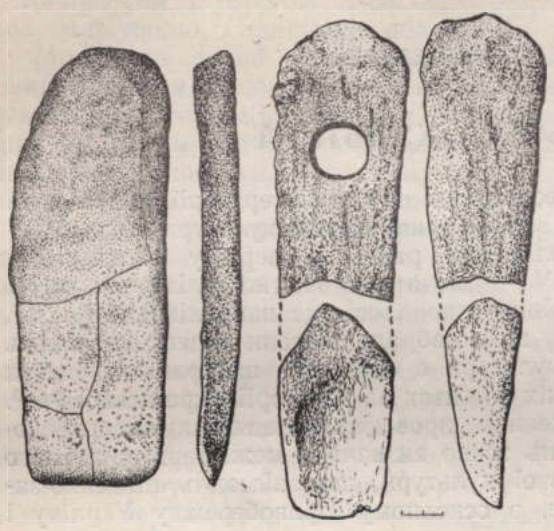

Кам'яна і кістяна мотики. Трипільські поселення Коломийщина II і Стіна.

Археологічні розкопки свідчать також, що, крім мотижного землеробства, мешканці трипільських поселень займались розведенням тварин, серед яких були велика і мала рогата худоба та свині, а на пізньому етапі трипільської культури ще і коні. Займалися трипільці також полюванням, рибальством і збиральництвом, про що свідчать знахідки на їх поселеннях кісток диких тварин і риб, грузил від риболовних сіток, річкових черепашок, відбитків жолудів у глині та ін.

Трипільські племена території України провадили жвавий обмін з більш південними районами, зокрема із Східним Середземномор'ям, Балканами і Трансільванією, звідки в значних розмірах одержували знаряддя праці з міді та бронзи.

В середовищі трипільського суспільства була поширена обробка каменю, рогу і кості, з яких виготовляли різноманітні знаряддя праці, головним чином мотики, серпи, скребки, проколки та ін. Трипільцям було відомо прядіння і виготовлення простих тканин як з рослинного волокна, так, мабуть, і з вовни. Про це свідчать знахідки на їх поселеннях, особливо на пізніших, численних глиняних пряслиць різних розмірів та форм, а також глиняних грузиків від примітивного ткацького верстата [2].

Особливо високого рівня розвитку у трипільських племен досягло виготовлення глиняного посуду. Хоча посудини ліпилися від руки, без гончарського круга, вони вражають своєю досконалістю як щодо форм,

---

[1] С. А. Семенов, Жатвенные кременные ножи из позднеолитического поселения Лука-Врублевецкая на Днестре, СА, XI, 1949.

[2] М. Новицька, До питання про текстиль трипільської культури, Археологія, т. II, 1948.

так і щодо якості глини та випалу, що провадився, мабуть, уже в спеціальних печах-горнах.

Зовнішня поверхня посудин здебільшого прикрашалася розписом з допомогою фарб або заглибленими рисунками у вигляді спіралей, кругів та інших геометричних фігур. Інколи на посудинах є також

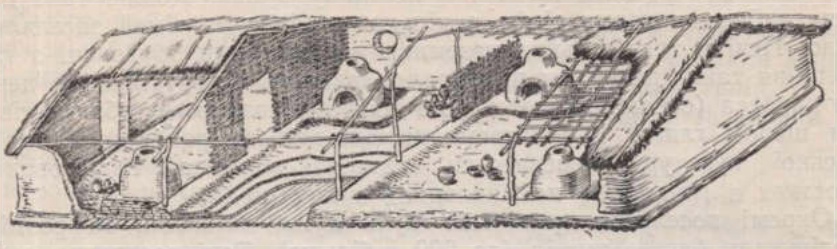

Трипільське житло на поселенні Коломийщина І. Уявний вигляд.

зображення фігур тварин і навіть людей, виконаних фарбами або у вигляді наліпних скульптур.

Усі ці зображення мали певне значення в релігійних уявленнях трипільців. Таке саме значення мали і згадувані вище численні скульп-

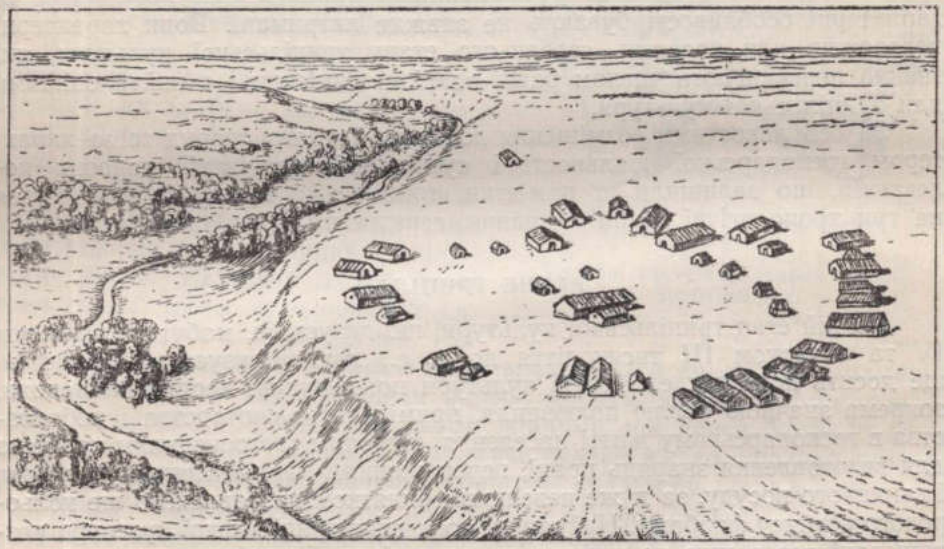

Трипільське поселення Коломийщина І. Уявний вигляд.

турні схематичні зображення людей з глини, переважно жінок, які є звичайними знахідками на всіх трипільських поселеннях. Поширення у трипільців зазначених статуеток зв'язане з пануванням у них материнського родового ладу, який наприкінці існування трипільської культури, у зв'язку з швидким розвитком скотарства, поступово змінився патріархальним родовим ладом.

Жили трипільці переважно в наземних житлах, збудованих з дерева та глини, з двосхилою покрівлею. Стіни таких жител будувалися із дерев'яних стовпів, лози та глини. Підлога жител вистелювалась товстим шаром глини, обпаленої перед будуванням стін спеціально розкладуваними на ній вогнищами. Така підлога захищала житло від

вологи та гризунів. Лише в найраніший період та в самому кінці існування трипільської культури були поширені переважно заглиблені в землю житла типу напівземлянок, а інколи і справжніх землянок.

Житла з такими глинобитними підлогами часто були дуже значними за розміром — до 150—200 $м^2$ — і поділялися всередині на кілька приміщень з окремими печами в кожному з них. Кожне таке приміщення займала окрема сім'я, а кілька споріднених сімей заселяли все житло. Печі в трипільських наземних житлах були збудовані з глини. Склепіння таких печей, як правило, складалося з внутрішнього дерев'яного каркаса (основи), сплетеного з лози і обмазаного з обох боків товстим шаром глини. В напівземлянкових житлах раннього етапу трипільської культури переважали відкриті вогнища, влаштовані на вимостках з глини або на викладках з каменів.

Окремі поселення трипільців були дуже великими за розмірами і налічували багато жител (до 200 і більше). Такі поселення, мабуть, належали окремим невеликим племенам, що спільно вели своє господарство. Здебільшого житла на трипільських поселеннях були розташовані по колу (інколи навіть по кількох концентричних колах), утворюючи всередині значну незабудовану площу, що служила місцем для загону худоби, яка була у колективній власності всіх мешканців такого поселення.

У найбільш ранніх та у найпізніших трипільських поселеннях ці характерні особливості бувають не завжди витримані. Вони характерні переважно для поселень середнього етапу трипільської культури, які значно перевищують числом ранні та пізні пам'ятки і є найтиповішими для трипільської культури.

За особливостями розміщення поселень і жилих споруд та за характером господарської діяльності і суспільної організації родових колективів, що залишили ці пам'ятки, трипільська культура поділяється на три хронологічні етапи — раннє, середнє та пізнє трипілля [1].

РАННЄ ТРИПІЛЛЯ

Ранній етап трипільської культури, що датується, мабуть, ще кінцем IV та початком III тисячоліття до н. е., характеризується наявністю ще досить помітних елементів культури попередньої, неолітичної епохи, зокрема значною роллю полювання, примітивного скотарства і риболовства в господарському житті населення, широким застосуванням кременю для виготовлення знарядь праці, переважанням напівземлянкових жител і глиняного посуду, за дуже невеликим винятком позбавленого ще кольорового розпису фарбами. Найраніші поселення трипільської культури розташовані переважно на низьких терасах річок. За всіма цими ознаками пам'ятки раннього етапу трипільської культури мають багато спільних рис з пам'ятками ряду пізньонеолітичних культур, в тому числі згадуваної вище культури лінійно-стрічкової кераміки, поширеної в басейні Дунаю та в Центральній Європі, а також в Прикарпатті і, зокрема, на верхньому Дністрі. Пам'ятки раннього трипілля на Україні відомі тепер в басейнах Дністра і Південного Бугу. Їх дослідження є одним з найважливіших досягнень радянської археологічної науки.

Найбільше наукове значення серед пам'яток раннього трипілля на території Української РСР має досить повно досліджене поселення біля с. Луки-Врублівецької, Кам'янець-Подільського району, Хмельницької області.

Поселення було розташоване на невисокій (4—5 *м*) надзаплавній

[1] Т. С. Пассек, Периодизация трипольских поселений, МИА, № 10, 1949.

терасі лівого берега Дністра і налічувало кілька напівземлянкових жител, розташованих вздовж заплави річки. При розкопках, що провадились у 1945—1950 рр., досліджено п'ять жител, в яких зібрано величезний речовий матеріал, та здобуто багато важливих наукових спостережень, що дають можливість повністю відтворити характер господарства, побуту й культури стародавніх мешканців поселення.

Житла на цьому поселенні у плані були різноманітної форми: видовжені і близькі до квадратних. Особливо значних розмірів досягали довгі житла. Зупинимось на характеристиці обох цих типів.

Рештки житла у вигляді довгої коридоровидної заглибини довжиною 45 *м* шириною 2,5—3,5 *м* і глибиною понад 1 *м*, заповненої в її нижній частині культурними залишками, залягали майже на 2 *м* нижче від сучасної поверхні. Культурний шар в житлі був поділений на кілька частин тоненькими прошарками світлого річкового намулу (піску), які відкладалися в результаті кількаразового заливання його водою під час розливів Дністра. Останні, проте, не були скільки-небудь катастрофічними, і люди після їх закінчення знову поверталися до своїх тимчасово залишених жител. Підлога житла була вистелена товстим шаром річкових черепашок, повернутих догори своїми опуклими боками. Така вимостка з черепашок успішно могла конкурувати з глинобитною підлогою пізніших трипільських жител. Це довге житло було трикленним, тобто було поділене на три з'єднані між собою частини. По довгій осі житла через кожні 3—4 *м* знаходилися викладені з каменів вогнища (їх було 11). Покрівля житла, мабуть, являла собою критий соломою каркас з жердин, які своїми кінцями спиралися безпосередньо на краї заглибленої частини житла. Таке велике житло служило взимку надійним захистом для значного родового колективу.

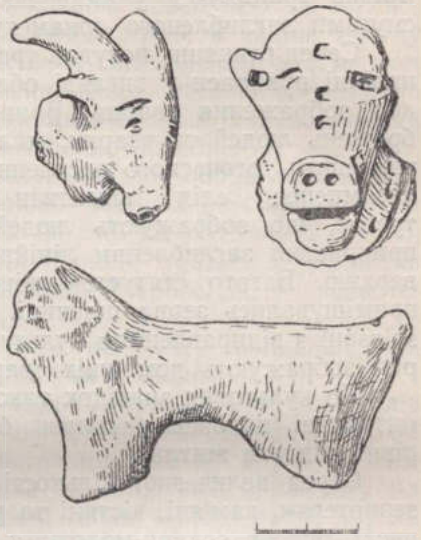

Глиняні статуетки тварин. Лука-Врублівецька.

Житло другого типу, що наближалося в плані до неправильного квадрата, площею близько 100 $м^2$, також було напівземлянкою. Його нижня частина знаходилась на глибині близько 2 *м* від сучасної поверхні. І в цьому житлі, як і в деяких інших, досить потужний шар культурних залишків був поділений тоненькими прошарками річкового піску. Підлога також була на значній площі вистелена товстим шаром (до 10—12 *см*) річкових черепашок. На рівні підлоги знаходились два вогнища у вигляді округлих вимосток із обпаленої глини.

За складом і характером речових знахідок житла, незалежно від їх форм, не відрізнялися скільки-небудь одне від одного. Очевидно, форма жител була зумовлена формою пристосованих під житла природних заглибин.

Найбільшу групу речових знахідок становлять уламки глиняного посуду, різноманітного за формою, розмірами і видами орнаментації. За технікою виготовлення і характером орнаментації його можна поділити на дві великі групи. Перша з них — це грубі товстостінні посудини

(горщики, банковидні посудини) переважно з шершавою світложовтою поверхнею без орнаменту або з орнаментом у вигляді ямкових заглибин.

Другу групу посудин становлять різноманітні за формою тонкостінні посудини з сірою або чорною, часто лощеною поверхнею, прикрашеною орнаментом із заглиблених ліній, канелюр (заглибин у вигляді жолобків) та відбитків гребінчастого штампа. Заглиблені лінії утворюють найрізноманітніші геометричні, найчастіше спіральні фігури. Канелюри часто доповнюються відбитками гребінчастого штампа. Подекуди заглиблені лінії і відбитки штампів були заповнені білою пастою. Зрідка траплялися уламки посуду із слідами покриття поверхні між смугами заглибленого орнаменту червоною фарбою.

Серед глиняних посудин траплялися й такі, що мали на своїх стінках наліпні прикраси у вигляді обличчя, рук та інших частин тіла людини або зображення тварин. Вони, як і ряд скульптурних глиняних зображень людей та тварин, мали певне культове значення в релігійних уявленнях тогочасного населення. Серед таких скульптурних зображень насамперед слід відмітити понад 300 антропоморфних статуеток, що зображують людей, переважно жінок. Здебільшого вони прикрашені заглибленим лінійним орнаментом, що вкриває всю їх поверхню. Багато статуеток жінок були виготовлені з глини, до якої примішувались зерна пшениці. Це свідчить, що фігурки, мабуть, були зв'язані з відправленням культу богині плодючості землі. Статуетки тварин зображують домашніх тварин — козу, свиню, собаку і бика.

До культових знахідок також належать виявлені в одному з жител ритуальні поховання голови бика та дитини під вогнищами, нижче рівня підлоги житла.

Серед величезної кількості знарядь праці слід відмітити численні зернотерки, кам'яні, кістяні та рогові мотики, шліфовані сокири, в тому числі бойові сокири-молоти з просвердленим отвором для держака, крем'яні серпи і ножі, скребки, різці та проколки, різноманітні вироби з кості (проколки, шила та ін.) і вироби із самородної міді (шила, риболовні гачки). Серед зібраних матеріалів є також багато прикрас і побутових предметів.

Фауністичні рештки представлені численними кістками домашніх (велика і дрібна рогата худоба, свиня, собака) і диких (косуля, олень, лось, кабан, ведмідь, борсук, вовк, лисиця, заєць та ін.) тварин.

На основі вивчення матеріалів, здобутих при розкопках, можна твердити, що поселення Лука-Врублівецька є однією з найраніших трипільських пам'яток на території України. Воно належало населенню, яке вже перейшло від полювання і риболовства до мотижного землеробства і примітивного скотарства [1].

Однією з найраніших трипільських пам'яток на середньому Дністрі є також поселення Берново-Лука, що знаходиться на низькій надзаплавній терасі правого берега Дністра біля с. Бернового, Кельменецького району, Чернівецької області. Розкопками 1951 р. встановлено що основним типом жител на цьому поселенні були землянки, заглиблені в землю до 2 *м* від сучасної поверхні. Розміри землянок, переважно округлих в плані, порівняно незначні — від 8 до 20 *м*^{2}. Місце поселення і самі землянкові житла, подібно до жител в Луці-Врублі-

[1] С. Н. Бибиков, Поселение Лука-Врублевецкая и его значение для истории раннеземледельческих племен юга, СА, XI, 1947; його ж, Жилища раннеземледельческого поселения в Луке-Врублевецкой на Днестре, КСИИМК, вып. XXXV, 1950; його ж, Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре, МИА, № 38, 1953.

вецькій неодноразово заливалися водою Дністра, про що свідчать прошарки піску всередині шару культурних залишків в землянках. На підлозі жител збереглися залишки вогнищ, викладених з каменів, скупчення вугілля навколо них та глиняна обмазка підлоги.

У житлах і навколо них зібрано багато різноманітних знахідок, що досить повно відображають господарство і побут його мешканців. Найбільшу групу знахідок становлять уламки глиняного посуду кількох типів і багатьох форм — грубого кухонного з шершавою поверхнею (переважно горщики), сірих і чорних лощених посудин із заглибленим спіральним орнаментом (грушовидні посудини з конічною нижньою частиною), посудин з сірою та чорною лощеною поверхнею та заглибленим орнаментом, заповненим білою фарбою-пастою, а також посуду з канелюрами на поверхні, часто доповненими заглибленим орнаментом з відбитків гребінчастого штампа, заповнених білою пастою (переважно горщики). На окремих посудинах між площинами поверхні, зайнятими смугами заглибленого орнаменту, є сліди червоної фарби.

Знайдено також численні глиняні статуетки, що зображують жінок, які, подібно до глиняного посуду, прикрашені заглибленим орнаментом. З інших знахідок на поселенні зібрано багато кісток тварин і риб, річкових черепашок *Unio,* нуклеусів, відбійників, уламків і відщепів кременю, крем'яних знарядь праці — скребків і проколок, — зернотерок, кістяних шил, сланцьових доліт та ін.

Серед крем'яних виробів заслуговують на увагу вкладиші для серпів з одним ретушованим краєм, затупленим в роботі.

На кістяних шилах є зарубки для закріплення на них сухожилів чи ниток, якими зшивався одяг. Цікаві дві кістяні лопаточки, поверхні яких добре загладжені, — одна із загостреним кінцем, друга плоска. Вони, очевидно, вживалися для нанесення заглибленого орнаменту на посуд. Цікавими знахідками є два риболовні гачки, один з кості, другий із самородної міді. Аналіз кісток тварин показав, що на поселенні переважають кістки диких тварин — благородного оленя, козулі та дикого кабана. Серед решток риб переважають кістки вирізуба і сома. Трапилися також кістки домашніх тварин — великої та малої рогатої худоби, свині, собаки [1].

Матеріали, зібрані в Берново-Луці свідчать, що полювання і риболовство, які були ще провідними галузями господарства мешканців зазначеного поселення, доповнювалися мотижним землеробством і примітивним скотарством.

У тому ж районі Середнього Подністров'я, в 6 *км* на захід від поселення Лука-Врублівецька, на правому березі Дністра знаходиться цікаве ранньотрипільське поселення Ленківці, розкопки якого провадились у 1950—1953 рр. Воно розташоване на схилі високого плато до однієї з балок, що виходять в долину Дністра, в урочищі Гамарія біля с. Ленківців, Кельменецького району, Чернівецької області.

Розкопками на поселенні відкрито залишки як напівземлянкових, так і наземних жител та зібрано багато різноманітних господарських, побутових і культових предметів.

Одне з напівземлянкових жител мало в плані форму півовала площею 6,8 × 5 *м* і глибину близько 1 *м*. Всередині воно поділялося на три окремі частини, в одній з яких знаходилися рештки зруйнованого вогнища з глини та скупчення вугілля і попелу. На підлозі виявлено ряд ямок від стовпів, що підтримували покрівлю житла.

---

[1] Т. С. Пассек, Раскопки трипольских поселений на среднем Днестре, КСИИМК, вып. 51, 1953; її ж, Археологическое изучение трипольских поселений на Днестре. Доклады VI научной конференции Института археологии, К., 1953.

Серед великої кількості речових знахідок в напівземлянкових житлах та навколо них найбільше було уламків глиняного посуду та виробів з кременю.

Глиняний посуд за своїми формами, якістю та характером орнаментації поділяється на кілька груп, але весь він типовий для раннього етапу трипільської культури. Найбільше уламків належало тонкостінним, рівномірно випаленим посудинам з добре відмученої глини, вигладжена поверхня яких, сірого або чорного кольору, вкрита орнаментом із заглиблених ліній, канелюрами, відбитками гребінчастого штампа та круг-

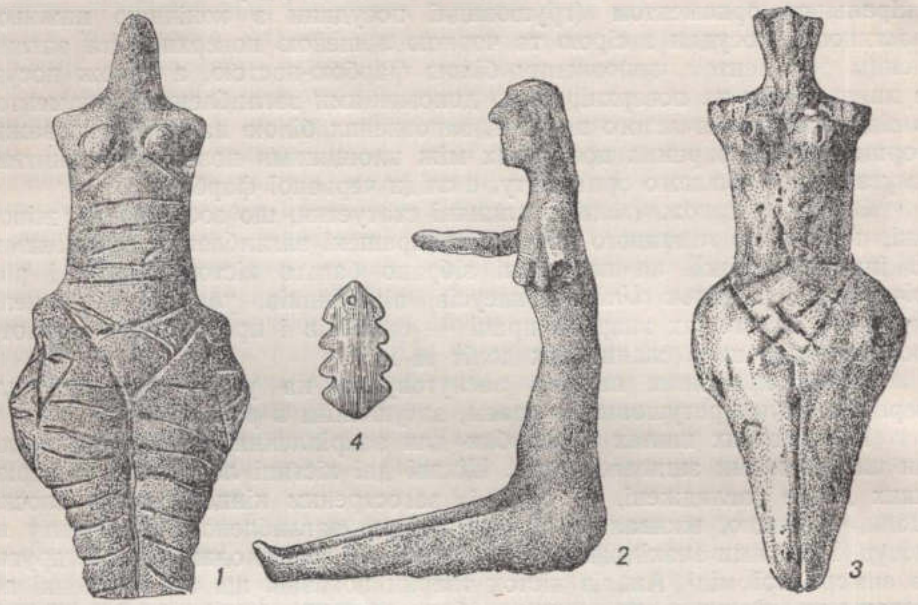

Жіночі культові статуетки.

1 — Лука-Врублівецька; *2* — Колодяжне; *3* — Берново-Лука; *4* — Сабатинівка II (*1—3* — глиняні; *4* — кістяна).

лими ямками. Усі ці види орнаменту бувають поєднані разом на одних і тих же посудинах. Подекуди заглибини орнаменту у вигляді різноманітних геометричних фігур бувають заповнені білою фарбою (пастою). За формами це — різних розмірів горщики, чаші, глечики та ін.

Другу велику групу глиняного посуду становить так званий кухонний посуд з темної або сірої глини з домішкою шамоту, товстостінний і нерівномірно випалений. Здебільшого він без усякого орнаменту і часто має досить шершаву зовнішню поверхню.

До виробів з глини належить також значна кількість статуеток, що зображують жінок. Переважна більшість статуеток по всій поверхні вкрита орнаментом із заглиблених ліній.

Зібрано багато крем'яних заготовок і готових виробів (нуклеуси, пластини, скребки). Скупчення розщепленого кременю свідчить про існування на поселенні майстерні по його обробці. Знайдено долота і тесла, виготовлені з інших порід каменю, а також мотикоподібні знаряддя з рогу оленя. Кістяні вироби представлені серією шил.

Залишки одного з наземних жител у Ленківцях мали характер глинобитної випаленої площадки прямокутної в плані форми площею 8×5 *м*. Житло було поділене всередині на дві камери, в кожній з яких була окрема глинобитна піч. Черінь печей викладався з каменю.

На площі наземних жител зібрано багато різних виробів, серед яких також переважали уламки глиняного посуду, аналогічного знайденому в заглиблених житлах. Крім того, трапились уламки посуду, на яких між смугами орнаменту із заглиблених ліній збереглися сліди червоної фарби. З інших виробів найбільше було крем'яних знарядь.

Наявність в Ленківцях жител обох типів (напівземлянкових і наземних) свідчить, що поселення відносилося до кінця раннього етапу трипільської культури і існувало на протязі досить тривалого часу [1].

Близьке до описаних вище за характером глиняного посуду ранньотрипільське поселення досліджувалось у 1927 р. в с. Озаринцях, Могилів-Подільського району, Вінницької області.

Поселення розташоване на лівому березі р. Немії (лівої притоки Дністра). Розвідковими розкопками в культурному шарі поселення було виявлено кілька скупчень глиняної обмазки з відбитками дерев'яних плах. Мабуть, ці невеликі глинобитні площадки становили лише ту частину стародавніх жител, де знаходилися печі або вогнища. Серед речових знахідок переважали численні уламки глиняного посуду, які можна поділити на дві великі групи, подібно до кераміки на всіх інших ранньотрипільських поселеннях. Більшу групу становлять уламки добре випаленого посуду з тонкими стінками та чорною або сірою поверхнею, вкритою орнаментом із заглиблених ліній у вигляді різноманітних геометричних фігур та канелюр, круглих ямок і відбитків гребінчастого штампа. Подекуди заглибини орнаменту заповнені білою пастою, а простір між ними вкритий білою та червоною фарбами. Менше було уламків простого товстостінного посуду.

Серед виробів з глини знайдено також скульптурне зображення людської голови та статуетку тварини, а також маленькі конусовидні вироби (так звані пінтадери).

Велику групу знахідок становлять також вироби з так званого лупакового каменю у вигляді шліфованих сокир (можливо, мотик) та знаряддя праці з кременю [2].

Найранішою трипільською пам'яткою в басейні Південного Бугу є поселення в с. Борисівці, Іллінецького району, Вінницької області, розкопки якого, розпочаті в 1904 і 1905 рр., були продовжені в 1925 р.

Поселення розташоване тепер на території більш пізнього древньоруського городища. На поселенні виявлено залишки ряду напівземлянок, заповнених різноманітними речовими предметами, серед яких були уламки глиняного посуду, вироби з кременю, кам'яна сокира, відбійники, глиняні грузила, кістки тварин, зернотерки та ін.

Глиняний посуд представлений фрагментами грубих товстостінних посудин з домішкою кварцу та граніту в глині, часто з ямковим орнаментом на поверхні; тонкостінних посудин з орнаментом у вигляді заглиблених ліній, що утворюють різні геометричні фігури; невеликих посудин з добре загладженою поверхнею, прикрашеною канелюрами, гребінчастим штампом та ямками, а інколи і смужками червоної фарби [3].

До післявоєнних років відноситься відкриття і дослідження двох

---

[1] Е. К. Черныш, Раннетрипольское поселение у с. Ленковцы, КСИИМК, XLVII, 1952; її ж, Житлові споруди ранньотрипільського поселення біля с. Ленківці, Матеріали і дослідження по археології УРСР, Наукові записки Інституту суспільних наук АН УРСР, т. II, К., 1954.

[2] М. Я. Рудинський, Поповгородський вияв культури мальованої кераміки, Антропологія, т. III, К., 1930.

[3] М. Ф. Біляшівський, Досліди на городищі біля с. Борисівки, Линецького району (б. Липовецького повіту) на Київщині, Коротке звідомлення ВУАК за 1925 р., К., 1926.

дуже цікавих ранньотрипільських поселень біля сіл Сабатинівки та Гренівки, Улянівського району, Кіровоградської області.

Ранньотрипільське поселення Сабатинівка II розташоване на схилі плато на правому березі р. Синиці (лівої притоки Південного Бугу). Подібно до поселення в Ленківцях на середньому Дністрі, воно цікаве наявністю як заглиблених, так і наземних жител (з глинобитними підлогами).

Ці факти свідчать, що наземні житла з глинобитними випаленими підлогами з'являються наприкінці раннього етапу трипілля і потім стають

Глиняний посуд раннього трипілля.
1 — Сабатинівка II; *2, 3* — Гренівка.

найхарактернішою ознакою всіх поселень середнього і почасти пізнього його етапів.

Напівземлянкове житло, розкопане в 1949 р., мало незначну глибину (близько 0,3 *см*), в плані було овальної форми з площею 5,5×3,5 *м*. Стіни наземної частини житла, мабуть, були зроблені з дерева. Всередині житла виявлено групу каменів від зруйнованого вогнища.

У розвалі житла під час розкопок зібрано значну кількість уламків глиняного посуду, антропоморфні статуетки, вироби з кременю та кості, кістки тварин тощо.

Глиняний посуд поділяється на дві групи — більш грубий («кухонний») і так званий столовий. Посудини першої групи (значні за розмірами миски і горщики) мають переважно товсті стінки і сірий колір поверхні, часто шершавої, без орнаменту або з незначним орнаментом у вигляді пальцьових заглибин, невеликих вушок та шишечок. До другої групи належать посудини (невеликі горщики, черпаки та ін.) з тонкими стінками, чорними або сірими загладженими поверхнями і орнаментом у вигляді складних лінійних композицій, що доповнювалися наколами та відбитками гребінчастого штампа. Частина цього посуду прикрашена канелюрами, а на окремих посудинах навіть трапляються сліди червоної фарби, яку вживали для прикрашання поверхні між смугами заглибленого орнаменту.

Антропоморфні статуетки представлені маленькими сидячими жіночими фігурками, нижня частина яких досить реалістична, а верхня стилізована (замість голови та рук є лише невеликі виступи). Ніякого орнаменту на них немає.

З крем'яних виробів зібрано багато нуклеусів призматичної і пірамідальної форми, невеликих правильних ножовидних пластин із слідами спрацьованості, округлі та кінцеві скребки, свердла і наконечники стріл. Шліфовані знаряддя представлені невеликою кількістю виробів із світлосірого глинистого сланцю-лупаку (широка сокира, долото і мотика). До кістяних виробів належать шила, підвіски з трубчастих кісток у вигляді пронизок та амулети з кісток, що імітують просвердлені зуби оленя.

Серед тварин, кістки яких були зібрані на поселенні, переважали домашні — велика рогата худоба, свиня, коза і собака [1].

Сліди трохи пізніших жител мали вигляд скупчень глиняної випаленої обмазки від підлоги прямокутних у плані наземних споруд. На нижньому боці такої обмазки є сліди від дерев'яного настилу, на який накладалася глина перед випалом при будівництві житла. В одному з кутків таких жител знаходилися глинобитні печі, розвали яких виявлені при розкопках.

Одне з таких наземних жител в плані мало форму квадрата з невеликою глинобитною прибудовою, очевидно, на місці входу. Підлога житла була влаштована із спеціально випалених плиток. У житлі знаходилася глинобитна піч, верхня частина якої була збудована з глини на дерев'яному (з лози) каркасі. Сліди від нього помітні на дуже обпалених кусках глини на місці розвалу печі.

На площі наземних жител та навколо них зібрано багато різних виробів, залишених стародавніми мешканцями цього поселення.

Найбільшу групу серед знахідок становить глиняний посуд, представлений грубими «кухонними» і тонкостінними лощеними посудинами, прикрашеними заглибленим орнаментом у вигляді різних геометричних фігур або канелюрами. Частина заглиблених ліній орнаменту заповнена білою пастою, а частина канелюр додатково прикрашена гребінчастим штампом, заглибини від якого також заповнені білою пастою.

З глини виготовлені антропоморфні жіночі статуетки у вигляді фігурок, що сидять на глиняних же крісельцях. Крісельця і частина статуеток пофарбовані червоною і білою фарбами [2]. Є також скульптурні зображення тварин.

З інших знахідок слід відмітити двобічну кам'яну зернотерку, багато обробленого кременю та виробів з нього (скребки), а також сокири із сланцю, кістки домашніх і диких тварин тощо.

Поселення Сабатинівка II, як і описане вище поселення в Ленківцях, існувало на протязі тривалого часу і відноситься до кінця раннього трипілля.

До того ж часу відноситься й поселення в с. Гренівці, також розташоване на досить високому лівому березі Південного Бугу. На місці його наземних жител добре збереглися глинобитні площадки від долівок. На одній з таких площадок виявлено розвал круглої в плані печі, діаметром понад 1 *м*, з дуже обпаленим черенем. Цікава знахідка кам'яної зернотерки, вмонтованої в долівку. Поруч знаходилася велика груба товстостінна посудина, що служила, очевидно, для зберігання зерна. Крім товстостінного посуду, всередині житла було зібрано також багато уламків від розбитих чаш на високих піддонах (підставках), кришок, ринок та горщиків, орнаментованих на поверхні заглибленими лініями в найрізноманітніших комбінаціях. На окремих посудинах між смугами із заглибленого орнаменту траплялися сліди червоної фарби. Кілька посудин мали графітовану поверхню.

З інших речових знахідок заслуговують на увагу кам'яні сокири у вигляді клинів з відшліфованими поверхнями та глиняна статуетка із заглибленим орнаментом.

Слід зазначити, що багато речових знахідок мали на собі сліди дії дуже сильного вогню — уламки посуду ошлаковані, зернотерки,

---

[1] В. М. Даниленко і М. Л. Макаревич, Дослідження на II Сабатинівському ранньотрипільському поселенні в 1949 р., АП, т. VI, 1956.

[2] М. Л. Макаревич, Статуэтки трипольского поселения Сабатиновка II. КСИА, вып. 3, 1954.

ряд крем'яних виробів та глина з відбитками лози від стін житла дуже обгорілі. Очевидно, житло загинуло від пожежі [1].

Біля поселення Сабатинівка II знаходиться ще одне поселення раннього етапу трипільської культури із залишками глинобитних площадок на місці наземних жител та глиняним посудом, переважно аналогічним посуду таких поселень, як Лука-Врублівецька та Гренівка, відоме під назвою Сабатинівка I. В результаті розкопок, що провадилися протягом ряду років, на ньому зібрано велику кількість різноманітних знахідок, в тому числі антропоморфні статуетки із заглибленим орнаментом, мідні ковані шило і шпильку, вироби з кості та кістки тварин. Заслуговують на увагу знахідки уламків глиняного посуду з поліхромним розписом білою та коричневою фарбами, що свідчать про належність цього поселення до самого кінця раннього трипілля [2].

Значний науковий інтерес становлять результати розкопок ранньотрипільського поселення Олександрівка біля с-ща Кирилівки, Кодимського району, Одеської області, що провадяться протягом кількох післявоєнних років Одеським археологічним музеєм. На жаль, матеріали досліджень не опубліковані і мало кому відомі. На цьому поселенні, як і на ряді інших, добре збереглися глинобитні площадки — залишки наземних будівель (переважно жител). Житла були порівняно невеликими (до 30 $м^2$), але поділялися всередині на кілька приміщень з глинобитними печами або відкритими вогнищами в кожному з них.

Серед речових знахідок на поселенні зібрано багато глиняного посуду — фрагментів горщиків, мисок, кришок, ваз, черпаків та інших форм, прикрашених на поверхні заглибленим орнаментом у вигляді різних геометричних фігур. Кілька уламків посуду, як і на поселенні Сабатинівка I, мали поліхромний розпис білою та коричневою фарбами по світлочервоній поверхні самих посудин. Серед виробів з глини знайдено близько 100 глиняних статуеток жінок в сидячій позі, а також значне число кріселець до них.

Вироби з кременю та каменю представлені скребками, проколками, різцями, ножовидними пластинками, зернотерками, мотиками, теслами, сокирами-молотами та ін.

Поселення загинуло від пожежі, про що свідчить значна кількість предметів із слідами дії сильного вогню [3].

Крім описаних вище, на території Української РСР завдяки широким археологічним дослідженням, здійсненим за роки радянської влади, особливо в післявоєнний період, відкрито і частково вивчено й деякі інші ранньотрипільські поселення, зосереджені головним чином в басейнах Дністра, Південного Бугу та Пруту. Серед них можна відмітити такі поселення, як Брага [4] і Лука-Устянська [5] на Дністрі, Данилова Балка [6] на Південному Бузі, Витилівка [7] на Пруті, Рахни і Гунча на р. Соб на Вінниччині [8] та ін.

---

[1] М. Л. Макаревич, Середньобузька експедиція по дослідженню пам'яток трипільської культури, АП, т. IV, 1952.

[2] А. В. Добровольський, Перше Сабатинівське поселення, АП, т. IV, 1952.

[3] А. Л. Есипенко, Памятники ранней поры триполья у поселка Кирилловка, Одесской области, КСИА, вып. 4, 1955.

[4] Дослідження М. Я. Рудинського.

[5] С. Н. Бибиков, Исследование трипольских памятников на Среднем Поднестровье, КСИА, вып. 4, 1953.

[6] Э. А. Сымонович, Раннетрипольское поселение в с. Данилова Балка, КСИИМК, вып. XXIX, 1951.

[7] Б. А. Тимощук. Археологічні дослідження Чернівецького музею в 1949—1951 рр., АП, т. VI, 1956.

[8] П. И. Хавлюк, Материалы к археологической карте бассейна р. Соб, КСИА, вып. 6, 1956.

Відкриття і дослідження ряду ранньотрипільських поселень дало можливість по-новому поставити питання про походження трипільської культури на території Радянського Союзу. До недавнього часу радянські вчені вважали, що трипільська культура є переважно результатом розвитку автохтонного (місцевого) дотрипільського (пізньонеолітичного) населення Правобережної України і Молдавії (носіїв культури лінійно-стрічкової кераміки) під певним, більшим або меншим впливом культур Східного Середземномор'я і Балкан [1]. Відкриття і дослідження ряду ранньотрипільських пам'яток привели до появи нової теорії про походження трипільської культури на Україні і в Молдавії, згідно з якою ця культура з усіма її характерними рисами виникла в результаті переселення на територію її поширення в межах СРСР групи племен з областей Балканського півострова та Східного Середземномор'я. Ці племена, будучи більш розвинутими в економічному і культурному відношенні, підкорили місцеве населення, культура якого мала ще неолітичний характер. Ці середземноморсько-балканські племена принесли з собою всі типові для трипілля елементи культури — від землеробсько-скотарського господарства до різноманітного трипільського глиняного посуду та статуеток [2]. Причому там, де кількість нового населення була більшою, культура трипілля проявлялась виразніше (Подністров'я, Побужжя). Там же, де вплив і кількість цього населення були меншими, трипільська культура проявлялась менш виразно (Середнє Подніпров'я, Полісся). Така точка зору на походження трипільської культури на Україні здається найбільш правдоподібною.

Одночасно слід зауважити, що прийшлі землеробсько-скотарські племена — носії трипільської культури — ненабагато випередили місцеве населення в культурному відношенні. Як показали дослідження останніх років на Південному Бузі (Саврань, Гард та ін.) і в Молдавії, місцеві племена в той самий час, коли відбувалося переселення середземноморсько-балканських племен, почали переходити до примітивного землеробсько-скотарського господарства, близького за своїм характером до господарства раннього трипілля [3].

СЕРЕДНЄ ТРИПІЛЛЯ

Середній етап трипільської культури характеризується високим розвитком мотижного землеробства, у зв'язку з чим поселення розташовувалися на схилах високих плато, де були чорноземні грунти. Для середнього етапу трипілля характерне також повсюдне поширення наземних жилих і господарських будівель з глинобитними підлогами та печами і вживання досконалого червоноглиняного посуду, прикрашеного на поверхні різнокольоровим розписом або орнаментом із заглиблених ліній у вигляді різноманітних геометричних фігур (спіралі, круги та ін.).

Посуд був найрізноманітніших форм і розмірів і використовувався для різних потреб — зберігання зерна та продуктів, готування і вживання їжі тощо.

Пам'ятки середнього етапу трипілля є найчисленнішими з трипільських пам'яток на Україні і відомі тепер на всьому лісостеповому

---

[1] Т. С. Пассек, Периодизация трипольских поселений, МИА, № 10, 1949, стор. 29 і далі.

[2] С. Н. Бибиков, Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре, МИА, № 38, 1953, стор. 277 і далі.

[3] В. М. Даниленко, Дослідження неолітичних пам'яток на Південному Бузі в 1949 р., Археологія, т. X, 1957; Т. С. Пассек, Новые открытия на территории СССР и вопросы позднеолитических культур Дунайско-Днестровского междуречья, Тезисы докладов... 1956 г., М., 1957.

Правобережжі — від Пруту та Дністра на південному заході до середнього Дніпра на північному сході. Однією з особливостей пам'яток того часу є те, що в переважній більшості вони розташовані групами недалеко одна від одної. Такі групи пам'яток належали, мабуть, окремим трипільським племенам, які займали певні племенні території. Свідченням цього може бути та обставина, що окремі пам'ятки таких груп за багатьма своїми ознаками дуже близькі між собою. Яскравим прикладом цього є, зокрема, група стоянок в районі с. Трипілля на Дніпрі, до якої входять такі відомі поселення, як Коломийщина I і II, Верем'я, Жолудівка та ін.

У тому разі, якщо в якомусь районі є лише окремі поселення, вони, як правило, надзвичайно великі за розмірами. Прикладом таких великих поселень може бути, зокрема, поселення біля згадуваного вже с. Володимирівки в басейні Південного Бугу, на якому знаходилося кілька сотень великих і малих наземних жител, розташованих по кількох концентричних колах.

Особливістю пам'яток того часу є також те, що раніші з них, розташовані в основному в басейні Дністра, відзначаються досконалішим глиняним посудом і більшою складністю вкриваючого його розпису та більшою кількістю вживаних для цього фарб. Чим далі від Пруту і Дністра на північний схід, тим глиняний посуд і кольоровий розпис на ньому стають простішими і примітивнішими. Це ще раз свідчить, що поширення трипільської культури з усіма її характерними ознаками відбувалося саме в цьому напрямку і що трипільська культура на території України не була місцевим явищем.

Найяскравішою щодо багатства розписного глиняного посуду пам'яткою середнього етапу трипільської культури на Україні є поселення в с. Кадиївцях, Кам'янець-Подільського району, Хмельницької області, частково досліджене в 1926 р. Поселення знаходилось на схилі плато на лівому березі р. Жванчика (лівої притоки Дністра).

На розкопаній площі відкрито залишки глинобитних площадок від наземних жител. Всередині жител (на глинобитних випалених площадках) виявлено рештки куполовидних печей із слідами сильної дії вогню від тривалого функціонування печі. В житлах та навколо них зібрано багато різноманітних предметів господарського призначення — кам'яні зернотерки, клиновидні сокири, крем'яні наконечники стріл, мотики з рогів оленя та ін.

Серед кераміки переважає посуд з багатокольоровим (поліхромним) розписом, представлений великими посудинами округлої та грушовидної форми, посудинами на підставках, посудинами з широкою шийкою та дуже розлогими плічками, а також біноклевидними посудинами та ін. Розпис вкриває всю поверхню посудин; найчастіше трапляються фарби чорного та білого кольору, які разом з червоною поверхнею самих посудин давали трикольорові зображення. На поселенні в Кадиївцях було зібрано також уламки посуду та глиняні скульптурні зображення людини (жінок), вкриті заглибленим орнаментом у вигляді геометричних фігур, подібно до посуду і статуеток з таких ранньотрипільських поселень, як Лука-Врублівецька, Берново-Лука, Ленківці та ін. Це свідчить, що поселення в Кадиївцях є досить ранньою пам'яткою середнього етапу трипілля.

На поселенні в Кадиївцях було виявлено також глиняні статуетки тварин [1].

Великі за розмірами розкопаної площі і здобутими науковими ре-

[1] М. Я. Рудинський, Досліди на Кам'янеччині, Коротке звідомлення ВУАК за 1926 р., К., 1927.

зультатами дослідження провадилися в 1948—1951 рр. на поселенні в с. Поливановому Ярі, Кельменецького району, Чернівецької області. Воно розташоване на невеликому мисі по правому берегу Дністра, що підіймається в цьому районі на висоту близько 100 *м* над рівнем ріки. Мис з двох боків оточений глибокими ярами і з'єднується з плато лише вузьким перешийком. Розкопками виявлено залишки кількох наземних жител з глинобитними підлогами та ряд жител-напівземлянок.

Одне з наземних жител мало досить значні розміри (довжина 20 і ширина 8 *м*) і було розділене всередині на дві частини. В кутках обох приміщень знаходилися великі глинобитні печі, квадратні в плані (2 × 2 *м*) з куполом з дерев'яного (з лози) каркаса, обмазаного глиною. На площі цього наземного житла та навколо нього було зібрано дуже багато різноманітних предметів господарського і побутового призначення. Найбільшу групу знахідок становили вироби з кременю та каменю: кам'яні сокири, крем'яні долота, скребки, скобелі, ножі, вкладиші для серпів, проколки, свердла, сланцьові сокири і долота, кам'яні просвердлені сокири, шліфувальні камені, кам'яні зернотерки та крем'яні наконечники стріл. Величезна кількість крем'яних заготовок, виробів та покидьків виробництва дає підставу думати, що на поселенні Поливанів Яр існувала майстерня по обробці кременю і виготовленню знарядь праці з нього.

Серед виробів з кості та рогу слід відмітити мотики з рогів оленя, проколки, шила, лощила та підвіски з розщеплених іклів дикого кабана.

Серед виробів із самородної міді, також виявлених в наземному житлі, були шило, уламок шпильки, підвіска та шматочок самородної міді.

Значну і цікаву групу знахідок в житлі становить комплекс виробів з глини, перше місце в якому займає глиняний посуд. За характером виготовлення і орнаментації він поділяється на чотири групи.

Найбільшу групу становить посуд (великі грушовидні посудини, шоломовидні кришки, посудини на підставках, подвійні біноклевидні посудини, конічні чаші) з рожевочервоної та рожевополової глини. Вони мають добре вигладжену зовнішню поверхню, цілком вкриту заглибленим спірально-стрічковим орнаментом.

Другу групу становлять маленькі тонкостінні посудини аналогічного кольору з вигладженою поверхнею, вкритою канелюрами, на яких інколи трапляються відбитки зубчастого штампа.

Третю групу становлять посудини (чаші, миски) з чорної та сірої глиняної маси з шершавою зовнішньою поверхнею, на якій видно сліди від вигладжування її пальцями.

Четверту групу, найменшу за кількістю, становить посуд з розписом у три фарби (білою, чорною і червоною).

Поєднання посуду із заглибленим орнаментом та канелюрами, характерними для ранніх трипільських поселень, та посуду з поліхромним розписом свідчить про те, що поселення Поливанів Яр, як і поселення в Кадиївцях, є однією з найраніших пам'яток середнього етапу трипілля.

У житлі знайдено 20 глиняних антропоморфних статуеток, що схематично передають жіночі фігури. Там же було і 20 глиняних фігурок тварин (велика рогата худоба, вівці-кози) та ряд глиняних конічних грузиків з вушками для підвішування. Останні, можливо, використовувалися як відтяжки для ткацького верстата. Про існування ткацтва на поселенні Поливанів Яр свідчать знахідки перегорілих ниток та відбитки тканини з полотняним переплетенням ниток на денцях глиняних посудин.

Крім наземного житла, на поселенні було також відкрито шість напівземлянок, розташованих безпосередньо на північ від наземного житла. Кожна з них складалася з двох з'єднаних між собою заглибин (загальною площею до 20 $м^2$), які, мабуть, були перекриті наметоподібними наземними спорудами з легких матеріалів. Підлога та стіни в них частково були обмазані глиною і потім випалені. В кожній частині цих жител були окремі вогнища.

Заглиблені житла пізніші за наземне, що свого часу загинуло від пожежі. В заглиблених житлах серед глиняного посуду переважає розписний посуд, хоча основна маса інших знахідок (вироби з кременю та каменю) виразних відмінностей не має. Склад фауни також однаковий: з домашніх тварин — велика і мала рогата худоба, свиня, собака, з диких — лось, олень, кабан, козуля, заєць, лисиця.

Наявність двох типів жител свідчить про тривале існування поселення.

Значним відкриттям є виявлення на поселенні Поливанів Яр залишків оборонних споруд у вигляді широкого рову глибиною 2 *м*, що відділяє мис від плато. Цим підтверджується висловлюване раніше припущення про укріплення трипільських поселень (в усякому разі частини їх), можливо, для захисту домашніх тварин від хижих звірів [1].

Найбільшим за розмірами поселенням середнього трипілля на Україні є згадуване вище поселення біля с. Володимирівки на Кіровоградщині. Воно розташоване на високому правому березі р. Синюхи (лівої притоки Південного Бугу) і має розміри 800×900 *м*. Розкопками 1940 та 1946 рр., проведеними на великій площі поселення, виявлено залишки понад 200 наземних жител у вигляді глиняних площадок, розташованих по кількох концентричних колах. Така концентрично-кругова система планування багатьох трипільських поселень, можливо, зв'язана з розростанням родових колективів, які мешкали тут. Площа окремих жител на цих поселеннях досягала 100—150 $м^2$.

Залишки одного такого житла, розташованого в центрі Володимирівського поселення, знаходилися на глибині 0,4—0,5 *м* від сучасної поверхні і являли собою прямокутну глинобитну випалену площадку розмірами 14,3 × 4,5 *м*. Поперечна перегородка розділяла житло на два приміщення, в кожному з яких знаходилася квадратна в плані (2 × 2 *м* в основі) глинобитна куполовидна піч. Глиняна підлога була покладена на настил з розколотих дерев'яних колод, відбитки яких збереглися на її нижньому боці. Характерною рисою цього та інших жител Володимирівського поселення, на відміну від жител багатьох інших трипільських поселень того часу, є наявність в кожному з його приміщень хрестовидних жертовників [2]. Вони виліплені з добре вимішаної глини безпосередньо на підлозі, підвищуючись над нею на 20—25 *см*. Їх кінці округлі і орнаментовані дрібними заглибленими полосками, які утворюють концентричні круги. Жертовники були зв'язані з релігійними віруваннями жителів поселення.

Значний інтерес становить виявлення на цьому поселенні чотирьох великих жител, збудованих близько одне від одного. Вони утворювали єдиний побутово-господарський комплекс, який належав, мабуть, найбільш близько спорідненій групі з великого родового колективу, що мешкав на цьому поселенні.

---

[1] Т. С. Пассек, Трипольские поселения на Днестре, КСИИМК, вып. XXXII, 1950, її ж, Трипольское поселение Поливанов Яр, КСИИМК, вып. XXXVII, 1951; її ж, Итоги работ Трипольской (Днестровской) экспедиции, КСИИМК, вып. XL, 1952; її ж, Раскопки трипольских поселений на среднем Днестре, КСИИМК, вып. 51, 1953.

[2] Т. С. Пассек, Трипольские модели жилища, ВДИ, 1938, № 4.

Поряд з наземними житлами, що становили переважну більшість жилих споруд, на Володимирівському поселенні були також і напівземлянкові житла, заглиблені на 1,4—1,5 *м* від сучасної поверхні. Одне з них складалось ніби з трьох приміщень загальною довжиною 6,2 *м* при ширині 3,25 *м*. На підлозі цього житла знаходилися три вогнища, викладені з каменів, та велика кількість попелу і вугілля. Вхід до житла влаштований у вигляді східців, вирізаних в землі. У заповненні житла виявилося дуже багато цікавих знахідок господарських та побутових предметів та кісток домашніх і диких тварин. Залишки глиняної обмазки з відбитками лози дають підставу думати, що стіни цього житла

Глиняний посуд середнього трипілля. Коломийщина I, Володимирівка.

були обплетені лозою і обмазані глиною, яка потім частково була випалена зсередини.

Серед речових знахідок заслуговують на увагу кам'яні зернотерки (разом з верхніми розтиральними каменями), крем'яні ножі та кілька мотик з рогів оленя. Одна з них, довжиною 37 і шириною 10 *см*, зроблена з великого куска рога оленя, мала спеціально просвердлений отвір для рукоятки. Такою мотикою не тільки розпушували поверхню грунту, а й розбивали грудки землі (обушковим кінцем). Це видно і на самій мотиці, на гострому кінці якої помітно значну притупленість, а на обушку — стертість.

Найбільшу групу речових знахідок, як і на кожному трипільському поселенні, у Володимирівці становили вироби з глини, насамперед посуд. Серед останнього трапляються як грубі товстостінні посудини з погано вимішаної глини та з грубо вигладженою поверхнею без орнаменту (так званий кухонний посуд), так і посудини з тонкими стінками з добре відмученої глини з червоною поверхнею, прикрашеною орнаментом із заглиблених ліній та розпису фарбами. Посуд Володимирівського поселення представлений кількома формами — великими грушовидними посудинами, покришками, різними горщиками та ін. Серед виробів з глини знайдено також антропоморфні статуетки, прикрашені орнаментом у вигляді розпису чорною фарбою по червоній глині. Особливо цікава глиняна моделька житла, поверхня якої суцільно вкрита чорною, червоною та білою фарбами.

Наявність на Володимирівському поселенні напівземлянкових і наземних жител та заглибленого, поліхромного і монохромного орнаменту на глиняному посуді, а також дуже велика кількість жител на ньому свідчать про тривалий період його існування. Можливо, це було зумовлене вдалим географічним положенням цього поселення на шляху, по якому здійснювався зв'язок Середнього Подніпров'я (через рр. Синюху і Південний Буг) з Причорномор'ям та країнами Східного Середземномор'я[1].

[1] Т. С. Пассек, Трипольское поселение у Владимировки, ВДИ, 1941, № 1; її ж, Трипольское поселение у Владимировки в свете новых исследований, КСИИМК, вып. XXI, 1947; її ж, Периодизация трипольских поселений, МИА, № 10, 1949, стор. 79–102.

Для вивчення характеру поселень і влаштування жител носіїв трипільської культури на середньому етапі її розвитку особливо важливе значення мають багаторічні розкопки (1934—1938 рр.) на згадуваному вище поселенні Коломийщина I біля с. Халеп'я, Обухівського району, Київської області, в результаті яких пам'ятка досліджена на досить значній площі.

Поселення (назва його походить від назви урочища Коломийщина) знаходилось на схилі плато до глибокого заболоченого яру Криничка,

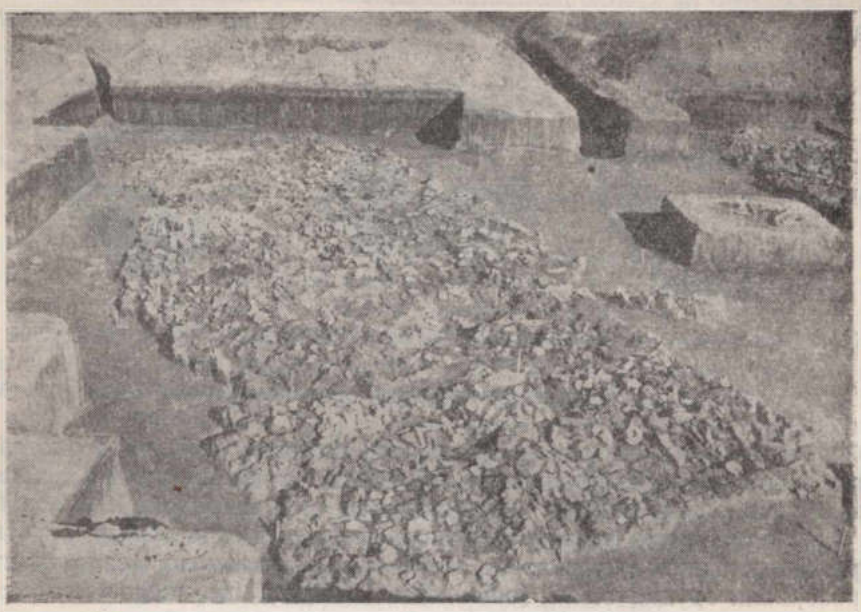

Глинобитна випалена підлога трипільського житла (площадка). Володимирівка.

по дну якого протікає невеликий струмок, що впадає в Дніпро, і займало площу, яка мала в плані округлу форму діаметром близько 160 *м*. Відкрито і досліджено на ньому 39 жител, від яких добре збереглися долівки у вигляді площадок з випаленої глини. Вони були розташовані двома концентричними колами. Глиняні площадки від жител знаходилися в шарі чорнозему на глибині 0,5—1 *м* від сучасної поверхні.

Дослідження цих площадок показало, що будинки на поселенні були різні за своїми розмірами. Більшість з них була дуже великою, досягаючи інколи 100—150 $м^2$. Такі великі житла всередині завжди поділені на окремі приміщення, частина яких мала господарське призначення (служили коморами для зберігання продуктів, розмелювання зерна тощо). У господарському приміщенні звичайно була піч, знаходились зернотерки, великі посудини та ін.

В основі глиняних площадок були розколоті дерев'яні, найчастіше дубові колоди, на які накладали вже глину. Через це куски з глиняних площадок завжди знизу мають відбитки саме таких колод з настилу. Спостереження за характером площадок показали, що долівки неодноразово покривалися новими шарами глини по мірі стирання попереднього шару в процесі використання житла. Наявність кількох підправок долівки показує, що житла існували на протязі досить тривалого часу.

Стіни жител були зроблені з дерева, обплетені лозою і обмазані глиною, про що свідчать відбитки лози на кусках глиняної обмазки, що походять із зруйнованих жител. Солом'яна покрівля таких жител була двосхилою, про що свідчать ямки від стовпів, які підтримували її зсередини. Усі житла в плані були прямокутними. Всередині них виявлено квадратні глинобитні печі куполовидної форми, верхня частина яких була збудована на дерев'яному (з лози) каркасі, з обох боків обмазаному глиною. Печі розташовані по кутках приміщень (або малих жител) на невеличкому підвищенні.

Розкопками встановлено, що великі житла виникли поступово протягом певного часу шляхом прибудов до існуючих жител, мабуть, в міру розростання окремих сімей, які в них мешкали.

Під час розкопок здобуто великий речовий матеріал, що характеризує господарство і побут мешканців поселення. Переважну більшість знахідок становлять глиняні посудини різних форм, розмірів та призначення. Весь посуд може бути поділений на кілька груп — посудини із заглибленим орнаментом (миски для води та ін.), посудини із смугастим згладжуванням без орнаменту, червонуватого кольору (переважно горщики) та тонкостінні посудини з монохромним розписом чорною фарбою по світлорожевій або червоній поверхні (конічні чаші різних розмірів, двоконічні посудини з нешироким горлом, біноклевидні та ін.).

З глини виготовлено жіночі та чоловічі статуетки, що траплялися в кожному житлі, як цілі, так і в уламках, а також пряслиця.

Серед крем'яних виробів заслуговують на увагу ножі, скребки та наконечники стріл, а з кам'яних — зернотерки, кам'яні мотики, точильні камені та ін. Мотики виготовлялися також з рогів лося та оленя.

Серед кусків випаленої глини від долівки та стін жител на поселенні Коломийщина I виявлено багато таких, на яких дуже виразно збереглися відбитки зерен і полови пшениці, ячменю, проса та дубових жолудів. Значну групу знахідок становили також кістки домашніх і диких тварин [1].

Крім поселення Коломийщина I, в тому ж районі, навколо сіл Трипілля та Халеп'я, за роки радянської влади досліджувалися також й інші поселення середнього етапу трипільської культури, наприклад, Жолудівка [2], Верем'я [3] та Коломийщина II [4].

Поселення середнього етапу трипільської культури досліджувалися за роки радянської влади і в багатьох інших районах лісостепового Правобережжя України. Найбільш відомими з них, крім описаних вище, є поселення Кудринці [5], Бураківка, Китайгород, Деревляни [6], Фрідрівці (тепер Залісся) [7], Дарабани [8], Бабин [9], Лука-Врублівецька [10] — на середньому Дністрі, Тома-

---

[1] Т. С. Пассек, Периодизация трипольских поселений, МИА № 10, 1949, стор. 131—156.

[2] М. О. Макаренко, Халеп'є, Коротке звідомлення ВУАК за 1925 р., К., 1926.

[3] В. Козловська, Розкопки у с. Верем'ї у жовтні р. 1925, там же.

[4] Т. С. Пассек, Периодизация трипольских поселений, стор. 55—78.

[5] Там же, стор. 47, 49.

[6] М. Я. Рудинський, Досліди на Кам'янеччині, Коротке звідомлення ВУАК за 1926 р., К., 1927.

[7] Є. Сіцінський, Нариси з історії Поділля, ч. I, Вінниця, 1927.

[8] Т. С. Пассек, Трипольские поселения на Днестре, КСИИМК, вып. XXXI, 1952.

[9] К. К. Черниш, Дослідження трипільських поселень на Середньому Подністров'ї в 1950—1951 рр., АП, т. VI, 1956.

[10] С. Н. Бибиков, Трипольские поселения в окрестностях Луки-Врублевецкой, КСИА, вып. 6, 1956.

шівка[1] і Сушківка[2] в околицях м. Умані, Черкаської області, Білий Камінь[3] і Стіна[4] на Вінниччині та ін.

ПІЗНЄ ТРИПІЛЛЯ

Пізній етап трипільської культури характеризується поступовим переходом населення від землеробства до скотарства, з переважанням у складі домашніх тварин коня — на півночі та вівці — на півдні, як таких тварин, що найлегше переносять умови природної зимівлі без створення запасів кормів. На пізньому етапі трипілля відбувається поступовий перехід від великих наземних жител з глинобитними підлогами до невеликих напівземлянок та наземних жител з глинобитними вимостками на місці вогнищ та печей. Поселення на схилах плато поступово зникають і замість них виникають поселення на берегових мисах широких річкових долин, в яких були сприятливі умови для випасу худоби, кількість і роль якої в господарстві трипільців дедалі зростали. Значного поширення і високого рівня розвитку досягає прядіння і ткацтво. Високохудожній розписний посуд попереднього етапу майже повністю змінюється простим глиняним посудом з відбитками вірьовочки та різних штампів або зовсім без усякого орнаменту. Поліхромний розпис повністю зникає.

Особлива увага до пам'яток пізнього трипілля, зокрема в післявоєнні роки, була викликана насамперед необхідністю вирішити питання, пов'язані з проблемою так званого зникнення (кінця) трипільської культури на території України на початку II тисячоліття до н. е.

Важливо зазначити, що серед пам'яток пізнього етапу трипільської культури, на відміну від інших груп трипільських пам'яток, відомі не тільки залишки поселень, а й великі родові курганні та безкурганні могильники з великою кількістю поховань, що супроводяться значним і різноманітним поховальним інвентарем.

Більшість досліджених пізньотрипільських пам'яток знаходиться в північній частині України, значно менше їх на півдні. Вони відомі тепер переважно в Житомирській, Київській, Чернігівській, Вінницькій, Тернопільській, Одеській та Чернівецькій областях.

Найбільш відомою пам'яткою пізнього трипілля в північній частині Правобережжя Української РСР є поселення в с. Городську, Коростишівського району, Житомирської області, яке дало назву цілій групі пізньотрипільських пам'яток, відомих тепер в науці під назвою «пам'яток го́родського типу», чи просто «го́родських пам'яток».

Поселення в Городську було розташоване на мисі високого лівого берега р. Тетерева, відомому під назвою «Червона гора», і складалося з кількох наземних та напівземлянкових жител.

Розкопками в Городську, які провадились в 1936, 1937, 1939 і 1940 рр., встановлено, що обидва типи жител відносяться до одного часу і не відрізняються між собою складом речових знахідок, що походять з них.

Одне з наземних жител мало прямокутну в плані форму розмірами 7,5 × 3,6 *м*. В ньому ще була глинобитна площадка, але вона, на від-

---

[1] П. Курінний, Розкопи біля с. Томашівки, Коротке звідомлення ВУАК за 1925 р., К., 1926; його ж, Розкопи біля с. Томашівки на Гуманщині, Коротке звідомлення ВУАК за 1926 р., К., 1927.

[2] В. Козловська, Розкопи біля с. Сушківки на Гуманщині, там же,.

[3] М. Л. Макаревич, Археологічні досліди в с. Білий Камінь, зб. «Трипільська культура», т. I, К., 1941.

[4] Дослідження С. С. Гамченка, О. Ф. Лагодовської і М. Л. Макаревича в 1929 р.

міну від багатошарових площадок, характерних для жител на поселеннях середнього етапу трипілля, являла собою один тонкий шар глиняної обмазки у вигляді плиток. Вона займала лише частину житла, саме ту, де знаходилася глинобитна піч. Такий характер мали наземні житла і на більшості інших пізньотрипільських поселень (Райки, Троянів, Євминка, Бортничі).

Напівземлянкове житло в Городську мало розміри 5,4 × 3,6 *м* і в плані нагадувало витягнутий овал. Його нижня частина була заглиблена в землю лише на 20 *см* — до глинистого шару землі, який одночасно служив і підлогою. У центрі житла на його підлозі було невелике кругле заглиблене вогнище діаметром 1—1,2 *м* і глибиною близько 40 *см*. Заглибина житла виявилась заповненою кусками обпаленої глини, уламками глиняного посуду та кістками тварин. Серед цих знахідок були також кам'яні зернотерки, глиняні пряслиця, грузики від ткацького верстата і т. ін.

На відміну від кісткових залишків більш ранніх трипільських поселень, серед кісток тварин з поселення в Городську переважають кістки коня, що було зумовлене значним розвитком скотарського господарства, при якому основною твариною був кінь як найбільш витривала і пристосована до підніжного корму тварина. Крім коня, до складу домашніх тварин на поселенні в Городську входили також велика рогата худоба, вівця, коза та свиня. Серед решток диких тварин знайдено кістки лося, оленя, тура, ведмедя, дикого кабана, козулі та ін.

Для Городська характерна наявність великої кількості кам'яних, насамперед крем'яних знарядь праці — скребків, проколок, наконечників стріл, ножовидних пластин, — особливо крем'яних і кам'яних сокир. Вони, безперечно, служили вже для вирубки лісу і обробки дерева для різноманітних потреб, в першу чергу для будівництва жител. Не виключена можливість, що вирубка лісу здійснювалась з метою розчищення площі під посіви. Для обробітку грунту при вирубному землеробстві могли служити кістяні та рогові мотики з круглими отворами для рукояток, які часто траплялися в Городську під час розкопок.

У Городську одночасно побутували чисто трипільські посудини з монохромним розписом і посудини, прикрашені на поверхні відбитками вірьовочки, що були типовими для культур середнього періоду епохи міді-бронзи. Таке співіснування керамічних комплексів, характерне не тільки для Городська, а й для багатьох інших поселень пізнього етапу трипілля, вказує на поступове переростання трипільської культури в різні культури епохи міді-бронзи, основою розвитку яких було переважно скотарське господарство.

Серед виробів з глини в Городську знайдено численні глиняні пряслиця, плоскі і біконічні, з орнаментом і без нього. Інколи на пряслицях бувають орнамент з круглих заглибин та смужок і навіть зображення людей та птахів. З глини виготовлені також підвіски-грузики від ткацьких верстатів. Пряслиця та грузики свідчать про значний розвиток ткацтва. На поселеннях го́родського типу часто трапляються й мідні знаряддя праці.

Серед знахідок з культурного шару Го́родського поселення були також антропоморфні глиняні статуетки, аналогічні статуеткам з поселень середнього етапу трипільської культури [1].

---

[1] В. П. Петров, Поселення в Городську (розвідкові розкопки 1936 р.), зб. «Трипільська культура», т. I, К., 1941; Є. Ю. Кричевський, Поселення в Городську. Розвідкові розкопки 1937 р., там же; Т. С. Пассек, Периодизация трипольских поселений, стор. 157—170; У 1939—1940 рр. розкопки в Городську здійснені М. Л. Макаревичем та Т. Д. Білановською.

Розкопки поселення пізнього етапу трипілля із залишками наземних та напівземлянкових жител, аналогічних городським, і з подібним складом речових знахідок провадились у 1956 і 1957 рр. біля м. Троянова, Житомирської області. Поселення розташоване на високому мисі правого берега Гнилоп'яті (притока Тетерева). У житлах, переважно прямокутних у плані, були глинобитні печі (в наземних) та відкриті вогнища (в напівземлянках), розташовані в центрі. Суцільні глиняні площадки на місці наземних жител відсутні. Знахідки кам'яних і кістяних землеробських знарядь праці та багатьох кісток домашніх тварин свідчать

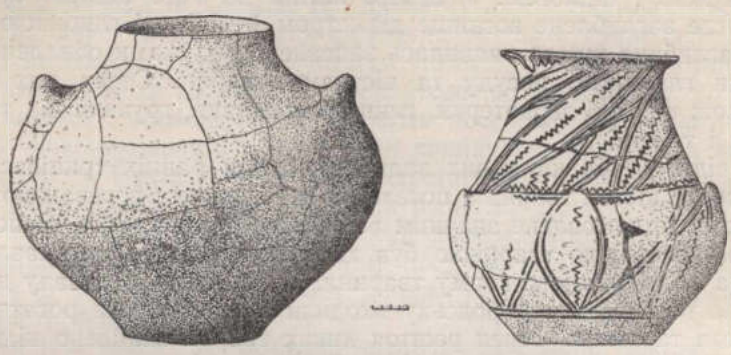

Глиняний посуд пізнього трипілля. Троянів, Усатове.

про значний розвиток скотарсько-землеробського господарства. Про розвиток ткацтва свідчать знахідки великого числа глиняних пряслиць і грузиків від ткацьких верстатів, а також відбитки тканин на денцях глиняних посудин.

На глиняних посудинах буває орнамент у вигляді розпису чорною фарбою та утворений відбитком вірьовочки, характерний для посуду всіх пізньотрипільських поселень.

Серед знахідок значне місце займає зброя — бойові кам'яні сокири та крем'яні наконечники списів і стріл [1].

Поселення пізнього етапу трипілля, аналогічні Городську і Троянову, в правобережному Поліссі за роки радянської влади досліджувалися також в сс. Райках [2], Бердичівського району, Колодяжному [3], Дзержинського району, Житомирської області, та Колосівці [4] (кол. Войцехівці), Полонського району, Хмельницької області.

До пам'яток городського типу належить також пізньотрипільське поселення в с. Паволочі, Попільнянського району, Житомирської області, розташоване на високому береговому мисі р. Роставиці. На поселенні відкрито залишки кількох наземних жител з рештками долівки у вигляді глинобитних площадок, викладених на помості з дерев'яних плах. Площадки мають незначну товщину і погану якість. Це свідчить, що будівництву таких площадок на цьому поселенні, подібно до Городська, не надавали вже такого великого значення, як на поселеннях се-

[1] Т. Д. Белановская и Н. М. Шмаглий, Позднетрипольское поселение у города Троянова, КСИА, вып. 8 (друкується).

[2] П. Курінний. Раєцька могила на Бердичівщині, Коротке звідомлення ВУАК за 1926 р., К., 1927.

[3] Розкопки С. С. Гамченка в 1927 р.; див. Т. С. Пассек, Периодизация трипольских поселений, МИА, № 10, 1949, стор. 171—176.

[4] Е. Ф. Лагодовская, Войцеховское позднетрипольское поселение, КСИА, вып. 3, 1954.

реднього етапу трипільської культури (Коломийщина I, Володимирівка та ін.).

Під час розкопок (в 1949 р.) зібрано багато глиняного посуду, як цілого, так і в уламках, який за характером глини та орнаменту поділяється на кілька груп. Найменшу з них становлять посудини (горщики, чаші-миски, покришки) з добре відмученої глини з жовтооранжовим кольором поверхні, на якій є розпис коричневою фарбою. Найбільшу групу становлять посудини з глини, в якій є багато домішок кварцу та слюди. До цих посудин належать горщики різних розмірів, глечики, миски та чаші, орнаментовані переважно відбитками вірьовочки, найчастіше розташованими в нижній частині шийки посудини. Відбитки вірьовочки супроводяться наліпами в різних комбінаціях. Траплялися також посудини, орнаментовані прямим штампом, борозенками, наколами трикутниками та інколи наліпним валиком, а також посудини, поверхні яких вкриті червонорожевою фарбою.

Серед виробів з глини знайдено скульптурні зображення людей і тварин, а також кілька десятків пряслиць, часто орнаментованих, та ткацьких грузиків. Останні свідчать про значний розвиток на поселенні прядіння та ткацтва.

Знаряддя праці з каменю, кременю та кісток тварин нечисленні. Це — мотикоподібні вироби з рогів оленя, кам'яні зернотерки, крем'яні сокири, ножовидні пластини, скребки, наконечники стріл та ін.

На площі поселення виявлено сліди поховань пізньотрипільського часу [1].

Поселення пізнього етапу трипілля були досить поширені також в районі Києва і на території самого міста. Найбільш відомим з них є поселення біля с. Бортничів, Бориспільського району, Київської області, розташоване на високій надзаплавній терасі лівого берега Дніпра. Розкопками на поселенні в 1949 р. (його перші розкопки відносяться до 1912 р.) [2] досліджено напівземлянкове житло прямокутної в плані форми (6 × 2 *м*), всередині якого було два невеликі вогнища у вигляді скупчення дуже обпаленої глини. У житлі виявлено багато уламків типового пізньотрипільського глиняного посуду, часто прикрашеного на шийці відбитками вірьовочки, глиняні пряслиця, орнаментовані наколами, насічками та хвилястими лініями, уламки статуеток, крем'яні скребки та уламки зернотерки. Окремі уламки посуду мають сліди розпису червонобурою фарбою [3].

Близьким до Бортничів є також поселення біля с. Нових Безрадичів, Обухівського району, Київської області. Невеликі розкопки, проведені в 1949 р., показали, що на цьому поселенні збереглися залишки напівземлянкових жител, типових для поселень пізнього етапу трипільської культури. Всередині жител і на площі поселення зібрано багато уламків пізньотрипільського глиняного посуду, антропоморфних статуеток, глиняні пряслиця, розтиральні камені від зернотерок, ножовидні крем'яні пластинки та інші вироби пізньотрипільського типу [4].

Найбільш віддаленим на північ від інших поселень трипільської культури на Україні є поселення в с. Євминці, Остерського району,

---

[1] М. Л. Макаревич, Трипільське поселення біля с. Паволочі, АП, т. IV, К., 1952.

[2] В. Козловська, Неолітичні та трипільські знахідки на Чернігівщині, зб. «Чернігів і Північне Лівобережжя», К., 1928.

[3] Н. П. Амбургер, Т. Д. Біляновська, Пізньотрипільське поселення біля с. Бортничів, АП, т. VI, 1951.

[4] Дослідження І. В. Бондаря та І. М. Самойловського; див. О. Г. Шапошникова, Розвідкові археологічні дослідження в с. Нових Безрадичах, АП, т. VI, 1956.

Чернігівської області, досліджене в 1925 і 1926 рр. Його залишки розташовані на мисовидному підвищенні надзаплавної тераси лівого берега Десни у вигляді значних скупчень уламків глиняного посуду, вугілля та попелу, антропоморфних статуеток, кісток домашніх і диких тварин та кусків обпаленої глиняної обмазки на місцях зруйнованих печей. Серед глиняного посуду поряд з грубими товстостінними нерівномірно випаленими посудинами (в глині яких є домішка черепашок і піску), прикрашеними лінійним, вірьовочним та ямковим орнаментом, на поселенні в Євминці трапляється також посуд з добре відмученої глини без домішок, добре і рівномірно випалений, тонкостінний з червонуватою поверхнею, вкритою розписом темнокоричневою фарбою у вигляді різних геометричних фігур [1]. Останній більш типовий для посуду з поселень кінця середнього етапу трипілля. Це поєднання посуду пізнього і середнього етапів, разом з відсутністю типових для середнього етапу трипілля великих глинобитних площадок, вказує на те, що поселення в Євминці відноситься до початку пізнього етапу трипільської культури.

Територія Києва, як вже зазначалося, також багата на пам'ятки пізнього етапу трипільської культури. Саме в Києві, на так званих Кирилівських висотах правого берега Дніпра (над Подолом), В. В. Хвойком вперше, ще у 90-х роках минулого століття, були розкопані поселення пізнього трипілля з напівземлянковими житлами.

Поселення пізнього трипілля досліджувалося у 1938 р. на Кирилівських висотах (вул. Фрунзе, 81)[2], а в 1949 р. — на Сирці.

Поселення на Сирці знаходиться на мисі високого корінного правого берега Дніпра, утвореного долинами Дніпра і його притоки Сирця. Розкопано залишки заглиблених житла і господарської будівлі, всередині яких було виявлено багато різноманітних речових знахідок — глиняний посуд, антропоморфні жіночі статуетки, глиняні пряслиця, кремʼяні скребки та інші вироби, характерні для пізньотрипільських поселень і недавно відкритих могильників того ж часу.

Серед кераміки, оздобленої переважно відбитками вірьовочки і штампа, наколами, нарізами та защипами, можна виділити окремі посудини, оздоблені на поверхні розписом темночервоною фарбою. Таким же орнаментом з допомогою червонокоричневої фарби була прикрашена і поверхня однієї з жіночих статуеток.

Знахідки глиняних виробів з кольоровим розписом свідчать про наявність в пізньому трипіллі пережитків елементів культури ранішого періоду. Подібність виробів з глини, каменю та міді (прикраси) на поселенні Сирець (і аналогічних до нього) та в Софіївському могильнику, що знаходиться недалеко від Києва на лівому березі Дніпра, свідчить про їх одночасність і, мабуть, належність до однієї групи стародавнього населення, яке жило в районі сучасного Києва на початку II тисячоліття до н. е. [3].

Значний науковий інтерес становлять результати розкопок на пізньотрипільському поселенні в с. Сандраках, Хмільницького району, Вінницької області, здійснених у 1949 і 1950 рр. Відносячись уже до пізнього етапу трипільської культури, це поселення зберегло ще ряд ознак, характерних для середнього етапу (глинобитні площадки з випа-

---

[1] М. О. Макаренко, Досліди на Остерщині, Коротке звідомлення ВУАК за 1925 р., К., 1926; його ж, Євминка, Коротке звідомлення ВУАК за 1926 р., К., 1927.

[2] Т. С. Пассек, Об итогах научной конференции Института археологии Академии наук УССР, посвященной изучению трипольской культуры, КСИИМК, вып. II, 1939, стор. 39.

[3] Ю. М. Захарук, Поселення софіївського типу в околицях Києва, АП, т. VI, 1956.

леної глини на місці наземних жител, орнаментація поверхні посудин розписом з допомогою фарби та ін.). Ці пережиточні явища, спостережені в Сандраках, як і вказані вище знахідки уламків розписаних посудин на поселеннях пізнього трипілля в Євминці, на Сирці, в Бортничах та ін., на думку багатьох дослідників, свідчать про генетичний зв'язок середнього та пізнього етапів розвитку трипільської культури і про безпосереднє переростання першого в другий.

Поселення в Сандраках розташоване на високому мисі плато, утвореному долинами Південного Бугу та яром безіменного струмка.

Залишки наземного житла у вигляді площадки з добре випаленої глини, товщиною до 15 *см* і площею 28 $м^2$, знаходились на глибині 0,5—0,7 *м* від сучасної поверхні. На поверхні площадки добре збереглися відбитки лози, яку спалювали для випалювання площадки. На нижньому її боці не було відбитків дерев'яного настилу, якого на цьому поселенні вже не застосовували; глиняні вальки підлоги викладали просто на землю.

Цікаво також зазначити, що випалена глинобитна підлога займала лише частину житла, чого не було в раніший період трипілля. В інших частинах житла виявлено невеликі скупчення дуже обпаленої, а часом і зовсім перепаленої глини у вигляді плиток від зруйнованих печей та вогнищ. Залишки великої за розмірами печі, мабуть, виробничого призначення виявлені поза межами житла. Навколо житла відкрито також кілька ям господарського призначення, заповнених різними побутовими рештками.

На поселенні в Сандраках виявлено багато різноманітних предметів — глиняного посуду, виробів з кременю, каменю, кості та рогу, виробів з глини, кісток тварин та ін., які свідчать, що люди жили тут на протязі досить тривалого часу.

Глиняний посуд представлений двома основними групами. До однієї з них належать посудини, орнаментовані червоно-чорним розписом, до другої — посудини з орнаментом у вигляді відбитків вірьовочки по шийці та невеликих заглибин або зовсім без орнаменту.

За формами до першої групи належать тонкостінні з добре вигладженою поверхнею великі посудини з високими плічками і двома вушками, глекоподібні посудини, широкогорлі посудини та високі покришки. До другої — чаші, глечики та широкогорлі посудини.

Глиняні скульптурні вироби в Сандраках представлені уламками жіночих стоячих фігурок та фігурками бичків.

Багато зібрано також крем'яних виробів, матеріалом для яких служив місцевий кремінь світло- та темносірого або коричнюватого кольору. Первинна обробка кременю провадилась поза межами поселення, бо відщепи на ньому трапляються рідко. Серед крем'яних виробів багато скребків, великих ножовидних пластин, вкладишів від складеного серпа, наконечників стріл та сокир. Серед них особливо цікаві вісім великих ножовидних пластин, що лежали поруч, повернуті ударними бугорками в один бік. Мабуть, раніш усі вони були зв'язані разом або загорнуті в кусок тканини. П'ять з них сколоті з одного нуклеуса одна за одною і можуть бути прикладені одна до одної і до нуклеуса. Це своєрідний «скарб» крем'яних пластин, призначених для дальшої обробки.

З кістяних знарядь заслуговують на увагу плоскі вістря, виготовлені з поздовжньо розколотих ребер великих тварин, довжиною 11—14 *см*, кістяні лощила та мотики з рогів оленя.

На поселенні в Сандраках при розкопках часто траплялися глиняні пряслиця та грузики, які свідчать про значний розвиток прядіння і ткацтва. Про це саме свідчать також відбитки тканини з полотняним переплетенням ниток на денцях глиняних посудин.

Кістки тварин належали домашній великій рогатій худобі, вівці (козі), коню, свині і собаці, а також диким тваринам — оленю, ведмедю, лисиці, куниці, бобру та ін. [1].

Не маючи можливості детально характеризувати численні відомі тепер на Україні поселення пізнього етапу трипільської культури, назвемо, проте, деякі з них, на яких провадилися археологічні розкопки. Це, зокрема, Чортория[2] та Колодяжне[3] на Житомирщині, Балики[4] на Київщині, Семенів-Зеленче[5], Сухостав, Кошилівці та Кунисівці[6] на Тернопільщині, Перебиківці[7] в Чернівецькій області та ін.

Серед найбільш південних, так званих причорноморських пам'яток пізнього трипілля великий науковий інтерес становлять поселення та могильники біля с. Усатова в околицях Одеси. Вони, разом з поселеннями городського типу в поліській зоні України, знаменують собою кінець трипільської культури і переростання її в скотарські культури середнього періоду епохи міді-бронзи.

Поселення в Усатові розташоване на високому березі Велико-Куяльницького лиману в 7 *км* на північний захід від Одеси. Культурний шар його досить насичений різними предметами і займає значну площу на невеликій глибині (менше 0,5 *м*) від сучасної поверхні. Розкопками, що провадилися періодично протягом ряду років (1921, 1926, 1928 — 1933, 1945 і 1946) розкрито велику площу поселення та ряд поховань у двох курганних та безкурганному могильниках в його околицях.

На поселенні при розкопках неодноразово виявлені великі вапнякові плити від стін жител. Тут саме камінь, а не дерево і глина, як на більш північних трипільських поселеннях, були основним матеріалом при будівництві жилих та господарських споруд. Житла були прямокутними в плані, їх стіни будувалися з великих кам'яних плит, поставлених ребром.

Аналіз великої кількості кісток тварин, зібраних при розкопках, свідчить про значну роль скотарства в господарстві жителів Усатівського поселення, особливо вівчарства. Кісток коней, як і в Городську, також значно більше, ніж на раніших поселеннях Подніпров'я. До складу домашніх тварин, яких розводили усатівці, входили також коза і собака. Кістки тура, кулана (дикого осла), оленя, сайгака, дикого кабана, вовка, лисиці та бобра свідчать, що полювання на цих тварин займало значне місце в житті усатівців. Жителі Усатівського поселення, що знаходилося на морському узбережжі, займались також риболовством і збиранням морських молюсків, про що свідчать знахідки кісток риб (сома та осетра), кам'яних грузил від риболовних сіток, кістяного риболовного гачка та морських черепашок.

Землеробство відігравало тут, мабуть, значно меншу роль, хоч наявність його підтверджується знахідками рогових мотик та кам'яних зернотерок.

---

[1] О. Ф. Лагодовська, Пізньотрипільське поселення у с. Сандраках, АП, т. VI, 1956.

[2] Ю. М. Захарук, Пізньотрипільське поселення у верхів'ях р. Случі, АП, т. VI, 1956.

[3] Дослідження С. С. Гамченка в 1924—1928 рр.

[4] В. Козловська, Розшуки та розкопки на правому березі Дніпра між м. Ржищевим та с. Балики, Коротке звідомлення ВУАК за 1926 р., К., 1927.

[5] С. А. Судаков, Поселення трипільської культури біля с. Семенів-Зеленче, АП, т. IV, 1952.

[6] В. П. Кравец, Изучение позднетрипольских памятников в Верхнем Поднестровье, КСИА, вып. 4, 1955.

[7] К. К. Черниш, Дослідження трипільських поселень на Середньому Подністров'ї в 1950—1951 рр., АП, т. VI, 1956.

Глиняні пряслиця, кам'яні грузики, відбитки тканини на стінках посуду, відбитки вірьовочного орнаменту та зображення одягу на глиняних статуетках свідчать про значний рівень розвитку ткацтва.

З крем'яних виробів знайдено ножовидні пластини, скребки, проколки та наконечники стріл.

Найбільшу групу речових знахідок в Усатові становили уламки глиняного посуду, який можна поділити на чотири типи.

До першого типу належать товстостінні горщики з незначним орнаментом на плічках з невеликих ямкових заглибин, відбитків вірьовочки (часто у вигляді серпиків) або заштрихованих трикутників. Глина цього посуду темна, з домішкою піску або потовчених черепашок. Випал нерівномірний, слабкий, поверхня сильно шершава.

Глиняна посудина з відбитками вірьовочки. Усатівський могильник.

До другого типу належать посудини з коричнюватосірої глиняної маси з домішкою кварцевого піску, з добре вигладженою поверхнею, орнаментованою заглибленими смугами або відбитками вірьовочки.

До третього типу належать найбільш численні посудини, прикрашені відбитками штампа та вірьовочки (глибокі чаші, посудини з широким горлом). Ці посудини не мають прямого зв'язку з трипільським посудом і наочно свідчать про переростання трипільської культури в одну із степових культур епохи міді-бронзи Північного Причорномор'я.

До четвертого типу належать посудини з досить міцними тонкими стінками з рожевополовою та жовтуватою поверхнею, прикрашеною

Пізньотрипільський курган з кам'яними спорудами в Усатові.

розписом чорною фарбою. Це — глибокі чаші, горщики різних розмірів, покришки та інші посудини, типові для всіх пізньотрипільських поселень. Серед керамічних виробів були також статуетки, що зображують людину і тварин. Антропоморфні статуетки бувають стоячі та сидячі з різним ступенем схематизації в передачі натури.

Усі три могильники в Усатові залишені тим самим населенням, якому належало і досліджуване поселення. Але поховання в них уже відрізняються між собою не тільки обрядом, а й багатством поховального інвентаря. При цьому багаті поховання завжди знаходяться під великими курганними насипами з каміння та землі. Так, одне з таких поховань знаходилося під курганним насипом діаметром 16 *м* і супроводилося мідною зброєю (кинджал, сокира та ін.), привезеною з районів Схід-

ного Середземномор'я, та глиняним посудом, в тому числі з розписом.

Багатих курганних поховань в Усатові порівняно мало. В них, очевидно, були поховані родові вожді. В таких курганах основні, багаті поховання, як правило, знаходились в глибокій ямі в центрі насипу. По боках основного поховання знаходилися поховання залежних від нього членів роду — жінок або слуг.

Більшість же поховань була в могилах без великих насипів і супроводилася дуже незначною кількістю речей, переважно грубих товстостінних глиняних посудин. Наявність в Усатові курганних та безкурганних поховань, відмінних між собою багатством інвентаря, і факт супроводження багатих поховань похованнями слуг та жінок свідчить про існування значного майнового і соціального розшарування та встановлення у пізньотрипільських племен на початку II тисячоліття до н. е. патріархального родового ладу [1].

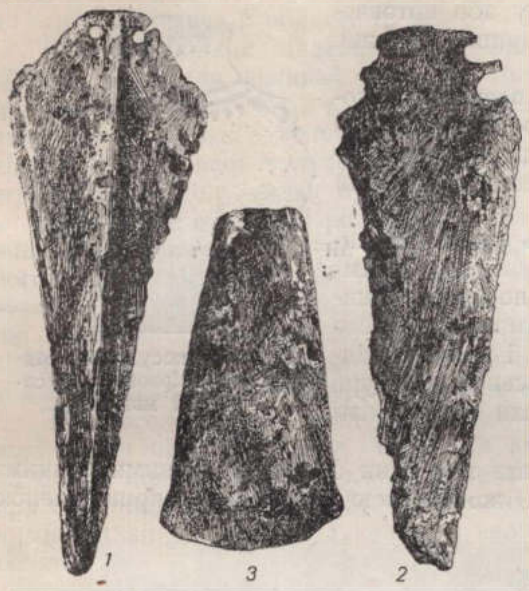

Мідні вироби з пізньотрипільського курганного могильника в Усатові.

1, 2 — кинджали; *3* — сокира.

Особливе місце серед усіх пам'яток трипільської культури на Україні поряд з похованнями в Усатові займають виявлені за післявоєнні роки згадані вище групові пізньотрипільські могильники з трупоспаленнями, що знаходяться на лівому березі Дніпра на території Києва та на північ і на південь від нього.

Перший такий могильник був відкритий і досліджений в 1947 і 1948 рр. біля с. Софіївки, Бориспільського району, Київської області.

Могильник знаходився на піщаному підвищенні надзаплавної тераси лівого берега Дніпра. При його дослідженні виявлено 145 поховань-трупоспалень у невеликих ямках та в глиняних посудинах-урнах. Обидва види поховань не відрізнялися між собою ніякими іншими ознаками, крім факту наявності чи відсутності урн. Людські останки представлені в основному уламками перепалених трубчастих кісток. Інколи траплялися куски черепа, які завжди були покладені поверх інших кісток.

Частина поховань супроводилася інвентарем — знаряддями праці,

---

[1] М. Ф. Болтенко, Раскопки Усатово-Большекуяльницкого поля культурных остатков, ВОКК, ч. 2-3, Одесса, 1925; його ж, Кераміка з Усатова, зб. «Трипільська культура на Україні», вип. I, К., 1926; В. И. Селинов и Е. Ф. Лагодовская, Раскопки Одесского Историко-археологического музея под Одессой в 1935 г., СА, V, 1940; її ж, Проблема усатівської культури, Наукові записки Інституту історії і археології АН УРСР, т. I, Уфа, 1943; її ж, Розкопки Усатівського кургана, І-II, Наукові записки Інституту історії і археології АН УРСР, т. II, К., 1946; її ж, Усатівська експедиція 1946 р., АП, т. II, 1949; її ж, Усатівська експедиція 1948 р., АП, т. IV, 1952.

прикрасами, зброєю та глиняним посудом. Із зброї найчастіше траплялися кам'яні бойові сокири-молоти, сокири звичайного типу, кайла, бойові молоти та крем'яні наконечники стріл. Знаряддя праці представлені крем'яними сокирами-клинами, типовими для багатьох пізньотрипільських поселень (Городськ, Паволоч, Євминка), серпами з довгих ножовидних пластин, віджимниками та серією довгих ножовидних пластин.

Значну групу знахідок становлять вироби з металу — плоскі мідні сокири, подібні до сокир з Усатівського могильника, мідні ножі, шильця та прикраси (циліндричні пронизки, кільця з дроту, скобки та заклепки). Прикрасами служили також намистини різних форм, розмірів і кольору з бірюзи, мармурового вапняку, янтарю та інших порід каменю.

Серед глиняного посуду Софіївського могильника трапилося багато цілих посудин — урн, виготовлених з погано відмученої глини червонуватого кольору. Якість посуду невисока, форми часто асиметричні. Здається, що ці посудини не мали в житті людей ніякого практичного значення і служили лише як урни. Мабуть, вони для цього спеціально і виготовлялися. Посуд прикрашений різноманітним орнаментом — рельєфним, штампованим, вірьовочним, дірчастим та розписом, який часто погано зберігся на дуже шершавій поверхні посудин. Посуд Софіївського могильника подібний до посуду таких пізньотрипільських поселень як Бортничі, Сирець, Євминка та ін.[1].

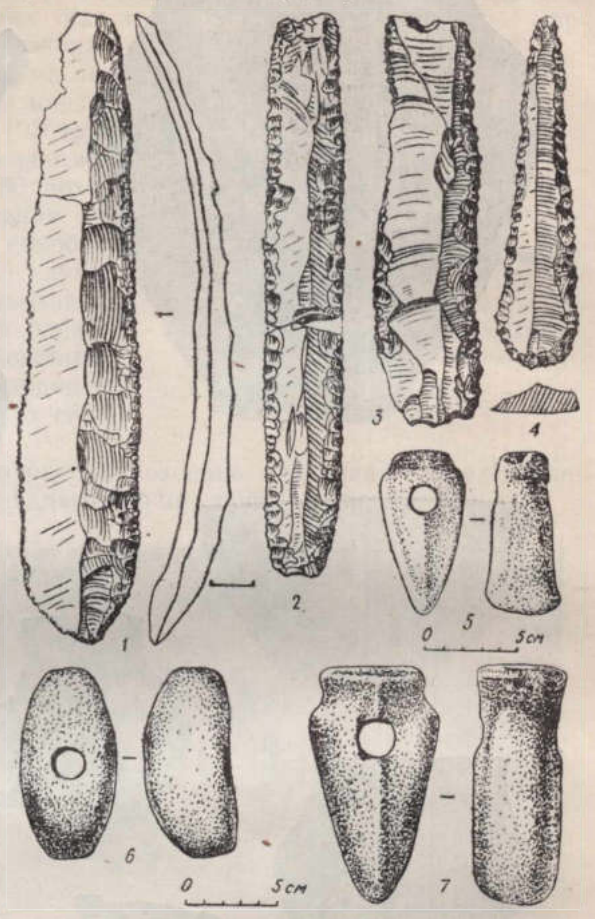

Крем'яні та кам'яні знаряддя пізнього трипілля. Софіївський могильник.

1—4 — ножі; *5—7* — кам'яні сокири.

Могильник біля с. Чернина, Вищедубечанського району, Київської області, відкритий і досліджений у 1950 р., містив 94 трупоспалення в урнах (амфорах, широкогорлих горщиках і глечиках, висотою до 30 *см*) та в невеликих ямках. Могильник знаходився на піщаному підвищенні невисокої надзаплавної тераси і займав прямокутну площу (близько 90 *м*²). Майже половина поховань в могильнику супроводилась інвентарем — глиняним посудом (головним чином урни), зброєю (крем'яні наконечники стріл трикутної форми, бойові сокири з кременю),

[1] І. М. Самойловський, Тілопальний могильник коло с. Софіївки, АП, т. IV, 1952; Ю. М. Захарук, Софіївський тілопальний могильник, там же.

Гликяні посудини-урни з Софіївського могильника.

знаряддями праці (великі ножовидні пластини), глиняними пряслицями та прикрасами (мідні пронизки). Глиняний посуд Чернинського могильника також близький до посуду з багатьох пізньотрипільських поселень [1].

Найзначнішим за кількістю поховань та за багатством поховального інвентаря був могильник біля с-ща Червоний Хутір, Дарницького району м. Києва, розкопаний у 1951 р. Він знаходився на невеликому підвищенні піщаної надзаплавної тераси і налічував 195 трупоспалень в урнах та спеціально викопаних невеликих ямках. 80 поховань супроводилися поховальним інвентарем з різноманітних виробів. Поховання були розміщені дуже густо одне біля одного на невеликій, чітко обмеженій прямокутній площі, розміром близько 70 $м^2$. Можливо, що могильник спочатку знаходився в якійсь спеціально для нього спорудженій будівлі.

Мідні прикраси з пізньотрипільського Чернинського могильника.

1, 2 — браслети; *3* — підвіска; *4* — пронизки.

Інвентар урнових та безурнових поховань однаковий і представлений глиняним посудом, знаряддями праці, прикрасами та зброєю.

Пізньотрипільський могильник в Червоному Хуторі. Посудини-урни із спаленими останками померлих.

Найпоширенішими формами посуду в могильнику були порівняно великі (висота до 40 *см*) банкоподібні посудини із звуженою верхньою частиною, невеликі плоскодонні горщики, широкогорлі амфори з вушками на плічках, маленькі посудинки типу піксид із покришками до них та ін.

[1] В. І. Канівець, Могильник епохи міді біля с. Чернина на Київщині, АП, т. VI, 1956.

Виробничий інвентар представлений численними крем'яними виробами — великими ножами, скребками та полірованими сокирами, а також кістяними та мідними шилами.

Серед прикрас були пластинчасті мідні браслети, янтарні намистини, намистини з білого і чорного сланцю, довгасті трубочки-пронизки, згорнуті з розплесканих мідних пластинок, пронизки з кісток птахів та ін.

Мідні (*1—10*) та крем'яні (*11—14*) вироби пізнього трипілля. Софіївський могильник.

1, 11 — сокири; *2, 3* — ножі; *4, 5* — пронизки; *6, 7* — кільця; *8, 9* — шила; *10* — скобка; *12—14* — наконечники стріл.

Найчисленнішу групу знахідок в могильнику становлять предмети озброєння. До них належать крем'яні наконечники стріл трикутної форми, мідні кинджали та наконечники дротиків ромбовидної форми, бойові сокири і клювець з гнейсу, кристалічного сланцю, порфіриту та інших твердих порід каменю та ін. Більшість інвентаря не мала слідів дії вогню, тобто була покладена в поховання вже після кремації трупів.

Велика кількість зброї в похованнях дає підставу вважати, що могильник був залишений войовничим скотарським, уже безперечно патріархальним родовим колективом [1].

Вивчення пам'яток пізнього трипілля, зокрема могильників в районі Києва та Усатівських, дало багато нових матеріалів і спостережень для розв'язання згадуваної вище проблеми «зникнення» трипільської культури.

Хоча тепер ще й не можна вважати цю складну проблему до кінця розв'язаною, проте вже цілком ясно, що трипільська культура з усіма характерними для неї ознаками наприкінці III та на почтку II тисячоліть до н. е. в різних районах свого поширення поступово переросла в культури скотарських і скотарсько-землеробських племен середнього періоду епохи міді-бронзи, відомі під назвами катакомбної, культури шнурової кераміки та ін., про які мова буде йти нижче.

[1] В. М. Даниленко та М. Л. Макаревич, Червонохутірський могильник мідного віку з трупоспаленням, АП, т. VI, 1956.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

ЕПОХА МІДІ-БРОНЗИ

Характерною особливістю епохи міді-бронзи, що тривала на території Української РСР з III до початку I тисячоліття до н. е., був швидкий розвиток скотарського і землеробського господарства та значне поширення виробів з міді та бронзи.

В галузі суспільного життя ця епоха характеризувалась переходом до патріархального родового ладу та початком майнового розшарування в родових колективах скотарських племен, виразом чого була поява курганних насипів над похованнями представників багатої патріархальної родової та племінної верхівки.

Мідь та бронза спочатку потрапляли на територію України шляхом обміну з племенами Кавказу та Східного Середземномор'я, Балкан і Подунав'я, а на кінець цієї епохи їх стали добувати з місцевих донецьких та криворізьких руд.

З міді та бронзи виготовляли сокири, мотики, наконечники списів, кинджали та різні прикраси. При цьому у степових скотарських племен виготовляли переважно зброю, а в лісостепових землеробських племен — знаряддя для обробітку грунту. Проте ні мідь, ні бронза не могли повністю витіснити камінь, особливо кремінь, з якого люди продовжували виготовляти різноманітні знаряддя.

Чисельність і густота населення на розглядуваній території в ту епоху швидко зростала, свідченням чого може бути дуже велика кількість пам'яток матеріальної культури — поселень, могильників та курганів, — залишених ним в різних районах Української РСР. На жаль, вивчені вони ще недостатньо і дуже нерівномірно. Незадовільне становище з висвітленням цієї епохи пояснюється ще й тим, що багато з досліджених пам'яток все ще лишаються неопублікованими.

Епоха міді-бронзи на території України може бути поділена на три періоди — ранній, середній та пізній. Перший з них інколи виділяють окремо під назвою мідного віку, а два останні об'єднуються під назвою бронзового віку. Слід при цьому, проте, зазначити, що, маючи справу з конкретним археологічним матеріалом, не завжди вдається провести між цими періодами скільки-небудь чітко визначену межу, оскільки на більшій частині території України вони органічно переростали один в одний.

Епоха міді-бронзи в археологічній літературі поділяється також на три так звані культури — ямну, катакомбну і зрубну, назви яких умовно були визначені В. О. Городцовим ще на початку XX ст. за характером

поховальних споруд в досліджених ним курганах, залишених скотарськими племенами степової зони сучасної території України. Цей поділ у цілому відповідає трьом названим вище періодам епохи міді-бронзи.

Поряд з цим в багатьох інших районах України, особливо на Правобережжі і в Поліссі, епоха міді-бронзи представлена поселеннями і могильниками, що за своїм характером відрізняються від пам'яток степової зони. Вказані поселення і могильники були залишені різноманітними групами стародавнього населення зазначених районів України. Так, наприклад, лісостепове Правобережжя, південна частина житомирського Полісся та Середнє Подніпров'я в районі Києва в ранній період епохи міді-бронзи, як уже зазначалося вище, було населене стародавніми землеробсько-скотарськими племенами — носіями трипільської культури. Чернігівське Полісся та значна частина лісостепового Лівобережжя в цей же період були населені місцевими племенами (відмінними від степових і трипільських), які залишили пам'ятки, багато в чому подібні до пізньонеолітичних (поселення розташовані на піщаних дюнах). Значну роль в господарстві цих племен ще відігравали риболовство та полювання.

РАННІЙ ПЕРІОД ЕПОХИ МІДІ-БРОНЗИ

Ранній період епохи міді-бронзи в степових районах України представлений різноманітними пам'ятками ранніх скотарських племен. В дореволюційний час з них були відомі лише кургани. За типом поховань в глибоких земляних ямах під курганами останні були названі В. О. Городцовим «ямними», як і час, коли вони були поширені, та культура, ними представлена. У цих курганах, найраніших на території України, знаходили скорчені кістяки, посипані червоною вохрою, що супроводилися круглодонними та гостродонними глиняними посудинами, прикрашеними орнаментом з відбитків вірьовочки, окремими виробами з кості (гарпуни, риболовні гачки), каменю (крем'яні ножі, скребки, наконечники стріл) і міді (шила і ножі), кістками диких та домашніх тварин, що лишилися від покладеної туди жертовної м'ясної їжі, та ін. Ями часто були перекриті зверху настилом з дерева або очерету.

Пам'ятки цієї культури довгий час вважалися найбільш ранніми з пам'яток епохи міді-бронзи степових районів, а господарство населення, що їх залишило, визначалося як риболовсько-мисливське з початковим скотарством.

Проте в результаті широких археологічних досліджень, здійснених на Україні за роки радянської влади, особливо в районі дніпровського Надпоріжжя, на нижньому Дніпрі, в Приазов'ї, на Сіверському Дінці та в Середньому Подніпров'ї, встановлено, що є цілий ряд пам'яток — поховань та поселень, які можуть бути поставлені в часі перед пам'ятками ямного типу. Ними тепер і слід починати розгляд епохи міді-бронзи, віднісши їх, разом з пам'ятками ямного типу, до так званого мідного віку.

До цих пам'яток належать, зокрема, окремі поховання Маріупольського[1] і Чаплінського могильників[2], про які вже йшла мова раніше, а також цілий ряд інших могильників та поселень, досліджених у названих вище районах. На жаль, більшість з них ще лишається неопублікованою і дуже мало відомою[3].

До цієї групи могильників раннього періоду епохи міді-бронзи на-

[1] М. О. Макаренко, Маріупольський могильник, К., 1933.
[2] А. В. Добровольський, Могильник в с. Чаплі, Археологія, т. IX, 1954.
[3] Звіти зберігаються в Науковому архіві Інституту археології АН УРСР.

лежить також ряд поховань в могильнику на Виноградному острові в дніпровському Надпоріжжі, дослідження якого провадилося наприкінці 20-х років у зв'язку з будівництвом Дніпрогесу ім. В. І. Леніна [1]. Окремі поховання раннього періоду епохи міді-бронзи досліджувалися і в ряді інших пунктів дніпровського Надпоріжжя та

Глиняний посуд ямної і катакомбної культур.

1, 3 — Михайлівка; *2* — Аккермень.

на нижньому Дніпрі, зокрема на Ігренському півострові в околицях Дніпропетровська, біля с. Федорівки, Верхньохортицького району, Запорізької області, в с. Осокорівці, Ново-Воронцовського району, Херсонської області, та ін. [2].

Скорчене поховання епохи міді-бронзи. Виноградний острів.

Значним досягненням радянських археологів є відкриття і дослідження залишків поселень, одночасних цим поховальним пам'яткам, та поселень, одночасних курганним похованням ямного типу. За дореволюційних часів жодне з таких поселень не було відоме. Тому, незважаючи на недостатній ще обсяг проведених досліджень, радянська наука вже переконливо довела, що степові і ряд лісостепових лівобережних племен раннього періоду епохи міді-бронзи знали вже розвинуте скотарське господарство з елементами землеробства, в той час як на підставі дореволюційних досліджень лише курганних поховань їх вважали

---

[1] А. В. Добровольський, Матеріали до археологічної карти дніпровського Надпоріжжя в межах Запорізької області, Археологія, т. VII, 1952.

[2] Рукописні звіти про результати їх дослідження зберігаються в Науковому архіві Інституту археології АН УРСР, а речові матеріали — в історичних та краєзнавчих музеях Києва, Дніпропетровська, Запоріжжя та інших міст; див. також А. В. Добровольский, Археологические исследования на территории строительства Каховской ГЭС в 1951 г., КСИА, вып. I, 1952; його ж, Матеріали до археологічної карти дніпровського Надпоріжжя в межах Запорізької області, Археологія, т. VII, 1952.

мисливцями з початковим скотарським господарством. До найраніших поселень епохи міді-бронзи частково належать, зокрема, поселення в урочищах Середній Стіг II і Стрільча Скеля (середній горизонт) в дніпровському Надпоріжжі, які початком свого існування заходять ще в пізній неоліт, нижній горизонт культурного шару поселення біля с. Михайлівки на нижньому Дніпрі, поселення в урочищі Молюхів Бугор на Тясьмині та ін. Поселення типу Середнього Стогу II в Надпоріжжі були одночасними трипільській культурі на Правобережжі України, про що свідчать знахідки на них уламків розписного трипільського посуду. Ці знахідки є також свідченням наявності певних зв'язків між районами дніпровського Надпоріжжя і правобережними лісостеповими районами, зайнятими трипільськими племенами [1].

Нижній горизонт Михайлівського поселення (біля с. Михайлівки, Ново-Воронцовського району, Херсонської області) представлений залишками напівземлянкових жител. Одне з них, площею 17 × 5 *м*, влаштоване в неглибокій ложбині, було перекрите очеретяною покрівлею, на яку зверху був покладений шар глини. Куски останньої в дуже обпаленому вигляді виявлені під час розкопок всередині житла, яке свого часу загинуло від пожежі. На підлозі житла знаходилися залишки вогнища, викладеного з каменів. Глиняний посуд, виявлений в житлі та навколо нього, переважно плоскодонний, лощений; в глині є домішка товчених черепашок. З інших знахідок, крім кісток домашніх тварин, слід відмітити кістяні шила, крем'яні скребки та наконечники стріл [2].

Поселення в урочищі Молюхів Бугор біля с. Новоселиці, Чигиринського району, Черкаської області, розташоване на піщаному підвищенні в заплаві по правому березі Тясьмину. Культурні залишки на поселенні залягають трьома відокремленими один від одного горизонтами, з яких два верхні відносяться до епохи міді-бронзи.

У горизонті раннього періоду епохи міді-бронзи виявлено залишки невеликого напівземлянкового житла прямокутної форми (6 × 2,5 *м*), заповненого значною кількістю речових знахідок, переважно уламків посуду з гладкими поверхнями сірого кольору, виготовленого з глини з домішкою товчених черепашок. За формами це — гостродонні горщики з високими прямими або трохи відігнутими вінцями, прикрашені комбінаціями гребінчастого та гусеничного штампа. З інших виробів виявлено кістки диких і домашніх тварин (бика та коня), а також рогову мотику та ніж з ікла дикого кабана.

Поселення одночасне трипільській культурі, але має чітко виражений скотарський, степовий характер. Дослідження цього поселення показують, що в ранній період епохи міді-бронзи в лісостеповому Правобережжі існувало не тільки землеробське трипільське, а й частково скотарське населення, що проникло сюди з степової зони [3].

Пам'ятки так званого ямного типу на території степових та частини лівобережних лісостепових районів України, досліджені за роки радянської влади, представлені великою кількістю курганних поховань та поселень, частина яких має винятково важливе значення для висвітлення історії розвитку скотарського господарства, культури і побуту населення цих районів в ранньому періоді епохи міді-бронзи.

---

[1] А. В. Добровольський, Матеріали до археологічної карти дніпровського Надпоріжжя в межах Запорізької області, Археологія, т. VII, 1952.

[2] Е. Ф. Лагодовская, Михайловское поселение и его историческое значение, КСИА, вып. 4, 1955.

[3] В. Н. Даниленко, Археологические исследования 1956 г. в Чигиринском районе, КСИА, вып. 8 (друкується).

Велика група курганів з похованнями ямного типу в 1951 і 1952 рр. досліджена, зокрема, на р. Молочній між Мелітополем і Великим Токмаком, Запорізької області. Поховання знаходились у звичайних прямокутних ямах, перекритих накатом з дерев'яних колод або великими пісковиковими плитами, доставленими з розташованої поблизу Кам'яної Могили. Кістяки, пофарбовані червоною вохрою, лежали на спині із зігнутими в колінах ногами. Речовий інвентар досить бідний або зовсім відсутній. Лише окремі могили становлять виняток щодо цього. Так, в одній з них було виявлено багато орнаментовану кругло-

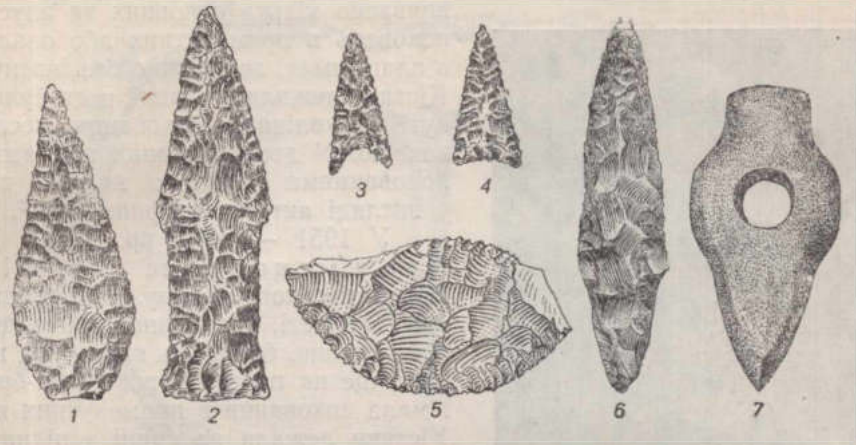

Крем'яний та кам'яний інвентар з поховань ямної та катакомбної культур.

1, 6 — наконечники списів; *2* — кинджал; *3, 4* — наконечники стріл; *5* — кривий ніж; *7* — кам'яний молоток; (*1—6* — Аккермень; *7* — Кут).

донну посудину, кам'яний пест, кістяний гарпун та кістки від покладеної в могилу жертовної м'ясної їжі.

Дуже цікавою була також могила під великим курганним насипом, в якій замість звичайної могильної ями на давній поверхні землі знаходився довгий ящик з кам'яних плит, оточений кільцем з каменів, поставлених на ребро. У кількох місцях навколо ящика на тій же давній поверхні під насипом виявлено кілька жертовних ям з кістками бика.

Значний інтерес становлять знайдені в одній з могил рештки двох дерев'яних коліс із ступицями від арби, виготовлених з суцільного куска дерева. Діаметр їх 62 *см*. Вони свідчать про наявність транспортних засобів та про застосування тяглової сили тварин для транспортних цілей у степових скотарських племен уже в III тисячолітті до н. е.[1].

Одне з поховань ямного типу на р. Молочній було перекрите великою кам'яною плитою у вигляді антропоморфної стели. Ця знахідка остаточно розв'язала спірне питання про час появи антропоморфних кам'яних стел у степовій зоні території України. До недавнього часу їх зв'язували лише з кіммерійським часом, тобто з початком I тисячоліття до н. е.[2].

Курган раннього періоду епохи міді-бронзи, відомий під назвою Сторожової Могили (біля с. Старих Кодаків в околицях Дніпропетровська), з одним основним та двома впускними похованнями ямного типу, був досліджений в 1949 р. Висота його насипу досягала 7 *м*, діа-

---

[1] А. И. Тереножкин, Раскопки курганов в долине р. Молочной в 1952 г., КСИИМК, вып. 63, 1956.

[2] А. И. Тереножкин, Археологические исследования в 1951 г. на территории строительства Молочанского водохранилища, КСИА, вып. 1, 1952.

метр — 48 *м*. Могильні ями, чотирикутні в плані, були перекриті накатом з дерев'яних колод. Кістяки скорчені і пофарбовані. В одній з могильних ям було виявлено рештки двоколісної дерев'яної арби. Курган датується другою половиною III тисячоліття до н. е.[1].

Ямні поховання цього періоду досліджувалися також в ряді курганних могильників нижнього Дніпра в межах Херсонської та Дніпропетровської областей.

У с. Первомаївці, Верхньорогачицького району, Херсонської області, серед поховань різного часу під курганними насипами було виявлено кілька основних та впускних поховань в прямокутних або овальних в плані ямах, переважно без інвентаря. Кістяки лежали на спині, ноги були зігнуті в колінах. Поховання посипані вохрою. У двох курганах над ямними похованнями виявлено кам'яні плити у вигляді антропоморфних стел[2].

Кам'яна антропоморфна стела з ямного поховання. Первомаївка

У 1951 — 1953 рр. в сс. Куті, Мар'янському та Грушівці, Апостолівського району, Дніпропетровської області, розкопано кілька десятків курганів, більшість яких була насипана ще на початку епохи міді-бронзи і мала поховання в прямокутних ямах. Кістяки лежали на спині з піднятими в колінах ногами. У похованнях інколи траплялися гостродонні горщики, орнаментовані по плічках та вінцях відбитками вірьовочки. Чимало кістяків було пофарбовано червоною вохрою[3].

Багато курганних поховань у 1935—1938 рр. було досліджено також в районі Нікополя. Найранішими з них були поховання в прямокутних ямах, перекритих накатом з дерев'яних колод або вкритих очеретом. Кістяки лежали на спині з піднятими в колінах ногами. В окремих похованнях траплялися кам'яні знаряддя та гостродонні посудини, прикрашені відбитками вірьовочки. Більшість курганних насипів була насипана у зв'язку з ямними похованнями, які займали в них центральне положення[4].

Курганні поховання різних періодів епохи міді-бронзи, у тому числі і ямного типу, досліджувались за останні роки і в ряді інших пунктів нижнього Дніпра[5].

---

[1] О. І. Тереножкін, Курган Сторожова Могила, Археологія, т. V, 1951.

[2] Г. Т. Титенко, Каменная стела из с. Первомаевки, КСИА, вып. 5, 1955; В. И. Канивец, Курган раннего бронзового века у с. Первомаевки на Херсонщине, КСИА, вып. 5, 1955.

[3] Д. Т. Березовец, Раскопки курганов у с. Кут, Днепропетровской области, КСИА, вып. 4, 1955.

[4] Л. Д. Дмитров, Археологічне вивчення Нікопольщини в 1935—1936 рр., Наукові записки Інституту історії і археології України, кн. II, К., 1946, див. також Археологія, т. III, 1950; Б. Н. Граков, Археологические раскопки близ Никополя, ВДИ, 1939, № 1.

[5] А. В. Добровольский, Археологические исследования на территории строительства Каховской ГЭС в 1951 г., КСИА, вып. 1, 1952.

Поховання ямного типу траплялися також у великих курганних могильниках біля сіл Кічкаса та Привільного в дніпровському Надпоріжжі [1].

Особливу групу поховальних пам'яток раннього та середнього періодів епохи міді-бронзи (і навіть більш пізніх) становлять так звані кам'яні закладки, зосереджені переважно в дніпровському Надпоріжжі та на нижньому Дніпрі. Вони належали місцевому скотарсько-риболовському населенню, яке жило в цих районах на протязі тривалого часу.

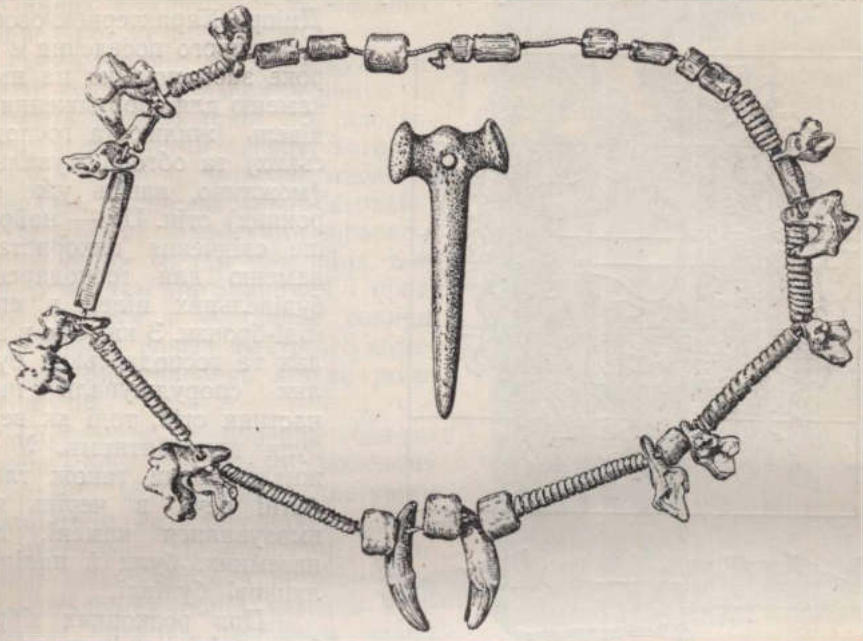

Кістяні прикраси та шпилька з ямного поховання. Кут.

Кам'яні закладки заміняли собою курганні насипи, властиві для інших степових районів. Поява їх в Надпоріжжі пояснюється наявністю тут каменю, який дуже рано почали використовувати як будівельний матеріал, спочатку для поховальних споруд, а згодом і для спорудження жилих та господарських будівель.

Кам'яні закладки у вигляді невеликих вимосток з дрібного (рідко великого) каміння, округлі або квадратної форми, влаштовувалися над похованнями, що знаходилися в грунтових ямах, кам'яних ящиках і навіть просто на давній поверхні. Інколи групи невеликих вимосток зливалися в одну, утворюючи велику вимостку з багатьма, нерідко різночасними похованнями.

Поряд з вимостками (закладками), під якими знаходилися поховання, були вимостки і без поховань. Вони мали, мабуть, культове значення і створювалися, можливо, на честь членів роду, що загинули десь в інших місцях (кенотафи). Закладки без поховань переважно мають характер кромлехів округлої форми.

Кам'яні закладки з похованнями та кромлехи досліджувалися у 1927—1929 та 1946—1947 рр. у багатьох пунктах дніпровського Над-

[1] Рукописні звіти зберігаються в Науковому архіві Інституту археології АН УРСР.

поріжжя. Вони становлять характерну групу пам'яток цього району, що побутували на протязі кількох історичних епох [1].

Значну групу пам'яток раннього періоду епохи міді-бронзи, дослідження яких вперше здійснене за роки радянської влади, становлять залишки поселень. Найбільше значення з них має велике за розмірами і широко досліджене у 1952 — 1955 рр. поселення на нижньому Дніпрі біля с. Михайлівки, Ново-Воронцовського району, Херсонської області, розташоване на високому правому березі р. Підпільної — протоки Дніпра. Характерною особливістю цього поселення є широке застосування на ньому каменю для спорудження будівель (жилих та господарських) та обгороджувальних (можливо, навіть уже оборонних) стін. Це — найраніше свідчення використання каменю для господарських будівельних цілей в епоху міді-бронзи. З каменю в житлах та господарських будівлях споруджували нижні частини стін, тоді як верхні були глинобитними. У цих житлах були також глинобитні печі, в черінь яких вмазувалися камені. Крім наземних, були й напівземлянкові будівлі.

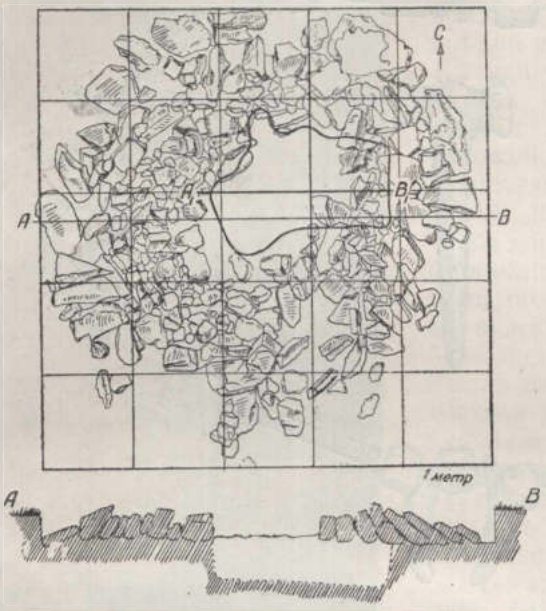

Кам'яна закладка. Тавілжаний острів.

При розкопках зібрано багато різноманітних речових знахідок — глиняного посуду, крем'яних виробів (кинджали, ножі, скребки, наконечники списів), кам'яних зернотерок, шліфованих просвердлених сокир, кістяних та рогових мотик, гарпунів, шил, виробів з міді (шила, ножі, вістря та ін.), а також кісток домашніх (бик, вівця, коза, кінь, свиня) і диких тварин.

Глиняний посуд з поселення (горщики) має переважно яйцевидну форму з високими прямими або трохи відігнутими назовні вінцями. Посудини прикрашені орнаментом у вигляді відбитків вірьовочки, гребінчастого штампа, гусеничкн, пальцьових вдавлин та защипів.

Матеріали, зібрані на поселенні, свідчать про осілість окремих груп степового населення півдня УРСР в ранній період епохи міді-бронзи і про скотарсько-землеробський характер їх господарства. Дослідження Михайлівського поселення, розкопаного на великій площі, є одним з важливих досягнень українських археологів за останні роки [2]. На площі

---

[1] О. Ф. Лагодовська, Кам'яні закладки Надпоріжжя, АП, т. II, 1949; А. В. Добровольський, Кам'яні закладки в околицях Тавілжаного острова, АП, т. II, 1949.

[2] Е. Ф. Лагодовская, Михайловское поселение и его историческое значение, КСИА, вып. 4, 1955; М. Л. Макаревич, Раскопки первого Михайловского поселения, там же; О. Г. Шапошникова, Раскопки второго Михайловского поселения, там же; А. И. Шевченко, Фауна поселения эпохи бронзы в с. Михайловке на нижнем Днепре, КСИА, вып. 7, 1957.

поселення виявлено поховання ямного типу з гостродонним горщиком, прикрашеним по вінцях і плічках відбитками вірьовочки [1].

Поселення, аналогічне до Михайлівського, досліджувалося у 1953 р. в урочищі Скеля-Каменоломня біля с. Волоського на південь від Дніпропетровська. Воно розташоване на високому скелястому останці правого берега Дніпра, відділеному від нього вузькою протокою. При розкопках на поселенні виявлено залишки кам'яної огорожувальної стіни та ряду кам'яних фундаментів від жилих будівель, розташованих паралельно до цієї стіни.

Залишки кам'яної стіни. Поселення початку епохи міді-бронзи Михайлівка на нижньому Дніпрі.

Серед речових знахідок були численні уламки різноманітного за формами (гостродонні та плоскодонні) і розмірами посуду, виготовленого з глини з домішкою товчених черепашок і багато орнаментованого (переважно відбитками вірьовочки), а також кістки домашніх тварин, різні кам'яні знаряддя і предмети озброєння — бойові сокири, наконечники списів та стріл. З кістяних виробів знайдено кілька рогових мотик.

Поселення в урочищі Скеля-Каменоломня належало родовому колективу, що займався пастушим скотарством на навколишніх степових просторах. На поселенні знаходилися майстерні для виготовлення з кристалічних порід каменю шліфованих знарядь, головним чином бойових сокир-молотів, які знайдені при розкопках в різних стадіях обробки. Багато зустрінуто також кам'яних циліндричних висвердлків, що утворювалися під час свердління кам'яних знарядь пустотілим свердлом.

Знахідки на поселенні в урочищі Скеля-Каменоломня уламків ямково-гребінчастого посуду, характерного для пізньонеолітичних стоянок лівобережного Полісся, свідчать про певні зв'язки степових скотарських та поліських мисливсько-риболовських племен [2].

Близьким до описаних вище пам'яток є поселення в с. Любимівці, Дніпропетровського району, невеликі розвідкові розкопки на якому були проведені у 1953 р. [3].

До раннього періоду епохи міді-бронзи в дніпровському Надпоріжжі відносяться також поселення в урочищі Стрільча Скеля (верхній горизонт) та на островах Похилому, Перун та ін., досліджені у 20 та 40-х роках [4].

---

[1] Е. Ф. Лагодовская, М. Л. Макаревич, О. Г. Шапошникова, Раскопки Михайловского поселения в 1954 г., КСИА, вып. 5, 1955.

[2] В. Н. Даниленко, О ранних звеньях степных восточноевропейских культур шнуровой керамики, КСИА, вып. 4, 1955; О. Г. Шапошникова, Поселение раннебронзового времени у с. Волошского, КСИИМК, вып. 67, 1957.

[3] Дослідження О. Г. Шапошникової.

[4] Дослідження А. В. Добровольського, П. І. Смолічева та В. М. Даниленка; звіти зберігаються в Науковому архіві Інституту археології АН УРСР.

Значна група курганних поховань та поселень різних періодів епохи міді-бронзи, починаючи з так званих ямних поховань, досліджувалась у 1951—1952 рр. на Інгульці в районі с. Снігурівки, Миколаївської області, у зв'язку з будівництвом Інгулецької зрошувальної системи та на-

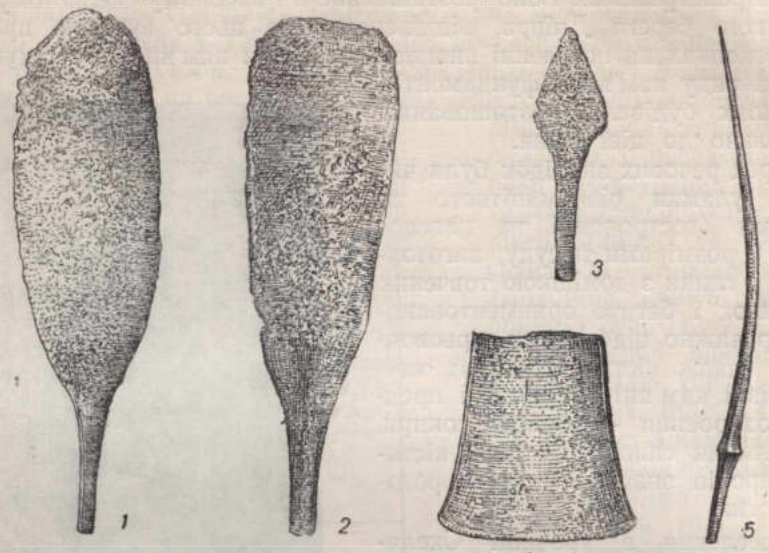

Мідні вироби з Михайлівського поселення.

1, 2 — наконечники списів; *3* — наконечник дротика; *4* — уламок сокири; *5* — шило.

сосних станцій. На ряді поселень біля сіл Снігурівки, Ново-Кондакового, Афанасіївки та ін. виявлено залишки наземних жител, для спорудження яких використовували вапняк [1].

Кілька поселень раннього періоду епохи міді-бронзи, відомих під назвою пам'яток мар'янівської культури, в різний час було досліджено в районі м. Путивля, Сумської області.

Посудина з ямного поховання. Михайлівка.

Одне з них (біля с. Мар'янівки, Путивльського району) вивчалося у 1929 р. Дослідження показали, що на поселенні можна виділити два комплекси знахідок. Раніший з них представлений посудинами макітроподібних форм з розширеним доверху корпусом, трохи відігнутими вінцями та маленьким дном. Посудини прикрашені по всій поверхні відбитками вірьовочки та круглими ямками. Цей керамічний комплекс супроводився кварцитовими знаряддями (тесла, клиновидні сокири, скребки). Пізніший комплекс представлений посудинами, орнаментованими відбитками зубчастого штампа, ямками, прокресленими заглибленими лініями та насічками-вдавлинами, розташованими у вигляді ялинки. Їх супроводили окремі вироби з кременю [2].

[1] Дослідження Л. М. Славіна та ін.; звіти та речові матеріали зберігаються в Інституті археології АН УРСР.

[2] М. Я. Рудинський, Мар'янівська стація, Антропологія, т. III, К., 1930; Я. М. Моравчевський, Кераміка Мар'янівської стації, там же.

Друге аналогічне поселення знаходиться в урочищі Городок біля с. Волинцевого, Путивльського району. Воно розташоване на невеликому піщаному підвищенні в заплаві Сейму, і на ньому виявлено залишки вогнищ, влаштованих в невеликих заглибинах круглої та овальної форми. Біля вогнищ знаходилися скупчення глиняного посуду, переважно макітроподібних форм, доброго випалу, виготовленого з глини з домішкою піску. Посудини орнаментовані по всій поверхні рядами наколів, які чергуються з відбитками вірьовочки. За характером орнаментації посуд цього поселення, як і Мар'янівського, має багато спільних рис з посудом пізньоеолітичних поселень цього ж поліського району [1].

Поселення раннього періоду епохи міді-бронзи на Сіверському Дінці (Студенок V) у 1951 р. досліджувалося біля с. Студенка, Красно-лиманського району, Сталінської області. На поселенні виявлено залишки трохи заглибленого в землю житла та незначну кількість уламків глиняного посуду, прикрашеного заглибленим орнаментом, крем'яні наконечники стріл та списів, бронзову підвіску, точильні камені та ін. [2].

СЕРЕДНІЙ ПЕРІОД ЕПОХИ МІДІ-БРОНЗИ

Середній період епохи міді-бронзи (перша половина та середина II тисячоліття до н. е.) в степових районах України часто називають катакомбним часом. Свою назву він дістав від поховальних споруд — катакомб — в курганах скотарських племен. В інших районах України до цього періоду відносяться пам'ятки (поховання та поселення) інших типів і культур.

Катакомби являли собою земляні підбої-камери, вириті в одній із стінок могильної ями. Вхід з ями до катакомби закривався деревом або кам'яними плитами.

Для поховань в катакомбах цього періоду (їх влаштовували і в пізніші епохи) типові скорчені кістяки, що лежать на боці, густо засипані червоною вохрою. Поховання супроводяться плоскодонними глиняними посудинами горщиковидних форм, прикрашеними на поверхні відбитками вірьовочки у вигляді різних геометричних фігур, найчастіше кругів, кам'яними знаряддями (просвердлені сокири, наконечники стріл і дротиків, булави, ножі), бронзовими ножами, шилами і шпильками, кістяними знаряддями і прикрасами та кістками домашніх тварин від жертовної їжі. Трапляються також зерна проса.

За роки радянської влади, крім курганів катакомбної культури, вивчалися також і поселення, які за дореволюційних часів були зовсім невідомі [3].

Деякі радянські археологи вважають, що катакомбна культура є продовженням ямної культури [4] і, можливо, належала одному й тому ж скотарському населенню на різних етапах його історичного розвитку.

Найбільшу групу пам'яток катакомбного часу в степових районах України становлять саме характерні для нього поховання у камерах-катакомбах під курганними насипами. Катакомбні у власному розумінні цього слова кургани, як правило, насипалися поруч з більш ранніми, ямними курганами. Крім того, слід зазначити, що катакомбні поховання

---

[1] С. С. Березанская, Исследование поселений эпохи бронзы и раннего железа на Сейме, КСИА, вып. 4, 1955.

[2] Д. Я. Телегін, Дослідження поселень епохи бронзи на Дінці, АП, т. VI, 1956.

[3] Т. Б. Попова, Племена катакомбной культуры, Труды ГИМ, вып. 24, М., 1955.

[4] О. А. Кривцова-Гракова, Генетическая связь ямной и катакомбной культуры, Труды ГИМ, вып. VIII, М., 1938.

дуже часто влаштовувалися в насипах більш ранніх курганів з ямними похованнями, внаслідок чого тепер майже всі курганні могильники в степових та почасти лівобережних лісостепових районах мають змішаний, переважно ямно-катакомбний характер (насипи курганів епохи міді-бронзи пізніше використовувалися також іншими племенами — скіфами, сарматами, печенігами, половцями). Кількість катакомбних поховань значно більша, ніж ямних, і вони багатші за складом поховального ін-

Посуд з поховання катакомбної культури на р. Чингулі. Запорізька область.

вентаря. Це є доказом зростання чисельності степового скотарського населення та нагромадження багатств у руках родоплемінної верхівки. У катакомбах бувають вже й парні поховання чоловіка з жінкою, причому кістяки жінок часто мають сліди ударів металевою зброєю, що були причиною їх смерті. Подібні факти вказують на значний рівень розвитку патріархального родового ладу в скотарського населення того часу, при якому померлих чоловіків повинні були супроводити в могилу залежні від них жінки.

Катакомбні поховання (основні і впускні) становлять переважну більшість поховань в усіх досліджуваних за роки радянської влади курганних могильниках епохи міді-бронзи на р. Молочній, Інгульці, біля сіл Первомаївки, Кута, Грушівки, Мар'янського, в м. Нікополі та його околицях — на нижньому Дніпрі, а також на Сіверському Дінці[1], в дніпровському Надпоріжжі та багатьох інших районах.

Крім значної кількості поховальних пам'яток (курганів), за роки радянської влади в різних районах України досліджено також ряд поселень катакомбного часу. Одне з таких поселень, відомих під назвою поселень з багатоваликовою керамікою, досліджувалось у 1954 р. на

[1] С. Локтюшев, Доисторический очерк Средней Донеччины, Луганск, 1930.

нижньому Дніпрі біля с. Бабиного, Верхньорогачицького району, Херсонської області. Воно розташоване на прибережній ділянці другої надзаплавної тераси р. Конки — протоки Дніпра. Культурний шар залягає на глибині 0,5—1 *м* від поверхні. На поселенні виявлено залишки напівземлянкового та глинобитного наземного жител, розташованих одне біля одного. Нижня, заглиблена частина напівземлянки мала розміри 5×8 *м*. На земляній підлозі виявлено залишки двох вогнищ та багато речових матеріалів — мідні пронизки і шила, кістяні долота і проколки,

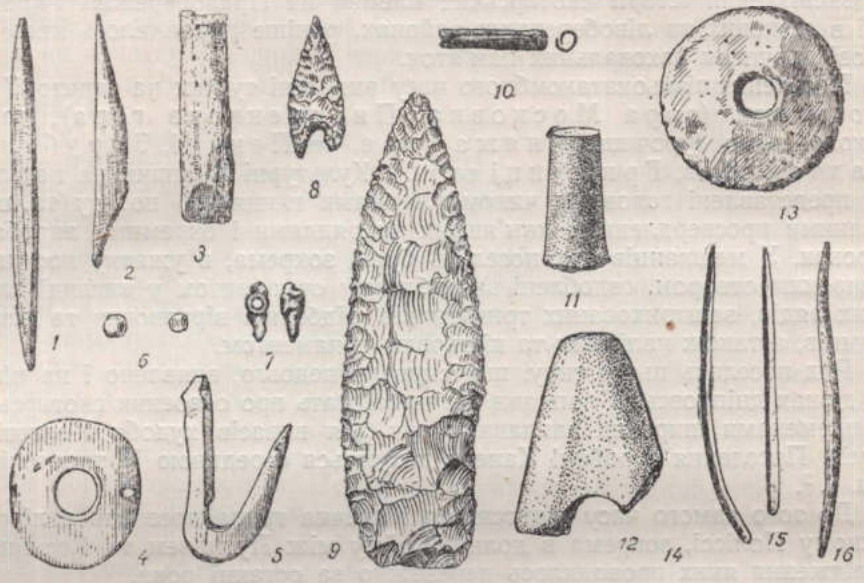

Інвентар з пізньокатакомбного поселення Бабине III на нижньому Дніпрі.

1, 2 — кістяні проколки; *3* — кістяне долото; *4* — кістяне кільце; *5* — риболовний гачок; *6, 7* — фаянсові намистини; *8* — крем'яний наконечник стріли; *9* — крем'яний наконечник списа; *10* — мідна пронизка; *11* — виверток з просвердленої кам'яної сокири; *12* — уламок просвердленої кам'яної сокири; *13* — глиняне пряслице; *14—16* — мідні шила.

крем'яні ножі і наконечники стріл, просвердлені шліфовані сокири-молоти, кістки тварин і риб, а також уламки глиняного посуду.

На місці наземного житла виявлено залишки глиняних стін, що впали на землю при його зруйнуванні. Товщина їх дорівнювала 0,25—0,3 *м*, висота — понад 2 *м*. Вивчення розвалу житла показало, що воно мало прямокутну в плані форму і розміри 8×3,3 *м*. Стіни будувалися з дерев'яних стовпів, простір між якими заповнювався глиняними вальками. Підлога житла була земляною. На ній знаходилися відкриті вогнища. Навколо житла зібрано багато уламків глиняного посуду, кісток домашніх тварин, а також вироби з кості, кременю та каменю. Посуд — плоскодонний, глина — з домішкою піску. Поверхня посудин буває різного кольору залежно від випалу, інколи лощена. За орнаментацією посуд може бути поділений на кілька груп — неорнаментований, орнаментований пальцьовими відтисками, валиком з пальцьовими відтисками, відбитками вірьовочки, косими насічками, багатьма валиками та ін. Кістяні вироби представлені проколками, шилами, риболовними гачками; кам'яні — грузилами, точильними каменями, зернотерками, розтиральниками; крем'яні — скребками, наконечниками стріл, відбійниками та ін.

Значну групу виробів з каменю становлять просвердлені шліфовані сокири-молоти, виготовлення яких провадилось на поселенні. Про це

свідчать знахідки численних висвердлків та бракованих екземплярів знарядь. Кістки домашніх тварин, зібрані при розкопках поселення, належать бику, вівці, свині, козі та собаці. Рештки диких тварин представлені кістками кабана, зайця, птахів та риб. Поселення датується пізньокатакомбним часом, тобто серединою II тисячоліття до н. е.[1].

Група так званих пізньокатакомбних поселень кінця середнього періоду епохи міді-бронзи в районі Канева на середньому Дніпрі була обслідувана у 1945 р. Важливе значення цих досліджень полягає в тому, що висвітлення історії скотарських племен на Правобережжі України, як і в степових та лівобережних районах, раніше провадилось лише на основі вивчення поховальних пам'яток.

Поселення пізньокатакомбного часу виявлені тут як на території самого Канева (гора Московка, Пилипенкова гора), так і навколо нього (урочище Княжа гора, сс. Пекарі, Зарубинці, Трахтемирів, Грищинці та ін.). Культурні залишки на поселеннях представлені головним чином уламками глиняного посуду та шліфованими просвердленими кам'яними знаряддями і окремими виробами з бронзи. У мешканців цих поселень були, зокрема, в ужитку посудини з широким отвором, оздоблені заглибленим орнаментом у вигляді ялинкових рядів, заштрихованих трикутників, відбитків вірьовочки та різних штампів, а також наліпним та нігтьовим орнаментом.

Ряд поселень цього типу, що існували недовго, виявлено і на піщаних дюнах дніпровської заплави. Вони свідчать про освоєння скотарськими племенами широких заплавних лук для випасів худоби і заготівлі кормів. Поселення в районі Канева датуються серединою II тисячоліття до н. е.[2].

До того самого часу відноситься і значна група поселень в лівобережному Поліссі, зокрема в долині Сейму між Путивлем та Сосницею, дослідження яких провадилось переважно за останні роки.

Одне з таких поселень з багатоваликовою керамікою досліджувалось у 1953 р. в урочищі Городок біля с. Волинцевого, Путивльського району. При розкопках виявлено залишки жител розмірами 8×4 *м* та багато речових знахідок — кам'яних виробів (крем'яні наконечники стріл і списів, кам'яні просвердлені молотки, кварцитові сокири-клини та ін.) і уламків глиняного посуду. Останні належали гостроребериим горщикам, прикрашеним наліпними валиками і прокресленими лініями, розташованими у вигляді ялинки або паралельними рядами, та тонкостінним посудинам банковидної форми, орнаментованим по всій поверхні врізними лініями, наколами та смугами дрібнозубчастого штампа. Це поселення за рядом ознак у керамічному комплексі має багато спільного з описаним вище поселенням Бабине III на нижньому Дніпрі і відноситься до пізньокатакомбного часу, тобто до кінця середнього періоду епохи міді-бронзи.

Друге таке поселення в околицях того ж с. Волинцевого знаходилось в урочищі Попова Левада на боровій терасі правого берега Сейму. Тут також було виявлено сліди житла досить значних розмірів (11×8,5 *м*), глинобитного вогнища та кількох ямок від стовпів, що підтримували покрівлю житла. Для глиняного посуду цього поселення характерні банковидні посудини, орнаментовані гладким валиком, наколами та зубчастим штампом, а також гостроребериі горщики з валиковою та лінійною орнаментацією. На місці житла знайдено кілька кварцитових сокир-клинів та матрицю для відливки мідної сокири.

---

[1] А. В. Добровольский, Поселение бронзового века Бабино III, КСИА, вып. 7, 1957.

[2] Т. С. Пассек, Пороська археологічна експедиція 1945 р., АП, т. I, 1949.

Багато поселень середнього періоду епохи міді-бронзи на Сеймі та Десні виявлено і частково досліджено в районі с-ща Сосниці, Чернігівської області, та на Десні — в районі Чернігова. Вони свідчать про значне зростання кількості населення в епоху міді-бронзи, яке починає переходити і в поліських районах від полювання і риболовства до скотарського господарства [1].

Ряд пам'яток середнього періоду епохи міді-бронзи, одночасних катакомбним пам'яткам лівобережного Лісостепу та степової зони, досліджено також в правобережному Поліссі та західних областях України. В лісостеповій зоні Правобережжя і частині південного Полісся на початку середнього періоду епохи міді-бронзи жили ще пізньотрипільські племена. У цих районах є лише пам'ятки пізньокатакомбного часу.

Два курганні могильники того часу з трупоспаленнями і трупопокладеннями досліджувались у 1927 р. на місці згадуваної вище неолітичної стоянки в урочищі Піщаному біля с. Народичів на Житомирщині.

В одному з них, більш ранньому, під невеликими курганними насипами виявлено значні за площею (5×3,5 *м*) неглибокі ями із слідами вогнищ, на яких спалювались трупи померлих. Поховання супроводилися уламками (часто досить значних розмірів) глиняного посуду, глиняними пряслицями, крем'яними наконечниками стріл, обробленими ретушшю з обох боків, глиняними грузилами для риболовних сіток та іншими предметами. Серед глиняного посуду переважали широко- та вузькогорлі глечикоподібні і макітроподібні посудини, миски кулястої форми та кухлики. Посуд орнаментований заглибленим орнаментом у вигляді різних комбінацій прямих, ламаних та хвилястих ліній і наколів.

У другому могильнику, що відноситься до кінця епохи міді-бронзи, подібно до першого, спалені трупи померлих знаходяться також у значних за розмірами (3,5×2 *м*) неглибоких ямах під невисокими насипами і супроводяться численним інвентарем — виробами з бронзи та уламками глиняного посуду. Останні належали невеликим горщикам з коротким горлом, прикрашеним нарізками, ямково-гребінчастим орнаментом і гусеничками, та глечикоподібним посудинам з ямковим орнаментом на горлі. Серед виробів з бронзи слід відмітити шпильки із спіральними головками та кельт [2].

До середнього періоду епохи міді-бронзи відносяться також поселення, могильники та поховання, відомі в археологічній науці як пам'ятки культури шнурової кераміки (назва походить від орнаментації посуду відбитками вірьовочки-шнура), пам'ятки комарівської культури та мегалітичні пам'ятки. Всі вони поширені переважно на території Правобережної України від Дністра до середнього Дніпра та в західних областях республіки.

З пам'ятками культури шнурової кераміки пов'язуються племена, які вважаються одними з попередників слов'ян, в тому числі східних, але вивчені вони ще дуже мало.

Одне з поселень цієї культури було досліджене у 1955 р. біля с. Ставка, Теремнівського району, Волинської області. Воно знаходилося на високому мисі правого берега р. Стиру і складалося з жител

---

[1] С. С. Березанская, Исследование поселений эпохи бронзы и раннего железа на Сейме, КСИА, вып. 4, 1955; її ж, Пам'ятки періоду середньої бронзи на Десні та Сеймі, Археологія, т. XI, 1957.

[2] І. Ф. Левицький, Стація в ур. Піщаному біля Народич, Антропологія, т. IV, К., 1931, стор. 226—232.

напівземлянкового типу. Одне з таких жител (розмірами 3,5×2 *м*) мало овальну в плані форму. Речові знахідки в житлах і навколо них та в спеціальних господарських ямах були досить численні.

Глиняний посуд, виготовлений з глини з домішкою шамоту та зерен кварцу, представлений амфорами з ручками кількох типів, широкогорлими та вузькогорлими посудинами, глибокими чашами та мисками, кубками та ін. Посуд орнаментований відбитками вірьовочки, довгастими рельєфними виступами та різноманітними за формами заглибинами. Вірьовочний та заглиблений орнамент часто комбінуються разом. З крем'яних виробів зібрано багато ножів, свердел, нако-

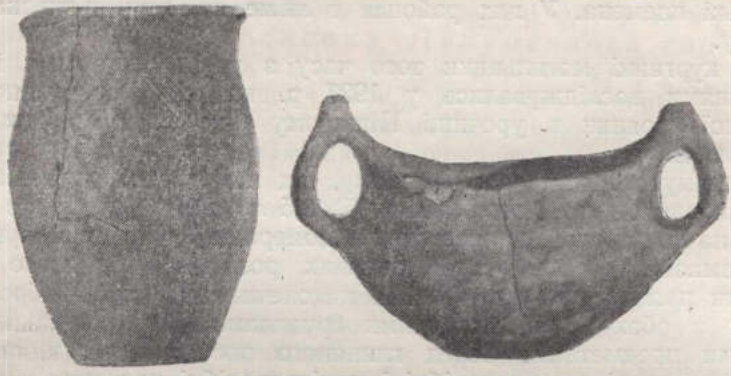

Глиняний посуд з Войцехівського могильника.

нечників стріл, сокир, відбійників, наконечників списів та ін. З рогу та кості виготовлялись проколки, шила, голки, долота, а також прикраси, циліндричні пронизки з кісток птахів, підвіски з іклів дикого кабана, зуби-підвіски та ін. Траплялися також підвіски з черепашок. З каменю були виготовлені зернотерки, сокири-молоти з виїмкою для прив'язування та ін.

На площі поселення знаходилось і поховання, що належало до тієї самої культури. Скорчений кістяк виявлений в ямі. Серед похованого інвентаря були уламки глиняного посуду та крем'яні вироби.

Поселення і поховання датуються серединою II тисячоліття до н. е.[1]. Цікаву групу пам'яток на цій великій території становлять курганні могильники так званого комарівського типу (від могильника в с. Комарові, Галицького району, Станіславської області) із скорченими кістяками. Один з таких могильників у 1924 і 1948 рр. досліджувався в с. Колосівці (кол. Войцехівці), Полонського району, Хмельницької області. Могильник знаходився на мисі підвищеного лівого берега р. Случі і налічував кілька груп невисоких курганів (до 1,5—2,5 *м* висотою і з обводом насипу 40—50 *м*).

Поховання в невеликих ямах під насипами були переважно одиночними; парні та групові були дуже рідкі. Хоча ці курганні поховання одночасні катакомбним похованням в степових курганах, в них, проте, кістяки не пофарбовані червоною вохрою, а парні поховання завжди різночасні і не зв'язані між собою. Поховання супроводилися значною кількістю речей — глиняного посуду, виробів з каменю та бронзи. Глиняний посуд представлений великими тюльпановидними горщиками, глечиками різних розмірів, банковидними посудинами, миска-

[1] Ю. Н. Захарук, Новое поселение культуры шнуровой керамики на Волыни, КСИА, вып. 7, 1957.

ми, чашками та вазами з двома ручками. Посуд грубий товстостінний, випалений слабо і нерівномірно, плоскодонний, орнаментований заглибленим орнаментом у вигляді борозенок, розміщених на різних частинах посудин і в різних напрямках, або горизонтальним ребром на корпусі.

З бронзових виробів у похованнях виявлено лише прикраси — шийні гривни з товстого дроту, ножні і ручні спіральні браслети з тонкого дроту, фібули із спіральними щитками, шпильки, бляшки та ін. З кременю були зроблені наконечники стріл, знайдені в чоловічих похованнях (бронзові прикраси знаходились переважно в жіночих похо-

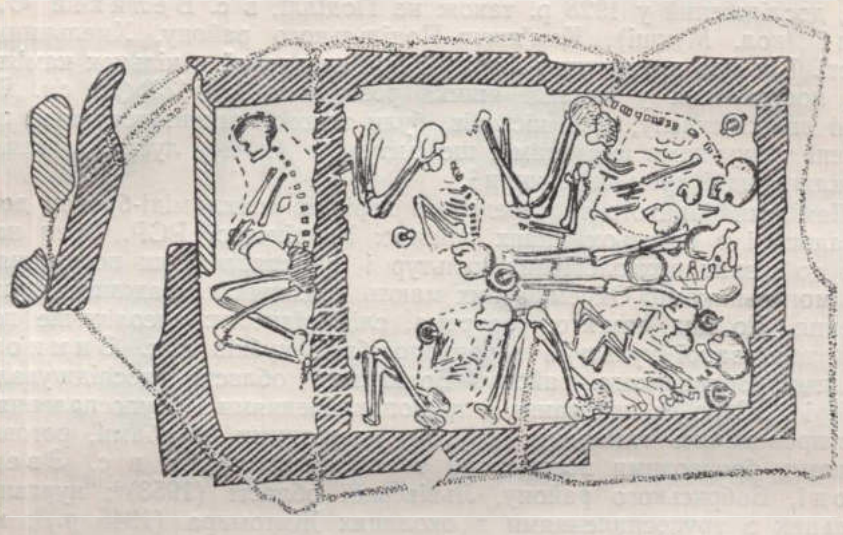

Поховальний кам'яний склеп мегалітичної культури. Колодяжне.

ваннях). Могильники цього типу належали певній групі стародавнього населення Правобережжя епохи міді-бронзи, яке займало значну територію України від Дністра майже до Дніпра, включаючи і частину районів, що були раніше зайняті трипільськими племенами [1]. Племена комарівської культури також вважаються одними з попередників слов'ян.

На території Волині, Поділля та західних областей Української РСР досліджено також ряд мегалітичних пам'яток — поховань в кам'яних ящиках (склепах). Кістяки в таких похованнях завжди скорчені і нерідко пофарбовані червоною вохрою. Вони супроводились крем'яними, добре відшліфованими, клиновидними гострими сокирами, глиняним посудом, глиняними пряслицями, кістками тварин та дрібними прикрасами з міді. Посуд буває як гостродонний, так і плоскодонний, горщиковидних форм, прикрашених по горлу та плічках заглибленим орнаментом у вигляді трикутників, заповнених сіточкою і обернутих донизу своїми вершинами, у вигляді вертикальних насічок або трикутних фестонів, що імітували риб'ячу луску, розміщених на плічках посудин. Окремі посудини мають на плічках по кілька невеликих вушок.

Поховання в кам'яних ящиках на поверхні не мають ніяких ознак, виявляються лише випадково під час земляних робіт і тому вивчені ще

---

[1] О. Ф. Лагодовська, Войцехівський могильник бронзової доби на Волині, Археологія, т. II, 1948; О. Ф. Лагодовська та Ю. М. Захарук, Нові дослідження Войцехівського могильника, АП, т. VI, 1956.

дуже мало. Одне з найцікавіших мегалітичних поховань такого роду було виявлене і досліджене у 1924 р. біля с. Колодяжного, Дзержинського району, Житомирської області. Склеп розмірами 2,2 × 1,28 *м* складався з двох камер — більшої, в якій було виявлено 10 кістяків, та меншої, в якій знаходився лише один кістяк. Кістяки були скорчені і інтенсивно пофарбовані червоною вохрою. Вони супроводилися глиняним посудом з плоским та округлим дном, крем'яними шліфованими сокирами клиновидних форм, долотом, наконечниками стріл та прикрасами із ікол дикого кабана [1]. Склеп був усипальнею для цілої сім'ї.

Близький до попереднього кам'яний склеп, але значно менших розмірів, досліджений у 1928 р. також на Поділлі, в с. Великій Слобідці (кол. Мукші), Кам'янець-Подільського району, Хмельницької області. Він мав прямокутну форму і був складений з кількох кам'яних плит, поставлених у вигляді ящика розмірами 158×73×78 *см*. Всередині ящика-склепу, крім кістяків, були також глиняні посудини, прикрашені трикутними фестонами, що імітували риб'ячу луску, та шліфовані клиновидні крем'яні сокири [2].

Пам'ятки раннього та середнього періодів епохи міді-бронзи досліджувались і в багатьох інших районах Української РСР. Вони належали до різних археологічних культур і представлені як поселеннями, так і могильниками. Окремі з них мають надзвичайно важливе наукове значення. До цих пам'яток, зокрема, слід віднести: енеолітичне поселення так званої культури воронкоподібних кубків в с. Зимному, Володимир-Волинського району, Волинської області (досліджувалося в 1951 і 1952 рр.)[3]; поховання з трупопокладеннями і трупоспаленнями, що супроводились глиняним посудом, крем'яними виробами, роговими мотиками, бронзовими предметами та кістками тварин, в с. Звенигороді, Бобркського району, Львівської області (1953)[4]; курганний могильник з трупоспаленнями в околицях Житомира (1945 р.)[5]; курганний могильник на р. Чингулі, що протікає у Великотокмацькому районі, Запорізької області (1950 р.)[6]; сліди пам'яток катакомбної та пізніших культур епохи міді-бронзи на Керченському півострові (1950 р.)[7]; багато курганів та кілька поселень в околицях Сімферополя в Криму, розкопаних у зв'язку із спорудженням Сімферопольського водоймища на р. Салгирі (1953 і 1954 рр.)[8], та ін.

ПІЗНІЙ ПЕРІОД ЕПОХИ МІДІ-БРОНЗИ

Пізній період епохи міді-бронзи (кінець II та початок I тисячоліття до н. е.) в степових районах України називають інколи зрубним часом. Назва походить від поховальних споруд під курганними насипа-

[1] І. Ф. Левицький, Домовина кінця неолітичної доби на побережжі середньої течії р. Случі (с. Колодяжне на Волині), Записки ВУАК, т. I, К., 1931; його ж, Пам'ятки мегалітичної культури на Волині, Антропологія, т. II, К., 1929.

[2] Є. Сіцінський, Матеріали до археології Західного Поділля, Записки ВУАК, т. I, К., 1931.

[3] Ю. Н. Захарук, Поселение энеолитического времени в с. Зимно, Волынской области, КСИА, вып. 4, 1955.

[4] И. К. Свешников, Исследование в с. Звенигород, Львовской области, КСИА, вып. 4, К., 1955.

[5] Є. В. Махно, Дві пам'ятки бронзової доби в басейні р. Тетерева, АП, т. II, 1949.

[6] В. Ф. Пешанов, Результати археологічних робіт на Чингулі в 1950 р., АП, т VI, 1956.

[7] И. Т. Кругликова, Памятники эпохи бронзы из Киммерика, КСИИМК, вып. XLIII, 1952.

[8] П. Н. Шульц и А. Д. Столяр, Курганы эпохи бронзы в долине р. Салгир, КСИИМК, вып. 70, 1957.

ми — зрубів або настилів з дерев'яних колод. Вони відомі в Донбасі та Приазов'ї.

Кістяки в зрубах були скорчені і пофарбовані червоною вохрою. Вони супроводяться переважно банковидними глиняними посудинами, бронзовими кинджалами, серпами, браслетами та іншими виробами. Зрубні поховання залишені скотарсько-землеробськими племенами [1].

У степових районах Подніпров'я, лісостеповій та поліській зонах у той період були поширені пам'ятки, відмінні від зрубних, що належали іншим племенам.

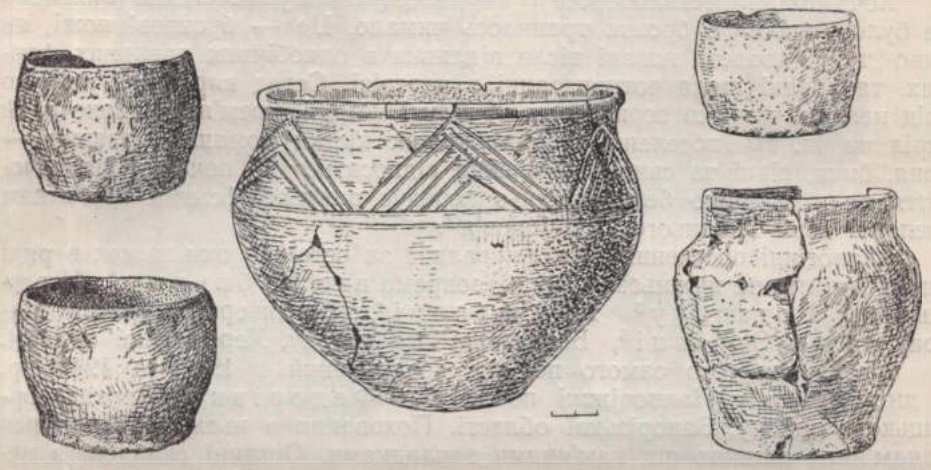

Глиняний посуд з курганних поховань зрубної культури. Переможне.

Пізній період епохи міді-бронзи на території України мав дуже важливе значення в історії її стародавнього населення, як період формування найдавніших етнічних масивів. Прикладом їх може бути найдавніша у степових районах етнічна спільність, відома під назвою кіммерійців. У лісостепових районах також складається великий етнічний масив, що пізніше (на початку залізного віку) виступив у вигляді значної групи землеробсько-скотарських племен скіфського періоду, значна частина яких, напевно, вже була слов'янською.

Дослідження пам'яток пізнього періоду епохи міді-бронзи провадилось головним чином за післявоєнні роки. Воно дало вже досить значні наукові результати. Зазначені пам'ятки тепер широко відомі як в степовій, так і лісостеповій зонах території республіки.

Одне з поселень самого кінця епохи міді-бронзи, яке, можливо, належало кіммерійцям, знаходилось на північному березі Білозерського лиману в с-щі Кам'янці-Дніпровській, районному центрі Запорізької області. Досліджувалось воно у 1947 р.

В результаті розкопок виявлено залишки напівземлянкового житла досить значних розмірів (ширина 11 *м* при значно більшій довжині) з кількома зруйнованими вогнищами з каменю, розташованими по його довгій осі. Залишки вогнищ були і поза межами житла. Поруч із житлом знаходився зольник (попелище) значних розмірів, золою з якого була засипана і частина заглибини житла. Це свідчить про те, що зольник був насипаний мешканцями інших жител уже після того, як досліджуване житло було покинуте його мешканцями.

[1] О. А. Кривцова-Гракова, Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы, МИА, № 46, 1955.

У заповненні житла було багато уламків глиняного посуду, кісток тварин та виробів з каменю і бронзи. Серед глиняного посуду значне поширення мали прості банковидні горщики з орнаментом у вигляді візерунків із заштрихованих трикутників, відбитків вірьовочки та зубчастих штампів. Найпоширенішими були посудини з відігнутими назовні краями. Траплялися також посудини на круглих піддонах. Глина посуду має домішку шамоту, а самі посудини випалені неякісно і нерівномірно. Наліпні валики на посудинах не сходяться своїми кінцями, які переважно спущені донизу.

Хоча слідів металообробки на Білозерському поселенні виявлено не було, виробів з бронзи трапилось чимало. Це — бронзові ножі, як одно- так і дволезі, ковані після відливки в однобічних ливарних формах, та ковані шила чотиригранні в перерізі. Серед виробів з каменю слід назвати уламки зернотерок, точильні камені, крем'яні наконечники стріл та ін. На поселенні зібрано також кістки домашніх тварин — коня, бика, вівці та свині. Поселення відноситься до початку I тисячоліття до н. е. Воно безпосередньо передує ранньоскіфським пам'яткам степової зони Нижнього Подніпров'я [1].

Аналогічні поселення досліджувалися за останні роки також в ряді інших пунктів на нижньому Дніпрі, зокрема в сс. Бабиному [2], Нижньому Рогачику [3] та Ушкалці [4], Верхньорогачицького району, та в с. Зміївці [5], Бериславського району, Херсонської області.

Могильник того самого періоду досліджений в 1946 та 1949 рр. у дніпровському Надпоріжжі поблизу с. Федорівки, Верхньохортицького району, Запорізької області. Поховання в ньому знаходилися в кам'яних ящиках під кам'яними закладками. Останні складені з великих каменів і мали прямокутну або овальну форму розмірами 2×3 *м*.

Поховання супроводилися глиняним посудом — черпаками з високими ручками, банковидними, горщиковидними, грушовидними та гостроребериими посудинами. Окремі посудини мали загладжену поверхню і заглиблений орнамент у вигляді смужок та трикутників. В одному з поховань виявлено срібні опуклі бляшки — прикраси. За своїми ознаками посуд Федорівського могильника має багато спільних рис з посудом Волоського і Сабатинівського поселень і білогрудівських зольників. За аналогією з ними могильник може бути датований перехідним часом від епохи міді-бронзи до раннього залізного віку [6].

Цікаве поселення так званого кіммерійського часу було досліджене у 1940, 1941, 1946 і 1947 рр. в с. Волоському, на південь від Дніпропетровська. Поселення знаходилось на самому березі Дніпра; на ньому збереглися залишки жилих будівель, фундаменти яких були складені з каменю, а стіни — з вальків глини. Такі самі кам'яні фундаменти були, між іншим, розкриті і на згаданому вище поселенні у Зміївці. Житла були прямокутними в плані і мали глиняну підлогу, яка час від часу підмазувалася, що було помітно по її шаруватості.

Глиняний посуд на поселенні представлений горщиками з плоским дном і банковидними посудинами. На лощених посудинах трапляється

[1] О. А. Кривцова-Гракова, Поселение бронзового века на Белозерском лимане, КСИИМК, вып. XXVI, 1949.

[2] В. А. Ильинская, Поселение времени поздней бронзы у с. Бабино, КСИА, вып. 5, 1955.

[3] Дослідження Д. Т. Березовця в 1951 р.

[4] Дослідження Д. Я. Телегіна в 1954 р.

[5] А. В. Бураков, Раскопки в с. Змеевке, Херсонской области, КСИА, вып. 4, 1955.

[6] О. В. Бодянський, Розкопки Мар'ївського та Федорівського могильників у Надпоріжжі, т. VI, 1956.

жолобчастий та нарізний орнамент, а нелощені посудини прикрашені валиком, гладеньким чи з косими насічками або пальцьовими вдавлинами. Траплялися також лощені миски, а з інших виробів з глини — пряслиця. Кам'яні вироби представлені кам'яними сокирами-молотами, крем'яними серпами, зернотерками, брусками та ін.; кістяні — лощилами, виготовленими з головок лопаток бика, з нарізками у 18 та 9 зубців, які використовувалися, мабуть, для обробки шкіри, та шилами; металеві — бронзовими шилами та ножем. Серед кісток більшість на-

Глиняний посуд з поселення білогрудівського типу. Собківка.

лежала домашнім тваринам — бику, коню, козі, вівці, свині та собаці. Характер знахідок свідчить про землеробсько-скотарський характер господарства мешканців цього довгочасного поселення.

Дуже цікавою знахідкою на поселенні у Волоському є набір із 70 ливарних форм із сірого твердого талькового каменю для відливки наконечників списів, кинджалів, ножів, тесел, доліт, серпів, кельтів та інших бронзових виробів, типових для кінця епохи міді-бронзи. Подібні металеві речі у готовому вигляді траплялися разом з формами. Наявність такого значного числа ливарних форм на поселенні, як і знахідка глиняної ложки-ллячки для розливання бронзи, свідчить про існування на ньому однієї з бронзоливарних майстерень, що були досить поширені в той час на території України [1].

Поселення у Волоському за характером речових знахідок має багато спільного з верхнім шаром поселення Сабатинівка I на Південному Бузі [2].

Цікаву і винятково важливу в науковому відношенні групу пам'яток самого кінця епохи міді-бронзи у лісостеповому Правобережжі

[1] О. В. Бодянський, Археологічні дослідження в межах порожистої частини Дніпра в 1947—1948 рр., АП, т. IV, 1952.

[2] А. В. Добровольський, Перше Сабатинівське поселення, АП, т. IV, 1952.

України становлять так звані білогрудівські зольники та одночасні з ними поселення в околицях Умані, дослідження яких провадилось у 1918—1923, 1925, 1926, 1949, 1951 та 1952 рр. Свою назву вони дістали від Білогрудівського лісу під Уманню, де вперше були виявлені і досліджені пам'ятки цього типу.

Білогрудівські пам'ятки безпосередньо передують пам'яткам раннього залізного віку в лісостеповому Правобережжі і є їх генетичними попередниками. Вони залишені місцевими землеробсько-скотарськими племенами, що були складовою частиною тієї етнічної основи, з якої, на думку радянських вчених, в процесі дальшого історичного розвитку сформувався східнослов'янський етнічний масив.

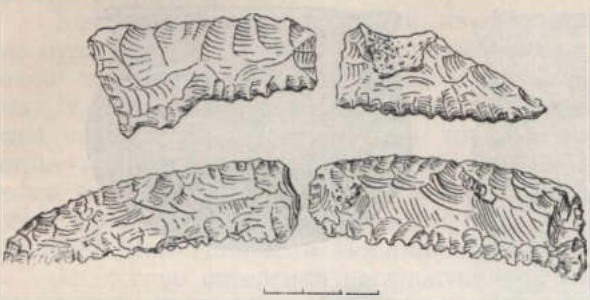

Крем'яні вкладиші для серпів. Сандраки.

Зазначені білогрудівські зольники являють собою курганоподібні підвищення із золи (попелу) та інших побутових решток — уламків глиняного посуду, кісток тварин, виробів з кременю тощо.

Перші дослідники цих пам'яток, виходячи з їх подібності до курганних насипів та наявності золи і окремих обгорілих предметів, визначили їх як поховальні пам'ятки — кургани з трупоспаленням[1]. Одні з пізніших дослідників вважають, що зольники утворилися з побутової золи на місці довгочасних поселень, зазначаючи, що окремі з таких зольників утворилися навіть на місці стародавніх жител[2]. Інші, навпаки, продовжують заперечувати їх побутовий характер, розглядаючи їх як поховальні пам'ятки з трупоспаленням[3]. Така розбіжність у поглядах може бути подолана дальшими дослідженнями цих пам'яток. Проте і на основі досліджень, які вже проведені на білогрудівських зольниках, а також на основі вивчення подібних зольників на ряді поселень та городищ скіфського часу, розташованих в лісостеповій зоні України, мабуть, правильним буде розглядати їх саме як побутові комплекси, тобто скупчення побутових решток, залишених людьми на місцях своїх довгочасних поселень. Тимчасом не виключено, що звичай зсипання побутової золи у певних місцях був зв'язаний з певними релігійними уявленнями людей, можливо, у зв'язку з віруванням в надприродну силу вогню.

В одному із зольників у Білогрудівському лісі, розкопаному в 1925 р., в шарі чорноземного грунту, змішаного із значною кількістю попелу і побутовими рештками, було зібрано сім великих крем'яних вкладишів до серпів, кам'яне долото, уламок шліфованої кам'яної сокири, багато відщепів кременю, кістяні шило і долото, велику кількість (понад 1,5 тис.) уламків різних глиняних посудин, багато пряслиць та інших глиняних виробів, печини (обгорілої глини), дрібних каменів і кісток домашніх та диких тварин. Печина має відбитки лози, з чого видно, що вона є рештками обмазки стін якоїсь згорілої будівлі.

[1] П. Курінний, Дослідження Білогрудівського могильника, Коротке звідомлення ВУАК за 1925 р., К., 1926.

[2] О. І. Тереножкін, Поселення білогрудівського типу біля Умані, Археологія, т. V, 1951.

[3] Т. С. Пассек, Периодизация трипольских поселений, МИА, № 10, 1949, стор. 227—229.

Ніяких слідів поховань у зольниках не виявлено. У зольниках Білогрудівського лісу траплялися також кам'яні зернотерки і просвердлені сокири-молоти, глиняні формочки для відливки бронзових предметів та інші речі.

Глиняний посуд (горщики, блюда, кухлі з ручками), уламки якого у великій кількості є в зольниках, має загладжену, нерідко лощену поверхню і прикрашений орнаментом з відбитків вірьовочки, врізними насічками та наліпним валиком, інколи несуцільним, а з одним опущеним донизу кінцем. Траплялися маленькі посудинки та посудини з великою кількістю дрібних круглих дірочок (друшляки) [1] та ін.

У 1949 р. розкопки зольників були проведені в Синицькому лісі поблизу с. Краснопілки (в 7 *км* від Умані). Один з таких горбів-зольників, висотою 0,6 *м* і діаметром 17 *м*, був розкопаний на значній площі. Під серединою насипу на невеликому підвищенні виявлено три невеликі вогнища, що дало дослідникам підставу розглядати зольник як залишки стародавнього житла, а утворення насипу пояснювати розвалом його стін. Культурний шар на площі розкопок містив невелику кількість уламків глиняного посуду, крем'яних, кам'яних та кістяних виробів, пряслиць та ін.

Великий, переважно так званий кухонний посуд, представлений уламками горщиків з плоским дном, прикрашених наліпним валиком. Траплялися також уламки мисок, кухлів з ручками, глибоких блюд та посудин інших форм. Особливу групу становлять уламки чорних лощених посудин, прикрашених відбитками дрібнозубчастого штампа, великих посудин з врізними трикутниками нижче плічок, що чергуються з пучками вертикальних смуг та горизонтальними лініями, зробленими зубчастим штампом. Окремі з цих типів посудин дуже близькі до посудин з лісостепових поселень та городищ Правобережжя України раннього залізного віку (доскіфських та ранньоскіфських). Мабуть, і ті і другі належали одному й тому ж населенню на різних етапах його історичного розвитку.

Мініатюрні посудинки, як і в зольниках Білогрудівського лісу, мали банковидну форму, циліндричну з прямою ручкою, форму конічних мисок та ін. Багато було також великих глиняних пряслиць, що, мабуть, служили грузиками ткацьких верстатів, та виробів з кременю. Найцікавішими з них є великі вкладиші для серпів із слідами значної спрацьованості. З каменю були виготовлені зернотерка, шліфована просвердлена клиновидна сокира-молот та інші предмети.

Розкопки залишків поселення біля с. Краснопілки дали аналогічні матеріали. Кісток домашніх тварин скрізь було небагато. Цей факт, поряд із значною кількістю крем'яних вкладишів для серпів та кам'яними зернотерками, свідчить про переважно землеробський характер господарства населення, яке залишило зольники та поселення білогрудівського типу [2].

Аналогічне поселення досліджувалося також у 1951 і 1952 рр. біля с. Собківки, Уманського району. Розташоване воно на правому високому березі яру і займає площу 500 × 200 *м*. На поселенні є кілька десятків невеликих розораних підвищень, що являють собою скупчення різноманітних побутових знахідок — кусків печини з відбитками лози, каменю, уламків глиняного посуду, крем'яних відщепів та

---

[1] П. Курінний, Дослідження Білогрудівського могильника, Коротке звідомлення ВУАК за 1925 р., К., 1926; його ж, Розкопки білогрудівських могилоподібних горбів. Коротке звідомлення ВУАК за 1926 р., К., 1927.

[2] О. І. Тереножкін, Поселення білогрудівського типу біля Умані, Археологія, т. V, 1951.

кісток тварин. Ці підвищення утворилися на місці стародавніх жител, частина стін яких була влаштована з лози, обмазаної глиною.

Найбільшу групу знахідок становили уламки глиняного ліпного посуду, лощеного і нелощеного. Лощений посуд представлений уламками глибоких блюд та черпаків. Посуд без лощіння виготовлений з глини з великою домішкою кварцового піску. За формами це — високі банки, прикрашені по плічку гладким або розчленованим наліпним валиком з пальцьовими вдавлинами. Кінці валиків інколи не сходяться і опущені донизу. З інших форм траплялися горщики з дуже відігнутими вінцями і плоским дном; деякі з них мають лощену поверхню. З крем'яних виробів знайдено великі вкладиші для серпів. Кісток тварин небагато.

В околицях поселення досліджувалися також зольники, розташовані на значній відстані (500 *м*) від яру. Ця обставина, як і менша кількість печини в зольниках, ніж на поселенні, та значна кількість золи і перегорілих речей в них, не дозволяють, на думку дослідників, визнати їх залишками жител [1].

Дослідження поселень і зольників білогрудівського типу в районі Умані дають можливість говорити про землеробсько-скотарський характер господарства населення, якому належали ці пам'ятки, і його генетичний зв'язок з племенами раннього залізного віку (доскіфськими та ранньоскіфськими) в лісостеповому Правобережжі.

До пам'яток білогрудівського типу належить також нижній горизонт культурного шару Суботівського городища на території Чигиринського району, Черкаської області, верхній горизонт якого відноситься вже до раннього залізного віку. Під час розкопок у 1955 р. на ньому виявлено п'ять заглибин від великих напівземлянкових жител та кілька ям господарського призначення. Житла загинули від пожежі: сліди дії вогню помітні на багатьох знайдених предметах. Житла були прямокутними в плані і мали вогнища в центрі. Покрівля підтримувалася стовпами, вкопаними в підлогу житла. Серед знахідок переважають глиняні посудини тюльпановидної форми, прикрашені гладким валиком по плічках, глибокі мисочки з дуже відігнутими назовні краями, близькі до білогрудівських, черпаки та кубки з трьома-чотирма виступами на плічках, кулясті корчаги з високим горлом та ін. Траплялися також уламки глиняних жаровень (сковородок), які характерні для кіммерійських поселень в сс. Бабиному, Нижньому Рогачику та Зміївці на нижньому Дніпрі.

Зв'язок нижнього горизонту культурного шару Суботівського городища з пам'ятками білогрудівського типу підтверджується також знахідками крем'яних вкладишів для серпів, кам'яних шліфованих провушних сокир-молотів, кістяних проколок, мотик з рогів оленя, вузького плоского бронзового браслета та ін. Тут було також знайдено кістяні псалії (зовнішні частини вудил) з трьома отворами та черенковий кістяний наконечник стріли [2], які на пам'ятках білогрудівського типу ще не зустрічались.

Поселення того самого часу досліджувалось у 1949 і 1950 рр. на Південному Бузі біля с. Сандраків, Хмільницького району, Вінницької області. Воно знаходилось на місці згадуваного вище пізньотрипільського поселення, причому господарські ями кінця епохи міді-бронзи подекуди прорізали трипільські глинобитні площадки. В одній

[1] С. С. Березанская и Г. Т. Титенко, Поселение предскифского времени в с. Собковка, КСИА, вып. 1, 1952; їх же, Нові розкопки пам'яток білогрудівського типу, Археологія, т. IX, 1954.

[2] Дослідження Б. М. Гракова та О. І. Тереножкіна.

з таких ям, закиданій зверху камінням, виявлено уламки глиняного посуду, рогів та кісток тварин, рогову муфту, крем'яні знаряддя. Посуд представлений високими банковидними і тюльпановидними посудинами з валиковим орнаментом, інколи з частково лощеною поверхнею і проколами (горошинами) на зовнішньому боці вінець, та мисками із загладженою та лощеною поверхнями темнокоричневого кольору.

В інших ямах також траплялися крем'яні вкладиші від серпів, бронзові шпильки із спіральними головками, сокира, наконечник списа, кістки тварин та ін. За характером зібраних матеріалів поселення

Комплекс знахідок на поселенні кінця епохи міді-бронзи. Сандраки.

1 — бронзовий наконечник списа; *2* — бронзова сокира; *3* — рогова муфта для кам'яного знаряддя; *4—6* — глиняний посуд.

в Сандраках може бути поставлене в один ряд з пам'ятками білогрудівського типу і датоване початком I тисячоліття до н. е. [1].

Важливе значення для вияснення історичних умов наприкінці епохи міді-бронзи в басейні Сіверського Дінця і всього північного лісостепового та поліського Лівобережжя має вивчення виявлених за останній час поселень так званого бондарихинського типу (від поселення в урочищі Бондариха біля Ізюма). Як вважають дослідники, населення, яке залишило пам'ятки цього типу, походить від місцевого населення середнього періоду епохи міді-бронзи. Племена ж X—VIII ст. до н. е., які залишили пам'ятки бондарихинського типу, на їх думку, на початку раннього залізного віку (VII—VI ст. до н. е.), були витіснені іншими племенами на північ, в район Десни, і поклали там початок юхнівським племенам раннього залізного віку. Прийшле ж населення поклало початок місцевій культурі скіфського типу в басейнах Сіверського Дінця, Псла, Сули та Сейму. Таким чином, виявляється, що племена скіфського часу на Лівобережжі є в основному племенами прийшлими, тоді як на Правобережжі вони генетично зв'язані з місцевими племенами кінця епохи міді-бронзи.

Поселення в урочищі Бондариха розташоване на лівому березі Сіверського Дінця напроти Ізюма. На ньому виявлено багато

[1] О. Ф. Лагодовська, Поселення часу пізньої бронзи в с. Сандраки, Археологія, т. IX, 1954.

речових знахідок — кам'яних ливарних форм для відливки шестигранних кельтів, крем'яних вкладишів для серпів і кістяних виробів (шила, муфти та ін.), кісток тварин та численних уламків глиняного посуду. Серед останнього переважають тонкостінні відкриті горщики з поверхнею темного та коричневого кольору, із слідами згладжування і навіть незначного лощіння. Серед орнаментації найтиповішим мотивом є заглибини, зроблені кінцем круглої палички, поставленої перпендикулярно або під кутом до поверхні посудини. Відбитки, різні за розмірами і формою, мають вигляд овала, кола, трикутника та ін. Трапляються пальцьові та нігтьові вдавлини по тілу посудин. Краї вінець прикрашені рідкими насічками. Окремі посудини мали наліпні широкі валики, інколи з пальцьово-нігтьовими відтисками.

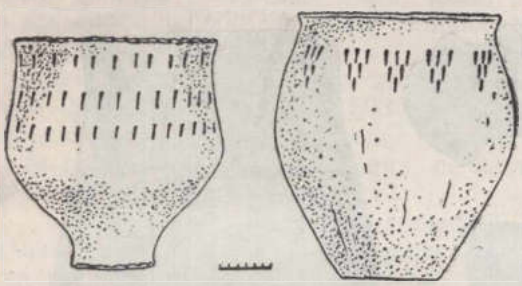

Глиняний посуд з поселень бондарихинського типу (кінець епохи міді-бронзи). Великі Бази і Оскол.

Поселення, аналогічні до Бондарихи, відомі тепер на Сулі, Ворсклі, Сіверському Дінці, Осколі та в інших районах Лівобережжя [1].

Ряд поселень самого кінця епохи міді-бронзи за останні роки досліджено також на Ворсклі в межах Сумської області. Найцікавішим з них є поселення біля с. Хухри, Охтирського району, розташоване на мисі борової тераси лівого берега Ворскли, утвореному при злитті з нею р. Хухри.

Поселення має культурні комплекси кінця епохи міді-бронзи, передскіфського та ранньоскіфського часу. Комплекс кінця епохи міді-бронзи представлений залишками напівземлянкового житла та знахідками уламків глиняного посуду, кістяними знаряддями (долота, проколки), кам'яними зарнотерками та кістками тварин.

Посуд ліпний, глина з домішкою шамоту, поверхня загладжена. За формами це — переважно горщики з широким горлом, орнаментовані прямокутними, трикутними та округлими заглибинами, ямками, защипами та пальцьово-нігтьовими вдавлинами. Край вінець гладкий або з насічками. Під вінцями тягнеться смужка наколів або наскрізних проколів. Значну групу становлять посудини, прикрашені по горлу наліпним валиком, гладким або розчленованим, і насічками. Цікава посудина тюльпановидної форми (горщик), прикрашена валиком з опущеними донизу кінцями. Над валиком і під ним іде смужка наколів. За формою вона подібна до посудин правобережних пам'яток білогрудівського типу [2].

Поселення з аналогічними керамічними комплексами поширені і в сусідніх районах — на Сіверському Дінці (біля сіл Шмарівки та Данилової Балки)[3], на Сулі (Бесєдівка[4]) та ін.

---

[1] Д. Я. Телегін, Дослідження поселень доби бронзи на Дінці, АП, т. VI, 1956; В. А. Іллінська, Нові дані про пам'ятки епохи бронзи в лівобережному Лісостепу, Археологія, т. X, 1957.

[2] Г. Т. Ковпаненко, Поселення періоду пізньої бронзи і раннього заліза поблизу Охтирки, Археологія, XI, 1957.

[3] Б. А. Шрамко, Новые поселения и жилища скифского времени в бассейне Северного Донца, КСИИМК, вып. 54, 1954, стор. 15.

[4] Є. В. Махно, Нові пам'ятки періоду бронзи на Київщині і Сумщині, Археологія, т. X, 1957.

Територія Криму наприкінці II та на початку I тисячоліття до н. е. була населена племенами, які залишили після себе численні пам'ятки так званої кизил-кобінської культури — поховання в кам'яних ящиках та невеликі поселення [1].

Пам'ятки пізнього періоду епохи міді-бронзи, крім названих вище, досліджувалися за роки радянської влади також в багатьох інших районах території України. Назвемо найголовніші з них: це, зокрема, поселення в с. Затоці, Івано-Франківського району, Львівської області (1946 р.) [2], кіммерійське поховання з кам'яною стелою на березі Тилігульського лиману (1950 р.)[3], кіммерійські поховання в курганах на р. Молочній (1951 і 1952 рр.)[4], поселення в с. Малих Будках та біля хут. Гай на р. Сулі в Недригайлівському районі, Сумської області (1953 р)[5], курганні поховання зрубної культури біля с. Переможного, Успенського району, Ворошиловградської області (1951 р.)[6], залишки кам'яних споруд у дніпровському Надпоріжжі (1946 і 1947 рр.)[7], ряд поселень на Керченському півострові[8] та в околицях Бахчисарая[9] в Криму та багато ін. Крім того, було виявлено дві важливі знахідки: збірку ливарних форм для відливки бронзових виробів у с. Ново-Олександрівці, Ново-Воронцовського району, Херсонської області (1928 р.)[10], та скарб бронзових сокир, серпів та злитків бронзи, що служили сировиною для виготовлення подібних виробів, біля м. Бериславa, Херсонської області (1925 р.)[11].

Пам'ятки пізнього періоду епохи міді-бронзи і пам'ятки раннього залізного віку в ряді районів території України відомі на одних і тих же місцях і часто мають багато спільного між собою. Ті і другі в таких випадках були залишені, мабуть, одним і тим же населенням на різних етапах його історичного розвитку.

---

[1] Г. А. Бонч-Осмоловский, Доисторические культуры Крыма, ж. «Крым», 1926, № 2; О. Д. Дашевская, Раскопки Симферопольского поселения кизил-кобинской культуры, КСИИМК, вып. XXXIX, 1951; Х. И. Крис, Раскопки раннетаврского поселения в Инкермане, КСИИМК, вып. 58, 1955.

[2] І. К. Свєшніков, Звіт експедиції до с. Затока, Львівської області, АП, т. II, 1949.

[3] Э. А. Сымонович, Погребение киммерийского времени на Тилигульском лимане, КСИА, вып. 3, 1954.

[4] А. И. Тереножкин, Раскопки курганов в долине р. Молочной в 1952 году, КСИИМК, вып. 63, 1956.

[5] В. А. Ильинская, О происхождении культур раннежелезного века в лесостепном Левобережье, КСИА, вып. 4, 1955.

[6] Р. І. Ветштейн, Розкопки двох курганів біля Ворошиловграда, АП, т. VI, 1956.

[7] А. В. Добровольський, Кам'яні споруджения в Надпоріжжі, АП, т. II, 1949.

[8] И. Т. Кругликова, Поселения эпохи поздней бронзы и раннего железа в Восточном Крыму, СА, XXIV, 1955; В. В. Веселов, Стоянки эпохи бронзы на Керченском полуострове близ поселков Каменка, Глейки и Маяк, зб. «История и археология древнего Крыма», К., 1957.

[9] Х. И. Крис, Разведки на поселении эпохи поздней бронзы и раннего железа в балке Ашлама близ Бахчисарая, СА, XXIV, 1955.

[10] А. В. Добровольський, Талькові ливарні матриці бронзової доби, з Херсонщини, Археологія, т. IV, 1950.

[11] А. В. Добровольський, Бериславський скарб бронзової доби, Археологія, т. II, 1948.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

РАННІЙ ЗАЛІЗНИЙ ВІК

Епоху міді-бронзи на території України у VIII ст. до н. е. заступає нова історична епоха, відома під загальною назвою залізного віку. Його початок, так званий ранній залізний вік, на території України охоплює час з VIII ст. до н. е. до початку I тисячоліття н. е.

Зазначена історична епоха характеризується появою і значним поширенням залізних знарядь праці, матеріалом для виготовлення яких було кричне залізо, що добувалося сиродутим способом у спеціальних печах-горнах з місцевих болотних (на Поліссі) та викопних (криворізьких) залізних руд. Залізні знаряддя дали можливість перейти до більш прогресивних і продуктивних форм господарства — орного (плужного) землеробства та ремесла, яке, поступово розвиваючись, згодом зовсім відокремилось від землеробства.

Завдяки застосуванню залізної сокири землеробство стало поширюватися і в лісові райони, де для цього звільнялися від лісу значні ділянки. Для обробітку землі широко почала застосовуватись тяглова сила тварин.

У галузі суспільного розвитку ранній залізний вік характеризується початком процесу розкладу первісно-общинного ладу, майновим, а потім і класовим розшаруванням суспільства і утворенням перших державних об'єднань, спочатку скіфського племінного союзу на півдні території України, а потім і скіфської держави в Криму.

ПЕРЕДСКІФСЬКИЙ ПЕРІОД

Початок раннього залізного віку — VIII та початок VII ст. до н. е.— на території України збігається з так званим передскіфським періодом, який наприкінці VII ст. до н. е. змінюється так званим скіфським періодом.

У передскіфський період на території Лісостепу України з'являються найраніші укріплені поселення, відомі під назвою городищ, що існують поряд з неукріпленими поселеннями, які беруть свій початок ще в кінці епохи міді-бронзи.

Найбільш відомими укріпленими поселеннями передскіфського періоду на території України є городища так званого чорноліського типу в лісостеповому Правобережжі, вивчення яких вперше здійснене лише за післявоєнні роки.

Назва цих пам'яток походить від так званого Чорноліського городища на правому березі р. Чорноліски в 3 *км* від станції Хирівки, Знам'янського району, Кіровоградської області, дослідженого

у 1949 р. Воно розташоване на високому мисі між глибокими ярами і має потрійну систему укріплень із земляних валів та ровів, які, очевидно, свідчать про поступове зростання площі цього укріпленого поселення у зв'язку з розростанням тієї групи людей, якій це городище належало. Достовірність такого припущення підтверджується тим, що на території найменшого з укріплень виявлено найраніші матеріали.

Висота земляних валів на городищі, як і глибина рову, тепер досягає 2 *м*. Ширина валу в основі досягає 12—15 *м*. Вали і рови в плані мали форму великих дуг, кінці яких упиралися в стрімкі схили ярів, що оточували мис, на якому знаходилось городище. Між першою та другою лініями укріплень є цілий ряд курганоподібних підвищень — зольників, а між другою і третьою лініями — курганний могильник.

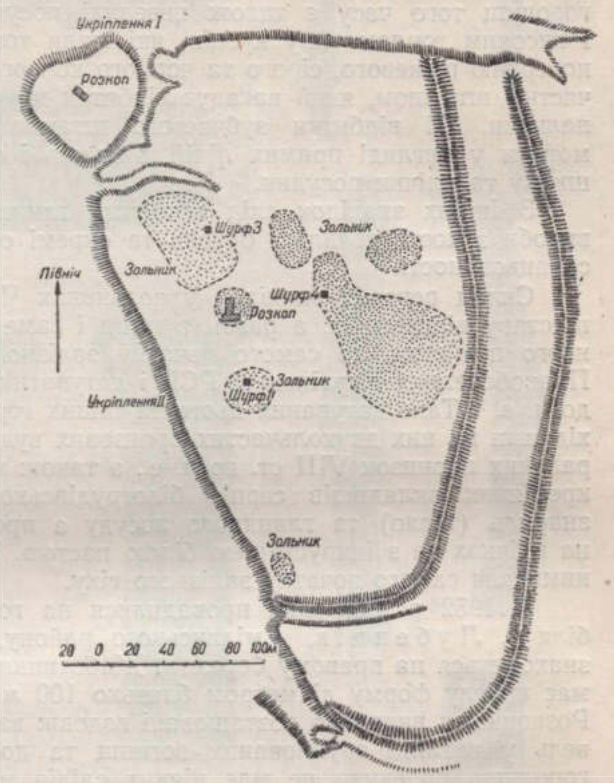

Городище передскіфського часу в Чорному лісі на Кіровоградщині.

Дослідження городища показали, що не всі пам'ятки, які знаходяться на площі городища, мають до нього безпосереднє відношення. Зокрема, було встановлено, що курганний могильник відноситься до значно пізнішого часу (V—IV ст. до н. е.), ніж саме городище.

Найцікавішими були розкопки зольників, які виявилися скупченнями великої кількості золи та різних побутових речей, переважно уламків глиняного посуду. Такі зольники, як уже зазначалося, вперше виникають на поселеннях кінця епохи міді-бронзи. Потім, на протязі ряду століть, їх насипали на городищах і поселеннях лісостепової зони України. Зокрема, вони часто трапляються на городищах і поселеннях скіфського періоду, про які мова буде йти нижче. Такі зольники слід, очевидно, розглядати як скупчення побутової золи на місцях тривалого мешкання людей. Не виключено, проте, що деякі з них (вірніше, їх створення), як уже зазначалося, мали якийсь зв'язок з певними релігійними уявленнями, зокрема з культом шанування вогню.

В одному з розкопаних зольників на городищі в Чорному лісі було зібрано багато уламків глиняного ліпного посуду та різних побутових речей. Посуд поділяється на кілька груп — звичайні високі горщики із звуженим горлом, великі біконічні високогорлі посудини, миски та мініатюрні посудинки різних форм. Серед них були прості з шершавою поверхнею та лощені посудини. До перших належать горщики, миски та мініатюрні, зроблені з грудкуватої глини з незначною домішкою

товченого граніту посудинки. Горщики здебільшого мають банковидну форму, часто прикрашені у верхній частині наскрізними проколами, валиком, пальцьовими вдавлинами, нарізками та ін. Серед мисок переважають посудини значних розмірів, часто з проколами по краю.

Одна з великих лощених біконічних посудин по горлу прикрашена широкою смугою жолобчастого орнаменту, під яким розміщено чотири великі сосковидні наліпи, загостреними кінцями догори, концентрично оброблені такими самими жолобками. Посудина має рівномірне чорне забарвлення і місцями залощена майже до блиску. Характерними для городищ того часу є також невеликі посудини з кулястим корпусом і високим горлом типу кубків, які мали тонкі стінки, добре залощену поверхню рожевого, сірого та чорного кольору. Орнаментовані вони зубчастим штампом, який нагадує відбиток крученої вірьовочки, та торцем палички. Ці відбитки зубчастого штампа утворюють орнаментальні мотиви у вигляді прямих ліній, зигзагів і трикутників, які вкривають шийку та плічки посудин.

З інших знахідок слід відмітити глиняну фігурку тварини, деякі вироби з кості, точильні бруски та окремі осколки кременю із слідами спрацьованості.

Склад речових знахідок у зольниках Чорноліського городища дає підставу віднести їх, а разом з ними і саме городище та аналогічні до нього пам'ятки, до самого початку залізного віку в лісостеповій зоні Правобережжя Української РСР і датувати їх VIII та початком VII ст. до н. е.[1]. Таке датування цього та інших городищ підтверджується знахідками на них двукольчастих бронзових вудил, кельтів, браслетів і спіральних пронизок VIII ст. до н. е., а також кістяних наконечників стріл, крем'яних вкладишів серпів білогрудівського типу, перших залізних знарядь (тесло) та глиняного посуду з проколами по краю, валиком на плічках та з інкрустацією білою пастою. Усі ці знахідки є характерними для самого початку залізного віку.

У 1952 р. розкопки провадилися на городищі чорноліського типу біля с. Лубенців, Смілянського району, Черкаської області. Воно знаходиться на правому березі р. Жаботинки при впадінні її в Тясьмин, має круглу форму діаметром близько 100 *м* і невисокий земляний вал. Розкопками виявлено розташовані вздовж валу залишки наземних будівель у вигляді зруйнованих вогнищ та долівок. Центральна частина городища подекуди не має ніяких слідів мешкання людей. Очевидно, вона використовувалась для господарських потреб, можливо, для загону худоби.

Серед речових знахідок переважають уламки горщиків тюльпановидної форми, прикрашених наскрізними проколами по краю та защипами по валику на плічках. Лощений посуд має чорний, сірий та жовтий колір і прикрашений заглибленим крупнозубчастим і дрібнозубчастим орнаментом, інколи заповненим білою пастою. Серед цих посудин трапляються також миски, черпаки та ін. Окремі миски мають канельовану поверхню.

Серед інших знахідок багато виробів з кості та каменю. Це — кайлоподібні мотики та муфти для крем'яних знарядь, виготовлені з відростків рогів оленя, кістяні наконечники стріл, кістяний гарпун з одним зубом, пряслиця з епіфізів та шпильки. Кам'яні знаряддя зв'язані із землеробським господарством мешканців городища — розтиральні камені з пісковику і кристалічних порід, зернотерки та крем'яний вкладиш для серпа. Про місцеве металургійне виробництво свідчать знайдені на

[1] О. І. Тереножкін, Розвідки і розкопки 1949 р. в північній частині Кіровоградської області, Археологія, т. VII, 1952.

Металеві та кістяні вироби з городищ чорноліського типу.

1 — залізний меч; *2* — залізний кинджал з бронзовою ручкою; *3, 4* — бронзові браслети; *5* — бронзовий кельт; *6* — бронзова бляшка; *7* — кістяні наконечники стріл; *8* — кістяні псалії; *9* — залізний кельт; *10* — залізне тесло.

городищі глиняні ливарні форми для браслетів та уламки тигля. За характером знахідок городище може бути датоване початком VII ст. до н. е.[1].

Значний науковий інтерес становлять результати розкопок городища в с. Суботові, Чигиринського району, Черкаської області, також здійснені за останні роки. Воно розташоване на високому мисі правого берега р. Суботі (притока Тясьмину) і укріплене земляним валом і ровом.

Розкопками встановлено, що культурні залишки на городищі, як зазначалося вище, відносяться до двох періодів. Нижній горизонт зна-

Глиняний посуд чорноліського типу. Суботівське городище.

хідок, зв'язаний з напівземлянковими житлами, відноситься до самого кінця епохи міді-бронзи (до пам'яток білогрудівського типу), а верхній — до самого початку залізного віку. Житла верхнього горизонту мали характер наземних будівель з дерева та глини, сліди яких встановлюються під час розкопок лише по залишках дуже обпалених глинобитних вимосток на місцях вогнищ. Культурний шар багатий на різноманітні знахідки, серед яких значне місце займають вироби з металу. Це — бронзовий кельт, залізне тесло, бронзові браслети та жіночі прикраси. Знахідки численних уламків глиняних ливарних форм свідчать про існування на Суботівському городищі бронзоливарного виробництва.

Серед уламків глиняного посуду трапляються прості посудини без загладженої поверхні і лощені посудини. До перших належать головним чином горщиковидні посудини та корчаги із звуженим горлом, прикрашені проколами по краю та валиком з пальцьовими вдавлинами на плічках.

Лощений посуд представлений переважно черпаками з ручками та мисками, інколи орнаментованими насічками та косими жолобками по краю.

Значну групу знахідок на Суботівському городищі становлять кістяні вироби — мотики з кісток та рогів оленя, кістяні наконечники стріл, пряслиця з епіфізів, різні прикраси та підвіски-амулети. Цікавий набір кістяних і рогових виробів від кінської вузди — пластинки і псалії.

З інших знахідок слід відмітити глиняну фігурку коня, глиняні пряслиця, кам'яні зернотерки та розтиральні камені, кістки тварин та ін.[2].

---

[1] А. И. Тереножкин, Археологические исследования близ Смелы в 1952 г., КСИА, вып. 3, 1954; його ж, Поселения и городища в бассейне р. Тясмин, КСИИМК, вып. XLIII, 1952.

[2] Дослідження О. І. Тереножкіна у 1951 р. та Б. М. Гракова і О. І. Тереножкіна у 1955 р.

До цього самого часу відноситься городище в с. Залевках, Смілянського району, Черкаської області. Під час розкопок на ньому в 1946 р. було знайдено скарб бронзових виробів, виготовлених у ливарних формах, подібних до знайдених на Суботівському городищі. До складу скарбу входили бронзові вудила, широкий фігурний браслет, грузило, позолочені трапецієвидні підвіски, злиток бронзи, кілька намистин із скловидної маси та ін. [1].

Городища і неукріплені поселення початку залізного віку (VIII—VII ст. до н. е.), подібні до описаних вище, у значному числі виявлені в 1956 р. також в ряді пунктів на правому березі Дніпра в межах Черкаської та Кіровоградської областей у зв'язку з широким археологічним вивченням району будівництва Кременчуцької ГЕС.

Кам'яна зернотерка з Суботівського городища.

Одне з таких городищ досліджувалось у 1956 і 1957 рр. на Московській горі в околицях м. Ново-Георгіївська, Кіровоградської області. Воно розташоване на краю високого плато лівого берега р. Цибульника, має невеликі розміри і дуже зруйновані оборонні споруди. Розкопками виявлено сліди наземних жител у вигляді невеликих глинобитних площадок на місці вогнищ, а також значну кількість господарських ям, заповнених попелом, кістками тварин, уламками глиняного посуду та ін.

Скупчення культурних залишків та сліди жител були зосереджені лише на окремих ділянках городища. Під поселення була зайнята, мабуть, лише частина його площі, тоді як решта використовувалася для інших потреб.

Серед знахідок траплялися уламки глиняного простого і лощеного посуду. Прості посудини — переважно горщики тюльпановидної форми — мають товсті стінки і часто шершаву поверхню. Вони прикрашені наскрізними проколами по краю і пальцьовими відтисками по валику на плічках. Трапляються і валики з косими насічками. Інколи валик відсутній і відтиски пальців зроблені безпосередньо на поверхні посудини. До цієї групи належать також конічні миски із загнутими всередину краями. До групи лощених входять великі посудини з високим горлом, прикрашені конічними наліпами, кубки та черпаки. Орнамент лощених посудин заглиблений, переважно у вигляді вузького пояска із заштрихованих ліній, від якого вниз опускаються такі самі заштриховані трикутники.

З інших знахідок слід відзначити бронзову голку з вушком, багато зернотерок, розтиральних каменів, шліфованих і просвердлених кам'яних сокир, кісток тварин та ін. [2].

Цікаві результати дали дослідження невеликого городища VIII — початку VII ст. до н. е. в с. Калантаєві, Ново-Георгіївського району, Кіровоградської області, здійснені в 1956 і 1957 рр. Воно знаходиться на мисі правого корінного берега Тясьмину, обмеженому з двох боків глибокими ярами. З боку плато городище укріплене земляним валом. Вал був також і понад схилами обох ярів. Він насипаний із землі, взятої з рову, і має висоту близько 2 *м* над рівнем поверхні городища. Глибина

[1] М. Третьяков, Звіт про археологічні дослідження 1946 р. в басейні річок Росі і Тясмину, АП, т. I, 1949.

[2] А. И. Тереножкин, Комплексная экспедиция на Кременчугской ГЭС и раскопки у Ново-Георгиевска, КСИА, вып. 8 (друкується).

рову досягає понад 4 *м*. Вал у давнину був укріплений ще дерев'яною оборонною стіною у вигляді рублених клітей з дубових колод, шириною близько 2,5 *м*. Нижня частина цих клітей була виявлена в ряді місць на розкопаній частині валу. Це — перше на території Української РСР свідчення існування дерев'яних оборонних стін в ранньому залізному віці.

Залишки наземного житла у вигляді вимостки з каменів, черепків і шару перепаленої глини (діаметром понад 1 *м*) на місці вогнища, а також скупчення речових знахідок виявлені на Калантаївському городищі лише поблизу оборонних валів. Навколо городища знаходився ряд неукріплених поселень того самого часу, що й городище, для яких воно служило, мабуть, місцем захисту від нападів ворогів. Таким призначенням городища може бути пояснений також факт відсутності слідів постійного мешкання на значній його площі, як і на багатьох інших городищах передскіфського, а потім і скіфського періодів.

Культурний шар на городищі, як і на оточуючих його поселеннях, порівняно незначний, що свідчить про їх короткочасне існування. Серед знахідок переважають уламки глиняного посуду, характерного для городищ цього типу, зокрема черпаків з орнаментом у вигляді канелюр та мисок з рельєфними виступами по краю. Траплялися також залізні шила, кістяні проколки та ін. [1].

Залишки оборонної дерев'яної стіни були виявлені також на городищі VIII — VII ст. до н. е. біля с. Великої Андрусівки, Ново-Георгіївського району, Кіровоградської області [2]. Неукріплене поселення того самого часу розкопувалось біля с. Адамівки, Чигиринського району, Черкаської області [3].

Племена Середнього Подніпров'я, які залишили пам'ятки чорнолісського типу, є безпосередніми предками племен наступного, так званого скіфського періоду, серед яких, на думку радянських вчених, могли бути вже й найдавніші слов'янські племена.

Передскіфський період в басейні Дністра представлений неукріпленими поселеннями і окремими курганними могильниками. Найцікавішим є поселення в урочищі Дунайок біля с. Луки-Врублівецької, Кам'янець-Подільського району, Хмельницької області. Воно розташоване на схилі високого лівого берега Дністра і займає невеликий мис між двома глибокими ярами, що прорізують берег Дністра і виходять в його долину. Слідів штучних укріплень на поселенні не виявлено. У 1951 р. розкопано залишки кількох наземних жител і господарських ям, де знайдено багато різноманітних речових знахідок.

На місці наземних жител знаходилися значні скупчення кусків обгорілої глини, на яких помітно відбитки лози. Житла, мабуть, загинули від пожежі, внаслідок чого глина, якою були обмазані сплетені з лози стіни, обгоріла і добре збереглася. На підлозі кожного з таких жител знаходилися глинобитно-кам'яні вимостки черенів від зруйнованих печей (чи вогнищ).

Вони знаходились на глибині 30 *см* від сучасної поверхні і були дуже поруйновані плугом під час розорювання поля. Розміри вимосток у середньому дорівнюють 2 × 2 *м*. Їх поверхнею була добре утрамбована і дуже обпалена глиняна обмазка товщиною близько 3 *см*. Основу

---

[1] Е. Ф. Покровская и Г. Т. Ковпаненко, Раскопки около сел Калантаева и Стецовки на Тясмине в 1956 г., КСИА, вып. 8 (друкується).

[2] Е. В. Максимов, Е. А. Петровская, Археологические памятники в окрестностях с. Большая Андрусовка, Ново-Георгиевского района, там же.

[3] В. Н. Даниленко, Археологические исследования 1956 г. в Чигиринском районе, там же.

вимосток становили плоскі камені, що лежали близько один до одного. Черінь разом з кам'яною основою мав товщину 15 *см*.

На площі, оточеній наземними житлами, знаходилось кілька господарських ям різної глибини, розмірів і форм, заповнених різноманітними речовими залишками. Серед останніх, що походять як з ям, так і з культурного шару навколо них, переважали уламки глиняного ліпного посуду. Перше місце серед них займають уламки горщиковидних та банковидних посудин значних розмірів з товстими (до 1 *см*) стінками та шершавими поверхнями. Лише в окремих випадках трапляються тонкостінні посудини з лощеною поверхнею. Посудини прикрашені наліпними розчленованими валиками, одним або двома, з наскрізними або частковими проколами. Лощені посудини не мають валиків. Далі йдуть уламки тонкостінних мисок, часто прикрашені по вінцях рельєфними виступами — ручками або відбитками гребінчастого штампа і вірьовочки, заглибини яких заповнені білою пастою. До мисок близько стоїть група тонкостінних круглодонних черпаків з ручками, підвищеними над краєм. Є також уламки посудин, прикрашених заглибленим орнаментом у вигляді різних комбінацій прямих та кривих ліній, ромбів, трикутників та крапок, які чергуються з ямками, відбитками вірьовочки та ін. Заглиблений орнамент здебільшого заповнений білою пастою.

Серед інших виробів на поселенні слід назвати кілька глиняних пряслиць, біконічних і плоских із стінок посудин, кістяні проколки, шліфований гранітний молоток із слідами свердління отвору для ручки, а також кістки домашніх (кінь, велика рогата худоба, коза, вівця, свиня, собака) та диких (борсук, заєць, хом'як) тварин, що свідчать про значну роль, яку відігравали скотарство і полювання в господарстві жителів поселення. За характером посуду, близького до посуду поселень білогрудівського типу, поселення в Луці-Врублівецькій може бути віднесене до початку залізного віку і датоване VIII — початком VII ст. до н. е.[1].

Поселення того ж часу досліджувалось у 1950 р. також на правому березі Дністра біля с. Ленківців, Кельменецького району, Чернівецької області. І для цього поселення характерні посудини горщиковидних та банкових форм, прикрашені наскрізними проколами під вінцями та невисоким наліпним валиком із защипами, розташованим під вінцями або в нижній частині горла. Траплялися також глибокі чарки, за своїм характером подібні до чарок з поселень білогрудівського типу, та миски з рельєфними виступами на загнутих всередину краях. На частині посуду є орнамент у вигляді заглиблених ліній та відбитків різних штампів, інколи заповнених білою пастою. З інших знахідок на поселенні в Ленківцях слід відмітити крем'яні серпи, кістяний наконечник стріли, кістки тварин та ін.[2].

Поселення передскіфського часу, подібні до поселень в Луці-Врублівецькій та Ленківцях, за останні роки відкриті і частково досліджені також нижче по Дністру, в районі Могильова-Подільського. Поселення і тут, наприклад в с. Яругах, Могилів-Подільського району, Вінницької області, розташовані на мисах та схилах ярів, незначні за розмірами, не мають оборонних споруд. Порівняно небагатий культурний шар їх містить в основному уламки ліпного глиняного посуду, кістки тварин, куски глиняної обмазки від вогнищ та стін жител і т. ін.[3].

---

[1] І. Г. Шовкопляс, Середньодністровська експедиція 1949—1951 рр., АП, т. VI, 1956.

[2] А. И. Мелюкова, Памятники скифского времени на Среднем Днестре, КСИИМК, вып. 51, 1953, стор. 72.

[3] М. И. Артамонов, Археологические исследования в Южной Подолии в 1952—1953 гг., КСИИМК, вып. 59, 1955.

Не менш важливе значення для вивчення передскіфського періоду в Середньому Подністров'ї також мають досліджені там поховальні пам'ятки, зокрема курганний могильник в Луці-Врублівецькій, повністю розкопаний в 1947 та 1949—1951 рр. Він знаходився на першій надзаплавній терасі лівого берега Дністра і під час особливо великих повеней заливався його водами, про що свідчать відклади річкового піску поверх окремих курганів. Останні підвищувалися над поверхнею розорюваного поля на висоту менш 1 *м*. Кургани були викладені з вап-

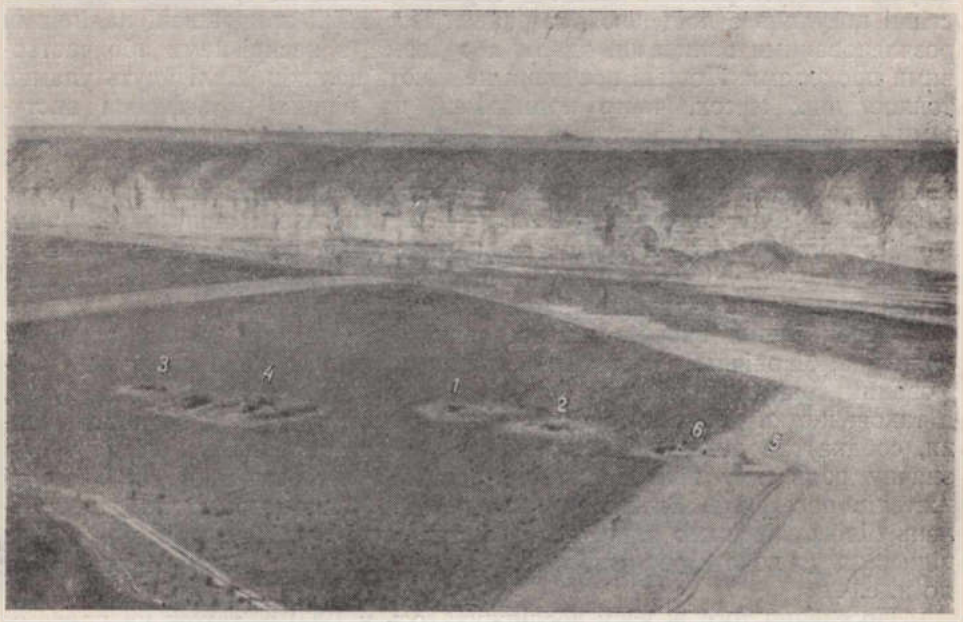

Курганний могильник початку залізного віку на Дністрі. Лука-Врублівецька.

някових каменів різного розміру і дуже добре збереглися. На окремих курганах шар землі, що перекривав їх, був змитий водою, і камені виступали на сучасну поверхню. Дослідження показали, що камені були покладені в певному порядку, який був витриманий в усіх восьми курганах могильника. В нижній частині кургана та по його краю знаходились найбільші камені, а в центрі та зверху — невеликі і зовсім дрібні. Особливо великі (до 0,4—0,6 *м* в діаметрі і вагою по кілька десятків кілограмів) камені знаходились по краю кургана і утворювали своєрідне кільце навколо нього.

Кургани були досить одноманітні за складом інвентаря, але відзначалися різноманітністю поховальних споруд і різнилися характером поховань. Поховання були одиночними і груповими, в простих земляних ямах та ямах, викладених всередині кам'яними плитами, на рівні підошви курганів безпосередньо на землі або на вимостках з плоских каменів (плит). Крім трупопокладень, були і окремі трупоспалення в спеціальних глиняних посудинах-урнах. При цьому різні поховання (за способом їх влаштування) часто знаходились в одному і тому ж кургані. Можливо, могильник існував на протязі досить значного періоду часу і належав невеликій групі населення, етнічний склад якої протягом цього періоду в якійсь мірі змінювався, через що зазнавав змін і поховальний обряд.

Спільним для всіх трупопокладень, незалежно від кількості похованих та способу влаштування могил, є скорчене положення кістяків.

Цікаві спостереження були здобуті при дослідженні найбільшого з курганів, що займав в могильнику центральне положення. Діаметр його 17 *м*, висота 1 *м*. Під кам'яним насипом знаходилось шість могил з трупопокладеннями, дві з яких були влаштовані в прямокутних ямах, а чотири на кам'яних вимостках.

Поховання в п'яти могилах були груповими і лише в одній (в простій грунтовій ямі) одиночне, але всі скорчені. Одна з групових могил

Курганний могильник в Луці-Врублівецькій. Поховання в ямі.

у цьому кургані мала вигляд прямокутної в плані ями, глибиною близько 0,6 *м* та площею 2,75 × 1,3 *м*. Дно та стіни її були викладені кам'яними плитами, щільно підігнаними одна до одної так, що утворювали своєрідний невеликий поховальний склеп-камеру. У цій поховальній камері знаходилось п'ять скорчених кістяків доброї збереженості, які лежали по її довгій осі в два ряди так, що голови одних знаходилися біля ніг інших. Чотири кістяки лежали на правому боці, а один був у сидячому положенні.

В іншому кургані знаходилися велике групове (близько 10 кістяків) поховання на кам'яній вимостці, одиночне поховання в грунтовій прямокутній ямі та трупоспалення в глиняній урні. Особливо цікаве останнє поховання. Тюльпановидна урна нижче вінець має проколи у вигляді горошин, а стінки її прикрашені трьома парами невеликих конічних відростків, розташованих на однаковій відстані один від одного. Діаметр посудини 19 *см*, висота 32 *см*. Вона була цілком заповнена перепаленими людськими кістками і стояла в невеликій ямці нижче рівня підошви кургана, будучи обкладеною невеликими кам'яними плитками. Урна стояла вверх дном на кам'яній плитці і перекривалась такою самою плиткою. Близьке до цього поховання у вигляді трупоспалення в глиняній урні тюльпановидної форми з двома наліпними валиками (по вінцях та плічках), вміщеній у невеликій ямці, але без викладки з кам'яних плиток, було виявлене в іншому кургані.

Під час розкопок могильника зібрано значний речовий інвентар, серед якого переважає різноманітний глиняний посуд, як в уламках, так і у вигляді цілих посудин. Серед останніх переважають тюльпановидні та банковидні посудини із слабо відігнутими вінцями, прикрашеними косими насічками, наліпними розчленованими валиками та проколами. Інколи проколи були лише частковими, з внутрішнього боку. Серед посуду є також ряд мисок з добре вигладженими поверхнями темносірого та чорного кольору і круглодонних черпаків з високими ручками. Серед глиняних виробів є кілька біконічних пряслиць.

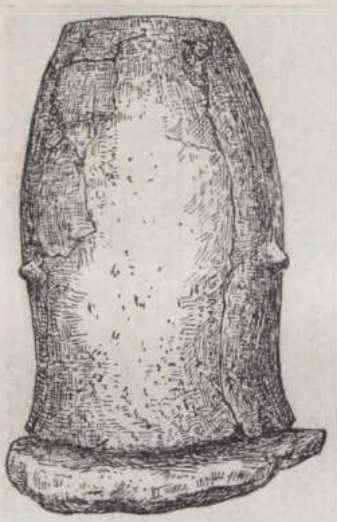

Урна із спаленими останками померлих. Лука-Врублівецька.

З інших виробів, знайдених в похованнях, слід відмітити уламок шліфованої і просвердленої сокири-молота із сірого граніту, два точильні бруски із сланцьового каменю з отвором на одному з кінців для підвішування, бронзове кільце з пластинки, половину литого браслета та голку з вушком.

Спостереження над характером курганних насипів показали, що над груповими похованнями не було помітних провалів у насипу, хоча кістки померлих були дуже придавлені. Очевидно, поховання в цих камерах здійснювалися в різний час, після чого камеру кожного разу знову щільно закладали камінням. Можна думати, що могильник утворився на протязі значного періоду часу в результаті різночасних поховань в одні і ті ж камери. Можливо, що він був залишений тією родовою групою людей, яка мешкала в описаному вище поселенні біля Луки-Врублівецької.

Характер знахідок, виявлених під час дослідження могильника, дає можливість датувати його, як і згадане поселення, VIII — початком VII ст. до н. е.[1].

Значну групу пам'яток самого початку раннього залізного віку за останні роки досліджено в західних областях України. Найвидатнішою пам'яткою серед них, одночасною пам'яткам чорноліського типу в Подніпров'ї, є Висоцький могильник VIII—VII ст. до н. е. Він знаходиться на схилі невеликого підвищення біля с. Висоцького, Заболотецького району, Львівської області, і налічує, очевидно, кілька сот поховань, переважно трупопокладень у витягненому стані. Поховання з трупоспаленням виконані як в урнах, так і без них, безпосередньо в землі. Поховання знаходились неглибоко (не глибше 1 *м*) в землі і були як одиночними, так і парними (а подекуди навіть і груповими). У 1951 р. було розкопано 130 поховань. Вони супроводилися ліпними глиняними побутовими посудинами — тюльпановидними і біконічними горщиками, мисками і черпаками та посудинами культового призначення (у вигляді птахів, в тому числі на високих циліндричних підставках), а також виробами з бронзи та заліза (бронзові шпильки, спіральні бра-

---

[1] І. Г. Шовкопляс, Курганний могильник передскіфського часу на середньому Дністрі, АП, т. IV, 1952; І. Г. Шовкопляс, Є. В. Максимов, Дослідження курганного могильника передскіфського часу на середньому Дністрі, Археологія, т. VII, 1952; І. Г. Шовкопляс, Середньодністровська експедиція 1949 — 1951 рр., АП, т. VI, 1956.

слети, вискові кільця, персні та залізні наконечники стріл), кам'яними точильними брусками та іншими предметами[1].

Кілька поховань початку раннього залізного віку з трупоспаленням в урнах досліджено в 1955 р. також в могильнику на правому березі р. Горині в с. Могилянах, Острозького району, Ровенської області. В одному з поховань, що знаходилося на глибині 0,66 *м* від сучасної поверхні, було кілька ліпних посудин, центральне місце серед яких займав великий горщик (висота 40 *см*) витягнутої тюльпановидної форми з трохи розширеним горлом, прикрашений по середині корпусу та

Глиняний посуд з курганного могильника в Луці-Врублівецькій.

по краю вінець вузенькими горизонтальними валиками із защипами. В горщику знаходилися перепалені кістки дитини, покладені в анатомічному порядку, причому зверху знаходився добре збережений череп. Трупоспалення в горщику-урні було накрите вставленим в нього доверху дном такої ж форми неорнаментованим горщиком меншого розміру. Решта поховань мала подібний характер, хоча кількість глиняних посудин в них була різною. Серед останніх, крім горщиків тюльпановидної форми, траплялися також широкі миски з плоским дном, загнутими всередину краями і лощеною (сірою та чорною) поверхнею та невеликі кухлики з напівкруглими ручками. З інших знахідок слід відмітити кістяну підвіску видовженої форми з отвором для підвішування.

За характером знахідок могильник може бути визнаний одночасним Висоцькому могильнику і пам'яткам чорноліського типу, але відмінним від них в культурному відношенні. Могильник в Могилянах, мабуть, є пам'яткою невідомої ще культурно-племінної групи, яка у ранньому залізному віці населяла південні райони західного Полісся[2].

Цікаву групу поховань початку раннього залізного віку, які походять з лужицьких могильників, у 1951 р. вивчено на Західному Бузі в околицях с. Млинища, Володимир-Волинського району, Волинської області. Поховання являли собою трупоспалення в глиняних урнах, накритих мисками-покришками, які супроводилися рядом інших посудин—глечиками, мисками та маленькими черпаками. Поблизу двох таких могильників біля Млинища досліджувалися також залишки одночас-

[1] Дослідження В. І. Канівця, С. С. Березанської та Г. Т. Ковпаненко; див. В. И. Канивец, Отчет о раскопках Высоцкого могильника в 1951 г., Науковий архів Інституту археології АН УРСР.

[2] М. Ю. Смишко. Погребения раннежелезного века в с. Могиляны, Ровенской области. КСИА, вып. 7, 1957.

ного їм поселення лужицької культури в с. Зимному, того ж Володимир-Волинського району [1].

Поселення культури так званого фракійського гальштату біля с. Магали, Садгорського району, Чернівецької області, досліджувалося в 1955 р. Воно розташоване на високому мисі лівого берега Пруту і має два горизонти культурних залишків, що відносяться до двох етапів

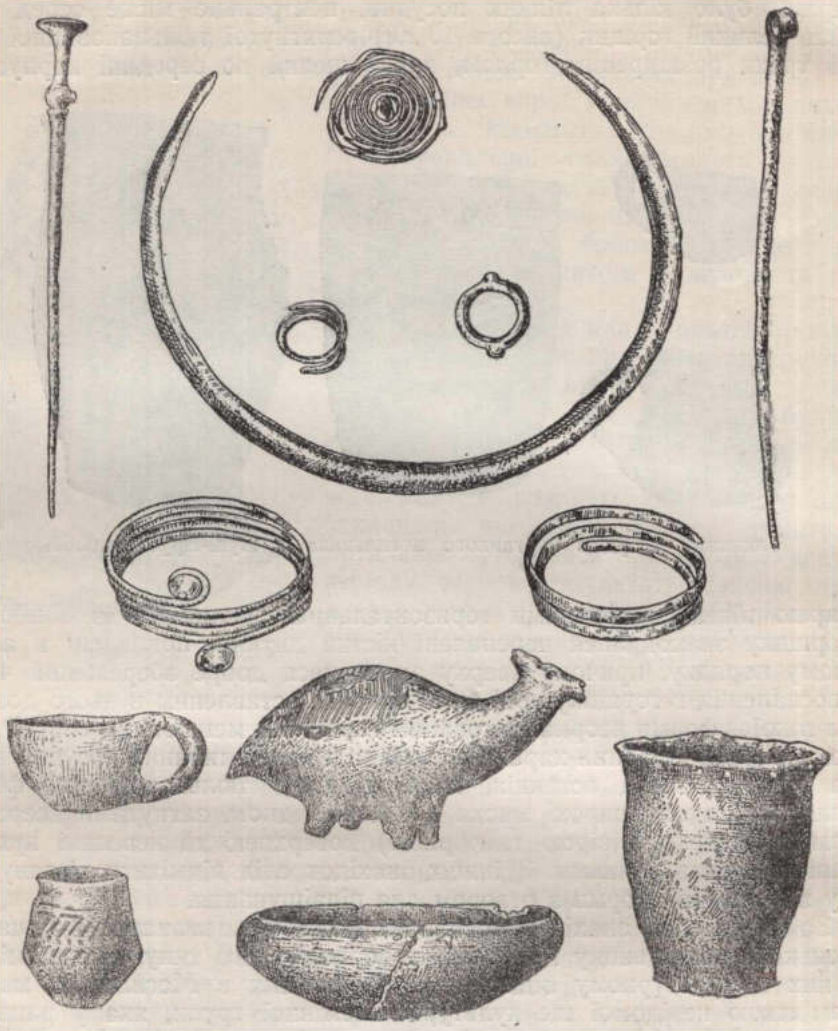

Поховальний інвентар з Висоцького могильника.

існування поселення. Нижній, раніший, може бути датований кінцем епохи міді-бронзи (X—IX ст. до н. е.), а верхній — початком раннього залізного віку (VIII—VII ст. до н. е.). Для раннього періоду існування поселення були характерні наземні житла, а для пізнього — наземні і напівземлянки.

Для верхнього горизонту характерні глиняні посудини-корчаги, миски, черпаки та вазочки з чорною лощеною поверхнею і орнаментом у вигляді канелюр, а також грубі горщики з ручками. З інших знахідок

[1] Ю. М. Захарук, Дослідження пам'яток доби бронзи та раннього заліза на Волині в 1950 р., АП, т. VI, 1956.

до цього часу відносяться вироби з металу — бронзові долота, шпильки, голки та залізні ножі, близькі до аналогічних виробів з Висоцького могильника.

Для нижнього горизонту характерні прямостінні горщики, прикрашені гладким валиком, та черпаки, миски і корчаги без чорного лощіння. Серед виробів з металу залізні предмети повністю відсутні.

Значну групу знахідок на цьому поселенні становлять кістки домашніх тварин та землеробські знаряддя (кістяні мотики, уламки крем'яних

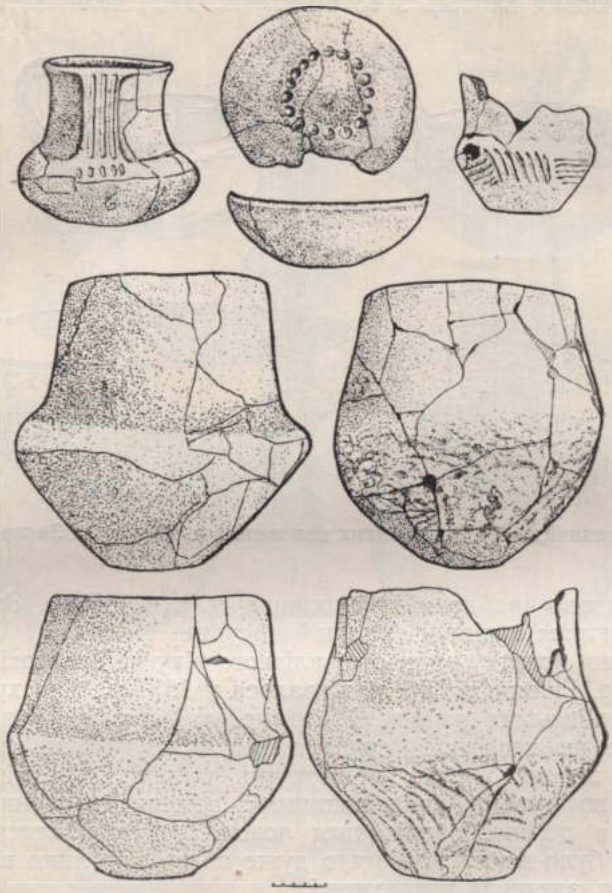

Глиняний посуд з могильників раннього залізного віку на Волині. Млинище.

серпів та ін.), які свідчать про землеробсько-скотарський характер господарства племен культури фракійського гальштату [1].

Цікавий курганний могильник з трупоспаленням в урнах, який відноситься до пам'яток куштановицької культури, характерної для Прикарпаття, досліджувався у 1949 р. біля с. Білок, Іршавського району, Закарпатської області. Крім окремих глиняних посудин з перепаленими людськими кістками, в насипах курганів зібрано значну кількість глиняного посуду, найхарактернішими формами якого є широко розкриті миски із загнутими всередину вінцями та черпаки з високою стрічковою

[1] Г. И. Смирнова, Поселение культуры фракийского гальштата на Буковине, КСИА, вып. 7, 1957.

ручкою, що підноситься над краєм вінець. Характерними для цих курганів є також широкогорлі горщики, прикрашені під вінцями горизонтальним валиком з поперечними нарізами, малі посудини з біконічним бочком і вигнутими вінцями, циліндричні глибокі чаші з держаком у вигляді прямого виступу, маленькі напівсферичні чаші та ін. Поверхня більшості посудин загладжена і не орнаментована.

В околицях с. Білок виявлено також залишки поселення, одночасного описаному могильнику [1]. Можливо, з цим поселенням зв'язаний і скарб бронзових виробів з 13 браслетів, двох кельтів та наконечника

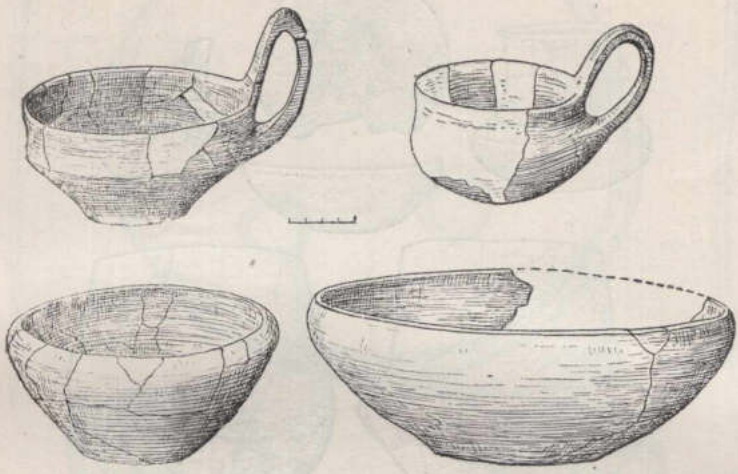

Глиняний посуд з курганних поховань в с. Білках на Закарпатті.

списа, випадково знайдений в околицях села в 1951 р. Зазначені предмети знаходилися в ліпній глиняній посудині [2].

Поселення початку раннього залізного віку на невисокій піщаній дюні в долині р. Гнилоп'яті досліджувалося у 1951 р. біля хут. Ворошилова, Троянівського району, Житомирської області. Розкопками встановлено, що на поселенні існували трохи заглиблені своєю нижньою частиною в землю житла, прямокутні в плані, розмірами близько 8×10 *м*, з вогнищами, влаштованими з каменю та глини. Стіни жител будувалися з дерева, обпліталися лозою і обмазувалися глиною. На місці жител було виявлено багато дуже обгорілої глини від стін жител, які, очевидно, загинули від пожежі.

Серед речових знахідок, зібраних на поселенні під час розкопок, переважають уламки глиняного посуду у вигляді тюльпановидних горщиків і мисок. Для перших з них характерні трохи відігнуті назовні вінця і наліпні валики нижче шийки посудин. Інколи буває по два такі валики. Частина горщиків, крім валиків, прикрашена також по вінцях рядом як наскрізних, так і часткових наколів. Серед виробів з глини виявлено уламок антропоморфної статуетки та фігурку тварини (свині). Під час розкопок знайдено кілька вигнутих крем'яних серпів великого розміру. З металевих предметів трапилась велика бронзова шпилька з конусоподібною головкою і маленьким боковим вушком. На основі зібраних матеріалів поселення може бути датоване VIII—VII ст.

---

[1] М. Ю. Смішко, Курганний могильник ранньозалізного часу в с. Білках, АП, т. VI, 1956.

[2] Ф. М. Потушняк, Бронзовий скарб з с. Білки, Археологія, т. IX, 1954.

до н. е. Воно є найбільш північним з поселень цього типу на Правобережжі Української РСР [1].

Поселення передскіфського часу за останні роки стали відомі також і в лісостеповому Лівобережжі України, зокрема на Ворсклі.

Одне з них досліджувалося у 1953 та 1955 рр. на лівому березі Ворскли біля с. Хухри, Охтирського району, Сумської області. Воно розташоване на мисі борової тераси і, як уже згадувалося вище, існу-

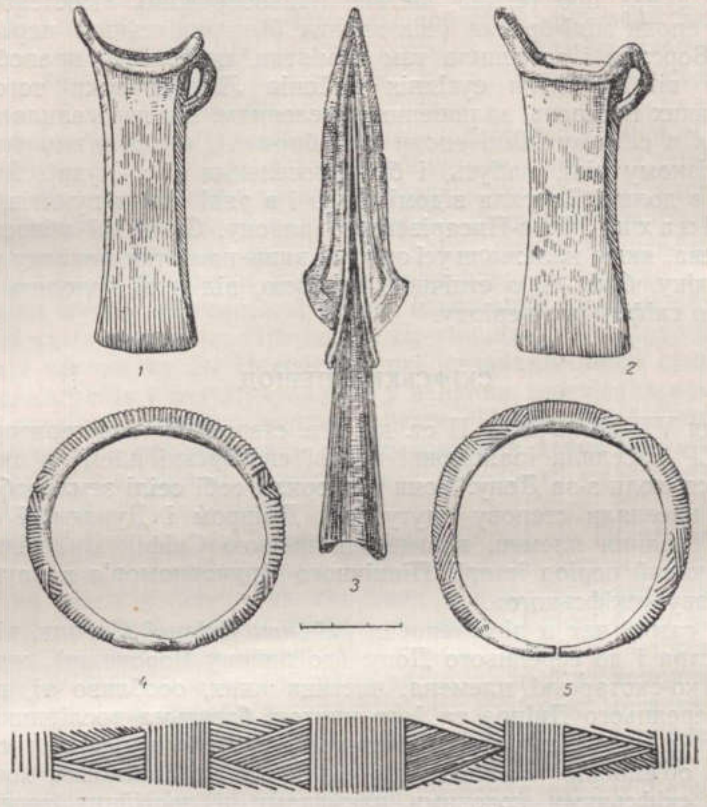

Скарб бронзових речей з с. Білок.

1, 2 — кельти; *3* — наконечник списа; *4, 5* — браслети; *5а* — орнамент на браслеті.

вало, починаючи з кінця епохи міді-бронзи, подібно до Суботівського городища на Правобережжі. Ніяких слідів штучних укріплень на ньому не виявлено.

Сліди поселення передскіфського часу представлені глиняним посудом — посудинами банковидних форм, мисками, черпаками та ін. Банковидні посудини (горщики) мають гладкий або прикрашений насічками край, нижче якого знаходяться наскрізні проколи, а на плічках — наліпний валик, розчленований пальцьовими вдавлинами або косими нарізками; інколи пальцьові вдавлини виконані безпосередньо на поверхні посудини — на її плічках.

Глибокі миски із загнутими всередину краями мають добре вигладжену поверхню. Черпаки мають петельчасту високу ручку без виступу.

[1] С. С. Березанська, Поселення раннього залізного віку в Житомирській області, АП, т. VI, 1956.

Є також посудини різних форм із заглибленим орнаментом та зубчастим штампом у вигляді різноманітних поєднань горизонтальних і косих ліній та ліній і зубчастого штампа [1].

За характером глиняного посуду та інших виробів Хухрянське поселення має багато спільного з так званими чорноліськими пам'ятками Правобережжя і, мабуть, спільне з ними походження. Тепер можна вважати такою, що цілком підтвердилася, висловлену ще наприкінці 20-х років думку про те, що частина правобережних лісостепових племен кінця епохи міді-бронзи (так званих білогрудівських) переселилася в басейн Ворскли і залишила там пам'ятки, подібні до правобережних і відмінні від пам'яток сусідніх районів Лівобережжя того часу [2]. Одним з таких поселень, залишених населенням, що переселилося з Правобережжя в самому кінці епохи міді-бронзи і потім жило тут в раннього залізному віці, мабуть, і було поселення в с. Хухрі. Аналогічні поселення в долині Ворскли відомі тепер і в ряді інших пунктів, зокрема біля с. Н і ц а х и, Мало-Писарівського району, Сумської області [3].

Племена, яким належали усі описані вище пам'ятки початку раннього залізного віку, були тією етнічною основою, від якої походять племена так званого скіфського періоду.

СКІФСЬКИЙ ПЕРІОД

З кінця VII до початку II ст. до н. е. степові райони території Української РСР населяли іраномовні кочові скотарські племена скіфів, що просунулися сюди з-за Дону. Вони підкорили собі осілі землеробські племена, які населяли степову смугу між Дніпром і Дунаєм, і створили велике об'єднання племен, відоме під назвою Скіфії. Внаслідок цього весь зазначений період історії Північного Причорномор'я в науці дістав умовну назву «скіфського».

В той самий час в лісостепових районах Східної Європи, від середнього Дністра і до середнього Дону (до району Воронежа), жили осілі землеробсько-скотарські племена, частина яких, особливо ті, що жили в районі середнього Дніпра та його приток, багатьма дослідниками вважаються вже слов'янськими. Лісостепові племена до складу степового скіфського об'єднання не входили і від нього не залежали, хоч і перебували із скіфськими кочовими племенами в постійних торговельних зв'язках і, очевидно, не раз зазнавали їх спустошувальних наскоків.

Землеробсько-скотарські племена Лісостепу знали вже орне землеробство і вирощували пшеницю, просо, коноплі, ряд городніх культур. Хліб вирощували не лише для власного споживання, а й для продажу грецьким містам-колоніям Північного Причорномор'я. В результаті цієї торгівлі до племен Лісостепу потрапляли різноманітні ремісничі вироби, що були виготовлені у зазначених містах або навіть і в самій Греції.

Значне місце в господарській діяльності лісостепових племен займало також скотарство і домашні ремесла — гончарське, ковальське, ливарне та ін., які задовольняли місцеві потреби.

Лісостепові племена жили в наземних та напівземлянкових житлах на общинних родових поселеннях, які часто були укріплені високими валами та глибокими і широкими ровами. Висота валів городищ досягала іноді 9 *м*, а довжина їх — кількох десятків кілометрів. Всередині

---

[1] Г. Т. Ковпаненко, Поселення періоду пізньої бронзи та раннього заліза поблизу Охтирки, Археологія, т. XI, 1957.

[2] М. Я. Рудинський, Археологічні збірки Полтавського музею, Збірник до 35-річчя Полтавського музею, Полтава, 1928.

[3] Г. Т. Ковпаненко, вказ. твір.

городищ, інколи дуже великих за розмірами, крім місць, де безпосередньо жили люди, завжди був простір для переховування худоби, а можливо, й для захисту населення з навколишніх неукріплених поселень на випадок нападу ворогів. Подекуди територія городищ включала навіть невеликі річки, що були джерелами водопостачання для людей та худоби.

Більшість таких городищ на території Української РСР знаходиться на межі Степу та Лісостепу або трохи вглиб Лісостепу, в межах сучасних Вінницької, Кіровоградської, Черкаської, Київської, Полтавської, Сумської та Харківської областей. Ці городища були збудовані лісостеповим населенням для захисту від нападів кочових скіфських племен степової зони. В глибині Лісостепу, недосяжній для нападів степових кочівників, люди жили і в неукріплених поселеннях.

У землеробсько-скотарських племен лісостепової зони у скіфський період відбувалися розклад первісно-общинного ладу і виділення родоплемінної верхівки, про що свідчать великі курганні поховання її представників, що відзначаються багатством поховального інвентаря та монументальністю поховальних споруд. До складу поховального інвентаря, як правило, входили предмети розкоші (прикраси та посуд) з дорогоцінних металів, художній грецький посуд, одержаний шляхом обміну з грецькими містами-колоніями Північного Причорномор'я, багато різної зброї із заліза і бронзи та ін. Поховання представників знаті супроводилися похованнями рабів і влаштовувалися у великих дерев'яних камерах-склепах, над якими насипалися великі кургани. Поховання бідних общинників знаходяться в простих ямах з примітивними дерев'яними спорудами, супроводяться незначним інвентарем і перекриті маленькими курганними насипами.

Скіфські племена, які населяли степові райони Північного Причорномор'я, займалися скотарством і вели кочове життя, пересуваючись з місця на місце в повстяних кибитках в шуканні нових пасовищ для своїх коней, великої рогатої худоби та овець. Скіфи були войовничими племенами, вміло билися в кінному і пішому строю. Їх озброєнням були луки, стріли, списи та мечі. Скіфська зброя — мечі та наконечники стріл, а також деякі інші вироби кочових скіфів, особливо металеві та кістяні прикраси із зображенням тварин, виконаними у так званому звіриному стилі, шляхом обміну та інших взаємозв'язків дуже швидко поширились і серед більшості лісостепових племен. Завдяки цій зовнішній подібності в пам'ятках, а також на основі деяких висловлювань античних авторів, тривалий час і лісостепові племена зараховувались до складу скіфських племен. Лише в останні роки в радянській науці встановилася думка про етнічну відмінність цих двох груп племен території України в скіфський період [1].

У V—IV ст. до н. е. частина скіфів-кочівників поступово починає переходити до осілості, в результаті чого з'являються укріплені поселення по берегах нижнього Дніпра і в Криму.

У кочових скіфів, які мали великі стада худоби і підтримували тісні торговельні зв'язки з грецькими містами-колоніями, дуже швидко відбувався процес нагромадження багатств і майнового розшарування суспільства. В них виникла приватна власність і почала застосовуватися праця рабів. Влада родових і племінних вождів з виборної поступово

---

[1] Б. Н. Граков и А. И. Мелюкова, Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях европейской части СССР в скифское время, зб. «Вопросы скифо-античной археологии», М., 1954; А. И. Тереножкин, К вопросу об этнической принадлежности лесостепных племен Северного Причерноморья в скифское время, СА, XXIV, 1955.

перетворилася в спадкову. Спочатку рабство у скіфів було домашнім, патріархальним, але скоро, в результаті дальшого розкладу первісно-общинних відносин, роль його в суспільному виробництві значно зросла. На основі цього у частини скіфських племен відбувався поділ суспільства на класи — рабовласників і рабів, а з поділом суспільства на класи виникали і умови для утворення в них держави. Така примітивна держава з великими ще пережитками первісно-общинних відносин виникла у скіфів на нижньому Дніпрі в IV ст. до н. е. Центром її було Кам'янське городище на лівому березі Дніпра в районі Нікополя. Наприкінці III ст. до н. е. центр цієї держави перемістився в місто Неаполь скіфський в Криму (на околиці сучасного Сімферополя). До складу цієї скіфської держави входили Крим та район Нижнього Подніпров'я.

Майнова та соціальна нерівність, яка була у скіфів, яскраво підтверджується характером їх поховальних обрядів. Поховання бідних скіфів звичайно знаходяться в малих курганах і мають при собі незначну кількість речей — луки, стріли, ліпний глиняний посуд та ін. Над похованнями багатих скіфів насипалися великі кургани. В них знаходиться багато різноманітних коштовних предметів — зброї, художнього металевого та глиняного посуду, одержаного шляхом обміну від причорноморських міст-колоній, прикрас із дорогоцінних металів та багато ін. Поховання багатих скіфів завжди супроводяться похованнями навмисно вбитих залежних від них воїнів, жінок, рабів, бойових коней і т. ін.

Особливим багатством відзначаються поховання скіфських царів та представників найвищої родо-племінної верхівки. Ряд таких великих курганів, відомих під назвою «царських», розкопано в різний час на півдні України. Це, зокрема, такі кургани, як згадувані вже вище Чортомлик і Солоха на нижньому Дніпрі в районі Нікополя, Куль-Оба поблизу Керчі, а також курган в Мелітополі, розкопаний в 1954 р.

За роки радянської влади українськими і російськими археологами проведено досить велику роботу по дослідженню пам'яток скіфського періоду, залишених як самими скіфами степової зони, так і іншими племенами лісостепової зони, Полісся та гірського Криму. При цьому слід зазначити, що на відміну від археологічних досліджень дореволюційних років, коли основна увага була звернута на вивчення поховальних пам'яток, належних головним чином родо-племінній знаті (так званих царських курганів), за роки радянської влади зусилля археологів були зосереджені на вивченні скіфських поселень та городищ. Завдяки цьому радянська наука тепер має можливість дати досить повну характеристику не тільки ідеологічних уявлень та обряду поховань, а й господарської діяльності, влаштування поселень та оборонних споруд городищ, наземних і напівземлянкових жител, побуту і культури населення, яке залишило всі ці різноманітні пам'ятки.

Пам'ятки лісостепових племен

Як уже зазначалося вище, пам'ятки лісостепових землеробсько-скотарських племен на території України — від Дністра до Сіверського Дінця — представлені великою кількістю городищ, неукріплених поселень та курганних могильників, зв'язаних з цими городищами та поселеннями.

Одним з найраніших поселень, мабуть, можна вважати поселення в урочищі Підмет на середньому Дністрі, поблизу с. Нагоряни, Кельменецького району, Чернівецької області, розташоване на вузькій надзаплавній терасі правого берега Дністра. При розкопках у 1950 р. відкрито і досліджено залишки трьох напівземлянкових жител з відкритими вогни-

щами у вигляді круглих вимосток з випаленої глини, товщиною 20 *см*, та печами, викладеними з каменів. Склепіння печей були зроблені з глини на дерев'яному каркасі. У глину були вмазані і камені. Житла мали прямокутну форму і були заглиблені в землю на 0,7 *м*.

У заглибинах жител та в культурному шарі навколо них зібрано досить значну кількість уламків глиняного посуду та інших виробів. Глиняний посуд може бути поділений на кілька груп. Перша з них — товстостінні посудини горщиковидної та банковидної форм, частина яких має лощену поверхню. Посудини прикрашені по краях наліпним розчленованим валиком. Інколи валики відсутні і проколи зроблені просто по краю посудини. До другої групи належать миски із загнутими всередину краями. Останні часто прикрашені рельєфними прямими або хвилястими виступами. Більшість мисок має вигладжені або лощені поверхні. До третьої групи належать круглодонні чорноглиняні черпаки з високими ручками, що виступають понад краєм, та інші чорноглиняні посудини (типу піксиди). На окремих чорноглиняних посудинах є заглиблений лінійний орнамент у вигляді геометричних фігур, заповнений білою пастою. З глини виготовлені також сковорідка з невисокими загнутими вверх краями та біконічні пряслиця.

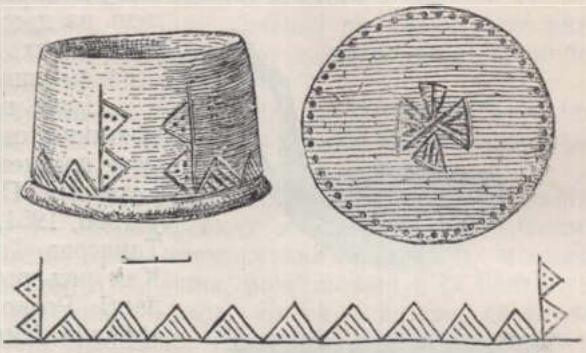

Чорнолощена посудина з поселення ранньоскіфського часу. Нагоряни.

Заслуговує на увагу також виріб у вигляді бойового молотка-клювця, в якому ріг оленя служить муфтою, а робочим кінцем є спеціальний крем'яний вкладиш. Клювець має прямокутний отвір для рукоятки.

Виявлені на поселенні кістки належать домашній рогатій худобі, свині, коню та собаці.

За характером знахідок, особливо посуду, поселення може бути датоване кінцем VII та початком VI ст. до н. е. Ніяких слідів укріплень, крім природного захисту рікою та високим обривом корінного скелястого правого берега долини Дністра, на ньому не виявлено [1].

У тому ж Кельменецькому районі, Чернівецької області, поселення скіфського періоду досліджувалось у 1951 р. також біля с. Селища. Воно знаходилось на схилі неглибокого яру і мало порівняно незначну площу (300 × 80 *м*.).

Розкопками виявлено залишки двох напівземлянкових жител у вигляді округлих заглибин, виритих у лесовидному грунті і заповнених різноманітними господарськими та побутовими предметами. Одне з жител мало діаметр близько 5 *м* і добре вирівняну та утрамбовану підлогу. В заповненні жител знайдено багато уламків глиняного посуду та кісток тварин, а також глиняні пряслиця, дві бронзові та кістяну шпильки, кістяний наконечник стріли, глиняну фігурку тварини, кістяну пластинку-накладку та ін.

---

[1] І. Г. Шовкопляс, Поселення ранньоскіфського часу на середньому Дністрі, Археологія, т. IX, 1954.

Серед глиняного посуду переважають уламки грубих товстостінних горщиків та банковидних посудин, прикрашених масивними наліпними валиками з пальцьовими защипами та проколами під вінцями. З лощених посудин траплялись великі корчаги, миски із загнутими всередину краями, прикрашені наколами, чарки, мисочки на конічних ніжках та ін.

За характером знахідок це поселення може бути датоване VI — початком V ст. до н. е.[1].

Цікаво зазначити, що скільки-небудь виразних слідів штучних укріплень на цьому поселенні, як і на інших поселеннях в басейні середнього Дністра, не виявлено.

Глиняний посуд з поселення ранньоскіфського часу. Жаботин.

Дуже цікаве за своїми господарсько-побутовими комплексами неукріплене поселення на Правобережжі в Середньому Подніпров'ї досліджувалось у 1950, 1951, 1953 і 1957 рр. в урочищі Тарасова Гора біля с. Жаботина, Кам'янського району, Черкаської області. Розкопками встановлено досить тривале існування цього поселення і наявність на ньому наземних жител та великих глинобитно-каркасних печей в них. Залишки одного з таких жител розмірами 12 × 10 *м* являли собою завал дуже перепалених кусків глиняної обмазки. Вона походить від його стін, які згоріли під час пожежі, що була причиною зруйнування житла. Товщина стін досягала 15 *см*, а глиняна обмазка їх з внутрішнього боку була побілена. Підлога житла частково також була глинобитною. Залишки печі в одному з жител дали можливість вияснити її конструкцію. Склепіння печі було збудоване на дерев'яному каркасі, з обох боків обмазаному товстим шаром глини. Черінь являв собою вимостку з каменів та уламків посуду, покриту шаром глини. Влаштування череня печі на поселенні в Жаботині аналогічне влаштуванню череня печей (вогнищ) на поселенні в Луці-Врублівецькій на середньому Дністрі. Піч підвищувалась над рівнем підлоги на 10—15 *см*.

Більшість речових знахідок становлять уламки глиняного посуду двох типів — грубого товстостінного, так званого кухонного, та лощеного. В першій групі переважають банковидні посудини та корчаги з погано вимішаної глини з домішкою кварцу, нерівномірно випалені. Здебільшого вони великі за розмірами, прикрашені вдавлинами, наліпним розчленованим валиком, проколами та насічками по краю. Досить значною щодо кількості є друга група — лощені посудини (миски, черпаки, круглотілі посудинки та ін.). Вони переважно тонкостінні, виготовлені з добре відмученої глини, мають добре вилощену зовнішню поверхню, переважно чорного кольору, прикрашену заглибленим орнаментом у вигляді ліній та заштрихованих геометричних фігур. Трапляються також відбитки гребінчастого та інших штампів. Заглибини орнаменту заповнені білою пастою. При розкопках на поселенні траплялися також глиняні «котушки»

---

[1] А. И. Мелюкова, Памятники скифского времени на среднем Днестре, КСИИМК, вып. 51, 1953.

(шпульки), бронзові шпильки з петельчастими головками та спіральним щитком, бронзові вудила та кістки свійських тварин.

За характером керамічних виробів, особливо лощеного посуду з інкрустацією по заглибленому орнаменту, поселення в Жаботині займає проміжне місце між поселеннями і городищами передскіфського часу та ранньоскіфськими городищами і, подібно до поселення Підмет на середньому Дністрі, є одним з найраніших поселень скіфського періоду. Воно датується кінцем VII — VI ст. до н. е.[1].

Поселення початку скіфського періоду, близькі за характером знахідок до ряду городищ і поселень лісостепового дніпровського Правобережжя, досліджувались і в басейні р. Ворскли.

Одним з них є вже згадуване поселення біля с. Хухри, Охтирського району, Сумської області, на якому є комплекси самого кінця епохи міді-бронзи, передскіфського та ранньоскіфського часу.

До ранньоскіфського часу відносяться кілька досліджених напівземлянкових жител та багато господарських ям, заповнених різними побутовими рештками. Житла були прямокутними в плані, площею від 20 до 40 $м^2$, і мали глинобитні вогнища, розташовані в їх центральній частині. Подекуди на земляній підлозі жител виявлено сліди ям від стовпів, які підтримували покрівлю. Всередині жител та навколо них зібрано багато різних господарських та побутових предметів — уламки глиняного посуду, глиняні фігурки тварин, пряслиця та грузила, залізні серп і ножі, уламок бронзових вудил, кістяні проколки та кістки тварин[2].

Два інші поселення того самого часу з досліджених в басейні Ворскли знаходяться на правому березі річки, на південь від Полтави.

Перше з них знаходиться в околицях с. Мачух, Полтавського району, поруч з одночасним йому могильником. На площі поселення розташована без певної системи група курганоподібних зольників. Дослідженнями у 20-х роках та в 1946 р. встановлено, що зольники утворилися на протязі тривалого часу шляхом підсипання на них все нових і нових кількостей золи та побутових решток, що нагромаджувалися в процесі життя людей на поселенні.

Серед знахідок в досліджених зольниках переважають уламки глиняного посуду та кістки тварин. Серед уламків глиняного посуду були уламки великих макітроподібних посудин з наліпними валиками під вінцями та наскрізними проколами, горщиків з проколами, але без валиків під вінцями, лощених мисок, черпаків, кубків та мініатюрних посудин. Серед лощених посудин є прикрашені заглибленим геометричним орнаментом, заповненим білою пастою. З інших виробів з глини зібрано багато пряслиць та грузиків від ткацького верстата, прикрашених наколами та іншим орнаментом, «котушки», «гудзики» та фігурки тварин. Серед виробів з кості знайдено проколки та ножі для обробітку шкіри, з металевих виробів — кілька залізних ножів, бронзовий тригранний наконечник стріли та бронзову шпильку з широкою головкою.

Серед кісток переважають кістки домашніх тварин — свині, кози, бика, коня, вівці та собаки. Велика їх кількість свідчить про значний розвиток скотарства у жителів поселення. На основі речових матеріалів,

---

[1] М. И. Вязьмитина, Памятники раннего железного века в окрестностях с. Жаботин, Кировоградской области, КСИА, вып. 1, 1952; Е. Ф. Покровская Раскопки поселения раннескифского времени у с. Жаботин, Черкасской области, КСИА, вып. 4, 1955; М. І. Вязьмітіна і Є. Ф. Покровська, Поселення VII—VI ст. до н. е. в околицях с. Жаботина, АП, т. VI, 1956.

[2] Г. Т. Ковпаненко, Поселення періоду пізньої бронзи та раннього заліза поблизу Охтирки, Археологія, т. XI, 1957.

зібраних при розкопках зольників, поселення біля с. Мачух можна датувати VI ст. до н. е.[1].

Цікаві результати дали також розкопки розташованого поруч з поселенням курганного могильника, здійснені в 1923—1929 та 1946 рр.

Могильник знаходиться в урочищі Троянів Яр, що являє собою частину високого мису, оточеного з двох боків глибокими ярами. В могильнику до розкопок налічувалось понад 150 невеликих курганів, найбільший з яких мав висоту 2,15 *м*. Його діаметр досягав 36 *м*. Розкопками встановлено, що насип кургана було споруджено у два прийоми. Спершу на дерев'яне перекриття могильної ями була насипана земля, викинута з ями, а потім через деякий час насип кургана був досипаний з чорної землі, взятої на значній площі навколо кургана. Могильна яма викопана кайлоподібним знаряддям, сліди від якого були простежені на її стінках під час розкопок. Хоч могильна яма і не пограбована, поховання в ній відсутнє. Очевидно, цей курган був споруджений на честь представника родової верхівки, який загинув десь далеко від поселення. Такі символічні поховання (кенотафи) були звичайним явищем у первісну епоху.

У могильній прямокутній ямі, перекритій накатом з товстих (діаметром до 35 *см*) колод, покладених поперек ями на двох колодах, що лежали на її довгих краях, було виявлено уламки кількох глиняних посудин (в рядових похованнях було лише по одній посудині). Серед них знаходились три черпаки з високими ручками з відростками і лощеними поверхнями. Один з черпаків орнаментований заглибленим геометричним орнаментом з потрійних рисок, заповнених білою пастою. В поховальній ямі знаходились також кам'яна намистина та дві залізні шпильки з маленькими головками.

В інших курганах виявлено одиночні і групові поховання, що супроводилися переважно поодинокими глиняними посудинами. Дослідження понад 20 курганів дають можливість зробити висновок, що могильник утворився на протязі тривалого часу.

У давніших курганах поховання здійснені в грунтових ямах і супроводилися переважно лощеними посудинами ранньоскіфського часу — черпаками з ручками і заглибленим орнаментом, заповненим білою пастою, та ін., а також залізною зброєю — наконечниками списів, залізними ножами тощо при цілковитій відсутності бронзових виробів. Кістяки в похованнях були скорченими.

У пізніших курганах кістяки були витягненими і нерідко були поховані групами, причому, крім основного чоловічого, були й поховання залежних від нього жінки та раба, які й в поховальній ямі займали підлегле положення. Могильні ями в цих курганах бувають закладені деревом. Серед знахідок переважають посудини пізнішого часу — миски із загнутими всередину краями, горщики та ін., бронзові наконечники стріл та прикраси.

Між двома групами поховань, що відповідно можуть бути датовані кінцем VII—VI та IV—III ст. до н. е., є й поховання перехідної доби — VI — V ст. до н. е. — в земляних ямах з типовим для неї інвентарем — бронзовим дзеркалом ольвійської роботи, великими ліпними мисками, черпаком грушовидної форми та ін. Таким чином, було встановлено, що могильник в урочищі Троянів Яр існував з кінця VII до III ст. до н. е.

За характером речових знахідок в ранніх похованнях можна зробити висновок про значну близкість могильника до пам'яток ранньоскіфського часу на Правобережжі Дніпра (типу Жаботина). Очевидно, могильник

---

[1] М. Я. Рудинський, Мачухська експедиція Інституту археології (1946 р.), АП, т. II, 1949.

в урочищі Троянів Яр був залишений групою населення раннього залізного віку, що переселилася в басейн Ворскли з лісостепового Правобережжя і принесла з собою характерну для нього матеріальну культуру, яка досить тривалий час зберігала свою специфіку серед інших одночасних їй культур Лівобережжя [1].

Друге поселення із зольниками досліджувалось у 1949 р. біля с. Пожарної Балки, Полтавського району. Основним об'єктом дослідження були зольники. Розкопками було встановлено, що вони і тут є продуктом тривалого мешкання людей.

Зольники, висотою (по відношенню до давньої поверхні) — до 1,5 *м*, зовні нагадували зруйновані курганні насипи округлих форм. Вони являли собою скупчення золи та великої кількості уламків глиняного посуду, кісток тварин та інших побутових і господарських предметів.

Найбільшу групу знахідок становлять уламки посуду двох груп — нелощеного і лощеного, з кількісною перевагою першого над другим. Нелощений посуд представлений переважно горщиками різних розмірів, прикрашеними наскрізними проколами та наліпним розчленованим валиком під вінцями або нижче від них. Інколи бувають посудини і без валика, але з наскрізними проколами. Лощений посуд має чорний, сірий та жовто-червоний колір поверхні. Особливо високу якість лощіння мають посудини з чорними поверхнями. За формами — це переважно миски і черпаки з високими ручками та кулястим дном. Багато лощених посудин, особливо черпаків, прикрашено заглибленим геометричним орнаментом, часто заповненим білою пастою, та різними рельєфними виступами.

Серед виробів з глини знайдено пряслиця, грузила, а також своєрідні «котушки» та «гудзики», призначення яких ще лишається невизначеним. З кістяних виробів виявлено кілька проколок, уламок псалія, прикрашеного голівкою грифона з рогами барана та ін. З металевих виробів на поселенні знайдено бронзову шпильку з плоскою головкою, три бронзові втульчасті наконечники стріл, два уламки залізних ножів, кілька залізних голок та шил. З кам'яних виробів траплялися зернотерки, точильні камені, уламки кам'яних жаровень та ін.

Серед кісток переважають (88%) кістки домашніх тварин (великої та дрібної рогатої худоби, свині, коня, собаки).

З побутових комплексів під зольником було виявлено залишки вогнища від наземного житла та господарські ями, більш ранні, ніж зольник, який їх перекривав [2].

Зібрані на поселенні матеріали дають можливість датувати його VI — початком V ст. до н. е.

В басейні Ворскли тепер відомо і ряд інших неукріплених поселень ранньоскіфського періоду [3].

Кілька неукріплених поселень цього часу за останні роки досліджено також в басейні Сіверського Дінця. Одне з них знаходиться біля с. Островерхівки, Зміївського району, Харківської області. Воно розташоване на підвищеному березі р. Чернявки. Дослідженнями 1951 і 1952 рр. на ньому виявлено 37 зольників та залишки кількох наземних жител. Під одним із зольників було розкопано рештки одного з таких

---

[1] М. Я. Рудинський, Археологічні збірки Полтавського музею, Збірник до 35-річчя Полтавського музею, Полтава, 1928; його ж, Мачухська експедиція Інституту археології (1946 р.), АП, т. II, 1949.

[2] И. И. Ляпушкин, Поселение скифского времени близ дер. Пожарная Балка, Полтавской области, КСИИМК, вып. XXXVII, 1951.

[3] Г. Т. Титенко, Памятники скифского времени бассейна р. Ворсклы, КСИА, вып. 4, 1955.

жител. Воно було овальним у плані (8×5 *м*) і мало два заглиблені вогнища. Інший зольник, розташований поруч із житлом, утворився з попелу, який вигрібали з його вогнищ на протязі досить тривалого часу.

Речові знахідки в зольниках, житлах та культурному шарі поза ними цілком однакові і являють собою головним чином уламки глиняного посуду, переважно плоскодонних горщиків, прикрашених пальцьовими защипами та наскрізними проколами. Крім горщиків, траплялися глиняні миски, сковорідки та невеликі посудинки для пиття, що нагадують кухоль без ручки. Серед виробів з глини були також пряслиця, дисковидні і конусовидні грузила, статуетки тварин та ін. Особливо цікаві уламки глиняної ллячки у вигляді невеликої ложки з носиком та уламок плавильного тигля, куски залізного шлаку, злиток бронзи та вироби з металу (уламок серпа, бронзовий наконечник стріли, залізна провушна сокира, залізний псалій та ін.), які свідчать про існування на цьому поселенні металургійного виробництва. Вироби з каменю представлені уламками кварцитових зернотерок та точильних брусків. Серед решток фауни переважають кістки домашніх тварин.

За характером матеріалу, зібраного на поселенні, в тому числі в зольниках, зокрема на основі знахідки місцевого архаїчного посуду — горщика з вінцями, прикрашеними наліпним горизонтальним валиком із защипами і проколами, і уламка хіоської амфори кінця VI — початку V ст. до н. е., виникнення поселення може бути датоване часом не пізніше V ст. до н. е.

Залишки жител були відкриті також на поселенні в с. Шмарівці, Харківського району, розташованому на лівому березі р. Уди. Одне з жител наземного типу було прямокутним в плані (9,5 × 6 *м*) і мало підлогу з шару глиняної обмазки товщиною 2—3 *см*. Житло було, мабуть, літнім, оскільки вогнище знаходилось не всередині нього, а поруч, на відстані 1 *м*, і мало вигляд неглибокої ямки (діаметр 1,5, *м*, глибина 0,38 *м*) заповненої вугіллям, попелом, уламками посуду та кістками тварин.

Глиняний посуд представлений горщиками, прикрашеними по краю пальцьово-нігтьовими защипами та наскрізними проколами під вінцями, а також мисками. Серед виробів з металу знайдено тригранні втульчасті наконечники стріл, на основі яких поселення може бути датоване IV—III ст. до н. е.

В околицях поселення біля с. Островерхівки є одночасний йому курганний могильник [1].

Але найвизначнішими пам'ятками лісостепових племен, безперечно, є великі укріплені городища. Як показали дослідження, багато з них мають досить значні площі, хоча територія, зайнята наземними і напівземлянковими житлами та ремісничими майстернями, здебільшого досить невелика.

Одним з наймогутніших на Україні є Немирівське городище, розташоване в 4 *км* від м. Немирова на Вінниччині. Воно також є, як вважають дослідники, одним з найраніших серед городищ скіфського періоду і займає значну площу, огороджену земляним валом висотою 9 *м* та глибоким ровом, довжина яких досягає 5,5 *км*. Через територію городища протікає невелика річка. Всередині городища один з мисів між ярами, що впадають в цю річку, додатково укріплений з напільного боку валом і ровом. Ця внутрішня додатково укріплена частина городища — так зване Замчисько — лише й була заселена людьми, яким належало

---

[1] Б. А. Шрамко, Новое поселение и жилища скифского времени в бассейне Северного Донца, КСИИМК, вып. 54, 1954; його ж, Селище та могильник ранньої залізної доби біля с. Островерхівки, АП, т. VI, 1956.

городище. Решта його площі використовувалась для господарських потреб (можливо, навіть для посівів) та для захисту жителів навколишніх неукріплених поселень та їх худоби під час воєнної небезпеки.

Розкопками у 1946—1948 рр. (пам'ятка неодноразово досліджувалася й раніше) на городищі вперше вдалося відкрити і вивчити залишки напівземлянкових жител. Одне з них мало круглу форму (діаметром близько 7 *м*). Від нього збереглися центральний стовп, який підтримував покрівлю, та сліди від вертикально поставлених дерев'яних колод, якими були обставлені його стіни. Всередині житла знаходилося два вогнища з каменів, що належали до різних періодів його існування. Окремі такі житла з'єднувалися між собою вузькими ровами — «коридорами». На городищі відкрито також ряд господарських (зернових) ям.

Досліджено також конструкцію оборонних споруд у центральній частині городища. Розкопано ділянку валу, основу якого становили горизонтально покладені товсті колоди на кам'яній підстилці, потім засипані товстим шаром глини. Колоди в основі валу були спалені, внаслідок чого перекриваюча їх глина дуже перепалилась, а місцями навіть ошлакувалась. Потім ця глина була засипана землею до повної висоти валу. Подібна конструкція оборонного валу характерна й для ряду інших городищ лісостепової зони України.

Не менш важливим результатом досліджень післявоєнних років на Немирівському городищі є встановлення того, що так звані зольники, які є на багатьох городищах і поселеннях скіфського часу, утворилися внаслідок зсипання в одне місце побутового попелу з домашніх вогнищ. Такі зольники являють собою скупчення попелу та різних речей, аналогічних тим, що походять із жител та взагалі з культурного шару даного городища або поселення.

Більшість речових знахідок на городищі становить глиняний посуд двох типів — сірий, грубий, ліпний з наліпними валиками, прикрашеними защипами з наскрізними отворами по краю вінець, та чорнолощений, тонкостінний. Характерними формами останнього є великі посудини, миски і тонкостінні черпаки майже зовсім без заглибленого (врізного) орнаменту та пастової інкрустації. На великих посудинах (корчагах) та мисках зустрічається рельєфний орнамент. Знайдено також кілька уламків імпортного художнього малоазійського грецького посуду (родоського) із зображенням тварин. З інших знахідок слід відмітити бронзові наконечники стріл скіфського типу, цвяхоподібні сережки та ін. Зібраний на Немирівському городищі речовий матеріал дав можливість датувати його часом з кінця VII до V ст. до н. е.

У межиріччі Південного Бугу і Дністра відомо також ряд інших городищ скіфського періоду, на яких провадилися розвідкові дослідження, зокрема Северинівське в Жмеринському районі та Матерське і Дерешівське в Муровано-Куриловецькому районі, Вінницької області. Усі ці городища за характером матеріальної культури стоять ближче до пам'яток скіфського періоду на Подністров'ї, ніж до пам'яток Середнього Подніпров'я [1].

Таким же досить раннім, як і Немирівське, є городище на березі притоки Дністра р. Котлубанки біля с. Григорівки, Могилів-Подільського району, Вінницької області. Воно розташоване на високому і крутому березі річки і займає також частину схилу плато. Центральна частина

---

[1] М. Артамонов, Південноподільська експедиція, АП. т. I, 1949; його ж, Археологические исследования в Подолии, Вестник ЛГУ, 1947, № 12; його ж, Археологические исследования в Южной Подолии (Винницкая область) в 1948 г., Вестник ЛГУ, 1948, № 11.

городища площею близько 4 *га* має додаткову огорожу з високого (8 *м*) валу та глибокого сухого рову. Вали збудовані із землі та каміння, а місцями лише з каміння, і тому дуже добре збереглися до наших днів.

У 1952 і 1953 рр. розкопано значну площу городища із слідами його заселення, подібно до Немирівського городища, в різні історичні епохи. Більшість комплексів та оборонні споруди відносяться до ранньоскіфського періоду. До того ж часу, зокрема, відносяться ряд господарських ям, залишки наземних та напівземлянкового жител. Останнє було квадратним в плані і мало на підлозі залишки вогнища та яму від стовпа, що підтримував покрівлю. Вхід до житла був влаштований у вигляді східців, вирізаних в землі. В ряді місць виявлено відкриті вогнища, що раніше знаходилися, мабуть, всередині наземних жител.

Серед речових матеріалів, зібраних при розкопках на городищі, переважають уламки різноманітного посуду. До так званого кухонного посуду належать уламки сірих посудин з грубої глини з домішкою кварцевого піску. За формами — це тюльпановидні та банковидні горщики з слабо відігнутими вінцями, прикрашені наліпними валиками, часто розчленованими ямками або насічками, а також з проколами і розчленованими валиками під вінцями.

Більш різноманітний так званий столовий тонкостінний посуд з добре відмученої глини, з лощеними поверхнями, часто прикрашеними заглибленим орнаментом у вигляді геометричних фігур, нерідко заповненим білою пастою. За формами це — черпаки та чарки, кубки з високим горлом, миски із загнутими всередину краями, прикрашеними рельєфними виступами, та ін. Посуд за своїм характером близький до посуду із Жаботинського поселення.

З металевих виробів на городищі трапилися бронзові голка, шпилька та наконечники стріл.

Зібраний на Григорівському городищі речовий матеріал, зокрема посуд, свідчить, що воно існувало на протязі тривалого часу — з кінця VII до V—IV ст. до н. е. Можливо, що городище не було постійним місцем проживання людей і використовувалося лише в часи воєнної небезпеки. Саме цим, очевидно, можна пояснити, що, незважаючи на такий тривалий період існування городища, культурний шар на ньому досить незначний [1].

Значна група городищ скіфського періоду знаходиться також в басейні Тясьмину (правої притоки Дніпра) в межах Черкаської області. Найвідомішими з них є Пастирське та Шарпівське городища.

Пастирське городище (воно відоме також під назвою Галущинського) розташоване в урочищі Галущине на захід від с. Пастирського, Златопільського району, Черкаської області, на обох берегах невеличкої річки Сухого Ташлика і займає площу 16 *га*. Городище обнесене земляним валом, що місцями зберігся до висоти близько 4 *м*. На його площі знаходиться ряд курганоподібних підвищень — зольників.

На городищі досліджено кілька напівземлянкових та наземних жител, а також багато господарських ям, що відносились до різних періодів існування городища.

Керамічні знахідки представлені уламками посуду, що поділяються на дві групи — з нелощеною та лощеною поверхнею. До першої групи належать горщики і банковидні посудини, прикрашені розчленованими наліпними валиками по краях, або зовсім без прикрас, банки-корчаги з прямими вінцями, прикрашені розчленованими наліпними валиками, а та-

---

[1] М. И. Артамонов, Археологические исследования в Южной Подолии, КСИИМК, вып. 59, 1955.

кож миски із загнутими всередину краями, прикрашеними проколами та горошинами із зовнішнього боку. До другої групи належать глибокі черпаки чорного кольору та поодинокі уламки від чорнолощених посудин із заглибленим геометричним орнаментом, заповненим білою пастою. Привізний посуд (грецький) представлений амфорами та окремими уламками родоських посудин з коричневим розписом та чорним лаком.

Серед інших виробів з глини зібрано пряслиця, прикрашені насічками по краю, та статуетки тварин (коня). Трапилося також бронзове кільце.

Речові знахідки, виявлені при розкопках на Пастирському городищі, дають можливість датувати його в основному періодом від VI до III ст. до н. е.[1].

Шарпівське городище, загальною площею близько 16 *га*, розташоване в урочищі Шарпівка також біля с. Пастирського. Воно займає частину високого трикутного мису, утвореного двома глибокими ярами, що входять до системи Сухого Ташлика, і відділене від плато двома паралельними ровами та валами. Понад схилами ярів було влаштовано по одному земляному валу і рову. Глибина ровів з боку поля досягала 5 *м*, висота валів — до 5 *м*, ширина в їх основі — 16 *м*.

Розкопками на цьому городищі, що провадилися протягом ряду років (1938—1940, 1946 і 1947), здобуто багато речових знахідок і вивчено ряд цікавих господарських і побутових комплексів та вперше було встановлено спосіб влаштування оборонних валів. Як показали дослідження валу Шарпівського городища, в його основі знаходився потужний шар сильно перепаленої до червоного кольору глини, що був своєрідним фундаментом валу. Як вважають дослідники, перепалювання глини в основі валу здійснювалось в процесі його будівництва з допомогою спеціально влаштовуваних конусовидних наметоподібних дерев'яних споруд, які перед своїм спаленням засипалися шаром глини. Після того, як такі споруди згорали, а перепалена глина осідала на обвуглене дерево, всі ці рештки засипалися землею та глиною до необхідної висоти валу.

Подібне влаштування оборонних валів пізніше було вивчене і на багатьох інших городищах лісостепової зони території України як на правому, так і на лівому берегах Дніпра. Хоча призначення таких скупчень перепаленої глини і не вияснене ще до кінця, можна думати, що завдяки своїй міцності перепалена глина могла бути надійною гарантією від можливих підкопів ззовні. Подекуди, поряд з перепаленою глиною, всередині валу трапляється також утрамбована гливкувата глина, яка, висихаючи, досягала міцності цементу. Нерідко обидва ці види влаштування основ оборонного валу вживалися в одних і тих же місцях — спочатку глину перепалювали, а потім її додатково зміцнювали з обох боків такою утрамбованою глиною.

Вали неодноразово підсипалися, мабуть, по мірі їх руйнування природними чинниками. Це чітко простежується завдяки знахідкам на різних рівнях насипу валу окремих предметів різного часу існування городища. Відсутність же будь-яких знахідок в основі валу свідчить, що він був збудований разом з виникненням самого поселення. Розкопки на городищі показали, що населеною людьми була в основному лише його північна та частково центральна частини, тоді як в інших місцях знахідок було дуже мало або вони не траплялися зовсім. Відсутні сліди культурного шару також між зовнішнім та внутрішнім валами з боку поля.

---

[1] М. Ю. Брайчевский, Работы на Пастырском городище, КСИИМК, вып. XXXVI, 1951; Г. Т. Тітенко, Розкопки пам'яток скіфського часу на Пастирському городищі, АП, т. VI, 1956.

Очевидно, і ця територія використовувалася лише в окремих випадках, можливо, для загону худоби.

Жилі та господарські споруди на городищі були наземними, збудованими з дерева та глини. Їх залишки під час розкопок простежуються головним чином лише у вигляді скупчень обпаленої глиняної обмазки на місці розташування печей.

Культурний шар на городищі залягав на глибині близько 0,4—0,5 *м* від сучасної поверхні і являв собою скупчення різноманітних предметів, що датуються (за знахідками численних уламків грецького посуду), як і саме городище, періодом з кінця VI до IV ст. до н. е.

Привізний грецький посуд, що надходив сюди з Ольвії шляхом торгівлі, представлений іонійськими чашами з темнобуримі поясками, невеликими закритими посудинами-глеками з червоними зигзагами й дуговими мотивами, чорнофігурними і чорнолаковими кіліками, різними амфорами та ін. Подібна кераміка трапляється і в розташованих в околицях городища курганних могильниках.

Разом з грецьким привізним посудом в культурному шарі городища є дуже багато уламків місцевого ліпного посуду різноманітних форм і розмірів. Це — переважно грубий кухонний посуд, добре зроблений і рівномірно випалений, із загладженою поверхнею, інколи лощеною, сірого, жовтого та червонуватого кольору. За формами це — яйцеподібні горщики з наліпним розчленованим валиком біля вінець та прикрасами у вигляді нарізок, виїмок, проколів з горошинками, ямками тощо, миски різних розмірів, глибокі черпаки, корчаги, банкові посудини та ін. Посудини із заглибленим орнаментом, заповненим білою пастою, на Шарпівському городищі відсутні.

З інших речових знахідок, зібраних під час розкопок на городищі, слід відмітити залізні ножі, бронзові тригранні наконечники стріл та шпильки з широкими головками, бруски для точіння, глиняні пряслиця, свинцеве грузило, глиняні статуетки тварин, золоту пластинку місцевого виробництва з штампом у вигляді лунниці, вироби з кості (проколки, шила, ножі), численні кістки тварин як домашніх (вівця, корова, кінь, свиня, собака), так і диких (кабан, тур, лось, ведмідь, вовк). Численність кісток тварин свідчить про велике значення скотарства та полювання в господарстві жителів Шарпівського городища.

Особливий інтерес становлять виявлені на городищі рештки великої глинобитної печі з високим склепінням, збудованої поза межами жител. В її завалі та навколо неї, крім уламків посуду та інших побутових предметів, було знайдено багато бронзових наконечників стріл, в тому числі незакінчених виготовленням, невелику кількість кусків залізної руди та залізних шлаків, що утворюються під час сиродутого процесу, та інші ознаки залізодобувного виробництва. Це свідчить, що піч служила саме для добування кричного (сиродутого) заліза.

Знахідки на городищі грецького глиняного посуду та інших речей, привезених з Ольвії, свідчать про зв'язки середньодніпровського лісостепового населення з цією колонією [1].

Подібне городище відоме і недалеко від Києва, біля с. Хотова, Києво-Святошинського району, Київської області. Розкопки його провадились у 1948 р. Хотівське городище, площею близько 31 *га*, розташоване на плоскій вершині одного з великих горбів, що знаходиться на схід від села, і оточене ярами з усіх боків. У ряді пунктів понад схилами ярів збереглися залишки оборонних валів. В культурному шарі північної части-

[1] І. В. Фабриціус, Тясминська експедиція, АП, т. II, 1949; її ж, Тясминська експедиція 1947 р., АП, т. IV, 1952.

ни городища відкрито розвали обгорілих при пожежі глиняних стін наземних жител (куски глини зберегли відбитки лози та дерева), розвали глинобитних печей та значну кількість різних предметів, головним чином уламки глиняного посуду та кістки тварин. Серед решток глиняного посуду переважали уламки банковидних посудин з наліпними розчленованими валиками, наколами, проколами по валику та нігтьовими вдавлинами по краю, уламки мисок із загнутими всередину краями, великих посудин з конічним горлом, черпаків з ручками та ін. Знахідка на городищі бронзового трилопатевого наконечника стріли стародавнього типу дозволяє віднести час виникнення городища до VI ст. до н. е. В той же час на городищі також знайдено уламки глиняного посуду IV—III ст. до н. е., миски із загнутими всередину краями на кільцевій підставці та посудини з валиковим орнаментом, які свідчать про заселення городища на протязі досить тривалого часу.

Кістки належать як домашнім (кінь, бик, вівця, коза, свиня, собака), так і диким (олень, лось, кабан, заєць) тваринам і свідчать про значний розвиток у мешканців городища скотарства та певну роль полювання.

Хотівське городище є найбільш північним із городищ скіфського періоду. Зв'язки його населення з Причорномор'ям були дуже незначними, оскільки грецьких виробів трапляється на ньому дуже небагато.

Дуже цікавою обставиною є те, що навколо Києва є ряд пам'яток ранньослов'янських племен (так званих зарубинецько-корчуватівських) II ст. до н. е. — II ст. н. е., в матеріальній культурі яких (особливо в глиняному посуді) є риси, характерні для посуду IV—III ст. до н. е. з Хотівського городища [1]. Можливо, що населення, яке залишило Хотівське городище, було безпосереднім попередником цього слов'янського населення.

Багато городищ скіфського періоду досліджувалось також на території лісостепового Лівобережжя України, по лівих притоках Дніпра — Сулі, Пслу і Ворсклі та в басейні Сіверського Дінця, головним чином в районі Харкова.

Одне з таких городищ, датоване VI—IV ст. до н. е., розташоване біля с. Басівки, Смілівського району, Сумської області, на трьох площадках правого високого берега Сули, оточених глибокими ярами. Усі три частини городища мають окремі укріплення з валів (висотою до 5,5 *м*) та ровів і, крім того, оточені з напільного боку ще спільним земляним валом. Внутрішню частину валу, подібно до валів Шарпівського городища, становили скупчення дуже перепаленої глини.

Розкопками у 1947 р. на Басівському городищі відкрито залишки як напівземлянкових (більш ранніх), так і наземних жител. Одна з напівземлянок була округла в плані, діаметром близько 9 *м* і глибиною 1 *м*. Всередині її виявлено кругле вогнище та ряд предметів, характерних для ранньоскіфського часу, — бронзову бляху від кінського убору з двійчастою орлиною голівкою, архаїчний дволопатевий бронзовий наконечник стріли, глиняні пряслиця, залізні ножі та ін.

На місцях наземних жител збереглися скупчення кусків перепаленої глини від згорілих дерев'яних, обмазаних глиною будинків (на кусках глини помітно відбитки лози). В ряді таких скупчень виявлено також розвали глинобитних печей. На місцях жител та навколо них зібрано багато різноманітних виробів — глиняного посуду, пряслиць, зернотерок, точильних каменів, бронзових тригранних наконечників стріл, залізних ножів, пластинок від залізного панцира, залізних пряжок від кінського убору, кісток тварин та ін.

[1] Є. Ф. Покровська, Хотівське городище, АП, т. IV, 1952.

Серед глиняного посуду переважає місцевий ліпний, представлений високими горщиками з пальцьово-нігтьовими защипами по краю вінець, часто з проколами або наколами з горошинами нижче краю вінець, великими горщиками типу корчаг, мисками на піддонах, часто із залощеною поверхнею та орнаментом у вигляді наскрізних проколів або наколів з горошинами нижче краю вінець, товстостінними великими глечиками з високим горлом, зрідка посудинами у вигляді черпакоподібних чаш з петельчастою ручкою та ін. Чорнолощеного посуду з білою інкрустацією на Басівському городищі немає. Значну групу становлять також уламки грецького посуду, які свідчать про значні зв'язки населення Посулля з Північним Причорномор'ям, зокрема з Ольвією, які здійснювалися, очевидно, при посередництві степових кочівників-скіфів.

Серед кісток переважають кістки домашніх тварин (свиня, бик, вівця-коза, кінь, собака), що свідчить про значний розвиток скотарства у жителів городища [1].

Розвідкові розкопки провадились (у 1946 р.) також на ряді інших городищ скіфського періоду в басейні Сули — біля сіл Великих Будок, Недригайлівського району, і Глинська, районного центра Сумської області, біля сіл Клепачів, Хитців та хут. Малого В'язівка, Лубенського району, і с. Сухоносівки, Чорнухинського району, Полтавської області [2].

У 1950 р. були проведені розкопки на Ширяєвському городищі поблизу м. Путивля, Сумської області. Воно розташоване на мисі високого правого берега Сейму, оточеному двома глибокими ярами. Вузький перешийок, що відділяє мис від плато, укріплений земляним валом та ровом. Понад пологими схилами ярів городище також укріплене валами та ровами. Поруч з городищем знаходиться і неукріплене селище того самого часу.

В основі оборонного валу виявлено скупчення утрамбованої та перепаленої глини, подібне до тих, що були досліджені у валах Немирівського, Шарпівського, Басівського та інших городищ. Розкопано залишки великого наземного житла площею 8 × 8 *м*. Його підлога була влаштована з шару утрамбованої коричневої глини або ж підлогою була поверхня суглинку. По краю підлоги виявлено ряд ям від дерев'яних стовпів, що підтримували покрівлю житла, на рівні підлоги — розвали двох печей, збудованих з глини та каменів. Поряд з житлом знаходилось кілька господарських ям різної величини та форми. Культурний шар на городищі місцями досягав товщини 1,7—1,8 *м*, що свідчить про тривале мешкання на ньому. Серед знахідок в культурному шарі переважають уламки товстостінного глиняного посуду — горщиків різних розмірів, прикрашених наліпними розчленованими валиками, а також проколами і насічками по валику та вінцях, мисок з прямими вінцями, інколи з лощеною поверхнею, маленьких посудинок різних форм та глибоких чаш з чорнолощеною поверхнею. Серед виробів з глини також знайдено пряслиця різних форм, частина яких служила, мабуть, грузиками ткацького верстата. Інколи вони орнаментовані. З металевих виробів слід відмітити залізні серпи, риболовний гачок, шпильки з петельчастою головкою, бронзову гривну та наконечники стріл. Траплялися також вироби з кості (проколки) та прикраси (буси) з різнокольорової пасти.

Серед кісток переважають кістки домашніх тварин (бика, свині,

---

[1] В. А. Іллінська, Верхньосульська експедиція 1947 р., АП, т. IV, 1952.

[2] В. А. Іллінська, Розвідка пам'яток скіфського часу на Посуллі (1946 р.), АП, т. II, 1949.

коня, кози-вівці, собаки), є також кістки і луска риб. Знайдені при розкопках матеріали свідчать про значну роль скотарства та риболовства в господарстві жителів городища. На основі речових знахідок можна вважати, що життя на Ширяєвському городищі тривало з кінця VI до IV ст. до н. е.[1].

В басейні Сіверського Дінця за роки радянської влади досліджено ряд городищ скіфського часу, залишених місцевим землеробсько-скотарським лісостеповим населенням.

Особливо цікаві результати дали розкопки на городищі біля хут. Караванна, поблизу м. Люботина на Харківщині, здійснені у 1954 і 1955 рр. Городище розташоване на підвищеному мисі у верхів'ях р. Мерефи і займає площу в 3,2 *га*. Воно з трьох боків обмежене глибокими ярами, а з боку плато огороджене земляним валом та ровом. Всередині городища є ще один вал і рів, які відділяють невелику його частину, де мабуть, і знаходилось поселення, тоді як решта площі городища використовувалась лише частково в окремі періоди його існування. Житла на городищі були наземними, збудованими з дерева та глини.

Серед речових знахідок, зібраних при розкопках, перше місце щодо кількості займають уламки глиняного посуду різних типів. Так званий кухонний посуд представлений ліпними товстостінними горщиками, прикрашеними по краях защипами або насічками та наскрізними проколами (на горшках буває також розчленований валик з проколами, інколи вони мають чорнолощену зовнішню поверхню), мисками, сковорідками та грецькими амфорами. Серед виробів з глини знайдено пряслиця та грузила. З інших знахідок слід вказати на уламки кварцитових зернотерок, залізні ножі, шила, уламки плавильного тигля та залізні шлаки, які свідчать про місцеве залізодобувне виробництво. Кістки тварин належать великій рогатій худобі, коню, свині та вівці. Дикі тварини представлені кістками кабана, косулі та оленя.

Особливий інтерес становить відкриття і дослідження на городищі Караван культового комплекса у вигляді жертовника із зольником. Його оточував спеціально влаштований дуговидний вал із обпаленої глини, біля якого розташовані три конусовидні ями невеликих розмірів. Сам жертовник споруджений з дуже обпаленої глини і вкритий шаром попелу. З культовим комплексом зв'язаний і своєрідний комплекс культових вотивних предметів — мініатюрних глиняних посудинок, уламок антропоморфної статуетки, глиняні «хлібчики» та 170 глиняних модельок зерен різних культур. Серед них є модельки зерен пшениці, ячменю, жита, гороху, вики та ін. Дослідженням встановлено, що модельки зерен різних культур відрізняються між собою не тільки зовнішнім виглядом, а й складом глини, з якої вони виготовлені. Моделі зерен хлібних культур виготовлені з глини, змішаної з борошном відповідних культур. Культовий комплекс на городищі Караван, мабуть зв'язаний з певним землеробським культом, що, можливо, був поширений серед землеробських племен лісостепової зони в скіфський період.

За характером речових знахідок городище може бути датоване періодом з кінця V до початку II ст. до н. е.[2].

Городища скіфського часу в басейні Сіверського Дінця досліджувалися також і в ряді інших пунктів. З них найбільш відомими є горо-

---

[1] В. А. Іллінська, Городище скіфського часу на р. Сеймі, Археологія, т. VIII, 1953.

[2] Б. А. Шрамко, Городище скифского времени у с. Караван на Харьковщине, КСИА, вып. 7, 1957.

дища біля сіл Великої Гомільші[1], Зміївського району, та Циркунів[2], Харківського району, на Харківщині та ін.

Крім згаданих вище, городища та поселення скіфського періоду досліджувалися також і в ряді інших пунктів лісостепової зони України як на правому, так і на лівому берегах Дніпра[3]. Зокрема, у 1948 р. провадились невеликі розкопки на городищах Малому і Великому в околицях Канева[4].

Висвітлення основних результатів археологічного дослідження пам'яток землеробсько-скотарських племен лісостепової зони України в скіфський період було б, проте, неповним, якби ми не зупинилися хоча б коротко на характеристиці тих поховальних пам'яток, дослідження яких здійснене за роки радянської влади. Крім уже згадуваного вище могильника біля с. Мачух на Ворсклі поблизу Полтави, вивчалися також кургани біля сіл Ленківців на середньому Дністрі, Глевахи поблизу Києва і Макіївки на Черкащині та в ряді інших районів.

Курган біля с. Ленківців, Кельменецького району, Чернівецької області, розкопаний у 1951 р., знаходився на високому плато правого берега Дністра і входив до складу курганного могильника, від якого лишилося кілька дуже розораних курганних насипів. Його висота на час розкопок дорівнювала лише близько 0,9 *м* при досить значному діаметрі, що досягав 26 *м*. Курган був насипаний з чорнозему, взятого на значній площі навколо нього.

В центрі курганного насипу знаходилась кам'яна вимостка у вигляді незамкнутого кільця з численних вапнякових плит різної величини. При цьому більші з них лежали по краю вимостки, а дрібніші — всередині. Плити були покладені в два і три ряди, так що товщина вимостки досягала місцями 40 *см*.

Під вимосткою, на підсипці з чорнозему, знаходилося невелике кострище у вигляді скупчення попелу та вугілля. На цій підсипці та частково під каменями вимостки знайдено багато різних виробів — 28 бронзових наконечників стріл скіфського типу, уламки залізних кинджала та наконечника списа, залізну бойову сокиру, уламки трьох пар залізних вудил, точильний камінь, уламки від шести лощених посудин та бронзове дзеркало. Ніяких слідів кістяка, з яким можна було б пов'язати ці речі, не виявлено. Очевидно, це поховання було кенотафом.

Уламки лощеного посуду належали двом великим корчагам з чорною зовнішньою та червоною внутрішньою поверхнями, трьом мискам та тонкостінному черпаку з високою шийкою, прикрашеною врізним орнаментом у вигляді заштрихованих трикутників і ромбів, та корпусом, орнаментованим заглибленими концентричними півколами. Ручка має два овальні отвори.

За характером речових знахідок, зокрема за характером наконечників стріл та вудил, курган може бути датований першою половиною VI ст. до н. е.[5].

---

[1] Дослідження С. А. Семенова-Зусера у 1949 і 1950 рр.

[2] М. Фукс, Про городища скитської доби на Харківщині, Записки ВУАК, т. I, 1931; Б. А. Шрамко, Курган и городище у с. Циркуны, КСИИМК, вып. 63, 1956.

[3] П. Третьяков, Звіт про археологічні дослідження в басейні річок Росі і Тясмину, АП, т. I, 1949; И. И. Ляпушкин, Поселения зольничной культуры («скифов-пахарей») в северной полосе днепровского лесостепного Левобережья, СА, XII, 1950.

[4] В. А. Богусевич, Раскопки скифского и древнеславянского поселений на территории Каневского биогеографического заповедника Киевского государственного университета им. Т. Г. Шевченко, Труди Канівського біогеографічного заповідника КДУ, № 9, К., 1952.

[5] А. И. Мелюкова, Памятники скифского времени на среднем Днестре, КСИИМК, вып. 51, 1953.

Великий курган VI ст. до н. е. розкопаний у 1950 р. в 3 *км* на південь від с. Глевахи, Васильківського району, Київської області. Він був розташований поруч з шосе Київ—Васильків, за 28 *км* від Києва. Висота насипу кургана, частково зруйнованого в минулому, на час розкопок досягла 8,7 *м*, а діаметр — 60—70 *м*. Первісна висота насипу, мабуть, досягала 12—13 *м*. Розкопками встановлено, що насип був суцільно чорноземним і насипався двічі. Під час другої досипки його висота була збільшена на 1,5 *м*. Межа між попереднім насипом та підсипкою визначалась тонкою мергелистою просмужкою, що утворилася з глини, взятої з рову, яким був обкопаний насип кургана (глибиною до 1 *м*, шириною 3,5 *м*).

Курган скіфського часу біля с. Глевахи поблизу Києва до розкопок.

Центральну частину підошви курганного насипу займала велика поховальна камера у вигляді досить складної дерев'яної споруди, влаштованої в могильній ямі нижче рівня підошви насипу (денної поверхні). Могильна яма і поховальна споруда в ній були перекриті зверху накатом з двох рядів дерев'яних брусів та колод, обпалених або перегорілих в багатьох місцях. Верхній поздовжній накат був із дерев'яних брусів, а нижній — з товстих соснових круглих колод, покладених поперек могильної ями. Над цими двома шарами дерева зверху знаходилось багато безладно розкиданих обгорілих колод, що походили, мабуть, від конусовидної покрівлі поховальної споруди і впали при її спаленні.

Сама поховальна споруда являла собою велику прямокутну камеру яму розмірами 8 × 5 *м*, з горизонтальним дном та вертикальними стінами висотою в 2,5 *м*. На дні камери виявлено ями від 11 стовпів, що підтримували перекриття над могилою. Ями були круглі, діаметром до 0,5 *м* і глибиною 1,3—1,5 *м*. Стовпи стояли в камері, як колони, трьома рядами вздовж двох поздовжніх стін та посередині камери. Стовпи не приставали до стін, знаходячись від них на відстані 0,4 — 0,5 *м*.

Дно ями було вкрите дошками або тонкими пластинчастими брусками з дерева, які на більшій частині площі зотліли, залишивши на ґрунті свої відбитки. Дошки та бруски лежали поперек ями. Всі стіни могиль-

ної ями були обшиті дошками, поставленими вертикально, закріпленими нижніми кінцями в спеціальних канавках. Така гробниця з дерев'яною підлогою, дерев'яними стінами та стелею з колод, що спиралася на краї ям та підтримувалася численними стовпами, мала вигляд досить монументальної архітектурної споруди.

Поховання в цьому кургані були пограбовані в давнину, а кістяки похованих були розкидані грабіжниками по всій камері. Усі коштовні речі при пограбуванні були забрані. На підлозі при розкопках поховальної камери зібрано уламки кількох глиняних посудин, зокрема великої чорноглиняної посудини типу високогорлої корчаги, прикрашеної золотими трикутними пластинками, розміщеними кількома рядами по плічках, сліди від яких добре збереглися на ній, а також великого чорноглиняного блюда з відігнутим краєм, прикрашеним прокресленим візерунком, невеликої лощеної посудини з наколами по краю, маленького черпака з високою ручкою тощо. З інших речей в камері виявлено бронзовий підвіс від кістеня, дві бронзові хрестовидні бляшки від узди, два кістяні стерженьки, залізні цвяхоподібні стерженьки, уламок невеликої морської черепашки, дві золоті намистини, скляну намистину та залізне колечко.

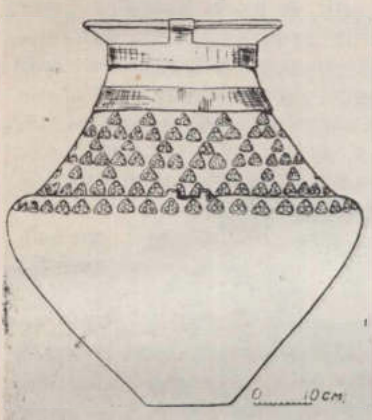

Глиняна посудина з кургана біля с. Глевахи поблизу Києва.

Крім основного чоловічого кістяка, в камері також знаходився кістяк молодої жінки, біля якого було знайдено 25 дрібних білих пастових намистин та бронзову цвяхоподібну сережку.

В насипу над могильною ямою було знайдено втульчастий трилопатевий бронзовий наконечник стріли з відломаним шипом.

Судячи з великих розмірів насипу кургана, з величини гробниці та цілком очевидного багатства поховального інвентаря, померлий, на честь якого було споруджено цей курган, був представником пануючої верхівки одного з племен цього району, разом з яким була похована і жінка-рабиня. За характером зібраних в поховальній камері речових знахідок поховання може бути датоване серединою VI ст. до н. е.[1].

Могильник біля с. Макіївки, Ротмистрівського району, Черкаської області, відноситься до IV—III ст. до н. е. і налічує понад 20 невеликих курганів, причому деякі насипи вже повністю зруйновані щорічним розорюванням.

Розкопками у 1946 р. досліджено три поховання в двох зруйнованих курганах. Два з них знаходилися в дерев'яних склепах, впущених в могильні ями прямокутної в плані форми, глибиною до 2 *м*. Склеп одного з поховань, висотою до 1 м, зверху був вкритий накатом з покладених вздовж ями дубових дощок, які спиралися кінцями на поперечні балки. Кожна стінка обкладена поставленими ребром одна на одну дошками. Підлога була вистелена корою дерева. У центрі склепу знаходився жіночий кістяк з численним поховальним інвентарем. Кістяк лежав на спині, ноги, спочатку зігнуті колінами доверху, впали набік. Серед інвентаря переважали прикраси — дві золоті трикутні бляшки, дві залізні шпильки з широкими головками, намистини з блакитної пасти, золота, сердоліку,

[1] О. І. Тереножкін, Курган біля с. Глеваха, Археологія, т. IX, 1954.

з жовтої та зеленої пасти з блакитними вічками, пряслиця та ін. У похованні були також ліпна посудина яйцеподібної форми, дві невеликі кружальні посудини (глечик та миска із сірої глини), мабуть, античного походження, залізний ніж з кістяною ручкою, кістки молодого бика від жертовної їжі та кілька круглих камінців.

Похоронна споруда одного з курганів являла собою глибоку вхідну яму (глибиною 3,4 *м*) з боковою невеликою поховальною камерою-катакомбою (2 × 1,4 × 1,15 *м*). На стінах камери помітно сліди від металевого інструмента (кельта), яким її було вирито. На жаль, ця могила була повністю пограбована ще в давнину [1].

Поховальні пам'ятки лісостепових племен скіфського періоду — курганні могильники і окремі кургани — за роки радянської влади досліджувались і в ряді інших районів лісостепової зони Української РСР, зокрема біля сіл Курилівки [2], Хмільницького району, та Переорки [3], Вінницького району, на Вінничині, в Чорному лісі на території Знам'янського району, Кіровоградської області [4], в с. Хитцях, Лубенського району, Полтавської області [5], біля сіл Малих Будок, Недригайлівського району, Сумської області [6], і Черемушни, Валківського району, Харківської області [7].

Дослідження городищ, поселень та поховальних пам'яток раннього залізного віку в лісостеповій зоні України дали можливість висвітлити цілий ряд важливих питань господарського життя, побуту, культури, суспільних відносин і етнічного складу лісостепових землеробсько-скотарських племен, в тому числі й слов'янських, а також їх зв'язків з степовими скотарськими племенами іраномовних скіфів та античними містами Північного Причорномор'я.

Пам'ятки скіфських степових племен

На відміну від лісостепової зони, де зосереджено багато неукріплених поселень і городищ, залишених осілими землеробсько-скотарськими племенами, в степовій зоні, населеній в основному кочовими скотарськими племенами скіфів, серед пам'яток матеріальної культури переважають головним чином поховальні пам'ятки — великі багаті кургани скіфської знаті та групові курганні могильники основної маси скіфського населення. Поселень скіфів, зокрема городищ, в степовій зоні дуже мало. Найвидатнішими з них є Кам'янське городище на Дніпрі та Неаполь скіфський в Криму, які в різний час були політичними центрами скіфської держави.

Кам'янське городище знаходиться на лівому березі Дніпра напроти Нікополя і займає так звані Кам'янські кучугури, тобто дюнну піщану ділянку між Дніпром і Білозерським лиманом, розташовану в північно-східній частині с. Великої Знам'янки та в південно-західній частині с-ща Кам'янки-Дніпровської, районного центра Запорізької об-

---

[1] Є. Ф. Покровська, Розкопки коло с. Макіївки, АП, т. II, 1949.

[2] О. Ф. Лагодовська, Р. І. Виєзжев, Ф. Б. Копилов, Кургани скіфського часу в с. Курилівці, АП, т. VI, 1956.

[3] М. И. Артамонов, Археологические исследования в Подолии, Вестник ЛГУ, 1947, № 12.

[4] О. І. Тереножкін, Розвідки і розкопки 1949 р. в північній частині Кіровоградської області, Археологія, т. VII, 1952.

[5] В. А. Ильинская. Из неопубликованных материалов скифского времени на Посулье, КСИА, вып. 3, 1954.

[6] Є. В. Махно, Кургани скіфського часу біля с. Малі Будки, Археологія, т. VIII, 1953.

[7] П. Д. Либеров, Курганы у с. Черемушны, КСИИМК, вып. 63, 1956.

ласті. Загальна площа городища досягає близько 1200 *га*. Воно є другим за площею городищем на Україні і поступається лише перед згадуваним вище Більським городищем на Полтавщині, дослідження на якому провадилися ще до революції.

Археологічні дослідження на Кам'янському городищі розпочались у 1929 р. і потім тривали з невеликими перервами на протязі багатьох років (1938—1940, 1944—1952). Оборонні споруди городища були влаштовані з урахуванням його топографії. Всюди, де городище межує з водою — Дніпром, Кам'янською Конкою, Знам'янською Конкою та

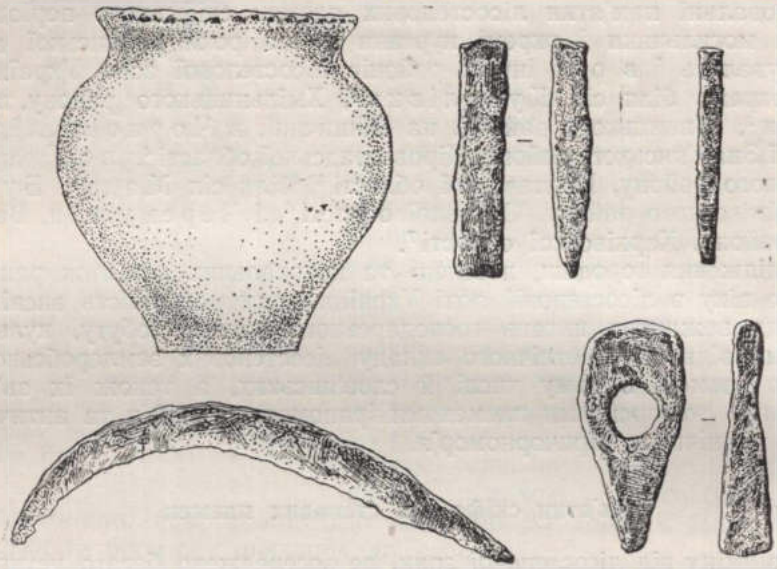

Глиняна посудина та залізні знаряддя праці скіфів з Кам'янського городища.

Білозерським лиманом, на ньому відсутні будь-які штучні укріплення, оскільки їх стрімкі береги висотою до 18 — 20 *м* були достатнім природним захистом. Там же, де такого природного захисту не було, існували і збереглися до наших днів на значному протязі земляні вали, поєднані з ровами, висота та глибина яких досягали кількох метрів.

Крім оборонних валів і ровів та природного захисту всього городища в цілому, на його найвищому місці знаходилося додаткове укріплення з валом висотою до 5 *м* та широким і глибоким ровом — так званий акрополь (його площа 32,5 *га*), що був місцем проживання найбільш багатої частини населення Кам'янського городища в той період (IV—III ст. до н. е.), коли воно було політичним центром степової скіфської держави. Про це свідчать повна відсутність на акрополі напівземлянкових жител та ремісничих майстерень і наявність на ньому кам'яних будівель і багатьох знахідок художнього грецького посуду, яким могли володіти лише представники пануючої верхівки.

Багаторічні розкопки дали можливість досить повно вивчити городище, яке було не тільки політичним, а й великим (і тривалий час єдиним) ремісничим центром, що забезпечував своїми виробами, насамперед металевими, все степове скіфське населення. Землеробство, риболовство і навіть скотарство не відігравали скільки-небудь значної ролі в господарстві жителів городища в порівнянні з ремеслом, серед якого на першому місці було добування заліза і виготовлення залізних знарядь праці

та зброї. Ремісниче населення Кам'янського городища в обмін на свою продукцію одержувало від скіфів-скотарів та землеробських степових племен необхідні їм продукти харчування.

На городищі виявлено і досліджено залишки наземних та напівземлянкових будівель, що одночасно були житлами і майстернями ремісників. Поруч з такими будівлями знаходилися господарські ями, печі та плавильні горна, які разом з житлами становили значні житлово-виробничі комплекси. Будівлі споруджувалися переважно з дерева, а стінки обпліталися лозою і обмазувалися глиною. Для скріплення дерева широко застосовувалися залізні скоби, цвяхи різних розмірів і костилі, а для обробки дерева — залізні сокири.

Серед численних уламків глиняного посуду, знайдених на городищі, переважали уламки ліпних товстостінних посудин горщиковидних форм, прикрашених на плічках та по краях вінець невеликими заглибинами круглої та витягнутої форми або прямими і зигзагоподібними заглибленими лініями. Значно меншу групу становили уламки привізних грецьких посудин, в тому числі чорнолакових кіліків, канфарів та чаш IV—III ст. до н. е., переважно ольвійських. Були також уламки червонолакових посудин. Імпортний грецький посуд траплявся головним чином на акрополі. Винятком були лише численні уламки амфор, які знаходяться на всій площі городища.

Розкопками встановлено, що на Кам'янському городищі були розвинуті різні ремесла. Про ткацтво свідчать знахідки глиняних і свинцевих пряслиць різних типів та грузиків-відтяжок від ткацького верстата. Знахідки різноманітних шевських інструментів — залізних ножів та шил кількох типів і розмірів — вказують на те, що на городищі провадилась обробка шкіри і виготовлення взуття та шкіряного одягу. Найважливіше місце займали залізодобувне та бронзоливарне виробництва, доказом чого є численні знахідки кричного заліза, руди та залишки сиродутих горен на всій площі городища (крім акрополя). Сировиною для металургії Кам'янського городища служили криворізькі руди. Ремісники-металурги одночасно були ковалями і ливарниками, виготовляючи різноманітні знаряддя праці, зброю та прикраси з добутих ними ж заліза, міді та бронзи.

Серед ремісничих металевих виробів, зібраних на городищі при розкопках, є багато ковальських інструментів (молотки, пробійники, зубила), бронзові наконечники стріл, предмети кінської збруї та прикраси, залізні сокири, серпи, ножі, шила, цвяхи і багато ін. Знайдено також вироби з кості, кам'яні зернотерки, кістки тварин та риб.

Жителі Кам'янського городища, яке на основі всіх здобутих матеріалів може датуватися V—II ст. до н. е., вели торгівлю з багатьма античними центрами Північного Причорномор'я, зокрема з Тірою, Ольвією, Херсонесом, Пантікапеєм та римськими провінціями, монети яких знайдені на городищі. Про широку торгівлю свідчать також уламки амфор з різних античних центрів. Наприкінці III ст. до н. е. центр скіфської держави перемістився в Неаполь скіфський, а Кам'янське городище поступово занепадає, поступаючись місцем численним невеликим укріпленим поселенням нижнього Дніпра, таким як Гаврилівське, Любимівське та інші городища, про які мова буде нижче. Одним з таких укріплених пунктів став після занепаду Кам'янського городища його акрополь (під назвою Знам'янського городища) [1].

Для вивчення історії скіфів, особливо історії їх пізньої держави — скіфського царства в Криму, особливо важливе значення мають розкопки

[1] Б. Н. Граков, Каменское городище на Днепре, МИА, № 36, 1954.

Неаполя скіфського, що був столицею цієї держави на протязі кількох віків. Не маючи змоги висвітлювати тут загальні питання історії скіфського царства в Криму, яким присвячені спеціальні праці [1], зупинимося лише на основних результатах дослідження Неаполя скіфського.

Городище Неаполя скіфського, розкопки якого почалися понад 125 років тому [2] і інтенсивно провадилися в радянський час, особливо за післявоєнні роки, розташоване на південній околиці Сімферополя, на одному з підвищень другої гряди Кримських гір, що тягнеться по лівому берегу р. Салгиру. Підвищення має вигляд трикутного мису, два боки якого обмежені високими стрімкими скелями. З третього боку городище було укріплене потужною оборонною стіною. Площа городища дорівнює 20 *га*.

Багаторічними розкопками досліджено значну площу городища вздовж його південно-західного і південного краю та в центральній частині, на яких виявлено багато важливих будівельних комплексів жилого, господарського, оборонного та культового характеру, а також зібрано дуже велику кількість різноманітних предметів.

Будучи збудованою в III ст. до н. е., оборонна стіна Неаполя скіфського спочатку мала 3,5 *м* ширини, але у II ст. до н. е. була значно розширена (до 8,4 *м*) і додатково укріплена у зв'язку з побудовою перед нею ще однієї оборонної стіни товщиною 2,3 *м*. В нижній частині стіна була збудована з рваного каменю на глиняному розчині. Із зовнішнього і внутрішнього боків її було складено з великих кам'яних глиб, простір між якими був забутований дрібним камінням. Верхні частини оборонних стін були споруджені з сирцевої цегли. Стіни будувалися не прямовисними, а трохи звуженими доверху, що надавало їм особливої міцності. В центрі оборонної стіни виявлено залишки головних в'їзних воріт шириною 4,5 *м*. В разі небезпеки ворота швидко закладалися спеціально заготовленим камінням, яке завжди для цієї потреби лежало поруч з воротами. Оскільки Неаполь був зруйнований під час нападу на нього війська Мітрідата Євпатора, в'їзні ворота його були закладені цим камінням, рештки якого збереглися до наших днів. Зовнішня оборонна стіна була підсилена ще баштою, розташованою біля воріт.

Товщина стін прямокутної в плані башти досягала 1,3 *м*. Нижня їх частина складена з великих грубо оброблених каменів, верхня — з невеликого каміння. Всередині башти була камера площею 5×3,5 *м*.

Подвійні кам'яні стіни, укріплені ворота і бокові башти робили Неаполь скіфський досить міцною фортецею.

В ряді пунктів на городищі досліджено залишки багатьох монументальних кам'яних будинків. Один з них, значних розмірів (12×5 *м*), збудований наприкінці III ст. до н. е., мав півпідвальне приміщення, вирубане в скелі. Товщина його стін досягала 1 *м*. Покрівля була перекрита привізною грецькою черепицею. Куски розписної штукатурки — червоної, жовтої і зеленої — дають уявлення про барвисте оздоблення цього багатого скіфського будинку. До нього прилягало широке подвір'я з численними зерновими ямами. В підвалі будинку, крім місцевого посуду, знайдено багато уламків грецьких посудин з клеймами Родоса, Кніда, Пантікапея та Херсонеса, сінопської черепиці з клеймами, мегарських чаш, пізніх чорнолакових посудин та теракотові статуетки. Ці при-

---

[1] М. И. Артамонов, Скифское царство в Крыму, Вестник ЛГУ, 1948, № 8; Э. И. Соломоник, О скифском государстве и его взаимоотношениях с греческими городами Северного Причерноморья, зб. «Археология и история Боспора», вып. I, Симферополь, 1952.

[2] А. И. Маркевич, К столетию исследований на городище Неаполь у Симферополя, ИТОИАЭ, т. III, Симферополь, 1929.

візні предмети свідчать про жваву торгівлю населення Неаполя скіфського з античним світом. З місцевих виробів в цьому та інших будинках, крім ліпного та кружального глиняного посуду, виявлено глиняні жаровні, вироби з кості, знаряддя праці із заліза та каменю, різні прикраси та ін. Цікавими і важливими для характеристики економічного життя Неаполя скіфського є відкриття в ньому кількох десятків великих грушо-

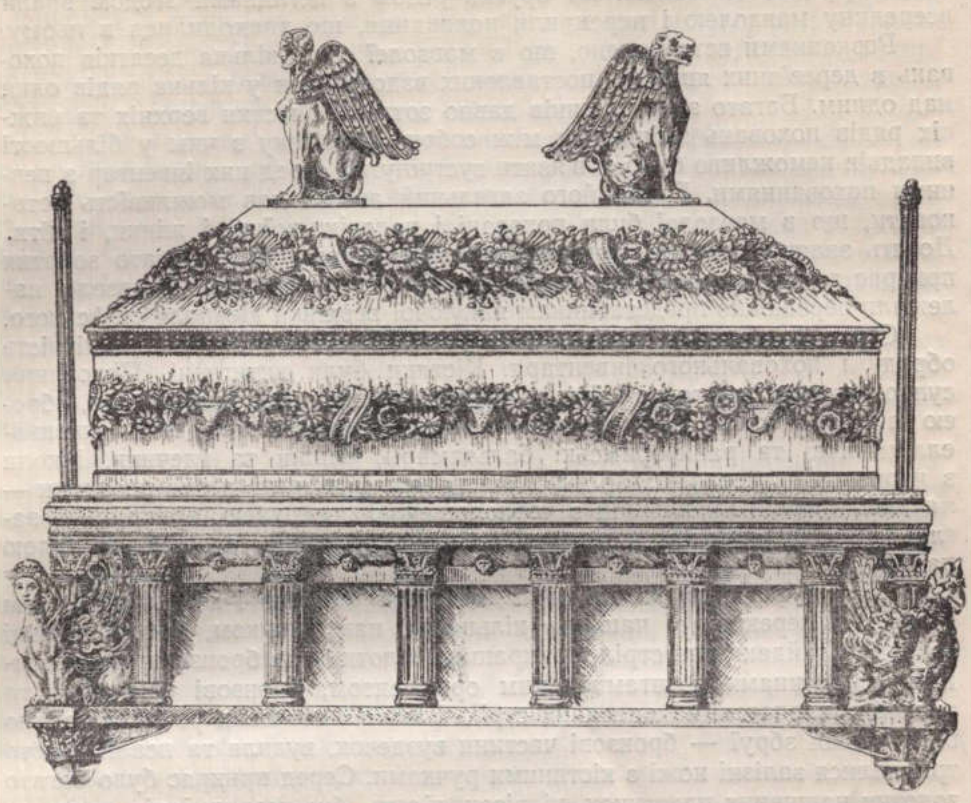

Дерев'яний саркофаг з мавзолею в Неаполі скіфському. Реконструкція.

видних зернових ям, вирубаних в скелі і обмазаних всередині глиною. Їх вузьке горло закривалося кам'яними плитками-кришками. Ями були розташовані близько одна від одної і займали значну площу в кількох місцях городища. Очевидно, це були державні зерносховища. Вони свідчать також, що в економіці скіфської держави в Криму значну роль відігравало землеробство, а не тільки скотарство, як це вважалося до недавнього часу. На городищі розвивалося і ремесло, окремі галузі якого, наприклад виробництво глиняного посуду, виготовляли продукцію не тільки для задоволення потреб жителів Неаполя, а й для обміну [1].

Особливо значними були дослідження поховальних пам'яток Неаполя

[1] Н. Л. Эрнст, Неаполь скифский, зб. «Вторая конференция археологов СССР в Херсонесе», Севастополь, 1927; П. Н. Шульц, Раскопки Неаполя скифского, КСИИМК, вып. XXI, 1947; його ж, Розкопки Неаполя скіфського в 1946 р., АП, т. II, 1949; його ж, Тавро-скифская экспедиция, Известия АН СССР, Серия истории и философии, т. IV, вып. 3, 1947; А. Н. Карасев, Раскопки Неаполя скифского в 1948 г., ВДИ, 1948, № 1, його ж, Раскопки Неаполя скифского, КСИИМК, вып. XXXVII, 1951; його ж, Раскопки Неаполя скифского в 1950 г., КСИИМК, вып. XLIX, 1953.

скіфського, серед яких перше місце належить монументальному кам'яному мавзолею.

Мавзолей знаходився безпосередньо біля оборонних стін городища. Майже квадратний в плані (8,65 × 8,1 *м*), він був збудований з обтесаного каменю. Його стіни товщиною до 1 *м* були перекриті дерев'яними брусками, які разом з покладеними на них сирцевими цеглинами становили покрівлю мавзолею. Ці бруски разом з цеглинами згодом впали всередину мавзолею і перекрили поховання, що знаходилися в ньому.

Розкопками встановлено, що в мавзолеї було кілька десятків поховань в дерев'яних ящиках, поставлених вздовж стін у кілька рядів один над одним. Багато з цих ящиків давно зотліли, і кістки верхніх та нижніх рядів поховань змішалися між собою, в зв'язку з чим у більшості випадків неможливо було пов'язати зустрінутий серед них інвентар з певними похованнями. Проте його загальний аналіз дав можливість встановити, що в мавзолеї були поховані і чоловіки-воїни, і жінки, і діти. Досить значна кількість коштовних речей, в тому числі багато золотих прикрас дають можливість твердити про те, що поховання в мавзолеї належали переважно представникам пануючої верхівки Неаполя скіфського.

Серед поховань в дерев'яних ящиках спостерігалась одноманітність обряду і похоронального інвентаря. Кістяки були витягнені. Поховання супроводилися жертовною їжею — м'ясом, глиняними посудинами, зброєю та прикрасами. Серед посуду переважали привізні посудини — пізньоелліністичні та ранньоримські бальзамарії, чашки та глечики, інколи з червоною поверхнею. Зрідка траплялися і місцеві ліпні посудини — масивні підвісні курильниці з чорнолощеною поверхнею, прикрашені заглибленим орнаментом у вигляді зображення сонця, заповненим білою пастою.

Серед зброї були залізні мечі довжиною близько 1 *м*, з перехрестям у вигляді перекинутої чаші та кільцевим навершником, бойові залізні сокири, сагайдаки для стріл, прикрашені золотими та бронзовими накладними пластинами з штампованим орнаментом, бронзові тригранні та залізні трилопатеві наконечники стріл. Багато металевих речей походило від кінської збруї — бронзові частини вуздечок, вудила та псалії. Часто траплялися залізні ножі з кістяними ручками. Серед прикрас було багато золотих нашивних пластинок, підвісок, кілець, бус, медальйонів, а також різноманітних бус з інших матеріалів, бронзові браслети, каблучки, підвіски і т. п.

Серед багатих поховань мавзолею два поховання відрізнялися особливою пишністю і належали, очевидно, представникам царської сім'ї. Одне з них, чоловіче, знаходилось в гробниці, частково вирубаній в скелі, а частково складеній з великих добре обтесаних вапнякових кам'яних плит і перекритій трьома такими ж великими плитами. В гробниці був похований скіфський цар. Біля ніг покійника лежали три наконечники списів із слідами позолоти на втулках і два мечі, один з яких мав срібну рукоятку. Там же лежав залізний шолом з бронзовими прикрасами. До пояса із залізних пластин був прикріплений ще один меч. Біля стегна на бронзових пряжках та гачках із зображеннями оленя та голів лебедя і гадюки був підвішений горит (налуччя), нижній бік якого прикрашений великою золотою пластиною. На одязі похованого були нашиті понад 800 золотих нашивних пластинок скіфської та грецької роботи, а також три круглі золоті медальйони із зображенням сонця. В гробниці виявлено також золоті прикраси у вигляді зірок, бджіл, пелюсток, краплин та ін., а також різноманітні золоті буси та пронизки від одягу.

Поховання в гробниці датується II ст. до н. е.

Не менш багатим було також жіноче поховання в мавзолеї, влаштоване в дерев'яному позолоченому саркофазі, розмальованому рожевою та блакитною фарбами. Саркофаг мав прямокутну форму; його бокові дошки і вікно були прикрашені різьбою у вигляді рослинного орнаменту. На ньому знаходився ряд скульптурних зображень міфологічних істот — сфінксів, крилатих левів та ін. Поховання мало дуже багатий інвентар (прикраси із золота та каменів), від якого після давнього пограбування лишилися тільки окремі речі (медальйони, нашивні пластинки, золота голка, пронизки, буси). Датується воно I ст. до н. е. Таким чином, мавзолей відноситься до II—I ст. до н. е.[1].

Значну наукову цінність також мають відкриті в Неаполі скіфському поховальні склепи, які становлять його некрополь, що займає значну площу біля городища. Крім кам'яних склепів, в яких були поховані представники знаті, в некрополі є також багато грунтових склепів у вигляді підбоїв. Склепи тягнуться вздовж Петрівської балки, яка відділяє Неаполь скіфський від сучасного Сімферополя. Їх досліджено вже кілька десятків, в п'яти з них виявлено настінний живопис.

Один з таких склепів, вирубаний у скелі і закладений кам'яною плитою, мав характер прямокутної камери, розмірами 5,22 × 4,0 × × 1,22 *м*, з невеликими нішами в стінах, оточеними орнаментом, виконаним червоною і жовтою вохрою та сажею.

Вздовж стелі, у верхній частині стіни, тягнеться вирізьблений і розмальований тими ж фарбами орнамент у вигляді трикутників, стріл та зигзагів, що нагадують мережану завіску. Чотири пілястри з різьбленими капітелями, що імітують дерев'яні підпори, оздоблені орнаментом у вигляді ромбів. В одному з таких ромбів зображений півень. Малюнки виконані без штукатурки, безпосередньо на скелі. На одній із стін, проти входу, знаходиться складна художня композиція із зображень півня, вершника, бородатого скіфа з лірою в руках, сцени полювання, на якій дві собаки нападають на пораненого кабана, та килима у вигляді шахової дошки, оточеної торочками з червоних стріл. Квадратики килима виконані темною фарбою на світлому фоні.

Цікаві зображення були і в нішах. Одна з них нагадує будинок, на коньку якого червоною фарбою зображені голови двох дерев'яних вирізьблених коней. Друга ніша нагадує юрту, також оздоблену вирізьбленими кіньми.

В інших склепах виявлені зображення скіфських воїнів, лучника, коня та ряд геометризованих картин.

Мавзолей та склепи з їх розписом мають важливе значення для вивчення пізньоскіфської культури.

Поховання в склепах також супроводилися інвентарем — глиняним посудом, як місцевим, ліпним, так і художнім привізним (грецьким), зброєю, прикрасами та ін., який дає можливість визначати майновий стан поховань і свідчить про значні торговельні зв'язки скіфів з античними центрами[2].

Вивчення Неаполя скіфського та ряду інших скіфських городищ

---

[1] Н. Н. Погребова, Мавзолей Неаполя скифского, КСИИМК, вып. XXI, 1947; П. М. Шульц, Розкопки Неаполя скіфського в 1946 р., АП, т. II, 1949; його ж, Мавзолей Неаполя скифского, Вид-во «Искусство», М., 1953.

[2] П. М. Шульц, Розкопки Неаполя скіфського в 1946 р., АП, т. II, 1949; В. П. Бабенчиков, Новый участок некрополя Неаполя скифского, ВДИ, 1949, № 1; його ж, Некрополь Неаполя скифского, зб. «История и археология древнего Крыма», К., 1957.

і селищ Крима показало, що вони, подібно до нижньодніпровських городищ і поселень (про них мова буде нижче), очевидно, включаючи у складі свого населення значну кількість сарматів, продовжували існувати і в перші століття н. е., аж до початку так званого переселення народів, яке поклало кінець існуванню не тільки пізньоскіфським, а й сарматським поселенням в степовій зоні України.

Археологічні дослідження показали також, що Неаполь скіфський, виникнувши наприкінці IV ст. до н. е., проіснував до IV ст. н. е., переживши кілька періодів свого бурхливого розвитку і зазнавши неодноразових нападів і руйнувань. Він припинив своє існування скоро після розпаду самої скіфської держави у III—IV ст. н. е.

Крім багаторічних досліджень Неаполя скіфського, вивчення скіфських городищ, селищ та укріплень провадилось і в ряді інших районів Криму, зокрема навколо Євпаторії та Сімферополя. В районі Євпаторії вивчалися городища біля сіл Кара-Тобе, Агірчі, Поповки, Кальчука, Тарпанчі, Джан-Баби та ін.[1]. В районі Сімферополя дослідження провадились на городищах біля сіл Доброго (Мамут-Султан), Красного (Сарайлі-Кіят), Бахчі-Елі (тепер в межах Сімферополя), Таш-Джаргана, Партизанського (Саблі) та ін.[2].

Поховальні пам'ятки скіфів досліджувалися в Криму, крім некрополя Неаполя скіфського, також в околицях Євпаторії[3] і Джанкоя[4] та в ряді інших районів[5].

Городища і неукріплені поселення скіфів-землеробів та землеробського населення, підкореного скіфами в степових районах на захід від Дніпра, за роки радянської влади виявлені і досліджувалися в ряді пунктів між Дніпром і Дністром, зокрема в районі Миколаєва на Південному Бузі, навколо стародавнього грецького міста Ольвії та в районі Одеси і по узбережжю Чорного моря.

Одне з таких поселень у 1938 і 1939 рр. досліджувалося в с. Варварівці, районному центрі Миколаївської області. Воно розташоване на правому високому обривистому березі Бузького лиману і частково вже зруйноване обвалами. Розкопано чимало землянкових жител у вигляді глибоких (понад 2 *м*), переважно круглих грушовидних (розширених донизу) ям діаметром понад 3 *м*. Інколи кілька таких ям були з'єднані між собою підземними переходами і утворювали багатокамерні житла-землянки. В таких землянках знаходилися вирізані в лесі печі з димоходами. Серед матеріалів, зібраних в ямах-житлах, переважають уламки глиняного, здебільшого ліпного посуду. Трапляються також уламки грецьких амфор та чорнолакового посуду (кіліки, канфари). З інших знахідок слід назвати уламки кам'яних зернотерок, грузила для риболовних сіток, виготовлені із стінок амфор, точильні камені та кістки тварин (коня, бика, вівці, свині).

На поселенні були й залишки наземних будівель, при спорудженні яких застосовували камінь.

Невеликі грушовидні ями використовувалися для господарських потреб, зокрема для зберігання зерна.

---

[1] П. Н. Шульц, О работах Евпаторийской экспедиции, СА, III, 1937.

[2] Н. Л. Эрнст, Летопись археологических раскопок и разведок в Крыму за 10 лет (1921—1930), ИТОИАЭ, т. IV, Симферополь, 1930.

[3] П. Н. Шульц, Археологические исследования в РСФСР в 1934—1936 гг., М.—Л., 1941, стор. 270—277.

[4] Н. Л. Эрнст, вказ. праця.

[5] Г. Н. Троицкая, Скифские курганы в Крыму, Известия Крымского отдела Всесоюзного географического общества, вып. 1, Симферополь, 1951.

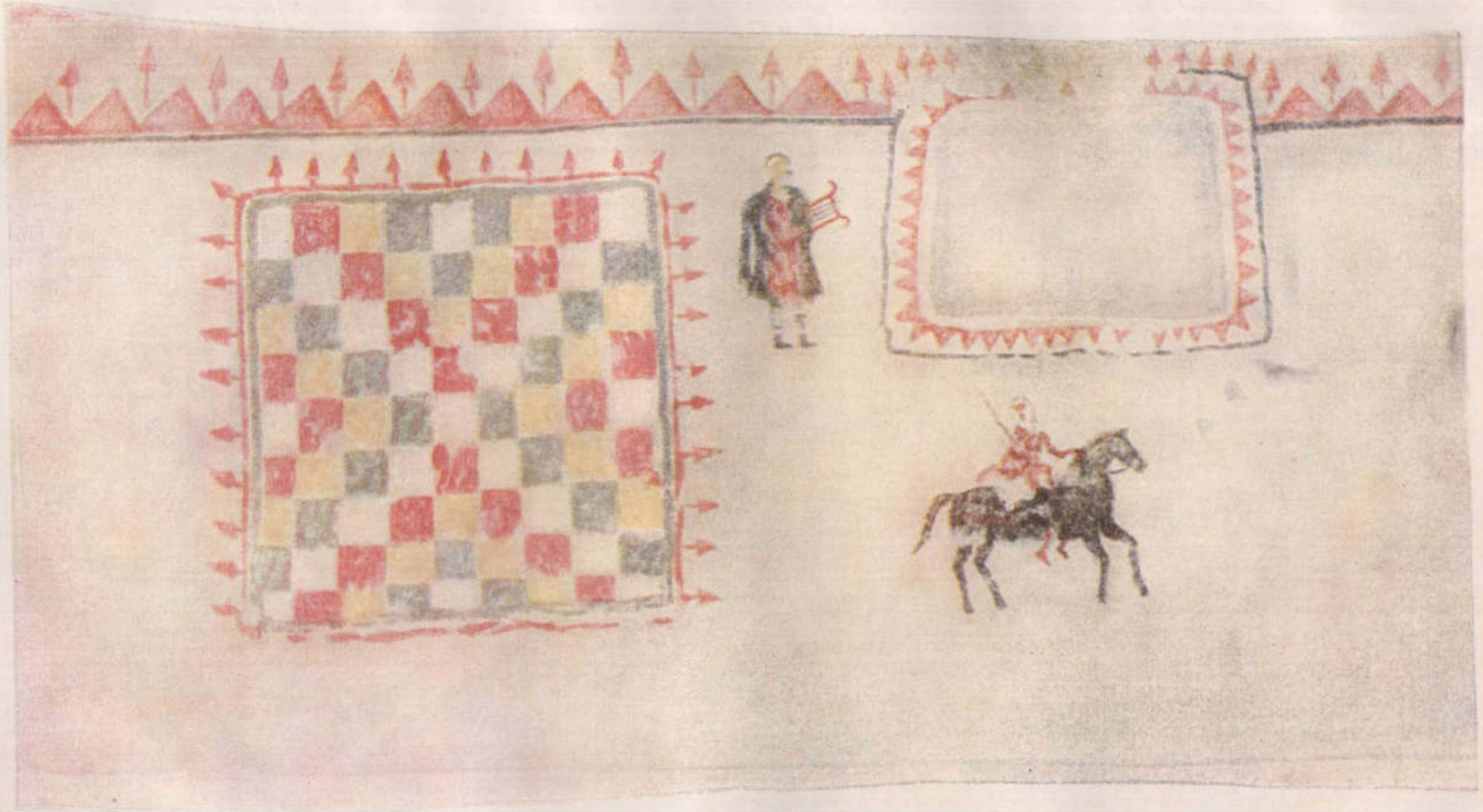

Настінний розпис в поховальному склепі у Неаполі скіфському.

За характером зібраних матеріалів поселення у Варварівці слід віднести до часу з середини IV до кінця III ст. до н. е.[1].

На правому березі Бузького лиману в 1949 р. досліджувалося скіфське поселення досить раннього часу в урочищі Широка Балка. Воно розташоване в околицях Ольвії на південь від с. Парутина, Очаківського району, Миколаївської області. Розкопано залишки кількох прямокутних в плані, трохи заглиблених в землю жител, при спорудженні яких широко застосовували камінь-черепашник. Підлога і печі в таких житлах були глинобитними. Були також житла без кам'яних стін, округлої в плані форми, діаметром близько 3,5 *м*, з такими ж глинобитними печами. Поруч з житлами знаходились господарські ями, зокрема для зберігання зерна.

В одному з жител, на рівні його підлоги, виявлено залишки великої прямокутної в плані (2,6 × 2,2 *м*) печі, викладеної із сирцевої цегли. Піч складалася з трьох обігрівальних камер і мала якесь виробниче призначення.

Основну масу знахідок на поселенні становили уламки місцевого і привізного глиняного посуду. Серед місцевих посудин, виготовлених на гончарському крузі, переважали сірі та червоноглиняні глечики, горщики, миски та чаші, аналогічні такому ж посуду з Ольвії, звідки вони, мабуть, і походять. Ліпний посуд представлений плоскодонними горщиками з округлими стінками та банковидними посудинами. Останні мають трохи відігнуті назовні вінця, прикрашені защипами, круглими і видовженими заглибинами та косими насічками. Значна частина горщиків прикрашена наліпними розчленованими валиками на плічках та по краю вінець або під ними. Є також посудини, прикрашені наскрізними проколами по краю вінець. Ліпні глибокі миски мали лощену поверхню і загнуті всередину краї.

Серед привізного посуду дуже багато уламків ранніх амфор, в тому числі з розписом у вигляді поясків, нанесених червоною, чорною та коричневою фарбами по вінцях, ручках та корпусу. Серед уламків також багато фрагментів художнього іонійського та аттічного посуду — кілік, глечиків, кубків та ін., прикрашених лаком, пурпуром, різьбленням та білою накладною фарбою.

Крім уламків посуду, на поселенні в Широкій Балці знайдено бронзову пластинку від убору кінської збруї у вигляді голови лева з розкритою пащею, кілька конічних пряслиць, одне з яких прикрашене круглими вдавлинами, залізний ніж з кістяною ручкою, кам'яні риболовні грузила та ін.

На основі речових знахідок, особливо глиняного посуду, поселення може бути датоване другою половиною VI та початком V ст. до н. е.[2].

Скіфське поселення IV—III ст. до н. е., на якому широко був використаний камінь для спорудження жилих і господарських будівель, було досліджене за післявоєнні роки в урочищі Закисова Балка[3] — трохи на південь від попереднього поселення. Невеликі розкопки та обслідування неодноразово провадились і на багатьох інших скіфських городищах та поселеннях по берегах Бузького лиману від Миколаєва до його гирла[4].

---

[1] П. Н. Шульц, Ямы-жилища в скифском поселении близ г. Николаева, КСИИМК, вып. V, 1940.

[2] Б. М. Рабичкин, Поселение у Широкой Балки, КСИИМК, вып. XL, 1951.

[3] Ф. М. Штітельман, Поселення біля Закисової Балки, АП, т. VII (друкується).

[4] Ф. М. Штительман, Поселения античного периода на побережье Бугского лимана, МИА, № 50, 1956.

Ряд поселень землеробсько-скотарських степових скіфських та місцевих племен за роки Радянської влади вивчався також по берегах Чорного моря між Південним Бугом та Дністром [1], зокрема в районі Одеси [2].

Якщо скіфських поселень і городищ у степовій зоні відомо все ж порівняно мало, то курганних поховань відомо і вивчено там вже досить багато. За роки радянської влади курганні поховання досліджувалися переважно у зв'язку з проведенням великих земляних робіт на новобудовах. Так, зокрема, були досліджені курганні поховання в районі с. Кічкаса біля Запоріжжя — під час будівництва Дніпровської ГЕС ім. В. І. Леніна, в Нікополі — у зв'язку з будівництвом великих заводів — та в сс. Куті, Мар'янському, Грушівці і Первомаївці на нижньому Дніпрі — під час будівництва Каховської ГЕС.

У районі с. Кічкаса в 1927 р. досліджено багато поховальних пам'яток різного часу, починаючи від бронзового віку і до пізнього середньовіччя. Серед них була і порівняно невелика група переважно небагатих скіфських курганів з похованнями, влаштованими в земляних ямах прямокутної форми, глибиною понад 1,5 *м*. Ці невисокі кургани насипані не тільки із землі, а й частково з подрібненого граніту. Кам'яна засипка знаходилась під земляним насипом безпосередньо над могильною ямою. В окремих курганах кістяки знаходилися в дерев'яних зрубах, впущених в могильні ями. Поховання супроводились набором зброї, прикрас та побутових речей, нерідко (в багатших похованнях) досить різноманітних і коштовних. Заслуговує на увагу знахідка в одному з поховань бронзового молотка, верхній кінець якого оформлений у вигляді голови довгоклювого птаха.

В одному з курганів над могильною ямою було виявлено скупчення великих кусків каменю у вигляді прямокутника, а на дні ями знаходився кістяк похованого у витягненому стані. Поховання супроводилося глиняним ліпним горщиком з плоским дном і відігнутими назовні широкими вінцями (прикрашеними по краю пальцьовими вдавлинами та нігтьовим орнаментом), уламками двох залізних списів, тригранними втульчастими бронзовими наконечниками стріл, кількома десятками електрових, пастових та скляних бус, одинадцятьма золотими нашивними пластинками та ін.

В усіх похованнях спостерігались скупчення кісток барана, серед яких завжди знаходився залізний ніж з дерев'яною або кістяною ручкою. Це, мабуть, залишки жертовної їжі, покладеної покійнику під час поховання. В деяких курганах були грецькі посудини, головним чином амфори. За характером зібраних матеріалів скіфські кургани в Кічкаському могильнику можуть бути датовані IV—III ст. до н. е. [3].

На території Нікополя та в його околицях протягом цілого ряду років (1932—1938) провадилось розкопування курганів на площах, що

---

[1] И. В. Фабрициус, Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР, т. I, К., 1951.

[2] М. С. Синицын, К вопросу о населении северо-западного Черноморья в IV—III вв. до н. э., Наукові записки Одеського держпедінституту, т. VIII, Одеса, 1947; його ж, Дослідження скіфо-сарматських пам'яток під Одесою в 1946 р., АП, т. II, 1949; його ж, Следы древних поселений скифо-сарматской эпохи между устьями Днестра и Буга, Наукові записки Одеського держпедінституту, т. IX, Одеса, 1950.

[3] М. Рудинський, Археологічна розвідка на Дніпрельстані, Збірник Дніпропетровського краєвого історико-археологічного музею, т. I, Дніпропетровськ, 1929; А. В. Добровольський, Звіт за археологічні досліди на території Дніпрельстану року 1927, там же; П. І. Смолічев, Археологічні розкопки на терені Дніпрельстану, в с. Кічкасі, Запорізької округи, в вересні—жовтні р. 1927, там же.

підлягали забудові. Переважна більшість їх, як уже зазначалось, була насипана ще в епоху міді-бронзи і лише частина належала скіфам. Проте в насипах давніших курганів було багато впускних скіфських поховань. Кургани і впускні поховання належали в основному рядовим скіфам і дуже відрізнялися від багатих, так званих царських курганів. Лише окремі насипи були вище за 1 *м*. Поховання в них характеризувалися, подібно до поховань Кічкаського могильника, незначною кількістю супровідного інвентаря, в якому вироби із золота траплялися дуже рідко. Як правило, витягнені кістяки і тут знаходилися в підбоях-катакомбах, вхід до яких закривався дерев'яними кілками або кам'яними плитами.

Чоловічі поховання супроводилися залізними кинджалами, списами із залізними наконечниками та залізною оковкою нижньої частини древка, бронзовими і (рідше) залізними тригранними або трилопатевими втульчастими наконечниками стріл, інколи по кілька десятків при одному похованні. Древки стріл були виготовлені з дерева і часто пофарбовані, переважно в чорний колір. Чоловічі поховання супроводилися також кінськими кістками або вудилами, що мали, очевидно, символізувати поховання бойового коня скіфа-воїна. В похованнях були також рештки жертовної їжі, від якої лишилися кістки бика, вівці та коня, завжди разом із залізним ножем.

Жіночі поховання супроводилися переважно прикрасами — скляними грецькими бусами, зрідка золотими бусами та кільцями, бронзовими дисковидними дзеркалами з кістяними ручками, бронзовими каблучками і браслетами, а також деякими побутовими і господарськими предметами — глиняними та свинцевими пряслицями, залізними ножами і шилами, ручними жорнами з граніту або пісковику та ін.

У похованнях траплялися також уламки привізних грецьких художніх (чорнолакових) посудин та амфор, які датують скіфські кургани в районі Нікополя IV—III ст. до н. е.[1].

Розкопками 1951—1953 рр. на курганному могильнику біля с. Кута, Апостолівського району, Дніпропетровської області, досліджено 69 скіфських поховань, переважно впускних в насипи раніших курганів. Курганів, насипаних у скіфський час, було небагато. Раніші кургани після здійснення в них скіфських поховань частково досипались. Для останніх характерні грунтові ями та катакомби, заглиблені нижче підошви насипу. Глибина і розміри катакомб зв'язані з багатством поховань — чим багатшими були померлі, тим глибше їх ховали. Кістяки були витягненими і супроводилися різноманітними речами — бронзовими наконечниками стріл, залізними наконечниками списів, мечами, різноманітними бусами, бронзовими підвісками-сережками, бронзовими дзеркалами з дерев'яними, кістяними та залізними ручками, амфорами, чорнолаковим грецьким посудом (кіліки, ойнохої). Траплялися також вироби із золота — діадема, дуті сережки, пронизки, персні та нашивні пластинки. В ями і катакомби нерідко ставили жертовну м'ясну їжу у вигляді частин туші коня. Кістки від неї часто лежали в могилах на великому дерев'яному блюді. Разом з м'ясом клали і невеликі залізні ножі з кістяними ручками.

За характером знахідок скіфські поховання в могильнику біля с. Кута можуть бути датовані кінцем IV і початком III ст. до н. е.

Подібний могильник досліджений також у сусідньому селі Гру-

---

[1] Б. Н. Граков, Археологические раскопки близ Никополя, ВДИ, 1939, № 1; Л. Д. Дмитров, Археологічне вивчення Нікопольщини в 1935—1936 рр., Наукові записки Інституту історії і археології України, кн. II, К., 1946, див. також Археологія, т. III, 1950.

шівці, того ж району. Скіфські поховання були також переважно впускними в насипах курганів бронзового віку і мали характер катакомб [1].

Окремі скіфські поховання та невеликі кургани досліджувалися і в ряді інших пунктів степового Подніпров'я, зокрема на території Кам'янського городища [2].

Великий багатий курган з двома похованнями представників скіфської пануючої верхівки в глибоких могильних ямах з катакомбами розкопаний у 1954 р. в Мелітополі, Запорізької області. Курган знаходився в густо забудованому привокзальному районі міста. Під час земляних робіт насип кургана, що спочатку мав висоту, мабуть, не менше 6 *м*, був дуже зруйнований.

Насип був споруджений з дуже спресованої морської трави (камки), шари якої чергувалися з шарами земляних вальків, виготовлених з грунту, взятого в долині р. Молочної, яка протікає в кількох кілометрах від кургана. Нижній шар морської трави лежав безпосередньо на викиді з могильної ями і перекривав останню. Могильна вхідна яма центрального поховання мала в плані зверху округлу, а внизу прямокутну форму (3,7×2 *м*) і глибину 12 *м* від підошви кургана. Дно ями було викладене з таких же вальків, а сама вона була заповнена значним числом кам'яних плит та морською травою.

Поховальна камера-катакомба знаходилася на захід від вхідної ями і вхід до неї був закладений двома кам'яними плитами. Камера мала прямокутну в плані форму розмірами 3×2,5 *м* і висотою близько 2 *м*. Дно камери було на 1 *м* нижче дна вхідної ями. Стіни і підлога камери добре вигладжені. Поховання виявилось пограбованим в давнину, і його рештки знаходилися в камері в повному безладді. З речей в камері зібрано небагато бронзових та кістяних наконечників стріл, дрібних уламків залізного панцира, бронзову шпору, обривки листового золота та ін. У невеликому тайнику на дні поховальної камери знаходився горит (налуччя) грецької роботи, верхня золота набивна стінка якого, прикрашена сценами з життя Ахілла, боротьби тварин та рослинним орнаментом, подібна до оббивки горита з Чортомлицького кургана. На гориті лежали бойовий пояс з тонких вузьких бронзових пластинок та 50 золотих квадратних бляшок із зображенням богині з дзеркалом, яка сидить на троні, та фігуркою скіфа перед нею, який п'є з ритона. Бляшки, очевидно, були нашиті на портупею, на якій тримався горит. Всередині горита лежали пучком близько 70 бронзових тригранних наконечників стріл з древками.

Наявність дорогоцінного горита і грандіозність поховальної споруди свідчать, що в кургані був похований скіфський племінний вождь («цар»), якого супроводив раб, а його спокій охороняла принесена в жертву дитина, кістяк якої лежав поперек входу в камеру.

Це багате поховання супроводилось похованням двох коней в ямі овальної в плані форми (2,5×1,3 *м*), що мала глибину 1,5 *м* і знаходилась в 4 *м* на захід від вхідної ями центральної катакомби. На черепах коней збереглися непорушеними вуздечні набори з масивних залізних вудил та стержневидних псаліїв. До черепів прилягали нащічники з тонких бронзових фігурних пластин з гравірованими зображеннями птахів. Вуздечний набір доповнювався багатьма пряжками, кільцями та пластинками від ременів. На кістяку одного з коней збереглися рештки

---

[1] Д. Т. Березовец, Раскопки курганов у с. Кут, Днепропетровской области, КСИА. вып. 4, 1955.

[2] Н. Н. Погребова, Погребение на земляном валу акрополя Каменского городища, КСИИМК, вып. 63, 1956.

Золота оббивка горита (налуччя) з Мелітопольського кургана.

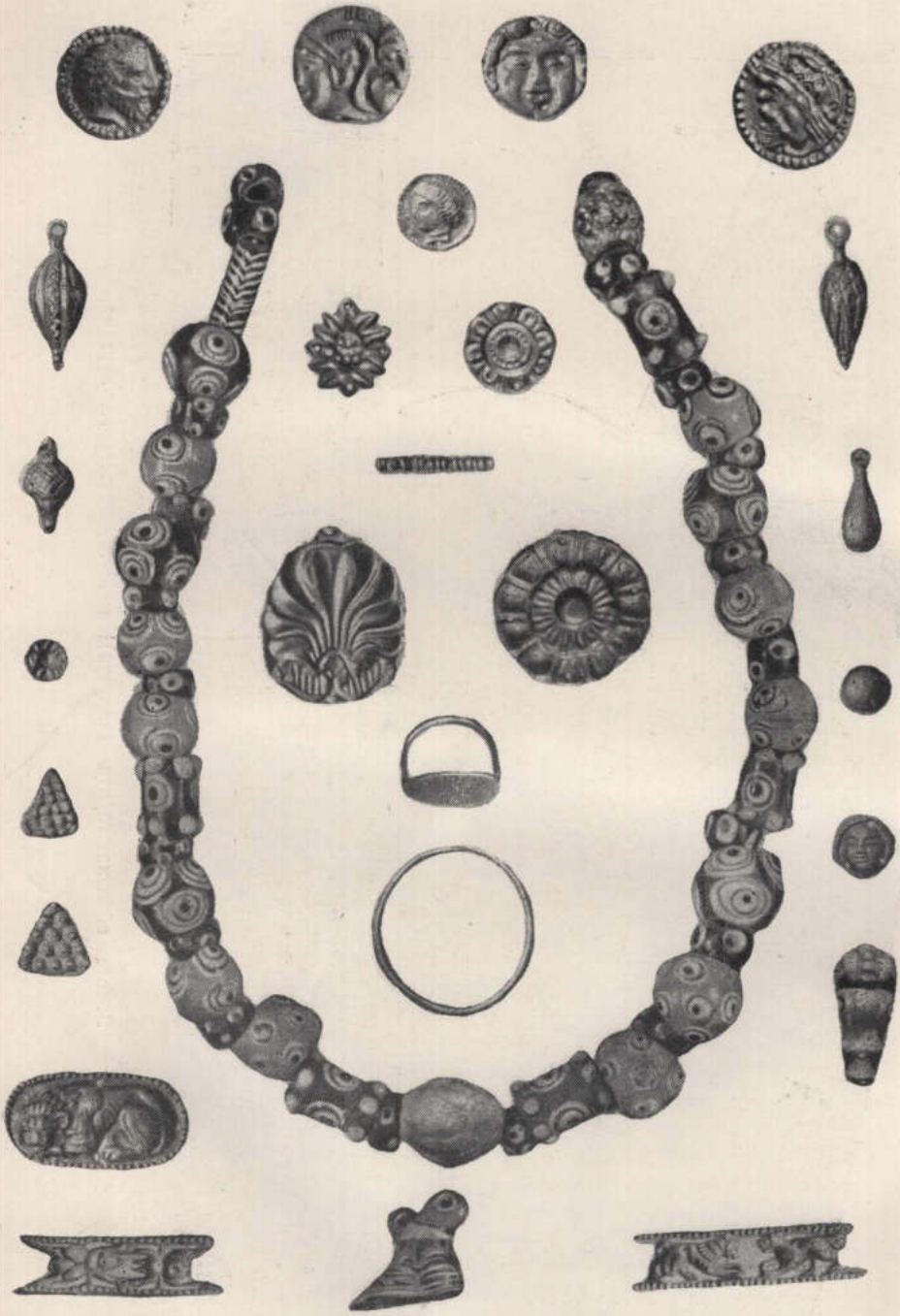

Золоті прикраси та пастові буси з Мелітопольського кургана.

сідла, а також тонкої бронзової оббивки з орнаментом та інших прикрас від збруї (бронзові бляхи та пластини).

У північній частині кургана знаходилось друге, трохи раніше жіноче поховання, не залежне від тільки що описаного чоловічого. Над жіночим похованням був спочатку свій окремий курган із ровом навколо нього, перекритий потім, після здійснення чоловічого поховання, спільним високим насипом нового кургана.

Поховальна споруда жіночого поховання, як і чоловічого, являла собою поєднання вхідної ями і великої катакомби. Глибина ями дорівню-

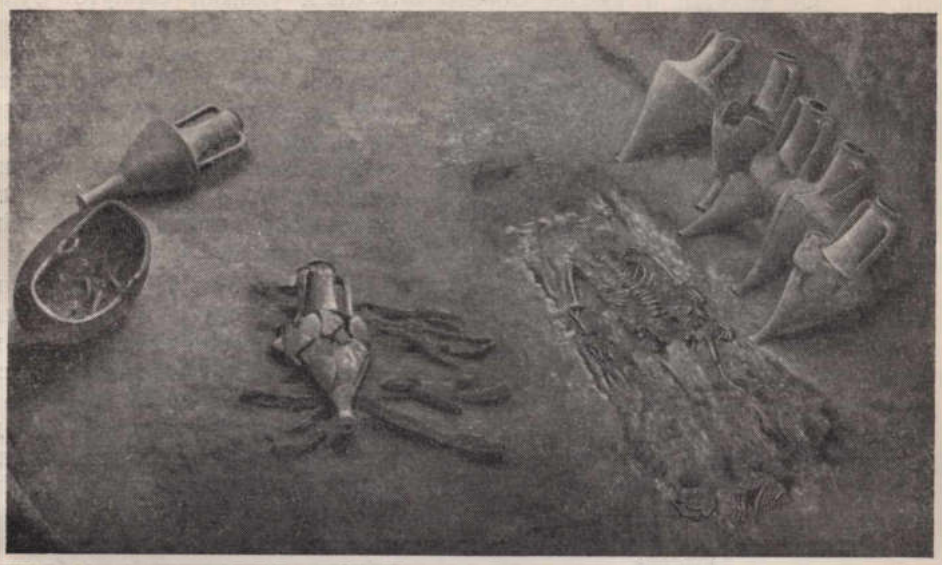

Мелітопольський курган. Поховання рабині та господарські і побутові предмети, що супроводили поховання багатої скіфині.

вала 6,5 *м* від підошви кургана, площа її — 3,2×2,2 *м*. Катакомба мала вигляд коридору довжиною 10 *м* та шириною 2,3 *м*, що закінчувався в протилежному від входу кінці двома нішами, в одній з яких знаходилось головне поховання. Висота катакомби була близько 2 *м*. Катакомба обвалилася в давнину, завдяки чому грабіжники змогли винести лише найбільш великі предмети, лишивши в перетитій ними землі дуже багато дрібних речей, особливо різноманітних бус, золотих пластинок, що були нашиті на одяг та взуття померлої багатої скіфської жінки, грецький художній посуд. Серед останнього, зокрема, були чорнолаковий кілік на кільцевій підставці, червонофігурна покришка із зображенням чотирьох жіночих голівок, дуже багато золотих пластинок з отворами, прикрашених зображеннями чоловічих і жіночих голів, бородатої голови з короною, різних людських масок, голови Афіни в лев'ячому шоломі і голів різних тварин, а також рослин, різноманітні підвіски тощо. Багато там зібрано також різноманітних бус — золотих, скляних, кам'яних різного кольору, а також золоті сережки та ін.

Багату скіфиню було поховано в дерев'яній труні, збитій залізними цвяхами та скобами. На кістках скелету та навколо нього виявлено багато золотих пластинок, що були раніше на одязі. Всього в катакомбі зібрано близько 3500 таких пластинок і різноманітних підвісок. Серед них були золоті обручі-діадеми та інші прикраси і предмети жіночого туалету. Знайдено також ряд виробів із заліза — шила, цвяхи та ін.

Решта катакомби служила для зберігання поховального інвентаря. Там же знаходилося поховання рабині, підлегле становище якої підкреслене бідністю супроводжуючого її поховального інвентаря (дві сережки у вигляді кілець, виготовлених з бронзи та срібла, низка дрібних пастових бусин, два залізні і бронзовий браслети та глиняна мисочка).

Під стінками катакомби, поруч з похованням рабині, стояли 10 гостродонних амфор від вина, а посередині — мідний казан, до половини заповнений кістками розрубаного на куски барана, дерев'яне ярмо і на ньому одинадцята амфора. У вхідній ямі, частково заходячи в катакомбу, лежали уламки скинутої туди чотириколісної повозки з дерев'яним дишлом.

Бронзовий казан з Мелітопольського кургана.

За характером речових знахідок, обрядом поховання та влаштуванням поховальних споруд Мелітопольський курган відноситься до групи так званих царських степових курганів IV—III ст. до н. е.[1].

Окремі скіфські кургани та впускні скіфські поховання в курганах бронзового віку в 1951 і 1952 рр. досліджувалися також в долині р. Молочної на північ від Мелітополя. Серед них особливий інтерес становить один із скіфських курганів IV ст. до н. е., під насипом якого виявлено досить багате жіноче поховання з озброєнням, влаштоване в глибокій катакомбі. В ньому разом з кістяком померлої виявлено багатий інвентар, зокрема зброю, бронзове дзеркало, бронзові браслети, списи, сагайдак з набором стріл з бронзовими наконечниками, рештки дерев'яних посудин, в тому числі великого блюда з кістками від жертовного м'яса, серед яких був залізний ніж з кістяною ручкою, та інші предмети[2].

Кілька ранніх впускних скіфських поховань в курганах епохи міді-бронзи було досліджено на р. Молочній і на південь від Мелітополя в 1949 р. В одному з них поховання супроводилось бронзовими вудилами з кістяними псаліями та двома бронзовими бляшками із звіриним орнаментом[3]. Ряд скіфських поховань за роки радянської влади досліджено також в некрополях античних міст Північного Причорномор'я, зокрема в Ольвії[4].

Пам'ятки інших племен скіфського періоду

Крім багатьох пам'яток кочових і осілих скіфських племен степової зони та пам'яток лісостепових племен, що мають із скіфськими пам'ятками ряд спільних рис, особливо серед зброї, кінської збруї та прикрас,

---

[1] А. И. Тереножкин, Скифский курган в г. Мелитополе, КСИА, вып. 5, 1955; Е. Ф. Покровская, Мелитопольский скифский курган, ВДИ, 1956, № 2.
[2] А. И. Тереножкин, Археологические исследования в 1951 г. на р. Молочной, КСИА, вып. 1, 1952.
[3] П. Д. Либеров, Курганы у с. Константиновки, КСИИМК, вып. XXXVII, 1951.
[4] С. И. Капошина, Погребения скифского типа в Ольвии, СА, XIII, 1950.

на території України за роки радянської влади провадилось також дослідження багатьох інших пам'яток, залишених племенами, що населяли у скіфський період Полісся та гірські райони Криму. Вивчення їх має важливе значення для висвітлення історії Української РСР того періоду.

Цікаву групу пам'яток того часу, відомих тепер під назвою пам'яток милоградського типу, в останні роки почали досліджувати в Прип'ятському Поліссі та межиріччі Дніпра і Десни. Їх назва походить від с. Милоград, Рєчицького району, Гомельської області, Білоруської РСР. Це в основному укріплені поселення, розташовані як на високих річкових берегах, так і на низьких місцях, в долинах річок. Житла, виявлені на цих поселеннях, були наземні та напівземлянкові з кам'яними вогнищами. Покрівля жител підтримувалась стовпами. Характерними знахідками на цих пам'ятках (крім городищ є також поховання з трупоспаленням в урнах) є глиняний посуд кулястої та яйцевидної форми, прикрашений пальцьовими та ямковими вдавлинами, глиняні прясліця, грузики та фігурки тварин. Є знахідки зернотерок, залізних серпів, сокир, доліт, ножів, шил, наконечників списів, бронзових тригранних наконечників стріл, бронзових і залізних шпильок та голок, бронзових браслетів, сережок, бляшок та ін. В господарстві носіїв цієї культури значне місце займали землеробство, ткацтво і обробка металу.

Пам'ятки милоградського типу мають багато спільного і в значній мірі одночасні з пам'ятками так званого підгірцівського типу в районі Києва. Можливо, всі вони належали одній групі стародавнього населення Полісся, матеріальна культура якого ще дуже мало вивчена. Милоградські пам'ятки датуються VII — III ст. до н. е. На значній частині території свого поширення вони безпосередньо змінюються слов'янськими пам'ятками зарубинецько-корчуватівського типу [1].

Пам'ятки підгірцівського типу відомі тепер на Дніпрі (в районі Києва і Канева) та на нижній течії Десни і в ряді пунктів уже досліджувалися шляхом розкопок. Ця група пам'яток скіфського періоду, залишена населенням, цілком відмінним від лісостепових та степових скіфських племен, представлена неукріпленими поселеннями, розташованими в долинах річок, переважно на піщаних дюнах серед боліт або на борових терасах, з характерними для них комплексами речових знахідок, насамперед виробів з металу. Назва пам'яток походить від одного з поселень, досліджених у 1950 р. біля с. Підгірців, Обухівського району, Київської області.

Культурний шар на поселенні в Підгірцях залягає в піщаному грунті на глибині близько 0,6 *м* від сучасної поверхні і в ряді місць дуже поруйнований видувами на незадернованих ділянках. При розкопках виявлено сліди двох жител у вигляді темних лінз з культурними залишками, площею 10×7 *м*, що досить чітко виділялися на світлому фоні оточуючого піску. Виявлено також кілька грушовидних ям, глибиною до 1 *м*, заповнених культурними залишками, переважно уламками глиняного посуду. На площі жител, в ямах та навколо них зібрано багато різноманітних виробів, що належали мешканцям поселення.

Найчисленнішими з них є уламки типового для цих поселень глиняного ліпного посуду, виготовленого із світлої глини з домішкою кварцу і добре випаленого. За формами це — переважно плоскодонні горщики різних розмірів з високими трохи відігнутими назовні вінцями, прикрашеними насічками, внутрішніми наколами (частковими, що дають випуклості на зовнішній поверхні), нігтьовим орнаментом та ін. Одні з них,

[1] О. Н. Мельниковская, Памятники раннего железного века Верхнего Поднепровья, КСИА, вып. 7, 1957.

дуже великі (діаметром по плічках до 40 *см* і більше), використовувалися для зберігання продуктів, менші — для готування їжі, завдяки чому вони часто бувають дуже закопченими. Значно меншу групу становлять широко відкриті миски із загнутими всередину вінцями, прикрашеними випуклостями від наколів з внутрішнього боку. Їх стінки не мають лощіння, чим вони відрізняються від мисок з лісостепових поселень та городищ скіфського періоду. З інших глиняних посудин слід назвати уламки двох невеликих черпачків-ллячок та кількох невеликих гостродонних тиглів для розплавляння та розливання бронзи, з якої виготовлялося багато різноманітних прикрас. Серед виробів з глини також багато пряслиць різних форм.

Глиняні тиглі з поселення підгірцівського типу. Бортничі.

Серед металевих виробів є побутові та господарські предмети — залізні ножі, шила, залізні та бронзові голки і шпильки, а із зброї — місцеві залізні ромбовидні і так звані скіфські бронзові тригранні наконечники стріл. Проте найбільшу групу виробів з металу становлять бронзові прикраси, виготовлені за восковою моделлю — сережки різних форм і типів (пляшкоподібні, пелюсткоподібні, ажурні, трикутні), підвіски, бронзові буси (є також пастові та скляні).

Наявність на поселенні в Підгірцях кісток тварин (бика, коня та свині) свідчить про те, що його жителі займалися скотарством.

В околицях цього поселення виявлено також залишки поховань того ж часу. Вони являли собою трупопокладення в грунтових ямах. Кістяки в мокрому піску зберігалися дуже погано, а в ряді випадків зруйнувалися повністю. Поховання не мають ніяких зовнішніх ознак і виявляються випадково, переважно за знахідками поховального інвентаря, до складу якого, як правило, належать бронзові прикраси, аналогічні тим, що трапляються й на поселеннях.

За останні роки поселення підгірцівського типу виявлені і в ряді інших пунктів по Дніпру (с. Бортничі, Бориспільського району, Київської області, с. Бобриця, Канівського району, Черкаської області) та між Дніпром і Десною (с. Старолісся, Вищедубечанського району, Київської області) [1]. Ряд пунктів знахідок підгірцівського типу виявлено також в басейні Прип'яті на території Житомирської та інших областей. Поховання підгірцівського типу з характерним набором бронзових прикрас у 1951 р. розкопане в с. Рудяках, Ржищівського району, Київської області [2].

Знахідки на поселеннях підгірцівського типу ллячок, тиглів та крапель бронзи свідчать про місцеве виготовлення бронзових знарядь та прикрас. Бронзоливарне ремесло у населення, що залишило ці поселення, було досить розвинутим. Час існування пам'яток підгірцівського типу визначається V—III ст. до н. е.

---

[1] В. М. Даниленко, Дослідження пам'яток підгірського та бобрицького типів на Київщині в 1950 р., АП, т. VI, 1956.

[2] А. П. Савчук, Бескурганное погребение в с. Рудяки на Киевщине, КСИА, вып. 1, 1952.

Пам'ятки підгірцівського типу в ряді районів свого поширення, зокрема в Середньому Подніпров'ї, передують слов'янським пам'яткам зарубинецько-корчуватівського типу і мають з ними ряд спільних рис. Виходячи з цього, деякі радянські вчені вважають можливим розглядати племена, яким належали пам'ятки підгірцівського типу, як предків слов'ян, що наприкінці I тисячоліття до н. е. жили в поліській зоні Середнього Подніпров'я [1]. Предками слов'ян, які населяли в той самий час лісостепову зону Середнього Подніпров'я, були, на їх думку, описані вище лісостепові землеробсько-скотарські племена скіфського періоду.

Окрему групу пам'яток скіфського періоду в чернігівському Поліссі становлять невеликі укріплені поселення на середній течії Десни, відомі під назвою юхнівських (від городища в с. Юхновому, Новгород-Сіверського району, Чернігівської області). Вони здебільшого займають мисовидні виступи високих правих берегів Десни та її приток або вузькі ділянки високих берегів, обмежених глибокими ярами, які самі по собі є добрим природним захистом. Там, де городища виходять до рівного поля, вони укріплені штучними земляними валами та глибокими ровами (висота валу та глибина рову досягають інколи 5 *м*).

Як показали дослідження 1940 р. на Юхнівському городищі (його перші розкопки були проведені ще в XIX ст.), земляний вал зверху був додатково укріплений якимись дерев'яними конструкціями, від яких залишилося дерево, обгоріле під час пожежі.

Юхнівські городища, на відміну від городищ лісостепової зони, були густо заселені на всій площі, і на них не трапляється місць без культурного шару. Останній часто буває дуже товстим, до 2—4 *м*, що свідчить про тривалість життя на окремих городищах. Наземні житла довгастоовальної в плані форми мали площу 5 × 3 *м* і були збудовані з дерев'яних кілків, переплетених лозою і обмазаних глиною. Підлога жител була добре утрамбована; на ній були влаштовані кам'яні вогнища.

На поверхні городищ та в їх культурному шарі виявлено багато уламків ліпного посуду — банок та горщиків, прикрашених у верхній частині (по плічках) різними вдавлинами в один або в два ряди та іншими нескладними видами заглибленого орнаменту (насічки, защипи, дуговидні лінії, трикутники з ямок і т. п.). Поверхня посудин часто має сліди згладжування, а глина — домішки шамоту. Інколи посудини бувають пофарбовані крейдою.

Серед інших знахідок трапляються вироби з кості та рогу (мотики, кочедики, шила, голки, вістря, підвіски, ножі для обробки шкіри та ін.), різні за формами глиняні пряслиця і грузила, загадкові «рогаті цеглини» (цеглини з двома виступами на кінцях), залізні шпильки та кістки тварин і риб.

Серед знахідок інколи трапляються окремі посудини та бронзові тригранні наконечники стріл так званого скіфського типу, які вказують на зв'язки населення юхнівських городищ з племенами лісостепової зони скіфського періоду.

Знахідки обвуглених зерен хлібних культур та значна кількість кісток домашніх тварин свідчать про землеробсько-скотарський характер господарства юхнівських племен, в якому риболовство і полювання відігравали лише допоміжну роль.

Пам'ятки юхнівського типу датуються періодом з V до III ст. до н. е. і навіть пізнішим. Вони одночасні пам'яткам лісостепових племен, але на-

---

[1] В. Н. Даниленко, Памятники ранней поры железного века в южной части Полесья УССР, Доклады VI научной конференции Института археологии, К., 1953.

лежали відмінній від них етнічній групі племен раннього залізного віку[1].

Однією з найважливіших проблем стародавньої історії населення гірського Криму є проблема таврів. Незважаючи на великий речовий матеріал, зібраний за дореволюційні роки, головним чином при дослідженні поховальних пам'яток, загальним питанням історії таврів приділялося тоді дуже мало уваги. Мало вивчалися також поселення таврів, які мають важливе значення для розв'язання ряду питань їх історії, зокрема характеру їх господарства і побуту.

Дослідженнями радянських вчених встановлено, що частина пам'яток так званої кизил-кобінської культури[2] (головним чином поселення), в усякому разі пізніші з них, що відносяться до першої половини I тисячоліття до н. е., належали таврам. Вивчення цих поселень та зв'язаних з ними могильників здійснювалося за роки радянської влади в ряді районів Криму, зокрема в печері Кизил-Коба[3], в околицях Бахчисарая[4], в південно-західному Криму[5], в тому числі в Інкерманській долині[6] і на Гераклейському півострові[7], в околицях Сімферополя[8] та ін.

Для вивчення характеру поселень, господарства та побуту таврів дуже важливе значення мають розкопки таврського укріпленого поселення на горі Кошка поблизу Сімеїза, здійснені в 1950 і 1955 рр.

Поселення, площею близько 1,5 *га*, займало досить рівну площадку на вершині гори. Із заходу та сходу ця площадка має природний захист від вітрів у вигляді високих скель і з трьох боків захищена стрімкими схилами гори. В тих місцях, де на вершину гори був більш-менш зручний доступ, були споруджені кам'яні оборонні стіни. Вони складені насухо з рваного каменю; із зовнішнього і внутрішнього боків — з великих кам'яних глиб, інколи частково притесаних, простір між якими забутований дрібним камінням. Товщина стін дорівнює близько 2 *м*; вони ширші внизу і вужчі зверху. Північна стіна, довжиною близько 100 *м* та висотою понад 3 *м*, має два виступи для башт.

При розкопках на поселенні зібрано багато речових знахідок, головним чином уламків глиняного ліпного посуду. Уламки його, виявлені в підсипці під оборонною стіною, дають можливість встановити, що стіну було збудовано в другій половині I тисячоліття до н. е.

---

[1] А. Е. Алихова, К вопросу о датировке двух городищ у с. Юхнова, КСИИМК, вып. 65, 1956; В. П. Левенок, Городища юхновской культуры, КСИА, вып. 7, 1957; М. В. Воеводский, Городища верхней Десны, КСИИМК, вып. XXIV, 1949; М. Я. Рудинський, Передісторичні розшуки у північно-східній Чернігівщині, Коротке звідомлення ВУАК за 1925, К., 1926, стор. 32.

[2] Назва походить від печери Кизил-Коба поблизу Сімферополя, в якій у 1914—1916 рр. С. І. Забніним вперше було виявлено і досліджено поселення цього типу.

[3] Г. А. Бонч-Осмоловский, Доисторические культуры Крыма, ж. «Крым», 1926, № 2.

[4] Х. И. Крис, Поселение кизил-кобинской культуры в балке Ашлама-Дере, зб. «История и археология древнего Крыма», К., 1957.

[5] Д. А. Крайнов, Стоянка Таш-Аир в Крыму, зб. «Археологическая сессия Ученого совета ГИМ 19—20 марта 1941 г.», М., 1941.

[6] С. Ф. Стржелецкий, Раскопки в Инкермане в 1940 г., СА, IX, 1947; Е. В. Веймарн, Раскопки Инкерманского могильника в 1948 г., зб. «История и археология древнего Крыма», К., 1957; Х. Н. Крис, Раскопки раннетаврского поселения в Инкермане в 1950 г., КСИИМК, вып. 58, 1954; його ж, Раннетаврское поселение в Инкермане, зб. «История и археология древнего Крыма», К., 1957; А. А. Щепинский, Новые памятники кизил-кобинской культуры в Крыму, КСИИМК, вып. 67, 1957.

[7] Розкопки С. Ф. Стржелецького на городищі і могильнику Уч-Баш у 1952—1956 рр., див. С. Ф. Стржелецкий, Очерки истории Гераклейского полуострова и его округи в эпоху бронзы и раннего железа (Автореферат диссертации), М., 1954.

[8] П. Н. Шульц, Тавро-скифская экспедиция в 1947 г., КСИИМК, вып. XXVII, 1949; О. Д. Дашевская, Раскопки Симферопольского поселения кизил-кобинской культуры, КСИИМК, вып. XXXIX, 1951.

Розкопки показали також, що на горі Кошка вже у VII—VI ст. до н. е. існували прямокутні в плані кам'яні будівлі з однією або двома камерами. Їх стіни, в яких збереглися дверні прорізи, досягали товщини 1 *м*; підлога була добре утрамбована; вогнища викладені з кам'яних плит. Покрівля підтримувалася дерев'яними стовпами. Окремі житла були прибудовані безпосередньо до скелі і мали односхилу покрівлю.

У досліджених житлах зібрано ліпний простий і лощений посуд так званого кизил-кобінського типу. За типами це — переважно плоскодонні горщики і миски із загнутими всередину краями, інколи з наліпними виступами-ручками. Досить багато лощених черпаків з петельчастими ручками, що підвищуються над краями, та

Таврське поселення на горі Кошка. Кам'яна оборонна стіна.

Таврський кам'яний менгір. Байдарська долина.

черпаків із заглибленим орнаментом. Привізний грецький посуд представлений лише уламками ранніх гостродонних амфор. Знайдено також глиняні пряслиця, кам'яні грузила, зернотерки, кістяні проколки та голки і т. п. Кістки належали домашнім (велика та дрібна рогата худоба, кінь, свиня, собака) і диким тваринам (олень, козуля і кабан). З поселенням на горі Кошка зв'язаний недалеко від неї розташований могильник з кам'яними ящиками. Поселення і могильник датуються періодом з VII до IV ст. до н. е.

Прийоми таврського фортифікаційного будівництва, зразком якого є оборонні стіни на горі Кошка, були пізніше використані при збудуванні середньовічних феодальних замків в гірських районах Криму, відомих під назвою ісарів. Наочним прикладом такої будівлі може бути середньовічний замок на горі Крестовій поблизу Алупки, збудований на руїнах таврського укріпленого поселення [1].

---

[1] П. Н. Шульц, Таврское укрепленное поселение на горе Кошка, КСИА, вып. 7, 1957.

За роки радянської влади були також продовжені дослідження поховальних пам'яток таврів — могильників з кам'яними склепами-ящиками в гірських районах Криму (1930 р.) [1], в Байдарській долині (1926 р.) [2], в Ескі-Кермені (1929 р.)[2], на південному березі (1932 і 1933 рр.)[3], на території Херсонеса (1936 і 1937 рр.) [4], в околицях Сімферополя та ряді інших районів.

Наприкінці 20-х років була здійснена і перша спроба класифікації таврських пам'яток [5]. Загальні питання історії таврів висвітлені тепер в ряді праць радянських археологів і істориків [6].

Скіфо-сарматські городища та поселення на нижньому Дніпрі

Особливе місце серед пам'яток кінця скіфського та початку сарматського часу, тобто останніх століть до н. е. та перших століть н. е., займає група городищ і поселень нижнього Дніпра. Розташовані на обох його берегах між Нікополем і Херсоном, вони являють собою залишки довгочасних поселень з численними кам'яними спорудами — житлами і будівлями господарського і громадського призначення — та потужними укріпленнями у вигляді земляних валів, кам'яних стін і ровів. До них належать насамперед такі добре відомі тепер городища, як Гаврилівське, Знам'янське та Любимівське.

За останні роки, у зв'язку з археологічними дослідженнями в зоні будівництва Каховської ГЕС, поряд з розкопками на названих городищах, на нижньому Дніпрі було відкрито та значною мірою досліджено також і неукріплені поселення того часу, прикладом яких можуть бути поселення в Бериславі, Золотій Балці та деякі інші.

Одним з найбільших є городище біля с. Гаврилівки, Ново-Воронцовського району, Херсонської області. Воно розташоване на правому березі протоки Дніпра — р. Підпільної. З боку плато городище було укріплене двома кам'яними стінами та ровами. Центральна частина городища — акрополь — була обведена більш потужною стіною, що досягала 5 *м* висоти і 4 *м* товщини. Рів мав ширину близько 7 *м* і глибину — 2 *м*. Висота стіни навколо всього городища досягала лише 2 *м*, а ширина рову — 4,5 *м*. Очевидно, спочатку городище обмежувалось територією акрополя і тільки згодом було значно розширене.

Розкопками на городищі, що провадились протягом 1951—1954 рр., вивчено влаштування оборонних стін, характер жилих і господарських будівель та зібрано багато речових матеріалів, що дають можливість висвітлити ряд важливих питань з історії Гаврилівського та інших подібних городищ.

Серед будівель були кам'яні та більш легкого типу — з дерева і лози, обмазаних глиною. Останні були здебільшого невеликими. Їх стіни внизу обкладалися кам'яними плитами, поставленими на ребро. В межах акрополя кам'яні будівлі розташовані вздовж оборонного валу, лишаючи вільною середину акрополя. Вони складені з розколотих каменів на глиня-

---

[1] С. А. Семенов-Зусер, О раскопках каменных ящиков в горном Крыму, СГАИМК, № 7, 1931; його ж, Таврські мегаліти, Наукові записки Харківського пединституту, т. X, Харків, 1940.

[2] Дослідження М. І. Репнікова.

[3] Н. И. Репников, Археологические памятники, зб. «Археологические работы Академии на новостройках в 1932—1933 гг.», М.—Л., 1935.

[4] Г. Д. Белов, Раскопки в Херсонесе в 1935—1936 гг., Симферополь, 1938.

[5] Н. И. Репников, Предполагаемые древности тавров, ИТОИАЭ, т. I, Симферополь, 1927.

[6] В. Н. Дьяков, Таврика в эпоху римской оккупации, Ученые записки Московского пединститута им. В. И. Ленина, т. XXVIII, М., 1942

ному розчині; стіни їх досягали 0,5 *м* завтовшки. Підлога в будинках була глинобитною. Вогнища мали вигляд круглих глиняних жаровень або вимосток з каменів. Були також печі з кам'яними склепіннями.

Серед речових матеріалів, зібраних на городищі при розкопках, переважав глиняний посуд як місцевий, так і привізний. Місцевий посуд представлений ліпними посудинами, переважно горщиками з нігтьовим орнаментом, лощеними мисками, близькими за формою до мисок з пам'яток зарубинецько-корчуватівського типу, та різноманітними глечиками. Серед місцевого посуду були також посудини з чорним лощінням, виготовлені на гончарському крузі, які за своїми формами аналогічні до посуду з поселень та поховань черняхівського типу. Наявність зарубинецько-корчуватівського та черняхівського посуду, який багатьма дослідниками вважається належним ранньослов'янським племенам лісостепової зони, може служити свідченням початку колонізації слов'янами степового Подніпров'я (одночасно такий самий процес відбувався і в степовому Побужжі). Серед залишків привізного посуду переважають уламки різноманітних античних амфор та червоноглиняних посудин, які разом з іншими матеріалами дають можливість датувати городище періодом з III ст. до н. е. до III ст. н. е.[1].

Знам'янське городище виникло в V ст. до н. е. як акрополь описаного вище Кам'янського городища і, як уже зазначалося, було додатково укріплене валом і ровом. Після занепаду Кам'янського городища, у зв'язку з переміщенням політичного центра скіфської держави в Крим, його акрополь перетворюється в типове укріплене поселення міського типу, подібне до Гаврилівського і багатьох інших городищ[2].

Любимівське городище знаходиться на високому лівому березі протоки Дніпра — р. Конки в с. Любимівці, Каховського району, Херсонської області. Археологічними розкопками у 1926, 1927, 1929, 1951 і 1952 рр. на ньому досліджено залишки багатьох кам'яних жилих і господарських будівель, розташованих як в центрі городища, так і біля його оборонних валів. В одній з таких будівель, до складу якої входило кілька приміщень, знаходилося кілька пар кам'яних жорен, які свідчать про її виробниче призначення. Зібрані в ній знахідки, зокрема уламки глиняного посуду, дають можливість віднести цей господарський комплекс до перших століть н. е.

Поряд з кам'яними на городищі існували також дерев'яні та глинобитні будівлі. Їх покрівля підтримувалася дерев'яними стовпами, сліди від яких у вигляді ямок були неодноразово виявлені при розкопках. Житла мали глинобитні підлоги і печі.

Городище було добре укріплене високим земляним валом та глибоким ровом, які значною мірою збереглися до наших днів. На земляному валу в давнину була ще кам'яна оборонна стіна, залишки якої у вигляді великих завалів каменю трапляються і тепер на всьому протязі валу.

Розкопками останніх років встановлено, що курганоподібні підвищення в прибережній частині Любимівського городища, відомі в літературі про це городище під назвою «зольників», насправді були насипами складної конструкції з прошарків землі, глини та золи, які чергувалися між собою. Зольники були влаштовані з метою зміцнення схилів городища для запобігання можливим зсувам розташованих по краю будівель.

---

[1] К. А. Бреде, Раскопки 1951 г. на Гавриловском городище, КСИА, вып. 6, 1956; Н. Н. Погребова, Работы Скифской степной экспедиции на нижнем Днепре, КСИА, вып. 4, 1955.

[2] Б. Н. Граков, Каменское городище, МИА, № 36, 1956; Н. Н. Погребова, Основные вопросы истории и этнокультурных связей населения Знаменского и Гавриловского городищ, КСИА, вып. 7, 1957.

В результаті досліджень на Любимівському городищі зібрано багато речових матеріалів як місцевого виробництва, так і привізних. До місцевих виробів належить ліпний та виготовлений на гончарському крузі глиняний посуд, вироби з металу (заліза та бронзи), кості, рогу та каменю, різноманітні прикраси тощо.

Серед привізних матеріалів на Любимівському городищі, як і на всіх інших городищах та поселеннях нижнього Дніпра того часу, при розкопках трапляються в значній кількості уламки глиняного посуду, головним чином амфор, а також червоноглиняних та інших посудин, прикраси та монети останніх століть до н. е. та перших століть н. е. Привізні матеріали свідчать про торговельні зв'язки жителів цього городища з Ольвією та Херсонесом, а через них і навіть з далекими районами Середземномор'я.

На основі зібраних матеріалів встановлено, що Любимівське городище виникло в III ст. до н. е. і існувало як укріплене поселення до III ст. н. е. Пізніше територія городища періодично заселювалась різними групами населення аж до XV—XVI ст.[1].

Поселення біля с. Золотої Балки, Ново-Воронцовського району, Херсонської області, розташоване на надзаплавній терасі правого берега Дніпра і є найбільш північним з усіх пам'яток цього типу. Завдяки багаторічним розкопкам (1951 — 1957 рр.) вдалося виявити влаштування поселення та жилих і господарських будівель, а також характер господарської діяльності, побуту і культури його населення. В останні роки на поселенні виявлено кам'яну стіну, що, можливо, мала оборонне значення.

У плануванні поселення переважав принцип прямолінійного розташування будівельних комплексів вздовж вулиць, що пересікаються під прямими кутами. В ряді пунктів поселення розкопано залишки великих наземних будинків з каменю у вигляді розвалів їх стін. Серед них були не тільки житла, а й великі складські та культові споруди. Складські приміщення використовувалися для зберігання товарів, що прибували сюди з грецьких міст-колоній Північного Причорномор'я, особливо з Ольвії, та відправлялись туди. Такі споруди, на відміну від жител, не мали вогнищ та інших побутових комплексів і речей. Велика культова споруда мала дві кам'яні прибудови та ряд дерев'яних колон-стовпів, що підтримували її покрівлю. Поряд з кам'яними на поселенні були також будівлі з дерева та глини з глинобитними вогнищами. Кам'яні житла мали по дві і більше камер, в яких знаходились глинобитні вогнища-жаровні з кам'яною обкладкою.

Основною галуззю господарства жителів поселення було землеробство та посередницька торгівля між грецькими містами Причорномор'я і степовими племенами Подніпров'я. Скотарство та риболовство мало допоміжний характер.

З ремісничого виробництва найбільш розвинутим було виготовлення глиняного посуду — ліпного простого (горщики з ямочками по краю вінець) та лощеного (миски і горщики), чорного та рожевожовтого кольору, близьких за своїм характером до корчуватівських, а також кружальної сіролощеної кераміки «сарматсько-черняхівського» типу (глечики, курильниці із звіриним орнаментом та ін.). Глиняний посуд, зібраний на поселенні, відноситься до різних періодів його існування. Саме цим треба пояснити його різноманітність як за формами, так і за технікою виготовлення. На поселенні було розвинуто також залізодобувне виробництво

---

[1] І. В. Фабриціус, Любимівське городище, ВОКК, ч. 4-5, Одеса, 1930; Л. Д. Дмитров, Раскопки Любимовского городища, КСИА, вып. 4, 1955.

(знахідки залізних шлаків), ткацтво (грузики-відтяжки від ткацьких верстатів і глиняні пряслиця) та інші ремесла.

Знахідки великої кількості уламків привізного грецького посуду, особливо амфор, свідчать про жваву торгівлю населення Золотобалківського поселення з причорноморськими античними містами. Можливо, що саме така посередницька торгівля була однією з причин виникнення цих поселень і городищ, населених переважно скіфо-сарматським населенням.

На основі зібраних матеріалів поселення в Золотій Балці може бути датоване періодом з III ст. до н. е. до III ст. н. е. На території поселення трапилися також окремі вироби (посуд) часів Київської Русі [1].

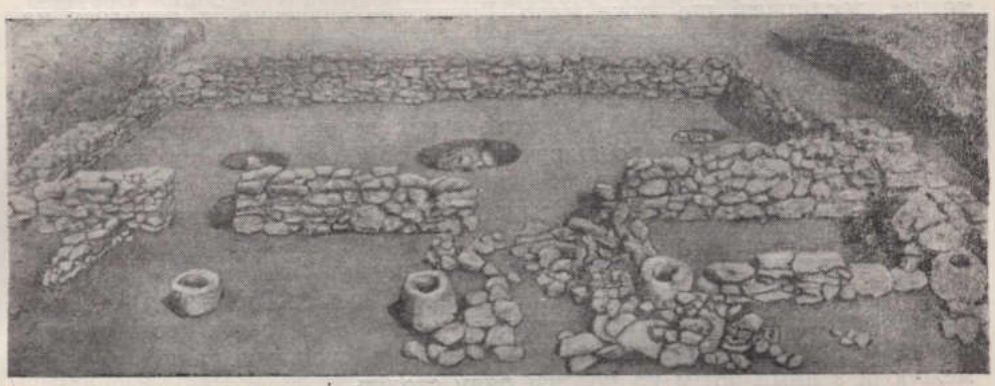

Поселення Золота Балка. Нижня частина стін і бази колон великої культової споруди.

Поселення без слідів оборонних споруд, близьке за характером знахідок і наявністю численних залишків кам'яних будівель до поселення в Золотій Балці, досліджувалось у 1951—1953 рр. на південній околиці м. Бериславa, районного центра Херсонської області.

Серед виявлених і розкопаних кам'яних будівель були житла (з вогнищами з глини та каменю) і господарські споруди. Останні часто були досить значними за площею і мали по кілька приміщень. Зібрані на поселенні речові матеріали, зокрема привізний посуд римського часу, свідчать про зв'язки його населення з античними містами Північного Причорномор'я, зокрема з Ольвією, і дають можливість датувати час його існування першими століттями н. е. [2].

Дослідження названих вище городищ і поселень нижнього Дніпра та аналіз здобутого при розкопках різноманітного археологічного матеріалу дає підставу вважати, що в них жило спочатку скіфське, а потім скіфо-сарматське населення, у складі якого, починаючи з I і особливо в II—III ст. н. е., стає дедалі більше слов'ян, які проникають сюди з лісостепових районів. Свідченням цього певною мірою можуть бути, зокрема, знахідки численних уламків глиняного посуду зарубинецько-корчуватівського і черняхівського типів на Гаврилівському, Знам'янському (Кам'янському) та Любимівському городищах і на поселеннях в Золотій Балці та Бериславі, як і на ряді інших поселень та городищ того часу на нижньому Дніпрі і Південному Бузі. Проте ця рання слов'янська колоні-

[1] А. В. Добровольский, Золотобалковское поселение, КСИА, вып. 4, 1955; М. И. Вязьмитина и А. И. Фурманская, Раскопки поселения у с. Золотая Балка в 1953 и 1954 гг., КСИА, вып. 5, 1955; М. І. Вязьмітіна, Поселення біля с. Золота Балка, Археологія, т. XI, 1957.

[2] Е. В. Махно, Раскопки Бериславского поселения и могильника в 1952—1953 гг., КСИА, вып. 4, 1955.

зація степової зони Подніпров'я та Побужжя припиняється на початку IV ст. н. е. у зв'язку з так званим великим переселенням народів, тобто рухом ряду азіатських кочових племен на захід через причорноморські степи. Внаслідок цього руху гинуть описані вище городища й поселення, а потім і зв'язані з ними античні міста Північного Причорномор'я.

Пам'ятки сарматських племен

Пам'ятки матеріальної культури, залишені іраномовними кочовими племенами степового Приазов'я та Подніпров'я II ст. до н. е. — IV ст. н. е., відомими із стародавніх писаних джерел під збірною назвою сарматів [1], досліджені ще дуже мало. Грунтовне вивчення їх почалося на Україні лише в роки радянської влади і особливо після Великої Вітчизняної війни.

Причиною появи сарматів на території степового Причорномор'я дослідники вважають значний розвиток у них кочового скотарства і зв'язану з ним необхідність розширення територій, зайнятих під пасовища. В процесі шукання таких пасовищ, а також внаслідок міжплемінної боротьби в середовищі приуральських та прикаспійських сарматів, частина їх, починаючи з IV—III ст. до н. е., поступово перекочувала на захід від Дону і зайняла степову зону України, головним чином Лівобережжя.

Витіснивши із степових районів півдня сучасної України у Крим і на нижній Дунай своїх попередників — скіфів, а також частково змішавшись з ними, сармати стали південними сусідами ранніх слов'ян, межуючи з ними потім на протязі ряду століть.

Вивчення пам'яток сарматських племен на території України дає можливість висвітлити деякі питання їх господарського життя, культури і побуту. Головним заняттям сарматів було кочове скотарство в степових районах. Цим, в основному, пояснюється той факт, що залишків поселень сарматів відомо дуже мало, оскільки кочові групи їх, будучи змушеними часто змінювати пасовища для великих гуртів худоби, не могли скільки-небудь довго зупинятись на одних і тих же місцях. Більшість часу сармати перебували в русі, живучи, подібно до скіфів, в кибитках на колесах або в легких переносних наметах, що могли швидко розставлятися на новому місці і розбиратися в разі потреби.

Не виключено, що частина сарматського населення, яке проживало в долинах степових річок, займалось також і землеробством, хоча воно, мабуть, ніколи не відігравало скільки-небудь значної ролі в господарстві сарматів. Можливо, що в городищах і неукріплених поселеннях нижнього Дніпра на рубежі та в перші століття нашої ери жила також деяка частина сарматського населення.

Значно краще стоїть справа з вивченням поховальних пам'яток сарматів — їх могильників. Останні тепер порівняно добре вивчені в ряді районів України, зокрема на р. Молочній та на нижньому Дніпрі. Переважна більшість їх відноситься до рубежу та перших століть н. е.

Розкопки курганів дали багато різноманітних знахідок — знарядь праці, зброї, предметів побуту та культу. Найбільше в них трапляється глиняного посуду. Глиняні посудини, числом від однієї до кількох, очевидно, залежно від майнового стану покійників, є обов'язковим елементом у всіх чоловічих, жіночих і дитячих похованнях сарматів.

Глиняний посуд в сарматських похованнях поділяється на дві групи — ліплений від руки і виготовлений на гончарському крузі.

---

[1] Найбільш відомими із сарматських племен, пам'ятки яких є на території України, були язиги, роксолани і алани.

Ліпний посуд виготовлений з рожевосірої або бурої погано відмученої глини і має товсті стінки. За формами — це глечики, горщики, невеликі кулясті внизу горщечки та циліндричні посудинки; деякі з них прикрашені заглибленим візерунком з прямих або хвилястих ліній та ямок.

Посуд, виготовлений на гончарському крузі, має сіро- або чорнолощену поверхню, зроблений з добре відмученої глини; його стінки тонкі, але досить міцні. Трапляється також багато червоноглиняних і червонолакових посудин. Серед кружального посуду переважають такі форми, як глечики різних типів з однією або двома ручками, півсферичні чаші та різні туалетні посудини. Червоноглиняний та червонолаковий посуд є грецьким за своїм походженням і свідчить про зв'язки сарматських племен степових районів Приазов'я та Подніпров'я з античними міськими центрами Північного Причорномор'я, зокрема Ольвією та Боспором.

З предметів озброєння, знайдених в сарматських могильниках на Україні, можна назвати залізні мечі з прямим перехрестям та кільцевидним набалдашником і невеликі залізні трилопатеві черенкові наконечники стріл, що відносяться до ранішого періоду перебування сарматів на території України (I ст. до н. е. — I ст. н. е.), а також довгі залізні мечі без перехрестя з круглим набалдашником, залізні наконечники стріл більших розмірів, важкий лук і панцир сарматських воїнів пізнішого періоду (II—IV ст. н. е.). Досить значна кількість зброї серед поховального інвентаря сарматських могильників свідчить про те, що сармати в період їх перебування в Приазов'ї та Нижньому Подніпров'ї переживали період так званої військової демократії, коли воєнні походи становили невід'ємну частину їх суспільного життя.

Знахідки в похованнях решток тканин, різноманітних металевих прикрас, в тому числі золотих, і культових предметів дозволяють відтворити одяг сарматів та його оздоблення, а також їх культові обряди і релігійні вірування. Найбільш поширеним у них було шанування померлих, що знайшло свій яскравий вираз в тому, що в могилу разом з померлим клали багато різних речей побуту (особливо глиняного посуду), зброї і прикрас, а також жертовну їжу у вигляді м'яса тварин [1].

За дореволюційний час на Україні було досліджено лише окремі сарматські курганні поховання на Сіверському Дінці та в степовій частині басейну Дніпра.

Окремі сарматські пам'ятки, зокрема поховання, за роки радянської влади були побіжно відкриті і досліджені на Україні у зв'язку з розкопками пам'яток іншого типу і часу в 1924—1926 рр. [2], проте їх більш-менш систематичне вивчення почалося по суті лише з розкопок у 1928 і 1929 рр. двох сарматських курганів II—III ст. н. е. в с. Нещеретовому, Білокуракинського району, Ворошиловградської області (в 15 *км* від м. Старобільська). В курганах зібрано цікавий речовий матеріал і зроблено важливі наукові спостереження, що проливають світло на окремі питання історії сарматів цього району.

В кожному з курганів було одне поховання. Черепи похованих мали сліди штучної деформації, що була характерною ознакою саме сарматських поховань і добре вивчена в сарматських могильниках Північного Прикаспію та Південного Уралу.

Похованих супроводив значний речовий інвентар, зокрема глиняні ліпні та виготовлені на гончарському крузі горщики і миски. Кружаль-

---

[1] М. І. Вязьмітіна, Вивчення сарматів на території Української РСР, Археологія, т. VIII, 1953.

[2] М. Я. Рудинський, Кантемирівський могильник римської доби, Записки ВУАК, вип. I, К., 1931; його ж, Досліди на Полтавщині, Коротке звідомлення ВУАК за 1926 р., К., 1927.

ні посудини мають лощену поверхню переважно чорного та сірого кольору. З металевих предметів в похованнях знайдено уламки леза та держака залізного меча довжиною близько 0,5 *м*, скляне намисто, дві срібні пряжки, одна з яких прикрашена восьмигранним сердоліковим каменем в золотій оправі, та ін. На камені є зображення козла.

Поховання сарматів в Нещеретовому мають багато спільних рис як в обряді, так і в інвентарі із сарматськими похованнями Приазов'я, Північного Кавказу та Нижнього Поволжя [1].

Два досить ранні сарматські поховання, що відносяться до кінця II — початку I ст. до н. е. були розкопані у 1930 р. поблизу Запоріжжя.

Сарматський посуд з курганних поховань в с. Нещеретовому.

В одному з них, що знаходилося у квадратній в плані могилі глибиною близько 1,5 *м*, був значний речовий матеріал — залізний меч з кільцевим набалдашником і прямим перехрестям, залізні трилопатеві черенкові наконечники стріл, залізна і бронзові пряжки, сіролощений і червоноглиняний глеки та ін.[2].

За післявоєнні роки на р. Молочній та нижньому Дніпрі розкопано кілька великих сарматських могильників, найцікавішими з яких є могильники біля сіл Ново-Пилипівки на р. Молочній та Усть-Кам'янки на р. Базавлуці (права притока Дніпра).

Група сарматських курганів на південний захід від с. Ново-Пилипівки, Ново-Василівського району, Запорізької області, вперше була виявлена у 1934 і 1935 рр.[3] і частково досліджена у 1947[4] та 1951[5] рр. У 1951 і 1952 рр. в околицях Ново-Пилипівки і сусіднього з нею радгоспу Аккермень відкрито великий сарматський могильник, який налічує багато поховань. Останні влаштовані в простих земляних ямах прямокутної, овальної та квадратної в плані форми, часто з дерев'яними конструкціями, а також в ямах з невеликими підбоями. Кістяки витягнені і лежать на спині з витягнутими вздовж тулуба руками. Подекуди дно ями було вистелене морською травою, очеретом або навіть повстю.

Розкопані поховання дали багато різноманітних виробів з глини, металу, кості, скла, пасти, шкіри та каменю. Аналіз цього інвентаря

---

[1] І. Н. Луцкевич, Сарматські кургани у с. Нещеретове, Ворошиловградської області, Археологія, т. VII. 1952.

[2] К. Ф. Смирнов, О погребениях роксолан, ВДИ, 1948, № 1, стор. 217.

[3] Дослідження В. М. Даниленка.

[4] Т. Г. Оболдуєва, Сарматські кургани біля м. Мелітополя, АП, т. IV, 1952.

[5] Дослідження М. Я. Рудинського.

Глиняний посуд із сарматських поховань в Ново-Пилипівці (*1—10*) та з поселення Золота Балка (*11*).

свідчить про наявність в сарматському суспільстві певного майнового розшарування. В одних могилах, що належали рядовим сарматам, було лише одна-дві глиняні грубі посудини та кілька найпростіших дрібних речей (точильний камінь, наконечники стріл, пряжки), тоді як інші поховання, що належали представникам багатої верхівки, супроводилися цілим рядом доброї якості посудин та численними коштовними речами, привезеними з грецьких міст Північного Причорномор'я.

Інколи при похованих траплялися рештки їжі, що була їм покладена в могилу їх живими родичами, які вірили в існування загробного життя. Це переважно було м'ясо тварин, найчастіше овець, від якого в могилах збереглися лише кістки.

Найбільше серед поховального інвентаря в Ново-Пилипівському могильнику зустрінуто глиняних посудин, які за технікою виготовлення поділяються на ліплені від руки та зроблені на гончарському крузі. Ліпний товстостінний посуд (горщики, кулясті, глековидні, циліндричні та з яйцевидним корпусом посудини, курильниці та ін.) виготовлений з грубо вимішаної і погано відмученої глини з домішкою зерен кварцу та вапна. Його поверхня шершава, інколи загладжена і трохи залощена. Випал слабкий і часто нерівномірний, мабуть, зроблений на відкритому вогнищі.

Щождо кружального посуду, то він виготовлений з добре відмученої глини, має тонкі і міцні стінки, добре і рівномірно випалений в гончарській печі. Поверхня таких посудин завжди має суцільне або часткове лощіння і сірий, чорний або червоний колір залежно від сорту глини та характеру випалу. Форми кружальних посудин ще різноманітніші, ніж ліпних. Це — глечики, корчаговидні і кулясті посудини, чаші на високих ніжках, миски та ін.

Окрему групу становить імпортний червоноглиняний та червонолаковий посуд (глечики з ручками, чаші, миски, блюда та ін.), привезений з Ольвії, Боспору та, можливо, Танаїса. Він трапляється переважно в багатших похованнях поряд з іншими коштовними предметами.

До складу інвентаря чоловічих поховань належать залізні мечі з кільцевим набалдашником і прямим перехрестям, а також трилопатеві черенкові наконечники стріл, залізні ножі, точильні бруски з отворами для підвішування до пояса, бронзові пряжки від кожаних ременів та бронзові фібули різної форми.

Для прикладу зупинимося на одному з таких поховань, розкопаному в кургані на захід від Ново-Пилипівки. У квадратній (2×2 *м*) ямі (глибиною близько 2,5 *м* від вершини насипу) було поховано сармата-воїна, біля якого знаходились залізний меч з кільцевим набалдашником і прямим перехрестям, рештки сагайдака, залізні трилопатеві черенкові наконечники стріл, залізний ніж, залізні та бронзові пряжки від ременів, точильний брусок, бронзовий браслет на руці, бронзова фібула від одягу та рештки тканини від нього, кістки тварини (вівці), що є, мабуть, рештками ритуальної їжі, кресало з кременем, три глиняні посудини та ряд інших побутових речей. Цікаво, що їжа була покладена в могилу разом з невеликим залізним ножем.

Жіночі поховання характеризувалися особливим багатством інвентаря. В них, крім глиняного посуду, часто досить численного і багатого, були також скляні посудини-флакони, металеві (з бронзи та білого сплаву) дзеркальця-підвіски, бронзові браслети (гладкі і фігурні), кістяні коробочки-піксиди і алебастрові вазочки для зберігання рум'ян і ароматичних речовин та різноманітні фібули-застібки.

Серед жіночих прикрас в могильнику знайдено багато різноманітних за формою та кольором бус — пастових (білі, блакитні, зелені, си-

ні), скляних (білі, жовті, чорні та позолочені), сердолікових, халцедонових, янтарних, коралових, глиняних та бронзових. Крім бус, знайдено також підвіски з блакитної єгипетської пасти у вигляді скарабеїв (маленьких жуків), грон винограду та інших фігурок, які служили амулетами, зв'язаними, мабуть, з певними релігійними уявленнями сарматів.

Наявність в могильнику різних типів поховальних споруд (грунтові ями, ями з дерев'яними конструкціями, підбої та ін.) і особливості поховального ритуалу свідчать, на думку ряду дослідників, про різноплемінний склад населення, яке жило в приазовських степах у перші

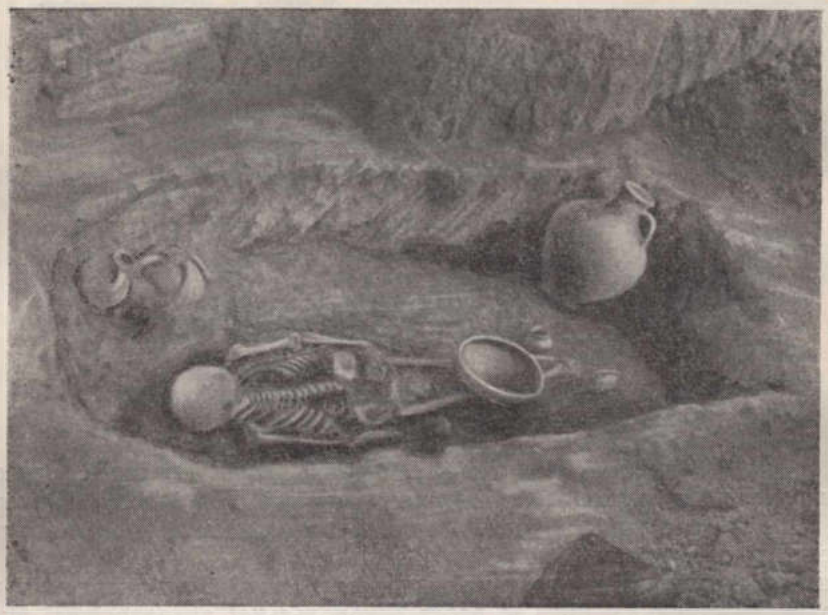

Сарматське поховання. Ново-Пилипівка.

століття н. е. За останні роки в приазовських степах відкрито також сліди поселень сарматів, які, проте, ще не досліджувалися.

Окремі сарматські поховання в насипах курганів бронзового віку на р. Молочній виявлені також біля с. Долинівки та радгоспу Аккермень. Сарматські курганні могильники, крім Ново-Пилипівки, відомі на р. Молочній також в сс. Тамбовці, Семенівці та околицях Мелітополя і Великого Токмака[1].

Наявність в долині р. Молочної значної кількості сарматських могильників та виявлення в цьому ж районі слідів сарматських поселень, що були, мабуть, зимовими стійбищами, свідчить про те, що ця частина Приазов'я була густо населена сарматами. Можливо, що десь тут знаходився на рубежі та в перших століттях н. е. і їх політичний центр.

Могильник біля с. Усть-Кам'янки, Апостолівського району, Дніпропетровської області, розкопаний в 1951 р. у зв'язку з археологічними дослідженнями в районі будівництва Каховської ГЕС, багато в чому подібний до Ново-Пилипівського могильника на р. Молочній.

---

[1] Т. Г. Оболдуєва, Сарматські кургани біля с. Мелітополя, АП, т. IV, 1952; М. И. Вязьмитина, Сарматские погребения у с. Ново-Филипповка, зб. «Вопросы скифо-сарматской археологии», М., 1954.

Усі поховання в ньому знаходилися в глибоких земляних ямах, переважно з боковими підбоями, над якими насипані невисокі кургани. Поховання переважно одиночні; парних досить мало (2 з 31 поховання). Кістяки витягнені на спині з різною орієнтацією голови. Майже в усіх похованнях виявлено кістки від жертовного м'яса разом з маленькими залізними ножами.

У похованнях було знайдено залізні трилопатеві черенкові і втульчасті наконечники стріл, залізний кинджал з піхвами, залізні ножі, бронзові та залізні пряжки від ременів, бронзові браслети, дзеркала та різні при-

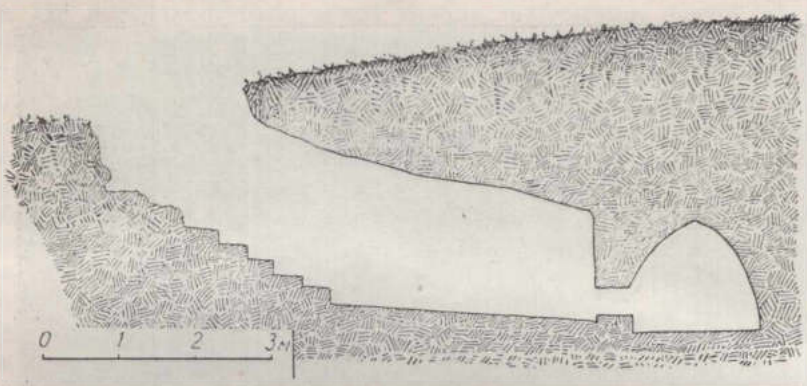

Катакомба в могильнику у Верхньому Салтові на Харківщині.

краси, а також глиняний ліпний і кружальний посуд. Останній (червоноглиняні посудини) походить з античних центрів Північного Причорномор'я, зокрема з Ольвії, і свідчить про торговельні зв'язки з ними правобережних сарматів у I ст. до н. е. та I ст. н. е.[1].

Окремі сарматські кургани на нижньому Дніпрі були виявлені також в районі Нікополя під час робіт Нікопольської археологічної експедиції в 1938 і 1939 рр.[2], а окремі сарматські поховання — в насипах раніших курганів біля сіл Марʼянського і Грушівки та біля хут. Хмельницького, Апостолівського району, в яких було зібрано аналогічний речовий інвентар[3].

Дослідження сарматських пам'яток має важливе значення не тільки для вивчення історії самих сарматів, а й для вивчення історії ранніх слов'ян, південними сусідами яких, як уже зазначалось, на протязі ряду століть були сармати.

Можна подумати, що окремі групи сарматів, що проникали в лісостепову зону території України, були асимільовані слов'янами і не лишили в їх культурі скільки-небудь помітних слідів.

Починаючи з II ст. н. е. і до часів Київської держави, сарматські племена виступають на історичній арені під назвою аланів (від назви одного із сарматських племен), пам'ятки яких відомі в ряді районів України. Алани були досить войовничими, переважно кочовими племенами. Лише небагато з них, що жили в річкових долинах та в лісостепових районах, займалися землеробством. Алани неодноразово робили спустошувальні наскоки на сусідні племена і брали участь під час «ве-

---

[1] Дослідження Є. В. Махно.

[2] Дослідження Б. М. Гракова; див. М. В. Воеводский, Обзор полевых археологических исследований в 1939 г., ВДИ. 1940, № 2.

[3] М. И. Вязьмитина, Раскопки сарматских могильников на юге УССР. КСИА, вып. 4, 1955.

ликого переселення народів» у походах в Центральну та Південну Європу. Пам'ятки алан вивчені на Україні ще досить мало. Найголовнішими з відомих аланських пам'яток на території Української РСР є Салтівський могильник та багаті поховання на території сучасної Керчі (кол. Пантікапей).

Відомий Салтівський могильник, дослідження якого почалося ще задовго до Жовтневої революції, розташований на правому березі Сіверського Дінця біля с. Верхнього Салтова, Старосалтівського району, Харківської області (в 30 *км* на північний схід від Харкова). За радянський час широкі розкопки могильника були здійснені у 1946 р. Могильник не має ніяких зовнішніх ознак. Поховальні споруди являють собою глибоку (понад 3 *м*) вхідну яму з боковою камерою-катакомбою, яка й була місцем для поховання померлих. Кількість поховань в кожній катакомбі в середньому дорівнювала трьом-чотирьом. Одиночних поховань було досить мало.

Лощений глиняний посуд з могильника у Верхньому Салтові.

Камери-катакомби мали порівняно невеликі розміри (наприклад, довжина 1,9 *м*, ширина 1,3 *м*, висота 1,1 *м*). Їх висікали в землі з допомогою залізного інструмента — тесла, яке часто знаходили серед речей, що були при похованому.

Поховання відрізнялися кількістю та багатством інвентаря, який їх супроводив, що свідчить про наявність значного майнового розшарування в аланському суспільстві у VI—IX ст. н. е. — часі, яким датується Салтівський могильник.

До складу поховального інвентаря входили глиняний чорно- та сіролощений кружальний посуд (переважно глековидні посудини з ручками, часто прикрашені на поверхні сітчасто-ромбічним орнаментом), вузькі та довгі залізні бойові сокири з молотковидними обушками, однолезові мечі, залізні ножі та ін. Особливо багато зібрано різноманітних прикрас (бронзові та срібні бляшки від одягу та поясів, бронзові сережки, бубонці, браслети та персні), бронзових та олов'яних пряжок, підвісок з арабських диргемів (778 і 786 рр.), металевих дзеркал з відлитим рельєфним орнаментом та великої кількості різноманітного за формою і кольором намиста з пасти, скла, смальти та різних порід каменю. У заповненні вхідної ями майже в усіх могилах було виявлено багато кісток тварин (овець), що були покладені туди, мабуть, навмисне з ритуальною метою [1].

Аланське населення басейну Сіверського Дінця, яке залишило Салтівський могильник, було безпосереднім сусідом слов'ян, що жили в лісостеповому Лівобережжі України, і знаходилося з ними в певних обмінних і культурних зв'язках. Саме цим, очевидно, можна пояснити наявність слов'янського глиняного посуду в деяких похованнях Салтів-

[1] С. А. Семенов-Зусер, Розкопки коло с. Верхнього Салтова 1946 р., АП, т. II, 1949; Н. Я. Мерперт, О генезисе Салтовской культуры, КСИИМК, вып. XXXVI, 1951.

ського могильника та глиняного посуду салтівського типу на окремих слов'янських поселеннях цього району (наприклад, у Волинцевому).

Аланські поховання в склепах у Керчі, що датуються IV—V ст. н. е., належали представникам знаті. Вони характеризувалися надзвичайним багатством інвентаря, мало чим поступаючись перед «царськими» похованнями скіфів. Серед поховального інвентаря було багато різного посуду, особливо скляного, та дорогоцінних прикрас. Останні представлені золотими виробами, що інкрустовані камінням, або бронзовими, що інкрустовані різнокольоровим склом.

Пам'ятки аланів поширені й поза межами України, зокрема на Північному Кавказі.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

АНТИЧНІ МІСТА ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Надзвичайно цікаву групу археологічних пам'яток на території Української РСР становлять залишки античних міст-колоній, заснованих стародавніми греками — вихідцями з малоазійських міст-держав — в ряді пунктів на північному узбережжі Чорного моря.

Основною причиною колонізації була жорстока класова боротьба в стародавніх грецьких містах метрополії (Малої Азії та Балканського півострова), викликана суперечностями розвитку їх рабовласницького способу виробництва, який не міг забезпечити необхідними засобами для життя все зростаючу кількість населення. Внаслідок цього в грецьких містах-державах метрополії створювалося «зайве» населення, яке змушене було періодично переселятися в колонії[1].

Останні разом з тим були для міст метрополії значними ринками збуту ремісничих виробів та постачальниками продовольства і рабів.

Рабовласницькі держави Балканського півострова та Малої Азії вже у VIII—VII ст. до н. е. почали створювати в заморських землях, в тому числі і на берегах Чорного моря, свої торгові факторії та поселення, які подекуди дуже скоро перетворились у досить значні міста. На території СРСР відомий ряд таких міст-колоній: Ольвія — в гирлі Бузького лиману, Херсонес — біля сучасного Севастополя, Пантікапей — на місці нинішньої Керчі, Тіра — в гирлі Дністра, Фанагорія — на Таманському півострові та ін. Вони були засновані стародавніми греками в VI—V ст. до н. е. з метою використання багатих джерел продовольства і сировини в областях Північного Причорномор'я та як ринки збуту продукції грецького ремісничого виробництва серед місцевого населення.

Звідси в Грецію вивозили хліб, худобу, рибу, хутра, ліс, а також рабів. З Греції привозили вина, маслинову олію, тканини, художній глиняний та металевий посуд, предмети розкоші, прикраси і т. п. Багато привізних предметів з колоній шляхом обміну потрапляло в руки племінної знаті кочових та осілих племен навколишніх територій.

Крім торгівлі, в господарському житті античних міст значне місце займали землеробство, скотарство, риболовство і переробка риби, а також різні ремесла. Продукти землеробства, скотарства і риболовства вивозилися в Грецію, а ремісничі вироби — предмети побуту, посуд, прикраси та ін. — обмінювалися у місцевих племен на хліб, худобу і рабів.

За своїм соціально-економічним устроєм та політичним ладом ці колонії були рабовласницькими містами-державами. Інколи ряд таких

---

[1] К. Маркс, Вынужденная эмиграция, К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 9, стор. 278.

міст об'єднувався навколо одного центра і утворював велике державне об'єднання. Прикладом останнього може бути Боспорське царство, що було розташоване на Керченському і Таманському півостровах. Центром його було місто Пантікапей.

Дослідженню залишків грецьких міст-колоній на території України за роки радянської влади, як і в дореволюційний час, приділялася досить значна увага. Ряд наукових експедицій московських, ленінградських і українських археологів на протязі багатьох років систематично досліджують залишки античних міст — Ольвії, Херсонеса, Пантікапея, Ілурата, Мірмекія, Гірітаки, Німфея, Тіри та ін. [1].

Зазначимо також, що античні міста Північного Причорномор'я, дослідження яких почалося близько 150 років тому, є одними з найкраще вивчених серед інших груп археологічних пам'яток нашої країни. В ряді цих міст, зокрема в Ольвії та Херсонесі, вже за радянської влади розкрито багато кварталів, вулиць і площ, які дозволяють досить повно відтворити планування міст та характер міського будівництва, а зібраний при розкопках величезний речовий матеріал — характер економічного і політичного життя, побуту і культури на різних етапах їх історії [2].

Результатам досліджень античних міст присвячена дуже велика наукова література, видана значними тиражами, що звільняє нас від необхідності детально їх висвітлювати. Ми зупинимося тут лише на окремих найважливіших результатах археологічних досліджень античних міських центрів, здійснених за роки радянської влади, відсилаючи всіх, хто спеціально цікавиться їх історією та археологічними пам'ятками, до літератури, що подана в кінці книги.

На місці найвизначніших на території СРСР античних міст — Ольвії та Херсонеса — створені науково-музейні заповідники, завданням яких є систематичне дослідження, зберігання та експонування виявлених розкопками будівельних комплексів і здобутих при цьому різноманітних речових матеріалів.

БЕРЕЗАНЬ

Найдавнішим населеним пунктом, заснованим стародавніми греками на території сучасної України, було поселення на острові Березань. Острів знаходиться в самому гирлі Дніпро-Бузького лиману, при його впадінні в Чорне море. Води лиману та моря, здавна багаті цінними породами риб, дуже рано привернули до себе увагу грецьких мореплавців — риболовів та купців. Наприкінці VII ст. до н. е. вони вперше появляються в Північному Причорномор'ї і влаштовують на острові Березань своє поселення-факторію, що відігравало роль посередника між місцевим населенням (очевидно, спочатку ще кіммерійським) та далекою Грецією. Археологічні розкопки, здійснені в 1927—1931 та 1946 рр., показали разом з тим, що острів був вперше заселений ще на початку I тисячоліття до н. е. місцевим населенням, яке жило в землянкових житлах грушовидної форми і займалось переважно риболовством. Одне з таких жител, глибиною близько 2 *м* і діаметром 2,5 *м* (вгорі) та 3,4 *м* (внизу), було вирубане у вапняку, який становить основу острова. На підлозі житла знаходилося вогнище.

Поруч з цим та іншими подібними житлами виявлено колодязь та невеликого розміру господарські ями-комори. У заповненні заглибин від

[1] Результати досліджень античних пам'яток, розташованих на Таманському півострові (Фанагорія, Гермонасса) та в гирлі Дону (Танаїс), що входили до складу Боспорського царства, тут не розглядаються.

[2] Зб. «Античные города Северного Причерноморья (Очерки истории и культуры), т. I, М.—Л., 1955.

землянок поряд з місцевим ліпним посудом траплялися також уламки ранніх грецьких посудин (початку VI ст. до н. е.), вкритих лаком та художнім розписом. Це свідчить про те, що ці житла одночасні з найдавнішим грецьким поселенням, яке виникло на острові не пізніше кінця VII ст. до н. е.

Наприкінці VII і на початку VI ст. до н. е. на острові була збудована глинобитна оборонна стіна, що захищала поселення і розташовану поруч з ним невелику (єдину на острові) зручну бухту [1].

Раннім грецьким комплексом, дослідженим на острові Березань, була напівземлянка іонійського переселенця-колоніста початку VI ст. до н. е., влаштована на місці кинутого грушовидного землянкового житла місцевого населення. Всередині напівземлянки виявлено багато різноманітних знахідок — уламки родосько-іонійського посуду із зображенням гірського козла (датується рубежем VII та VI ст. до н. е.), уламки товстостінних архаїчних амфор із слідами вина на внутрішній поверхні, уламки іонійських товстостінних посудин, зокрема кіліка кінця VII ст. до н. е. з написом, залізні ножі, риболовні грузила з каменю, кістки риб (осетра, сома, судака), домашніх (вівці, бика, свині, собаки) і диких (зайця, лисиці) тварин та водоплаваючих птахів (качки), черепашки морських молюсків та ін. У VI ст. до н. е. на острові була також збудована велика кам'яна споруда (з місцевого вапняку), підвальні приміщення якої виявлені при розкопках.

Грецьке поселення на острові Березань, невелике за розмірами, існувало на протязі тривалого часу. В V—IV ст. до н. е. воно виконувало роль форпоста великого міста-держави на Бузькому лимані — Ольвії. Невеликі опорні пункти існували на Березані також в римський період (перші століття н. е.) та в епоху Київської Русі [2].

ОЛЬВІЯ

Одним з найважливіших стародавніх міст-колоній на території України була Ольвія. Її залишки знаходяться на правому березі Бузького лиману біля с. Парутина, Очаківського району, Миколаївської області. Виникнувши в VI ст. до н. е., Ольвія проіснувала близько тисячі років, до IV—V ст. н. е., коли вона була остаточно зруйнована під час «великого переселення народів».

Археологічні дослідження в Ольвії почались понад сто років тому і тривають з того часу, ставши на початку XX ст. і в роки радянської влади, особливо після Великої Вітчизняної війни, досить систематичними. В результаті цих багаторічних розкопок розкрито чимало міських кварталів як у верхній, так і в нижній частині міста, з вулицями, площами, водопроводами і каналізацією, великою кількістю залишків кам'яних жилих будинків і будівель громадського та господарського призначення, ремісничих майстерень, а також різноманітних ремісничих виробів. Все це, а також вивчення ольвійських поховальних пам'яток дало можливість відтворити багато сторін господарського життя, культури та побуту населення Ольвії та влаштування самого міста [3].

Особливо значні розкопки на території Ольвії за роки радянської влади здійснені в північно-східному і центральному районах верхнього міста, на центральній міській площі (агорі), цитаделі римського часу, оборонних стінах, на окремих ділянках нижнього міста та за межами

---

[1] О. А. Артамонова, Древнейшее поселение на острове Березани, КСИИМК, вып. V, 1940.

[2] М. Болтенко, Розкопки на острові Березані в 1946 р., АП, т. II, 1949.

[3] Л. М. Славін, Ольвія, К., 1938.

міста — на ольвійських кладовищах (некрополях). У післявоєнні роки провадяться також дослідження пам'яток місцевого населення на ольвійській периферії.

Значними результатами увінчалися розкопки в північно-східній частині ольвійського городища, відомій в літературі під назвою ділянки *И*. Вона розташована на самому краї верхнього міста, межуючи на півночі з Північною балкою, а на сході — із схилом над нижнім містом. Здійснені там розкопки у 1925, 1928—1930, 1932, 1935—1940 та 1947—1949 рр. привели до розкриття великої частини одно-

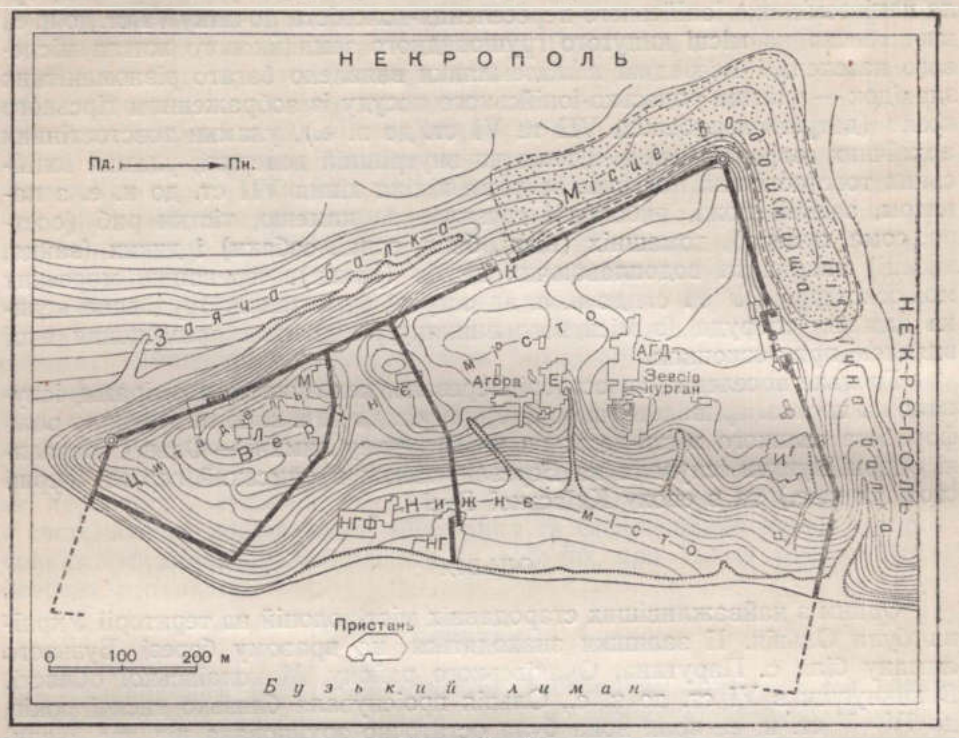

План Ольвії.

го з жилих кварталів Ольвії IV — II ст. до н. е. До IV ст. до н. е., перед тим як ця ділянка була включена до складу міської території, на ній існувало кладовище. Після включення до складу міста ця ділянка була обнесена міцною (2,8 *м* завтовшки) оборонною стіною, що проходила понад самим краєм балки. Стіна була з обох боків облицьована великими кам'яними плитами, простір між якими був заповнений бутовим камінням. Основою стіни служив спеціально створений глинобитний масив висотою 1 — 1,5 *м* і шириною понад 4 *м*, на якому в ряді місць, де була загроза зсувів, були влаштовані додаткові фундаменти з кількох прошарків глини та золи — так звані субструкції. Такі глинобитні та глиняно-зольні фундаменти, що були досить міцні, широко використовувалися в Ольвії в класичний (V — IV ст. до н. е.) та елліністичний (III —II ст. до н. е.) періоди при спорудженні кріпосних стін, а також великих громадських та жилих будинків. Субструкції запобігали нерівномірному осіданню будівель в результаті зсувів та розмивів.

Будівлі на зазначеній ділянці були розташовані на трьох терасоподібних площадках, під які оформлений схил з верхнього до нижнього міста. Серед залишків кам'яних будівель переважали нижні частини та

підвальні приміщення жилих будинків, здебільшого III і II ст. до н. е., розташовані вздовж кількох вулиць. Найбільше їх було розкопано на середній терасі, а також на прилягаючих до неї частинах верхньої та нижньої терас.

По середній терасі із заходу на схід, в бік нижньої частини міста, проходила вулиця шириною 2,7 — 4,7 *м*, вимощена кам'яними плитами. По обидва боки вулиці збереглися залишки кам'яних будинків.

Один з них, що знаходився на північ від вулиці, мав у плані форму прямокутника, витягнутого із заходу на схід, і налічував 11 приміщень та три внутрішні дворики, розташовані у два ряди. При цьому будинок розпланований так, що його приміщення знаходилися з трьох боків кожного дворика. Його кілька разів добудовували і перебудовували, про що свідчать різні рівні підлоги в окремих приміщеннях та двориках.

Усі три дворики мали вимостки з кам'яних плит і порівняно невеликі розміри (4,95 × 4,05, 4,3 × 4,3 та 5,88 × 1,85 *м*). Кожний з них мав вихід на вулицю, а вимостки мали схил до неї для стікання дощових вод. В одному з двориків для цієї мети був навіть влаштований водостік.

У ряді приміщень виявлено залишки вогнищ, частина яких служила для обігрівання, а частина — для готування їжі. В чотирьох приміщеннях збереглися підвали, площею до 3,78 × 3,35 *м*, також викладені з каменю. В одному з них вздовж західної стіни були чотирикутні заглибини— гнізда для вкладання в них кінців дерев'яних балок, на яких трималася підлога приміщення над цим підвалом. В центрі підвалу знаходилася кам'яна обкладка стовпа, що підтримував зазначену підлогу.

Більшість приміщень цього великого будинку була з'єднана між собою дверними переходами. Стіни його, як і багатьох інших в Ольвії, збудовані з каменю-черепашника, відклади якого дуже поширені в околицях міста. Нижня частина стін викладена з найбільших каменів, середня та верхня — із середніх та невеликих. Деякі камені використані повторно; вони були раніше в стінах інших, більш ранніх будинків. Товщина стін 0,5—0,6 *м*. Частина приміщень і окремі дворики будувалися одночасно і мають спільні стіни. В ряді приміщень при розкопках виявлені скупчення значної кількості черепиці від зруйнованої покрівлі. В кількох приміщеннях на стінах збереглися куски штукатурки із слідами розпису фарбами, переважно блакитного кольору. За характером знахідок, виявлених в цьому будинку (побутові та культові предмети), його слід розглядати як жилу споруду, частина якої в той же час мала і виробниче призначення.

Інше значне за розміром житло розкопане на південному боці цієї ж вулиці. Воно налічувало чотири приміщення та два дворики. Приміщення були зв'язані між собою дверними переходами. Під одним з цих приміщень знаходився підвал з кам'яними стінами. І в цьому будинку було виявлено черепицю від покрівлі.

Подібне житло знаходилося і на схід від описаного вище великого будинку. Воно налічувало п'ять приміщень, розташованих по обидва боки від великого двора, вимощеного кам'яними плитами. У двох таких приміщеннях були підвали, в яких знаходилися уламки великих піфосів та амфор, що служили для зберігання продуктів.

У південній частині верхньої тераси розкопано залишки двох великих кам'яних будинків. У західному будинку відкрито два підвальні приміщення, в кутку одного з яких знаходилася велика цистерна пляшковидної форми, що добре збереглася. Кам'яна горловина цистерни складена з двох вапнякових плит, скріплених свинцевими піронами (скріпами). Глибина цистерни 6,7—7 *м* від краю горловини, діаметр цистерни 2,3 *м*, дна—3,5—3,27 *м*. В центрі дна зроблений відстійник у вигляді

заглибини конічної форми. Цистерна влаштована в землі і добре відштукатурена зсередини. На її стінах виявлено сліди зберігання вина у вигляді підпливів коричнювато-червоного кольору.

Стіни наземної частини будинку, що використовувався як житло, складені на досить високих глиняно-зольних субструкціях. Від стін збереглися уламки штукатурки, пофарбованої суспіль у білий та червоний колір або смугами червоного і жовтого кольору.

В іншому, східному будинку також виявлено півпідвальні приміщення з кам'яними стінами, що використовувалися і як житла, і як госпо-

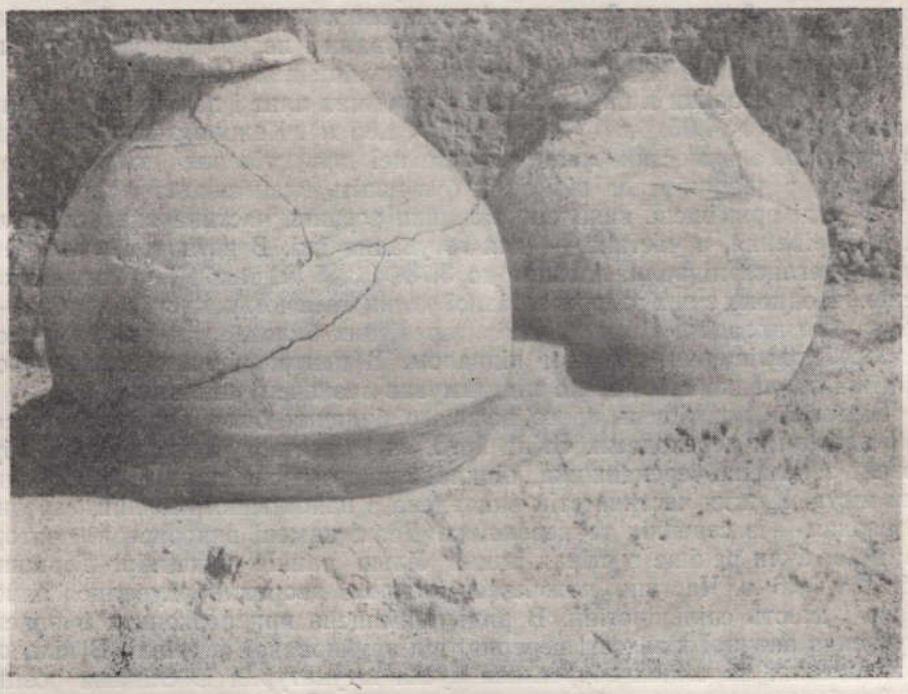

Ольвія. Піфоси для зберігання продуктів у підвальному приміщенні на ділянці *И.*

дарські приміщення. В останніх знаходилися земляні погреби, в одному з яких, що служив місцем для зберігання вина, виявилося близько 60 глиняних гостродонних амфор гераклейського походження з клеймами на горлах. Вони датуються IV ст. до н. е. Вхід до погреба мав вигляд круглої горловини діаметром 0,55 *м*, яка була закрита кам'яною плитою. Глибина погреба 1,68 *м*, діаметр дна—1,74 *м*.

Сам будинок добре обладнаний. Вхід до центрального приміщення був оформлений у вигляді кам'яних сходів з трьох східців, складених з добре обтесаних кам'яних плит.

Підлога житла була вимазана глиною, а стіни вкриті штукатуркою, пофарбованою в червоний колір. Всередині приміщень цього будинку знайдено багато черепиці від його покрівлі.

Не менш цікавий також будинок, розкопаний в південно-східній частині верхньої тераси, стінки якого складені з каменю та сирцевої цегли. Збереглися також глиняно-зольні субструкції, на яких були збудовані ці стіни. Будівельні залишки цього будинку належали підвальному приміщенню, яке використовувалось як склад для продуктів. Саме цим, мабуть, може бути пояснена наявність в ньому значної кількості

уламків амфор та трьох великих глиняних посудин — піфосів. Висота одного з них 1,6 *м*, діаметр 1,36 *м*.

Залишки подібних кам'яних будинків частково досліджені також на нижній терасі цієї ділянки міста.

До пізнішого часу (порівняно із житлами) належали розкопані тут залишки великої гончарської майстерні з чотирма випалювальними печами. Її існування відноситься до самого кінця догетської або, що імовірніше, вже до початку післягетської епохи [1], коли ця територія знаходилася далеко за межами міста, площа якого на той час дуже скоро-

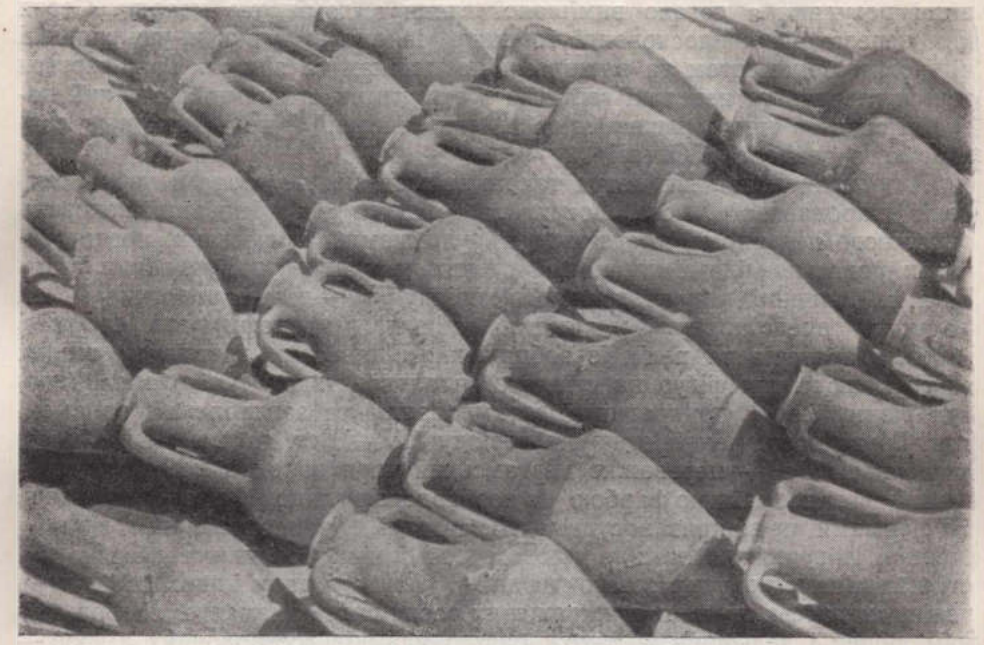

Ольвія. Амфори для вина з підвального приміщення-комори на ділянці *И*.

тилася. До цього часу відносяться також залишки шляху з щебневим вимостом та кам'яними водостоками, що йшов із степу до ольвійської гавані в південній частині нижнього міста.

Багаторічними розкопками на ділянці *И* здобуто багато різноманітних знахідок, серед яких було чимало видатних творів мистецтва та побутових предметів.

Найбільшу групу знахідок становили керамічні вироби, переважно глиняний посуд як привізний з Греції, так і місцевого виробництва. Місцевий посуд відноситься до IV—II ст. до н. е. Він виготовлений на гончарському крузі і має досить високу якість. Матеріалом для нього були місцеві глини Побужжя. Кухонний посуд мав в глині домішку кварцу, слюди, крупинки вапняку та ін. Це — круглодонні миски різних розмірів з вертикально поставленими ручками та кришками, горщики різних форм та розмірів, низькі сковорідки з плоским дном та ручками. До столових, переважно тонкостінних посудин належать глечики з округлим корпусом на кільцевидній підставці або на високій ніжці. Знач-

[1] Напад фракійських племен гетів і розгром Ольвії відбувся всередині I ст. до н. е. Після цього розгрому Ольвія не могла більше відновити свою попередню могутність і політичну роль в Причорномор'ї.

ну групу посудин місцевого виробництва становлять світильники як відкриті зверху, так і закриті щитком з круглим отвором та горизонтальною ручкою.

Траплялися уламки сироглиняного посуду, який мав на поверхні сірий лак або обмазку. Частина місцевих посудин орнаментована або розписана по поверхні. Так, наприклад, є орнамент у вигляді лінійних лощених візерунків (на сковорідках), інші посудини вкриті червоним та чорним лаком (глечики, тарілки, чашки), розписані поясками з фарби жовтого і білого кольору, прикрашені рослинними візерунками, виконаними червоною фарбою, та ін. Серед місцевого посуду були також окремі ліпні посудини з погано вимішаної глини з домішкою кварцу. Серед них переважають плоскодонні горщики, інколи з ручками, прикрашені нігтьовим орнаментом та защипами на плічках та вінцях. Трапляються також глечики та невеликі горщики з округлими стінками. Глиняний посуд місцевого виробництва свідчить про високий рівень розвитку гончарського ремесла в Ольвії [1].

Грецький привізний посуд також займав значне місце в побуті жителів стародавнього міста. Посуд, що походить із зруйнованих поховань архаїчного некрополя, представлений уламками корінфських, навкратійських, родосько-мілетських чорнофігурних посудин другої половини VI ст. до н. е. Глиняний посуд класичного періоду (V — перша половина IV ст. до н. е.) представлений уламками аттічних червонофігурних посудин, зокрема кратерів та пелік із зображенням лаврових листків на вінцях та груп людських фігур на стінках. Траплявся також чорнолаковий посуд різних форм, прикрашений штампованим та заглибленим орнаментом. Група посуду елліністичного періоду (IV—II ст. до н. е.) є найбільш численною. Це — переважно пергамський чорнолаковий посуд, прикрашений розписом білою фарбою та розбавленою глиною, а також різьбою. За формами це відкриті посудини III ст. до н. е. із зображенням гірлянд плюща, лаврових листків з плодами та інших рослинних мотивів на стінках та штампованих розеток на дні. Є уламки і ряду інших посудин — пелік, «мегарських» чаш, прикрашених рослинним орнаментом, зображенням людей і дельфінів, а також багато уламків гостродонних амфор — ручок, днищ, стінок — та піфосів. На багатьох ручках від амфор є написи-клейма (родоські, сінопські, херсонеські, фасоські, кнідські та ін.), які свідчать про широкі торговельні зв'язки Ольвії з багатьма містами метрополії. Графіті (продряпані написи) на уламках чорнолакових посудин являли собою присвяти грецьким богам або означали імена власників цих посудин.

Серед виробів з глини досить значну і цікаву групу становлять теракоти (глиняні статуетки), знайдені переважно у великому житлі на північ від вулиці та навколо нього. Більшість з них є зображеннями грецьких богів, що почитались не тільки в метрополії, а й в містах-колоніях Північного Причорномор'я. Значна частина теракот виготовлена в самій Ольвії. Деякі з них є справжніми творами античного мистецтва. Трапилося також кілька мармурових статуеток, привезених з Греції.

Вироби з металу (заліза, бронзи, міді та свинцю) представлені цвяхами, ножами, посудинами, підвісками та прикрасами. Знайдено також цілу серію глиняних формочок з ручок амфор для відливки бронзових та мідних прикрас. Серед кісток тварин переважали кістки бика, кози, коня, свині та собаки; багато також кісток риби.

---

[1] Т. Н. Книпович, Керамика местного производства из раскопа «И», зб. «Ольвия», т. I, К., 1940.

Теракотовий олтарик з Ольвії.

Розкопки на ділянці *И* відтворюють досить повну картину життя Ольвії в елліністичний період її історії [1].

В центральній частині верхнього міста за роки радянської влади розкопки провадилися в ряді пунктів (ділянки *АГД, Е, К,* та ін.). Вони також увінчалися значними науковими результатами.

Так, на ділянці *АГД* розкопано залишки кам'яних будівель та вулиць, а також здобуто великий і різноманітний за характером речовий матеріал, що відноситься до різних періодів існування Ольвії в догет-

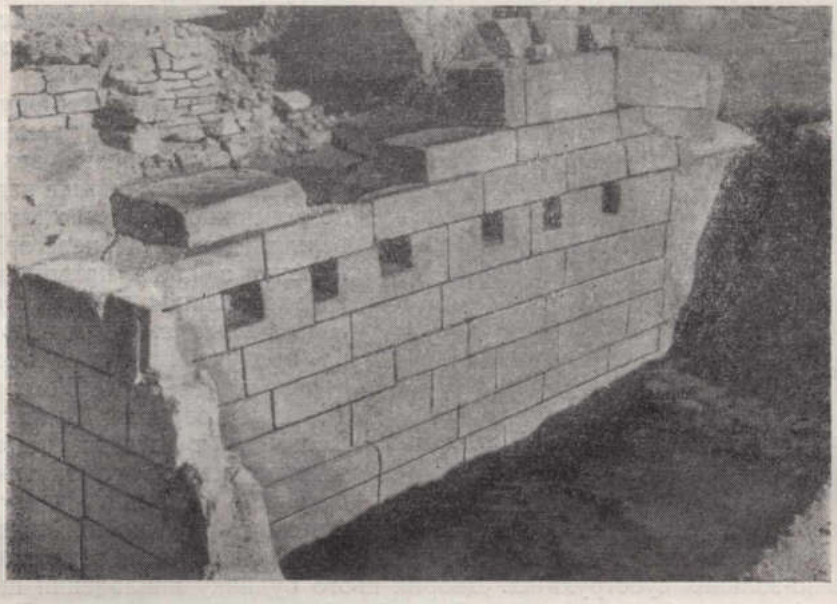

Ольвія. Стіна підвального приміщення будинку V—IV ст. до н. е. на ділянці *АГД*.

ську епоху. Після розгрому Ольвії гетськими племенами площа міста значно скоротилась і зазначена ділянка була вже за межами міста.

Найбільш цікавими з досліджених тут (в 1926 р.) об'єктів були саме вулиці, що існували в Ольвії на протязі кількох століть, будучи з обох боків забудованими кам'яними будинками. Одна з таких вулиць, центральна для всього міста, мала ширину 10 *м*. Вона вела від головних в'їзних воріт в північній частині міста до його центра. Вулиця добре вимощена, але характер її вимостки змінювався в різні періоди. У VI—V ст. до н. е. вимостка була з щебеню та амфорних черепків, укладених на глинистому розчині, а в IV—III ст. вулиця була вимощена вапняковими плитами. Західний бік вулиці вимощений великими округлими каменями, укладеними на цем'янковому розчині, і служив тротуаром для пішоходів. Центральна вулиця пересікалася двома боковими вулицями шириною 2—3 *м*, що були також вимощені щебенем та дрібними уламками товстостінного глиняного посуду та черепиці. Вулиці пересікалися під прямим кутом. Це свідчить, що прямолінійне планування міських кварталів, відоме під назвою Гіпподамової системи, застосовувалося

[1] Б. В. Фармаковский, Отчет о раскопках в Ольвии в 1925 г., ИГАИМК, I, Л., 1926; Л. М. Славин, Отчет о раскопках Ольвии в 1935 и 1936 гг., зб. «Ольвия», т. I, К., 1940; його ж, Ольвийские городские кварталы северо-восточной части верхнего города, СА, VII, 1941; його ж, Наслідки археологічних досліджень Ольвійської експедиції в 1947 і 1948 рр., АП, т. IV, 1952; його ж, Розкопки в Ольвії в 1949—1951 рр., АП, т. V, 1955.

в Ольвії вже наприкінці VI — на початку V ст. до н. е., тобто значно раніше, ніж в багатьох грецьких містах метрополії. З розкопаних у 1926 р. залишків будівель деякі заслуговують на особливу увагу. До них, зокрема, належать залишки найранішого в Ольвії будинку, що відноситься до самого початку існування міста (VI — початок V ст. до н. е.). Він був збудований з каменю і мав кілька приміщень. Нижня частина його стін та фундаменти викладені з добре пригнаних один до одного великих каменів не тільки чотирикутної, а й трикутної та багатокутної форми (так звана полігональна кладка). Верхня частина стін була викладена з сирцевої цегли.

Ольвія. Амфори з ями-комори VI ст. до н. е. на ділянці *АГД*.

До класичного періоду відносяться залишки кам'яного зерносховища, що мало два приміщення. Зерносховище загинуло від пожежі, про що свідчить велика кількість перегорілого ячменю в обох приміщеннях. Кілька великих кам'яних будівель з підвалами для зберігання продуктів, зокрема зерна, в піфосах та спеціальних грушовидних зернових ямах, влаштованих в підлозі підвалів, відносились до елліністичного часу. На особливу увагу заслуговують також залишки великого кам'яного будинку, що мав підвальний та два наземні поверхи. Стіни його в ряді місць були збудовані на глиняно-зольних субструкціях. Дворик цього будинку викладений щебінкою, під якою був влаштований кам'яний водостічний канал. Дворик сполучається з підвальним приміщенням спеціально влаштованими кам'яними сходами. На цій же ділянці знаходилися і залишки ряду ремісничих майстерень по виготовленню різноманітних виробів — керамічних, металевих та ін., у великій кількості зустрінутих при розкопках [1].

Розкопки на ділянці *АГД* були продовжені після Великої Вітчизняної війни. В результаті цих розкопок досліджено залишки ще кількох кам'яних будівель різних періодів існування Ольвії — архаїчного, класичного та елліністичного. Подекуди фундаментами для кам'яних стін будинків служили глиняно-зольні субструкції. Так, в одному з великих кам'яних будинків, стіни якого збудовані на субструкціях, було вісім приміщень, два з яких мали підвали. В цьому будинку добре збереглися кам'яні стіни підвалів і навіть першого поверху. Приміщення будинку розташовані навколо дворика. З дворика на вулицю був виведений водостік, що являв собою жолоб, вирізаний у великих плоских кам'яних плитах і перекритий такими ж плитами [2]. Не менш цікавим є також водостічний колодязь, розташований біля іншого будинку на цій же ділянці. Він має у плані майже квадратну форму і поступово розширюється донизу. Колодязь складений в 16—19 рядів правильних кам'яних плит, поставлених на ребро. Вони добре обтесані і щільно підігнані одна до одної. На глибині 3,35 *м* у материковому дні влаштований відстійник.

Цікаві також залишки будівель VI та V ст. до н. е., стіни яких

---

[1] Б. В. Фармаковський, Розкопування Ольвії р. 1926, Одеса, 1929.
[2] Л. М. Славін, Розкопки в Ольвії в 1946 р., АП, т. II, 1949.

складені з сирцевої цегли на кам'яних фундаментах. Наявність біля них, в одній з ям-погребів, значної кількості залізних шлаків, глиняних тиглів та сопел від сиродутих горен, вугілля та золи дає підставу вважати,

Ольвія. Залишки кам'яних будівель та глиняно-зольних субструкцій на агорі. Ділянка *Е*.

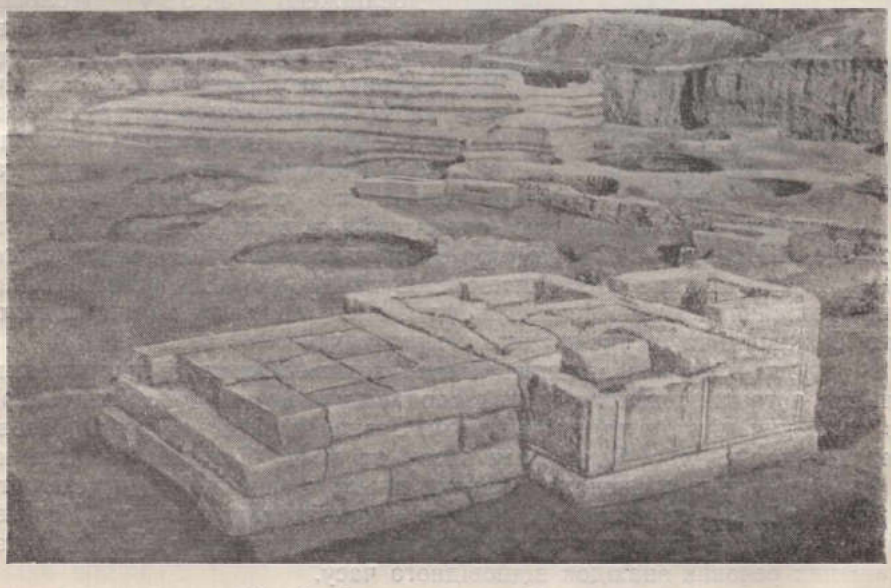

Ольвія. Олтар на агорі. Ділянка *Е*.

що в цьому районі були зосереджені найраніші з відомих в Ольвії залізообробні та ливарні ремісничі майстерні.

За останні роки на цій ділянці центральної частини міста досліджено також залишки двох підвальних приміщень багатого монументального

будинку V—IV ст. до н. е. Висота кам'яних стін підвалів досягала 2,4 *м*. Вони складені з добре вирівняних кам'яних плит однакових розмірів. В стінах одного з підвалів добре збереглися квадратні ніші для кінців балок від перекриття, на якому трималася підлога наземного приміщення. Частина кам'яних стін також добре збереглася. Така досконала кам'яна кладка в Ольвії зустрінута вперше.

Серед різноманітних речових знахідок, здобутих при розкопках на ділянці *АГД*, слід відмітити уламки (інколи і цілі посудини) іонійського та чорнофігурного посуду, ранніх червонофігурних посудин, амфор та черепиці, червоноглиняного та сіроглиняного столового посуду, глиняних скульптурок-теракот, вироби з металу, монети та ін. Знахідки належали до всіх періодів існування цієї частини Ольвії — від VI ст. до н. е. аж до часу гетського розгрому. Вони, як і ремісничі майстерні та архітектурні залишки, свідчать про високий рівень будівельної техніки, ремесла та культури Ольвії на протязі багатьох століть [1].

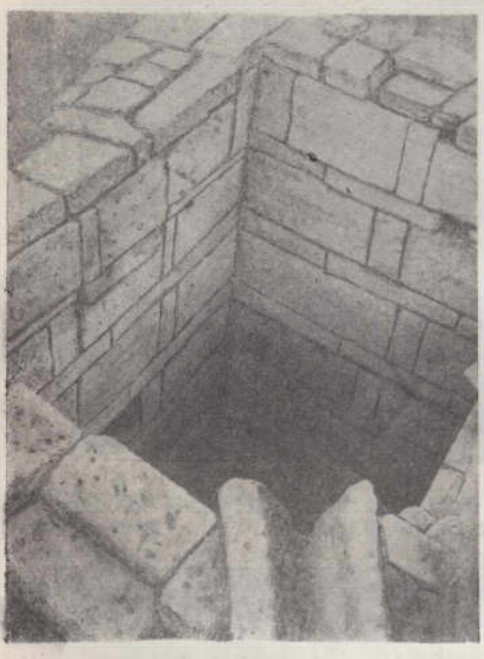

Ольвія. Водоймище на агорі.

Особливо блискучих результатів досягнуто на ділянці *Е* в тій же центральній частині верхнього міста, де за післявоєнні роки виявлено і значною мірою вже досліджено агору (головну міську площу) Ольвії. Ольвійська агора є першою пам'яткою такого роду, розкопаною в Північному Причорномор'ї. Її виявлення і широке дослідження є одним з найвизначніших досягнень в галузі античної археології в нашій країні за роки радянської влади.

Розкопками встановлено, що головна міська площа в Ольвії виникла наприкінці VI ст. до н. е. і існувала до гетського розгрому, після якого, опинившись за межами міста, використовувалась як місце розташування різних ремісничих майстерень. Так, на її місці виявлено залишки винобробної майстерні та розвали гончарських печей I—II ст. н. е.

На площі виявлено залишки кількох великих жилих і громадських будинків, а також ряд важливих господарських комплексів різних періодів існування міста в догетську епоху. Зазначені будинки неодноразово перебудовувалися або будувалися знову на місці більш ранніх, які на той час були вже зруйновані. Завдяки цьому є можливість простежити історію забудови цієї частини Ольвії на протязі кількох століть. Усі різночасні будівлі та вимостки площі супроводилися значною кількістю різноманітних речових знахідок відповідного часу.

---

[1] Л. М. Славін, Наслідки археологічних досліджень Ольвійської експедиції в 1947—1948 рр., АП, т. IV, 1952; його ж, Розкопки в Ольвії в 1949—1951 рр., АП, т. V, 1955; його ж, Основные итоги Ольвийской экспедиции 1954 г., КСИА, вып. 5, 1955; його ж, Раскопки Ольвии в 1955 г., КСИА, вып. 6, 1956; Т. Н. Книпович, Л. М. Славин, Основные результаты раскопок Ольвии в 1952 и 1953 гг. и задачи ее исследования в ближайшие годы, КСИА, вып. 4, 1955.

На самій площі виявлено залишки великого храму та кілька культових споруд, найважливішою з яких був великий хрестовидний олтар V—IV ст. до н. е. з великих обтесаних вапнякових каменів.

Зупинимося на деяких пам'ятках, відкритих на агорі. Один з досліджених будинків, розташований у східній частині площі понад схилом до нижнього міста, мав довжину 38 *м* і ширину 4 — 5 *м*. Від нього збереглася підвальна частина, що налічувала вісім з'єднаних між собою приміщень.

Стіни підвальних приміщень викладені з добре оброблених великих квадрових (обтесаних у вигляді прямокутних блоків) каменів на глиняному розчині. Товщина стін досягала 1 *м*. Від стін верхнього поверху збереглися лише нижні ряди каменів. За час свого існування (IV—III ст. до н. е.) будинок неодноразово перебудовувався. В заповненні підвальних приміщень було знайдено понад 700 монет, багато цілих глиняних посудин спеціальних типів, а також культових предметів, що дало дослідникам підставу розглядати будинок як культову споруду. Культове призначення мали і деякі інші будівлі на площі. Вони були зосереджені навколо олтаря, в північній частині площі, і відносяться, як і сам олтар, переважно до V—IV ст. до н. е.

Значний інтерес становить також водосховище біля одного з великих будинків на площі, яке добре збереглося до наших днів. Воно складене з ретельно оброблених вапнякових квадрових каменів, насухо підігнаних один до одного. Подібна техніка кам'яного будівництва в Ольвії характерна для V—IV ст. до н. е. Водосховище, трохи розширене донизу, має довжину 2,72—2,8 *м*, ширину 2,01—2,03 *м* і глибину 3,95 *м*. Дослідження показали, що воно було складовою частиною великої гідротехнічної споруди, яка призначалася для подачі води (по підземних галереях) в різні квартали центральної частини міста.

Декрет на мармуровій плиті з Ольвійської агори.

Недалеко від олтаря знаходиться велика грушовидна цистерна, глибиною 8 *м* і діаметром 2 *м* (зверху) та 4 *м* (по дну), заповнена великою кількістю різноманітних речових знахідок, серед яких було понад тисячу уламків глиняних статуеток місцевого ольвійського виробництва, що зображають античних богів — Кібелу, Афродіту, Деметру та ін. Майже всі статуетки мали отвори для підвішування. Ця знахідка свідчить, що глиняні теракоти в Ольвії виготовлялися для використання їх під час певних релігійних церемоній, які відбувалися, мабуть, саме на центральній міській площі.

Сама площа за час свого існування неодноразово замощувалася подрібненими уламками глиняного посуду, переважно товстостінних амфор, та вапняковою крошкою. По мірі руйнування таких вимосток, вони знову відновлювалися. На площі, навколо храму та олтаря, відбувалися всі найважливіші події громадського життя стародавньої Ольвії.

При розкопках на площі зібрано багато різноманітних предметів, головним чином уламків посуду, написів на мармурових плитах та монет, які дають багато нового для висвітлення історії Ольвії, зокрема її політичних і торговельних зв'язків з іншими античними містами [1].

Дальші розкопки агори, що є головним завданням археологічних досліджень в Ольвії на ближчі роки, безсумнівно, дадуть ще значніші результати.

Ольвія. Залишки підвальних приміщень II—III ст. н. е. на цитаделі.

Розкопками Ольвії встановлено, що після гетського розгрому територія міста значно скоротилася як у верхній, так і нижній його частинах. Територія раніше досить обширного верхнього міста в перші століття н. е. включала порівняно невелику південну частину городища з так званою цитаделлю, укріпленою новими кам'яними оборонними стінами. В цитаделі були розташовані римські легіони, які на протязі певного часу стояли гарнізоном в Ольвії. Розкопки на території цитаделі дали можливість простежити історію Ольвії від виникнення її до остаточного занепаду.

У 1924 р. тут було виявлено залишки оборонної стіни римського часу та ряду кам'яних будівель. Особливий інтерес становлять залишки численних кам'яних блоків, колон, карнизів та інших архітектурних деталей від якоїсь монументальної споруди. Вони, разом із знахідками написів на честь Аполлона, багатого посуду, статуй, рельєфів, мармурових чаш та інших культових предметів, дають підставу думати, що в II—III ст. до н. е. в цитаделі існував кам'яний храм на честь Аполлона. Розкопками східної частини цитаделі виявлено уламки глиняного посуду архаїчного періоду та глиняно-зольні субструкції на місці зруйнованих будівель догетської епохи [2].

---

[1] Е. И. Леви, К вопросу об Ольвийской агоре, СА, XXI, 1954; її ж, Ольвийская агора, МИА, № 50, 1956; її ж, Итоги Ольвийской экспедиции, КСИИМК, вып. XXXVII, 1951; її ж, Ольвийская агора, КСИА, вып. 4, 1955; А. Н. Карасев, Культовые сооружения в северной части Ольвийской агоры, КСИА, вып. 4, 1955; його ж, Основные результаты работ на Ольвийской агоре в 1953 г., КСИИМК, вып. 63 1956; Т. Н. Книпович, Основные итоги Ольвийской экспедиции, КСИИМК, вып. XXXV, 1950; Л. М. Славин, Основные итоги исследований Ольвии за последние годы, Доклады VI научной конференции Института археологии, К., 1953; його ж, Основные итоги Ольвийской экспедиции 1954 г., КСИА, вып. 5, 1955; його ж, Раскопки Ольвии в 1955 г., КСИА, вып. 6, 1956.

[2] Б. В. Фармаковский, Отчет о раскопках в Ольвии в 1924 г., СГАИМК, I, Л., 1926.

У пізніші роки на території цитаделі було також розкопано і вивчено ряд будівельних комплексів різних періодів існування Ольвії, збудованих як з каменю, так і з сирцевої цегли, залишки ремісничих майстерень, ділянки міських вулиць та ін. Особливо значними були комплекси перших віків н. е.

З цього погляду заслуговує на увагу відкриття великого перистильного будинку з двориком, поки що єдиного відомого в Ольвії післягетської епохи. Від нього збереглися залишки дворика з вимосткою з великих кам'яних плит та підніжжя (стилобати) колон, якими був обставлений дворик. Дві такі колони з гладкими поверхнями виявлені на площі дворика. В розвалі цього комплексу знаходилася також значна кількість черепиці, якою був вкритий будинок і дворик. Багато речових знахідок, переважно уламків глиняного посуду, дає можливість віднести цей комлпекс до перших століть н. е.[1].

Не менш важливими є також залишки кам'яних будинків класичного та елліністичного періодів, що в ряді ділянок цитаделі перекривалися комплексами римського часу. Зазначені будинки супроводилися значною кількістю речових знахідок відповідних періодів. У підвальних приміщеннях одного з них виявлено залишки кам'яних стін, вкритих побіленою штукатуркою.

Вивчалися і залишки потужної кам'яної оборонної стіни, збудованої в римський час, наприкінці II або на початку III ст. н. е.[2].

У 1951 і 1952 рр. на одній з ділянок у цитаделі досліджено залишки металообробної майстерні IV ст. до н. е., від якої збереглися нижні частини сирцевих стін, відштукатурених зовні глинистою масою. Приміщення було півпідвальним; до нього вели східці, викладені з кам'яних плит. Покрівля будівлі була вкрита черепицею, частина якої виявлена при розкопках в розвалі приміщення. В ньому знаходилися також залишки залізодобувного сиродутого горна, куски кричного заліза, залізних та силікатних шлаків, обгорілі камені та глина. Про залізодобувне виробництво в цьому приміщенні свідчать і знахідки деревного вугілля, яке використовувалося при сиродутому процесі.

Всередині майстерні виявлено також багато залізних предметів — цвяхів, серпів, ножів, наконечників списів і дротиків, а також куски свинцю і бронзи, оброблені кістки тварин та ін.

Заслуговують на увагу залізні щипці, ошлаковані глиняні тиглі, обпалена цегла та інші свідчення металургійного виробництва. Це — одна з ольвійських майстерень, продукція якої широко розходилася не тільки серед жителів міста, а й далеко за його межами[3].

Поблизу від цієї майстерні було розкрито пересічення двох вулиць, вимощених уламками глиняного посуду, та залишки кількох великих кам'яних будівель, які прилягали до цих вулиць. Як вимостки вулиць, так і будівлі відносяться до II та III ст. н. е. Серед будівель цікаві рештки підвалів двох великих кам'яних будинків, що загинули від пожежі. Особливе влаштування підвальних приміщень і характер виявлених в них знахідок (велика теракотова фігура орла та частина великої чоловічої скульптури з мармуру) дають можливість думати про зв'язок цих будинків з перебуванням в Ольвії римського гарнізону.

---

[1] Т. Н. Книпович, Перистильный двор первых веков н. э. на территории римской цитадели в Ольвии, ВДИ, 1953, № 1; її ж, Итоги работ Ольвийской археологической экспедиции, КСИИМК, вып. 51, 1954.

[2] Т. Н. Книпович, Исследования территории римской цитадели в Ольвии, КСИИМК, вып. 63, 1956.

[3] Ф. М. Штительман, Раскопки мастерской по обработке металла в Ольвии, КСИА, вып. 4, 1955.

Ці будинки, мабуть, служили казармою і були зруйновані під час одного з наскоків кочівників на Ольвію [1].

Були проведені також дослідження оборонних споруд Ольвії — понад Заячою балкою на західному краї верхньої частини міста та в його нижній частині. Понад Заячою балкою в 1954 і 1955 рр. відкрито продовження головної оборонної стіни, дослідження якої були початі ще в дореволюційний час. Встановлено, що стіна була збудована в першій половині V ст. до н. е., а не в IV ст., як це вважалося до останнього часу. Цей факт має важливе наукове значення для вияснення ряду питань історії міста. Зокрема, він підтверджує відвідання Ольвії в середині V ст. до н. е. відомим грецьким істориком Геродотом, який розповідає в четвертій книзі своєї «Історії» про існування в місті великих оборонних стін та башт [2].

Ольвія. Теракотова фігура орла. Цитадель.

Понад Заячою балкою відкрито також залишки кількох водостічних каналів, з допомогою яких дощові води відводилися з міста в балку.

Залишки кам'яної стіни шириною 1,7 *м*, що захищала з півночі нижню частину міста в післягетську епоху, були досліджені в 1935 і 1936 рр. Вона являла собою споруду з двох рядів поставлених на ребро великих кам'яних плит, простір між якими був забутований дрібним камінням [3].

Значні роботи здійснені також по дослідженню міських кварталів нижньої частини Ольвії на північ від зазначеної стіни. Розкопками 1935 і 1936 рр. встановлено, що цей район був заселений від заснування Ольвії в VI ст. до н. е. до гетського розгрому, після чого життя в цій частині міста більше не відновлювалося. Найцікавішою знахідкою в цьому районі є жовтоглиняна посудина місцевого виробництва з медальйоном, що зображає голову людини в профіль, і назвою міста, написаною по-грецьки — ΟΛΒΙΟ. Знахідка датується V ст. до н. е.

Великі за розкопаною площею і кількістю зібраних матеріалів дослідження проведені за роки радянської влади і в південній частині нижнього міста. У післягетську епоху вона була укріплена з півночі новою стіною, про яку мова йшла вище.

З півдня безпосередньо до оборонної стіни був прибудований ряд великих кам'яних жилих будинків, розташованих один біля одного із

---

[1] Р. И. Ветштейн, Раскопки римской цитадели Ольвии, КСИА, вып. 7, 1957.

[2] К. Э. Гриневич, Новые данные о стенах Ольвии V—IV вв. до н. э., КСИА, вып. 7, 1957.

[3] Л. М. Славин, Отчет о раскопках Ольвии в 1935 и 1936 гг., зб. «Ольвия», т. I, К., 1940.

заходу на схід. Вони відносились до різних періодів післягетської епохи історії Ольвії, про що свідчить рівень їх підлоги та фундаментів по відношенню до вулиці, що проходила повз них, а також підсипання підлоги та добудова верхньої частини стін в будинках, що існували там на протязі значного періоду часу. Східну, прибережну ділянку цієї частини нижнього міста (ділянка *НГ*) займали залишки великого кам'яного будинку I—III ст. н. е., де була пекарня. Він розташований на розі двох вулиць, що пересікалися під прямим кутом. Будинок налічував 10 приміщень, розташованих з трьох боків навколо дворика, вимощеного кам'яними плитами. В будинку було шість печей виробничого (пекарського) призначення, склад зерна та борошна, що переховувалися у великих піфосах, жорна та зернотерки [1].

Ольвія. Мармурова стела з нижнього міста. Ділянка *НГ*.

Група з чотирьох таких самих глиняних піфосів для зберігання зерна виявлена і в підвальному приміщенні іншого великого кам'яного будинку I—II ст. н. е., розташованого поблизу пекарні. Піфоси були повністю вкопаними в землю нижче підлоги і досить добре збереглися. Окремі з них були тріснуті і скріплені свинцевими скріпами. Сам будинок загинув від пожежі, про що свідчать скупчення вугілля та попелу навколо піфосів та сліди пожарища. В одному з піфосів виявлено куски вапнякової надгробної стели [2].

Два великі будинки відкриті також в західній частині цієї ділянки нижнього міста. В окремих місцях їх стіни збереглися на висоту 1,5—2 *м*. Збереглися також залишки печей, глинобитних підлог, вимостки двориків та ін.

Один з цих будинків налічував сім приміщень та два дворики загальною площею 19,4 × 12 *м*. Його північною стіною служила оборонна стіна, а південна була спільною з іншим великим будинком. Будинок за час свого існування неодноразово зазнавав перебудови та добудови. Такий самий характер мали і залишки другого, сусіднього з ним будинку, що налічував шість приміщень та три дворики [3].

Надзвичайно важливим з досліджених на цій ділянці об'єктів є гончарські майстерні I—II ст. н. е., що знаходилися із зовнішнього боку оборонної стіни. Розкопано кілька печей різного розміру, призначених для випалювання різноманітного посуду та черепиці. Одна з таких печей, призначена для випалювання великих посудин та черепиці, мала дуже значні розміри і була збудована з каменю та глини.

---

[1] Л. М. Славин, Отчет о раскопках Ольвии в 1935 и 1936 гг., зб. «Ольвия», т. I, К., 1940; його ж, Основні підсумки вивчення Ольвії за радянський період. Наукові записки Інституту історії та археології України, кн. I, Уфа, 1943.

[2] Ф. М. Штительман, Мармурова надмогильна стела з Ольвії, Археологія, т. V, 1951.

[3] Л. М. Славін, Розкопки Ольвії в 1946 р., АП, т. II, 1949.

В одній з невеликих печей, призначених для випалювання невеликих посудин та інших глиняних виробів, при розкопках виявлено залишені від останнього випалу кілька десятків покришок для горщиків та грузила пірамідальної форми для риболовних сіток та ткацьких верстатів. Одна з великих печей була складена із саманної цегли і мала округлу форму діаметром близько 2 *м*. У центрі печі (в її нижній, опалювальній камері) знаходився прямокутний підпорний стовп, що підтримував

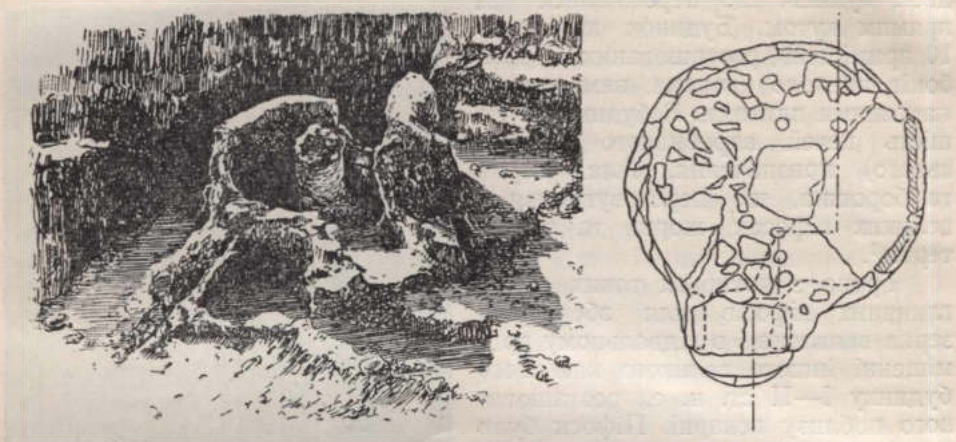

Ольвія. Гончарська піч перших століть н. е. на ділянці *НГ*.

черінь випалювальної камери. Стовп також був викладений із саманної цегли. Черінь обпалювальної камери вистелений вогнетривкою глиною. В цій печі випалювали великий посуд та фігурну (жолобчасту) черепицю (каліптери), чимало уламків яких виявлено в розвалі печі та навколо неї. В культурному шарі цієї ділянки нижнього міста, як і ряду інших, зібрано багато уламків глиняного посуду перших століть н. е. місцевого ольвійського виробництва, для виготовлення якого і були призначені гончарські майстерні, виявлені в різних районах Ольвії, в тому числі й досліджені біля оборонної стіни в нижній частині міста [1]. Цікаво зазначити при цьому, що й згадувана вище гончарська майстерня на ділянці *И* була розташована також поза межами міста післягетської епохи.

В південній частині нижнього міста (ділянка *НГФ*) також проведені значні роботи, в результаті яких розкрито ряд жилих та господарських будівельних комплексів різних періодів існування Ольвії, починаючи з IV—III ст. до н. е. і до II—IV ст. н. е. Один з таких комплексів має у своєму складі дворик, вимощений утрамбованим щебенем. Стіни будівель, які утворювали цей дворик, викладені з добре пригнаних одна до одної кам'яних вапнякових плит. У дворику знаходився прямокутний колодязь, складений з обтесаних кам'яних блоків (черепашнику). До цього комплексу належав також водостічний канал, викладений з каменю та черепиці.

Значний інтерес становить вперше відкрита в Ольвії частина вулиці-сходів елліністичного часу в південно-західній частині нижнього міста. Вона була влаштована по косогору і сполучала нижню і верхню частини міста. Вулиця шириною понад 2 *м* являла собою кам'яні сходи,

---

[1] Л. М. Славін, Наслідки археологічних досліджень Ольвійської експедиції в 1947 і 1948 рр., АП, т. IV, 1952; Р. І. Ветштейн, Керамічні випалювальні печі Ольвії перших століть н. е., АП, т. VII, 1957 (друкується).

викладені по утрамбованій землі з масивних кам'яних плит. Вулиця була оточена з обох боків невисокими кам'яними стінами-бар'єрами. Біля неї розкрито великий водопровідний вузол, що постачав питну воду нижньому місту. Він мав у своєму складі головний водопровідний та два розподільні канали, викладені з добре пригнаних кам'яних плит, а також цистерну-відстійник, з якої вибиралася відстояна вода. Наявність водопровідної системи і вимощених каменем вулиць та сходів свідчить про високий рівень міського благоустрою стародавньої Ольвії [1].

Для вивчення культури та релігійних уявлень жителів Ольвії значну наукову цінність становлять результати дослідження її поховальних пам'яток, розташованих в кількох місцях поза межами міста і частково на його території. За радянських часів, поряд з вивченням міських кварталів, археологічні експедиції протягом ряду років провадили розкопки і на ольвійських некрополях, в результаті чого було істотно поповнено досить великий матеріал, здобутий ще до революції.

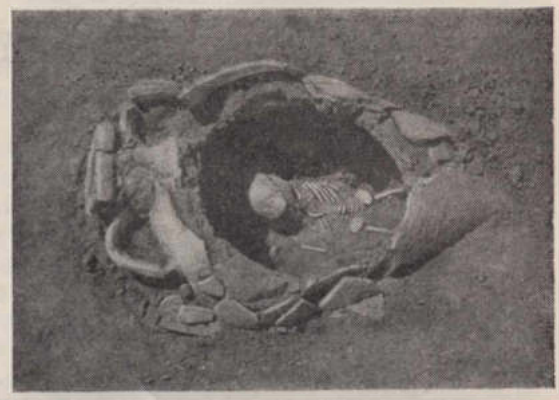

Ольвія. Дитяче поховання в амфорі з архаїчного некрополя на ділянці *И*.

Значним досягненням було відкриття в 1925 р. некрополя архаїчного періоду в північно-східній частині верхнього міста (ділянка *И*) [2]. Поховання в цьому некрополі належали як грекам, так і місцевому скіфському населенню (скорчені поховання). Вони відносилися до другої половини VI та першої половини V ст. до н. е. Невелика кількість досить пізніх поховань (перших століть н. е.) була також здійснена тут вже тоді, коли цей район міста перестав існувати після гетського розгрому Ольвії.

Поховання архаїчного періоду влаштовані в земляних могильних ямах, часто перекритих дерев'яними настилами. Кістяки були витягненими; вони супроводилися глиняними посудинами різних типів (глеками, розписними тарілками і канфарами та амфорами), привезеними переважно з міст метрополії, та рядом інших предметів, головним чином прикрасами. В пізніх похованнях (перших століть н. е.), також влаштованих в земляних ямах, траплялися ліпні горщики, бронзові фібули, намисто з янтарю та ін. Дитячі поховання влаштовані у великих посудинах — амфорах. Всього в цьому некрополі розкопано близько 70 поховань [3].

Багато поховань, звичайних для ольвійських некрополів типів — колодязеподібних, підбійних та в земляних склепах, досліджено за роки радянської влади також в некрополі на захід від городища (понад

---

[1] С. А. Семенов-Зусер, Отчет о раскопках в Ольвии в 1920—1921 гг., ИГАИМК, т. X, вып. 5, Л., 1931; А. Н. Карасев, К вопросу о водоснабжении Ольвии, СА, VII, 1941.

[2] Б. В. Фармаковский, Раскопки Ольвии в 1925 г., СГАИМК, I, Л., 1926.

[3] Т. Н. Книпович, Некрополь в северо-восточной части Ольвийского городища, СА, VI, 1940; її ж, Раскопки некрополя на территории северо-восточной части верхнего города в Ольвии в 1938 г., там же; її ж, Архаический некрополь на территории Ольвии, КСИИМК, вып. VI, 1940; її ж, Некрополь на территории Ольвии, КСИИМК, вып. X, 1941.

180) та в деяких інших місцях. Зазначені поховання також супроводилися художнім глиняним посудом та різноманітними прикрасами і належали як грекам, так і місцевому скіфському населенню, що жило в Ольвії. У 1926 р. в некрополі на захід від міста розкопано дуже цікаве поховання V—IV ст. до н. е. Воно мало вигляд вогнища з рештками спалених кісток, оточеного великим колом із гостродонних амфор, діаметром близько 11 *м*. Поховання в ольвійських некрополях відрізнялися між собою багатством супроводжуючого їх інвентаря [1].

Поселення Закисова Балка поблизу Ольвії. Залишки великого кам'яного будинку.

Важливих наукових результатів за роки радянської влади досягнуто також в галузі вивчення пам'яток так званої ольвійської периферії. Вони представлені великою кількістю городищ, поселень та поховань на берегах Південного Бугу, Інгульця та ряду лиманів. Зазначені пам'ятки залишені місцевим населенням, яке перебувало в тісних економічних і культурних зв'язках з Ольвією. На ряді таких поселень і могильників — Широкій Балці, Закисовій Балці, Пітухівці, Вікторівці, Козирці та ін. — проведені значні археологічні розкопки.

Деякі з цих пам'яток, мабуть, являють собою залишки укріплених позаміських сільськогосподарських садиб, що належали представникам рабовласницької верхівки Ольвії.

Прикладом такої пам'ятки може бути городище I—III ст. н. е. в с. Козирці, Очаківського району, Миколаївської області, розташоване на північ від Ольвії на правому березі Бузького лиману. Розкопками останніх років на цьому городищі розкрито кілька великих приміщень, що оточували невеликий дворик, вистелений кам'яними плитами. Стіни будинків споруджені з каменю на глиняному розчині. Зовнішні частини стін викладалися з великих кам'яних плит, а простір між ними забутовувався дрібним камінням. Крім каменю, вживали також саманну цеглу. Стіни будинків були добре відштукатурені і вкриті різнокольоровим фресковим розписом з узорами орнаментального і рослинного характеру та оздоблені гіпсовими карнизами з ліпними різнокольоровими прикрасами. На городищі зібрано багато різноманітних речових знахідок — амфори, зернотерки, жорна, кістки тварин та ін., що вказують на землеробсько-скотарський характер господарства його мешканців.

[1] Б. В. Фармаковський, Розкопування Ольвії р. 1926, Одеса, 1929; С. И. Капошина, Скорченные погребения Ольвии и Херсонеса, СА, VII, 1941; її ж, Погребения скифского типа в Ольвии, СА, XIII, 1950; А. И. Фурманская, Раскопки Ольвийского некрополя в 1956 г., КСИА, вып. 8 (друкується).

На території городища та в його околицях відкриті також поховання перших століть н. е., частина яких була дитячими, влаштованими в амфорах [1].

Ольвійська периферія постачала місту-державі сільськогосподарські продукти. Одночасно вона була ринком збуту грецьких товарів, зокрема продукції ольвійського ремісничого виробництва.

На багатьох периферійних поселеннях, особливо розташованих поблизу Ольвії (Широка Балка, Закисова Балка, Пітухівка та ін.), для спорудження будівель широко застосовувався місцевий камінь-черепашник. Часто квартали цих поселень мало чим відрізнялися від міських кварталів самої Ольвії. Не виключено, що деякі з таких поселень могли мати змішане греко-скіфське населення.

Значний інтерес серед пам'яток ольвійської периферії мають поселення та могильники першої половини I тисячоліття н. е. (переважно II—IV ст.) на Південному Бузі та Інгульці, на яких значну групу речових знахідок становить сироглиняний лощений посуд, аналогічний посудові черняхівського типу, дуже поширеному на багатьох ранньослов'янських поселеннях та могильниках лісостепових районів Середнього Подніпров'я. Подібний посуд в той час був відомий і в самій Ольвії, а також, як уже зазначалось вище, на городищах та поселеннях нижнього Дніпра та на нижньому Дністрі, зокрема в Тірі [2]. Появу і поширення в той час такого посуду в південних районах України — Подніпров'ї, Побужжі та Подністров'ї, як вважає частина радянських учених, можна розглядати як свідчення початку слов'янської колонізації цих районів, яка, проте, припинилася в середині I тисячоліття н. е. у зв'язку з «великим переселенням народів».

БОСПОРСЬКЕ ЦАРСТВО

До складу Боспорського царства, яке в першій половині IV ст. до н. е. стало типовою елліністичною рабовласницькою державою, входила значна частина Керченського і Таманського півостровів, населених місцевими скіфськими, меотськими, сіндськими та іншими племенами.

Боспорське царство було головним постачальником хліба Афінам. Багато вивозилося туди також риби і рабів. Міста Боспорського царства були значними ремісничими центрами. Їх продукція широко розходилася серед місцевих племен Криму, півдня України та Прикубання.

Археологічне дослідження античних пам'яток Боспорського царства почалося понад сто років тому розкопками поховальних пам'яток на території його столиці — Пантікапея — та її околиць. Розкопки боспорських пам'яток провадилися час від часу протягом всього дореволюційного періоду. В роки радянської влади основна увага археологів була

---

[1] А. В. Бураков, Раскопки Козырского городища в 1954—1955 гг., КСИА, вып. 7, 1957.

[2] И. В. Фабрициус, Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР, т. I, К., 1951; Л. М. Славін, Наслідки археологічних досліджень Ольвійської експедиції 1947—1948 рр., АП, т. IV, 1952; його ж, Археологічні дослідження городищ, поселень та могильників Ольвійського оточення у 1949—1950 рр., АП, т. V, 1955; його ж, Поселение первых веков нашей эры на среднем и нижнем Ингульце, КСИА, вып. 3, 1951; М. С. Синицын, Городище у хутора Петуховки Очаковского района по раскопкам 1940, 1949 и 1950 гг., ВДИ, 1952, № 2; Ф. М. Штительман, Поселения античного периода на побережье Бугского лимана, МИА, № 50, 1956; С. И. Капошина, Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья, там же; К. А. Раевский, Наземные сооружения земледельцев междуречья Днепра и Днестра в I тысячелетии н. э., СА, XXIII, 1955.

спрямована на вивчення жилих та господарських комплексів міст Боспору. Завдяки цим дослідженням, які вже систематично провадяться понад 20 років, вивчено чимало жилих і громадських будівель, ремісничих майстерень, оборонних споруд і вулиць, а також зібрано дуже багато різноманітних предметів, які, разом з матеріалами, здобутими в похованих пам'ятках за дореволюційний період, дають можливість досить повно висвітлити історію і економіку Боспорської держави, культуру та побут її населення в різні періоди її багатовікового існування.

Карта Боспорського царства (в межах Керченського і Таманського півостровів).

Найбільших успіхів досягнуто у вивченні так званих малих міст — Тірітаки, Мірмекія, Ілурата, Німфея та Кіммеріка, частина яких була основними ремісничими центрами Боспорського царства. В останні роки почалося широке вивчення і сільськогосподарських поселень Боспору.

Загальній історії Боспорського царства і висвітленню досліджених на його території археологічних пам'яток присвячена велика наукова література [1]. В зв'язку з цим тут буде подано лише коротку характеристику найважливіших археологічних пам'яток, досліджених на його території за роки радянської влади.

Археологічні дослідження пам'яток стародавнього Пантікапея почались ще в першій половині XIX ст. і з того часу періодично провадилися протягом багатьох років. Розкопки знаменитого Куль-Обського кургана в околицях Керчі, з його багатим поховальним інвентарем, проведені в 1830 р., спричинилися до того, що в дореволюційний час основна увага дослідників була спрямована на вивчення курганного некрополя Пантікапея. Пам'ятки ж самого міста вивчалися надзвичайно мало.

Систематичне дослідження міських кварталів Пантікапея почалось лише у післявоєнні роки. Центром Пантікапея була гора Мітрідат, на схилах якої, спланованих у вигляді терас із спеціальними підпорними кам'яними стінами, та навколо неї були розташовані міські квартали і вулиці. Окремі терасовидні уступи, забудовані жилими, громадськими та господарськими будівлями, сполучалися між собою крутими вуличками, частина яких мала характер сходів, влаштованих з кам'яних плит [2], подібно до вулиць-сходів, відкритої в Ольвії. Будинки, вулиці, тераси та їх підпорні стіни відносяться до різних періодів існування Пантікапея.

У післявоєнні роки (1945—1949 та 1952—1957) розкопано значну площу в різних районах Пантікапея, головним чином навколо гори Мітрідат та на її схилах. В результаті цих розкопок вивчено планування

[1] В. Ф. Гайдукевич, Боспорское царство, М. — Л., 1949; В. Д. Блаватский, Архаический Боспор, МИА, № 33, 1954; Боспорские города, МИА, № 25, 1952; зб. «Археология и история Боспора», I, Симферополь, 1952; Археологические памятники Боспора и Херсонеса, МИА, № 4, 1941.

[2] В. Д. Блаватский, Террасы Пантикапея, КСИИМК, вып. XXI, 1947; його ж, Раскопки Пантикапея, КСИИМК, вып. XXXVII, 1951

1

2

3

4

Скульптурні глиняні фігурки IV—III ст. до н. е. з Мірмекія (*1*), Херсонеса (*2*), Іларата (*3*) і Ольвії (*4*).

значної частини міста, визначено територію, яку воно займало в різні періоди своєї історії, відкрито залишки ряду жилих і громадських будинків та ремісничих майстерень, а також зібрано багато різноманітних предметів — знарядь праці, будівельних деталей, глиняного посуду, написів на каменях, монет, прикрас та ін. Здобуті матеріали дають можливість висвітлити характер господарства, культури та побуту населення Пантікапея.

Численні знахідки різноманітних привізних виробів з багатьох грецьких міст Східного Середземномор'я та південного узбережжя Чорного моря свідчать про жваву заморську торгівлю Пантікапея [1].

Античний розписний посуд з Ольвії (*1*, *2*) та Боспору (*3*, *4*).

Розкопками на горі Мітрідат виявлено залишки будівельних комплексів та речові знахідки кінця VII ст. до н. е., що належали грецькій торговій факторії, яка існувала там ще до заснування самого міста (воно було засноване в першій половині VI ст. до н. е.). До них належать, зокрема, залишки невеликого будинку, спорудженого із сирцевої цегли на кам'яному цоколі. Він мав одне невелике квадратне в плані приміщення. Цоколь лежав безпосередньо на материковій глині і був складений з рваного каменю. На глинобитній підлозі будинку знаходилось три ями, в одній з яких було виявлено багато різноманітних побутових предметів, змішаних з землею та золою. Серед знахідок переважали уламки посудин кінця VII та початку VI ст. до н. е., що походять з грецьких міст метрополії (розписані вази, родоська ойнохоя, сіроглиняні амфори та ін.). Ці знахідки наочно свідчать про досить раннє проникнення стародавніх греків в район Керченського і Таманського півостровів, багатий хлібом, рибою і рабами [2].

Знахідки в ряді античних міст Керченського півострова уламків місцевого ліпного посуду самого кінця епохи міді-бронзи свідчать про те, що грецькі торгові факторії, а потім і самі міста, що ввійшли згодом

[1] В. Д. Блаватский, Исследования города Пантикапея, зб. «Археология и история Боспора», I, Симферополь, 1952.

[2] В. Д. Блаватский, Раскопки Пантикапея в 1952 году, КСИИМК, вып. 58, 1955.

до складу Боспорського царства, подекуди були засновані на місцях більш ранніх кіммерійських поселень.

На горі Мітрідат досліджено також залишки великого кам'яного будинку VI—V ст. до н. е., в якому було чотири приміщення. Залишки стін будинку місцями досягали висоти 2,5 *м*. Наявність в цих приміщеннях значної кількості різноманітного посуду, зокрема амфор, дає підставу розглядати цей будинок як господарську будівлю, призначену для зберігання різних припасів [1].

Кам'яна оборонна стіна Пантікапея мала товщину близько 5 *м*. Вона являла собою споруду з двох рядів великих каменів, простір між якими був забутований дрібним камінням [2].

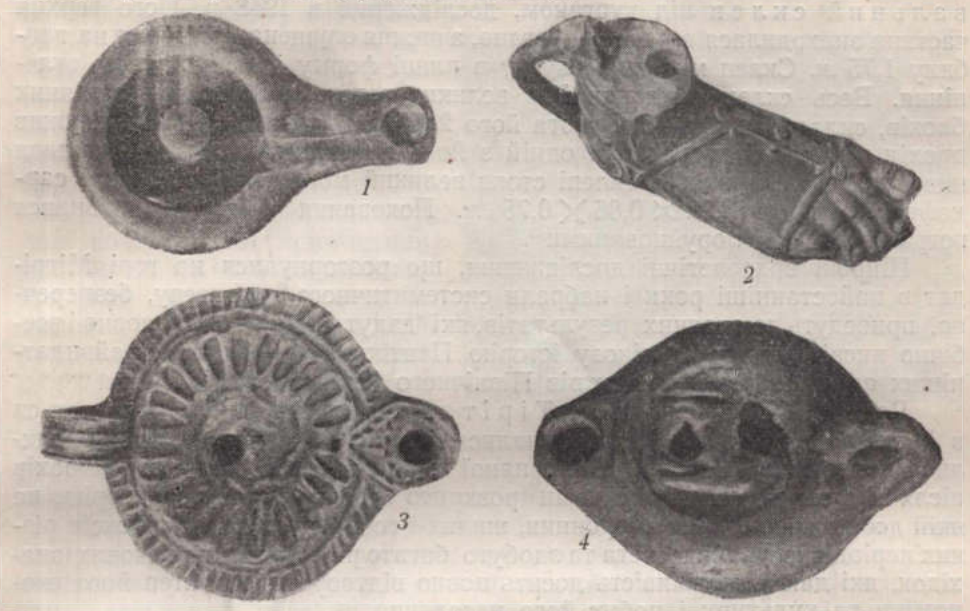

Античні світильники: *1* — чорнолаковий (Боспор); *2—4* — червонолакові (Ольвія).

Важливим досягненням в археологічному дослідженні Пантікапея є відкриття виноробної майстерні та громадського зерносховища, яке являло собою серію зернових ям.

Виноробна майстерня мала в плані форму широкого прямокутника (8,6 × 7,4 *м*). До її складу входили дві оцементовані давильні площадки та цистерна для зберігання видавленого соку під час його бродіння. Обидві площадки добре вирівняні, а їх трохи похилі поверхні вкриті цем'янкою — вапнистим розчином з домішкою потовченої кераміки. Цистерна мала в плані прямокутну форму (2,2 × 1,4 *м*) і була поділена перегородкою на дві частини. Над одним з бортів цистерни зберігся кам'яний злив — жолоб, по якому видавлюваний на площадках виноградний сік стікав до цистерни. Її стінки викладені з каменю і вкриті тим же вапнисто-шамотним розчином.

Виноробна майстерня, збудована в II ст. н. е., існувала потім на протязі всього III ст., про що свідчать неодноразові підмазки (ремонт) давильних площадок. Пізніше (в IV ст.) цистерну було використано як погріб. Сама виноробня в той час уже не існувала [3].

До перших століть н. е. відносяться також зернові ями грушовидної

[1] В. Д. Блаватский, Раскопки Пантикапея, КСИИМК, вып. XXXVII, 1951.
[2] В. Д. Блаватский, Раскопки Пантикапея, КСИИМК, вып. XXXIII, 1950.
[3] В. Д. Блаватский, Раскопки Пантикапея, КСИИМК, вып. XXVII, 1949.

форми глибиною близько 2 *м*, які закривалися кам'яними плитами. Вони були викопані в ранішому культурному шарі, і тому в їх стінках виступали різноманітні предмети більш раннього часу. Зернові ями заміняли собою піфоси, що були досить поширені в елліністичний період [1].

Цікава також керамічна випалювальна піч, досліджена в 1929 р. Вона була кругла в плані і мала діаметр 4,65 *м*. Стіни печі викладені із саманної цегли на глиняному розчині і вкриті (з внутрішнього боку печі) товстим шаром утрамбованої глини, змішаної з порубаною соломою. Посередині печі знаходився прямокутний стовп із саманної цегли, що підтримував черінь випалювальної (верхньої) камери печі [2].

Цікавою пам'яткою самого початку нашої ери є також похорональний склеп під курганом, досліджений в 1948 р. Його верхня частина знаходилася в насипу кургана, а нижня опущена в материк на глибину 1,75 *м*. Склеп має прямокутну в плані форму і півциркульне склепіння. Весь склеп збудований з великих ретельно обтесаних кам'яних блоків, складених насухо. Висота його 2,47 *м*. Входом до склепу служив прохід у вигляді дверей. На одній з його внутрішніх стін знаходилася ніша для світильника. В склепі стояв великий монолітний кам'яний саркофаг розміром $2{,}32 \times 0{,}86 \times 0{,}75$ *м*. Поховання в склепі виявилися пограбованими і поруйнованими [3].

Широкі археологічні дослідження, що розгорнулися на горі Мітрідат в найостанніші роки і набрали систематичного характеру, безперечно, приведуть до значних результатів, які дадуть можливість повно і всебічно висвітлити багатовікову історію Пантікапея — одного з найвидатніших античних міських центрів Північного Причорномор'я.

Розкопки античного міста Тіритаки, залишки якого знаходяться в 11 *км* на південь від Керчі, почалися в 1932 р. і безперервно провадилися до початку Великої Вітчизняної війни та протягом кількох років після її закінчення. Розкопками розкрито досить значну територію, на якій досліджено багато оборонних, жилих і господарських комплексів різних періодів існування міста та здобуто багато різноманітних речових знахідок, які дають можливість досить повно відтворити характер його економіки та культуру і побут його населення.

На основі археологічних досліджень встановлено, що Тірітака виникла в середині VI ст. до н. е., на місці поселення кінця епохи міді-бронзи та початку раннього залізного віку. Про це свідчать знайдені при розкопках раніші, ніж саме місто, уламки глиняного ліпного посуду, кам'яні знаряддя праці та антропоморфні надмогильні плити-стели.

Розкопки показали, що місто було досить добре укріплене кам'яними оборонними стінами та баштами. В нижній частині міста в оборонній стіні знаходилися в'їзні ворота під захистом двох башт. Товщина стін досягала 3,3 *м*. Вони будувалися кілька разів; найдавніші їх ділянки відносяться до V ст. до н. е. В кількох місцях під оборонною стіною влаштовані кам'яні водостоки, що служили для відводу з міста дощових вод. По них збігала вода з похилих вулиць міста, вимощених кам'яними плитами. В одному з пунктів південної частини міста, поблизу оборонної стіни, знаходився круглий басейн, викладений з кам'яних плит, в якому зберігалася дощова вода. Один з вуличних водостоків був з'єднаний з цим басейном.

Розкопки в Тірітаці показали, що вона була найбільшим центром

---

[1] В. Д. Блаватский, Раскопки Пантикапея в 1945 г., КСИИМК, вып. XVII, 1947.

[2] В. Ф. Гайдукевич, Античные керамические обжигательные печи, ИГАИМК, вып. 80, М.—Л., 1934.

[3] В. Д. Блаватский, Раскопки Пантикапея, КСИИМК, вып. XXIII, 1950.

переробки риби в усьому Боспорському царстві. На розкопаній території виявлено і досліджено понад 50 рибозасолювальних цистерн (ванн), що являють собою прямокутні в плані добре оцементовані всередині приміщення, в яких засолювалася і зберігалася риба. Ванни були влаштовані так, що корпус їх знаходився в землі, лише в незначній мірі виступаючи над її поверхнею. Над ваннами влаштовувалися криті черепицею навіси або вони знаходилися в спеціальних приміщеннях. Ванни відносяться переважно до римського періоду (перші століття н. е.) і лише найбільш ранні — до I ст. до н. е.

Особливий інтерес становить рибозасолювальне підприємство, розташоване поруч з південною оборонною стіною, де знаходилося 16 ванн — по чотири в кожному з чотирьох рядів. Розміри цих ванн в середньому були: довжина 3,1 *м*, ширина 1,7 *м*, глибина 2,7 *м*. Об'єм усіх ванн дорівнював 210 $м^3$. Стіни їх збудовані з бутових каменів і вкриті цем'янкою. Біля ванн знаходилися два колодязі та приміщення для обробки риби. На дні кількох ванн збереглися залишки кісток та луски риб. У цій рибозасолювальній майстерні одночасно могло зберігатися до 200 *т* риби [1].

Тірітака. Рибозасолювальні ванни.

Можливо, що грандіозні рибозасолювальні підприємства Тірітаки належали боспорським царям.

Крім риболовства і переробки риби, значне місце в економіці Тірітаки займало також виноробство, про що свідчать залишки виноробних майстерень перших століть н. е. з оцементованими давильними площадками, кам'яними пресами та цистернами для устоювання і бродіння виноградного соку.

Чималу роль відігравало також землеробство. Важливим досягненням є дослідження в Тірітаці сільськогосподарської садиби римського періоду (III — IV ст. н. е.). Розкопано, зокрема, великий кам'яний будинок, в якому було багато приміщень, згрупованих навколо центрального двора, загальною площею близько 300 $м^2$. Частина будинку мала другий поверх, до якого вели кам'яні сходи. Стіни будинку збудовані з грубо оббитих каменів, в тому числі і з тих, що походили з розібраних раніших будівель. Приміщення будинку мали житлове, господарське та культове призначення [2].

Тірітака проіснувала до IV ст. н. е. і була зруйнована гуннами. Пізніше, у VII — VIII ст. н. е., на її місці існувало невелике середньовічне поселення [3].

---

[1] Ю. Ю. Марти, Городские крепостные стены Тиритаки и прилегающий комплекс рыбозасолочных ванн, МИА, № 4, 1941; В. Ю. Марти, Новые данные о рыбном промысле в Боспоре Киммерийском по раскопкам Тиритаки и Мирмекия, ВДИ, 1941, № 1.

[2] В. Ф. Гайдукевич, Некоторые итоги раскопок Тиритаки и Мирмекия, ВДИ, 1947, № 3.

[3] В. Ф. Гайдукевич, Боспорские города Тиритака и Мирмекий на Керченском полуострове, ВДИ, 1947, № 1; його ж, Раскопки Тиритаки в 1935 — 1940 гг., МИА, № 25, 1925; Т. Н. Книпович и Л. М. Славин, Раскопки юго-западной части Тиритаки, МИА, № 4, 1941; В. Ю. Марти, Рыбозасолочные ванны Тиритаки, там же.

Не менш цікавими виявилися результати досліджень залишків другого невеликого боспорського міста — Мірмекія, розташованого в 4 *км* на північний схід від Керчі. Розкопки тут проводилися в 1934 — 1938 рр. та протягом ряду післявоєнних років (1946 — 1950, 1956 і 1957). Як і Тірітака, Мірмекій був укріплений кам'яною стіною товщиною до 2,5 *м*. Вона являла собою споруду з двох рядків великих кам'я-

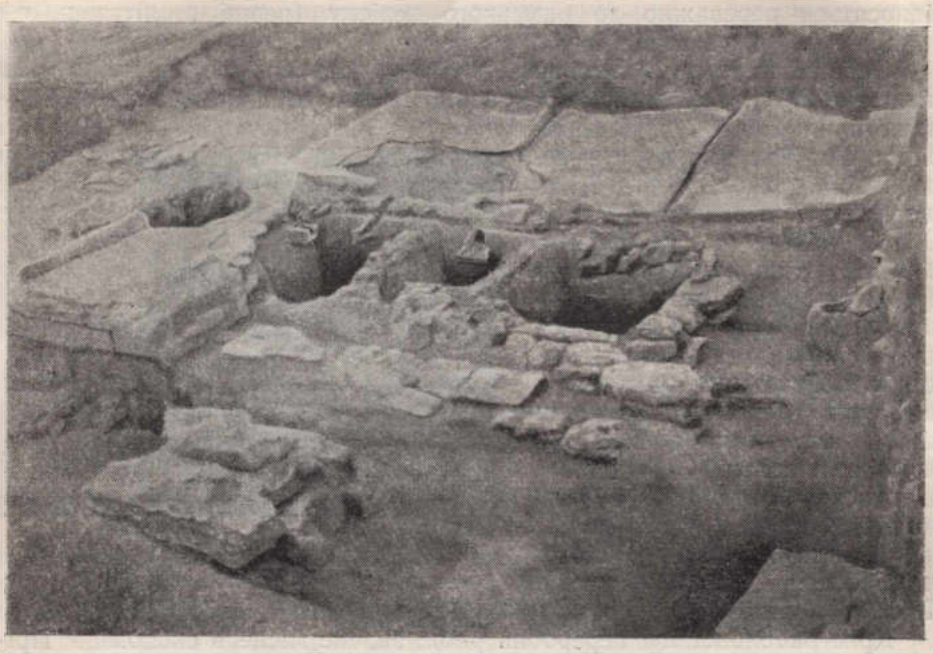

Тірітака. Виноробна майстерня.

них плит, простір між якими заповнений бутовим камінням, перемішаним з глиною.

Вздовж кріпосної стіни в античну епоху проходила вулиця, до якої примикала перша лінія будинків. Рівень вулиці з черепʼяно-щебінчастою вимосткою неодноразово підвищувався. В ранньоелліністичний час вулиця була вимощена кам'яними плитами.

Жилі та господарські будівлі, розташовані вздовж вулиці, групувалися навколо мощених дворів.

В Мірмекії дуже рано розвинулося виноробство. На його території розкопано значну кількість, в тому числі досить ранніх, виноробних майстерень. Одна з них, збудована наприкінці III та на початку II ст. до н. е. мала вигляд великої будівлі, поділеної на дві частини. З південного боку знаходилося приміщення, вимощене кам'яними плитами, призначене для зберігання винограду. Північне приміщення було майстернею у власному розумінні цього слова: в ньому знаходилися цементована давильна площадка та два резервуари для устоювання виноградного соку. Виноградний сік видавлювали ногами і з допомогою кам'яних пресів — тарапанів.

Дві інші виноробні майстерні відносились до I — II ст. н. е. Одна з них збереглася у вигляді трьох суміжних оцементованих давильних площадок з невеликим схилом в один бік, де напроти кожної з площадок знаходився оцементований резервуар прямокутної в плані форми.

Поруч з резервуарами знаходився колодязь, вода з якого використовувалася в майстерні.

Наявність в Мірмекії великої кількості винобробних майстерень свідчить про значний розвиток виноградарства і місцевого виноробства на Боспорі в елліністичний і особливо в римський періоди, коли довіз вина з грецьких міст Східного Середземномор'я значно скоротився. Вино з Боспору шляхом обміну надходило до місцевих племен Північного Причорномор'я.

Крім винобробних майстерень, в Мірмекії виявлено також рибосолювальні цистерни, подібні до розкопаних в Тірітаці.

Мірмекій був заснований в VI ст. до н. е. і проіснував як античне місто до IV ст. н. е. У XIV—XV ст. на його місці існувало середньовічне поселення [1].

Тірітака і Мірмекій, становлячи близьку периферію Пантікапея, служили його основними виробничими центрами. Вони постачали йому рибу і вино, що відігравали важливу роль у зовнішній торгівлі Боспорського царства.

Невелике боспорське місто Німфей, розташоване на березі Керченської протоки в 17 *км* на південний захід від Керчі, почало досліджуватись у 1939 р. Розкопками Німфея виявлено залишки його оборонної стіни, ряду значних кам'яних будівель та багато різноманітних речових знахідок, переважно глиняного посуду, які дають можливість висвітлити деякі сторони економічного життя, побуту та культури населення міста на протязі багатовікового періоду його існування (з VI ст. до н. е. до III ст. н. е.). Особливий інтерес становлять досліджені залишки святилища грецької богині Деметри, зв'язаного із стародавнім землеробським культом родючості. Святилище, збудоване з каменю, існувало з VI до III ст. до н. е. і кілька разів перебудовувалося, змінюючи свої розміри. Серед його руїн зібрано багато глиняного посуду та глиняних статуеток культового призначення.

Дуже важливим є встановлення існування в Німфеї, починаючи з VI ст. до н. е., місцевого керамічного виробництва, що виникло тут раніше, ніж в інших античних містах Північного Причорномор'я [2].

Важливим укріпленим пунктом Боспорського царства було місто Ілурат, залишки якого знаходяться біля с. Іванівки, на південний захід від Керчі. На відміну від Мірмекія, Тірітаки і самого Пантікапея, Ілурат був не приморським містом, а знаходився в глибині Керченського півострова. Місто виконувало роль фортеці, яка захищала із заходу підступи до Пантікапея від нападів скіфів. Ілурат був збудований в I ст. н. е. і проіснував до III ст. н. е. Розкопками, що почалися у 1948 р. і систематично проводяться тепер, вже розкрито значну частину оборонних споруд і території самого міста, поділеного на квартали сіткою вулиць і провулків. До кожного міського кварталу належав ряд кам'яних будинків, жилі та господарські приміщення яких завжди були розташовані навколо центральних двориків.

Оборонні укріплення Ілурата з південного сходу являли собою

---

[1] В. Ф. Гайдукевич, Археологическое изучение Мирмекия, МИА, № 1; 1941; його ж, Раскопки Мирмекия в 1935—1938 гг., МИА, № 25, 1952; К. Михайловский и В. Ф. Гайдукевич, Работы советско-польской экспедиции в восточном Крыму, Тезисы докладов 1956 г., М., 1957.

[2] М. М. Худяк, Работы Нимфейской экспедиции 1939 г., Труды отдела античного мира Гос. Эрмитажа, I, Л., 1945; його ж, Раскопки святилища Нимфея, СА, XIV, 1952; В. М. Скуднова, Расписная керамика местного производства Нимфея VI в. до н. э., КСИА, вып. 7, 1957.

дві окремі стіни, збудовані в різний час щільно одна біля одної. Раніша з них мала товщину 2,4 *м*, а пізніша — 4 *м*. Подвійні стіни та кам'яні башти робили фортецю майже неприступною. Оборонні стіни та башти, як і в інших містах Північного Причорномор'я, були складені насухо з великих кам'яних плит, простір між якими забутований дрібним камінням. Інші частини міста, що мали природний захист, були укріплені не так міцно.

Площа Ілурата дорівнювала лише 2 *га*, будучи значно меншою за площу інших міст Боспорського царства. Невеликі розміри Ілурата були зумовлені його призначенням служити міцною фортецею. Будівлі на території міста розташовані близько одна від одної. Вони споруджені з бутового каменю на глині та обтесаних плит, якими викладалися прорізи дверей і вікон. Приміщення у великих кам'яних будинках служили як житла, а також мали господарське і культурне призначення (в них були жертовники). Деякі будинки мали другі поверхи, до яких вели кам'яні сходи.

Ілурат. Залишки кам'яних будівель.

Вулиці Ілурата досить вузькі (2,4 — 3 *м*) і вимощені переважно щебенем. По боках вулиць знаходилися кам'яні водостоки, які виводили дощові води за межі міста або збирали їх у цистерни.

В Ілураті жили військові поселенці, які займались землеробством і одночасно несли охорону фортеці.

Зібраний при розкопках цікавий речовий матеріал дає можливість висвітлити господарство і побут жителів міста, значну частину яких становили, як вважають дослідники, представники місцевого населення, вплив античної культури на яке був дуже незначним.

Залишки Ілурата свідчать про те, що місто було зруйноване і спалене; при розкопках часто траплялися скелети людей і домашніх тварин, які загинули під час пожежі. Все це говорить про воєнний

розгром міста, який був причиною його запустіння. Пізніше, у VIII — IX ст., тут існувало середньовічне поселення [1].

Значні розкопки і обслідування провадились також на городищі боспорського міста Кіммерікa та на ряді інших пам'яток. Дослідження показали, зокрема, що Кіммерік виник на місці більш давнього, кіммерійського поселення, яке існувало там з кінця епохи міді-бронзи [2].

Важливим досягненням радянської археології в галузі вивчення історії Боспорського царства є дослідження пам'яток сільськогосподарської округи Пантікапея. В результаті цих досліджень уже розкопано ряд сільськогосподарських садиб і цілих поселень.

Одна з таких античних сільськогосподарських садиб досліджена за останні роки поблизу Керчі, в районі так званої Карантинної слобідки. Вона була збудована в III ст. до н. е. і проіснувала до першої половини I ст. до н. е. В садибі площею близько 0,2 *га*, що належала багатому рабовласнику, проживав він сам і його раби, що її обслуговували. На території садиби були розташовані кам'яні жилі та господарські будівлі, розміщені навколо вимощених дворів. Ряд приміщень, що, мабуть, належали господарям, були оштукатурені і прикрашені кольоровим розписом. В цих приміщеннях виявлено і найцінніші знахідки — художній посуд, глиняні скульптури та ін. Така садиба мала виробничий характер. Основними галузями господарства були виноградарство і винобробство, про що свідчать залишки трьох виноробних майстерень, а також вирощування хлібних культур на полях, розташованих навколо садиби. Вино і хліб призначалися для продажу [3].

Розкопками ряду сільськогосподарських поселень, розташованих на узбережжі Азовського моря в східній частині Керченського півострова, виявлено залишки кам'яних жилих будинків і господарських будівель та багато речових знахідок, що характеризують господарство і побут населення сільських районів Боспорського царства в різні періоди його багатовікової історії. Цікаво зазначити, що багато з цих поселень існувало і до появи стародавніх греків у Причорномор'ї. Вони належали місцевому населенню, яке згодом опинилося під владою Боспорського царства [4].

До античних пам'яток Північного Причорномор'я належить також римський укріплений військовий табір I — III ст. н. е. Харакс, розташований на високому береговому мисі Ай-Тодор на південному березі Криму, в 10 *км* на захід від Ялти. Розкопками, проведеними тут у 1931, 1932 і 1935 рр., досліджено залишки оборонних споруд у вигляді кам'яних стін, залишки кам'яних будівель, водопроводу та басейну для зберігання води, а також некрополь того часу. Дослідження показали, що римський табір на мисі Ай-Тодор був влаштований на місці більш раннього, таврського укріплення IV—I ст. до н. е. [5].

---

[1] В. Ф. Гайдукевич, Боспорский город Илурат, СА, XIII, 1950; його ж, Новые исследования Илурата, КСИИМК, вып. XXXVII, 1951; його ж, Раскопки Илурата, Тиритаки и Мирмекия, КСИИМК, вып. XLV, 1952.

[2] Ю. Ю. Марти, О результатах работ экспедиции Керченского музея по обследованию городищ Киммерика, Китэя и Акры на Керченском полуострове летом 1927 г., зб. «Вторая конференция археологов СССР в Херсонесе», Севастополь, 1927; И. Б. Зеест, Раскопки Киммерика в 1947—1948 гг., ВДИ, 1949, № 3; И. Т. Кругликова, Раскопки древнего Киммерика, зб. «Археология и история Боспора», I, Симферополь, 1952; її ж, Раскопки Киммерика, КСИИМК, вып. 51, 1953.

[3] Дослідження В. Ф. Гайдукевича.

[4] И. Т. Кругликова, Позднеантичные поселения Боспора на берегу Азовского моря, СА, XXV, 1956; її ж, Сельские поселения европейского Боспора, КСИА, вып. 7, 1957.

[5] В. Н. Дьяков, Древности Ай-Тодора, Ялта, 1930; В. Д. Блаватский, Раскопки Харакса в 1931, 1932 и 1935 гг., ВДИ, 1938, № 2; його ж, Харакс, МИА, № 19, 1951.

ХЕРСОНЕС

Визначним стародавнім грецьким містом-колонією в Північному Причорномор'ї був Херсонес Таврійський, залишки якого тепер знаходяться на території Севастополя. Будучи заснованим у V ст. до н. е., Херсонес існував потім близько двох тисяч років, переживши кілька історичних епох. Археологічне дослідження пам'яток Херсонеса — його античних і середньовічних міських кварталів та оборонних стін, культових спо-

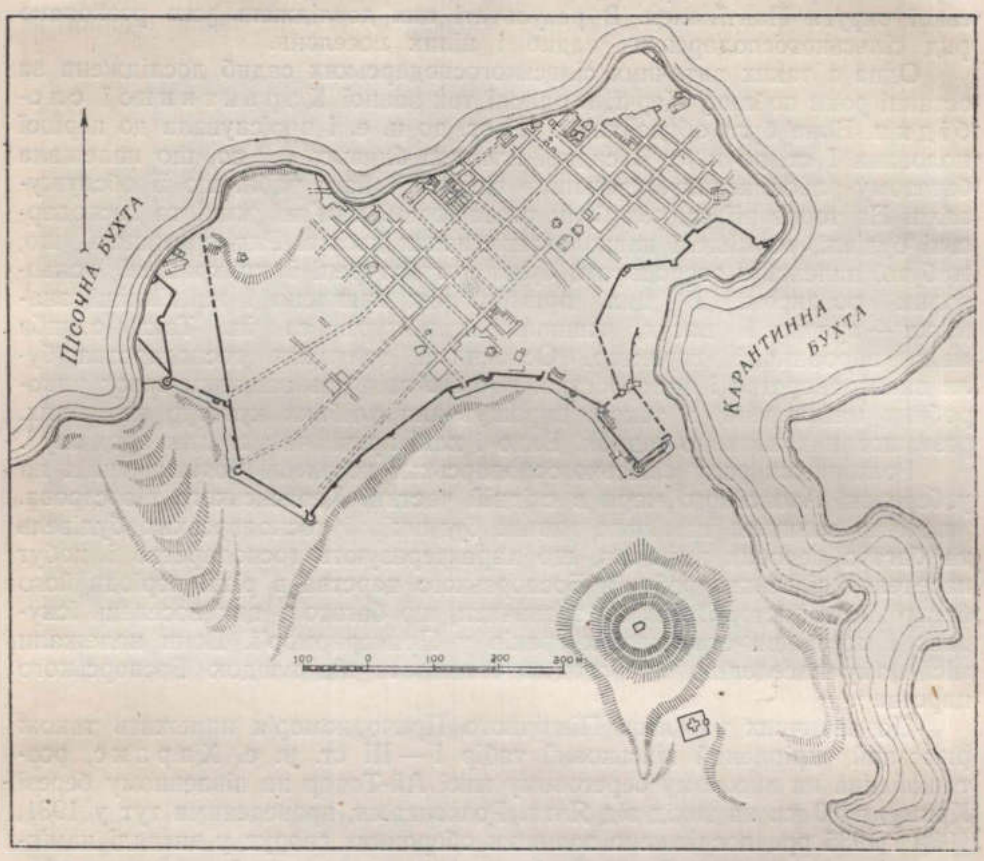

План Херсонеса.

руд і могильників — почалося 130 років тому. Особливо широкі археологічні дослідження розгорнулися в Херсонесі за радянський час, починаючи з кінця 20-х років, коли їх систематично став провадити ряд наукових і музейних установ. Результатам цих досліджень присвячено багато наукових праць, статей та звітів [1].

Одним з найважливіших досягнень в археологічному дослідженні Херсонеса за радянський час є відкриття його найдавнішого некрополя

[1] Г. Д. Белов, Херсонес Таврический, Л., 1948; його ж, Музей и раскопки Херсонеса, Симферополь, 1936; його ж, Отчеты о раскопках Херсонеса в 1931 — 1933 гг., МИА, № 4, 1941; його ж, Раскопки Херсонеса в 1934 г., Симферополь, 1936; його ж, Отчет о раскопках Херсонеса за 1935—1936 гг., Симферополь, 1938; К. Э. Гриневич, Раскопки в Херсонесе Таврическом в 1927—1928 гг., ж. «Крым», 1929, № 9; його ж, Отчет о Херсонесских раскопках 1926 г. в связи с раскопками 1907—1910 гг., Херсонесский сборник, т. II., Севастополь, 1927; Материалы по археологии юго-западного Крыма, МИА, № 34, 1953.

кінця V — IV ст. до н. е., матеріали якого дають можливість висвітлити не тільки початковий період історії міста і визначити його первісну територію, а й встановити час його заснування — кінець V ст. до н. е.

Некрополь знаходився в розташованій на березі моря північній частині міста і налічував понад 150 поховань, влаштованих в земляних ямах. У зв'язку з тим, що пізніше (в елліністичний період) територія, зайнята некрополем, була забудована великими кам'яними спорудами з глибокими фундаментами стін та підвалами, значна частина поховань була зруйнована і не дійшла до наших днів. Частина їх лишається недослідженою під ще нерозкопаними залишками середньовічних архітектурних комплексів.

За своїм обрядом виявлені в некрополі поховання поділяються на трупопокладення та поодинокі трупоспалення в урнах. Покійників обкладали кам'яними плитками та дрібними каменями або клали в дерев'яні гроби. Велику групу становили дитячі поховання в амфорах, стінки яких для цієї мети мали пробоїни. Над могилами ставилися пам'ятники з невеликих вапнякових плит.

Кістяки в похованнях мали переважно східну орієнтацію і були як у витягненому, так і в скорченому положенні. Перші (їх було більше) належали грекам, а другі — представникам місцевого населення, найімовірніше таврам, що жили в Херсонесі разом з греками.

Більшість поховань зовсім не мала інвентаря. Серед речей, знайдених при похованнях, переважали глиняні посудини. Це амфори, в яких ховали дітей, глечик з коричневими смужками на корпусі та плічках, канфари IV ст. до н. е. із сірої глини з чорною матовою та білою обмазкою на зовнішній поверхні і чорним лаком всередині, червонофігурний лекіф та уламки інших таких самих лекіфів, що відносяться до V і IV ст. до н. е., чорнолакові посудини (канфари, кіліки), маленькі посудини місцевої роботи, грубий ліпний горщик та ін. Значну групу знахідок становили також прикраси — бронзові персні і серги, залізні персні, бронзові браслети і пряжка, кістяне кільце, буси, срібні серги та ін. В окремих похованнях були монети IV ст. до н. е.

Наприкінці IV ст. до н. е. прибережний район, що був зайнятий некрополем, починає забудовуватися кварталами жилих і господарських будівель, що існували потім, неодноразово перебудовуючись, на протязі елліністичного і римського, а в деяких місцях і середньовічного періодів [1].

Важливе значення для вивчення початкового періоду історії Херсонеса мають результати розкопок 1927 р. — дослідження найдавнішої оборонної стіни (V ст. до н. е.). Товщина її дорівнює 2,35 *м*; складена вона з бутового каменю на глиняному розчині і облицьована зовні правильними чотирикутними добре обробленими кам'яними плитами [2].

Завдяки розкопкам, здійсненим на великій території в північному районі Херсонеса, вперше одержано матеріали, що дали змогу вивчити планування міста, його окремих кварталів та будинків, а також господарство, побут і культуру його жителів на протязі багатовікової історії міста. Встановлено, що в Херсонесі, як і в Ольвії, в елліністичний період було прямолінійне планування кварталів, обмежених вулицями шириною 4—6 *м*. Останні були вкриті вимостками з добре утрамбованої щебінки, морської гальки та уламків глиняного товстостінного посуду, переважно амфор. На окремих вулицях збереглися водостоки, ви-

[1] Г. Д. Белов, Некрополь Херсонеса классической эпохи, СА, XIII, 1950.

[2] К. Э. Гриневич, Древнейшая оборонительная стена в Херсонесе, открытая разведкой в 1927 г., зб. «Вторая конференция археологов СССР в Херсонесе», Севастополь, 1927.

довбані в кам'яних плитах. Водостоки були також в будинках і служили для відводу дощових вод з дворів на вулиці.

Квартали в Херсонесі були невеликими, налічуючи по кілька жилих будинків, окремі приміщення в яких часто використовувалися для різноманітних господарських потреб. У 1951 і 1952 рр. було здійснено повне дослідження одного з таких невеликих міських кварталів елліністичного періоду. Він майже квадратний в плані (25 × 24 *м*) і оточений вулицями, які пересікаються під прямим кутом. Ширина поздовжньої вулиці близько 6 *м*, а поперечної близько 3 *м*. На вулицях збереглися вимостки

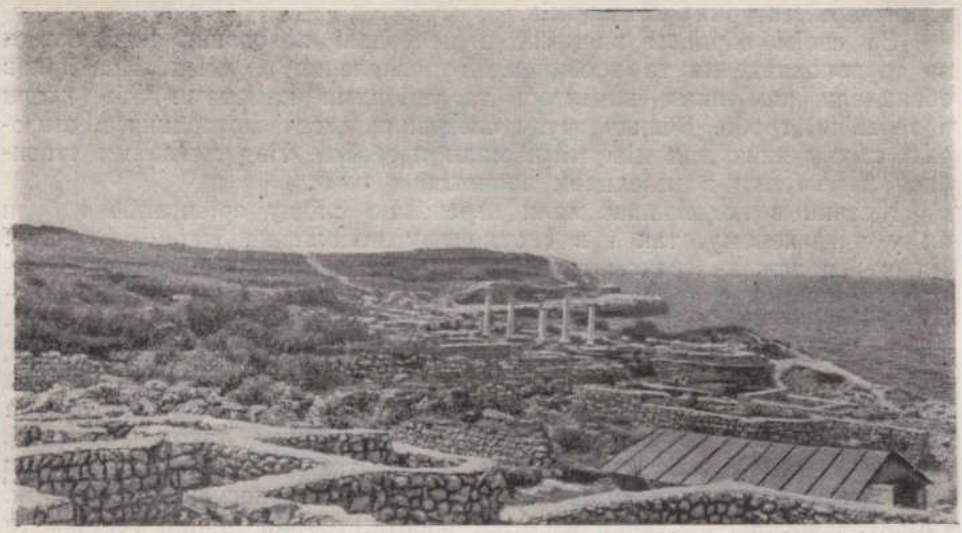

Залишки кам'яних будівель в прибережному (північному) районі Херсонеса.

з дрібного каміння, гальки та уламків глиняного посуду, добре утрамбованих з глиною.

В кварталі було чотири будинки площею 12 × 12 *м* кожний. В їх розвалах зібрано багато різноманітних речових знахідок, що дають можливість скласти досить повне уявлення про життя їх мешканців у III — II ст. до н. е. Входи до будинків були влаштовані у вигляді прохідних приміщень. Жилі та господарські приміщення були розташовані навколо внутрішніх двориків, де знаходилися колодязь або цистерна для зберігання дощової води, а інколи колодязь та цистерна разом.

Стіни будинків товщиною близько 0,5 *м* влаштовані на спеціально для цього вирівняній скелі або на фундаментах з каменю і викладалися з обтесаних каменів на в'язкій глині. У дворах та прохідних приміщеннях підлоги були вистелені морською галькою, утрамбованою з домішкою глини. Інколи були вимостки з кам'яних плит. В жилих приміщеннях підлога була земляною з глиняною обмазкою. З дворів через прохідні приміщення виходили канали водостоків, вирубані у великих кам'яних плитах або викладені з каменів і вкриті кам'яними плитами. Стіни жилих приміщень оштукатурені сумішшю вапна та піску. Подекуди штукатурка мала розпис фарбами червоного та блакитного кольору. Будинки прикрашалися колонами та орнаментальними карнизами, про що свідчать знахідки решток баз, колон, капітелей, плит з рельєфним орнаментом та інших архітектурних деталей.

Вогнища в жилих приміщеннях знаходилися в кутках на спеціаль-

но влаштованих для цієї мети вимостках з черепиці, а їх черені були вимощені з дрібних уламків такої самої черепиці. Покрівля будинків влаштовувалась з плоскої та фігурної черепиці.

Серед речових знахідок переважали уламки глиняного посуду, головним чином амфор, а також горщиків та мисок місцевого виробництва. Частина останніх була ліпною. Траплялися також уламки художнього посуду, переважно привезеного з міст метрополії. Серед глиняних виробів знайдено теракоти, голівки та маски досконалої художньої роботи. З інших знахідок слід відмітити глиняні ливарні формочки для відливки бронзових прикрас, точильні камені, глиняні грузила для риболовних сіток, зернотерки, кістки домашніх тварин, різноманітні прикраси із скла і металу та монети. Усі вони вказують на багатогалузеве господарство і широкі торговельні зв'язки Херсонеса в елліністичний період [1].

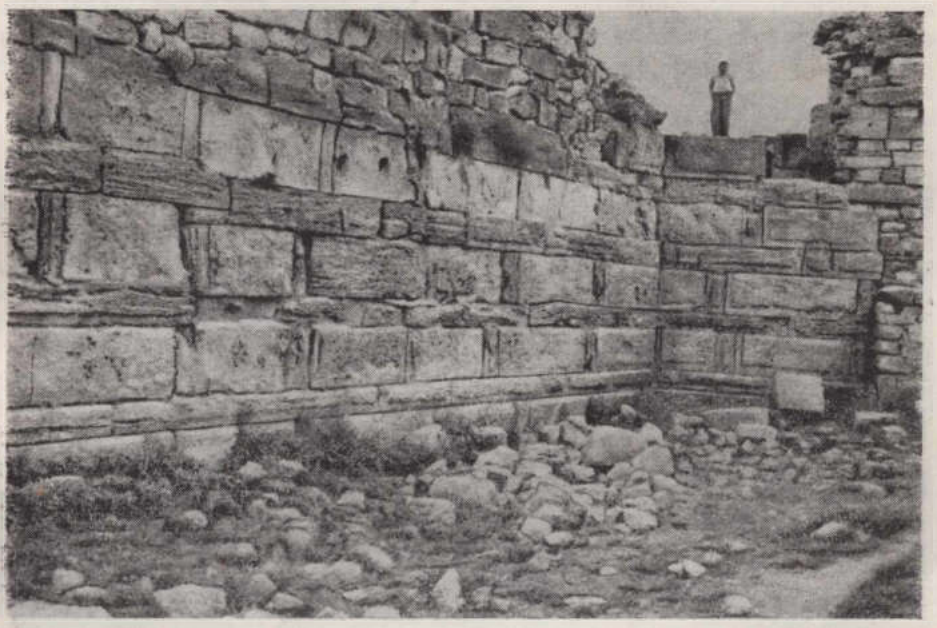

Оборонна стіна Херсонеса.

Одним з найважливіших досягнень в археологічному вивченні пам'яток Херсонеса є виявлення — вперше в грецьких містах-колоніях Північного Причорномор'я — залишків античного театру, дослідження яких провадиться уже протягом 1954—1957 рр. Він був збудований в III ст. до н. е. і існував потім на протязі ряду століть, неодноразово зазнавши перебудов, внаслідок чого рівень підлоги орхестри (сцени) кілька разів підвищувався, а огорожа театру змінювалась. Розкопками вже розкрито частину орхестри з бар'єром і театрона (амфітеатра для глядачів) з кам'яними лавами перших рядів місць. Між лавами знаходилися кам'яні сходи. Відкрито також лівий парод (прохід між сценою і стіною театру) та північну частину зовнішньої огорожі театру. Розміри вже досліджених частин театру такі: діаметр орхестри 23 *м*; висота кам'яного бар'єра, що відділяє її від амфітеатра для глядачів, — *1 м*, товщина його 0,7 *м;* довжина лави для глядачів 5 *м;*

[1] Г. Д. Белов, Эллинистический квартал в Херсонесе, ВДИ, 1956, № 3.

ширина — 52 *см*, висота 47 *см*; кам'яні східці театрона мають розміри 65 × 45 *см* при висоті 24 *см*. Стінки парода збереглися на висоту 1,5 *м*, товщина їх 0,8 *м*. Ширина парода 4 *м*. Від останнього періоду існування театру (III і IV ст. н. е.) в ряді місць збереглася штукатурка бар'єра та стін парода із значними ділянками фрескового розпису орнаментального характеру [1].

Заслуговує на увагу також відкриття мозаїчної підлоги в одному з невеликих приміщень культового призначення. На ній зображено

Херсонес. Залишки бар'єра орхестри, кам'яної лави для глядачів та східців античного театру.

дві жіночі фігури та високу вазу з водою, викладені з морської гальки білого, жовтого, синього та чорного кольору. Ця поки що єдина мозаїчна художня пам'ятка Херсонеса датується першою половиною II ст. до н. е. [2].

Наприкінці II та в I ст. до н. е. Херсонес, як і інші грецькі міста Північного Причорномор'я, пережив значну кризу, викликану його тривалими війнами з досить сильною скіфською державою в степовому Криму. Херсонес неодноразово зазнавав нападу і руйнувань з боку скіфів, що привело місто до значного занепаду: частина його оборонних стін і будинків на кінець елліністичного періоду була повністю зруйнована.

Відродження Херсонеса як економічного і політичного центра припадає на перші століття н. е., коли він підпав під вплив могутньої тоді Римської імперії і в ньому деякий час знаходився гарнізон римських військ. За цей період були відбудовані кріпосні стіни, а також побудовано багато великих кам'яних будинків, що належали великим рабовласникам.

---

[1] О. І. Домбровський, Розкопки античного театру в Херсонесі, Археологія, т. X, 1957.

[2] Г. Д. Белов, Эллинистическая мозаика, МИА, № 34, 1953.

які становили пануючу аристократичну верхівку міста. До цього часу відносяться багаті поховання в мармурових саркофагах та склепах, вирубаних в материковій скелі, з великою кількістю супроводжуючого їх багатого інвентаря. Головними галузями господарства Херсонеса в перші століття н. е. знову стали риболовство, виноробство, виготовлення кераміки і торгівля.

Про значний розвиток риболовства свідчать численні кам'яні рибозасолювальні ванни та цистерни, виявлені в ряді кварталів північної, приморської частини міста. В деяких цистернах збереглися значні скупчення кісток та луски риб, що були там у свій час засолені. Цистерни викладені з добре підігнаних кам'яних плит або оцементовані. Риба зберігалася також у великих піфосах. Вона була одним з найважливіших предметів експорту Херсонеса [1].

Не менш цікавими виробничими комплексами, вперше дослідженими в Херсонесі лише за післявоєнні роки, є також залишки виноробних майстерень та складів для зберігання вина, що відносяться до перших століть н. е. Дві з них були розкопані в 1947 і 1948 рр. Одна з таких майстерень відзначалася значними розмірами і складним планом розташування приміщень. Її стіни, встановлені безпосередньо на скелі, складені з великих каменів і мали товщину до 0,9 — 1,6 *м*. До цієї майстерні належали великий двір, замощений кам'яними плитами, з колодязем та цистерною для зберігання води, глибокий підвал, з'єднаний сходами з двором, робоче приміщення та склад для вина. Жилі приміщення знаходилися, мабуть, на другому поверсі цієї будівлі.

В робочому приміщенні виноробної майстерні виявлено велику (розмірами 5 × 4 *м*) давильну площадку, поверхня якої вкрита міцним розчином цем'янки. До виноробної майстерні належали також три резервуари, розташовані в один ряд на місці прямокутного вирубу в скелі, який раніше служив підвалом одного з будинків елліністичного часу. Стінки резервуарів викладені з уламків товстої черепиці і вкриті цем'янкою. Обсяг кожного резервуара близько 1 $м^3$. На дні їх, залитих шаром цем'янки, були влаштовані округлі заглибини для устоювання виноградного соку. Керамічні вироби та монети, знайдені в робочому приміщенні та по сусідству з ним, датують виноробну майстерню періодом з I до IV ст. н. е.

Аналогічною була і друга виноробна майстерня, розташована в тій же північній, приморській частині Херсонеса.

Склад для зберігання вина, що належав описаній вище виноробні, знаходився поруч з майстернею і налічував 25 великих піфосів, поставлених в круглі ями, вирубані в скелі для цієї мети.

Подібні склади виявлені і поза межами Херсонеса, зокрема на північній стороні Севастополя. На дні піфосів, що були у складах, збереглися зерна від винограду. Біля цих складів, очевидно, існували і виноробні майстерні.

Зазначені пам'ятки свідчать про значний розвиток виноградарства та виноробства в Херсонесі на протязі цілого ряду століть [2].

При розкопках будинків перших століть н. е., в тому числі виноробної майстерні та складу для вина, зібрано багато різноманітних речових знахідок. Найбільше трапилося уламків глиняного посуду (червонолакових посудин, амфор, чашок, світильників різних типів), а також теракотових статуеток та масок. Із знарядь праці знайдено кам'яні зернотерки, точильні камені, кам'яний якір з отвором для каната, кам'яні

[1] Г. Д. Белов, Раскопки в северной части Херсонеса в 1931—1933 гг., МИА, № 4, 1941.

[2] Г. Д. Белов, Херсонесские винодельни, ВДИ, 1952, № 2.

ступи, глиняні пряслиця та ін. Багато трапилося також різних монет. Вивчення архітектурних залишків та речових знахідок дає можливість скласти досить повне уявлення про господарство і побут населення Херсонеса в перші століття н. е.[1].

В економічному житті Херсонеса, поряд з риболовством та жвавою торгівлею з Грецією та античними містами і місцевими племенами Північного Причорномор'я, на протязі всієї його історії значне місце займало сільськогосподарське виробництво, головним чином виноградарство. Виноградники були зосереджені поза межами міста, на Гераклейському півострові. За останні роки виявлено і вивчено ряд сільськогос-

Залишки господарських приміщень і комор на одному з херсонеських клерів.

подарських позаміських комплексів, відомих під назвою клерів, що мали у своєму складі садибу і зв'язані з нею ділянки поля, зайняті різними сільськогосподарськими культурами.

Залишки одного з таких клерів являли собою руїни садиби і кам'яних стін, якими було розмежоване поле, а також дренажних стін і т. п. Клер мав у плані форму прямокутника площею 30,5 *га*. Від його огорожі, товщиною 1,3—1,5 *м*, збереглися лише нижні ряди каменів. Один клер від другого відділявся смугою землі в 5 — 6 *м*, яка одночасно служила і дорогою для проїзду. В огорожі клера було двоє в'їзних воріт на одній з його довгих сторін.

Площа клера була поділена на 39 ділянок різної величини, призначених для виноградників, садів, поля та садиби. Виноградники й сади займали однакову площу (по 12 *га*). Ділянки, як зазначалося вище, були відмежовані одна від одної кам'яними стінами. Поперек ділянок проходив ряд підпірних стін, що надавали ділянкам характеру терасок і сприяли затримуванню на них дощових вод. Сади були розташовані на північ від виноградників з метою захисту останніх від холодних вітрів. Виноградні кущі висаджувалися правильними рядами вздовж дренажних стінок, по яких дощові води проникали вниз до поверхні скелі

[1] Г. Д. Белов, Античный дом в Херсонесе, ВДИ, 1950, № 2.

і потрапляли в лунки, спеціально вибиті в ній для коренів виноградних кущів.

При розкопках руїн садиби та ділянок клера знайдено ряд предметів, які дають можливість датувати час його існування періодом з IV—III до кінця II ст. до н. е. Після цього територія клера ще на протязі ряду століть використовувалася під виноградник як проста ділянка землі, можливо, власниками якихось сусідніх клерів.

Виявлення і дослідження херсонеських клерів є одним з видатних досягнень радянської археології в галузі вивчення сільськогосподарського виробництва античної епохи в Північному Причорномор'ї [1].

Таке ж велике значення має відкриття і дослідження в Херсонесі комплексу керамічних випалювальних печей, які становили одну, а може, навіть дві досить значні за розмірами майстерні по виготовленню глиняного посуду. В одній з печей добре збереглася нижня камера (топка) і перекриття між нею та верхньою, випалювальною камерою. Такий значний комплекс керамічних випалювальних печей в Херсонесі виявлений вперше [2]. Він розташований в південній частині міста і відноситься до еллініcтичного періоду (III ст. до н. е.).

Херсонес. Залишки гончарських печей III ст. до н. е.

Економічне і політичне піднесення Херсонеса в перші століття н. е. було зв'язане, як уже зазначалося, з входженням його у сферу впливу Римської імперії, але вже з III ст. н. е. знову починається період його занепаду, зв'язаного із занепадом Римської імперії та всієї рабовласницької системи взагалі. Наприкінці IV ст. н. е. після відводу римського гарнізону Херсонес знову був зруйнований. На цей раз, очевидно, гуннами, що вторглися в Крим. Його нове піднесення (починаючи з V ст. до н. е.) відноситься вже до середньовічного періоду.

Херсонес, будучи типовим античним містом-державою, разом з тим, подібно до інших великих античних центрів Північного Причорномор'я, мав під своєю владою значну позаміську територію не тільки на Гераклейському півострові, а й в степових районах Криму, головним чином на його західному узбережжі. Дослідженнями, проведеними за роки радянської влади, тут виявлено залишки невеликих стародавніх грецьких міст, що підтримували з Херсонесом тісні зв'язки на протязі тривалого часу.

Одним з таких міст була Керкінітіда, залишки якої знаходяться на території сучасної Євпаторії. Розкопками, проведеними за після-

[1] С. Ф. Стржелецкий, Клер Херсонеса Таврического, ВДИ, 1951, № 3; його ж, Пять клеров Херсонеса Таврического, ж. «Советская археология», 1957, № 3.

[2] Дослідження В. В. Борисової в 1955—1957 рр.

воєнні роки, встановлено, що Керкінітіда була заснована на межі VI та V ст. до н. е., тобто раніше за Херсонес, під владою якого вона потім перебувала в IV—III ст. до н. е. Тут розкопано залишки ряду фундаментальних кам'яних будівель-жител та громадських споруд, які відносяться до VI—III ст. до н. е. При цьому зібрано багато уламків глиняного посуду (особливо амфор, переважно херсонеських) і інших матеріалів того самого часу. На початку II ст. до н. е. Керкінітіда була захоплена скіфами і припинила своє існування як античне місто. Розкопками останніх років встановлено також, що сама Керкінітіда була заснована на місці більш раннього поселення, звідки походять уламки чорно- та сіролощеного посуду, характерного для так званої кизил-кобінської культури [1]. Воно належало одній із груп місцевого населення.

Другим таким містом була відома з античних джерел так звана Прекрасна Гавань (Калос-Лімен), розташована на північ від Євпаторії біля районного центра Чорноморська (кол. Ак-Мечеть). Це місто знаходилося на березі добре захищеної від вітрів і хвиль бухти. Воно, як і Керкінітіда, в IV—III ст. до н. е., входило до складу території, підвладної Херсонесу. На місці Прекрасної Гавані збереглися залишки кам'яних оборонних стін, башт і воріт та значний культурний шар, а поруч — некрополь з курганними похованнями, залишеними як грецьким, так і скіфо-сарматським населенням міста [2].

На західному узбережжі Криму сліди грецьких поселень відомі і в ряді інших місць (Караджинське і Донузлавське городища) [3].

ТІРА

Залишки античного міста-держави Тіри знаходяться на правому березі Дністровського лиману, на території сучасного міста Білгорода-Дністровського (кол. Аккерман), Одеської області.

Археологічними розкопками, що провадилися тут протягом багатьох років, в тому числі і в радянський час (1945—1950 і 1953 рр.) встановлено, що Тіра, як і Ольвія, була заснована вихідцями з іонійського міста Мілета на початку V ст. до н. е. (може, навіть наприкінці VI ст. до н. е.) і, проіснувавши потім на протязі тисячоліття як античне місто-держава, переросла поступово в ранньослов'янське місто Білгород. У зв'язку з цим античні культурні залишки знаходяться на значній глибині і перекриті пізнішими нашаруваннями. Дослідження пам'яток античної Тіри тепер надзвичайно утруднене і через це поки що розкопано порівняно незначну частину її території. Культурні залишки найдавніших часів існування Тіри надзвичайно пошкоджені і перемішані між собою під час неодноразових земляних та будівельних робіт у пізніші періоди. Найкраще збереглися будівельні комплекси перших століть н. е. Їх вивчення провадилося за післявоєнні роки. Найважливішим об'єктом розкопок були залишки вулиці та розташованих понад нею кількох кам'яних будинків та ремісничих майстерень.

Вулиця проходила паралельно до лиману і мала ширину 2,5 *м*. Досліджена вона на протязі 27 *м*. Вулиця була замощена великими

---

[1] М. А. Наливкина, Основные итоги работ Евпаторийского отряда, КСИИМК, вып. XLV, 1952; її ж, Раскопки в Евпатории, КСИИМК, вып. 58, 1955; її ж, Северо-западное побережье Крыма в эпоху античной цивилизации, зб. «Проблемы истории докапиталистических обществ», № 9-10, Л., 1933.

[2] К. Э. Гриневич, Городище «Прекрасная гавань» в свете новейших данных, ВДИ, 1949, № 1; Н. А. Наливкина, Раскопки Керкинитиды и Калос-Лимена (1948—1952 гг.), зб. «История и археология древнего Крыма», К., 1957.

[3] П. Н. Шульц, Евпаторийский район, зб. «Археологические исследования в РСФСР 1934—1936 гг.», М.—Л., 1941, стор. 268—270.

прямокутними плитами, простір між якими заповнений уламками глиняного посуду. Плити вимостки вулиці служили перекриттям водостоку, спорудженого з великих кам'яних плит. Речові матеріали, зв'язані з вимосткою вулиці (червонолакові світильники, вузькогорлі амфори та скляні посудини), дають можливість датувати її II—III ст. н. е. Їй (вулиці) відповідають в часі і розташовані понад нею залишки кам'яних будинків. Один з них, розташований із східного боку, мав три приміщення та дворик, а другий, що знаходився там же, — два приміщення та дворик. Стіни будинків складені з каменів, на глині. Підлога приміщень була земляною, середня їх площа близько 15—20 *м*².

На південь від цього будинку знаходилася залізодобувна майстерня того самого часу, від якої лишилося два круглі в плані сиродуті горна. Їх стіни викладені з вертикально поставлених плоских каменів, щільно пригнаних один до одного. Діаметр горен близько 1*м*, висота 0,5 *м*. Біля основи кам'яних стін горна був круглий отвір, мабуть, для дуття. При розчистці горен виявлено прикипілі до їх стін краплини кричного заліза, а навколо них — велику кількість залізних шлаків та дрібних кусків заліза, які є покидьками залізообробного виробництва. Горна були завалені черепицею та вугіллям від згорілого приміщення, в якому вони знаходилися.

Тіра. Вулиця та залишки будівель перших століть н. е.

У приміщеннях будинку знайдено уламки червонолакових, амфорних та скляних посудин перших століть н. е. В одному з цих приміщень знайдено скарб з 68 монет, що датуються початком та першою половиною III ст. н. е. Вони знаходилися в червоноглиняному глечику з темно-коричневим покриттям.

Два приміщення другого з названих вище будинків, що також знаходиться на схід від вулиці, розташовані вздовж стіни дворика площею 25 *м*², замощеного невеликими кам'яними плитами. В одному з кутків дворика знаходився водозбиральний колодязь глибиною 2,5 *м*. Розвал цього житла також супроводився уламками червонолакових, амфорних та скляних посудин перших століть н. е. На північ від будинку знаходилася гончарська піч, призначена для випалу посуду та черепиці. Піч була двоярусною і мала топкову і випалювальну камери. Черінь останньої підтримувався глиняною перегородкою топкової камери. В черені випалювальної камери виявлено 10 жаропровідних отворів діаметром 6—8 *см*. Стіни описаної печі викладені з каменю і обмазані глиною.

На захід від вулиці знаходилося кілька кам'яних будинків; залишки двох з них частково досліджені за післявоєнні роки. Стіни дворика та приміщень одного з цих будинків облицьовані каменями з розібраних раніших будівель. В приміщеннях одного з будинків виявлено багато

черепиці від покрівлі, деревного вугілля і уламків ошлакованого глиняного посуду. Вони свідчать, що будинок загинув від пожежі.

Серед зібраних при розкопках в Тірі речових матеріалів найбільше уламків різноманітного глиняного посуду, головним чином червонолакового, та амфор, що датуються першими століттями н. е. Останні походять переважно з міст Малої Азії і вказують на напрямок торговельних зв'язків Тіри того часу.

Червонолаковий посуд представлений тарілками, блюдами, чашками, горщиками з ручками, глечиками та іншими формами. Амфори,

Тіра. Кам'яні ливарні горна перших століть н. е.

знайдені в Тірі, належать до різних типів: з ребристими ручками, рифленими плічками та корпусом на маленькій циліндричній ніжці; з горизонтально зрізаним краєм, овальними в перерізі ручками, з невеликими виступами у верхній частині; з профільованими вінцями і ребристими ручками, які підвищуються над краєм горла. Під час розкопок трапилися також уламки піфосів. Кухонний посуд представлений дворучними горщиками різних розмірів та сковорідками. Серед виробів з глини знайдено також пряслиця та пірамідальні грузила. Серед глиняного посуду в Тірі є багато ліпних посудин як простих, так і лощених. За формами це — банковидні посудини з вертикальними вінцями, горщики різних розмірів з відігнутими назовні вінцями, невеликі горщики з вертикальною ручкою, чашки із скошеними до дна стінками, конічні плошки, світильники різних розмірів з невисокими стінками та боковими виступами-ручками.

Стінки деяких ліпних посудин прикрашені невеликими наліпами та врізними трикутниками. Подібні посудини у значній кількості трапляються і в інших античних містах Північного Причорномор'я (Ольвія, боспорські міста) та на городищах нижнього Дніпра (Золота Балка, Гаврилівка, Любимівка та ін.) і датуються II—III і пізнішими століттями н. е.

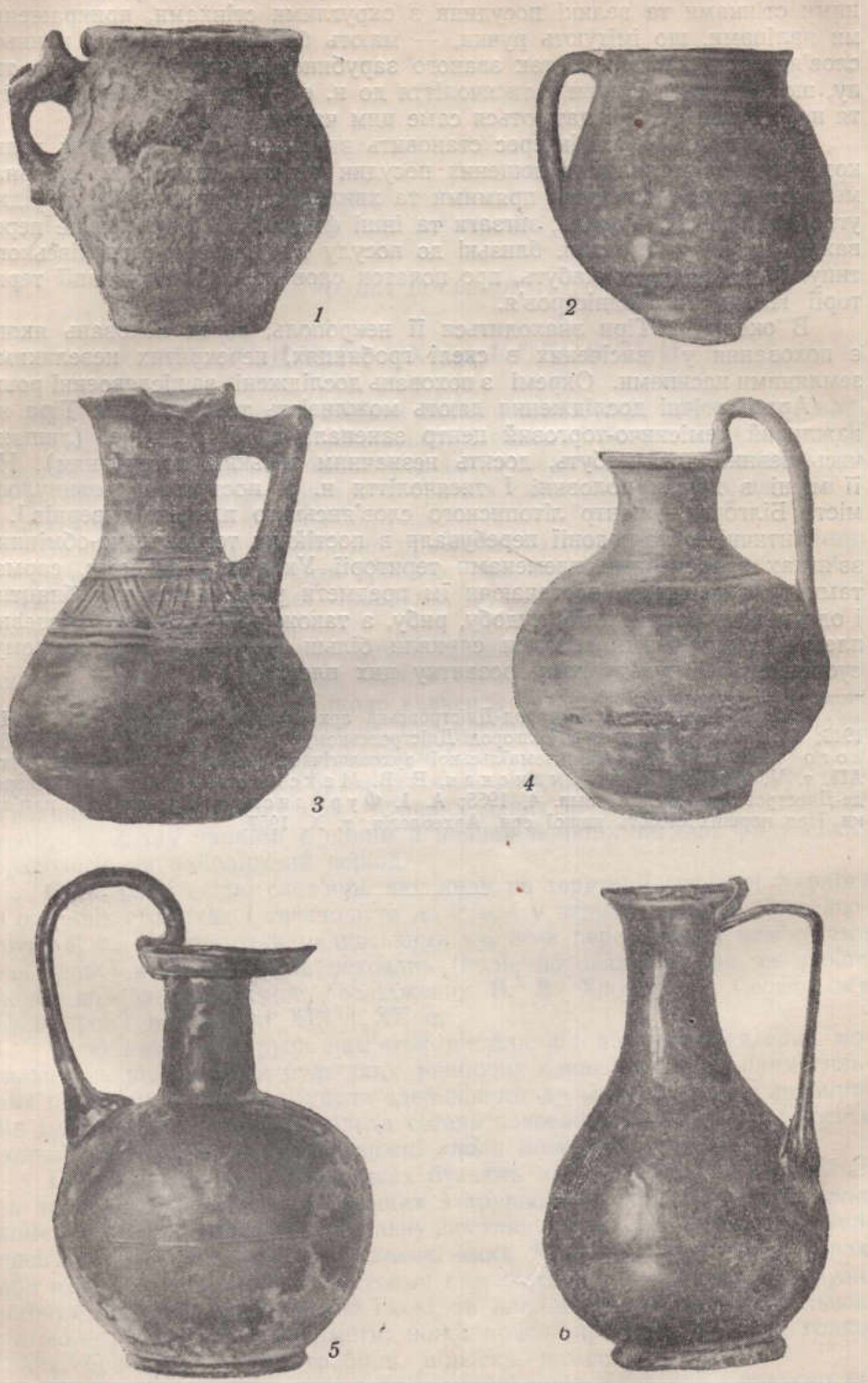

Місцевий глиняний та скляний посуд перших століть н. е. з Боспору (1, 3, 5, 6), Тіри (2) і Ольвії (4).

Ліпні лощені посудини—миски з відігнутим назовні краєм і конічними стінками та великі посудини з округлими стінками, прикрашеними наліпами, що імітують ручки, — мають багато спільного з ранньослов'янською керамікою так званого зарубинецько-корчуватівського типу, що датується кінцем I тисячоліття до н. е. — початком I тисячоліття н. е. Вони і в Тірі датуються саме цим часом.

Значний науковий інтерес становить виявлення в Тірі також великого числа сіроглиняних лощених посудин перших століть н. е., орнаментованих пролощеними прямими та хвилястими лініями, які нерідко утворюють сітку, кружки, зигзаги та інші фігури. За формами це переважно миски та глечики, близькі до посуду так званого черняхівського типу. Вони свідчать, мабуть, про початок слов'янської колонізації території Нижнього Подністров'я.

В околицях Тіри знаходиться її некрополь, серед поховань якого є поховання у висічених в скелі гробницях, перекритих невеликими земляними насипами. Окремі з поховань досліджені за післявоєнні роки.

Археологічні дослідження дають можливість твердити, що Тіра як важливий ремісничо-торговий центр занепала в III ст. н. е. (лишаючись певний час, мабуть, досить незначним міським поселенням). На її місці в другій половині I тисячоліття н. е. поступово розвинулось місто Білгород — центр літописного слов'янського племені тиверців [1].

Античні міста-колонії перебували в постійних торговельно-обмінних зв'язках з місцевими племенами території України — скіфами, сарматами та слов'янами, постачаючи їм предмети ремісничого виробництва і одержуючи взамін хліб, худобу, рибу, а також рабів. Зв'язки місцевих племен з античними містами сприяли більш швидкому економічному, суспільному і культурному розвитку цих племен.

---

[1] Л. Д. Дмитров, Білгород-Дністровська археологічна експедиція, АП, т. II, 1949; його ж, Розкопки в Білгороді-Дністровському в 1947 р., АП, т. IV, 1952; його ж, Основні підсумки Ізмаїльської археологічної експедиції 1949 — 1950 рр., АП, т. V, 1955; А. И. Фурманская, Е. В. Максимов, Раскопки в Белгороде-Днестровском, КСИА, вып. 4, 1955; А. І. Фурманська, Археологічні пам'ятки Тіри перших століть нашої ери, Археологія, т. X, 1957.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

СТАРОДАВНІ СХІДНІ СЛОВ'ЯНИ

Проблема походження східних слов'ян є однією з найбільш важливих і актуальних проблем радянської історичної науки. Важливість її полягає в тому, що з нею безпосередньо зв'язане вирішення питання про історичні джерела культури трьох братніх східнослов'янських народів — російського, українського і білоруського.

Визначна роль у висвітленні проблеми походження та ранньої історії східних слов'ян належить археологічній науці, оскільки писані джерела, що стосуються цієї проблеми, дуже скупі, розрізнені і часто цілком випадкові.

Більшість пам'яток стародавніх східних слов'ян знаходиться на території Української РСР, що завжди ставило перед археологами України відповідальне завдання щодо вивчення та висвітлення цих пам'яток. Завдяки широким дослідженням, проведеним за роки радянської влади, вони виявлені тепер уже на значній території — від Харківщини і Сумщини на сході до Волині і Закарпаття на заході. Проте для повного розв'язання зазначеної проблеми зібраних даних ще недостатньо і дальші роботи в цьому напрямі є одним з найважливіших завдань радянських археологів на найближчий період.

Стародавні східні слов'яни, які жили на території сучасної України в останніх століттях I тисячоліття до н. е. і у першій половині I тисячоліття н. е., пов'язуються радянськими вченими переважно з пам'ятками так званої культури полів поховань (полів поховальних урн чи просто полів поховань), вперше досліджених В. В. Хвойком в Середньому Подніпров'ї на рубежі XIX і XX ст.

Свою назву ця група пам'яток дістала від вперше виявлених могильників, що не мали будь-яких зовнішніх ознак (насипів, надмогильних пам'ятників тощо). Будучи здебільшого дуже великими за розмірами і налічуючи інколи по кілька сотень поховань, вони займали досить значні площі, утворюючи справжні «поля поховань».

Поховання в цих могильниках бувають двох типів — трупоспалення та трупопокладення. У похованнях з трупоспаленням перегорілі кістки померлого складалися в спеціальну посудину-урну, яка потім закопувалась в землю або просто в невеликі ямки. Часто поруч з такою урною або ямкою з перегорілими кістками ставились інші посудини, що були, мабуть, заповнені ритуальною їжею, та клалися — також з ритуальною метою — різноманітні предмети: ножі, поясні пряжки, бронзові голки, шила, браслети, кістяні гребінці, підвіски, намисто та ін.

За роки радянської влади, крім могильників, виявлено і вивчено також багато одночасних їм поселень. Завдяки цьому стало можливим

вияснити не тільки поховальний обряд і деякі сторони духовної культури стародавніх східних слов'ян, а й характер їх господарства і побуту. Стало відомо, що стародавні східнослов'янські племена, як і їх попередники — лісостепові та поліські племена скіфського часу, були землеробсько-скотарським осілим населенням, яке жило в довгочасних поселеннях, нерідко розміщених на мисовидних виступах плато чи високих річкових берегах. Житла їх будувались з дерева і стіни обмазувалися глиною. Всередині таких наземних або частково заглиблених в землю жител були кам'яні вогнища або глинобитні печі. При розкопках поселень знаходять різноманітні знаряддя праці та предмети побуту. Важливе значення мають, зокрема, знахідки наральників та зернотерок, які свідчать про землеробський характер господарства жителів цих поселень.

Пам'ятки культури полів поховань, маючи ряд зовнішніх спільних ознак, в той же час відрізняються між собою в часі, яким вони датуються, а також за характером матеріальної культури, топографічним розташуванням і територіальним розміщенням.

На основі багаторічних досліджень радянські археологи встановили, що ці пам'ятки за названими вище ознаками чітко поділяються на дві великі групи, що дістали назву пам'яток культури полів поховань зарубинецько-корчуватівського (II ст. до н. е. — II ст. н. е.) і черняхівського (III — V ст. н. е.) типів, досить відмінних між собою.

ПАМ'ЯТКИ ЗАРУБИНЕЦЬКО-КОРЧУВАТІВСЬКОГО ТИПУ

Більш рання, зарубинецько-корчуватівська група пам'яток культури полів поховань, що становить цілком визначену і відмінну культурну групу, поширена переважно в поліських районах Української РСР та на півдні Білоруської РСР. Свою назву вона дістала від Зарубинецького та Корчуватського могильників, поховання в яких супроводяться типовим ліпним глиняним посудом з лощеною або шершавою поверхнею чорного, сірого та коричневого кольору. Обидва могильники знаходились на високому правому березі Дніпра.

Найповніше вивченою пам'яткою цього типу на Україні є Корчуватський могильник, який був розташований на південній околиці Києва. Загальна площа могильника («поховального поля»), розкопаного в 1940 і 1941 рр., досягала понад 7000 $м^2$ (частина могильника була зруйнована глиняним кар'єром ще до розкопок). На ній досліджено 103 поховання, з яких 80 являли собою трупоспалення в глиняних посудинах-урнах та неглибоких ямках в землі. Решта поховань становила трупопокладення, інколи лише часткові (поховані тільки черепи). Було виявлено кілька глиняних урн без перепалених кісток; вони були поставлені, мабуть, на честь померлих десь на стороні і служили, таким чином, кенотафами.

В могильнику переважали одиночні поховання, але були й парні та навіть окремі групові поховання.

Серед поховального інвентаря в могильнику знаходився ліпний глиняний посуд двох типів: лощений з чорною поверхнею та шершавий товстостінний червонуватого та сіруватого кольору. Кількісно переважав лощений посуд, інколи прикрашений по поверхні декоративними наліпними вушками та валиками. За формою це горщики, миски, глечики, чашки, кухлики невеликого розміру та ін.

Частина посудин має деякі спільні риси як з посудом пам'яток підгірцівського типу, так і з посудом лісостепових племен Правобережжя пізньоскіфського періоду. Носії обох цих груп пам'яток, мабуть, були без-

посередніми попередниками населення, яке залишило пам'ятки зарубинецько-корчуватівського типу.

Кількість посудин в окремих похованнях була різною: від однієї до трьох. Крім посуду, в похованнях найчастіше траплялися кістки домашніх тварин — вівці, свині, великої рогатої худоби та коней. Серед інших предметів, що супроводили поховання, слід відмітити бронзові та залізні фібули (застібки для одягу), бронзові персні, вискові спіральні кільця, круглі підвіски, залізні наконечники списа та стріл, па-

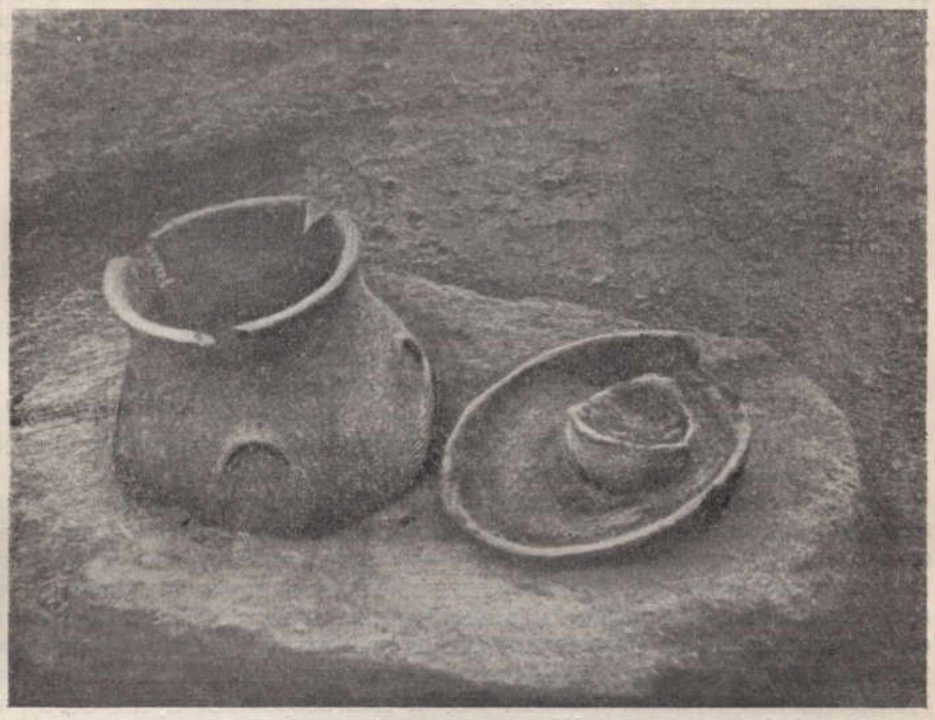

Корчуватський могильник. Поховання в глиняних урнах.

стові намистини, кусочки скла, уламок зернотерки, розтирач з граніту та ін. Більшість фібул і намистин мають сліди сильного вогню, які вказують на те, що ці речі знаходились на одязі і тілах померлих під час спалювання останніх.

Численність поховань в Корчуватському могильнику свідчить про осіле життя населення, яке залишило могильник [1].

Могильник зарубинецько-корчуватівського типу з трупоспаленнями в урнах досліджувався в 1955 р. на правому березі р. Горині в с. Могилянах, Острозького району, Ровенської області. Супроводжуючий поховання посуд (горщики, миски, черпаки з ручками) ліплений від руки, біконічної форми. Поверхня переважно лощена, чорного кольору. Цей могильник є найбільш західним з відомих досі пам'яток зарубинецько-корчуватівського типу [2].

За останні роки могильники цього типу виявлені також в центрі прип'ятського Полісся (біля сіл Велемичів, Іванчиців, Вороніна, Козар-

---

[1] І. Самойловський, Корчоватський могильник, Археологія, т. І, 1947.
[2] Дослідження М. Ю. Смішка.

гаті та ін.) — на території Ровенської області Української РСР та Брестської і Гомельської областей Білоруської РСР.

На відміну від Корчуватського могильника в могильниках Полісся рештки трупоспалень знаходяться переважно не в урнах, а в невеликих земляних ямках, спеціально викопаних для цієї мети. В цих похованнях трапляються ліпні глиняні посудини, бронзові та залізні фібули, шпильки, підвіски, ножі, пряжки та інші предмети, а також серпи і зернотерки [1].

У довоєнні роки на території України було відомо лише одне поселення культури полів поховань зарубинецько-корчуватівського типу. Це поселення на горі Кисілівці в Києві, розкопки якого провадились у 1940 р.[2]. За післявоєнні роки поселення цього типу виявлені

Глиняний посуд з Корчуватського могильника.

і в ряді інших районів України, зокрема в Середньому Подніпров'ї і прип'ятському Поліссі.

В Подніпров'ї такі поселення відомі тепер на правому березі Дніпра на південь від Києва — біля сіл Пирогова, Києво-Святошинського району, та Великих Дмитровичів, Обухівського району, Київської області[3], на Пилипенковій горі поблизу Канева[4] та в с. Сахнівці, Корсунь-Шевченківського району[5], Черкаської області. На поселенні на Пилипенковій горі розкопками у 1948 р. виявлено залишки п'яти наземних жител з глинобитними печами та відкритими вогнищами з невеликих каменів. Від їх стін збереглися куски обгорілої глини з відбитками лози. Житла були розташовані в два ряди вздовж вулиці. Серед знахідок переважають уламки грубих товстостінних ліпних посудин, переважно горщиків значного розміру[6].

Поселення цього типу з частково заглибленими в землю житлами за останні роки виявлені в прип'ятському Поліссі біля тих же сіл Велемичів, Іванчиців, Вороніна та ін., де знаходяться відповідні їм зазначені вище могильники[7]. Подібні пам'ятки відомі тепер також в ряді районів Білорусії і навіть далі на північ, аж до Пскова. Усе це свідчить, що ранньослов'янські племена, яким належать пам'ятки зарубинецько-корчуватівського типу, вже на рубежі нової ери заселювали широкі простори Східної Європи і є на ній автохтонним (корінним) населенням.

---

[1] Ю. В. Кухаренко, Некоторые итоги археологического изучения Припятского Полесья, КСИА, вып. 7, 1957.

[2] Розкопки в Києві на горі Кисілівці в 1940 р., Археологія, т. I, 1947.

[3] Дослідження Є. В. Махно в 1950 р., див. Розкопки пам'ятки культури полів поховань в селах Пирогові та Великі Дмитровичі, АП, т. V, 1955, стор. 190.

[4] В. А. Богусевич, Канівська археологічна експедиція, АП, т. III, 1952.

[5] Дослідження В. Й. Довженка та Н. В. Лінки в 1949 р.

[6] В. А. Богусевич, Древнейшее славянское поселение на Пилипенковой горе, Труди Канівського біогеографічного заповідника КДУ, № 8, К., 1950.

[7] Ю. В. Кухаренко, Некоторые итоги археологического изучения Припятского Полесья, КСИА, вып. 7, 1957.

Немає сумніву в тому, що дальшими дослідженнями радянських археологів пам'ятки цього типу будуть виявлені і в інших районах Східної Європи. Цікаво зазначити при цьому, що подекуди пам'ятки зарубинецько-корчуватівського типу поширені на тих самих територіях, де відомо пам'ятки милоградського та підгірцівського типів. Можливо, що племена, які залишили в цих районах названі пам'ятки, можуть розглядатися як безпосередні попередники племен — носіїв зарубинецько-корчуватівської культури, з якими вони були, мабуть, генетично споріднені, тобто є безпосередніми предками східних слов'ян. В інших же районах поширення цієї культури, зокрема в лісостеповій зоні України, безпосередніми предками східних слов'ян були осілі землеробсько-скотарські племена скіфського часу.

ПАМ'ЯТКИ ЧЕРНЯХІВСЬКОГО ТИПУ

Не менш значний інтерес для вивчення історії східних слов'ян становлять пам'ятки культури полів поховань пізнішого часу (III—V ст. н. е.) — так звані пам'ятки черняхівського типу (від могильника в с. Черняхові, Катарлицького району, Київської області).

Могильники і поселення черняхівського типу розташовані на невисоких схилах річкових берегів та на їх терасах недалеко від води. Для більшості з них характерне переважання сироглиняного посуду (горщики, вази, високі глечики, широкі миски та ін.), виготовленого на гончарському крузі. Досить поширеними є також знахідки на них фібул.

Серед радянських вчених ще немає єдиної думки про етнічну належність пам'яток черняхівського типу. Одні з них вважають, що ці пам'ятки належать виключно східнослов'янським племенам. Інші, навпаки, виступають проти такого беззаперечного визнання тільки східнослов'янської їх належності, вважаючи, що ця культура, зокрема типові для неї керамічні та металеві вироби, були поширені і серед багатьох інших племен того часу як на заході, так і на півдні. Деякі з радянських учених, зокрема, вважають, що спільність пам'яток культури полів поховань черняхівського типу на всій великій території її поширення пояснюється єдиним «римським впливом», що йшов з пізньоримської провінції Дакії на нижньому Дунаї. Таке твердження має серйозні підстави, якщо врахувати, що пам'ятки черняхівського типу, за характером насамперед глиняного посуду, в переважній більшості безпосередньо не зв'язані з безперечно слов'янськими зарубинецько-корчуватівськими пам'ятками, а в ряді районів поширення останніх і зовсім відсутні. Проте остаточне розв'язання питання про етнічну належність пам'яток черняхівського типу є справою майбутнього і повинне йти, мабуть, в напрямі визнання того факту, що подібні пам'ятки могли належати одночасно як частині східнослов'янських племен Подніпров'я, так і ряду неслов'янських племен Східної та Центральної Європи, що зазнали впливу пізньої провінціальноримської культури.

Крім того, слід зазначити, що в ряді районів Східної Європи існували також слов'янські племена, які не зазнали такого впливу і зберегли в своїй матеріальній культурі багато елементів культури зарубинецько-корчуватівського типу, з якою вони були генетично зв'язані. Прикладом пам'яток, що належали таким племенам, можуть бути кургани і поселення типу Корчака на Волині (від с. Корчака, Житомирського району) [1] та Харівки на Сеймі (від с. Харівки, Путивльського району,

[1] Ю. В. Кухаренко, Славянские древности V—IX вв. на территории Припятского Полесья, КСИИМК, вып. 57, 1955; його ж, О памятниках раннеславянского времени на Полесье УССР, КСИА, вып. 4, 1955.

Сумської області) [1], які відносяться частково до того самого часу, що й пам'ятки черняхівського типу.

У довоєнні роки культура полів поховань черняхівського типу була відома лише за розкопками поховальних пам'яток — групових могильників («полів поховань»).

Однією з таких пам'яток, дослідження якої почалося у 1924 р. і продовжено було потім у 1948 р., є могильник біля с. Кантемирівки, Чутівського району, Полтавської області. Поховання (трупоспалення і трупопокладення) супроводилися значною кількістю сіроглиняних кружальних посудин, переважно широких невисоких мисок та широкогорлих ваз, які служили урнами в похованнях з трупоспаленням. Значно менше було ліпних посудин. Переважають цілі посудини, що ставились в могильні ями, мабуть, з ритуальною їжею для померлих, від якої лишилися виявлені при розкопках кістки домашніх тварин.

З речових знахідок слід відмітити скляний посуд пізньоримського типу, металеві пряжки, вудила від кінської вуздечки, кістяні гребені, золоті бляшки, що колись прикрашали одяг, намисто з каменів та інші дрібні предмети.

Наявність скляного посуду, безперечно причорноморського за походженням, свідчить про зв'язки населення, яке залишило могильник, з цими віддаленими районами. Перевага ж серед посуду широких і низьких мисок є підтвердженням осілості людей, яким вони належали, оскільки за своїми формами вони були б мало придатними в умовах кочового життя.

Поруч з могильником в Кантемирівці знаходиться і одночасне йому поселення, на якому при розкопках виявлено сліди наземних жител у вигляді скупчень глиняної обмазки від стін з відбитками лози. На площі таких жител знаходили різні побутові речі. Особливо багато було уламків кружальних та ліпних посудин. Посуд з поселення аналогічний посуду в могильнику; це дає підставу вважати, що могильник був залишений людьми, які жили саме на цьому поселенні [2].

У 1926, 1928 і 1929 рр. досить значні розкопки були здійснені на Маслівському могильнику, розташованому на правому березі р. Гнилого Товмача (басейн Південного Бугу) біля с. Маслового, Златопільського району, Черкаської області. Розкопками досліджено 91 поховання (трупоспалення в урнах і трупопокладення), які супроводилися глиняним посудом та різноманітним поховальним інвентарем.

Серед глиняного посуду були як товстостінні ліпні посудини без орнаменту (горщики, миски сірого або темного кольору), так і виготовлені на гончарському крузі тонкостінні чорнолощені посудини (глечики, миски, вази, кухлики), інколи орнаментовані заглибленими лініями і штампами та прогладжуванням по лощеній поверхні. Траплялися також уламки привізного скляного посуду та намиста. З інших предметів, знайдених у могильнику, слід відмітити бронзові фібули, пряжки, ніж, гачки, глиняні пряслиця, залізні ножі, кістяні гребінці, бронзові підвіски, янтарне і кам'яне намисто. За характером інвентаря, насамперед глиняного посуду, а також поховального обряду Маслівський могильник аналогічний відомому Черняхівському могильнику і датується також III—V ст. н. е. [3].

---

[1] Д. Т. Березовець, Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949—1950 р., АП. т. V, 1955.

[2] М. Я. Рудинський, Кантемирівські могили римської доби, Записки ВУАК, т. I, К., 1931; Є. В. Махно, Кантемирівське поселення та могильник культури полів поховань, АП, т. III, 1952.

[3] П. І. Смолічев, Археологічні досліди в околицях містечка Златополя, на Черкащині року 1926, Коротке звідомлення ВУАК за 1926 р., К., 1927; Новіші розкопки пам'яток доби римських впливів на території України, Хроніка археології та мистецтва, ч. 2, К., 1930.

Дослідження могильників інтенсивно продовжувалось і в післявоєнні роки, завдяки чому вони відомі тепер в різних районах України — на Полтавщині, Київщині, Кіровоградщині, в дніпровському Надпоріжжі, на нижньому Дніпрі, в Прикарпатті і Закарпатті. Зупинимось на деяких з них.

В околицях м. Переяслава-Хмельницького, районного центра Київської області, могильник цього типу досліджувався в 1952 і 1954 рр. На розкопаній території (площею 1307 $м^2$) виявлено 42 поховання черняхівського типу (21 трупоспалення, 19 трупопокладень і 2 кенотафи). Всі поховання з трупоспаленням знаходилися не в урнах, а в невеликих

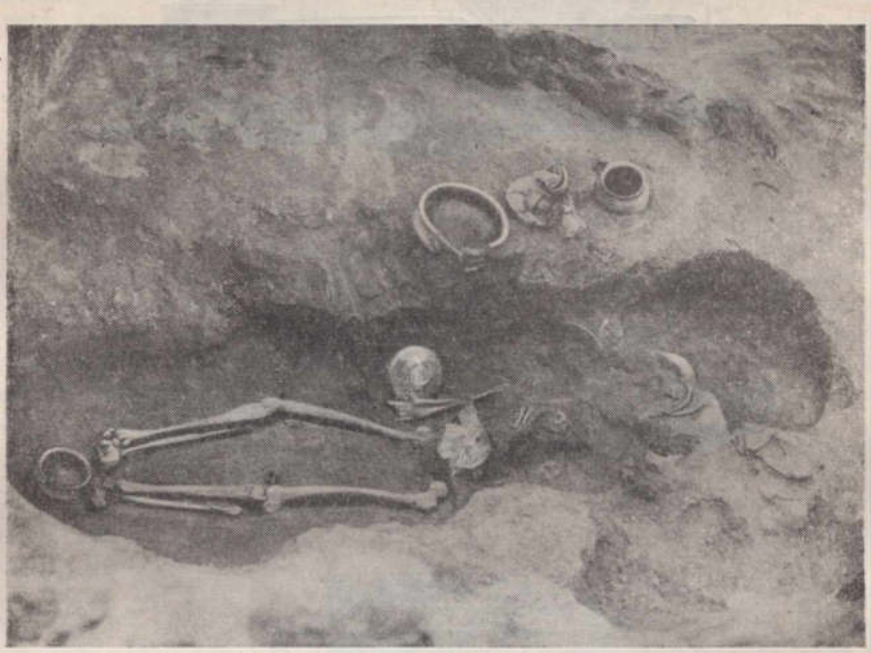

Поховання в Переяслав-Хмельницькому могильнику.

ямках. Спалення трупів відбувалося, мабуть, за межами могильника, оскільки на його території ніяких слідів вогнищ не виявлено. За характером влаштування могильних ям та складом супровідного інвентаря поховання можна поділити на дві групи — багатші і бідніші. Багаті поховання здійснені в глибоких (до 3 *м*) могильних ямах, в центрі яких вузька заглиблена частина була призначена для тіла померлого, а дві приступки з боків — для поховального інвентаря (посуду та ін.). У бідних похованнях тіла померлих і інвентар знаходилися в ямах разом. Основну групу поховального інвентаря становив кружальний посуд різних форм (горщики, миски, вази, глечики, чаші). В окремих похованнях було від двох до восьми посудин. Крім глиняного посуду, траплялися скляні посудини, кістяні гребені, намисто із скла та сердоліка, бронзові пряжки та ін.

Дуже цікаве одне з багатих поховань у глибокій (близько 3,5 *м*) ямі з двома приступками для інвентаря. Серед останнього були велика тривуха ваза з лощеною поверхнею, вкритою сітчасто-ромбовим орнаментом, скляна чаша, кістяний гребінь з шести пластинок, дві миски, заповнені до половини кістками вівці та курей (рештки ритуальної їжі), глиняний кубок, бронзова фібула, залізні шпори, наконечник стріли, ніж, янтарні буси, рештки золотої парчі, а також скляні шашки. Шашок

всього 22, з них 11 білих і 11 чорних; вони мають вигляд опуклих з верхнього боку скляних кружків діаметром близько 1 *см*. Шашки знаходились в дерев'яній шкатулці, від якої збереглися лише сліди дерева та бронзові скобки і дужка від кришки.

Могильник датується II—IV ст. н. е.[1].

Великі за розмірами могильники розкопані в 1952—1954 рр. на нижньому Дніпрі в зв'язку з археологічними дослідженнями в зоні будівництва Каховської ГЕС.

Поховальний інвентар з Переяслав-Хмельницького могильника.

Один з них знаходився на правому березі Дніпра біля с. Гаврилівки, Ново-Воронцовського району, Херсонської області. У могильнику розкопано кілька десятків поховань (трупоспалень і трупопокладень). Як і більшість пам'яток черняхівського типу, він розташований на схилі першої надзаплавної тераси, недалеко від води. Перепалені кістки померлих знаходилися в урнах (сироглиняних кружальних посудинах), характерних для черняхівської культури, або в невеликих ямках. Разом з перепаленими кістками в похованнях траплялися різні обгорілі речі (фібули, намисто та інші прикраси), що були з померлими під час їх спалення. В усіх похованнях особливо багато сироглиняного кружального посуду (горщи-

[1] В. К. Гончаров, Могильник культуры полей погребений у г. Переяслава-Хмельницкого, КСИА, вып. 4, 1955; В. К. Гончаров, Є. В. Махно, Могильник черняхівського типу біля Переяслава-Хмельницького, Археологія, т. XI, 1957.

ки, вази, миски та високогорлі глечики, прикрашені на поверхні сітчасто-ромбовим орнаментом). З інших речей, знайдених у похованнях, можна відмітити залізні ножі і кресала, бронзові пряжки, кістяні гребені та різні прикраси.

Подібно до Переяслав-Хмельницького могильника, в могильнику в с. Гаврилівці також чітко простежується майнова нерівність між похованими. В окремих похованнях було багато кружального посуду, металевих речей і навіть привізних римських скляних посудин, тоді як в інших було дуже мало речей, а подекуди тільки окремі ліпні посудини. Наявність у похованнях привізних речей з римських провінцій вказує на торговельні зв'язки з ними населення Нижнього Подніпров'я в III — IV ст. н. е. Окремі поховання відносяться і до пізнішого часу — до V і навіть початку VI ст. н. е.

Близький до Гаврилівського за характером поховань та складом супроводжуючих їх речових знахідок також могильник на лівому березі нижнього Дніпра в с-щі Кам'янці-Дніпровській, районному центрі Запорізької області [1].

Могильник в м. Лохвиці, районному центрі Полтавської області, досліджувався в 1955 р. При розкопках виявлено 20 поховань (8 трупоспалень і 12 трупопокладень), в яких знаходилося багато сироглиняних кружальних посудин, що служили урнами для поховань або супроводили їх в ритуальних цілях. З речових знахідок при похованнях слід відмітити залізні ніж та кинджал, бронзові ніж та пряжку, підвіски з бронзи та морської черепашки, кістяні гребені, сердолікове намисто та інші прикраси [2].

Великий за розмірами могильник черняхівського типу розкопувався в 1929 р. Дніпрогесівською експедицією в дніпровському Надпоріжжі біля с. Привільного, Верхньохортицького району, Запорізької області. Він був розташований на схилі правого берега Дніпра поблизу одночасного йому поселення. Розкопано 28 поховань: як трупоспалень (значно більше), так і трупопокладень. За характером знахідок (кружальний сироглиняний та ліпний з шершавою поверхнею посуд різних форм, залізні ножі, бронзові та залізні фібули і пряжки, намисто та інші прикраси) трупоспалення і трупопокладення відносяться до одного часу і належали, мабуть, одній і тій же групі людей, етнічний склад якої, можливо, був неоднорідним.

Спалення покійників відбувалося десь поза могильником, про що свідчать відсутність слідів вогнищ на його площі і порівняно невелика кількість кісток та вугілля в окремих похованнях. Поховання з трупоспаленням виконані в глиняних урнах або в неглибоких ямках і завжди накриті зверху глиняними посудинами.

Житла, розкопані на розташованому поруч поселенні, своїми нижніми частинами були заглиблені в землю і мали два приміщення, з'єднані між собою переходами. По кутках та в центрі цих приміщень, загальною площею приблизно 20—25 $м^2$, виявлено ямки від дерев'яних стовпів, частина яких становила основу наземної частини стін житла, а інші підтримували покрівлю. Підлога в житлах була вимазана глиною. В кожному житлі знаходилися глинобитні печі. Житла загинули від пожежі, в їх розвалах при розкопках було виявлено багато обгорілого дерева, а також уламків глиняних посудин, переважно ліпних з шершавою поверхнею коричневого та чорного кольору. Кружальний

---

[1] Э. А. Сымонович, Памятники черняховской культуры степного Приднепровья, СА, XXIV, 1955; його ж, Памятники черняховской культуры на нижнем Днепре, КСИА, вып. 4, 1955.

[2] Д. Т. Березовец, Лохвицкий могильник, КСИА, вып. 7, 1957.

посуд сіролощений, рідше коричневий та чорний, прикрашений сітчасторомбовим орнаментом [1].

Цікаві поховання черняхівського типу досліджувалися у 1949 р. також в могильнику біля с. Данилової Балки, Улянівського району, Кіровоградської області. Усі вони являють собою трупопокладення в глибоких могильних ямах. Біля одного з поховань знаходилось вісім глиняних посудин, виготовлених на гончарському крузі (горщики, миски, глечики та кубок). Як показали хімічні аналізи, в цих посудинах (зокрема в мисках) збереглися рештки ритуальної їжі з борошна. Біля поховання були також уламки кісток тварин, що є рештками м'ясної їжі, також покладеної туди з ритуальною метою.

В іншому похованні в могильній ямі було виявлено прикраси у вигляді намиста та римська монета середини IV ст. н. е., перетворена в підвіску (медальйон), на основі яких поховання датується V ст. [2].

Два могильники культури полів поховань черняхівського типу з невеликими курганними насипами досліджувалися в 1948 р. також біля с. Ізи, Хустівського району, Закарпатської області. Вони являли собою безсистемно розкидані на полі невеликі кургани, діаметром 5—11 *м* і висотою 0,1—0,5 *м* над рівнем поверхні поля.

Під курганними насипами виявлені трупоспалення в глиняних урнах і просто в ямках, а також залишки вогнищ, на яких здійснювалася кремація тіл померлих. Подекуди під одним насипом було поховано кілька урн. За урни правили ліпні і кружальні посудини (горщики, миски та банки). Траплялися також маленькі посудинки та покришки. З інших знахідок заслуговують на увагу залізні фібули, ніж, ключ від замка і кістяна підвіска. Всього на обох могильниках розкопано 14 курганів. Могильники трохи різні за віком; в ранішому з них (I—III ст. н. е.) були ще переважно ліпні посудини, тоді як у пізнішому (III ст. н. е.) переважав уже кружальний посуд [3].

Вивчення виключно поховальних пам'яток (до революції поселення зовсім не досліджувались) довгий час не давало можливості всебічно висвітлити характер черняхівської культури. Тому в роки радянської влади археологи звернули особливу увагу на вивчення поселень цієї культури. Завдяки систематичним дослідженням, що провадились переважно за післявоєнний час, в різних районах України виявлено багато поселень культури полів поховань черняхівського типу. Тепер на території республіки відомо вже понад 600 таких поселень. Частина з них досліджена шляхом археологічних розкопок.

Так, залишки кількох наземних жител розкопані в 1946 р. на поселенні в с. Жуківцях, Обухівського району, Київської області. Стіни жител будувалися з дерева, обпліталися лозою і обмазувалися глиною. На кусках глиняної обмазки, виявлених при розкопках на місці таких жител, чітко помітно відбитки лози. У житлах відкриті вогнища або невеликі глинобитні печі. Серед речових знахідок переважав глиняний кружальний посуд, типовий для пам'яток черняхівського типу. Було знайдено також залізні ножі, серп, уламки жорен, залізний наконечник списа, кістяний гребінь, глиняні пряслиця і грузила, точильні камені, прикраси та багато кісток тварин. Ліпних посудин серед знахідок небагато. За характером наземних жител і речових знахідок до поселення в Жу-

---

[1] Ю. В. Кухаренко, Поселение и могильник полей погребений в селе Привольном, СА, XXII, 1955.

[2] Э. А. Сымонович, Погребения V—VI вв. нашей эры в с. Данилова Балка, КСИИМК, вып. XLVIII, 1952.

[3] М. Ю. Смішко, Два курганні могильники в околицях с. Ізи, Закарпатської області, АП, т. III, 1952.

ківцях близькі також поселення біля сіл Ягнятина, Ружинського району, та Пражева, Житомирського району, Житомирської області.

Поселення в Ягнятині розташоване на невисокій надзаплавній терасі безіменної притоки р. Роставиці. На ньому виявлено залишки багатьох наземних жител у вигляді скупчень кусків глиняної обмазки та кам'яних вимосток на місці вогнищ. Речові знахідки, здобуті при розкопках на поселенні, представлені уламками глиняного посуду, кістками домашніх тварин і виробами із заліза.

Серед глиняного посуду переважав кружальний посуд з лощеною та шершавою поверхнею (горщики, миски і глечики). З металевих предметів слід відмітити залізний наральник, ножі та гребінець, а також римську монету II ст. н. е.[1].

У зв'язку з археологічними дослідженнями в зоні майбутнього водоймища Кременчуцької ГЕС у 1956 та 1957 рр. на середньому Дніпрі провадилося також вивчення і пам'яток культури полів поховань черняхівського типу, зокрема поселень біля сіл Леськів і Ломоватого, Черкаського району.

Поселення біля с. Леськів розташоване на першій надзаплавній терасі правого берега Дніпра. На ньому виявлено залишки кількох жител і господарських будівель напівземлянкового типу та ряду господарських ям-комор.

Будівлі мали дерев'яні стіни, обмазані глиною. На місцях будівель, що загинули в свій час від пожежі, виявлено значні скупчення обгорілої глиняної обмазки, на якій добре помітно відбитки дерев'яних конструкцій стін.

Жилі і господарські будівлі були поєднані у двори, що належали, мабуть, окремим сім'ям. Один з таких дворів мав жилий будинок площею 9,5 × 5,5 *м*, дві великі і чотири невеликі господарські будівлі та дві ями-комори. Жилий будинок був поділений всередині на окремі приміщення. Глинобитна піч знаходилась в його центральній частині.

Речові знахідки на поселенні представлені переважно уламками глиняного посуду, типового для пам'яток черняхівського типу. Серед посуду є ліпні і кружальні посудини. Ліпний посуд має форму горщиків та банковидних посудин без орнаменту. Кружальний посуд сіроглиняний, переважно лощений (миски, горщики). Є великі за розмірами піфосоподібні посудини, призначені для зберігання продуктів, привізні амфори та червоноглиняні посудини. Крім уламків посуду, зібрано ряд залізних виробів — ножі, уламки серпів, ключі, наконечники стріл, уламки свердла, а також бронзові фібули, уламки скляних посудин, кістяні проколки, глиняні пряслиця, точильні бруски і т. п.

Поселення датується III—IV ст. н. е.[2].

На поселенні в с. Ломоватому серед глиняного посуду переважають уламки ліпних посудин з лощеними поверхнями, які свідчать про досить ранній час цієї пам'ятки. Траплялися також посудини, вкриті червоним лаком, привезені з античних міст Північного Причорномор'я[3].

На поселенні біля с. Єрківців, Переяслав-Хмельницького району,

---

[1] Є. В. Махно, Поселення культури «полів поховань» на північно-західному Правобережжі, АП, т. I, 1949; її ж, Ягнятинська археологічна експедиція, АП, т. III, 1952.

[2] А. Т. Брайчевская, М. Ю. Брайчевский, Раскопки в с. Лески на Днепре, КСИА, вып. 8 (друкується).

[3] Э. А. Сымонович, Раскопки раннечерняховского поселения у с. Ломоватое, возле Черкасс, КСИА, вып. 8 (друкується).

Київської області, в 1948 р. досліджено залишки напівземлянкового житла з глинобитною піччю та численними знахідками кружального сіроглиняного посуду, а також виявлено залишки залізних шлаків і кричного заліза, мабуть, місцевого виробництва [1].

Крім згаданого вище поселення в с. Привільному поблизу Запоріжжя, в дніпровському Надпоріжжі відомо також кілька інших поселень культури полів поховань черняхівського типу. Одним з них є поселення біля с. Микольського, Солонянського району, Дніпропетровської області. Археологічними розкопками, що провадилися на ньому в 1940, 1941 та 1950 рр., тут досліджено залишки кількох напівземлянкових жител та кілька господарських ям, заглибини яких були заповнені уламками глиняного посуду, кістками домашніх тварин, кусками глиняної обмазки від стін і вогнищ (печей). Серед глиняного посуду переважають уламки кружальних посудин (горщики, миски і глечики) з лощеною і шершавою поверхнею, інколи прикрашеною орнаментом із заглиблених ліній та різноманітних штампів. Крім місцевого посуду, траплялися також уламки амфор, скляних, червоноглиняних і червонолакових посудин, що походять з античних міст Північного Причорномор'я. Серед кісткових решток зібрано кістки бика, вівці, свині, коня та риб. З інших речей, знайдених при розкопках, слід відмітити точильні бруски з пісковику, розтирач від зернотерки і окремі вироби з кості. Поселення датується II—III ст. н. е. [2].

Досить повно дослідженою пам'яткою культури полів поховань черняхівського типу на Україні є поселення в с. Луці-Врубліве-цькій на середньому Дністрі, розкопки якого провадяться вже протягом кількох післявоєнних років. Культурний шар поселення залягає над шаром трипільського часу, відділяючись від нього товстим стерильним прошарком суглинку. В культурному шарі поселення досліджено залишки чотирикутних в плані напівземлянкових жител з глинобитними печами та залишки кількох печей і вогнищ, викладених з каменю, на місцях наземних жител. Було виявлено також печі, викладені з кам'яних плит, поза межами жител.

Речові знахідки представлені численними уламками кружального сіроглиняного, переважно лощеного посуду (горщики, глечики, миски), орнаментованого заглибленими хвилястими лініями та лінійно-сітчастим прогладжуванням по лощеній поверхні. Траплялися також ліпні товстостінні посудини. З інших знахідок на поселенні багато кісток домашніх тварин. Менш численні знахідки залізних фібул, ножів та інших виробів з металу. Поселення датується II—IV ст. н. е. В окремих пунктах на території поселення виявлено залишки напівземлянкових жител епохи Київської Русі [3].

Значна група поселень культури полів поховань черняхівського типу за післявоєнний період досліджена також на території західних областей України.

Одне з них досліджувалось у 1946 р. в с. Неслухові, Новомилятинського району, Львівської області. Розкопками на ньому виявлено залишки ряду жилих, господарських і побутових комплексів — наземних

---

[1] В. М. Даниленко, А. Д. Столяр, Переяславська маршрутна експедиція, АП, т. III, 1955.

[2] А. Т. Брайчевська, Поселення черняхівського типу в. с. Микольське на Дніпрі, АП, т. V, 1955.

[3] М. О. Тиханова, Розкопки верхніх горизонтів поселення в с. Лука-Врублевецька, АП, т. I, 1949; її ж, Поселение культуры полей погребений в Луке-Врублевецкой, Хмельницкой области, КСИА, вып. 4, 1955; Е. О. Симонович, Про культуру полів поховань на Поділлі, Археологія, т. V, 1951; його ж, О датировке поселений первых веков нашей эры в Луке-Врублевецкой, КСИИМК, вып. 57, 1955.

жител, господарських ям, печей і відкритих вогнищ, викладених з каменю. На місці наземних жител збереглися значні скупчення глиняної обмазки (обгорілої від пожежі), на якій помітно досить чіткі відбитки дерева, що становило основу будівлі і обмазувалося глиною. Ці знахідки дають можливість встановити характер домобудування на поселенні.

Серед речових знахідок переважають уламки глиняного кружального (є й ліпного) посуду різних форм (горщики, миски, глечики), інколи прикрашеного хвилястими і прямими заглибленими лініями. Знайдено також глиняні пряслиця і вироби із заліза (ножі). Поселення датується III—V ст. н. е.[1].

Поселення культури полів поховань черняхівського типу в західних областях України за роки радянської влади досліджувалися також в сс. Вікнинах Великих на Тернопільщині[2], Залісцях на Дрогобиччині, Волиці і Костянці на Ровенщині[3], в багатьох пунктах по Дністру в межах Чернівецької області[4] та в ряді інших районів.

Цікаве поселення II—IV ст. н. е. розкопувалось у 1954 і 1955 рр. в с. Черепині, Вінниківського району, Львівської області. На поселенні відкрито залишки трьох наземних та 10 напівземлянкових жител, двох господарських будівель та ряду господарських ям. Підлога наземних жител була вимазана глиною, товщина шару якої досягала 20—30 *см*, що свідчить про тривале існування жител. У заглиблених в землю житлах підлога була добре утрамбована. Виявлено ями від стовпів, що підтримували покрівлю. Всередині жител знаходилися глинобитні печі. Особливо цікава велика глинобитна піч, що знаходилася поза межами жител. Добре зберігся її черінь з кількох шарів дуже обпаленої глини. Ця піч, мабуть, мала виробниче призначення; можливо, служила для випалювання глиняного посуду.

На поселенні зібрано уламки глиняного посуду — як кружального (сіроглиняні лощені горщики і біконічні миски), так і ліпного (товстостінні горщики, черпаки та миски з шершавою поверхнею). Трапляються також уламки з привізних амфор і червонолакових посудин. Одна з великих ліпних посудин (висота 42 *см*, діаметр горла 30 *см*) була вкопана в підлогу житла поруч з піччю і мала господарське призначення. З речових знахідок слід відмітити також два камені від жорен, зернотерки, залізні ножі і струг, бронзові фібули, кістяні гребені, долото та глиняні пряслиця[5].

Особливе місце серед пам'яток культури полів поховань черняхівського типу на Україні займає поселення в с. Іванківцях, Новоушицького району, Хмельницької області, поруч з яким знаходились три кам'яні ідоли, що, мабуть, зображували якихось язичеських богів східних слов'ян, аналогічні знаменитому Збруцькому ідолу, відомому під назвою «Святовита»[6]. Розкопками навколо ідолів здобуто багато уламків сіролощених посудин черняхівського типу, а також виявлено залишки ям і невеликих глинобитних площадок, що мали, очевидно, якесь культове призначення.

---

[1] М. Ю. Смішко, Звіт про дослідження селища періоду «полів поховань» в Неслухові в 1946 р., АП, т. I, 1949.

[2] М. Ю. Смішко, Селище доби полів поховань у Вікнинах Великих, Археологія, т. I, 1947.

[3] М. Ю. Смішко, Дослідження культури полів поховань в західних областях УРСР у 1947 р., АП, т. III, 1952; його ж, Раннеславянская культура Поднестровья в свете новых археологических данных, КСИИМК, вып. XLIV, 1954.

[4] В. Д. Баран, Ранньослов'янські пам'ятки правобережжя середнього Дністра, АП, т. V, 1955.

[5] В. Д. Баран, Поселение первых веков нашей эры в с. Черепин, КСИА, вып. 7, 1957.

[6] Ф. Д. Гуревич, Збручский идол, МИА, № 6, 1941.

На самому поселенні виявлено залишки кількох наземних жител, багато уламків глиняного кружального посуду, а також залишки залізодобувного виробництва у вигляді великої кількості залізних шлаків[1].

Крім названих вище, пам'ятки культури полів поховань черняхівського типу досліджувалися шляхом розкопок та розвідок і в ряді інших районів України, наприклад, в сс. Коровинцях на Сумщині[2], Грушівці на Південному Бузі[3], Грушівці і Куті на нижньому Дніпрі (поселення)[4], в с. Вила-Ярузькі на Дністрі (поселення і безкурганний могильник)[5] і т. д.

На основі вивчення багатьох поселень і могильників черняхівського типу з певною підставою можна твердити, що племена, яким належали ці пам'ятки, в II—V ст. н. е. досягли високого рівня економічного і культурного розвитку. У цих племен було високо розвинуте землеробство із застосуванням залізного плуга для обробітку грунту, а ремесло вже відокремилося від землеробства і становило окрему галузь виробництва. Це привело до значного розвитку торгівлі як внутрішньої, так і зовнішньої, про яку досить переконливо свідчать, зокрема, численні знахідки римських монет на всій території, де поширені пам'ятки черняхівського типу. Ці монети потрапили сюди в результаті торговельного обміну між місцевим населенням і римською провінцією Дакією та античними містами Північного Причорномор'я[6].

Можливо, як вважають деякі радянські археологи, цим місцевим населенням були слов'янські племена антів, про які згадують візантійські писемні джерела. Об'єднання антів, так званий антський союз, був значною політичною і військовою силою і відігравав важливу роль в історичних подіях того часу.

Питання про походження і етнічну належність культури полів поховань черняхівського типу ще не розв'язане повністю, а причини її зникнення лишаються до цього часу майже зовсім не відомими. Це питання ускладнюється ще й тим важливим фактором, що безперечно східнослов'янська культура VII—VIII ст. н. е., представлена пам'ятками, розташованими на території поширення пам'яток черняхівського типу в лісостеповій зоні Української РСР, особливо в Середньому Подніпров'ї, не має майже нічого спільного з культурою черняхівського типу. Сама культура черняхівського типу в V ст. н. е. зникає. Її раптове зникнення, очевидно, може бути пояснене якимись бурхливими воєнними подіями, на які була такою багатою історія півдня Східної Європи в середині I тисячоліття н. е. Можна думати, що під час руху багатьох азіатських кочівників (гунни, авари та ін.) із сходу на захід, відомого під назвою «великого переселення народів», частина східнослов'янського населення, саме носіїв пам'яток черняхівської культури, була значною мірою фізично знищена або разом з цими кочівниками пішла на захід, в Цен-

---

[1] В. И. Довженок, Древнеславянские языческие идолы из с. Иванковцы в Поднестровье, КСИИМК, вып. XLVIII, 1952; М. Ю. Брайчевский, Древнеславянское святилище в с. Иванковцы на Днестре, КСИИМК, вып. 52, 1953.

[2] Є. В. Махно, Розкопки на поселеннях першої половини I тисячоліття н. е. у верхній течії Сули, АП, т. V, 1955.

[3] Т. Сіскова. Попередній звіт про розкопки в с. Грушівка, Первомайського району, АП, т. I, 1949.

[4] Э. А. Сымонович, Памятники черняховской культуры степного Приднепровья, СА, XXIV, 1955; его ж, Раннеславянские поселения у сс. Грушевка и Кут, Апостоловского р-на, Днепропетровской области, КСИА, вып. 2, 1953.

[5] Д. М. Щербаківський, Знахідки біля Могилева-Подільського, Коротке звідомлення ВУАК за 1926 р., К., 1927; М. И. Артамонов, Некоторые итоги пятилетних исследований Юго-Подольской археологической экспедиции, КСИА, вып. 4, 1955.

[6] М. Ю. Брайчевський, Знахідки римських монет на території УРСР, Археологія, т. III, 1950.

тральну та Південну Європу, взявши разом з ними та готськими племенами участь в «поході варварів» на рабовласницьку Римську імперію. Цим рухом племен було ліквідоване і саме джерело «римських впливів» — пізньоримські провінції на нижньому Дунаї.

СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКІ ПАМ'ЯТКИ VII—VIII ст.

Спустошена кочівниками південна частина лісостепової зони Середнього Подніпров'я пізніше, в VI—VII ст., починає поступово заселятися східнослов'янськими племенами, які просувалися сюди з більш північних районів, де, як уже зазначалося, пам'ятки типу Корчака та Харівки безпосередньо змінюють більш ранні генетично з ними зв'язані пам'ятки зарубинецько-корчуватівського типу. Ці східнослов'янські племена принесли в лісостепову зону слов'янську культуру, відому за пам'ятками VII—VIII ст., і стали тією історичною основою, на базі якої виросла древньоруська держава — Київська Русь.

Пам'ятки того часу — неукріплені поселення з наземними і напівземлянковими житлами, з глинобитними печами і кам'яними вогнищами, з великою кількістю товстостінного, переважно ліпного посуду і залізних знарядь праці та могильники з трупоспаленням в урнах — досить поширені на території України. Вперше поселення з характерним для цих пам'яток комплексом керамічних матеріалів було виявлено ще в 1925 р. в районі Канева, але лишилося не зрозумілим. Слов'янська належність зазначених пам'яток була визначена лише в післявоєнні роки [1].

Вивчення пам'яток цього типу почалось тільки в післявоєнні роки, коли в результаті широких експедиційних досліджень було відкрито відповідні поселення і могильники в багатьох районах республіки, від Сумщини на північному сході до Закарпаття на південному заході, включаючи й територію поширення пам'яток культури полів поховань як зарубинецько-корчуватівського, так і черняхівського типів.

Першою з таких пам'яток є досліджуване у 1946 і 1947 рр. поселення Лука-Райковецька біля с. Райків, Бердичівського району, Житомирської області. На поселенні розкопано вісім напівземлянкових жител чотирикутної в плані форми (площею в середньому 2,5×2,5 *м*) з добре утрамбованою земляною підлогою та печами в правому кутку, напроти входу. Печі чотирикутної в плані форми складені з вертикально поставлених обтесаних гранітних каменів, часто від розбитих або незакінчених виготовленням зернотерок. Черені печей знаходились на рівні підлоги і мали характер добре випаленої глиняної обмазки товщиною 5—6 *см* або були складені з плоских пісковикових каменів. У деяких житлах збереглися земляні східці, викладені плоскими каменями. Стінки жител обкладалися дерев'яними плахами, які підтримувалися вкопаними в землю стовпами.

На підлозі жител і частково під розвалами кам'яних печей зібрано багато уламків глиняного посуду як грубого ліпного з товстими стінками і з домішкою кварцових зерен в глині, так і кружального з прямолінійним та хвилястим орнаментом. Зібрано також багато кісток домашніх та диких тварин. Поселення датується VII—IX ст. [2].

У 1948 р. почались дослідження поселення і зв'язаного з ним могильника VII—VIII ст. біля с. Волинцевого, Путивльського району, Сумської області.

---

[1] В. А. Богусевич, Канівська археологічна експедиція, АП, т. III, 1952; Г. М. Шовкопляс, Слов'янські пам'ятки в районі Канева, Археологія, т. X, 1957.

[2] В. К. Гончаров, Посад і сільські поселення коло Райковецького городища, АП, т. I, 1949; його ж, Райковецкое городище, К., 1950.

На поселенні, розташованому на мисовидному виступі правого берега Сейму, на порівняно низькій надзаплавній терасі, розкопано залишки 12 частково заглиблених в землю жител, стіни яких мали вигляд зрубів або були сплетені з лози і обмазані глиною. Житла мали в плані чотирикутну форму і площу від 16 до 36 *м*². У північно-західному кутку жител знаходились прямокутні в плані печі, орієнтовані челюстями на південь, в напрямку входу до житла. По кутках жител виявлено ямки від стовпів, що підтримували покрівлю. На місці одного з таких жител

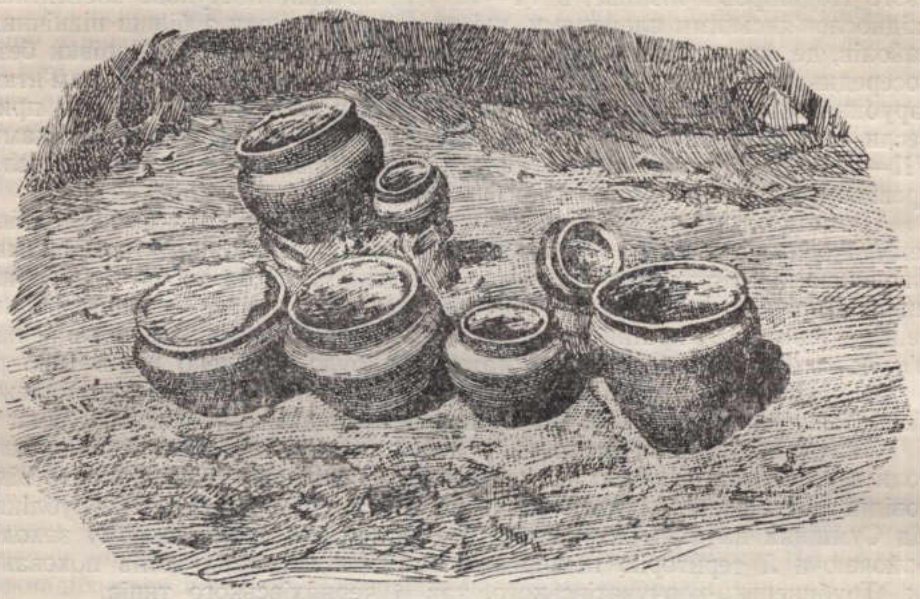

Поховання в глиняних урнах у Волинцівському могильнику.

збереглася нижня частина обгорілого зрубу з чотирьох колод товщиною 25—30 *см*, обтесаних з внутрішнього боку.

Крім жител, на поселенні виявлено також залишки виробничих напівземлянкових приміщень, в одному з яких, площею понад 40 *м*², збереглися три глинобитні печі. Біля однієї з таких печей, на стінках якої були сліди дії дуже сильного вогню, виявлено куски залізних шлаків та кричного заліза. Можливо, ці приміщення служили майстернями для добування сиродутим способом заліза з місцевої болотної руди, куски якої траплялися на поселенні при розкопках.

Всередині жител і навколо них зібрано багато різноманітних предметів господарського і побутового призначення, особливо уламків глиняного посуду. Останній представлений грубими шершавими ліпними посудинами (горщики і макітри із защипами по краю вінець), ліпними посудинами із загладженою поверхнею (горщики, макітри, сковорідки і невеликі миски) та окремими кружальними посудинами (горщики), прикрашеними на поверхні хвилястим і прямолінійним орнаментом.

З інших знахідок на поселенні слід відмітити залізний наральник, кістяні проколки, розтирачі від зернотерок, залізне кресало, бронзову шпильку, глиняні пряслиця, прикраси та ін.

Могильник розташований недалеко від поселення на невеликому підвищенні надзаплавної тераси правого берега Сейму. Ніяких ознак на поверхні поховання не мали. Розкопано 19 поховань-трупоспалень в посудинах-урнах, переважно ліпних. Деякі поховання були груповими

і налічували по кілька урн. Так, в одному з поховань знаходилось вісім посудин, шість з яких містили рештки трупоспалень. Дві інші посудини, очевидно, були поставлені з жертовною їжею. Чотири з цих посудин ліпні, а чотири зроблені на крузі. В похованнях знаходився ряд залізних предметів (ножі, куски кольчуги), бронзових та інших прикрас (браслети, підвіски, персні, пряжки, буси). Спалення трупів провадилось поза могильником, оскільки на його території немає ніяких слідів вогнищ [1].

Поселення і могильник, аналогічні до волинцівських, у 1949 р. досліджувалися також поблизу с-ща Сосниці, районного центра Чернігівської області. Могильник був розташований на високому правому березі р. Убеді, а поселення — на підвищенні в її заплаві.

Житла (площею від 16 до 24 $м^2$) мали в плані чотирикутну форму і заглиблену в землю нижню частину. По кутках та біля стін виявлено сліди від стовпів, що підтримували покрівлю. Всередині жител знаходилися глинобитні печі. З речових знахідок заслуговують на увагу уламки ліпного і кружального посуду, кілька залізних ножів, долото, біконічні пряслиця та кістки тварин.

Могильник налічував багато урнових поховань з трупоспаленням, аналогічних похованням Волинцівського могильника. Інколи в одному похованні було по кілька урн з перепаленими людськими кістками. Урни — переважно грубі, ліпні, рідше із загладженою поверхнею або кружальні. З речей переважають прикраси (намисто, бронзові підвіски), часто дуже попсовані вогнем. Цікаві знахідки решток згорілих дерев'яних прямокутних у плані настилів (площею 1,2×1,8 *м*) з товстих колод. На них виявлено попіл і дрібні перепалені кісточки, серед яких знаходилась намистина із слідами перебування у вогні, аналогічна тим, що походять з урнових поховань. Цілком можливо, що ці настили були місцем, де спалювали трупи перед похованням [2].

Під час археологічних досліджень 1947 і 1948 рр. в районі Канева біля Великого і Малого скіфських городищ та Мар'їної гори були виявлені і досліджувалися також залишки поселень VII—IX ст.

На поселенні біля Великого скіфського городища розкопано залишки наземних жител площею 16 $м^2$ кожне, з кам'яними відкритими вогнищами, в яких було багато розбитих глиняних посудин, переважно ліпних, з великою кількістю грубих домішок (шамоту) в глині та пальцьовим орнаментом по краю вінець. Знахідок уламків кружального посуду на поселенні дуже мало [3].

За останні роки в результаті широких досліджень в районі будівництва Кременчуцької ГЕС на середньому Дніпрі виявлено ряд досить ранніх східнослов'янських поселень (VI—VIII ст.) з цікавими жилими комплексами та різноманітним інвентарем.

Кілька таких поселень, наприклад, виявлено і частково вже досліджено в 1956 і 1957 рр. біля с. Пеньківки, Ново-Георгіївського району, Кіровоградської області. Усі вони розташовані на незаливних підвищеннях заплави Тясьмину, недалеко від його впадіння в Дніпро. На всіх поселеннях розкопано характерні для пам'яток цього типу частково заглиблені в землю чотирикутні в плані житла з печами-кам'янками (збудованими з кам'яних плит). Серед речових знахідок переважають уламки ліпного

---

[1] Д. Т. Березовець, Дослідження на території Путивльського району, Сумської області, АП, т. III, 1952; його ж, Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949—1950 рр., АП, т. V, 1955.

[2] Д. Т. Березовець, Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949 — 1950 рр., АП, т. V, 1955; Ю. С. Виноградский, Раннеславянские памятники в окрестностях г. Сосницы, КСИА, вып. 1, 1952.

[3] В. А. Богусевич, Канівська археологічна експедиція, АП, т. III, 1952.

товстостінного посуду горшковидних та банковидних форм із защипами по краях вінець. Трапляється і примітивний кружальний посуд з прямолінійним та хвилястим орнаментом. Знайдено також різноманітні вироби з металу, в тому числі срібну зооморфну фібулу, вперше виявлену в речовому комплексі того часу.

В одному з жител напівземлянкового типу, площею 4 × 4 *м*, в печі, складеній з кам'яних плит, виявлено своєрідний «скарб» залізних предметів, до складу якого входили шість серпів, наральник (леміш), дві

Залізні вироби з поселення біля с. Пеньківки на Тясьмині.
1, 2 — сокири; *3* — наральник; *4, 5* — наконечники списів.

сокири, два тесла (долота), три наконечники списів і дужки від дерев'яних відер [1].

На поселенні в с. Стецівці, Чигиринського району, Черкаської області, також розташованому на піщаному бугрі в заплаві Тясьмину, в 1956 р. розкопано дев'ять трохи заглиблених в землю (на глибину від 0,2 до 0,7 *м*) чотирикутних в плані жител з печами-кам'янками. Речові знахідки представлені переважно грубим ліпним глиняним посудом (горщики та сковорідки). Кружальний посуд трапляється дуже рідко. З інших знахідок можна відмітити круглі камені від жорен [2].

Багато поселень цього типу в 1955—1957 рр. виявлено також на піщаних підвищеннях в заплавах Дніпра і Тясьмину в межах Черкаської та Полтавської областей. Вони свідчать, що територія Середнього Подніпров'я напередодні утворення Київської держави була густо заселена східнослов'янськими племенами.

Значний науковий інтерес становлять результати дослідження поселення біля с. Ріпнева, Новомилятинського району, Львівської області. Одна частина його комплексів відноситься до VII—IX ст., друга (більша) — до епохи Київської Русі. Раніші з них являють собою залишки напівземлянкових прямокутних в плані жител, всередині яких збереглися рештки глинобитних печей і відкритих вогнищ. Черені їх були викладені з каменів, обмазаних зверху товстим шаром глини.

---

[1] Дослідження Д. Т. Березовця, Н. В. Лінки та Г. М. Шовкопляс; див. Д. Т. Березовец, Славянские поселения в устье Тясмина, КСИА, вып. 8 (друкується).

[2] Е. Ф. Покровская, Г. Т. Ковпаненко, Раскопки около сел Калантаево и Степовка на Тясмине, КСИА, вып. 8 (друкується).

Серед речових знахідок переважають уламки кружального глиняного посуду, прикрашеного прямолінійним та хвилястим орнаментом. Уламків ліпного та товстостінного кружального посуду на поселенні порівняно небагато, і зосереджені вони лише в окремих житлах, що є найбільш ранніми. Серед інших знахідок заслуговують на увагу залізні сокира, шпора, ключ і ножі, кістяні проколки та кістки тварин.

Поєднання на поселенні в Ріпневі різночасних комплексів свідчить про його тривале існування (на протязі VII—XI ст.). Матеріали розкопок в Ріпневі є цінними джерелами також для вивчення господарства і культури сільського населення в ранній період історії стародавньої Русі [1].

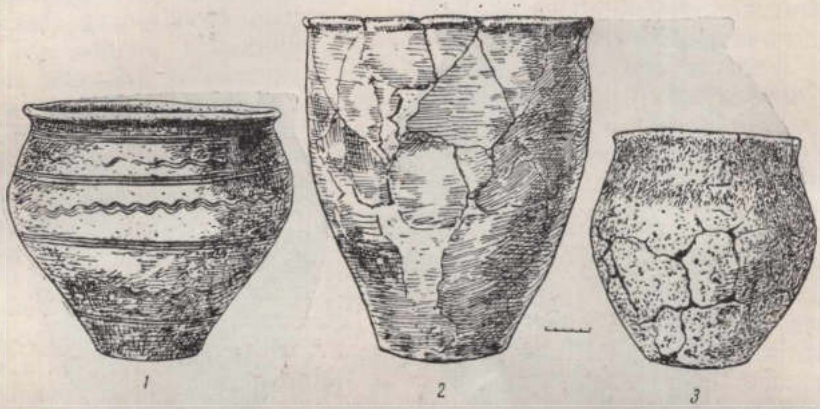

1 *2* *3*

Глиняний посуд із слов'янських поселень VII—VIII ст. Лука-Райковецька (*1*, *2*) і Стецівка (*3*).

Поселення з напівземлянковими житлами, в яких були вогнища з каменів, досліджувалось у 1950 р. в урочищі Радванка в м. Ужгороді (Закарпаття). Для цього поселення також характерне співіснування кружального та ліпного посуду і наявність характерних для пам'яток цього типу знахідок — уламків зернотерок, кісток домашніх тварин, залізних ножів, наконечників стріл, пряслиць та слідів залізодобувного виробництва (знайдено два сопла від сиродутих горен та залізні шлаки). Поселення датується VIII—IX ст. [2].

За характером матеріальної культури трохи осторонь серед слов'янських пам'яток VII—VIII ст. стоїть поселення на стародавньому городищі в с. Пастирському, Златопільського району, Черкаської області, дослідження якого в роки радянської влади провадилось у 1949 і 1955 рр.

Залишки жител (їх розкопано на цьому поселенні понад 20) належали як наземним, так і частково заглибленим в землю спорудам. Перші з них збереглися дуже погано, і їх можна виявити лише за скупченнями перепаленої глини на місці зруйнованих глинобитних печей, що знаходилися в житлах. Стіни таких будівель мали дерев'яний каркас, який потім обмазувався глиною, про що свідчать відбитки дерев'яних конструкцій на глиняній обмазці, яку знаходять у великій кількості на місці загиблих від пожежі жител.

Значно краще збереглися напівземлянкові жилі та господарські будівлі. Житла напівземлянкового типу мали чотирикутну в плані фор-

[1] Ю. М. Захарук і О. О. Ратич, Слов'янське поселення біля с. Ріпнів, Львівської області, АП, т. V, 1955; В. В. Аулих, Древнерусское поселение у с. Рипнев, Львовской области, КСИА, вып. 7, 1957.

[2] К. В. Бернякович, Исследования древнеславянского поселения VIII—IX вв. в г. Ужгороде, КСИА, вып. 3, 1954.

му і порівняно невелику площу (9—16 $м^2$). В кутку кожного із жител знаходилася піч, викладена з каменів, переважно гранітних. Багато жител на цьому поселенні загинуло від пожежі і зберегло під своїми руїнами велику кількість різноманітних предметів. Серед останніх переважає глиняний посуд різних типів та форм. На особливу увагу заслуговують посудини з лощеною (частіше чорного і сірого кольору) поверхнею, виготовлені на гончарському крузі, і посудини, подібні до салтівських. Є також кружальні посудини з лінійним орнаментом. Ліпного посуду досить мало. Цим Пастирське поселення помітно відрізняється від усіх інших східнослов'янських поселень того часу. Можливо, що населення, яке жило в VII—VIII ст. на території Пастирського городи-

Глиняний посуд з Пастирського городища.

ща, за своїм етнічним складом було неоднорідним і включало, крім слов'ян, також хозар або алан-салтівців.

З інших предметів, здобутих на поселенні при розкопках, слід відмітити залізні ножі та наконечники стріл, ювелірні вироби (срібні браслети, антропоморфна пальчаста і зооморфна фібули та ін.). З Пастирського поселення походить цілий скарб ювелірних (срібних і бронзових) виробів — численних антропоморфних фібул, бляшаних підвісок, дукачів, сережок, прикрашених литою псевдозерню, бубонців, намистин та інших речей.

Дуже цікавими виявилися залишки однієї наземної виробничої будівлі, всередині якої знайдено повний набір ковальських інструментів — від молотків до щипців та зубил, у зв'язку з чим можна вважати, що будівля була кузнею. Не менш важливою виявилася також знахідка решток зруйнованого сиродутого горна, що свідчить про добування заліза на самому поселенні.

Дослідження показали, що поселення загинуло в VIII ст. в результаті якоїсь воєнної катастрофи[1].

Не менш цікавим є також культурний комплекс VII—VIII ст. біля с. Нової Покровки, Чугуївського району, Харківської області, що мав у своєму складі поселення і зв'язаний з ним досить значний могильник. Досліджений в 1936, 1937 і 1949 рр. безкурганний могильник з трупо-

[1] М. Ю. Брайчевский, Раскопки на Пастырском городище в 1949 г., КСИИМК, вып. XXXVI, 1951; його ж, Нові розкопки на Пастирському городищі, АП, т. V, 1955; його ж, Исследование Пастырского городища в 1955 г., КСИА, вып. 7, 1957; його ж, Пастирський скарб 1949 р., Археологія, т. VII, 1952.

спаленням знаходився на піщаній дюні в долині притоки Сіверського Дінця р. Уди. Перепалені кістки знаходилися в невеликих ямках в піску і супроводилися незначною кількістю металевих предметів (залізні пряжки, браслети з дроту, обривки кольчуги) та уламків ліпного і кружального глиняного посуду.

Поза похованнями виявлено два комплекси залізних речей — зброю (меч, наконечники списів і стріл, стремена і вудила) та господарські (тесла, ніж) і побутові (пряжки, фібули) предмети. Ці речі, мабуть, зв'язані з похованнями в могильнику.

На розташованому поруч неукріпленому поселенні досліджено залишки наземного житла у вигляді розвалу глинобитної печі та скупчення глиняної обмазки стін з відбитками дерева. Глиняний посуд, зібраний на поселенні, аналогічний посуду з могильника. Глиняний кружальний посуд має ознаки, характерні для посуду з пам'яток салтівського типу. Це дає підставу дослідникам вважати, що пам'ятки, відкриті в Новій Покровці, залишені східнослов'янським населенням, в житті якого помітну роль відігравали сусідні салтівські племена [1].

В околицях Нової Покровки, в безпосередньому сусідстві з описаними вище могильником і поселенням виявлено одночасні їм залишки залізодобувного виробництва у вигляді сиродутого горна, що дуже добре збереглося, шлаків, деревного вугілля та ін. [2].

Окремі жилі та господарські комплекси у вигляді залишків напівземлянкових жител з глинобитними і кам'яними печами та розвалів залізодобувних сиродутих горен, супроводжувані великою кількістю ліпного і кружального посуду, типового для всіх вищеописаних східнослов'янських поселень VII—VIII ст., виявлені також і в ряді інших районів Української РСР, зокрема на території городища скіфського часу біля с. Григорівки, Могилів-Подільського району, Вінницької області [3], на городищі епохи Київської Русі в с. Шестовицях, Чернігівського району [4], та багатьох інших.

Залишки поселень VII—VIII ст. виявлені і досліджені шляхом розкопок і на території ряду древньоруських міст, таких як Київ (на Старокиївській горі — в садибі Історичного музею [5] — та на горі Кисілівці [6], Чернігів (в урочищі Млиновище на чернігівському Подолі, на Єлецькому горбі та біля Спаського собору) [7], Райки на Житомирщині [8], Пліснеськ на території Львівської області [9] та ін.

Вивчення матеріалів, здобутих при розкопках поселень і могильників східних слов'ян VII—VIII ст., дає можливість скласти виразне уявлення про досить високий рівень розвитку в них економіки (орне землеробство, добування заліза та виготовлення великої кількості зна-

---

[1] Ю. В. Кухаренко, Новопокровський могильник і поселення, Археологія, т. VI, 1952.

[2] А. Т. Брайчевская, Железоплавильный горн в Новой Покровке, КСИА, вып. 6, 1956.

[3] М. И. Артамонов, Археологические исследования в Южной Подолии в 1952—1953 гг., КСИИМК, вып. 59, 1955.

[4] Д. І. Бліфельд, Дослідження в с. Шестовицях, АП, т. III, 1952.

[5] М. К. Каргер, К вопросу о Киеве в VII—IX вв., КСИИМК, вып. VI, 1940.

[6] Розкопки в Києві на горі Кисілівці в 1940 р., Археологія, т. I, 1947.

[7] Б. А. Рыбаков, Древности Чернигова, МИА, № 11, 1949; В. А. Богусевич, Археологічні розкопки в Чернігові в 1949 та 1951 рр., АП, т. V, 1955.

[8] Т. Мовчанівський, Райковецьке городище XI—XIII ст., Наукові записки ІІМК, кн. 5-6, К., 1935.

[9] І. Старчук, Розкопки на городищі Пліснесько, АП, т. I, 1949; його ж, Розкопки городища Пліснеська в 1947—1948 рр., АП, т. III, 1952.

рядь праці з нього, розвинуте скотарство) і культури в період, коли відбувався процес утворення древньоруської державності. Археологічні дослідження на території древньоруських міст свідчать, що багато з них беруть свій початок саме з таких поселень.

Численність датованих VII—VIII ст. так званих скарбів, тобто спеціально захованих дорогоцінних предметів із золота і срібла, на території Середнього Подніпров'я, густо заселеній східнослов'янськими племенами, вказує на існування в них досить помітного майнового розшарування і нагромадження значних багатств в руках окремих сімей чи навіть окремих осіб. Це, в свою чергу, вказує на наявність певних умов, які привели до виникнення класів і утворення держави у східних слов'ян саме в цей період.

Срібний орел з Вознесенки.

Прикладом таких багатих скарбів можуть служити Вознесенський скарб з дніпровського Надпоріжжя та Харівський скарб з території Сумщини.

Скарбами такі скупчення коштовних речей нерідко називаються цілком умовно, оскільки інколи вони бувають зв'язані з похованнями представників племінної чи родової знаті.

Саме таким скупченням великої кількості виробів із золота та срібла, що, мабуть, супроводило поховання з трупоспаленням, є «скарб», виявлений на лівому березі Дніпра в с. Вознесенці (тепер територія м. Запоріжжя) під час будівництва Дніпровської ГЕС ім. В. І. Леніна. Скупчення цих предметів із слідами дії сильного вогню разом з рештками перепалених кісток займало невелику площу (кілька квадратних метрів) і знаходилося в невеликій ямі. Більшість виробів із золота і срібла мала відношення до військової справи, являючи собою військові знаки (срібні фігури орла та лева), оздобу футлярів для зброї (золоті пластини від піхов мечів), прикраси на одяг (золоті нашивні бляшки) і т. п. Серед знахідок була також залізна зброя (мечі, наконечники стріл та ножі) і кінська збруя (стремена, вудила та різні кільця і пряжки). Там же було багато кісток коней. Вся територія навколо поховання (площею близько 0,5 *га*) була оточена невисоким валом із каменів та землі. Серед ювелірних предметів переважають речі візантійського походження, а окремі речі походять, мабуть, з Північного Кавказу [1]. Ця дуже цікава, хоч ще й не до кінця зрозуміла пам'ятка є свідченням того, що в VII—VIII ст. в руках окремих людей — ватажків військових загонів — скупчуються дуже великі багатства, внаслідок чого відбувається процес майнового розшарування суспільства. Поховання у Вознесенці належало, напевно, саме такому ватажку (чи ватажкам) одного з військових загонів східних слов'ян, які в той час нерідко здійснювали походи на Візантію, здобуваючи як трофеї чи імператорські відкупи велику кількість дорогоцінних речей. Основними шляхами для таких походів в Східній Європі були ріки, що течуть з півночі на південь, зокрема Дніпро з його притоками.

---

[1] В. А. Грінченко, Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі, Археологія, т. III, 1950; Л. А. Мацулевич, Погребение варварского князя в Восточной Европе, ИГАИМК, вып. 112, Л., 1934.

Харівський скарб вибраний тракторним плугом у 1949 р. біля с. Харівки, Путивльського району, Сумської області, на невеликому підвищенні досить низької надзаплавної тераси по правому берегу долини Сейму. Хоча на місці знахідки скарбу були виявлені також сліди поселення пізньокорчуватівського типу, проте сам скарб з цим поселенням не зв'язаний.

До складу скарбу входили чотири золоті серги, срібні предмети: дві серги, дві дужки від сєрег, п'ять плоских підвісок, десять браслетів, п'ять шийних гривен та чотири уламки таких гривен, шість антропоморфних фібул, ланцюжок, чотири пластини від поясного набору, а також понад сто черепашок.

Скарб був закопаний в ліпній товстостінній посудині із загладженою поверхнею, близькій до ліпного посуду з волинцівських поселення та могильника, розташованих недалеко від місця знахідки скарбу на тому ж правому березі Сейму, і може бути датований, як і волинцівські пам'ятки, VII—VIII ст. За характером виробів Харівський скарб дуже близький до згаданого вище скарбу з Пастирського городища, але значно переважає його як цінністю (в Пастирському скарбі переважають бронзові вироби), так і досконалістю виготовлення речей, що входять до його складу (всі серги та підвіски з Харівського скарбу прикрашені зерню та імітацією скані) [1].

Багаті поховання та скарби дорогоцінних предметів цього періоду поширені не тільки в Середньому Подніпров'ї, а й далеко за його межами — на території РРФСР і БРСР. Поширення вказаних пам'яток наочно свідчить, що, починаючи з VIII ст., на значній території Східної Європи, зайнятої слов'янськими племенами, відбувається процес формування класового феодального суспільства. На цьому грунті в IX ст. виростає феодальна східнослов'янська держава — Київська Русь, яка становила історичну основу державності і культури трьох братніх народів — російського, українського і білоруського.

---

[1] Д. Т. Березовець, Харівський скарб, Археологія, т. VI, 1952.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

КИЇВСЬКА РУСЬ

Древньоруська держава з центром в Києві — Київська Русь, що виникла наприкінці IX ст., мала високу самобутню культуру і була однією з наймогутніших і економічно найбільш розвинутих країн середньовічної Європи. Епоха Київської Русі вивчається радянськими істориками на основі писаних і археологічних джерел. Останні особливо багато матеріалів дають для висвітлення економіки та культури древньоруського населення.

Археологічні пам'ятки стародавньої Русі надзвичайно різноманітні як за своїм характером, так і за часом, до якого вони відносяться. Більш ранні з них представлені переважно поселеннями сільського типу та дружинними могильниками, а пізніші — залишками стародавніх міст.

ПАМ'ЯТКИ РОМЕНСЬКОГО ТИПУ

Дуже важливе значення для висвітлення раннього періоду історії Київської Русі має вивчення пам'яток IX—X ст. Найбільш характерними з них є невеликі укріплені поселення-городища та могильники, поширені в усій лісостеповій та поліській зонах України, зокрема на території ряду древньоруських міст.

Найхарактернішою рисою городищ є наявність на них досить потужних штучних оборонних споруд — валів та ровів, яких зовсім не було на описаних вище поселеннях VII—VIII ст. Такі укріплені поселення виникли у східних слов'ян в результаті дальшого розкладу в них первісно-общинних відносин і формування класового, феодального суспільства. Городища розташовані переважно на мисах високих берегів або на так званих косах річкових долин, придатних для захисту від зовнішніх нападів.

На всіх цих городищах є залишки напівземлянкових переважно квадратних в плані жител з печами, збудованими з глини або вирізаними в материку. Серед знахідок переважає типовий для всіх цих городищ глиняний ліпний товстостінний посуд, прикрашений різними комбінаціями гребінчастого штампа і защипами по краю вінець, а також кружальний посуд, прикрашений на поверхні лінійним та хвилястим заглибленим орнаментом.

Вивчення пам'яток цього типу почалося ще до революції, коли було проведено розкопки на городищі Монастирище в м. Ромнах на Сумщині,

від якого походить і їх назва «роменські городища», або «пам'ятки роменського типу»[1].

Дослідження цих пам'яток на Україні в роки радянської влади почалося в 1924 р., коли було продовжено розкопки того ж городища Монастирища. Невелике за розмірами (площею 44×75 *м*), воно розташоване на важкодоступній довгій косі при впадінні р. Ромену в Сулу. Від берега городище було захищене оборонною системою з глибокого рову і насипного валу.

Розкопками досліджено залишки ряду напівземлянкових жител, переважно чотирикутної (підквадратної) в плані форми, нижня час-

Глиняний посуд із слов'янського городища IX—X ст. біля с. Петрівського на Ворсклі.

тина яких на 0,75—1 *м* була заглиблена в землю. По кутках заглибленої частини жител знаходилися ямки від дерев'яних стовпів, які підтримували покрівлю. В кожному з жител знаходилася глинобитна піч, влаштована на невеликому підвищенні, вирізаному з материка при будуванні житла. Печі в плані були близькими до квадратних або округлими.

В житлах і культурному шарі поза ними при розкопках зібрано численний речовий матеріал, основну частину якого становить глиняний посуд (ліпний і кружальний), прикрашений різноманітними видами заглибленого орнаменту (прямі і хвилясті лінії, відбитки вірьовочки та різних штампів і ямки). За формами — це переважно горщики і макітроподібні посудини значних розмірів та товсті сковорідки з невисокими краями. Серед виробів з глини знайдено також біконічні пряслиця та грузики (мабуть, від риболовних сіток). З інших знахідок слід відмітити кістяні проколки, залізні ножі та долотце, а також підвіски-амулети із зубів тварин, зокрема ведмедя.

В культурному шарі городища є дуже багато кісток домашніх і диких тварин і птахів[2].

Аналогічне городище досліджувалось у 1938 р. в с. Петрівському, Тростянецького району, Сумської області. Невелике за розмірами (площею 400×100 *м*), неправильно-овальне в плані, воно розташоване на краю мисовидного виступу правого берега Ворскли, що на 30 *м* підноситься над рівнем води в річці. Городище з трьох боків

[1] Городища цього типу в науковій літературі називаються також «боршевськими» (від городища в с. Боршеві, Грем'яцького району, Воронезької області, на середньому Дону) або найчастіше «роменсько-боршевськими»; див. П. П. Ефименко и П. Н. Третьяков, Древнерусские поселения на Дону, МИА, № 8, 1948.

[2] М. О. Макаренко, Городище «Монастирище», Науковий збірник за рік 1924, К., 1925.

обмежене крутими схилами мису, звернутими до заплави річки та глибоких ярів, а з боку поля огороджене ровом (близько 2 *м* завглибшки) та земляним валом (висотою до 3—4 *м*).

Розкопками виявлено залишки кількох напівземлянкових жител і господарських будівель. Житла (площею 3,8 × 3,4 *м*) мали прямокутну в плані форму, добре утрамбовану підлогу та вирізані в материку чотирикутні печі в одному з кутків. Черені печей знаходились на рівні підлоги жител і були дуже обпалені, що свідчить про тривале існування печей. Всередині жител виявлено ямки від дерев'яних стовпів, що підтримували покрівлю жител. Серед нечисленних речових знахідок трапляються уламки глиняного ліпного посуду, пряслиця, грузила, кістяні вироби, уламки жорен, точильні камені та кістки домашніх тварин. Усі ці матеріали відносяться до IX—X ст.

На городищі є також культурний шар XI—XII ст. із знахідками глиняного кружального посуду, виробів із заліза і скла та кісток домашніх тварин, що свідчить про існування цього городища і в епоху Київської Русі, коли воно використовувалось для захисту мешканців навколишніх неукріплених поселень під час нападів степових кочівників.

Навколо городища є могильники з курганними похованнями IX—X ст.[1].

Городище VIII—X ст. досліджувалось у 1940 р. також на правому березі Ворскли в с. Опішні, районному центрі Полтавської області[2].

Цікаве городище IX—X ст. під назвою «Курган» досліджувалося в 1948 р. в с. Волинцевому, Путивльського району, Сумської області. Городище має круглу в плані форму (діаметром близько 70 *м*) і розташоване на високому мисі правого корінного берега Сейму. З трьох боків над заплавою городище має досить стрімкі схили, а з боку плато воно захищене штучним ровом і валом, висота якого над дном рову досягає 4,5 *м*.

Розкопано п'ять квадратних в плані (площею в середньому 4 × 4 *м*) напівземлянкових жител, кожне з яких мало квадратну піч в одному з кутків. Печі були частково вирізані в материку (черінь та стінки), частково (склепіння) будувалися з глини. Нерідко в склепіння печі вмазувалися камені, очевидно, для більшої її тепловіддачі. По кутках та в центрі житла виявлено ямки від дерев'яних стовпів, на яких трималися наземні частини їх стін та покрівлі. Для входу в житла в материку влаштовувалися східці.

Одна з напівземлянок (площею 6,5 × 5 *м*) мала господарське призначення (комора). Вздовж однієї з її стін було підвищення, на якому, мабуть, ставилися посудини з різними продуктами, а в одному з кутків знаходилась зернова яма, трохи розширена до дна, діаметром 1,5 *м* (зверху) і 2 *м* (знизу), глибиною 1,6 *м*. Стінки її обмазані глиною і спеціально випалені.

У житлах при розкопках виявлено уламки глиняного посуду, кістки домашніх тварин, кістяні вироби, камені від жорен, глиняні та шиферні пряслиця, окремі вироби із заліза і бронзи. Особливий інтерес становить знахідка залізного наральника, яка свідчить, що мешканці городища займалися орним землеробством. Траплялися уламки типових для цих поселень ліпних глиняних посудин, а також посудин, виготов-

---

[1] П. Третьяков, Стародавні слов'янські городища у верхній течії Ворскла, Археологія, т. I, 1947.

[2] И. И. Ляпушкин, Материалы к изучению юго-восточных границ восточных славян VIII—X вв., КСИИМК, вып. XII, 1946.

лених на гончарському крузі, із заглибленим лінійним та хвилястим орнаментом.

На городищі виявлено залишки залізодобувного ремесла у вигляді залізних шлаків. Добування заліза сиродутим способом провадилось, очевидно, на самому городищі з місцевих болотних руд.

Цікаво зазначити, що в найнижчому горизонті культурного шару городища при розкопках було виявлено уламки ліпного посуду, аналогічного до посуду з описаного вище волинцівського поселення VII—VIII ст. Цілком можливо, що на місці городища до побудови оборонних споруд (рову та валу) деякий час існувало більш раннє, неукріплене слов'янське поселення [1].

За післявоєнні роки в хут. Новотроїцькому, Лебединського району, Сумської області, повністю розкопано невелике городище IX—X ст. Життя на ньому припинилося в X ст. і більше не відновлювалось. При розкопках зібрано багато уламків глиняного посуду, вироби із заліза, бронзи, кості, побутові предмети, прикраси та кістки домашніх тварин. Тут зроблено також багато важливих наукових спостережень, які дають можливість всебічно вивчити влаштування городища і окремих його будівельних комплексів та господарство, культуру і побут його мешканців [2].

Городища IX—X ст. поки що досліджувалися головним чином на території лівобережного Лісостепу і Полісся України та ряду сусідніх областей Російської Федерації — Брянської, Орловської, Курської, Белгородської та Воронезької. Вони були там досить поширені в ранній період існування Київської держави. Багато з них продовжували існувати і в пізніший період епохи Київської Русі. Вони відомі тепер по Десні, Сейму, Пслу, Сулі, Ворсклі, Сіверському Дінцю та на середньому Дону і їх притоках. За останні роки аналогічні їм городища і поселення виявлені і в ряді районів Правобережжя України [3]. Радянські вчені вважають, що лівобережні (від Полтавщини і Чернігівщини до середнього Дону) городища IX—X ст. належали одному з найбільших східнослов'янських літописних племен — сіверянам. На всіх таких городищах під захистом оборонних ровів та валів, на яких, можливо, були також високі дерев'яні стіни, жили землеробські общини східних слов'ян. Необхідність будувати оборонні споруди була викликана насамперед потребами захисту від південних кочівників, які починають в той період свої наскоки на руські землі.

РАННІ ПАМ'ЯТКИ ДРЕВНЬОРУСЬКИХ МІСТ

Дещо інший характер мали укріплені древньоруські міста, що вже існували в IX—X ст. З ними завжди зв'язані курганні ранньофеодальні могильники, відомі під назвою дружинних. Дружинні поховання з їх монументальними поховальними спорудами і різноманітним, часто дуже багатим поховальним інвентарем (золота і срібна зброя та кінська збруя, різні прикраси) належали представникам пануючого феодального класу. Ці поховання яскраво свідчать, що у східнослов'янському суспільстві вже відбулося класове розшарування населення, з якого виділилася багата пануюча (феодальна) верхівка.

---

[1] В. И. Довженок, Розкопки біля с. Волинцевого, Сумської області, АП, т. III, 1952.

[2] Дослідження І. І. Ляпушкіна.

[3] И. И. Ляпушкин, Место роменско-боршевских памятников среди славянских древностей, Вестник ЛГУ, 1956, № 20.

Особливо яскраво простежені ці зміни в суспільному житті східнослов'янського населення на прикладі таких великих древньоруських міст на території Української РСР, як Київ і Чернігів.

Так, в Києві ще під час археологічних розкопок на території садиби Десятинної церкви (тепер садиба Історичного музею) в 1908—1909 рр. було відкрито залишки давно засипаного глибокого рову, подібного до ровів на стародавніх слов'янських (роменських) городищах IX—X ст.

Дослідження, проведені в 1936—1939 рр., підтвердили, що на території Старокиївської гори (найдавніша частина стародавнього Києва) у IX—X ст., ще до виникнення тут так званого міста Володимира, існувало укріплене городище. Саме йому й належав відкритий розкопками 1908, 1909 і 1936—1939 рр. оборонний рів, який охоплював північно-східний виступ Старокиївської гори, що височів над Подолом і Кожум'яками. Це городище і було тим укріпленим містом, яке являло собою центр Київської держави за часів князювання Олега, Ігоря, Ольги та Святослава.

За князювання Володимира, наприкінці X ст., оборонний рів городища був засипаний (мабуть за рахунок землі з валу), і частково на його місці була споруджена Десятинна церква.

На території цього стародавнього городища в 1939 р. було розкопано одне з напівземлянкових жител з глинобитною піччю. Стіни наземної частини житла були зроблені з дерев'яного каркаса, обплетеного лозою та обмазаного глиною. На глиняній обмазці є відбитки лози, які досить добре збереглися завдяки тому, що житло загинуло від пожежі, під час якої глиняна обмазка сильно обгоріла [1]. Житло, особливо знайдений в ньому ліпний глиняний посуд, характерний для неукріплених східнослов'янських поселень VIII—IX ст., дає підставу вважати, що і на Старокиївській горі в той час існувало подібне неукріплене поселення, яке в IX ст. (а може, навіть і наприкінці VIII ст.) перетворилося в укріплене поселення — городище, оборонні вал та рів якого і були відкриті при розкопках. Останнє ж, у свою чергу, дуже швидко, завдяки рядові сприятливих обставин, уже в середині IX ст. перетворюється на справжнє місто.

Городищу IX—X ст. відповідає могильник, значну частину якого становлять поховання представників пануючої верхівки — дружинників, розташований на південь від городища і зруйнований при будівництві Десятинної церкви. Дружинні некрополі в Києві відомі і в багатьох інших місцях, зокрема вздовж правого берега Дніпра від Подолу до Печерська; вони неодноразово досліджувалися в дореволюційні роки [2].

Одне з багатих дружинних поховань було відкрите нижче фундаментів Десятинної церкви при її розкопках в 1939 р. Покійник був похований в зрубі з дерев'яних колод, опущеному в глибоку земляну яму, над якою колись був насипаний курган. При похованні зберігся значний інвентар, до складу якого входили: залізні наконечники списа і бойова сокира, глиняний кружальний посуд, рештки великого сагайдака, в якому знаходилось 15 стріл із залізними ромбовидними наконечниками, залізні вудила та стремена, рештки шкіряних ременів з нашитими на них бронзовими орнаментальними пластинками, чотири залізні пряжки, срібна пряжка із тваринним орнаментом та три залізні обручі і дужка від дерев'яного відра. В зруйнованій частині дерев'яного зруба було поховання бойового коня, про що свідчить наявність збруї.

---

[1] М. К. Каргер, К вопросу о Киеве в VIII—IX вв., КСИИМК, вып. VI, 1940.
[2] Л. А. Голубева, Киевский некрополь, МИА, № 11, 1949.

Поховання в київських могильниках IX—X ст. були двох типів — з трупоспаленням і трупопокладенням. Перші завжди знаходяться в глиняних урнах, а другі в земляних ямах з дерев'яними зрубами або без них залежно від майнового і суспільного стану похованого [1].

Крім багатих поховань, в міських могильниках були і поховання рядових жителів. Вони не відзначалися багатством поховального інвентаря і мали невисокі курганні насипи.

На території Чернігова невелике укріплене городище IX—X ст. на Єлецькому горбі також виникло на місці більш раннього, неукріпленого слов'янського поселення. Спочатку городище служило, мабуть, сховищем для жителів навколишніх неукріплених поселень, що знаходились на чернігівському Подолі, а потім стало князівським замком і центром феодального Чернігова [2].

Курганні могильники X ст., в яких є багаті дружинні поховання, відомі тепер і в ряді пунктів на території Чернігова, зокрема в Березках, на Болдиних горах та за р. Стрижнем.

Розкопками 1952 р. в могильнику в Березках досліджено 10 курганів, в яких виявлені поховання з трупоспаленням і трупопокладенням. Вони були різними щодо багатства супровідного інвентаря, що свідчить про різний суспільний і майновий стан похованих. Поховання феодальної знаті відзначаються багатим інвентарем і складністю поховального обряду і споруд. В деяких з них виявлено рештки вогнищ, на яких були спалені дружинники разом з жінкою-рабинею та бойовим конем.

В одному з великих курганів виявлено таке багате парне поховання, що супроводилося кістяками двох бойових коней. Поховання було влаштоване у великому дерев'яному зрубі-склепі, впущеному в глибоку земляну яму. З речей переважали зброя та предмети кінської збруї [3].

Цінні наукові матеріали здобуті також в курганному могильнику біля с. Шестовиць, Чернігівського району, розкопки якого періодично провадилися в роки радянської влади, починаючи з 1925 р.

Могильник розташований на правому березі Десни, в 16 *км* нижче Чернігова, і налічує кілька курганних груп, всього близько 150 курганів. Серед поховань переважають трупоспалення в глиняних урнах. Урни нерідко супроводяться і посудинами без поховань, поставленими в могилу, очевидно, з певною ритуальною метою. Спалення трупів найчастіше відбувалось на місці поховання, тобто там, де було спалено покійника, насипався курган. Більшість з досліджених курганів (розкопано вже майже весь могильник) під насипами мала великі кострища у вигляді обгорілих дерев'яних колод з розкиданими серед них перепаленими людськими кістками, залізними, бронзовими, кістяними та іншими речами, предметами озброєння і прикрасами та глиняними посудинами. Поряд з трупоспаленнями в могильнику були і трупопокладення того самого часу.

Прикладом трупоспалення може бути одне з поховань, розкопане в 1946 р. У насипу півкруглої форми знаходилися рештки вогнища діаметром до 2,3 *м* з розкиданими на ньому спаленими кістками, частково вміщеними в урну, та різноманітним інвентарем. У його складі були речі з кінської збруї, прикраси, бронзовий наконечник піхов меча із зображенням птаха з розкинутими крилами та кістяний виріб у вигляді стержня, що закінчується скульптурним зображенням голови дракона.

---

[1] М. К. Каргер, Погребение киевского дружинника X в., КСИИМК, вып. V, 1940; Л. А. Голубева, вказ. праця.

[2] В. А. Богусевич, Археологічні розкопки в Чернігові в 1949 та 1951 рр., АП, т. V, 1955.

[3] Д. И. Блифельд, Раскопки курганов в Чернигове, КСИА, вып. 4, 1955.

Поверхня цього виробу покрита плетеним орнаментом, який обводив голову дракона у вигляді намиста. Нижче знаходиться зображення птаха, його крил та хвоста. Поховання належало, безперечно, представникові пануючої феодальної верхівки — багатому дружиннику.

Не менш цікаве багате поховання з трупопокладенням в могильній ямі-камері. Воно знаходилось під курганним насипом діаметром близько 15 *м* в камері прямокутної в плані форми, площею 4×3 *м* і глибиною 1,6 *м*. Чоловічий та жіночий кістяки лежали поруч в центрі камери у витягненому положенні, на спині, головами на захід. В ногах цього парного поховання на краю камери лежав кістяк бойового коня. Біля чоловічого кістяка лежали численні речі озброєння (сокира, меч, ніж-кинджал, наконечник списа, сагайдак із стрілами), прикраси (підковоподібна застібка), кусок шовкової тканини з бронзовими гудзиками, гирки-важки та ін. Жіночий інвентар надзвичайно бідний — лише намисто з різнокольорового бісеру та бронзовий дротяний перстень. Це — типове для цих могильників поховання багатого воїна-дружинника з жінкою-рабинею.

Глиняний кружальний горщик-урна з Шестовицького могильника.

Поховання Шестовицького могильника на основі знайдених в них предметів та за аналогією з іншими подібними могильниками датуються IX—X ст. [1].

Курганні групові могильники раннього періоду Київської Русі досліджувалися також і в ряді інших пунктів території Української РСР, наприклад, біля сіл Нового Білоуса і Табаївки на північ від Чернігова [2], Ліпляви на лівому березі Дніпра напроти Канева [3], Яроповичів, Андрушівського району, Житомирської області [4], Райків біля м. Бердичева [5] та ін.

Пам'ятки раннього періоду Київської Русі (X—XI ст.) відомі не тільки в лісостеповій та поліській зонах України, а й далеко на півдні, в степовій зоні, по берегах Дніпра, від дніпровського Надпоріжжя до берегів Чорного моря. Це — переважно невеликі селища без слідів штучних укріплень, з напівземлянковими або землянковими житлами, всередині яких збереглися рештки глинобитних або кам'яних печей. У цих житлах при розкопках трапляються різноманітні речові знахідки, головним чином уламки кружального глиняного посуду та вироби із заліза і бронзи, що датуються X—XI, а інколи навіть XII—XIII ст. Такі селища виявлені і досліджувались біля сіл Ігрені, Лоцманської Кам'янки і Дніпровського на південь від Дніпропетровська [6]

---

[1] П. І. Смолічев, Подвійні поховання X ст. коло Шестовиці на Чернігівщині, Записки Чернігівського наукового товариства, т. I, Чернігів, 1931; Я. Станкевич, Шестовицька археологічна експедиція 1946 р., АП, т. I, 1949; її ж, Шестовицкие курганы, КСИИМК, вып. XXI, 1947; Д. І. Бліфельд, Дослідження в Шестовицях, АП, т. III, 1952.

[2] Д. І. Бліфельд, Деснянська археологічна експедиція 1949 р., АП, т. V, 1955.

[3] Р. И Выезжев, Новые материалы из раскопок Леплявского могильника, КСИА, вып. 3, 1954.

[4] П. А. Раппопорт, Заметки о датировке некоторых типов городищ Поднепровья, КСИИМК, вып. XLVIII, 1952.

[5] Т. Мовчанівський, Райковецьке городище XI—XIII ст., Наукові записки ІІМК, кн. 5-6, К., 1935.

[6] А. Добровольський, Сліди перебування слов'ян XII—XIII ст. ст. у Надпоріжжі, АП, т. I, 1949; О. Равич, Розкопки слов'янського поселення коло с. Дніпровського, Дніпропетровської області, там же; Д. Бліфельд, Розкопки слов'янського поселення коло с. Дніпровського, Дніпропетровської області, там же.

та в Кічкасі (район Дніпровської ГЕС ім. Леніна)[1] — в дніпровському Надпоріжжі, в с. Зміївці, Бориславського району, Херсонської області, — на нижньому Дніпрі[2] та на острові Березань напроти Очакова, Миколаївської області, — в гирлі Дніпро-Бузького лиману[3]. Ці поселення, мабуть, треба розглядати як опорні пункти і торгові факторії стародавньої Русі на великому торговельному шляху по Дніпру, відомому під назвою «Путь із варяг у греки», що існував на протязі ряду віків, незважаючи на постійну загрозу і перешкоди з боку степових кочівників. На півдні ці древньоруські поселення остаточно занепадають лише після татаро-монгольської навали, коли розорена нею стародавня Русь остаточно розпалась і перестала існувати як єдина держава.

ДРЕВНЬОРУСЬКІ МІСТА

Археологічні дослідження древньоруських міст є одним з найбільших досягнень радянської археології.

Багаторічні археологічні розкопки ряду древньоруських міських центрів, здійснені експедиціями Інституту археології АН УРСР та Інституту історії матеріальної культури АН СРСР, дали можливість висвітлити деякі важливі сторони їх історії, господарства і культури. Ці дослідження, зокрема, внесли певну ясність в питання про час і характер виникнення вказаних міських центрів. Як уже зазначалося вище, багато древньоруських міст виросли на місці більш ранніх сільських поселень і тому часто дуже важко визначити скільки-небудь певну «дату», з якою можна було б пов'язати їх початок. Так, зокрема, стоїть справа з такими розташованими на території України містами стародавньої Русі, як Київ, Чернігів, Пліснеськ, Ужгород та ін. Така сама картина спостерігається і в багатьох інших містах стародавньої Русі, наприклад, в Новгороді, Пскові, Старій Ладозі. Характерною рисою дослідження древньоруських міст за роки радянської влади є те, що поряд з вивченням архітектурних, переважно церковних та палацових пам'яток, які належали пануючим класам стародавньої Русі, радянські археологи приділяють велику увагу насамперед вивченню пам'яток, зв'язаних з діяльністю основної маси міського населення — ремісників, — їх жител та майстерень. Завдяки цьому історія міст постає у всій багатогранності господарського життя, побуту і культури її безпосередніх творців.

Висвітлення основних результатів дослідження древньоруських міст на території України почнемо з огляду археологічних розкопок пам'яток стародавнього Києва — найдавнішого міста Київської Русі, її головного політичного і культурного центра, її столиці, «матері городів руських». Дослідження в Києві, які більш-менш систематично провадяться вже протягом понад трьох десятиліть, за своїми масштабами переважають все, що було зроблено в цьому напрямі в будь-якому іншому древньоруському місті на території України.

---

[1] А. В. Добровольський, Звіт за археологічні досліди на території Дніпрельстану року 1927, Записки Дніпропетровського краєвого історико-археологічного музею, т. І, Дніпропетровськ, 1929; П. І. Смолічев, Археологічні розкопки на терені Дніпрельстану в с. Кічкасі, Запорізької округи, в вересні-жовтні р. 1927, там же; В. М. Равдоникас, Надписи и знаки на мечах из Днепростроя, ИГАИМК, вып. 100, М.—Л., 1933.

[2] А. В. Бураков, Слов'янське поселення на нижньому Дніпрі, Вісник АН УРСР, 1953, № 10.

[3] М. Ф. Болтенко, Стародавня руська Березань, Археологія, т. І, 1947.

Археологічними розкопками встановлено, що у VIII—IX ст. на території сучасного Києва вже існували три укріплені поселення — на Старокиївській горі, Кисілівці і Щекавиці, від об'єднання яких у IX ст., мабуть, і бере свій початок Київ як великий економічний центр Середнього Подніпров'я. В цей же період виникли міські, головним чином торговельно-ремісничі квартали і в нижній, прирічній частині сучасного

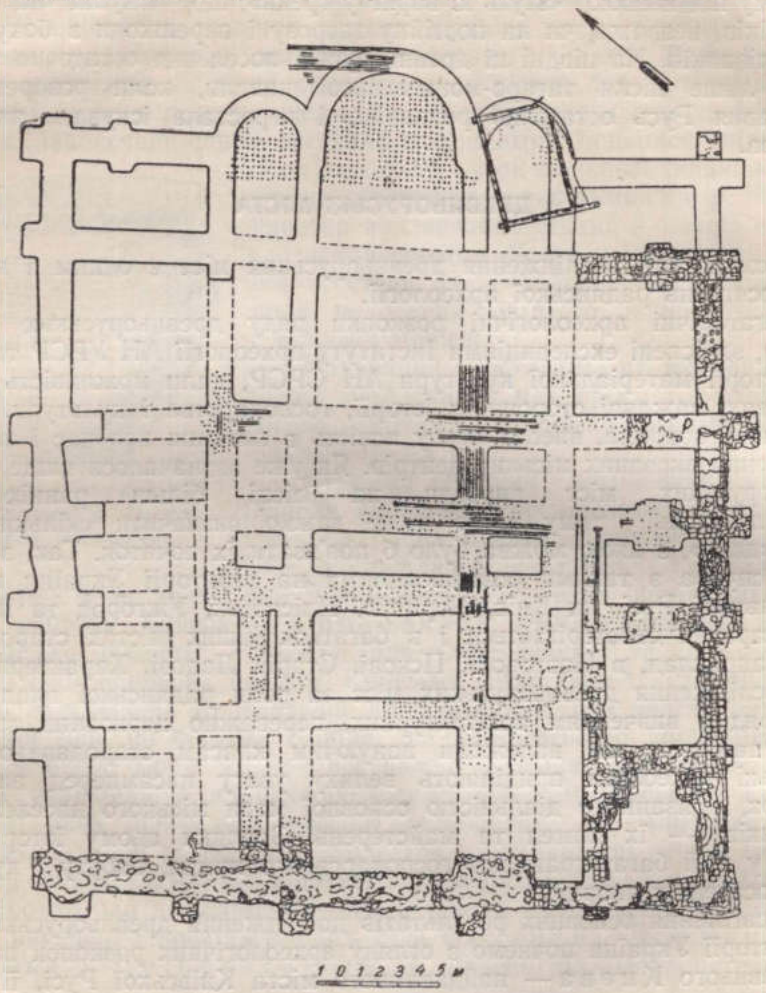

План Десятинної церкви в Києві.

Києва — на Подолі. Навколо укріплених поселень, особливо на Старокиївській горі, дуже рано (наприкінці IX і на початку X ст.) з'являються і згадувані вище ранні язичеські могильники з похованнями дружинників та багатої частини міського населення.

Однією з найвидатніших пам'яток стародавнього Києва, дослідження якої провадилися протягом ряду років, була Десятинна церква, залишки фундаментів якої зберігаються на Старокиївській горі (тепер садиба Історичного музею). Десятинна церква, збудована в 989—996 рр., була найбільшою і найвидатнішою кам'яною спорудою на Русі наприкінці X та на початку XI ст. Вона проіснувала понад двісті років і була зруйнована татаро-монгольським військом хана Батия, яке захопило Київ наприкінці 1240 р.

Часткові дослідження руїн Десятинної церкви неодноразово провадились у дореволюційні роки, але широкі і повні розкопки всіх решток церкви вперше були здійснені лише в 1938 і 1939 рр. Вони дали винятково цінні матеріали для реконструкції плану і зовнішнього вигляду церкви. Вивчення стародавніх кам'яних кладок дало можливість встановити, що Десятинна церква мала спочатку характер тринефної будівлі, пізніше значно розширеної за рахунок прибудови широких галерей, близьких за своїми конструкціями до галерей Софійського собору. Свідченням багатого внутрішнього оздоблення церкви є численні знахідки уламків мармурових та шиферних карнизів, фрагментів мозаїчної підлоги з різ-

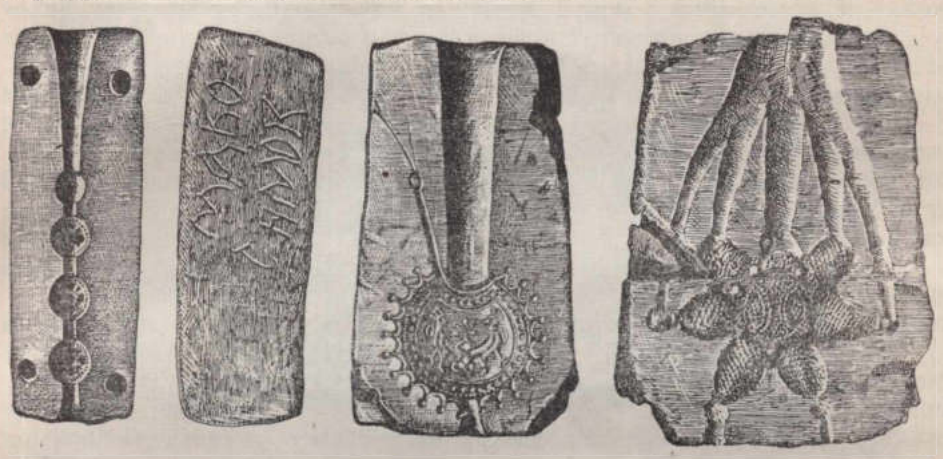

Ливарні формочки для відливки ювелірних виробів. Київ.

нокольорових каменів та полив'яних плиток, решток фрескового розпису і мозаїчних зображень на стінах та коштовного бронзового начиння (панікадила та ін.). Археологічні дослідження руїн Десятинної церкви та кам'яних князівських і боярських палаців, розташованих навколо неї, свідчать про багатство кам'яної архітектури в стародавньому Києві в домонгольський період [1].

Особливо багато досліджено в Києві пам'яток XI—XIII ст. Найбільший інтерес з цього погляду становлять розкопки зруйнованих та спалених татаро-монголами напівземлянкових жител рядових киян та майстерень ремісників в найдавнішій частині Києва — на території кол. Михайлівського монастиря, по В. Житомирській вул., біля Десятинної церкви, на Володимирській вул., на горі Кисілівці та ін. За післявоєнні роки залишки ремісничих майстерень виявлені і досліджені також на Подолі і Печерську. Розкопки на території стародавнього Києва розкривають трагічну сторінку його історії, показуючи ті величезні руйнування, які були заподіяні йому під час татаро-монгольської навали. Разом з тим, дослідження в Києві дають можливість відтворити героїчну боротьбу киян при обороні свого міста від нападу жорстокого і сильного ворога.

Завдяки дослідженням стародавнього Києва здобуто багато матеріалів, що висвітлюють характер і ступінь розвитку древньоруського ремесла напередодні татаро-монгольської навали, характер домобудівництва та інші важливі сторони господарства, культури і побуту населення Русі в домонгольський період.

З цього погляду особливо важливі результати, здобуті при археоло-

[1] М. К. Каргер, Археологические исследования древнего Киева, К., 1950, стор. 45—140.

гічних розкопках на території кол. Михайлівського монастиря (біля сучасної Урядової площі). Тут відкрито залишки кількох напівземлянкових жител та ремісничих майстерень, що загинули від пожежі і зберегли під своїми руїнами багато господарських і побутових предметів.

Одна з таких напівземлянок була відкрита в лесі і зверху перекрита товстим шаром обпаленої глини та обвугленого дерева від згорілих стін і покрівлі. В одному з кутків напівземлянки знаходилась глиняна піч, збудована на невеликому підвищенні з материкового лесу. Склепіння печі було зроблене з глини на дерев'яному каркасі. Сама піч,

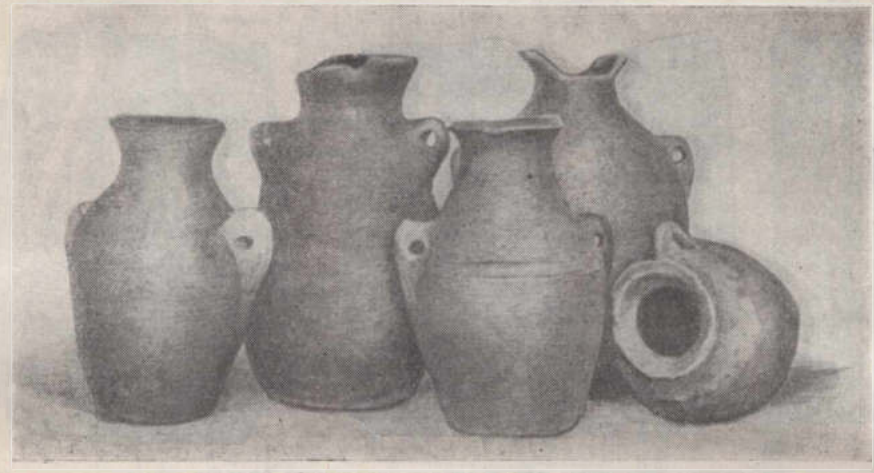

Глиняний кружальний посуд «київського» типу. Київ, садиба Софійського собору.

досить велика за розмірами (черінь мав площу 1,5×1 *м*), служила не тільки для обігрівання приміщення та готування їжі, а й для виробничих цілей. Про це свідчать речові знахідки, виявлені в напівземлянці. Вони представлені побутовими предметами, а також знаряддями виробництва, сировиною, напівфабрикатами і готовими виробами, що дає можливість розглядати розкопану напівземлянку не тільки як житло, а й як ремісничу майстерню.

Серед побутових предметів, виявлених в цьому житлі-майстерні, були різноманітні глиняні посудини, що служили як для готування їжі (горщики з прямолінійним та хвилястим орнаментом), так і для зберігання продуктів, зокрема зерна. Крім того, тут було виявлено також глечик з вузьким горлом і однією ручкою та багато керамічних уламків. В одному з горщиків знаходилися рештки пшоняної каші. Крім глиняних посудин, виявлено обвуглені дерев'яні миски, ложки, відро, оббите залізними обручами, і діжку з перегорілим борошном. Із залізних побутових предметів слід назвати три трубчасті замки, один з яких був замкнутий на петлі скобою, два ключі, багато цвяхів, кресало, уламок ножа і залізну сковорідку. Знайдено також куски шкіри із слідами швів (мабуть від взуття), нитки, тканину та пряжу (все це в обгорілому стані), кілька уламків глиняних світильників (один цілий), чотири шиферні прясличя, грузило, блесну та ін.

Серед виробів художнього ремесла слід відмітити кілька уламків скляних браслетів, мідну фігурну пряжку, два мідні хрести-енколпіони та один маленький мідний хрестик з потовщенням на кінцях, а також знайдену на підлозі мідну литу лампаду з рельєфним зображенням чо-

тирьох фігур з німбом навколо голови. В проміжках між фігурами до лампади прикріплені у вигляді людських масок кільця для її підвішування. Поруч лежав мідний ланцюжок, на якому підвішували цю лампаду. Біля однієї із стінок знайдено порожнисту всередині срібну підвіску в формі лунниці, яка була частиною багатої кінської збруї. На її поверхнях є зображення парних птахів з пишними хвостами.

Крім названих вище побутових предметів, тут було виявлено також набір деревообробних інструментів — сокиру, свердло з горизонтальною втулкою для дерев'яної ручки, струг з двома ручками, інструмент для розколювання дерева (типу кирки) та невеликий інструмент, призначений для виготовлення ложок та чашок. Разом з ними знайдено також три бруски, на яких підгострювалися ці інструменти під час роботи.

В одному з кутків напівземлянки, на її підлозі, було знайдено 14 маленьких глиняних горшечків, всередині яких збереглися залишки різнокольорових фарб.

Недалеко від печі, в полив'яному глечику і навколо нього знайдено 650 *г* янтарю у вигляді необроблених кусків значних розмірів. Серед них знаходилось понад 50 заготовок для бус та хрестиків, а також бус та хрестиків, зіпсованих при виготовленні. Було знайдено також мідну посудину та мідний навершник булави.

Склад знарядь виробництва, знайдених в напівземлянці, дав можливість встановити, що господар майстерні працював у кількох галузях художнього ремесла.

Розкопками 1938 р., як і наступних років, вперше були розкриті суцільною площею значні комплекси жител і ремісничих майстерень, що дає можливість висвітлити важливі питання планування міських кварталів і конструкцію будівель в стародавньому Києві.

Переважна більшість жител та ремісничих майстерень в Києві в домонгольський період були напівземлянками, подібними до описаної вище. Підлога та стіни заглибленої частини будівель покривалися глиняною обмазкою, в землі викопувались також східці для входу, які теж обмазувались глиною. Глиняна обмазка підлоги, стін та східців часто має сліди обпалення, яке робили для її зміцнення, а також для запобігання сирості. Над заглибленою частиною таких напівземлянок споруджувалась надбудова з дерева у вигляді двоскатної покрівлі, яка підтримувалася дерев'яними стовпами, вкопаними в дно напівземлянки.

Печі в таких житлах будувалися з глини на дерев'яному каркасі [1].

У 1950 р. на Подолі (ріг вулиць Героїв Трипілля та Волоської) було виявлено залишки потужного культурного шару. До XI—XII ст. відносяться залишки наземного будинку з піччю, в якому було кілька кімнат загальною площею близько 54 $м^2$. Він мав дерев'яні стіни, обмазані глиною і побілені вапном. Будинок належав, очевидно, ремісникові-токарю, бо в одній з його кімнат знаходилось багато дерев'яного посуду та інших виробів, виготовлених на токарному верстаті. У шарі XI—XII ст. виявлено також продукцію інших галузей ремісничого виробництва, а саме: скляні браслети і персні, скляний посуд, керамічні полив'яні плитки, смальту для мозаїки та ін. Було знайдено понад 100 *кг* свинцю, що вживався для виготовлення смальти. Розкопано також залишки кількох напівземлянок з руїнами глинобитних склоробних і мідно-(бронзо)ливарних горен XII ст. Це були ремісничі майстерні, в яких виготовляли скляний посуд, персні, браслети, буси, смальту та інші вироби.

---

[1] М. К. Каргер, Археологические исследования древнего Киева, К., 1950, стор. 8—44; його ж, Землянка-мастерская киевского художника XIII века, КСИИМК, вып. XI, 1945.

Розкопки показали, що Поділ був одним з найдавніших і густо населених районів Києва. Характер знахідок вказує, що в період Київської Русі Поділ був заселений в основному ремісниками, які жили як в напівземлянках, так і в наземних дерев'яних будинках[1].

У 1951 р. на території музею-заповідника «Києво-Печерська лавра» розкопано залишки склоробної майстерні епохи Київської Русі. Вони являли собою розвал трьох цегляних горен для виготовлення віконного скла, скляного посуду та різнокольорової смальти для мозаїки. При дослідженні цього розвалу виявлено багато обпаленої цегли і глини, вкритих різнокольоровим перепаленим склом, велику кількість злитків скла, заготовок різнокольорової смальти (часто у вигляді кубиків для мозаїчних викладок), уламків скляного посуду та глиняних тиглів із скловидною масою, кусків свинцю, сірки та інших знахідок, зв'язаних з виплавкою скла.

Горна були двоярусними, про що свідчать залишки міжярусного перекриття з круглими отворами (люфтами), крізь які з нижньої частини горна вогонь проникав у верхню. Це відкриття має дуже важливе значення, оскільки завдяки йому можна відкинути невірне твердження, яке досить довго існувало в науці, про те, що ніби мозаїка і скло зовсім не вироблялись у стародавній Русі, а в готовому вигляді привозилися з Візантії.

Відкриття центра по виготовленню скла і смальти свідчить про самобутність і значну давність цієї галузі древньоруського ремесла, продукція якого йшла для потреб великого церковного будівництва, що тоді провадилось у Києві (наприклад, будівництво Успенського собору в Києво-Печерському монастирі) та в ряді інших міст стародавньої Русі[2].

Значна ділянка стародавнього міста була розкопана в 1955 р. на Володимирській вулиці на подвір'ї будинку № 7/9 у зв'язку з новою забудовою цього району, що знаходиться в найдавнішій частині Києва, недалеко від того місця, де були так звані Батиєві ворота.

В культурному шарі часів Київської Русі (XI—XIII ст.) виявлено залишки дев'яти напівземлянкових жител, частина яких одночасно була майстернями ремісників. Встановлено, що житла були розташовані по боках стародавньої вулиці (шириною понад 5 *м*). При розкопках зібрано багато різноманітних предметів — уламків глиняного посуду, виробів із заліза та бронзи, різних прикрас. Значний інтерес становить свинцева висла печатка Ярослава Мудрого, знайдена на підлозі одного з жител XI ст. Під глинобитною підлогою житла першої половини XIII ст. було виявлено скарб із золотих та срібних жіночих прикрас (два золоті колти, 11 золотих трибусинних сережок київського типу, два срібні браслети, один срібний браслет з черню, два срібні персні з черню). Він був закопаний, мабуть, у зв'язку з нападом на Київ татаро-монгол у 1240 р. Руйнування міста під час цього нападу, як показали розкопки, були настільки значними, що життя в цій частині міста знову відновилось тільки на початку XVII ст.[3].

З архітектурних пам'яток стародавнього Києва, крім Десятинної церкви, досліджувалися також залишки храмів XI—XII ст. на

---

[1] В. А. Богусевич, Археологічні розкопки в Києві на Подолі, Археологія, т. IX, 1954; його ж, Археологические раскопки на Подоле в Киеве, КСИИМК, вып. XLI, 1951.

[2] В. А. Богусевич, Мастерские XI в. по изготовлению стекла и смальты в Киеве, КСИА, вып. 3, 1954.

[3] В. К. Гончаров, Археологічні розкопки в Києві 1955 р., Археологія, т. X, 1957.

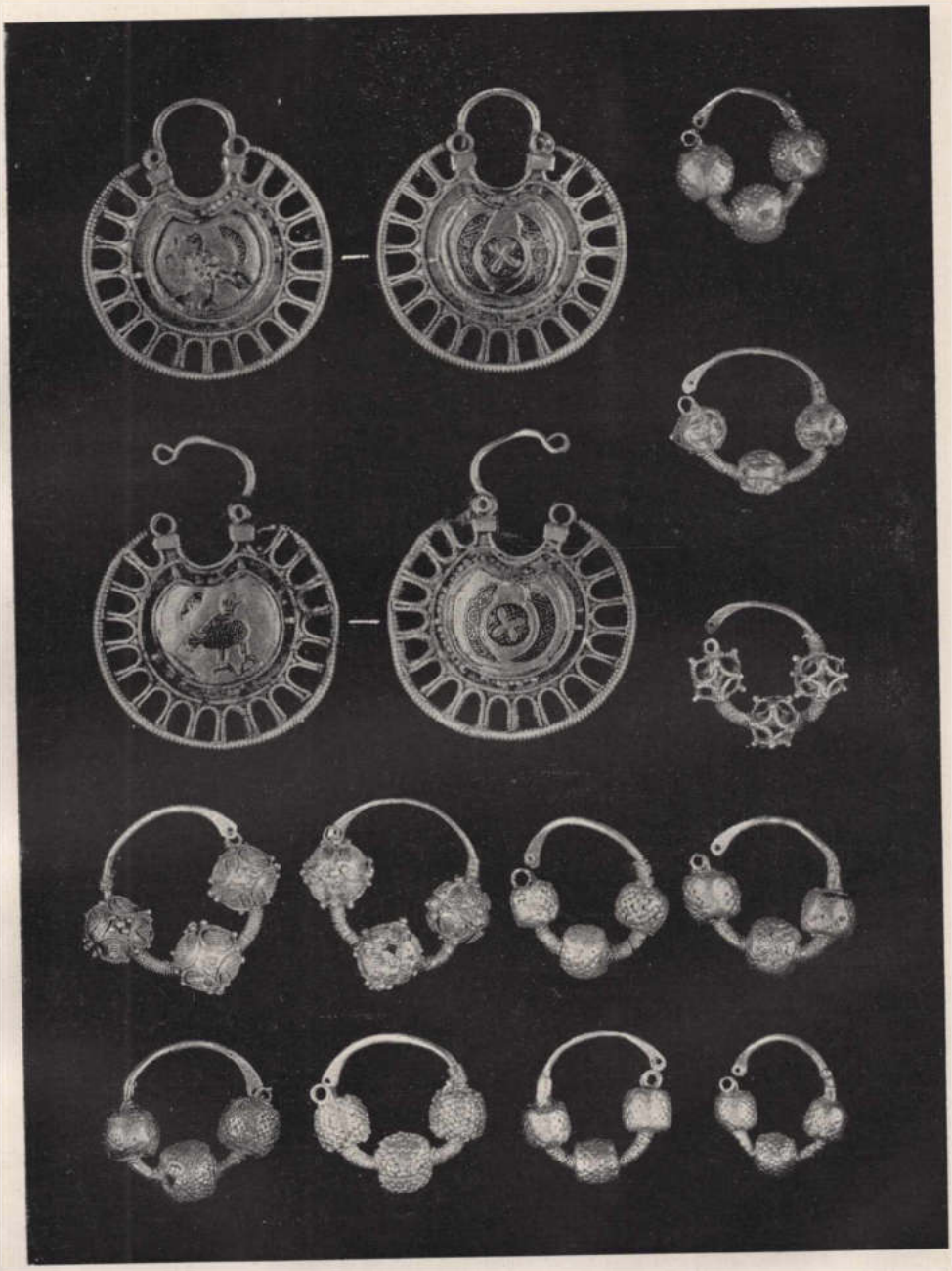

Золоті прикраси епохи Київської Русі. Скарб, знайдений в Києві у 1955 р.

території кол. Михайлівського і Видубецького монастирів та на Вознесенському спуску (тепер вулиця Смірнова-Ласточкіна в районі Сінної площі) [1]. В результаті цих досліджень встановлено плани цих споруд, техніку їх будування, склад і характер будівельних матеріалів, а також виявлено багато мармурових і шиферних плит з художньою різьбою, залишки фресок та мозаїки, які свідчать про багате художнє оздоблення храмів у стародавній Русі.

У величній споруді XI ст. — Софійському соборі було проведено розчистку і реставрацію його первісної мозаїчної підлоги [2].

У 1952 р. під час земляних робіт, зв'язаних із забудовою площі Калініна, було виявлено залишки оборонних споруд XI ст. Нижні, добре збережені частини цих могутніх укріплень являли собою систему дерев'яних зрубів, забитих всередині глиною. Така споруда з дерева та глини, шириною близько 18 *м* і висотою до 7 *м*, була засипана землею у вигляді високого земляного валу. На вершині такого валу, мабуть, стояла висока дерев'яна стіна, яка разом з його крутими схилами робила ці укріплення майже неприступними.

Оборонний вал XI ст. в Києві.

Відкриття залишків оборонного валу має важливе значення для вивчення оборонних споруд міст стародавньої Русі, а також для уточнення топографії Києва того часу. Цей вал входив до оборонної системи так званого міста Ярослава (середина XI ст.), головною складовою частиною якої були знамениті Золоті ворота, руїни яких збереглися до наших днів [3]. Самі Золоті ворота досліджувались у 1927 і 1949 р. [4].

Залишки оборонного рову навколо найдавнішої частини Києва (IX—X ст.) досліджувалися на Старокиївській горі [5], а кам'яні оборонні стіни XII — XIII ст. — на території Софійського собору [6] та Києво-Пе-

---

[1] М. К. Каргер, Археологические исследования древнего Киева, К., 1950, стор. 141—166, 192—226.

[2] Там же, стор. 227—246.

[3] П. П. Єфіменко, В. А. Богусевич, Кріпость Ярослава Мудрого в Києві, Вісник АН УРСР, 1952, № 12; П. А. Раппопорт, Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв., МИА, № 52, 1956.

[4] В. Лясковронський, Відчит про розкопки Золотої Брами у Києві р. 1927, Хроніка археології та мистецтва, ч. 3, К., 1931; Є. Д. Корж, Золоті ворота в Києві, Архітектурні пам'ятники, К., 1950.

[5] М. К. Каргер, К вопросу о Киеве в VIII—IX вв., КСИИМК, вып. VI, 1940.

[6] Дослідження М. К. Каргера в 1950 і 1952 рр.

черської лаври[1]. Кам'яні стіни XII ст. на території лаври свідчать, що вже в той час Києво-Печерський монастир являв собою міцну фортецю.

У різний час в Києві, переважно під час земляних робіт, науковий нагляд за якими систематично здійснює Інститут археології, виявлено кілька скарбів дорогоцінних предметів часів стародавньої Русі. До їх складу, як правило, входять ювелірні вироби — прикраси із золота та срібла, а також стародавні грошові знаки — срібні гривні.

Походження цих скарбів наука зв'язує з ворожими нападами, коли населення, рятуючи своє майно, закопувало цінніші речі в землю. Один з таких скарбів ювелірних виробів із золота і срібла знайдений в 1949 р. в Києві на вулиці Героїв революції під час прокладання труб газопроводу. Скарб знаходився у срібній посудині і налічував шість монетних срібних гривень київського та новгородського типів, дві срібні позолочені шийні гривни та два золоті колти, прикрашені з обох боків різнокольоровою емаллю, жемчугом і зерню. На щитках колтів зображена жіноча голова в діадемі. Вага скарбу 1548 *г*. Датується він XII ст.[2].

Аналогічний скарб ювелірних виробів виявлений під час земляних робіт на Урядовій (кол. Михайлівській) площі в 1938 р. До його складу входили такі золоті речі: чотиригранний шийний ланцюг довжиною 62 *см*, шість серег київського типу, 17 круглих медальйонів, прикрашених емалевими зображеннями птахів і орнаментом, а також срібна штампована кругла іконка, уламок тонкого персня та частина браслета[3].

Закінчуючи огляд археологічних досліджень стародавнього Києва, необхідно коротко зупинитися на одній з його складових частин — горі Кисілівці, яка неодноразово розкопувалась за роки радянської влади. Розкопки показали, що цей горб був заселений, починаючи з епохи міді-бронзи. Особливо важливе значення мають виявлені на Кисілівці матеріали підгірцівського типу, культури полів поховань зарубинецько-корчуватівського типу, культури ранніх слов'ян типу Корчака (V—VI ст.) і Луки-Райковецької (VII—VIII ст.) та епохи Київської Русі (IX—XIII ст.). До останньої епохи, зокрема, відносяться залишки ювелірної, костерізної, металообробної ремісничих майстерень, представлених різноманітними виробами на всіх стадіях їх виготовлення. Вивчення матеріалів з Кисілівки дає можливість простежити багатовіковий розвиток слов'янського населення на території Києва[4].

За роки радянської влади археологічні розкопки провадилися також і в ряді інших районів Києва, зокрема на тій же Старокиївській горі, поруч з Десятинною церквою[5], і на горі Дитинці[6], в результаті яких здобуто великий різноманітний матеріал, що дає можливість більш повно висвітлити окремі сторони багатовікової історії міста, особливо в епоху стародавньої Русі.

Значних результатів досягнуто також в галузі вивчення археологічних пам'яток стародавнього Чернігова, що провадиться вже ба-

---

[1] В. А. Богусевич і Ю. С. Асєєв, Воєнно-оборонні стіни XII віку в Києво-Печерській лаврі, Вісник Академії архітектури УРСР, 1951, № 4.

[2] І. М. Самойловський, Новий скарб часів Київської Русі, Археологія, т. IV, 1952.

[3] І. М. Самойловський. Скарб часів Київської Русі, Археологія, т. II, 1948.

[4] Розкопки в Києві на горі Кисілівці в 1940 р., Археологія, т. I, 1947; В. А. Богусевич, Розкопки на горі Киселівці, АП, т. III, 1955; А. М. Шовкопляс, Некоторые данные о костерезном ремесле в древнем Киеве, КСИА, вып. 3, 1954; її ж, Керамические комплексы с горы Киселевки в Киеве, КСИА, вып. 7, 1957.

[5] С. С. Гамченко, Розкопки 1926 р. в Києві, Коротке звідомлення ВУАК за 1926 р., К., 1927.

[6] В. Козловська, Археологічні розкопки р. 1930 у Києві на горі Дитинці, Хроніка археології та мистецтва, ч. 3, К., 1931.

гато років. Дослідження в Чернігові за радянської влади почались у 1923 і 1924 рр. розкопками відомого Спаського собору XI ст.[1] і продовжувалися потім протягом ряду післявоєнних років, коли були розкопані міські квартали із залишками жител і ремісничих майстерень, а також монументальні церковні і палацові комплекси.

Так, у 1946 р. над р. Стрижнем, в північно-східній частині чернігівського кремля (дитинця) досліджувалася Благовіщенська церква, збудована в 1186 р. Від неї лишилися фундаменти, нижні частини стін та частина підлоги. Фундаменти церкви складені з каменів-валунів та щебеню, залитих вапном, а стіни — з типової для того часу квадратної тонкої цегли (плінфи), скріпленої цем'янкою (сумішшю вапна з потовченою цеглою). Розкопки дали можливість відтворити первісний вигляд церкви: вона мала витягнуту в довжину триапсидну шестистовпну основу, обнесену з трьох боків галереєю. Всі частини церкви збудовані одночасно і з однакової цегли. Будівля мала багате художнє оздоблення, про що свідчать знахідки різнокольорової (червоної та жовтої) оздоблювальної цегли та різьбленого білого каменю, яким прикрашалися окремі місця на стінах та півколонах зовнішніх пілястрів. Підлога була викладена полив'яними глиняними плитками жовтого, зеленого та вишневого кольору. В центрі підлоги знаходилась мозаїка з різнокольорової смальти у вигляді геометричних фігур (кругів) та зображення павича, яке збереглося лише частково[2].

У наступні роки розкопки провадились і в ряді інших пунктів на території чернігівського кремля. Зокрема, тут були виявлені і досліджувалися залишки напівземлянкових жител IX—X ст. із значною кількістю уламків глиняного кружального посуду, аналогічного посудинам з чернігівських курганів того часу. Тут був, очевидно, один з найдавніших районів стародавнього Чернігова. Між Спаським собором та берегом Стрижня розкопками виявлено оборонний рів XI ст., засипаний в XII ст. при розширенні території укріпленої частини міста, а біля Спаського собору досліджено залишки кам'яного князівського палацу XI ст. На чернігівському посаді, поза межами центральної, укріпленої частини міста, вивчено багато напівземлянкових жител та ремісничих майстерень X—XIII ст. з великою кількістю різноманітних речових знахідок, типових для міст стародавньої Русі. Як уже зазначалось, у ряді пунктів території стародавнього Чернігова, зокрема на чернігівському Подолі — на Млиновищі та біля Єлецького монастиря — виявлені і досліджувалися залишки слов'янських поселень VII—IX ст., які були безпосередніми попередниками самого Чернігова[3].

Цікаві результати дали розкопки в Чернігові в 1953 р. В центральній частині стародавнього міста, поблизу Спаського і Борисоглібського соборів, вивчено залишки невеликої (площею 8×8 *м*) кам'яної двоповерхової будівлі у вигляді двох паралельних стін, товщиною 2,5 *м*, викладених з цегли, та напівциліндричного перекриття між першим і другим поверхами. Стіни будівлі були прикрашені мозаїкою, фресками та кольоровими полив'яними плитками, багато уламків яких, як і кусків обмазки стін з фресками та мозаїкою, виявлено в її руїнах. Стіни бу-

---

[1] М. О. Макаренко, Біля Чернігівського Спаса, зб. «Чернігів і Північне Лівобережжя», К., 1928; його ж, Чернігівський Спас, Записки Історико-філологічного відділу ВУАН, № 20, К., 1928.

[2] Б. Рибаков, Розкопки в Чернігівському дитинці в 1946 р., АП, т. I, 1949.

[3] В. А. Богусевич, Роботи Чернігівської експедиції, АП, т. III, 1952; його ж, Археологічні розкопки в Чернігові в 1949 та 1951 рр., АП, т. V, 1953; В. А. Богусевич, Н. В. Холостенко, Черниговские каменные дворцы XI—XII вв., КСИА, вып. 1, 1952; Н. В. Холостенко, Архитектурно-археологические исследования Пятницкой церкви в г. Чернигове (1953—1954 гг.), СА, XXVI, 1956.

дівлі викладені з цегли, скріпленої цем'янкою, а фундаменти — з рваного каменю. Багато цеглин мало на поверхні різноманітні знаки, що були нанесені на них під час формовки цегли.

В руїнах будівлі і навколо неї зібрано багато різноманітних виробів — скляні браслети, шиферні пряслиця, бронзові і залізні пряжки, бронзовий браслет, залізний ніж з кістяною ручкою, кістяний гребінець,

Декоративні облицювальні керамічні плитки із стародавнього Галича.

залізні наконечники стріл, уламки глиняного посуду з жовтою та зеленою поливою.

Кам'яна будівля і виявлені в ній знахідки датуються XII ст.[1].

За післявоєнні роки проведено значні дослідження і ряду пам'яток стародавнього Галича (біля с. Крилоса, Галицького району, Станіславської області) — столиці Галицького князівства. При розкопках у 1951 і 1952 рр. особлива увага була приділена вивченню ремісничих кварталів міста. В його верхній частині відкрито обширний район залізодобувного та залізообробного виробництва із залишками стародавніх глинобитних домниць (горен). В нижній, неукріпленій частині міста, що була найбільш густо заселеною частиною стародавнього Галича, відкрито залишки ремісничих майстерень. Особливий інтерес становить май-

[1] В. А. Богусевич, Раскопки в Чернигове, КСИА, вып. 4, 1955.

стерня, в якій виплавляли і обробляли мідь. Ця майстерня, як і аналогічні пам'ятки в Києві, свідчить, що виплавка і обробка міді були досить поширені в древньоруських містах.

Розкопками виявлено також залишки жител наземного і напівземлянкового типу з великою кількістю різноманітних побутових та господарських виробів. Серед них значний інтерес становить виявлена в Галичі кам'яна плитка із заглибленим зображенням грифона, яка своїм стилем нагадує твори каменерізного мистецтва Владимиро-Суздальської землі і тим самим вказує на культурну спільність цих віддалених частин стародавньої Русі[1].

У 1955 р. в Галичі було виявлено і вивчено залишки кількох жител X—XI ст. і навіть більш раннього періоду.

Навколо стародавнього Галича обслідувано багато древньоруських городищ та неукріплених поселень[2], а також вивчено ряд будівель XII — XIII ст., споруджених з білого каменю. Останні дослідження дали можливість встановити конструктивно-технічні та художні особливості стародавньої галицької архітектури[3].

Значних результатів досягли радянські археологи також у вивченні пам'яток древньоруського міста Переяславля (тепер м. Переяслав-Хмельницький — районний центр Київської області), які за дореволюційний час не досліджувалися зовсім. Розкопки тут були початі зараз же після закінчення Великої Вітчизняної війни — в 1945 р. і продовжувалися потім у 1949, 1952, 1953 та 1956 рр. Особлива увага була приділена вивченню архітектурних пам'яток та оборонних споруд часів Київської Русі.

Так, у 1949 р. було виявлено залишки храму Михаїла, збудованого в 1089 р., від якого збереглися фундаменти і частина мозаїчної підлоги.

У 1953 р. відкрито залишки двох стародавніх кам'яних храмів XI та XII ст. Один з них, що відноситься до XI ст., був невеликим храмом-усипальнею з фресковим розписом на стінах та мозаїчною підлогою, викладеною з різнокольорових полив'яних плиток. Всередині храму та на північ від нього розташовані стародавні поховальні споруди у вигляді кам'яних склепів та шиферних гробниць. Серед руїн храму зібрано багато предметів церковного начиння з бронзи (панікадило, свічник та ін.) високохудожньої роботи. Другий храм, що датується XII ст., був великою тринефною будівлею з шістьма внутрішніми цегляними колонами. В південно-західній його частині знаходилося п'ять глибоких ніш для поховань. На значних площинах стін зберігся фресковий кольоровий розпис.

У різних районах стародавнього Переяславля досліджувалися також напівземлянкові житла та дерев'яно-земляні оборонні укріплення часів Київської Русі[4].

У зв'язку з підготовкою до святкування 700-річчя Львова тут у 1955 і 1956 рр. були проведені археологічні розкопки на так званій Замковій горі, в результаті яких виявлено залишки стародавніх кам'яних оборонних споруд і сліди заселення її в епоху Київської Русі[5].

---

[1] В. К. Гончаров, Археологічні дослідження древнього Галича у 1951 р., АП, т. V, 1955; його ж, Древній Галич, Вісник АН УРСР, 1956, № 1.

[2] В. И. Довженок, Селища и городища в окрестностях древнего Галича, КСИА, вып. 4, 1955.

[3] Дослідження М. К. Каргера.

[4] Б. Рибаков, Розкопки в Переяславі-Хмельницькому, АП, т. I, 1949; М. К. Каргер, Розкопки в Переяславі-Хмельницькому в 1952—1953 рр., Археологія т. IX, 1954; його ж, Раскопки в г. Переяславе-Хмельницком, КСИА, вып. 4, 1955.

[5] А. А. Ратич, Раскопки на Замковой горе во Львове в 1955 г., КСИА, вып. 7, 1957; газ. «Радянська Україна» від 23 жовтня 1956 р.

У 1955 і 1956 рр. невеликі розкопки здійснені у Володимирі-Волинському на Західному Бузі, де виявлено і досліджено руїни цегляного храму XII ст., що дало можливість скласти уявлення про характер і особливості волинської школи древньоруської архітектури. Поблизу Володимира-Волинського на одному з неукріплених поселень розкопано житло-майстерню ремісника, датоване X ст. [1].

Розкопки літописного Пліснеська біля с. Підгірців, Олеського району, Львівської області, провадились за післявоєнний час протягом

Залишки храму-усипальні XI ст. в Переяславі-Хмельницькому.

ряду років. На городищі (місто після XIII ст. не відновлювалось) розкопано кілька десятків ранніх напівземлянкових жител з печами-кам'янками, глинобитними лежаками та дерев'яними обшивками стін. Речові матеріали, що знаходились в напівземлянках, — глиняний ліпний і кружальний посуд та вироби із заліза — дають можливість датувати їх періодом від VII до XI ст.

У верхній частині культурного шару городища переважали залишки наземних будівель, головним чином жител з глинобитними печами. Серед знахідок багато кружального посуду, керамічних плиток від підлоги, виробів із заліза і скла. Виявлено залишки залізодобувного виробництва. Наземні будівлі датуються XI—XIII ст. Поруч з городищем відкрито християнський могильник, на якому досліджено понад 60 поховань.

Пліснеськ був одним з найбільших міст Галицької землі і розкопки його внесли багато нового у вивчення цієї частини стародавньої Русі [2].

Одним з досить значних древньоруських міських центрів на території України був також Вишгород, заснований в середині X ст. Він знаходився в 20 *км* (вверх по течії Дніпра) від Києва і служив його своєрідним північним форпостом. Проте Вишгород був не тільки фортецею,

[1] Дослідження М. К. Каргера.

[2] І. Старчук, Розкопки на городищі Пліснеськo, АП, т. I, 1949; його ж, Розкопки городища Пліснеська в 1947—1948 рр., АП, т. III, 1952; його ж, Розкопки на городищі Пліснеськo в 1949 р., АП, т. V, 1955; М. П. Кучера, Раскопки городища Плиснеск, КСИА, вып. 4, 1955.

а й центром досить розвинутого ремесла. Розташоване на одному з мисовидних виступів високого правого берега Дніпра, місто було укріплене валом і ровом. Основу валу становили поставлені в ряд дерев'яні клітi-зруби, забутовані землею і присипані нею зверху, подібно до валів у багатьох інших древньоруських містах.

Археологічними розкопками, що провадилися протягом кількох довоєнних і післявоєнних років, на Вишгородському городищі досліджено багато напівземлянкових жител та ремісничих майстерень з глинобитними печами та утрамбованими земляними підлогами. В житлах виявлено глиняні кружальні посудини, часто з клеймами на денцях, а також вироби із заліза (сокири, замки, ключі, ножі, стремена, наконечники списів та стріл, пряжки, риболовні гачки, ості) та кістки домашніх тварин. Житла та господарські будівлі, залишки яких досліджені розкопками, були розташовані двома паралельними рядами, між якими, мабуть, проходила одна з міських вулиць. На особливу увагу заслуговують досліджені на городищі ремісничі майстерні по обробці заліза, яке тут же і добувалось в сиродутих горнах з місцевих болотних руд. Розкопано також залишки Борисоглібської церкви початку XII ст., яка була видатною пам'яткою древньоруської архітектури.

Навколо укріпленої частини міста (дитинця) знаходився великий ремісничий район — так званий посад, на якому також розкопано кілька залізодобувних сиродутих горен і печей для випалювання глиняного кружального посуду, а також майстерню, де виготовляли ювелірні вироби (знайдено ливарні форми, ллячку з глини, глиняні тиглі, бронзові вироби). Місто загинуло під час татаро-монгольської навали. В околицях Вишгорода є два частково досліджені могильники[1].

Цікавий комплекс з трьох древньоруських городищ, що є залишками літописного міста Городська, досліджувався протягом багатьох років біля сучасного села тієї ж назви, Коростишівського району, Житомирської області.

Городища розташовані на мисовидних виступах високого тут лівого берега Тетерева. Крім природного захисту — високих і стрімких урвищ берега та глибоких ярів, — вони мали ще штучні укріплення — вали та рови. Найбільше з городищ, відоме під назвою «Вали», має досить значні розміри (145×95 *м*) і з напільного боку оточене валом (7 *м* заввишки) та ровом (8 *м* завширшки при глибині 3 *м*). Розкопками встановлено, що в основі оборонного валу знаходилося два ряди дерев'яних клітей-зрубів. При цьому зовнішній ряд клітей був наглухо закритий валом, а внутрішній — тільки зверху і служив житлами для мешканців міста. Жилі кліті, квадратні в плані, площею 4,5×4,5 *м*, з глинобитними печами, загинули від пожежі і зберегли під своїми руїнами багато речей — залізні лемеші, коси, серпи, сокири, ножі і замки, точильні бруски, жорнові камені, кружальний глиняний посуд, обгорілі зерна пшениці, ячменю та інших культур, а також різноманітні прикраси з бронзи, срібла та скла. Центральна частина городища була вільна від будівель.

До укріпленої частини міста примикав неукріплений посад, заселений ремісниками. Розкопками тут виявлено залишки багатьох залізодобувних горен у вигляді скупчень залізних шлаків, криці (залізо, одержане сиродутим способом) та знахідки великого числа керамічних сопел

---

[1] В. Й. Довженок, Древній Вишгород, Вісник АН УРСР, 1949, № 8; його ж, Огляд археологічного вивчення древнього Вишгорода за 1934—1937 рр., Археологія, т. III, 1950; його ж, Розкопки древнього Вишгорода, АП, т. III, 1952; М. К. Каргер, К истории киевского зодчества XI века. Храм-мавзолей Бориса и Глеба, СА, XVI, 1952.

для вдування повітря з сиродуті горна при добуванні заліза. Судячи з цих знахідок, як і з подібних знахідок навколо двох інших городищ, Городськ у XI—XIII ст. був одним з найважливіших залізодобувних центрів стародавньої Русі, що працював на базі дуже поширених в Поліссі болотних руд.

Два інших городища розташовані близько від описаного вище і мають з ним багато спільного. Усі вони разом, мабуть, становили єдине місто — стародавній Городськ. Найменше з них, площею 80×28 *м*, з напільного боку має рів (5 *м* завглибшки) та вал. На городищі розкопано 19 напівземлянок з глинобитними печами або заглибленими вогнищами та дві наземні ремісничі майстерні. Стіни жител будувалися з дерева і обмазувалися глиною, а покрівля підтримувалася дерев'яними стовпами. Поряд з житлами відкрито багато господарських ям, зокрема для зберігання зерна. Виявлені також сліди залізодобувного виробництва.

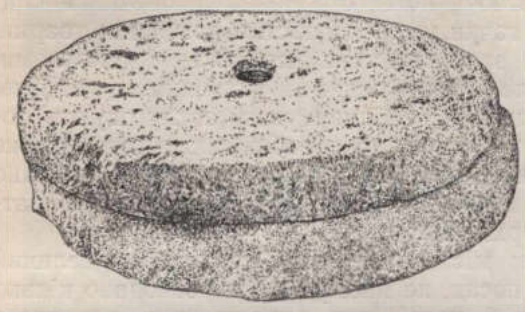

Кам'яні жорна з городища в с. Городську.

При розкопках знайдено багато залізних виробів — лемеші, коси, серпи, риболовні гачки, блесни, ості, кістяні наконечники стріл, сокири, пилку, долота, а також кружальний посуд та різноманітні прикраси.

На всіх трьох городищах життя припинилось у XIII ст.[1].

У 1956 і 1957 рр., в зв'язку з археологічними дослідженнями в зоні майбутнього водоймища Кременчуцької ГЕС, провадились розкопки городища, що є залишками древньоруського літописного міста-фортеці Воїнь, розташованого на р. Сулі біля хут. Воїнської Греблі, Градизького району, Полтавської області.

Уже перші розкопки дали значні результати. Розкопки оборонного валу показали, що в його основі були дубові кліті-зруби, побудовані в два ряди, один над одним так, що верхні кліті виступали вище вершини валу, утворюючи суцільну дерев'яну стіну над валом. В ряді місць в конструкцію валу, з його внутрішнього боку, входили також зрубні житла з дерев'яною підлогою. Під обгорілими руїнами цих жител зібрано багато цілих і роздавлених глиняних кружальних посудин (серед них була одна велика чорноглиняна амфора з грецьким написом), кілька обгорілих дерев'яних посудин, виготовлених на токарному верстаті, залишки обгорілих тканин, деталі ткацького верстата, клубки ниток, обгоріле просо в дерев'яній бочці, кам'яні жорна в робочому стані, замки та ключі і багато ін.

На посаді, за межами укріплень, розкопано залишки наземних жител з глинобитними печами та утрамбованими земляними підлогами. За характером інвентаря, зокрема кружального посуду, ці житла можуть бути віднесені до XII ст. Більш ранніми були два напівземлянкові житла.

Стародавній Воїнь був заснований наприкінці X ст. князем Володимиром як одна з фортець південно-східної оборонної лінії Київ-

[1] А. Дмитревська, Звіт Городської експедиції 1946 р., АП, т. I, 1949; В. К. Гончаров, Розкопки древнього Городська, АП, т. III, 1952; М. Ю. Брайчевський, Розкопки на третьому Городському городищі, АП, т. III, 1952; Р. И. Выезжев, Раскопки в Городске в 1955 г., КСИА, вып. 7, 1957.

Залишки мозаїчної підлоги Благовіщенської церкви в Чернігові.

ської держави, що проходила по правому берегу Сули. Воїнь був зруйнований половецьким ханом Кончаком у 1186 р. і більше не відновлювався [1].

Винятково цінні результати дали багаторічні дослідження залишків зруйнованих татаро-монголами древньоруських міст-фортець — Райків та Колодяжина, розташованих на території Житомирської області.

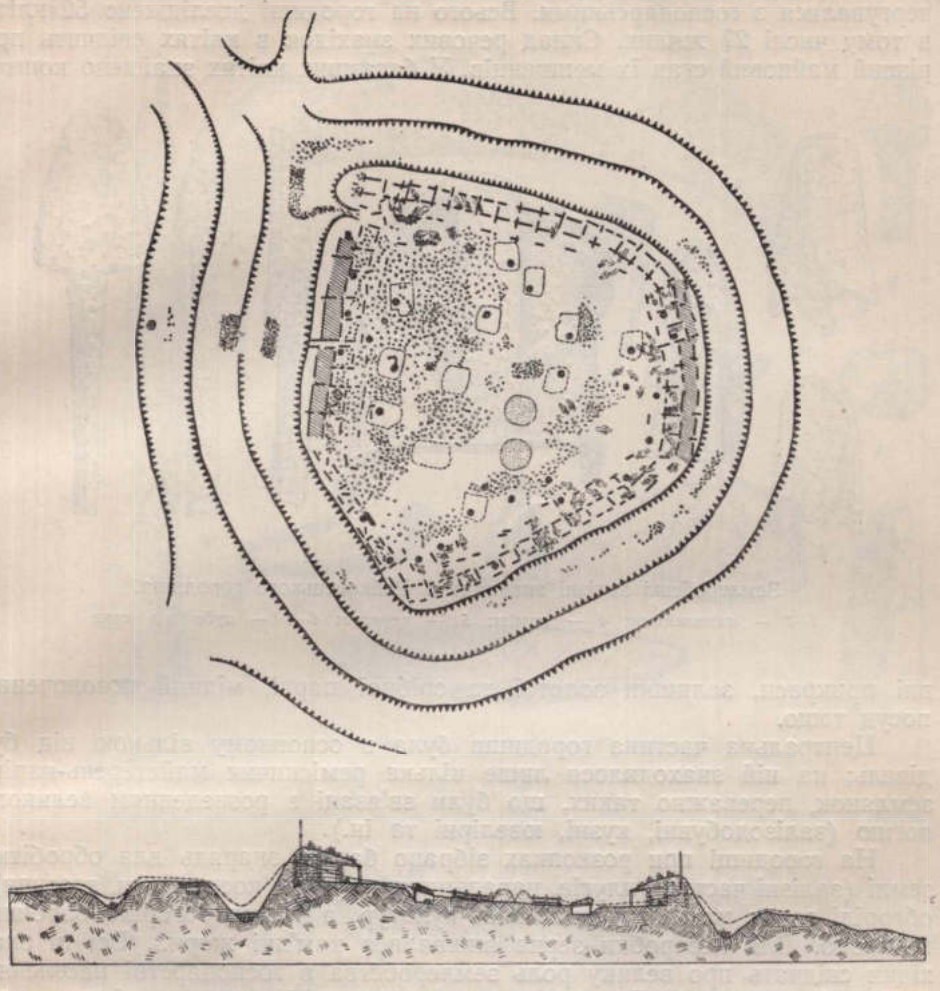

План і розріз Райковецького городища.

Райковецьке городище XI—XIII ст., що знаходиться в с. Райках, Бердичевського району, є першим в радянській археологічній науці повністю розкопаним древньоруським містом. Завдяки багаторічним розкопкам, що почалися ще наприкінці 20-х років і закінчилися після Великої Вітчизняної війни, цілком з'ясовано його топографію, систему укріплень, влаштування жилих і господарських будівель.

Городище розташоване на клиновидному виступі лівого берега р. Гнилоп'яті і відокремлене від основного берега оборонною системою в складі високого валу і глибокого (7 *м* завглибшки) рову. Основу

[1] В. К. Гончаров, В. А. Богусевич, Р. А. Юра, Раскопки древнерусского города Воиня в 1956 г., КСИА, вып. 8 (друкується)

валу становили кліті-зруби. Розкопками встановлено, що житла і господарські будівлі були розміщені по краю городища і утворювали ряд чотирикутних в плані клітей-зрубів, конструктивно зв'язаних з такими ж клітями в основі оборонного валу. Жилі кліті зверху були перекриті насипом валу. Всередині таких жител знаходилися глинобитні печі, а їх підлога була добре утрамбована і вимазана глиною. Жилі кліті чергувалися з господарськими. Всього на городищі досліджено 52 кліті, в тому числі 27 жилих. Склад речових знахідок в клітях свідчить про різний майновий стан їх мешканців. У багатших клітях знайдено кошто-

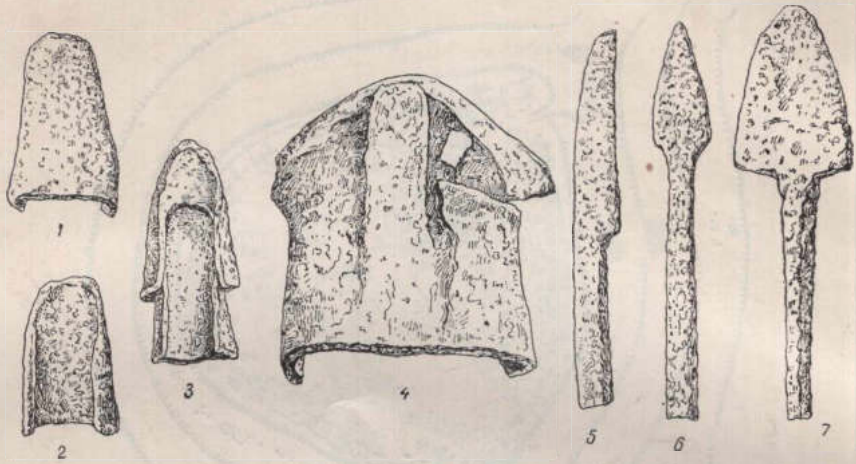

Землеробські залізні знаряддя з Райковецького городища.
1—3 — наральники; 4 — леміш; 5 — чересло; 6—7 — зуби від сохи

вні прикраси, залишки золотої та срібної парчі, мідний позолочений посуд тощо.

Центральна частина городища була в основному вільною від будівель; на ній знаходилося лише кілька ремісничих майстерень-напівземлянок, переважно таких, що були зв'язані з розведенням великого вогню (залізодобувні, кузні, ювелірні та ін.).

На городищі при розкопках зібрано багато знарядь для обробітку землі (залізні частини плугів, наральники, чересла, коси, серпи, заступи), обгорілі зерна хлібних і технічних культур, а також обгоріле борошно й пшоно. Для переробки зерна вживалися кам'яні жорна. Всі ці знахідки свідчать про велику роль землеробства в господарстві населення цього міста-фортеці. Розводили також домашніх тварин, кістки яких траплялися при розкопках у дуже великій кількості.

Жителі городища займалися також добуванням заліза з місцевих болотних руд, виготовленням залізних знарядь і прикрас з дорогоцінних металів, костерізним, деревообробним, склообробним, ткацьким ремеслами, обробкою шкіри та ін. Про розвиток цих ремесел свідчать виявлені при розкопках городища залишки глинобитних сиродутих горен з глиняними соплами для дуття, форми і тиглі для розливання металу при виготовленні ювелірних виробів, ковальські і токарні інструменти, а також знахідки самих виробів — кусків кричного заліза і виробів з нього, ювелірних прикрас, виробів з кості, дерева та скла, залишки тканин і шиферні пряслиця, залишки шкіряного взуття і т. п.

Матеріали, здобуті при розкопках Райковецького городища, дають можливість досить повно відтворити влаштування і господарське життя древньоруського міста першої половини XIII ст.

Життя в Райковецькому городищі припинилося в результаті нападу татаро-монголів в 1241 р. Місто було спалене. Під руїнами його будівель та в оборонних ровах розкопками виявлено багато чоловічих, жіночих і дитячих кістяків. Населення героїчно захищало своє рідне місто і загинуло в нерівній боротьбі з жорстокими загарбниками.

Результати археологічних досліджень в Райках досить повно опубліковані [1].

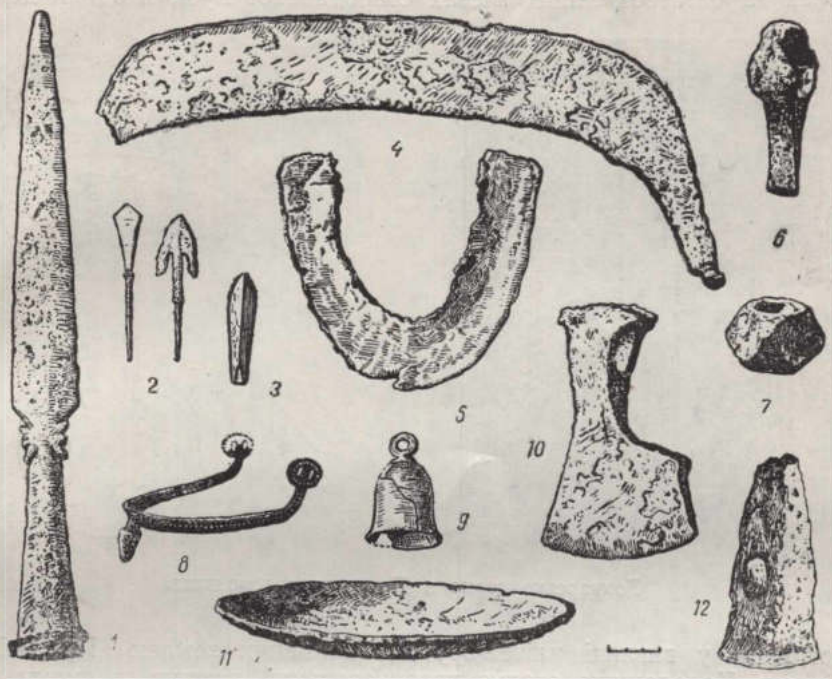

Металеві і кістяні вироби з Колодяжинського городища.

1 — наконечник списа; *2, 3* — наконечники стріл; *4* — коса-горбуша; *5* — окуття заступа; *6, 10* — сокири; *7* — булава; *8* — шпора; *9* — дзвіночок; *11* — сковорідка; *12* — молоток (*1, 2, 4—8, 10—12* — вироби із заліза, *3* — з кості; *9* — з бронзи).

Місто-фортеця XII—XIII ст. Колодяжин, залишки якого розташовані біля с. Колодяжного, Дзержинського району, Житомирської області, так само як і Райковецьке городище, було зруйноване татаро-монголами в тому ж 1241 р.

Розкопками 1948—1952 рр. розкрито значну частину городища, причому виявлено залишки багатьох наземних дерев'яних і напівземлянкових жител, ремісничих майстерень та інших господарських будівель, під завалами яких зберігся різноманітний інвентар, що характеризує всі галузі господарства і побуту населення міста. Серед них в першу чергу необхідно відмітити залізні сокири, лопати, лемеші, коси, серпи, молотки, зброю, інструменти для обробки дорогоцінних металів та дерева, а також обгорілі тканини, металеві і скляні прикраси та ін. В дерев'яних бочках, великих глиняних посудинах та ямах-сховищах збереглося багато обгорілого зерна жита, пшениці, ячменю, вівса, а також проса, гороху, льону, конопель та інших культур. Перелічені знахідки свідчать, що землеробство в XII—XIII ст. відігравало важливу роль не тільки

[1] Т. Мовчанівський, Райковецьке городище XI—XIII ст., Наукові записки ІІМК, кн. 5-6, К., 1935; В. К. Гончаров, Райковецкое городище, К., 1950; його ж, Райковецьке феодальне городище XI—XIII ст., Вісник АН УРСР, 1948, № 7.

в господарстві сільського населення, а й жителів невеликих міст стародавньої Русі.

Серед залишків наземних будівель і напівземлянок досліджено рештки ремісничих майстерень по обробці дерева, заліза, золота і срібла, кості і шкіри та інших матеріалів. Нерідко житла служили одночасно і ремісничими майстернями.

Колодяжин був укріплений ровом і валом, в основу якого, як і в Райках та багатьох інших містах стародавньої Русі, входили дерев'яні

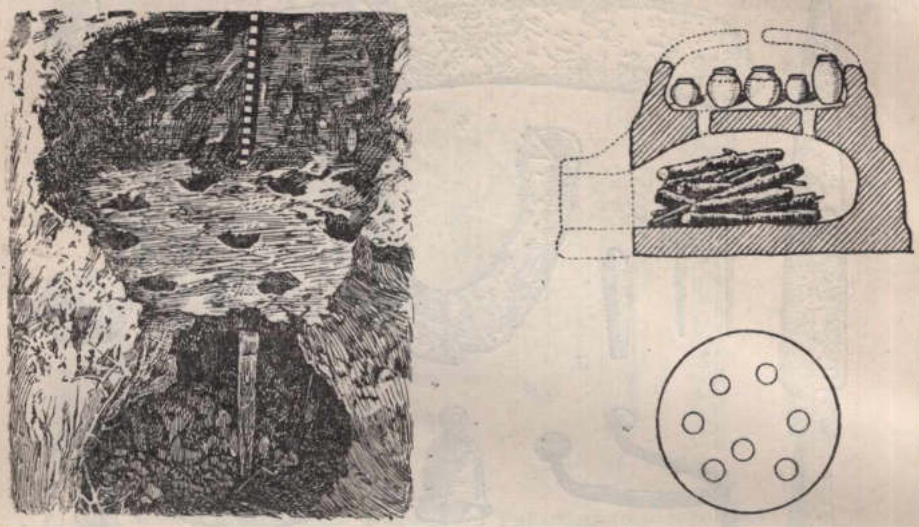

Гончарське горно з Донецького городища.

конструкції у вигляді клітей-зрубів, засипаних землею. Про міцність укріплень Колодяжина згадує древньоруський літопис, в якому розповідається, що 12 «пороків» (стінопробивних машин, якими користувалися татаро-монголи при облозі укріплених міст), встановлених нападаючими проти його стін, не могли їх зруйнувати. Татаро-монголи вдерлися до міста лише після того, як воно було підпалене з усіх боків. Населення, яке героїчно захищало місто, в значній своїй частині було знищене: кістяки людей, які загинули в боротьбі, були виявлені в багатьох місцях на городищі, особливо в районі його оборонних валів та ровів [1].

За роки радянської влади на території України було досліджено, крім згаданих вище, також залишки багатьох інших древньоруських міст. З них для прикладу можна назвати такі міста, як Білгород на р. Ірпені [2] (тепер с. Білгородка, Києво-Святошинського району, Київської області), Заруб на Дніпрі [3] на південь від Києва (біля с. Зарубинців, Переяслав-Хмельницького району, Київської області), Любеч на Дніпрі [4] (в Чернігівській області), Ленківці на Пруті [5] (в око-

[1] В. К. Гончаров, Древний Колодяжин, КСИИМК, XLI, 1951; його ж, Роботи Волинської експедиції 1948 р., АП, т. III, 1952; Р. А. Юра, Исследования Колодяжинского городища, КСИА, вып. 4, 1955; його ж, Древний Колодяжин (Автореферат дисертації), К., 1955.

[2] Д. І. Бліфельд, Дослідження древнього Білгорода, АП, т. III, 1952.

[3] М. К. Каргер, Развалины Зарубского монастыря и летописный город Заруб, СА, XIII, 1950.

[4] В. К. Гончаров, Розкопки древнього Любеча, АП, т. III, 1952.

[5] Б. А. Тимощук, Древнерусские поселения Северной Буковины, КСИИМК, вып. 57, 1955.

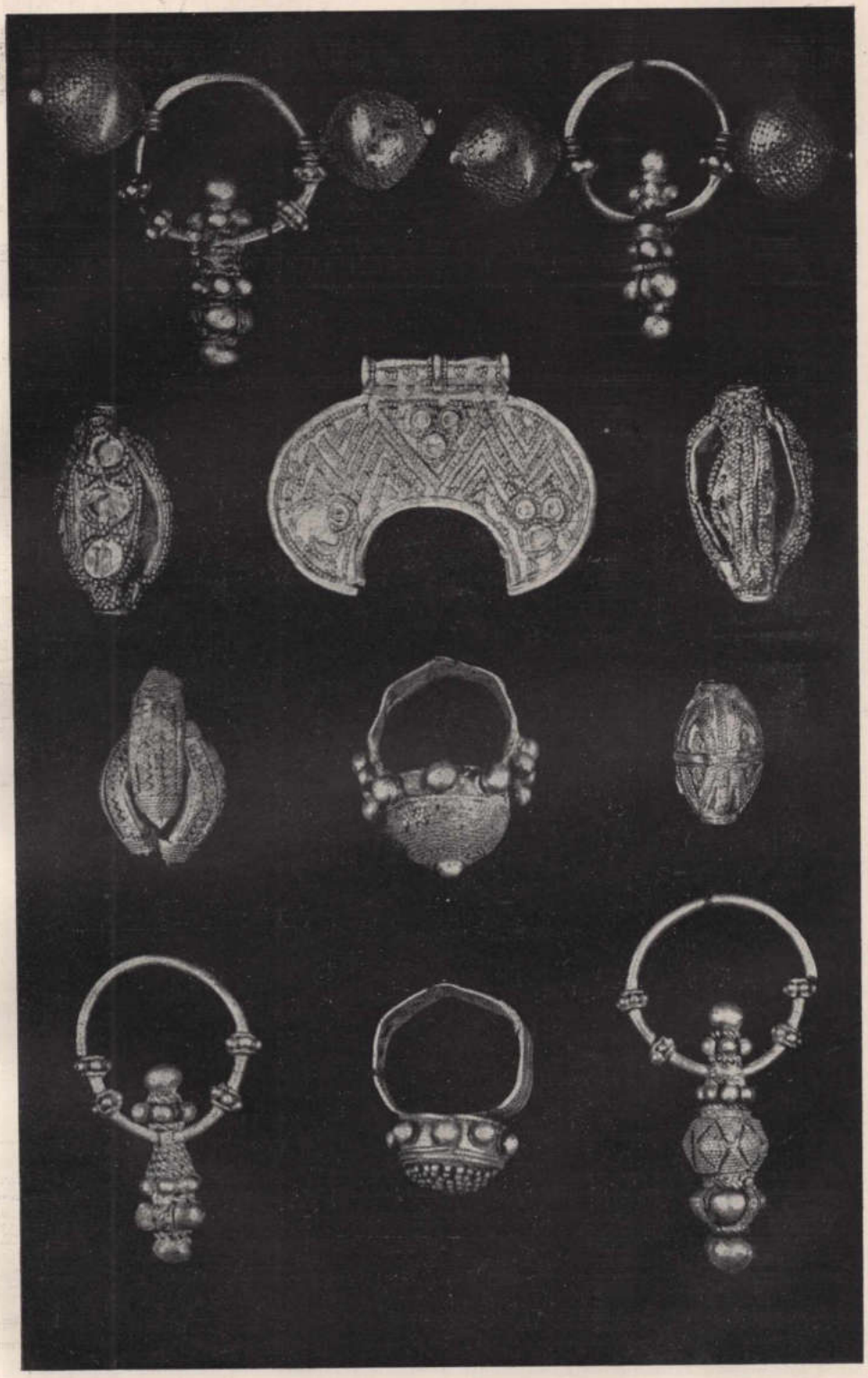

Срібні прикраси з Копіївського скарбу.

лицях Чернівців), Донецьке городище на р. Уді[1] (біля с. Покотилівки, Харківського району) та багато ін.[2].

Крім древньоруських населених пунктів, за роки радянської влади досліджено також значну кількість поховальних пам'яток епохи Київської Русі — курганних могильників XI—XII ст.

Такі могильники являють собою групи невеликих курганів (висотою близько 1 *м*, рідше — до 2 *м*), під земляними насипами яких, переважно в земляних ямах, знаходяться витягнені поховання, орієнтовані головами до заходу. Поховання супроводилися кружальним глиняним посудом, срібними висковими кільцями (у жінок), залізними кресалами, ножами та іншими побутовими предметами. Прикладом таких могильників, досліджених на Україні за роки радянської влади, можуть бути могильники біля сіл Віти--Поштової[3] і Вишгорода[4] поблизу Києва, Райків[5], Сельців та Нового Мирополя на Житомирщині[6], Ліплявого на Черкащині[7], Копачинців на Станіславщині[8] та багато ін.

У ряді лісостепових районів України відомо знахідки скарбів ювелірних виробів і монет із золота і срібла, які відносяться до епохи Київської Русі. Прикладом їх, зокрема, можуть бути скарб X—XI ст., знайдений в 1928 р. в с. Копіївці, Дашівського району, Вінницької області, що налічував 500 арабських диргемів, п'ять браслетів, 27 сережок та 40 інших ювелірних виробів[9], та великий скарб арабських срібних диргемів у стародавньому Галичі.

Матеріали з могильників і скарби разом з численними речовими знахідками і науковими спостереженнями, здобутими при дослідженні міст і сільських поселень XI—XIII ст., дають можливість досить повно висвітлити різні сторони історії стародавньої Русі, а також суспільне і господарське життя, побут і культуру її населення.

---

[1] О. С. Федоровський, Археологічні розкопки в околицях Харкова, Хроніка археології та мистецтва, ч. I, К., 1930.

[2] П. А. Раппопорт, Заметки о датировке некоторых типов городищ Поднепровья, КСИИМК, вып. XLVIII, 1952; його ж, Обстеження городищ в районі Києва в 1950 р., Археологія, т. VII, 1952; його ж, К вопросу о системе обороны Киевской земли, КСИА, вып. 3, 1954; його ж, Конструкции древнерусских оборонительных сооружений X—XII в., КСИА, вып. 4, 1955; В. Й. Довженок, Н. В. Лінка, Розвідки древньоруських городищ на нижній Росі в 1949 р., АП, т. V, 1955; П. Третьяков, Звіт про археологічні дослідження 1946 р. в басейні річок Росі і Тясмину, АП, т. I, 1949; Ф. Копилов, Посульська експедиція 1945—1946 рр., АП, т. I, 1949; О. О. Ратич, Археологічна розвідка на верхньому Дністрі в 1949 р., АП, т. V, 1955.

[3] В. Козловська, Археологічні пам'ятки часів князівської доби коло с. Поштова Віта на Київщині, Науковий збірник за рік 1924, К., 1925.

[4] Звіти про дослідження Вишгородської експедиції знаходяться в Науковому архіві Інституту археології АН УРСР.

[5] Т. Мовчанівський, Райковецьке городище XI—XIII ст., Наукові записки ІІМК, кн. 5-6, К., 1935.

[6] Дослідження Ю. В. Кухаренка в 1953 і 1954 рр. Звіти зберігаються в Науковому архіві Інституту археології АН УРСР.

[7] Р. И. Выезжев, Новые материалы из раскопок Леплявского могильника, КСИА, вып. 3, 1954.

[8] А. А. Ратич, Древнерусский могильник в с. Копачинцы, Станиславской области, КСИА, вып. 4, 1955.

[9] Н. В. Лінка-Геппенер, Копіївський скарб, Археологія, т. II, 1948.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

СЕРЕДНЬОВІЧНІ ПАМ'ЯТКИ КРИМУ

Досить значну і своєрідну групу археологічних пам'яток на території Української РСР, досліджуваних за роки радянської влади, становлять середньовічні пам'ятки гірських районів Криму.

Античний період в історії Криму, що характеризувався існуванням на його території рабовласницьких держав — Боспорського царства, Херсонеса та скіфської держави з центром в Неаполі скіфському, закінчився на рубежі IV і V ст. н. е. Причинами занепаду рабовласницьких держав в Криму були загальна криза рабовласницької системи та навала степових кочівників, зв'язана з так званим великим переселенням народів. У IV ст. н. е. гунни знищили скіфську державу, потім під їх натиском розпалось Боспорське царство, а на рубежі IV і V ст. н. е. ними в значній мірі був зруйнований Херсонес, в результаті чого на тривалий час він прийшов у занепад.

Скориставшись із значного послаблення Херсонеса та міст колишнього Боспорського царства, Візантійська імперія на початку VI ст. встановлює над ними свою владу. В цих містах відновлюються та значно посилюються оборонні споруди, відновлюється міське будівництво, а також пожвавлюються ремісниче виробництво і торгівля. Під владою Візантії опинилась також значна частина південного берега Криму, в ряді пунктів якого, наприклад, поблизу сучасних Алушти і Гурзуфа, нею були збудовані військові фортеці [1].

Степові райони Криму в IV ст. н. е. потрапили під владу кочових племен — гуннів, хозар, половців і, нарешті (в XIII ст.), татар, — які змінювали одні одних під час свого руху з Азії в Європу.

Гірські ж райони південно-західного Криму в період раннього середньовіччя розвивалися незалежно від Візантії та кочових племен степових районів, і їх населення залишило специфічні пам'ятки матеріальної культури, відомі в науці під умовною назвою «печерних» міст. Гірські райони Криму та його південний берег наприкінці античної епохи були населені потомками давнього місцевого населення — таврів, а також скіфів і сарматів (аланів), витіснених гуннами із степових районів. На рубежі III і IV ст. н. е., напередодні навали гуннів, до складу населення гірських районів південно-західного Криму ввійшла також невелика кількість переселенців з більш північних районів Європи — готів і слов'ян. Проте кількість їх була досить незначною, а процес проникнення цього населення, зокрема слов'янських племен, в Крим був перерваний в IV ст.

[1] А. Л. Якобсон, Византия в истории раннесредневековой Таврики, СА, XXI, 1954.

навалою гуннів, а потім і інших кочових племен. Як вважають дослідники, ранні слов'яни проникали в Крим морським шляхом з гирлів Дніпра та Дністра вздовж берегової лінії півдня України та Кримського півострова [1].

Головним заняттям населення в названих районах Криму, зокрема в широких річкових долинах, було землеробство, про значний розвиток якого свідчать залишки багатьох ям-зерносховищ, виявлених при археологічних дослідженнях на ряді середньовічних поселень. Так, наприклад, на одному з укріплених поселень — відомому Ескі-Керменському городищі, розташованому на північний схід від Севастополя (біля с. Кріпкого, Куйбишевського району), на невеликій ділянці розкопок виявлено понад 100 великих ям-зерносховищ, розташованих окремими групами по 15—20 ям. Ями вирубані в скелі і за своїми розмірами та формами нагадують великі глиняні посудини — піфоси, що раніше використовувалися в античних містах, і майже аналогічні зерновим ямам Неаполя скіфського. Зверху такі ями щільно закривалися кам'яними покришками і обкопувалися навкруги водовідвідними канавами.

Крім землеробства, помітну роль в господарстві населення південно-західного Криму відігравали також городництво, садівництво та виноградарство. Про досить значний розвиток винобробства свідчать, зокрема, часті знахідки на поселеннях залишків давильних площадок, розташованих інколи досить значними групами на невеликих ділянках. У цих районах було також розвинуто скотарство: розводили овець, велику рогату худобу та свиней.

Ремесло у населення гірського Криму, навпаки, було розвинуте дуже слабо, оскільки потреби в ремісничій продукції задовольнялись за рахунок жвавої торгівлі з Херсонесом.

В результаті розвитку в епоху середньовіччя феодальних відносин в південно-західному Криму тут виникло в період з IX до початку XIII ст. кілька невеликих феодальних державних утворень — князівств. Вони займали незначні території і включали у своєму складі укріплені поселення міського типу і замки та неукріплені сільські поселення.

В таких укріплених, «печерних» містах і замках, розташованих, як правило, на важко доступних гірських вершинах і скелях над річковими долинами, насправді переважали не печерні, а наземні жилі та господарські будівлі. Вирубані в скелях печери мали головним чином господарське та військове призначення, або ж в них знаходилися церкви та монастирі, кількість яких була тоді досить значною. Від середньовічних міст і замків до наших днів добре збереглися переважно кам'яні оборонні споруди та різні щодо свого призначення печерні приміщення, завдяки чому ці середньовічні пам'ятки справді інколи справляють враження своєрідних «печерних» міст.

Крім міст, замків та сільських поселень, значну групу середньовічних пам'яток в гірських районах південно-західного Криму становлять великі могильники з трупоспаленнями в глиняних урнах та трупопокладеннями в грунтових ямах, склепах і підбоях, супроводжуваними значною кількістю ремісничих виробів (глиняний посуд, зброя та прикраси).

Середньовічні пам'ятки в межах південно-західного Криму розташовані головним чином в Інкерманській долині поблизу Севастополя (там знаходяться залишки фортеці-замка Каламіти і великого печерного монастиря та кілька могильників), Каралезькій долині на північний схід від Севастополя (місто Мангуп та великий печерний монастир Шулдан), в районі великого Ескі-Керменського городища, у Бельбецькій долині

---

[1] Е. В. Веймарн и С. А. Секиринский, Путеводитель по Крыму, Симферополь, 1956, стор. 92.

на південний захід від Бахчисарая (фортеця-замок так зване Сюреньське укріплення та печерний монастир Чильтер-Коба), в долині р. Качі (фортеці і замки Тепе-Кермен, Керменчик, так зване Качинське укріплення та ін.), в долині р. Чурук-Су і Мангуській котловині поблизу Бахчисарая (велике укріплене місто Чуфут-Кале з великим печерним монастирем) та у верхів'ях річок Альми і Бодраку.

Замки і міста були укріплені кам'яними стінами і баштами, які в ряді пунктів добре збереглися до наших днів. Стіни і башти спору-

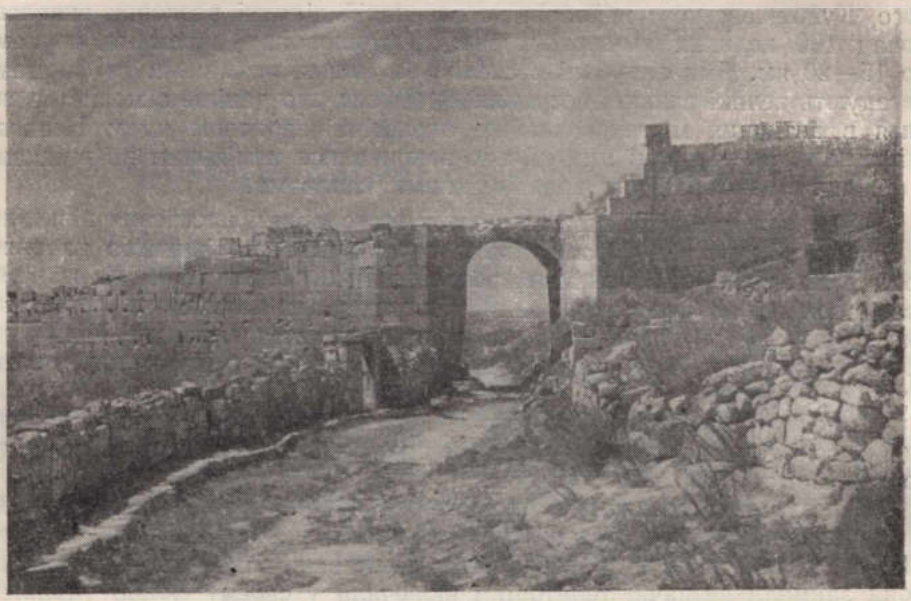

Ранньосередньовічні оборонні стіни Чуфут-Кале.

джувалися з обтесаних невеликих каменів на розчині вапна з піском і завжди мали отвори-бійниці.

Такі міста, як Чуфут-Кале, Ескі-Кермен та ін., займали значну площу (до 40 *га*), частина якої лишалася незабудованою і призначалася, мабуть, для захисту населення з навколишніх сільських неукріплених поселень під час воєнної небезпеки. Не виключено також, що такі незабудовані майдани у великих містах могли використовуватись і як місця для торгівлі.

Замки ж переважно були досить незначними за своїми розмірами і, мабуть, мали головним чином військове призначення (Сюреньське укріплення, Мангуп, Каламіта та ін.).

Навколо замків, міст та монастирів (останні також бували досить добре укріплені) розташовані залишки неукріплених сільських поселень та могильники. На цих поселеннях при розкопках також часто трапляються зернові ями, вирубані в скелі, площадки для видавлювання винограду та інші сліди сільськогосподарського, переважно землеробського виробництва.

Значна кількість середньовічних пам'яток відома тепер і вздовж південного берега Криму. Найважливішими з них є місто Сугдея (сучасний Судак) та городище на горі Тепсень поблизу с. Планерського (кол. Коктебель) на захід від Феодосії.

Археологічні дослідження середньовічних пам'яток південно-західної

частини гірського Криму почалися задовго до Жовтневої революції (розкопки печерного міста Мангупа [1], могильника в Суук-Су поблизу Гурзуфа[2], фортеці Каламіти[3] та ін.), але провадилися здебільшого несистематично і в невеликих масштабах.

Значно ширшого розмаху набрало вивчення пам'яток середньовічного Криму за роки радянської влади.

В середині 20-х років на території міст Чуфут-Кале та Ескі-Кермен були проведені розвідкові роботи Севастопольським музеєм краєзнавства, а потім і розкопки, здійснені Центральним музеєм Тавріди та Бахчисарайським музеєм [4].

У 1928—1937 рр. значні розкопки на городищі Ескі-Кермен та на ряді інших «печерних» міст були здійснені Ескі-Керменською експедицією Державної Академії історії матеріальної культури (пізніше ІІМК АН СРСР). Незважаючи на неправильний методологічний підхід до висвітлення результатів дослідження (всі середньовічні пам'ятки гірського Криму беззаперечно оголошувалися готськими), що було зумовлене впливом на частину дослідників так званого нового вчення про мову М. Я. Марра [5], робота експедиції заслуговує на позитивну оцінку. Було досліджено залишки ряду кам'яних оборонних споруд, жилих і господарських будівель, шляхів, іригаційних систем і водопроводів, окремих укріплень, монастирів та могильників як на площі самого городища, так і в його околицях [6]. Зокрема було проведено вивчення замків на р. Бельбеку (Сюреньське укріплення) [7] і на р. Качі (Качинське укріплення) [8] та печерного монастиря Шулдан [9].

У 1938 р. досить значні дослідження здійснені також на території печерного міста Мангупа, яке було політичним центром князівства Феодоро. В результаті проведених розкопок виявлено залишки ряду кам'яних будівель культового (базиліка) і жилого (палац) призначення та багато поховань з різноманітним поховальним інвентарем. Зібрано велику кількість речових матеріалів (архітектурні деталі, глиняний посуд, металеві вироби і різноманітні прикраси), які дають можливість досить повно висвітлити ряд сторін господарського життя, культури й побуту населення цього великого середньовічного міста та встановити, що воно перебувало у жвавих торговельних зв'язках з Херсонесом [10]. Важливе значення також має вивчення оборонних споруд Мангупа, які відносяться до різних періодів його багатовікової історії [11].

---

[1] А. С. Уваров, Сборник мелких трудов, т. III, М., 1910; Р. Х. Леппер, Археологические исследования в Мангупе в 1912 г., ИАК, вып. 47, СПБ, 1913.

[2] Н. И. Репников, Некоторые могильники области крымских готов, ИАК, вып. 19, СПБ, 1906.

[3] А. Л. Бертье-Делагард, Остатки древних сооружений в окрестностях Севастополя и пещерные города Крыма, ЗООИД, т. XIV, 1886.

[4] О. Акчокраклы, Новое из истории Чуфут-Кале, ИТОИАЭ, т. II, Симферополь, 1928; О. Акчокраклы, У. Баданинский, Б. Н. Засыпкин, Чуфут-Кале (по материалам раскопок 1928—1929 гг.), ИТОИАЭ, т. III, Симферополь, 1929; Н. Л. Эрнст, Эски-Кермен и пещерные города Крыма, там же.

[5] В. И. Равдоникас, Пещерные города Крыма и готская проблема в связи со стадиальным развитием северного Причерноморья, ИГАИМК, т. XII, вып. 1-8, Л., 1932.

[6] Готский сборник (ИГАИМК, т. XII, вып. 1-8), Л., 1932; Материалы Эски-Керменской экспедиции 1931—1933 гг., ИГАИМК, вып. 117, М.—Л., 1935.

[7] Е. В. Веймарн и Н. И. Репников, Сюйреньское укрепление, там же.

[8] Н. И. Репников, Городище Качи-Кальен, там же.

[9] В. П. Бабенчиков, Пещерный комплекс Шулдана, там же.

[10] Археологические памятники Юго-Западного Крыма, Мангуп, МИА, № 34, 1953.

[11] А. Л. Якобсон, Из истории средневековой архитектуры в Крыму, СА, VI, 1940; його ж, О раннесредневековых крепостных стенах Мангупа, КСИИМК, вып. XXIX, 1949.

За післявоєнні роки дослідження середньовічних пам'яток гірського Криму провадилося головним чином в Інкерманській долині та на городищі Чуфут-Кале[1]. Так, протягом ряду років (1948, 1950, 1952 та ін.) поблизу Севастополя досліджувались Інкерманський і Чорнорічeнський могильники та фортеця Каламіта. В могильниках розкопано понад 150 поховань (трупоспалення в амфорах і ліпних посудинах та трупопокладення в земляних склепах, підбоях і ямах). Серед речових знахідок в похованнях (глиняний посуд, прикраси, зброя) трап-

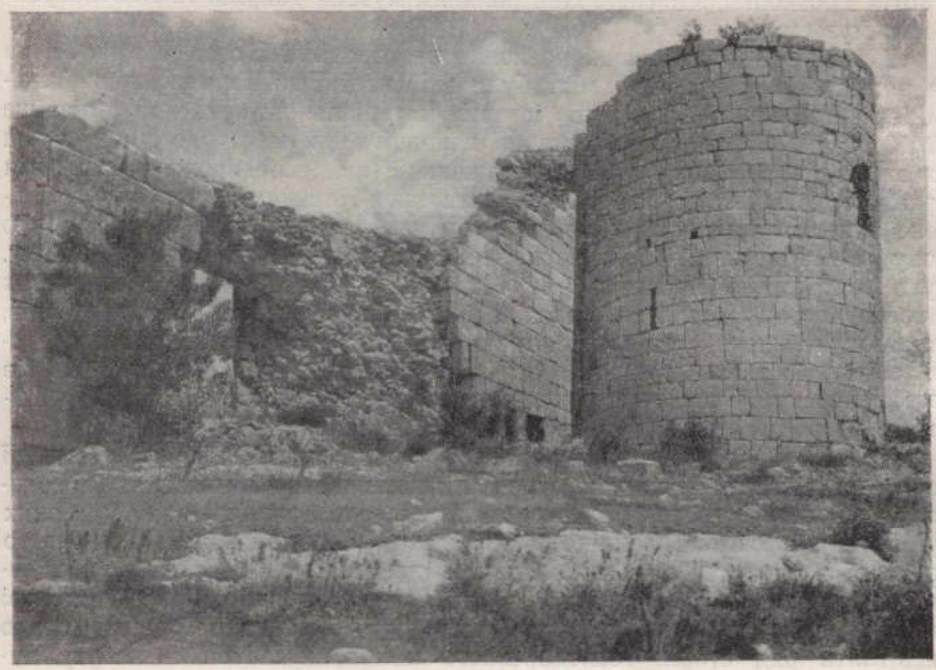

Оборонні споруди Сюреньського укріплення.

ляється кружальний посуд, близький до посуду з черняхівських пам'яток Середнього Подніпров'я. Могильники за рядом ознак датуються II—IV ст. н. е.

Досліджувалися там також неукріплені поселення III—VIII ст. з рештками площадок для видавлювання винограду та залишки печерного монастиря IX ст.[2].

Досить значна робота за роки радянської влади здійснена також по вивченню інших середньовічних пам'яток Криму. Особливо це стосується дослідження середньовічних комплексів Херсонеса — оборонних споруд, громадських (зокрема культових), жилих і господарських будівель та ремісничих майстерень (переважно для виготовлення глиняного посуду і покрівельної черепиці).

Серед великої кількості речових матеріалів, здобутих при археологічних дослідженнях середньовічних пам'яток Херсонеса, траплялися матеріали, що походять з Русі (глиняний посуд, хрести-енколпіони), які свідчать про існування в X—XIII ст. не тільки політичних, а й еко-

---

[1] Дослідження експедиції Кримського філіалу АН СРСР та Бахчисарайського музею печерних міст під керівництвом Є. В. Веймарна.

[2] Е. В. Веймарн, О работе Инкерманской экспедиции, КСИА, вып. 4, 1955.

номічних зв'язків між Херсонесом і древньоруською державою [1]. На основі археологічних досліджень досить детально відтворено картину зруйнування Херсонеса татарами в XIV ст. (при розкопках виявляються сліди великої пожежі) [2].

Дослідження археологічних пам'яток середньовічної Сугдеї та генуезької фортеці XIV ст., що частково збереглася до наших днів, провадилось наприкінці 20-х років в сучасному місті Судаку [3]. Поблизу від нього — в с. Морському, Судацького району, в 1952 р. виявлено і частково досліджено значний ремісничий центр VIII—IX ст. — квартал гончарських печей для випалювання глиняного посуду [4]. Гончарська піч VIII—IX ст. досліджувалась також біля с-ща Місхор поблизу Ялти [5].

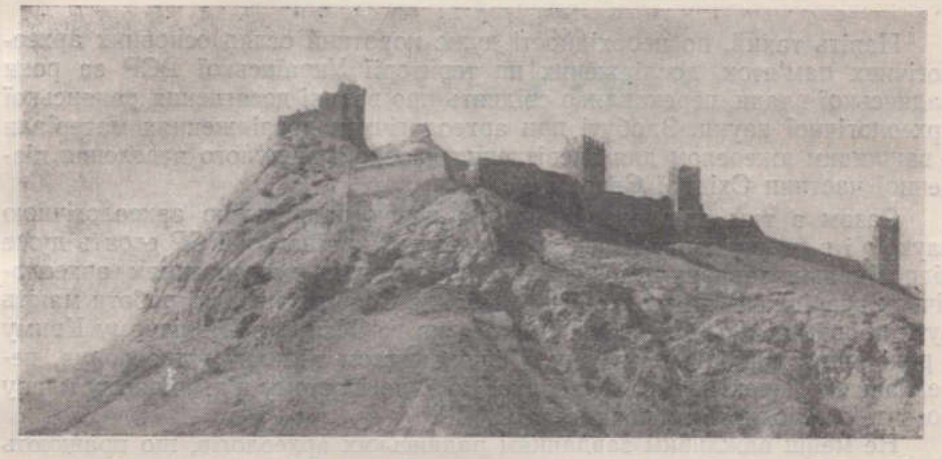

Судацька середньовічна фортеця.

Значні розкопки здійснені в 1949—1951 і 1957 рр. на згадуваному вище городищі VI—X ст. на горі Тепсень поблизу с. Планерського, де виявлено залишки кількох кам'яних храмів, що послідовно будувалися на тому самому місці (після зруйнування попереднього) на протязі VI—X ст. При розкопках зібрано багато різноманітних речових матеріалів, головним чином кружального глиняного посуду, частина якого має ряд спільних ознак із слов'янським посудом роменсько-боршевського типу [6].

Окремі середньовічні пам'ятки на Керченському півострові вивчалися і при археологічних розкопках античних міст Боспорського царства [7].

---

[1] А. Л. Якобсон, Херсонес и Киевская Русь XI в., Вестник ЛГУ, 1949, № 4.

[2] А. Л. Якобсон, Средневековый Херсонес, МИА, № 17, 1950; Археологические памятники Юго-Западного Крыма, Херсонес, МИА, № 34, 1953; Г. Д. Белов, К изучению экономики и быта позднесредневекового Херсонеса, СА, VII, 1941; его ж, Итоги раскопок в Херсонесе за 1949—1953 гг., СА, XXIV, 1955.

[3] Ю. В. Готье, Археологические работы в Судаке, зб. «Новый Восток», кн. 20-21, М., 1928; Н. Д. Протасов, Раскопки в Судаке летом 1928 г., ж. «Крым», 1929, № 1; А. Н. Полканов, Судак (Сугдея—Сурож—Солдайя), Симферополь, 1928; С. А. Секиринский, Очерки по истории Сурожа VIII—XV вв., М., 1951.

[4] А. Л. Якобсон, Раннесредневековые гончарные печи в Восточном Крыму, КСИИМК, вып. 54, 1954.

[5] В. П. Бабенчиков, Средневековая гончарная печь в Мисхоре, КСИА, вып. 7, 1957.

[6] В. П. Бабенчиков, Средневековое поселение близ села Планерское, КСИИМК, вып. XLIX, 1953.

[7] В. Ф. Гайдукевич, Памятники раннего средневековья в Тиритаке, СА, VI, 1940.

За роки радянської влади в Криму провадилось також дослідження золотоординських (татарських) пам'яток, зокрема архітектурних і поховальних пам'яток Солхата (Старого Крима) [1] та ряду ранніх пам'яток татарської епіграфіки [2].

З пізніх середньовічних пам'яток, досліджуваних за роки радянської влади на території України поза межами Криму, слід відмітити татарське місто XIV—XVI ст. в дніпровських плавнях на південь від Запоріжжя (1953 р.) [3], залишки запорозьких козацьких таборів (січей) в районі Нікополя (1941 [4], 1951 і 1952 рр. [5]) та архітектурні пам'ятки XVII ст. в Чигирині і Суботові на Черкащині [6].

* *
*

Навіть такий, по необхідності дуже короткий огляд основних археологічних пам'яток, досліджених на території Української РСР за роки радянської влади, переконливо свідчить про великі досягнення радянської археологічної науки. Здобуті при археологічних дослідженнях матеріали є важливим джерелом для висвітлення далекого минулого населення південної частини Східної Європи.

Разом з тим слід зазначити, що перед радянською археологічною наукою і в першу чергу перед археологами Української РСР стоять дуже відповідальні завдання, пов'язані з ще ширшим розгортанням археологічних досліджень на території республіки. Особливо великі роботи мають бути проведені на середньому Дніпрі і на р. Осколі, в Північному Криму і ряді інших районів у зв'язку з будівництвом великих гідроспоруд, передбачених директивами XX з'їзду КПРС по шостому п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР.

Не менш важливим завданням радянських археологів, що працюють на Україні, є глибоке вивчення археологічних матеріалів та підготовка великих монографічних праць з найважливіших питань стародавньої історії населення Української РСР.

Немає сумніву в тому, що українські археологи в тісній науковій співдружності з вченими Москви і Ленінграда ці великі і почесні завдання успішно виконають.

---

[1] А. С. Башкиров, У. А. Боданинский, Памятники крымско-татарской старины, зб. «Новый Восток», кн. 8-9, М., 1925; И. Н. Бороздин, Солхат, зб. «Новый Восток», кн. 13-14, М., 1925.

[2] О. Акчокраклы, Старо-Крымские и Отузские надписи XIII—XV вв., ИТОИАЭ, т. I, Симферополь, 1927; його ж, Эпиграфические находки, ИТОИАЭ, т. III, Симферополь, 1929.

[3] Дослідження В. Й. Довженка, Д. І. Бліфельда, Ф. Б. Копилова і Н. В. Лінки.

[4] Дослідження М. Л. Макаревича, Я. В. Краєвського та Л. М. Мейєрсона.

[5] Ф. Б. Копылов, Археологическое изучение остатков Запорожских Сечей, КСИА, вып. 4, 1955.

[6] Г. Н. Логвин, Архитектурно-археологические исследования в Чигирине и Субботове, КСИА, вып. 4, 1955.

БІБЛІОГРАФІЯ
З
АРХЕОЛОГІЇ УКРАЇНИ
(1917—1957)

Нижче подається список наукових праць, виконаних (цілком або частково) на основі вивчення археологічних пам'яток території Української РСР і опублікованих в Радянському Союзі з кінця 1917 по 1957 р. включно.

Праці згруповані за їх тематикою відповідно до розділів книги — діяльність археологічних установ і охорона пам'яток, палеоліт (включаючи епіпалеоліт), неоліт, трипільська культура, епоха міді-бронзи, ранній залізний вік, античні міста Північного Причорномор'я, стародавні східні слов'яни, Київська Русь та середньовічні пам'ятки. Окремо виділено праці загального (переважно нарисового) характеру і оглядові, в яких висвітлюються загальні питання стародавньої історії Української РСР або які стосуються вивчення археологічних пам'яток кількох історичних періодів. Праці, що за своєю тематикою відносяться до двох розділів, повторені в кожному розділі, до якого вони стосуються. В окрему групу також виділені рецензії на опубліковані праці.

Зіркою (*) позначені праці, які на момент складання списку ще не вийшли з друку.

Автор не вважає дану бібліографію цілком вичерпною і звертається до читачів з проханням надсилати до Інституту археології АН УРСР (Київ, Бульвар Шевченка, 14) назви праць, що не ввійшли до цього списку з тим, щоб з часом можна було зробити необхідні доповнення.

ПРАЦІ ЗАГАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ

1. Амальрик А. С. и Монгайт А. Л., Что такое археология, М., 1957.
1а. Артамонов М. И., Первобытное общество в свете новейших археологических исследований в СССР, ж. «Советская наука», 1940, № 11.
2. Арциховский А. В., Основы археологии, М., 1954.
3. Арциховський А. В., Основи археології, К., 1955.
4. Бібіков С. М., Деякі вузлові питання археологічної науки на Україні, Вісник АН УРСР, 1957, № 6.
5. Бороздин И. Н., Археология и социология (К изучению древних культур Юга СССР), зб. «Новый Восток», кн. 12, М., 1926.
6. Бороздин И. Н., Некоторые социологические предпосылки изучения древностей юга СССР, ТСС РАНИОН, т. I, М., 1926.
7. Городцов В. А., Археология, т. I. Каменный период, М., 1925.
8. Готье Ю. В., Очерки по истории материальной культуры Восточной Европы до основания первого русского государства, Л., 1925.
9. Гриневич К. Э., Социологические проблемы исследования прошлого Севастопольского района, ж. «Крым», 1929, № 2.
10. Жебелев С. А., Введение в археологию, ч. I, Пг., 1923.
11. Жебелев С. А., Введение в археологию, ч. II, Пг., 1923.
12. Крисін Ю. П., Короткий історично-археологічний нарис Херсонщини, ВОКК, ч. 4-5, 1930.
13. Мавродин В. В., Очерки истории Левобережной Украины (С древнейших времен до второй половины XIV века), Л., 1940.

14. Монгайт А. Л., Археология в СССР, М., 1955.
15. Надинский П. Н., Очерки по истории Крыма, Симферополь, 1951.
16. Нариси стародавньої історії Української РСР, К., 1957.
17. Неедлы З. Р., История Закарпатской Руси до XIV столетия, ИАН СИФ, т. II, № 4, М., 1945.
18. Очерки истории СССР. Первобытно-общинный строй и древнейшие государства на территории СССР, М., 1956.
19. Петров В., Вогнезрубна система хліборобства і хліборобський культ вогню, К., 1932.
20. Равдоникас В. И., История первобытного общества, ч. I, Л., 1939.
21. Равдоникас В. И., История первобытного общества, ч. II, Л., 1947.
22. Разумовская С. В., Социологические проблемы изучения прошлого Восточного Крыма, ж. «Крым», 1929, № 2.
23. Ростовцев М., Давнє минуле нашого півдня, К., 1918.
23а. Шовкопляс І. Г. і Богусевич В. А., Первісно-общинний лад і зародження класового суспільства, Історія Української РСР, т. I, К., 1955.

ДІЯЛЬНІСТЬ АРХЕОЛОГІЧНИХ УСТАНОВ І ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК

24. Акчокракли О., Короткий огляд науково-дослідчої роботи в Криму протягом 1927 р., ж. «Східній Світ», 1928, № 2.
25. Акчокракли О., Науково-дослідча робота по історії матеріальної культури у Криму за 1928 рік, ж. «Східній Світ», 1929, № 1-2 (7-8).
26. А. Н., З науково-дослідчої роботи Кабінету антропології ВУАН за 1929 р., Хроніка археології та мистецтва, ч. 2, К., 1930.
27. Артамонов М. И., Достижения советской археологии, ВДИ, 1939, № 2.
28. Археологические исследования за 1947 г., ИАН СИФ, т. V, № 3, М., 1948.
29. Археологические пленумы и конференции в 1956 г., ж. «Советская археология», 1957, № 1.
30. Археологическое изучение территории Украины и его значение для исторической науки, ВДИ, 1954, № 2.
31. (Базилевич В.), Киевский археологический институт, ж. «Борьба классов», 1924, № 1.
32. Барсамов Н. С., Феодосийский археологический музей и галерея Айвазовского, ж. «Краеведение», 1928, № 1 (6).
33. Барсамов Н., Заболоцкий П., Путеводитель по Феодосийскому музею. Археологическое отделение, Феодосия, 1927.
34. Бібіков С. М., Стан та завдання археологічної науки на Україні, Вісник АН УРСР, 1956, № 6.
34а. Бібіков С. М., Сорокаріччя археологічної науки на Україні, зб. «Розвиток науки в Українській РСР за 40 років», К., 1957.
35. Богаевский Б. Л., Археологическая работа на Украине, зб. «Новый Восток», кн. 7, М., 1925.
36. Боданинский У., Бахчисарайский музей, ж. «Человек», 1928, № 2-4.
37. Болтенко М., Государственный историко-археологический музей в Одессе, зб. «Новый Восток», кн. 15, М., 1926.
38. Борисковский П. И., Полевые исследования Государственной Академии истории материальной культуры в 1934 г., СЭ, II, 1935.
39. Бороздин И. Н., Археологические памятники Юга СССР и Керченская археологическая конференция, зб. «Новый Восток», кн. 15, М., 1926.
40. Бороздин И. Н., Юг России в новейшей археологической литературе, «Древний мир», вып. I, М., 1924.
41. Бузескул В. П., Отчет о командировке в Керчь на Археологическую конференцию в сентябре 1926 г., ИАН, 6 серия, т. 20, вып. 18, Л., 1926.
42. Бузескул В. П., Отчет о командировке на Археологическую конференцию в Севастополь и Херсонес в сентябре 1927 г., ИАН, 6 серия, вып. 18, Л., 1927.
43. Варнеке Б. В., У справі археологічної мапи України, ЗІФВ, кн. XI, К., 1927.
44. В. Д., Херсонський історично-археологічний музей (1890—1925 рр.), ж. «Наука на Україні», 1926.
45. Великі будови комунізму і завдання археологів Радянської України, Археологія, т. VI, 1952.
46. Відчит про діяльність Одеського державного історично-археологічного музею за 1926 р., Одеса, 1927.
47. Відчит про діяльність Одеського державного історично-археологічного музею за рр. 1927 та 1928, Одеса, 1929.
48. Винберг Н. А. и Ечистова В. Б., Советская археологическая литература за 1950 год, СА, XVII, 1953.

49. Винберг Н. А. и Заднепровская Т. Н., Советская археологическая литература за 1951 год, СА, XIX, 1954.
50. Винберг Н. А. и Заднепровская Т. Н., Советская археологическая литература за 1952 г., СА, XXII, 1955.
51. Винберг Н. В. и Заднепровская Т. Н., Советская археологическая литература за 1954 г., СА, XXIX, 1957.
52. Виєзжев Р. І., Максимов Є. В., VI наукова конференція Інституту археології АН УРСР, Археологія, т. VIII, 1953.
53. Виноградский Ю. С., Археологические работы Сосницкого историко-краеведческого музея (к 35-летию со дня основания), КСИА, вып. 5, 1955.
54. Виставка Всеукраїнського археологічного комітету при УАН, ж. «Глобус», 1926, № 3.
55. Всесоюзное археологическое совещание, Вестник АН СССР, 1945, № 4.
56. Всесоюзный археологический съезд в Керчи, ж. «Наука и техника», 1926, № 41 (186).
57. В справі Археологічної конференції в Одесі 31. VII 1915 р., БКАЕ, ч. I, К., 1925.
58. Воеводский М. В., Важнейшие открытия советской археологии в 1938 г., ВДИ, 1939, № 1.
59. Воеводский М. В., Обзор полевых археологических исследований в 1939 г., ВДИ, 1940, № 2.
60. Выезжев Р. И., Археологические исследования на территории Украинской ССР в 1954 г., КСИА, вып. 5, 1955.
61. Выезжев Р. И., Из научной жизни Института археологии АН УССР в 1955 г., КСИА, вып. 6, 1956.
62. Выезжев Р. И., Полевые исследования Института археологии в 1952 г., КСИА, вып. 1, 1952.
63. Галич Д. З., Звітна виставка Інституту історії матеріальної культури УАН, Вісті АН УРСР, 1935, № 5.
64. Гамченко С. С., Археологічні першоджерела, способи їх реєстрації та засоби охорони, вид. Волинського науково-дослідного музею, Житомир, 1925.
65. Гелах Т. Ф., Керченская археологическая конференция, ж. «Историк-марксист», 1927, т. 11.
66. Гольмстен В. В., Экспедиции Академии материальной культуры в 1932 г., СГАИМК, № 9-10, Л., 1932.
67. Городцов В. А., Археологические раскопки и разведки в Советской России с 1919 по 1923 год, зб. «Древний мир», вып. I, М., 1924.
68. Городцов В. А., К итогам археологических трудов в СССР за 10 лет, ТСА РАНИОН, т. II, М., 1928.
68а. Грач А. Д., Сессия, посвященная итогам археологических и этнографических исследований 1956 года, ж. «Советская этнография», 1957, № 4.
69. Греков Б. Д. и Бромлей Ю. В., Изучение истории Крыма, Вестник АН СССР, 1952, № 8.
70. Гриневич К. Э., Достижения советских ученых в области изучения прошлого Северного Причерноморья, Труды Томск. гос. ун-та, т. 100, Томск, 1948.
71. Гриневич К. Э., Керченская археологическая конференция, ж. «Крым», 1927, № 1 (3).
72. Гриневич К. Э., О плане дальнейшей научно-исследовательской работы Гос. херсонесского музея, зб. «Вторая конференция археологов СССР в Херсонесе», Севастополь, 1927.
73. Гриневич К. Э., Отчетная выставка результатов раскопок Гераклейского полуострова, Севастополь, 1929.
74. Гриневич К. Э., Херсонес Таврический. История — руины — музей, Севастополь, 1928.
75. Гурина Н. Н. и Крыжевская Л. Я., Обзор полевых археологических исследований ИИМК АН СССР в 1938 г., КСИИМК, вып. I, 1939.
76. Гусаров Ф. Т., Керченскому музею — 125 лет, АИБ, I, Симферополь, 1952.
77. Дашевская О. Д., Алфавитный и систематический указатель статей советской литературы за 1954 г., СА, XXIX, 1957.
77а. Деопик В., Полубояринова М., Сессия отделения исторических наук АН СССР и Пленум ИИМК АН СССР, ж. «Советская археология», 1957, № 3.
78. Дзбановський Є., Інститут археології АН УРСР в 1944 р., Археологія, т. I, 1947.
79. Дложевский С. С., Организация Археологического института в Одессе. Историч. справка, ж. «Народное просвещение», 1921, № 2-5.
80. Дложевский С. С., Секция археологическая (Протоколы Одесской Комиссии по краеведению), ВОКК, ч. I, 1924.
81. Дложевський С., Одеський державний історико-археологічний музей, ж. «Політосвіта», 1925, № 1.
82. Дложевський С. С., Одеський державний історико-археологічний музей, «Український музей», збірник I, К., 1927.

83. Дубровський В., Історично-культурні заповідники та пам'ятки України, Х., 1930.
84. Дубровський В. В., Музеї на Україні, Х., 1929.
85. Есипенко А. Л., Одесский государственный археологический музей, ВДИ, 1951, № 4.
86. Ефименко П. П., Итоги работы и задачи Института археологии АН УССР, Доклады VI научн. конфер. Ин-та археологии, К., 1953.
87. Ефименко П. П. и Шовкопляс И. Г., Археологические открытия на Украине за последние годы, СА, XIX, 1954.
88. Ефименко П. П., Шовкопляс И. Г., Итоги полевых археологических исследований на территории УССР в 1951 г., СА, XVII, 1953.
89. Єсипенко А. Л., Роботи Одеського археологічного музею, АП, т. VI, 1956.
90. Єфіменко П. П., Короткий звіт про археологічні експедиційні дослідження Інституту археології АН УРСР у 1946 р., Вісник АН УРСР, 1947, № 5.
91. Єфіменко П. П., На новому етапі, Археологія, т. VIII, 1953.
92. Єфіменко П. П., Підсумки польових досліджень Інституту археології АН УРСР, 1949 р., Вісник АН УРСР, 1950, № 2.
93. Єфіменко П. П., Підсумки роботи і завдання Інституту археології АН УРСР, Вісник АН УРСР, 1952, № 7.
94. Жебелев С. А., Итоги изучения античности в СССР за двадцать лет, авт. зб. «Северное Причерноморье», М.—Л., 1953.
95. Заклинський Р. Р., З історії Всеукраїнського історичного музею ім. Шевченка, ж. «Життя та революція», 1928, кн. III.
96. Заклинський Р. Р., Музейне будівництво (З приводу 30-річного ювілею Всеукр. істор. музею ім. Т. Шевченка у Києві), ж. «Життя та революція», 1929, кн. XII.
97. Захаров А. А., Керченская археологическая конференция 1926 г., Сборник статей по экономике и культуре Кубани, вып. I, Краснодар, 1927.
98. Звідомлення про Кабінет антропології ім. Ф. Вовка УАН, Антропологія, т. I, К., 1928.
100. Иванова А. П., Керченский государственный историко-археологический музей им. А. С. Пушкина, ВДИ, 1948, № 1.
101. Институт археологии АН УССР на великих стройках коммунизма, КСИА, вып. I, 1952.
102. История СССР. Указатель советской литературы. 1917—1952, I, М., 1956.
103. Итоги археологических исследований в 1946—1950 гг., Вестник АН СССР, 1951, № 8.
104. Итоги археологических исследований 1946—1950 гг., ИАН СИФ, т. 8, М., 1951.
105. Итоги археологических исследований в 1949 г., Вестник АН СССР, 1950, № 5.
106. Итоги археологических экспедиций 1946 г., ИАН СИФ, т. IV, № 2, М., 1947.
107. Итоги археологических экспедиций 1949 г., ИАН СИФ, т. VII, № 3, М., 1950.
108. Итоги и задачи археологического изучения Украины, КСИА, вып. 3, 1954.
109. Итоги и перспективы развития советской археологии (Материалы к Всесоюзному археологическому совещанию), М., 1945.
110. Кабінет антропології та етнології ім. Ф. К. Вовка, БКАЕ, ч. I, К., 1925.
111. Каталог виставки досягнень місцевої археології за 10 років (1917—1927), Одеса, 1928.
112. Київський державний історичний музей (Путівник), К., 1955.
113. Киселев С. В., Археологические экспедиции ИИМК АН СССР в 1945 г., ВДИ, 1946, № 2.
114. Киселев С. В., 25 лет советской археологии, зб. «25 лет исторической науки в СССР», М.—Л., 1942.
115. Киселев С. В., Работа в области археологии Института истории материальной культуры АН СССР (по плану 1946—1950 гг.), ВДИ, 1946, № 2.
116. Киселев С. В., Советская археология в первое послевоенное пятилетие, ИАН СИФ, т. VIII, № 3, М., 1951.
117. Киселев С. В., Советская археология в первое послевоенное пятилетие, КСИИМК, вып. XLIV, 1952.
118. Кістяківський Л., Матеріали до бібліографії передісторії України, Антропологія, т. II, К., 1929.
119. Козловська В., Провідник по археологічному відділу Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка у Києві, К., 1928.
120. Коротке звідомлення про діяльність Миколаївського історико-археологічного музею за 1927 р., Миколаїв, 1928.
121. Коршак К., Археологічна виставка Інституту історії матеріальної культури УАН, Наукові записки ІІМК, кн. 5-6, К., 1935.
122. Коршак К., З праці семінару при археологічному відділі Всеукраїнського історичного музею ім. Шевченка у Києві, Хроніка археології та мистецтва, ч. 1, К., 1930.

123. Крайнов Д. А., Онайко Н. А., Сессия Отделения исторических наук и пленум Института истории материальной культуры АН СССР, ВДИ, 1956, № 4.
124. Курінний П., Покажчик Історичного музею Уманщини в році 1918, Умань, 1919.
124а. Курінний П., Соціально-історичний музей Гуманщини, «Український музей», збірник І, К., 1927.
125. Левченко М., Список праць Української Академії наук, виданих за вісім літ її існування (1918—1927), Звідомлення УАН за рік 1926, К., 1927.
126. Лисицына Н. К., Полевые археологические исследования ИИМК АН СССР в 1956 г., ж. «Советская археология», 1957, № 2.
127. Локтюшов С., Етнографічні та палеонтологічні дослідження Луганського краєвого музею, ж. «Радянська школа», 1928, № 8 (Луганськ).
128. Магнус О. А., Библиографический указатель литературы по археологии, вышедшей в СССР за 1918–1928 гг., ИГАИМК, т. VIII, вып. 4-7, Л., 1931.
129. Магура С., Бібліографічний покажчик з археології [України за 1917—1928 рр.], Записки ВУАК, т. І, К., 1931.
130. Максимов Е. В., Конференция Института истории материальной культуры АН СССР по вопросам скифо-сарматской археологии, КСИА, вып. 1, 1952.
131. Маркевич А. И., Краткий очерк деятельности Таврической ученой архивной комиссии и Таврического общества истории, археологии и этнографии за 1887—1927 гг., ИТОИАЭ, т. II, Симферополь, 1928.
132. Марти Ю. Ю., Керченский музей, ж. «Красная новь», 1926, № 31.
133. Марти Ю. Ю., Керченский музей. Первая Всесоюзная археологическая конференция, ж. «Красная панорама», 1926, № 39 (132).
134. Марти Ю. Ю., Краткий отчет о деятельности Керченского историко-археологического музея за 1926—1927 гг., ж. «Крым», 1928, № 1 (6), вып. 2.
135. Марти Ю. Ю., К столетию Керченского музея, ж. «Крым», 1926, № 2.
136. Марти Ю., Научно-исследовательская работа Керченского историко-археологического музея им. А. С. Пушкина в 1937—1938 гг., ВДИ, 1939, № 2.
137. Марти Ю., Сто лет Керченского музею (Исторический очерк), Керчь, 1926.
138. Марти Ю. Ю., Столетний юбилей Керченского музея, ж. «Прожектор», 1926, № 18.
139. Мацулевич Л. А., Конференция археологов СССР в Керчи, СГАИМК, І, Л., 1926.
139а. Мезенцева Г. Г., Музейне будівництво на Україні за 40 років Радянської влади, Наукові записки КДУ, т. XVI, вип. XII, К., 1957.
140. Мерперт Н. Я., Некоторые итоги полевых археологических исследований в 1949 г., ВДИ, 1950, № 2.
141. Мовчанівський Т. М., Експедиційні роботи Інституту історії матеріальної культури в 1935 р., Наукові записки ІІМК, кн. 5-6, К., 1935.
142. Монгайт А. Л., Итоги полевых археологических исследований 1951 года, Вестник АН СССР, 1951, № 5.
143. Монгайт А. Л., Научная сессия, посвященная итогам археологических и этнографических исследований 1954 г., ВИ, 1955, № 8.
144. Монгайт А. Л., Обзор полевых археологических исследований ИИМК в 1948 г., ВДИ, 1948, № 2.
145. Н. А., Кабінет антропології ім. Ф. Вовка УАН, Антропологія, т. І, К., 1928.
146. Никольская Т. Н., Итоги работ советских археологов за 1946—1950 гг., ВДИ, 1951, № 4.
147. Новицький О., Діяльність ВУАК'у в р. 1926, Коротке звідомлення ВУАК за 1926 р., К., 1927.
148. Одеський історико-археологічний музей. Каталог виставки досягнень місцевої археології за десять років, 1917—1927, Одеса, 1928.
149. Окладников А. П., Успехи советской археологии, Л., 1950.
150. Оксман Є. Г., Література по справах охорони пам'яток матеріальної культури (Бібліографічний покажчик), ВОКК, ч. 4-5, 1930.
151. Отчет о деятельности Таврического общества истории, археологии и этнографии за 1926 г., ИТОИАЭ, т. II, Симферополь, 1928.
152. Отчет о деятельности Таврического общества истории, археологии и этнографии за 1927 г., ИТОИАЭ, т. II, Симферополь, 1928.
153. Охорона пам'яток культури на Україні, збірник І, Х., 1927.
154. Пассек Т. С., Первая научная конференция Института археологии АН УССР, ВДИ, 1939, № 3.
155. Пассек Т. С., Четвертая научная конференция Института археологии АН УССР, КСИИМК, вып. XII, 1946.
156. Перечень статей по древней истории, помещенных в изданиях АН СССР и союзных республик, ВДИ, 1948, № 2.
157. Підоплічко І. Г., Виставка «Четвертинний період на Україні», улаштована при ВУАН, ЧП, вип. 5, К., 1933.

158. Підоплічко І. Г., Другий пленум Комісії викопної людини, Вісті АН УРСР, 1938, № 1.
159. Платонов С. Ф., Конференция археологов СССР в Керчи, ж. «Научный работник», 1926, № 10.
160. Платонов С. Ф., Отчет о командировке на Археологическую конференцию в Севастополь и Херсонес в сентябре 1927 г., ИАН, 1927, № 18.
161. Полканов А. И., История музейного дела и охраны памятников культуры за десять лет Советской власти в Крыму, ИТОИАЭ, т. IV, Симферополь, 1930.
162. Полканов А. И., Охрана и изучение памятников материальной культуры в Крыму за советский период, ПИДО, № 9-10, М.—Л., 1934.
163. Полканов А. И., Охрана памятников старины в Крыму за время Советской власти, ИТОИАЭ, т. II, Симферополь, 1928.
164. Польова археологічна робота Херсонського музею в 1931 — 1934 рр., Наукові записки ІІМК, кн. 5-6, К., 1935.
165. Постановление [VII] конференции о задачах археологического изучения территории УССР, КСИА, вып. 4, 1955.
166. Путеводитель по Керченскому музею, археологическим и историческим памятникам Керчи и Керченского полуострова, Симферополь, 1956.
167. Раевский К., Научно-исследовательская работа Одесского исторического музея, ВДИ, 1939, № 2.
168. Решение Объединенной научной сессии Отделения истории и философии и Крымского филиала Академии наук СССР по вопросам истории Крыма, Симферополь, 1952.
169. Робота Інституту історії матеріальної культури УАН за 1934 рік, Наукові записки ІІМК, кн. 5-6, К., 1935.
170. Рудинська Є. Я., V наукова конференція Інституту археології АН УРСР, Археологія, т. II, 1948.
171. Рудинський М., Археологічні збірки Полтавського музею, Збірник, присвячений 35-річчю Полтавського музею, т. I, Полтава, 1928.
172. Рудинський М., Звіт про роботу Кабінету антропології ім. Ф. Вовка за 1929 р., Антропологія, т. III, К., 1930.
173. Рудинський М., Коротке звідомлення за діяльність Всеукраїнського археологічного комітету при УАН в галузі археологічних дослідів у р. 1925, Коротке звідомлення ВУАК за 1925 р., К., 1926.
174. VII научная конференция Института археологии, КСИА, вып. 4, 1955.
175. Сектор докласового суспільства Інституту історії матеріальної культури УАН, Наукові записки ІІМК, кн. 5-6, К., 1935.
176. Селиванов В. И., Археологическая работа Государственной Академии истории материальной культуры в 1935 г., СА, II, 1937.
177. Семенов-Зусер С. А., Кафедра древней истории и археологии Харьковского университета за 1944—1949 гг., ВДИ, 1949, № 3.
178. Сибилев Н. В., Археологические исследования краеведческих музеев, ж. «Советский музей», 1936, № 3.
179. Славин Л. М., Археологические исследования Украинской Академии наук за 25 лет, КСИИМК, вып. XIII, 1946.
180. Славин Л., Научная конференция археологов, изучающих историю Украины в скифо-сарматский период, ВДИ, 1940, № 1.
181. Славін Л. М., Археологічні дослідження на Україні у радянську епоху, Ювілейний збірник до 30-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, К., 1947.
182. Славін Л. М., Археологічні роботи в Радянській Україні, зб. «Й. В. Сталіну Академія наук УРСР», К., 1940.
183. Славін Л., 25 років археологічних досліджень АН УРСР, Археологія, т. I, 1947.
184. Смішко М., Львівський відділ Інституту археології АН УРСР в 1944 р., Археологія, т. I, 1947.
185. Смолин В. Ф., Краткий очерк истории законодательных мер по охране памятников старины в России, ИАК, вып. 63, Пг., 1917.
186. Соломоник Э. И., Сессия по итогам археологических исследований в Крыму, ВДИ, 1951, № 4.
187. Список праць Української Академії наук, виданих за шість літ її існування (1918—1924), Звідомлення УАН за 1924 р., К., 1925.
188. Столетие Керченского археологического музея, ж. «Наука и техника», 1926, № 26 (171).
189. Стржелецкий] С., Херсонесский историко-археологический музей, ВДИ, 1951, № 3.
190. Т. А., Археологічна робота Музею Полтавського, 1926—1927, Збірник, присвячений 35-річчю Полтавського музею, т. I, Полтава, 1928.

191. Тахтай А., Работы Херсонского музея в 1933 г., ПИДО, № 5-6, М.—Л., 1935.
192. Ткаченко М., Комісія дослідження Дніпрельстану, Вісті ВУАН, 1929, кн. 3-4.
193. Удальцов А. Д., Археологическое изучение страны (Экспедиции ИИМК в 1946 г.), Вестник АН СССР, 1947, № 5.
194. Указатель работ Государственной Академии истории материальной культуры, изданных в 1921—1935 гг., М.—Л., 1936.
195. Укладання археологічних мап території України, Хроніка археології та мистецтва, ч. 3, К., 1931.
196. Фабриціус І., Літопис музею (1917—1927), вип. 8, Херсон, 1927.
197. Фабриціус І., Провідник по Херсонському державному історико-археологічному музею, ч. І, Херсон, 1929.
198. Федоровский А., Инструкции и программы для археологических разведок и сбора археологических материалов, Труды Экспедиции для изучения Изюмского края, вып.I, Изюм, 1923.
199. Федоровський О., Відчит Харківського археологічного музею (за час з І.Х 1925 по І.Х 1926 року), ж. «Наука на Україні», 1926.
200. Федоровський О., Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних, Охорона пам'яток культури на Україні, збірник І, Х., 1927.
201. Федоровський О., Харківський археологічний музей та його науково-дослідча праця, ж. «Наука на Україні», 1926.
202. Херсонский историко-археологический музей, ж. «Наука и техника», 1925, № 40 (132).
203. Херсонський історично-археологічний музей (1890—1925), ж. «Наука на Україні», 1926.
204. Цомакион Г. К., К столетию Одесского и Керченского археологических музеев, ВОКК, ч. 2-3, 1925.
205. Ш. Д., Сессия ИОФ и пленум ИИМК АН СССР, посвященные итогам полевых работ 1949 г., ВДИ, 1950, № 3.
206. Шелов Д. Б., Обзор полевых археологических исследований ИИМК в 1946 г., ВДИ, 1947, № 1.
207. Шелов Д., Полевые археологические исследования в 1948 г., ВДИ, 1949, № 2.
208. Шовкопляс И. Г., Киевский Государственный исторический музей, КСИА, вып. 1, 1952.
209. Шовкопляс И. Г., VI научная конференция Института археологии АН УССР, КСИА, вып. 2, К., 1953.
210. Шовкопляс И. Г. и Максимов Е. В., Каталог изданий Института археологии, К., 1950.
211. Шовкопляс І. Г., Археологічні дослідження на Україні за роки Радянської влади, Вісник АН УРСР, 1953, № 2.
212. Шовкопляс І. Г., Експедиційні дослідження Інституту археології АН УРСР, Вісник АН УРСР, 1954, № 6.
213. Шовкопляс І. Г., Експедиційні дослідження Інституту археології в 1955 р., Вісник АН УРСР, 1956, № 5.
214. Шовкопляс І. Г., Наукова діяльність Інституту археології в 1950 р., Археологія, т. VI, 1952.
215. Шовкопляс І. Г., Наукова конференція Інституту археології АН УРСР, Вісник АН УРСР, 1952, № 7.
216. Шовкопляс І. Г., Наукова конференція Інституту археології АН УРСР, Вісник АН УРСР, 1954, № 3.
217. Шовкопляс І. Г., Наукова конференція Інституту археології АН УРСР, Вісник АН УРСР, 1956, № 6.
218. Шовкопляс І. Г., Наукове життя Інституту археології у 1949 р., Археологія, т. IV, 1950.
219. Шовкопляс І. Г., Наукові експедиції Інституту археології АН УРСР, Вісник АН УРСР, 1955, № 3.
220. Шовкопляс І. Г., Підсумки експедиційних досліджень Інституту археології в 1950 р., Вісник АН УРСР, 1951, № 3.
221. Шовкопляс І. Г., Тернопільський обласний історико-краєзнавчий музей, Археологія, т. V, 1951.
222. Шовкопляс І. Г., VIII наукова конференція Інституту археології АН УРСР, Археологія, т. XI, 1957.
223. Шрамко Б. А., Кафедра древней истории и археологии Харьковского государственного университета им. А. М. Горького, ВДИ, 1951, № 4.
224. Шугаевский В., О собирании и хранении памятников старины, Чернигов, 1920.
225. Шульц П. Н., Историко-археологические раскопки в Крыму (1920—1950 гг.), альманах «Крым», № 6, Симферополь, 1950.

226. Щербаківський В., Провідник по археологічному відділу Полтавського народного музею, Полтава, 1919.
227. Эдинг Д., Экспедиционная работа московских археологов в 1937 г., ВДИ, 1938, № 1.
228. Экспедиции Государственной Академии истории материальной культуры, Проблемы истории материальной культуры, № 9-10, Л., 1933.
229. Эрнст Н. Л., Летопись археологических раскопок и разведок в Крыму за десять лет (1921—1930), ИТОИАЭ, т. IV, Симферополь, 1930.
230. Я. Л., Сессия Отделения истории и философии Крымского филиала АН СССР по истории Крыма, ВДИ, 1952, № 4.
231. Ячменьов М. і Телічко В., Археологічні експедиції 1936 р., Наукові записки ІІМК, кн. І, К., 1937.

СТАРОДАВНІЙ КАМ'ЯНИЙ ВІК

(палеоліт, епіпалеоліт)

232. Алексашина К. С., Стоянка Покровщина (Пушкари VII), Ученые записки МГУ, вып. 158, 1952.
233. Алексеев В., Находка костных остатков ребенка мустьерского времени в пещере Староселье близ Бахчисарая, ж. «Советская этнография», 1954, № 1.
234. Археологическая конференция в Киеве, КСИИМК, вып. II, 1939.
235. Бадер О. Н., Две экспедиции по изучению палеолита в Северном Причерноморье, АЖ, 1937, № 1.
236. Бадер О. Н., Исследование мустьерской стоянки у Волчьего грота, КСИИМК, вып. VIII, 1940.
237. Бадер О. Н., Карасубазарский район, зб. «Археологические исследования в РСФСР 1934—1936 гг.», М.—Л., 1941.
238. Бадер О. Н., Крупнейшая мустьерская стоянка у Волчьего грота в Крыму, ВДИ, 1939, № 1.
239. Бадер О. Н., Мустьерское местонахождение у дер. Мазанка в Крыму, КСИИМК, вып. XXXVI, 1951.
240. Бадер О. Н., Некоторые итоги изучения палеолита Крымской Яйлы, Л., 1936.
241. Бадер О. Н., Новая мустьерская стоянка в Крыму, БКЧП, № 6-7, М.—Л., 1940.
242. Бадер О. Н., Новые данные по палеолиту горного Крыма, БКЧП, № 6-7, М.—Л., 1940.
243. Бадер О. Н., Новые памятники палеолита и мезолита в восточной части горного Крыма, ИАДК, К., 1957.
244. Бадер О. Н., О мустьерской стоянке у Волчьего грота, ВДИ, 1940, № 2.
245. Бадер О. Н., Результаты работ Крымской палеолитической экспедиции Московского института антропологии в 1936 г., СА, V, 1940.
246. Березин Н. И., Справочник по палеолиту СССР, Труды Ин-та археологии и этнографии АН СССР, т. XX, вып. 21, М., 1936.
247. Бибикова В. И., О некоторых биологических особенностях первобытного зубра, БМОИП, отдел биологии, т. IV, (5), 1950.
*248. Бибикова В. И., Фауна из навеса Фатьма-Коба, КСИА, вып. 8.
249. Бибиков С. Н., Байдарская долина, зб. «Археологические исследования в РСФСР 1934—1936 гг.», М.—Л., 1941.
250. Бибиков С. Н., Грот Мурзак-Коба — новая позднепалеолитическая стоянка в Крыму, СА, V, 1940.
251. Бибиков С. Н., Из работ Крымской палеолитической экспедиции 1936 года, БКЧП, № 6-7, М.—Л., 1940.
252. Бибиков С. Н., Итоги работы Крымской экспедиции в скалистом навесе Шан-Коба (Тезисы доклада), Л., 1936.
253. Бибиков С. Н., Культура палеолита и раннего неолита в Среднем Поднестровье, Рефераты — 1945.
254. Бибиков С. Н., Об использовании улиток *Helix* в позднепалеолитическое время, МИА, № 2, 1941.
255. Бибиков С. Н., О датировке и реконструкции палеолитических убежищ Крыма, БКЧП, № 21, М., 1957.
257. Бибиков С. Н., Позднейший палеолит Крыма, МЧП, вып. 2, М.—Л., 1950.
258. Бибиков С. Н., Позднепалеолитические поселения в навесе Шан-Коба и в гроте Мурзак-Коба в Крыму, КСИИМК, вып. XIII, 1946.
259. Бибиков С. Н., Предварительное сообщение о результатах работ Крымской экспедиции, Труды Советской секции АИЧПЕ, вып. II, Л., 1936.
260. Бибиков С. Н., Предварительный отчет о работе Крымской экспедиции 1935 г., СА, I, 1936.

261. Бибиков С. Н., Производственная роль костяного инвентаря в хозяйстве позднепалеолитического общества Крыма, Ученые записки ЛГУ, 85, серия истор. наук, вып. 13, 1949.
*262. Бибиков С. Н., Раскопки в навесе Фатьма-Коба (1956 г.), КСИА, вып. 8.
263. Бібіков С., Верхньопалеолітичні знаходища на Середньому Подністров'ї, АП, т. II, 1949.
264. Бібіков С. М., Зображення тварини на кістяній пластинці з с. Озаринців (Поділля), Археологія, т. V, 1951.
265. Бодянский А. В., Памятники палеолитического времени на Днепре в районе озера Ленина, КСИА, вып. 1, 1952.
266. Бонч-Осмоловский Г. А., Десять лет советских работ по палеолиту, ж. «Природа», 1934, № 2.
267. Бонч-Осмоловский Г. А., Итоги изучения Крымского палеолита, Труды II Междунар. конфер. АИЧПЕ, вып. V, М.—Л., 1934.
268. Бонч-Осмоловский Г. А., К вопросу об эволюции древнепалеолитических индустрий, ж. «Человек», 1928, № 2-4.
269. Бонч-Осмоловский Г. А., Кисть ископаемого человека из грота Киик-Коба и ее значение в проблеме антропогенеза, КСИИМК, вып. II, 1939.
270. Бонч-Осмоловский Г. А., Крымская экспедиция (1924 и 1925 гг.), Этнографические экспедиции 1924 и 1925 гг. Гос. русского музея, Л., 1926.
271. Бонч-Осмоловский Г. А., Крымский палеолит, Тезисы к докладам на II Междунар. конфер. АИЧПЕ, Л., 1932.
272. Бонч-Осмоловский Г. А., О нарезках на палеолитических костях, СГАИМК, № 8, Л., 1931.
273. Бонч-Осмоловский Г. А., Остатки древнепалеолитического человека в Крыму, ж. «Природа», 1926, № 5-6.
274. Бонч-Осмоловский Г. А., Палеолитическая стоянка в Крыму, РАЖ, т. 14, вып. 3-4, 1926.
275. Бонч-Осмоловский Г. А., Палеолит Крыма, вып. I. Грот Киик-Коба, М.—Л., 1940.
276. Бонч-Осмоловский Г. А., Палеолит Крыма, вып. II. Кисть ископаемого человека из грота Киик-Коба, М.—Л., 1941.
277. Бонч-Осмоловский Г. А., Палеолит Крыма, вып. III, Скелет стопы и голени ископаемого человека из грота Киик-Коба, М.—Л., 1951.
278. Бонч-Осмоловский Г. А., Палеоэтнографическое исследование в Крыму, зб. «Новый Восток», кн. 8-9, М., 1925.
279. Бонч-Осмоловский Г. А., Предварительные данные о раскопках Крымской экспедиции Зоологического музея Академии наук СССР в 1927 г., зб. «Вторая конференция археологов СССР в Херсонесе», Севастополь, 1927.
280. Бонч-Осмоловский Г. А., Работы Крымской палеоэтнологической экспедиции в 1927—1928 гг., ж. «Человек», 1928, № 2-4.
281. Бонч-Осмоловский Г. А., Работы Секции ископаемого человека 2-й Международной конференции по изучению четвертичного периода, СГАИМК, № 9-10, Л., 1932.
282. Бонч-Осмоловский Г. А., Шайтан-Коба, крымская стоянка типа Абри-Оди, БКЧП, № 2, Л., 1930.
283. Бонч-Осмоловский Г. А. и Громов В. И., Выставка по четвертичному периоду в Академии наук СССР, СГАИМК, № 11-12, Л., 1932.
284. Борисковский П. И., Вопросы периодизации палеолита, СА, XXI, 1954.
285. Борисковский П. И., Древнейшее прошлое человечества, М.—Л., 1957.
286. Борисковский П. И., Древнепалеолитические местонахождения Среднего Поднестровья, СА, XI, 1949.
287. Борисковский П. И., Изучение палеолита в Советском Союзе, Вестник ЛГУ, 1949, № 2.
288. Борисковский П. И., Исследование памятников каменного века в бассейне р. Миус (Приазовье) в 1949 и 1950 гг., КСИА, вып. 2, 1953.
289. Борисковский П. И., К вопросу о периодизации палеолитических памятников Поднестровья, Вестник ЛГУ, 1948, № 2.
290. Борисковский П. И., Кирилловская палеолитическая стоянка, МИА, № 2, 1941.
291. Борисковский П. И., Начальный этап первобытного общества, Л., 1950.
292. Борисковский П. И., Некоторые многослойные палеолитические памятники бассейна р. Десны, КСИИМК, вып. XXXI, 1950.
293. Борисковский П. И., Новые данные о происхождении человека, Л., 1955.
294. Борисковский П. И., Основные группы палеолитических местонахождений Среднего Поднестровья, КСИИМК, вып. XXVI, 1949.
295. Борисковский П. И., Основные этапы развития верхнего палеолита Украины, СА, XV, 1951.

*296. Борисковский П. И., Очерки по позднему палеолиту Русской равнины и Центральной Европы, МИА, № 59, 1957.
297. Борисковский П. И., Палеолитическая стоянка Пасека (Пушкари I), БКЧП, № 6-7, М.—Л., 1940.
298. Борисковский П. И., Палеолитическая стоянка Пушкари I, КСИИМК, вып. II, 1939.
299. Борисковский П. И., Палеолитическая стоянка Пушкари I, Труды Советской секции АИЧПЕ, вып. V, М.—Л., 1941.
300. Борисковский П. И., Палеолитические жилища на территории СССР и этнографические параллели к ним, Доклады советской делегации на V Междунар. конгрессе антропологов и этнографов, М., 1956.
301. Борисковский П. И., Палеолит Украины (Автореферат диссертации), Л., 1953.
302. Борисковский П. И., Палеолит Украины, МИА, № 40, 1953.
303. Борисковский П. И., Позднепалеолитические памятники Восточно-Европейской равнины и проблемы их исторического освещения, МЧП, вып. 2, М. — Л., 1950.
304. Борисковский П. И., Пушкаревское палеолитическое жилище, КСИИМК, вып. VII, 1940.
305. Борисковский П. И., Работы Амвросиевского отряда в 1950 году, КСИИМК, вып. XLVIII, 1952.
306. Борисковский П. И., Работы на среднем Днестре по изучению палеолита, КСИИМК, вып. XXI, 1947.
307. Борисковский П. И., Раскопки в Амвросиевке и проблема палеолитических культовых мест, КСИИМК, вып. XXXVII, 1951.
308. Борисковский П. И., Раскопки в Костенках и некоторые вопросы позднего палеолита Украины, КСИА, вып. 4, 1955.
309. Борисковський П. И., Людина кам'яного віку на Україні, К., 1940.
310. Борисковський П., Огляд історії вивчення палеоліту України, Археологія, т. I, 1947.
311. Борисковський П. И., Палеолітична стоянка Пушкарі I, ПНУ, т. I, К., 1947.
312. Борисковський П. И., Палеолітичне місцезнаходження біля м. Амвросіївки, Археологія, т. V, 1951.
313. Борисковський П., Роботи в галузі вивчення палеоліту на середньому Дністрі в 1946 р., АП, т. II, 1949.
314. Брюсов А. Я., Гонцовская стоянка, СА, V, 1940.
315. Бурчак-Абрамович Н. И., Материалы к изучению фауны палеолита СССР, Труды Естественно-исторического музея им. Г. Зардабы, вып. IX, Баку, 1954.
316. Бурчак-Абрамович Н. И., Фауна верхнепалеолитической стоянки из окрестностей с. Довгиничи на Волынском Полесье, Труды Естественно-исторического музея им. Г. Зардабы, вып. IX, Баку, 1954.
317. Векилова Е. А., Мезолитическая стоянка Сюрень II (Раскопки 1954 — 1955 гг.), КСИА, вып. 7, 1957.
318. Векилова Е. А., Позднепалеолитические стоянки в Крыму, КСИИМК, вып. XXXII, 1950.
319. Векилова Е. А., Стоянка Сюрень I и ее место среди палеолитических местонахождений Крыма и ближайших территорий (Автореферат диссертации), Л., 1953.
*320. Векилова Е. А., Стоянка Сюрень I и ее место среди палеолитических местонахождений Крыма и ближайших территорий, МИА, № 59, 1957.
321. Векилова Е. А., Эпипалеолитическая стоянка Кукрек в Крыму, КСИИМК, вып. XXXVI, 1951.
322. Величко А. А., К палеогеографии эпохи верхнего палеолита по данным стоянок бассейна средней Десны и некоторых стоянок Сейма и Дона, Тезисы докладов Всесоюзного совещания по изучению четвертичного периода, Секция истории ископаемого человека, М., 1957.
323. Виставка «Мізинська палеолітична стація й нові палеолітичні знахідки на території УРСР». Короткий провідник — у книзі «Мізин», К., 1931.
324. Вінберг Н. А., Бібліографія палеоліту УРСР, ПНУ, т. I, К., 1947.
325. Воеводский М. В., Важнейшие итоги Деснинской экспедиции 1946 г., КСИИМК, вып. XX, 1948.
326. Воеводский М. В., Деснинская археологическая экспедиция 1940 г., КСИИМК, вып. XIII, 1946.
327. Воеводский М. В., К вопросу о Пушкаревском палеолитическом жилище (стоянка «Пасека»), Ученые записки МГУ, вып. 158, 1952.
328. Воеводский М. В., К вопросу о развитии эпипалеолита Восточной Европы, СА, V, 1940.

329. Воеводский М. В., К вопросу о ранней (свидерской) стадии эпипалеолита на территории Восточной Европы, Труды II Междунар. конфер. АИЧПЕ, вып. V, М.—Л., 1934.
330. Воеводский М. В., К методике раскопок открытых палеолитических стоянок, Доклады и сообщения истор. ф-та МГУ, вып. 7, 1948.
331. Воеводский М. В., Мезолитические культуры Восточной Европы, КСИИМК, вып. XXXI, 1950.
332. Воеводский М. В., Находки раннего палеолита в бассейне р. Десны, СА, XII, 1950.
333. Воеводский М. В., Находки раннего палеолита на р. Десне, Краткие сообщения о научн. работах Научно-исслед. ин-та и музея антропологии при МГУ за 1938—1939 гг., 1941.
334. Воеводский М. В., Палеолитическая стоянка Погон, КСИИМК, вып. XXXI, 1950.
335. Воеводский М. В., Палеолитическая стоянка Рабочий ров, Ученые записки МГУ, вып. 158, 1952.
336. Воеводский М. В., Палеолитические стоянки «Аникиев ров» и «Бугорок», Рефераты — 1944.
337. Воеводский М. В., Памятники каменного века на Десне, КСИИМК, вып. XXVI, 1949.
338. Воеводский М. В., Работы Деснинской экспедиции в 1939 г., КСИИМК, вып. IV, 1940.
339. Воеводский М. В., Ранний палеолит Русской равнины, Ученые записки МГУ, вып. 115, 1948.
340. Воеводский М. В., Ранний палеолит Русской равнины, Ученые записки МГУ, вып. 158, 1952.
341. Воеводский М. В., Результаты работ Деснинской экспедиции по изучению палеолита (1936 и 1937 гг.), БКЧП, №6-7, М.—Л., 1940.
342. Воеводский М. В., Стоянка Аникиев ров I (Пушкари II), Ученые записки МГУ, вып. 158, 1952.
343. Воеводский М. В., Стоянка Бугорок, Ученые записки МГУ, вып. 158, 1952.
344. Воєводський М., Короткий звіт Деснянської експедиції про результати вивчення пам'яток кам'яної доби в 1945—1946 рр., АП, т. II, 1949.
345. Воєводський М. В., Крем'яні і кістяні вироби палеолітичної стоянки Чулатів I, ПНУ, т. I, К., 1947.
346. Воєводський М. В., Результати робіт Деснянської експедиції 1936 — 1938 рр., ПНУ, т. I, К., 1947.
347. Вороний А., Матеріали до геології Журавської палеолітичної стації 1928—1929 рр., Антропологія, т. III, К., 1930.
348. Вороний А., Сліди перебування людини старої кам'яної доби в м. Журавці Варвинського району, Бюлетень Прилуцьк. окружн. музею, рік II, Прилуки, 1929.
349. Вульф Е., Палеолит Крыма, ж. «Природа», 1930, № 2.
350. Галич Д. З., Палеолітична стоянка Чулатів II (Робочий рів), ПНУ, т. I., К., 1947.
351. Гаммерман А. Ф., Итоги изучения флоры палеолита по остаткам древесного угля, Тезисы к докладам на II Междунар. конфер. АИЧПЕ, Л., 1932.
352. Гаммерман А. Ф., Результаты изучения четвертичной флоры по остаткам древесного угля, Труды II Междунар. конфер. АИЧПЕ, вып. V, М.—Л., 1934.
353. Гвоздовер М. Д., Палеолитическая стоянка Бугорок, КСИИМК, вып. XV, 1947.
354. Гелах Т. Ф., Ископаемая «чуринга» первобытного человека, ж. «Антирелигиозник», 1933, № 5.
355. Гелах Т. Ф., Раскопки по палеолиту в Крыму (1935 г.), СА, I, 1936.
356. Герасимов И. П., Вопросы четвертичной палеогеографии на археологической конференции в Киеве в 1939 г., Проблемы физической географии, вып. 10, М., 1941.
357. Герасимов М. М., Условия находки костей ребенка в пещере Староселье; извлечение, консервация и реставрация их, ж. «Советская этнография», 1954, № 1.
358. Городцов В. А., Исследование Гонцовской палеолитической стоянки в 1915 г., ТСА РАНИОН, т. I, М., 1926.
359. Городцов В. А., К определению древности мезолитической стоянки в пещере Кнык-Коба, ИТОИАЭ, т. II, Симферополь, 1928.
360. Гремяцький М. А., Фрагмент черепної кришки людини з палеолітичної стоянки Чулатів I, ПНУ, т. I, К., 1947.
361. Гремяцький М. А., Частина зуба людини з палеолітичної стоянки Пушкарі I, ПНУ, т. I, К., 1947.
362. Громов В. И., Геологический возраст палеолита на территории СССР, МЧП, вып. 2, М.—Л., 1950.

363. Громов В. И., Итоги изучения четвертичных млекопитающих и человека на территории СССР, МЧП, вып. 1, М.—Л., 1936.
364. Громов В. И., Краткий очерк истории четвертичной фауны СССР, МЧП, вып. 2, М.—Л., 1950.
365. Громов В. И., Некоторые итоги полевых исследований по палеолиту СССР в 1935 г., СА, II, 1937.
366. Громов В. И., Некоторые новые данные о фауне и геологии палеолита Восточной Европы и Сибири, зб. «Палеолит СССР», ИГАИМК, вып. 118, Л., 1935.
367. Громов В. И., О геологии и фауне палеолита СССР, СГАИМК, № 1-2, Л., 1933.
368. Громов В. И., Остатки фауны из пещеры Чагарак-Коба, БКЧП, № 5, М.—Л., 1939.
369. Громов В. И., Палеонтологическое и археологическое обоснование стратиграфии континентальных отложений четвертичного периода на территории СССР, Труды Ин-та геолог. наук СССР, вып. 64, М., 1948.
370. Громов В. І., Про геологічні умови залягання палеолітичних пам'яток в басейні р. Десни, ПНУ, т. І, К., 1947.
371. Громов В. И. и Мирчинк Г. Ф., Четвертичный период и его фауна — у книзі «Животный мир СССР», I, М., 1936.
372. Громова Вера и Громов В., Материалы к изучению палеолитической фауны Крыма в связи с некоторыми вопросами четвертичной стратиграфии, Труды Советской секции АИЧПЕ, вып. I, Л., 1937.
373. Громов И. М., Об особенностях накопления костных остатков в пещерных местонахождениях, БКЧП, № 20, М., 1955.
374. Громов И. М., Фауна позвоночных тарденуазской стоянки Мурзак-Коба в Крыму, МИА, № 39, 1953.
375. Грушевський М., Техніка і уміліть палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища, ЧПЛ, К., 1928.
376. Даниленко В. Н., Волошский эпипалеолитический могильник, ж. «Советская этнография», 1955, № 3.
377. Даниленко В., Круглик — перша нижньопалеолітична пам'ятка УРСР, АП, т. II, 1949.
378. Даниленко В. М., Нижньопалеолітичне стійбище Круглик як історичне джерело, Археологія, т. IV, 1950.
379. Дебец Г. Ф., Новые палеоантропологические находки каменного века на территории Русской равнины, Тезисы докладов — 1954.
380. Дебец Г. Ф., Тарденуазский костяк из навеса Фатьма-Коба в Крыму, АЖ, 1936, № 2.
381. Дебец Г. Ф., Территория СССР и проблема родины человека, КСИЭ, вып. XVII, 1952.
382. Дебец Г. Ф., Черепа из эпипалеолитического могильника у с. Волошского, ж. «Советская этнография», 1955, № 3.
383. Деснинская экспедиция, КСИИМК, вып. I, 1939.
384. Диденко А. П., Следы человека до эпохи великого оледенения земли в долине реки Десны, ж. «Наука и жизнь», 1939, № 11.
385. Добровольський А. В., Печера коло с. Іллінки, Одеської області, Археологія, т. IV, 1950.
386. Ефименко П. П., Дородовое общество, Л., 1934.
387. Ефименко П. П., Из исследований в области палеолита СССР за последние годы, СГАИМК, № 9-10, Л., 1932.
388. Ефименко П. П., Находки остатков мустьерского времени на р. Деркул, зб. «Палеолит СССР», ИГАИМК, вып. 118, Л., 1935.
389. Ефименко П. П., Некоторые итоги изучения ископаемого человека в СССР, МЧП, вып. 1, Л.—М., 1936.
390. Ефименко П. П., Некоторые итоги изучения палеолита СССР, ж. «Человек», 1928, № 1.
391. Ефименко П. П., Палеолитические стоянки Восточноевропейской равнины, Труды II Междунар. конфер. АИЧПЕ, вып. V, М.—Л., 1934.
392. Ефименко П. П., Палеолит СССР. Итоги и перспективы его изучения, СГАИМК, № 3, Л., 1931.
393. Ефименко П. П., Первобытное общество, Л., 1938.
394. Ефименко П. П., Первобытное общество, К., 1953.
395. Ефименко П. П., Современное состояние советской науки об ископаемом человеке, МЧП, вып. 2, М.—Л., 1950.
396. Ефименко П. П. и Береговая Н. А., Палеолитические местонахождения СССР, МИА, № 2, 1941.
397. Євсєєв В. М., Палеолітична стоянка Амвросіївка, ПНУ, т. І, К., 1947.
398. Єфіменко П. П., Пам'ятки мустьєрської культури на сході Європи, ЗІФВ, № 51, К., 1927.

399. Єфіменко П. П., Про періодизацію пізнього палеоліту Східної Європи, Археологія, т. X, 1957.
400. Єфіменко П. П., Сучасний стан радянської науки про викопну людину, Вісник АН УРСР, 1950, № 1.
401. Жиров Е. В., Костяки из грота Мурзак-Коба, СА, V, 1940.
402. Жуков Б. С., Работы по палеоэтнологии в СССР за 1918—1925 гг., ж. «Этнография», 1926, № 1-2.
403. Забнин С. И., Новооткрытая палеолитическая стоянка в Крыму (предварительное сообщение), ИТОИАЭ, т. II, Симферополь, 1928.
404. Заключение по находке ископаемого человека в пещерной стоянке Староселье близ Бахчисарая, ж. «Советская этнография», 1954, № 1.
405. Замятнин С. Н., Заметки о палеолите Донбасса и Приазовья, Сборник Музея антропологии и этнографии АН СССР, XIV, М.—Л., 1953.
406. Замятнин С. Н., О возникновении локальных различий в культуре палеолитического периода, Труды Ин-та этнографии АН СССР, т. XVI, М., 1951.
407. Замятнин С. Н., О первоначальном заселении пещер, КСИИМК, вып. XXXI, 1950.
408. Замятнін С. М., Про характер культурних залишків у печері коло с. Іллінки, Одеської області, Археологія, т. IV, 1950.
409. Земляков Б. Ф., Экскурсия участников Киевской археологической конференции в бассейн р. Десны, КСИИМК, вып. III, 1940.
410. Знайдення палеолітичного селища на Полтавщині, Збірник секції мистецтва Українського наукового товариства, I, К., 1921.
411. Иванова И. К., О геологических условиях нахождения палеолитических стоянок Среднего Приднестровья, Тезисы докладов Всесоюзного совещания по изучению четвертичного периода, Секция истории ископаемого человека, М., 1957.
412. Илларионов В. Т., Ископаемый человек в историографии палеолита СССР, Горький, 1941.
413. Илларионов В. Т., К истории изучения палеолита в СССР, Труды Горьковск. гос. пед. ин-та, т. 7, Горький, 1940.
414. Илларионов В. Т., Опыт историографии палеолита СССР, Горький, 1947.
415. Карлов Н. Н., Об условиях залегания остатков четвертичных млекопитающих, найденных в г. Днепропетровске, БКЧП, № 18, М., 1953.
416. Карлов Н. Н., О некоторых мустьерских и ашельских охотничьих стоянках Среднего Приднепровья в связи с вопросом их датировки, БКЧП, № 17, М., 1953.
417. Кістяківський Л., З приводу протоісторичного шару в Журавці, Антропологія, т. III, К., 1930.
418. Козий Г. В., Ископаемая флора со стоянок первобытного человека на территории Западного Подолья, БКЧП, № 20, М., 1955.
419. Козубовський Ф., Нова палеолітична стоянка, Наукові записки ІІМК, кн. 5-6, К., 1935.
420. Кондукторова Т. С., Фрагменты черепов из района Днепропетровска, Ученые записки МГУ, вып. 158, 1952.
421. Коробкова Г. Ф., Тарденуазская стоянка Гребенники в Нижнем Поднестровье, КСИИМК, вып. 67, 1957.
422. Коршак К., Палеолітична стація в м. Іскорості, Хроніка археології та мистецтва, ч. 2, К., 1930.
423. Крайнов Д. А., Бахчисарайский район, зб. «Археологические исследования в РСФСР 1934—1936 гг.», М.—Л., 1941.
424. Крайнов Д. А., Новые мустьерские стоянки Крыма и Кавказа, БКЧП, № 9, М.—Л., 1947.
425. Крайнов Д. А., Пещерная стоянка «Замиль-Коба № 1», Труды ГИМ, вып. VIII, М., 1938.
426. Крайнов Д. А., Стоянка Замиль-Коба I, БКЧП, № 6-7, М.—Л., 1940.
427. Красковский В. Н., Позднепалеолитическая стоянка под Одессой, КСИА, вып. 7, 1957.
428. Крокос В. І., Стратиграфія горішнього палеоліту с. Довгиничів на Овруччині, ЧП, вип. 1-2, К., 1931.
429. Крокос В., Умови залягання палеоліту в м. Журавці на Прилуччині, Антропологія, т. II, К., 1929.
430. Крымская I экспедиция, КСИИМК, вып. I, 1939.
431. Крымская II экспедиция, КСИИМК, вып. I, 1939.
432. Крымская палеонтологическая экспедиция 1927 г., Отчет о деятельности Акад. наук СССР за 1927 г. (2-й отчет о научных командировках и экспедициях), Л., 1928.
433. Крымская экспедиция по исследованию пещер под руководством Г. А. Бонч-Осмоловского летом 1926 г., Записки КОЕЛП, т. IX, Симферополь, 1926.

434. Кузнецов-Угомский Н. Н., По поводу смешанных фаун, ж. «Природа», 1934, № 8.
435. Левицкий И. Ф., Следы палеолитической стоянки близ г. Богодухова, БКЧП, № 6-7, М.—Л., 1940.
436. Левицький І. Ф., Гонцівська палеолітична стоянка (за даними досліджень 1935 р.), ПНУ, т. І, К., 1947.
437. Левицький І., Довгинецька палеолітична стація, Антропологія, т. III, К., 1930.
438. Левицький І., З приводу знахідки в с. Колодяжному (на Волині), БКАЕ, ч. І. К., 1925.
439. Левицький І. Ф., Про вік стоянки, відкритої В. В. Хвойком в Іскрості, Археологія, т. IV, 1950.
440. Левицький І., Розкопки палеолітичної стоянки на балці Осокоровій в 1946 р., АП, т. II, 1949.
441. Левицький І. Ф., Сліди палеоліту коло Богодухова, ПНУ, т. І, К., 1947.
442. Лепікаш Л. А., Замітка про геологічні умови знахідки давнього палеоліту в околицях с. Старий Кодак на Дніпропетровщині, ЧП, вип. 10, К., 1935.
443. Лепікаш Л. А., Фауна четвертинних морських молюсків з палеолітичних стоянок Дніпропетровщини і Чернігівщини, ЧП, вып. 11, К., 1936.
444. Локтюшев С. А., Следы палеолита в бассейне р. Донца, БКЧП, № 6-7, М.—Л., 1940.
445. Локтюшов С. О., Палеолітична стоянка Якимівська балка на р. Євсуг Ворошиловградської області, ПНУ, т. І, К., 1947.
446. Любин В. П. и Формозов А. А., Изучение нижнего палеолита СССР за последние десять лет (1946—1955), Доклады советской делегации на V Междунар. конгрессе антропологов и этнографов, М., 1956.
447. Мельниковская О. Н., Памятники палеолита Новгород-Северского района, КСИИМК, вып. XXXI, 1950.
448. Месяц В. А., Новая находка орнаментированного бивня мамонта, КСИА, вып. 6, 1956.
449. Месяц В. А., Следы новой позднепалеолитической стоянки в окрестностях Овруча, КСИА, вып. 7, 1957.
450. Мизин В. А., Находка мустьерского остроконечника у с. Старые Кодаки, КСИА, вып. 6, 1956.
451. Мирчинк Г. Ф., Геологические условия нахождения палеолитических стоянок в СССР и их значение для восстановления четвертичной истории, Труды II Междунар. конфер. АИЧПЕ, вып. V, М.—Л., 1934.
452. Мирчинк Г. Ф., О соотношении речных террас и стоянок палеолитического человека в бассейне рр. Десны и Сожа, БМОИП, отдел геолог., т. VII (1-2), нов. серия, т. XXXVII, 1929.
453. Мирчинк Г. Ф., Послетретичные отложения Черниговской губернии и их отношение к аналогичным отложениям Европейской России, Мемуары геолог. отделения об-ва любит. естествознания, антропологии и этнографии, вып. 4, М., 1925.
454. Мізин, К., 1931.
455. Мізинська палеолітична експедиція Кабінету антропології ВУАН в травні—червні та вересні—жовтні 1930 р., Хроніка археології та мистецтва, ч. 3, К., 1931.
456. Николаев Н. И., Материалы к геологии палеолита Крыма и связанные с ними некоторые вопросы четвертичной геологии, БМОИП, т. XVIII, 1940.
457. Николаев Н. И., О возрасте рельефа горного Крыма, БКЧП, № 8, М. — Л., 1946.
458. Нікольський Г. В., Риби новгород-сіверської пізньочетвертинної фауни, Збірник праць Зоологічного музею АН УРСР, № 25, К., 1952.
459. Обут А. М., О причинах утраты сплошного волосяного покрова на теле человека, БКЧП, № 18, М., 1953.
460. Павлов А. П., Геологическая история Европейских земель и морей в связи с историей ископаемого человека, М. —Л., 1936.
461. Павлов А. П., Неогеновые и послетретичные отложения Южной и Восточной Европы, Мемуары геолог. отделения об-ва любител. естествознания, антропологии и этнографии, вып. 5, М., 1925.
462. Павлова К. В., Раскопки кремневой мастерской у хут. Новоклиновка в Приазовье, КСИИМК, вып. XLVIII, 1952.
463. Палеозоологическая экспедиция Зоологического музея в Крымскую АССР, Отчет о деятельности Акад. наук СССР за 1929 г. (2 отчет о научн. командировках и экспедициях), Л., 1930.
464. Палеонтологічні знахідки в Одесі, Хроніка археології та мистецтва, ч. 2, К., 1930.

465. Палеоэтнологическая экспедиция в Крымскую АССР, Отчет о деятельности Акад. наук СССР за 1927 г. (2 отчет о научных командировках и экспедициях), Л., 1928.
466. Пидопличко И. Г., Амвросиевская палеолитическая стоянка и ее особенности, КСИА, вып. 2, 1953.
467. Пидопличко И. Г., Итоги изучения фауны Мезинской палеолитической стоянки, ж. «Природа», 1935, № 3.
468. Пидопличко И. Г., Итоги изучения фауны палеолита в последние годы, КСИА, вып. 4, 1955.
469. Пидопличко И. Г., К вопросу о палеонтологических находках в Приазовье, ж. «Природа», 1936, № 12.
470. Пидопличко И. Г., Краткий обзор фауны палеолита УССР, СА, V, 1940.
471. Пидопличко И. Г., Кремневые гигантолиты из Новгород-Северска, БКЧП, № 6-7, М.—Л., 1940.
472. Пидопличко И. Г., Кремневые «гигантолиты» из Новгород-Северска, МИА, № 2, 1941.
473. Пидопличко И. Г., Нахождение ископаемых остатков овцебыка, ж. «Природа», 1952, № 5.
474. Пидопличко И. Г., Нахождение «смешанной» тундровой и степной фауны в четвертичных отложениях Новгород-Северска, ж. «Природа», 1934, № 5.
475. Пидопличко И. Г., Новые данные о новгород-северской «смешанной» фауне, ж. «Природа», 1938, № 4.
*476. Пидопличко И. Г., Новые данные о фауне Мезинской стоянки, КСИА, вып. 8.
477. Пидопличко И. Г., Основные черты фауны и геологии палеолита УССР, БКЧП, № 6-7, М.—Л., 1940.
478. Пидопличко И. Г., Палеолитическая стоянка Чулатов I, СА, V, 1940.
479. Пидопличко И. Г., Фауна Гонцовской палеолитической стоянки, ж. «Природа», 1936, № 2.
480. Пидопличко И. Г., Фауна Кодакской палеолитической стоянки, ж. «Природа», 1936, № 6.
481. Пидопличко И. Г., Шовкопляс И. Г., Исследование Мезинской палеолитической стоянки, Тезисы докладов Всесоюзного совещания по изучению четвертичного периода, Секция истории ископаемого человека, М., 1957.
482. Підоплічко І. Г., Вивчення кісток викопних тварин, Вісник АН УРСР, 1951, № 9.
483. Підоплічко І. Г., Викопні зубри на Україні, ж. «Наука і життя», 1951, № 6.
484. Підоплічко І., Гризуни та хижаки з розкопин у с. Журавці Прилуцької округи, Антропологія, т. III, К., 1930.
485. Підоплічко І. Г., Дослідження палеоліту в УРСР, ПНУ, т. I, К., 1947.
486. Підоплічко І. Г., Палеонтологічні знахідки в м. Петровському Київської обл., Наукові записки ІІМК, кн. 3-4, К., 1935.
487. Підоплічко І. Г., Пізньопалеолітична стоянка Новгород-Сіверськ, ПНУ, т. I, К., 1947.
488. Підоплічко І. Г., Походження людини, К., 1954.
489. Підоплічко І., Розкопки палеолітичної стоянки Іллінка в 1946 р., АП, т. II, 1949.
490. Підоплічко І., Фауна Новгород-Сіверської та Пушкарівської палеолітичних стацій, Наукові записки ІІМК, кн. 2, К., 1934.
491. Раскатов Г. И., К вопросу о четвертичной фауне, флоре и палеолите Восточных Карпат, Предкарпатья и Закарпатья, ВКЧП, № 18, М., 1953.
492. Раскатов Г. И., О находке древнепалеолитических орудий у с. Букивна на Днестре и о ее стратиграфическом значении, Геолог. сборник Львовск. геолог. об-ва, I, Львов, 1954.
493. Раскопки в Сюренских пещерах, ж. «Наука и техника», 1926, № 31 (176).
494. Різниченко В., Геологічні та геоморфологічні умовини Журавської палеолітичної стації, Антропологія, т. IV, К., 1931.
495. Різниченко В., Мізинська палеолітична стація, ЧП, вип. 1-2, К., 1931.
496. Рогачев О. М., Палеолітичні стоянки в Кайстровій балці, ПНУ, I, К., 1947.
497. Рогинский Я. Я., К вопросу о переходе от неандертальца к человеку современного типа, ж. «Советская этнография», 1954, № 1.
498. Рогинский Я. Я., Морфологические особенности черепа ребенка из позднемустьерского слоя пещеры Староселье, ж. «Советская этнография», 1954, № 1.
499. Рощин А. А., Нові місця знаходження кісток печерного ведмедя з залишками палеоліту, Вісті АН УРСР, 1939, № 9-10.
*500. Руденко А. С., Морские моллюски из Мезинской стоянки, КСИА, вып. 8.
501. Рудинский А. Я., Пушкари, СА, IX, 1947.

502. Рудинський М., Деякі підсумки та ближчі завдання палетнологічних вивчень в межах УРСР, Антропологія, т. IV, К., 1931.
503. Рудинський М. Я., До питання про палеолітичну знахідку в с. Шаповалівці на Конотопщині, ЧП, вып. 1-2, К., 1931.
504. Рудинський М. Я., Досліди в Журавці, Антропологія, т. II, К., 1929.
505. Рудинський М. Я., Дубно-Кременецька палеолітична експедиція, АП, т. IV, 1952.
506. Рудинський М., Журавка, Антропологія, т. III, К., 1930.
507. Рудинський М., З матеріалів Дністрянської експедиції 1945 р. (Палеолітичні стоянки Сокіл, Китайгород, Колачківці), АП, т. II, 1949.
508. Рудинський М., З матеріалів до вивчення передісторії Поділля, Антропологія, т. II, К., 1929.
509. Рудинський М., Пушкарівський палеолітичний постій і його місце в українському палеоліті, Археологія, т. I, 1947.
510. Рудинський М. та Вороний А., З приводу знахідки в м. Журавці на Прилуччині, Антропологія, т. I, К., 1928.
511. Семенова І. А., Палеолітична стоянка Пушкарі III (Сосницький рів), ПНУ, I, К., 1947.
512. Семенов С. А., Верхнепалеолитические костяные рукоятки, КСИИМК, вып. XXXV, 1952.
513. Семенов С. А., Изучение функций палеолитических орудий по следам работы, МЧП, вып. 2, М.—Л., 1950.
514. Семенов С. А., Каменные ретушеры позднего палеолита, МИА, № 39, 1953.
515. Семенов С. А., Костяные землекопные орудия из палеолитических стоянок Елисеевичи и Пушкари I, СА, XVI, 1952.
516. Семенов С. А., Костяные орудия из древнепалеолитических стоянок Киик-Коба и Кош-Коба, КСИИМК, вып. XLIX, 1953.
517. Сибилев Н. В., Эпипалеолит Изюмщины и его отношение к позднейшим культурам, СА, V, 1940.
518. Сібільов М., Підсумки досліджень палеолітичних і неолітичних стоянок басейну р. Донця, Наукові записки ПА, т. II, К., 1946.
519. Смолічев П., «Скарб» палеолітичної доби (кремінне начиння, сховане в кістці мамута в Мізинській палеолітичній стації), ЧПЛ, К., 1928.
520. Телегин Д. Я., Третий Васильевский могильник, КСИА, вып. 7, 1957.
521. Телегін Д. Я., Нові дані про людину кам'яного віку на Україні, Вісник АН УРСР, 1957, № 4.
522. Тихий М. И., Рыбы из палеолита Крыма, ж. «Природа», 1928, № 11.
523. Трусова С. А., Краткий обзор работ Крымской палеолитической экспедиции 1936 г., СА, V, 1940.
524. Трусова С. А., Пленум Комиссии по изучению ископаемого человека Советской секции INQVA, СА, II, 1937.
525. Трусова С. А., Раскопки в пещере Аджи-Коба в 1933 г., СА, V, 1940.
526. Трусова С. А., III конференция по изучению палеолита, КСИИМК, вып. III, 1940.
527. Тугаринов А. Я., Птицы Крыма времени вюрмского оледенения (По материалам раскопок крымских пещер), Труды Советской секции АИЧПЕ, вып. I, Л., 1927.
528. Тутковський П., Передісторична природа Києва — у книзі «Київ та його околиця в історії і пам'ятках», К., 1926.
529. Тутковський П., Передісторична природа Чернігівщини, ЧПЛ, К., 1928.
530. Формозов А. А., Возобновление полевых исследований по каменному веку Крыма, БКЧП, № 18, М., 1953.
531. Формозов А. А., Из истории передвижений групп первобытного человека в эпоху мезолита, ж. «Советская этнография» 1953, № 1.
532. Формозов А. А., Исследование памятников каменного века Крыма в 1954 г., БКЧП, № 21, М., 1957.
533. Формозов А. А., Исследование погребенной пещеры в Крыму, ж. «Природа», 1956, № 7.
534. Формозов А. А., Исследования стоянок каменного века в Крыму в 1952 г., КСИИМК, вып. 54, 1954.
*535. Формозов А. А., Мустьерская стоянка Кабази в Крыму, СА, XXIX, 1957.
535а. Формозов А. А., Находка остатков ископаемого человека в Крыму, ж. «Природа», 1954, № 7.
536. Формозов А. А., Новые данные о палеолитическом человеке из Староселья, ж. «Советская этнография», 1957, № 2.
537. Формозов А. А., Новые мустьерские стоянки Крыма и их значение для стратиграфии палеолита СССР, Тезисы докладов Всесоюзного совещания по изучению четвертичного периода, Секция истории ископаемого человека, М., 1957.
538. Формозов А. А., Новые работы по каменному веку СССР, ВДИ, 1954, № 3.

539. Формозов А. А., Периодизация мезолитических стоянок европейской части СССР, СА, XXI, 1954.
540. Формозов А. А., Стоянка Староселье близ Бахчисарая — место находки ископаемого человека, ж. «Советская этнография», 1954, № 1.
541. Хохловкина В. А., Геологические условия залегания стоянки Покровщина, Ученые записки МГУ, вып. 158, М., 1952.
542. Черниш О. П., Володимирівська палеолітична стоянка, К., 1953.
543. Черниш О. П., Звіт про дослідження палеоліту на середньому Дністрі в 1949 р., Наукові записки ІСН, т. І, К., 1953.
544. Черниш О. П., Карта палеоліту УРСР, Наукові записки ІСН, т. ІІ, К., 1954.
545. Черниш О. П., Пізньопалеолітична стоянка біля с. Володимирівки, АП, т. ІІ, 1949.
546. Черныш А. П., Владимировская палеолитическая стоянка, БКЧП, № 17, М., 1953.
547. Черныш А. П., Изображение человеческой фигуры позднепалеолитического времени, КСИА, вып. 6, 1956.
548. Черныш А. П., Исследования палеолита на Днестре, КСИИМК, вып. 56, 1954.
549. Черныш А. П., Исследования позднепалеолитических стоянок Среднего Поднестровья, КСИА, вып. 4, 1955.
550. Черныш А. П., Краткие итоги исследований позднего палеолита Среднего Поднестровья. Труды Комиссии по изучению четвертичного периода, XIII, М., 1957.
551. Черныш А. П., Краткое сообщение об археологических разведках 1948 г. на Днестре, БКЧП, № 15, М.—Л., 1950.
552. Черныш А. П., Многослойная стоянка Молодова 5, КСИИМК, вып. 67, 1957.
553. Черныш А. П., Мустьерские местонахождения Среднего Поднестровья, КСИИМК, вып. XLVIII, 1952.
554. Черныш А. П., Новое изображение человека позднепалеолитического времени, КСИИМК, вып. 67, 1957.
555. Черныш А. П., Новые данные о палеолите и мезолите на Днестре, КСИИМК, вып. XXXII, 1950.
556. Черныш А. П., Новые исследования Владимирской палеолитической стоянки, КСИИМК, вып. XXXI, 1950.
557. Черныш А. П., Новые находки из раскопок стоянки Молодова 5 на Днестре, КСИИМК, вып. 63, 1956.
558. Черныш А. П., Основные итоги исследований позднего палеолита Подне-
периода, Секция истории ископаемого человека, М., 1957.
периода. Секция истории ископаемого человека, М., 1957.
559. Черныш А. П., Палеолитическая стоянка Бабин I по материалам раскопок 1949—1950 гг., КСИИМК, вып. XLIX, 1953.
560. Черныш А. П., Палеолитическая стоянка Вороновица I (По данным раскопок 1951—1953 гг.), КСИИМК, вып. 63, 1956.
561. Черныш А. П., Палеолитическая стоянка у с. Владимировки, КСИИМК, вып. XXI, 1947.
562. Черныш А. П., Пещера с древними рисунками, БКЧП, № 18, М.—Л., 1953.
*563. Черныш А. П., Проблема хронологии позднего палеолита Европейской части СССР, КСИИМК, вып. 69, 1957.
564. Черныш А. П., Редкая находка палеолитического наконечника на среднем Днестре, КСИИМК, вып. XXXV, 1950.
565. Черныш А. П., Флейта палеолитического времени, КСИИМК, вып. 59, 1955.
566. Шарлемань М. В., Кілька слів про так звані «мішані» фауни, Збірник праць Зоологічного музею АН УРСР, № 11, К., 1935.
567. Шарлемань М. В., О «смешанной» фауне в четвертичных отложениях Новгород-Северска, ж. «Природа», 1934, № 11.
568. Шовкопляс И. Г., Горный хрусталь на стоянке древнекаменного века, ж. «Природа», 1955, № 2.
569. Шовкопляс И. Г., Добраничевская палеолитическая стоянка, КСИИМК, вып. 59, 1955.
570. Шовкопляс И. Г., Жилища Мезинской стоянки, КСИА, вып. 6, 1956.
571. Шовкопляс И. Г., Исследования Мезинской палеолитической стоянки в 1954—1956 гг., Тезисы докладов — 1956.
572. Шовкопляс И. Г., Некоторые итоги исследования Мезинской позднепалеолитической стоянки в 1954—1956 гг., ж. «Советская археология», 1957, № 4.
573. Шовкопляс И. Г., Нижний горизонт Мезинской палеолитической стоянки, КСИА, вып. 8.
Шовкопляс И. Г., Палеолитическая экспедиция 1954 г., КСИА, вып. 5, 1955.
574. Шовкопляс И. Г., Раскопки Мезинской палеолитической стоянки (Предварительное сообщение о раскопках 1954 г.), КСИИМК, вып. 63, 1956.

575. Шовкопляс И. Г., Раскопки позднепалеолитической стоянки на р. Супое, КСИА, вып. 4, 1955.
576. Шовкопляс И. Г., Фастовская позднепалеолитическая стоянка, КСИИМК, вып. 65, 1956.
576а. Шовкопляс І. Г., Вивчення стародавнього кам'яного віку на Україні за роки Радянської влади, Вісник АН УРСР, 1957, № 12.
577. Шовкопляс І. Г., Поселення стародавнього кам'яного віку на Десні, Вісник АН УРСР, 1956, № 4.
578. Шовкопляс І. Г., Стародавній кам'яний вік на Україні, К., 1955.
579. Щепинский А. А., Новые сборы на палеолитических стоянках в окрестностях Симферополя, КСИИМК, вып. 54, 1954.
580. Щербаківський В., Розкопки палеолітичного селища в с. Гонцях, Лубенського повіту в 1914—1915 рр., Записки Українського наук. т-ва досліджування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині, вип. I, Полтава, 1919.
581. Эрнст Н. Л., Люди ледникового периода в Крыму, Симферополь, 1930.
582. Эрнст Н. Л., Раскопки палеолитической стоянки в Чокурчинском гроте у Симферополя, ИТОИАЭ, т. III, Симферополь, 1929.
583. Эрнст Н. Л., Раскопки стоянки в Чокурчинской пещере в Симферополе, Тезисы к докладам на II Междунар. конфер. АИЧПЕ, Л., 1932.
584. Эрнст Н. Л., Четвертичная стоянка в пещере у дер. Чокурча, Труды II Междунар. конфер. АИЧПЕ, вып. V, М.—Л., 1934.
585. Эрнст Н. Л., Чокурчинские мамонты и первобытное общество, Сборник в честь В. В. Лункевича, Симферополь, 1930.
586. Юзефович А. Н., Кисть неандертальца, ж. «Природа», 1938, № 9.
587. Bonč-Osmolovski G., Le Paléolithique de Grimée, БКЧП, № 1, Л., 1929.
588. Hammerman A., Kohlenreste aus dem Paläolithikum der Krim. Höhlen Ssjuren I und II, БКЧП, № 1, 1929.
589. Palibin J. und Hammermann A., Kohlenreste aus dem Paläolithikum der Krim. Höhle Kiik-Koba, БКЧП, № 1, Л., 1929.
590. Pidoplitschka I. G., Die Fauna der quartären Saygetiere der Ukraine, ЧП, вып. 4, К., 1932.
591. Rudynskyj M., Die derzeitige Sachlage betreffend paläolithologischen Studien in der Ukr. SSR, ЧП, вып. 4, К., 1932.
592. Tichij M., Fische aus dem Paläolithikum der Krim, БКЧП, № 1, Л., 1929.

НОВИЙ КАМ'ЯНИЙ ВІК

593. Амбургер Н. П., Нові дані про пам'ятки епохи неоліту та бронзи на Сеймі, АП, т. VI, 1956.
594. Археологічні досліди на Коростенщині року 1928, Хроніка археології та мистецтва, ч. 2, К., 1930.
595. Бадер О. Н., Древние изображения на потолках гротов в Приазовье, МИА, №2, 1941.
596. Бадер О. Н., Изучение эпипалеолита Крымской Яйлы, СА, V, 1940.
597. Бадер О. Н., Новые памятники палеолита и мезолита в Восточной части горного Крыма, ИАДК, К., 1957.
598. Бадер О. М., Петрогліфи Кам'яної Могили, ПНУ, т. I, К., 1947.
599. Баран-Бутович С., Передісторичні розшуки в межах Чернігівської округи, Антропологія, т. II, К., 1929.
600. Бибиков С. Н., К вопросу о неолите в Крыму, КСИИМК, вып. IV, 1940.
601. Бибиков С. Н., Культура палеолита и раннего неолита в Среднем Поднестровье, Рефераты—1945.
602. Бодянський О., Неолітична стоянка на острові Шулаєвому, АП, т. II, 1949.
603. Бодянський О. В., Неолітичний могильник біля Ненаситецького порога, Археологія, т. V, 1951.
604. Бодянський О. В., Розкопки Мар'ївського то Федорівського могильників у Надпоріжжі, АП, т. VI, 1956.
605. Борисковський П. Й., Людина кам'яного віку на Україні, К., 1940.
606. Брюсов А. Я., Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху, М., 1952.
607. Воеводский М. В., Важнейшие итоги Деснинской экспедиции 1946 г., КСИИМК, вып. XX, 1948.
608. Воеводский М. В., Мезолитические культуры Восточной Европы, КСИИМК, вып. XXXI, 1950.
609. Воеводский М. В., Памятники каменного века на Десне, КСИИМК, вып. XXVI, 1949.

610. Воєводський М. В., Короткий звіт Деснянської експедиції про результати вивчення пам'яток кам'яної доби в 1945—1946 рр., АП, т. II, 1949.
611. Гелах Т. Ф., Предварительный отчет об экспедиции МОНИК в Крым в 1927 г. (работы на Яйле), ж. «Крым», 1929, № 2 (10).
612. Даниленко В. М., До питання про ранній неоліт Південної Наддніпрянщини, Археологія, т. III, 1950.
613. Даниленко В. М., Дослідження неолітичних пам'яток в районі Києва в 1949 р., АП, т. VI, 1956.
614. Даниленко В. М., Дослідження неолітичних пам'яток на Південному Бузі, Археологія, т. X, 1957.
615. Даниленко В. М., Приазовська експедиція 1947 р., АП, т. IV, 1952.
616. Даниленко В. М., Про наскельні зображення Кам'яної Могили, Археологія, т. IV, 1950.
617. Деснинська експедиція 1947 р., АП, т. IV, 1952.
618. Добровольский А. В., Чаплинский могильник, КСИА, вып. 2, 1953.
619. Добровольський А., Восьма Ігрінська неолітична стоянка, АП, т. II, 1949.
620. Добровольський А., Етюди з надпорізького неоліту, Антропологія, т. III, К., 1930.
621. Добровольський А. В., Могильник в с. Чаплі, Археологія, т. IX, 1954.
622. Ефименко П. П., Мелкие кремневые орудия геометрических и иных своеобразных очертаний в русских стоянках ранненеолитического возраста, РАЖ, т. XIII, вып. 3-4, М., 1924.
623. Ефименко П., Стоянки каменного века в окрестностях г. Изюма, СІ, вип. III, Ізюм, 1928.
624. Жуков Б. С., Раскопки и обследования стоянок культуры микролитов на Ай-Петринской Яйле в июне 1927 г., ж. «Крым», 1927, № 2 (4).
*625. Захарук Ю. Н., О так называемой волынской группе культуры линейно-ленточной керамики, СА, XXIX, 1957.
626. Земляков Б. Ф., Об изображении мамонта из «Мамонтового грота» Каменной Могилы на Мелитопольщине, КСИИМК, вып. II, 1939.
627. Козловська В., Неолітичні та трипільські знахідки на Чернігівщині, ЧПЛ, К., 1928.
628. Козубовський Ф., Записки про досліди археологічні коло м. Коростеня року 1925, Коростень, 1926.
629. Козубовський Ф., Первісна стоянка на р. Бакшалі коло с. Анетівки [басейн Південного Бугу], Наукові записки ІІМК, кн. 5-6, К., 1935.
630. Козубовський Ф. А., Стоянки родових громад на поліських дюнах, Наукові записки ІІМК, кн. 1, К., 1934.
631. Колосов Ю. Г., Новые неолитические стоянки Крыма, КСИА, вып. 7, 1957.
632. Колосов Ю. Г., Разведки памятников неолита и бронзы в степном Крыму, КСИА, вып. 6, 1956.
633. Кондукторова Т. С., Черепа из вовнигских поздненеолитических могильников, КСИА, вып. 6, 1956.
634. Крайнов Д. А., К вопросу о происхождении животноводства в Юго-Западном Крыму в послепалеолитическое время, ж. «Советская археология», 1957, № 2.
635. Кричевский Е. Ю., Древнее население Западной Украины в эпоху неолита и ранней бронзы, КСИИМК, вып. III, 1940.
636. Кричевский Е. Ю., Из истории Дунайского понизовья в неолитическую эпоху, КСИИМК, вып. VIII, 1940.
637. Кричевський Є. В., Ранній неоліт і походження трипільської культури, ПНУ, т. I, 1947.
638. Левицький І., Бондарівська неолітична стація — майстерня кремінних виробів, Збірник Волинськ. науково-дослідчого музею, т. I, Житомир, 1928.
639. Левицький І. Ф., Дослідження стоянки на торфовищі Моства в 1948 р., АП, т. IV, 1952.
640. Левицький І., Стація в ур. Піщаному біля Народич, Антропологія, т. IV, К., 1931.
641. Левицький І. Ф. та Телегін Д. Я., Дослідження стоянки в урочищі Минівський Яр на Дінці, АП, т. VI, 1956.
642. Локтюшев С. А., Мастерская крупных кварцитовых орудий на р. Деркул в Ворошиловградской области, СА, V, 1940.
643. Локтюшев С. А., Редкое погребение и остатки стоянки в Донбассе, СА, II, 1937.
644. Локтюшов С., Кремінна мікролітична індустрія, зібрана по дюнах і сточищі р. Донця на Луганщині, Антропологія, т. I, К., 1928.
645. Макаренко М., Маріупольський могильник, К., 1933.
647. Мидлер М. А., Памятники родового общества на Игренском полуострове, ПИДО, № 9-10, М.—Л., 1935.

648. Моисеев А. С., Каменный век на Крымской Яйле, ж. «Природа», 1923, № 7-12.
649. Моисеев А. С., Предварительный отчет о находках следов каменного века на Яйле и южном берегу Крыма, ИТУАК, № 57, Симферополь, 1920.
650. Незвичайна пам'ятка з доби пізнього неоліту, Хроніка археології та мистецтва, ч. 3, К., 1931.
651. Огульчанський О. Я., Археологічні пам'ятки Північного Приазов'я, Археологія, т. IV, 1950.
651а. Потушняк Ф. М., Неолітична стоянка Дубрівка, Наукові записки Ужгородськ. держ. ун-ту, т. XX, Ужгород, 1956.
652. Редкая археологическая находка в Херсонщине, ж. «Наука и техника», 1926, № 29 (174).
653. Розенфельдт И. Г., Стоянка Мыс Очкинский, КСИИМК, вып. XXXI, 1950.
654. Рудинский М. Я., Вовнигские поздненеолитические могильники (к вопросу об оформлении могильников Мариупольского типа), КСИА, вып. 4, 1955.
655. Рудинский М. Я., Каменная Могила, КСИА, вып. 1, 1952.
656. Рудинский М. Я., Каменная Могила, КСИА, вып. 2, 1953.
657. Рудинский М. Я., К вопросу о наскальных изображениях Каменной Могилы, КСИА, вып. 5, 1955.
658. Рудинский М. Я., Петроглифический комплекс Каменной Могилы, КСИА, вып. 7, 1957.
659. Рудинський М., Деякі підсумки та ближчі завдання палетнологічних вивчень в межах УРСР, Антропологія, т. IV, К., 1931.
660. Рудинський М., До питання про культури «мезолітичної доби» на Вкраїні, Антропологія, т. I, К., 1928.
661. Рудинський М. Я., Дубно-Кременецька палеолітична експедиція, АП, т. IV, 1952.
662. Рудинський М., Дюнні стації неолітичної доби з побережжя Ворскла (Охтирський пов. на Харківщині), Записки Укр. наук. т-ва дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині, вип. I, Полтава, 1919.
663. Рудинський М., З матеріалів до вивчення передісторії Поділля, Антропологія, т. II, К., 1929.
664. Рудинський М. Я., Кварцитові вироби в інвентарі пізньонеолітичних стацій України, ЗІФВ, № 51, К., 1927.
665. Рудинський М. Я., Матеріали до вивчення неолітичної доби сточища р. Ворскла. Стація в ур. Біла Гора під Полтавою, К., 1926.
666. Рудинський М., Пам'ятки Лоханського острова, Антропологія, т. I, К., 1928.
667. Рудинський М., Передісторичні розшуки у північно-східній Чернігівщині, Коротке звідомлення ВУАК за 1925 р., К., 1926.
668. Рудинський М. Я., Перший Вовнизький пізньонеолітичний могильник, АП, т. VI, 1956.
669. Рудинський, М. Я., Погорілівка, АП, т. VI, 1956.
670. Рудинський М., Смячка, Коротке звідомлення ВУАК за 1926 р., К., 1927.
671. Рудинський М. Я., Старо-Орлицький скарб неолітичної доби, Антропологія, т. II, К., 1929.
672. Рудинський М., Стоянка з мікролітичним інвентарем на острові Кізлевому (Пороги), АП, т. II, 1949.
673. Свешников И. К., Культура линейно-ленточной керамики на территории Верхнего Поднепровья и Западной Волыни, СА, XX, 1954.
674. Свешников И. К., Могильник в селе Звенигород Львовской области (культура ленточной керамики), КСИИМК, вып. 63, 1956.
675. Сибилев Н. В., Микролитические стоянки бассейна р. Донца, БКЧП, № 6-7, М.—Л., 1940.
676. Сибилев Н. В., Эпипалеолит Изюмщины и его отношение к позднейшим культурам, СА, V, 1940.
677. Сібільов М., Підсумки досліджень палеолітичних і неолітичних стоянок басейну р. Донця, Наукові записки ІІА, т. II, 1946.
678. Спіцин А., Південно-руський неоліт, ЗІФВ, № 51, К., 1927.
679. Столяр А. Д., Мариупольский могильник, Сборник студенческих и аспирантских научн. работ Истор. ф-та ЛГУ, ч. I, 1947.
680. Столяр А. Д., Мариупольский могильник как исторический источник (Опыт историко-культурного анализа памятника), СА, XXIII, 1955.
681. Столяр А. Д., Опыт историко-культурного анализа Мариупольского могильника, КСИА, вып. 2, 1953.
682. Тахтай О., Передісторичні розшуки в межах Полтавської округи в роки 1926—1928, Антропологія, т. II, К., 1929.
683. Телегин Д. Я., Исследование неолитических памятников в окрестностях г. Путивля на р. Сейме, КСИА, вып. 4, 1955.
684. Телегин Д. Я., Мезолитические стоянки в окрестностях Киева, КСИИМК, вып. 65, 1956.

685. Телегин Д. Я., Неолитические памятники на среднем Донце (Автореферат диссертации), К., 1953.
*686. Телегин Д. Я., Неолитические памятники среднего течения Северного Донца, СА, XXIX, 1957.
687. Телегин Д. Я., Отпечатки зерен ячменя на неолитических сосудах, ж. «Природа», 1956, № 5.
688. Телегин Д. Я., Яремовская неолитическая стоянка, КСИИМК, вып. 59, 1955.
689. Телегін Д. Я., Неолітична стоянка в урочищі Бондариха, Археологія, т. IX, 1954.
690. Телегін Д. Я., Неолітичні пам'ятки Києва та його околиць, Вісник АН УРСР, 1956, № 3.
691. Телегін Д. Я., Неолітичні пам'ятки лісостепового Лівобережжя і Полісся України, Вісник АН УРСР, 1954, № 8.
692. Телегін Д. Я., Неолітичні поселення лісостепового Лівобережжя і Полісся України, Археологія, т. XI, 1957.
693. Телегін Д. Я., Нові дані про людину кам'яного віку на Україні, Вісник АН УРСР, 1957, № 4.
694. Тутковський П., Про походження неолітичної культури, ж. «Наука на Украине», 1922, № 3.
695. Формозов А. А. и Воеводский М. В., Стоянка Песочный Ров на реке Десне, КСИИМК, вып. XXXV, 1950.
696. Черныш А. П., Новые данные о палеолите и мезолите на Днестре, КСИИМК, вып. XXXII, 1950.
697. Черныш Е. К., Раскопки в с. Незвиско, Станиславской области, КСИА, вып. 4, 1955.
698. Шапошнікова О. Г., Пам'ятки неоліту та трипільської культури в районі Києва, Археологія, т. VIII, 1953.
699. Шпет Г. Й., Зуби риб з Вовнизького лівобережного могильника, АП, т. VI, 1956.
700. Юркевич В., Розшуки в Новгород-Сіверській окрузі, Коротке звідомлення ВУАК за 1925 р., К., 1926.
701. Якубський О., Дюнна стація біля с. Койлова, Коротке звідомлення ВУАК за 1925 р., К., 1926.

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА

702. Амбургер Н. П., Білановська Т. Д., Пізньотрипільське поселення біля с. Бортничі, АП, т. VI, 1956.
703. Археологічні розвідки трипільської експедиції на Дністрі в 1948 р., АП, т. IV, 1952.
704. Белановская Т. Д., Трипольское поселение Красноставка, КСИИМК, вып. 69, 1957.
*705. Белановская Т. Д. и Шмаглий Н. М., Позднетрипольское поселение у г. Троянова, КСИА, вып. 8.
706. Бернякович К., Розкопки могильника поблизу с. Іллінка, Одеської області в 1946 р., АП, т. I, 1949.
707. Бибиков С. Н., Дотрипольское поселение Лука-Врублевецкая, КСИИМК, вып. XXI, 1947.
708. Бибиков С. Н., Жилища раннеземледельческого поселения в Луке-Врублевецкой на Днестре, КСИИМК, вып. XXXV, 1950.
709. Бибиков С. Н., Из работ в Луке-Врублевецкой, КСИИМК, вып. XLV, 1952.
710. Бибиков С. Н., Исследование трипольских памятников на Среднем Поднестровье, КСИА, вып. 4, 1955.
711. Бибиков С. Н., К вопросу о погребальном ритуале в триполье, КСИИМК, вып. XLVIII, 1952.
712. Бибиков С. Н., К вопросу о ритуальных погребениях в трипольских жилищах, КСИА, вып. 2, 1953.
713. Бибиков С. Н., Культовые женские изображения раннеземледельческих племен Юго-Восточной Европы, СА, XV, 1951.
714. Бибиков С. Н., Поселение в с. Лука-Врублевецкая и проблема раннего триполья, Доклады VI научн. конфер. Ин-та археологии, К., 1953.
715. Бибиков С. Н., Поселение Лука-Врублевецкая и его значение для истории раннеземледельческих племен Юга СССР, СА, XI, 1949.
716. Бибиков С. Н., Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре (Автореферат диссертации), Л., 1952.
717. Бибиков С. Н., Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре, МИА, № 38, 1953.
718. Бибиков С. Н., Трипольские поселения в окрестностях Луки-Врублевецкой, КСИА, вып. 6, 1956.

719. Бибикова В. И., Домашние и дикие животные из поселения Лука-Врублевецкая, КСИИМК, вып. XXXII, 1950.
720. Бибикова В. И., Фауна раннетрипольского поселения Лука-Врублевецкая, МИА, № 38, 1953.
721. Бібіков С., Дотрипільське поселення Лука-Врублівецька на середньому Дністрі, АП, т. II, 1949.
722. Біляшівський М., Борисівське городище, ТКУ, І, К., 1926.
723. Біляшівський М., Досліди на городищі біля с. Борисівки, Линецького району на Київщині, Коротке звідомлення ВУАК за 1925 р., К., 1926.
724. Богаевский Б. Л., Изображение лошади в позднеродовом обществе Днепро-Днестровского района, СГАИМК, № 1, Л., 1931.
725. Богаевский Б. Л., Орудия производства и домашние животные Триполья, Л., 1937.
726. Богаевский Б. Л., Раковины в расписной керамике Китая, Крита и Триполья, ИГАИМК, т. VI, вып. VIII—IX, Л., 1931.
727. Болтенко М., Кераміка з Усатово, ТКУ, вип. І, К., 1926.
728. Болтенко М. Ф., Раскопки Усатовско-Большекуяльницкого поля культурных остатков, ВОКК, ч. 2-3, 1925.
729. Варнеке Б., Кераміка з с. Усатове під Одесою, Науковий збірник за рік 1925, К., 1925.
730. Варнеке Б. В., Сводка результатов раскопок в с. Усатове летом 1921 г., ВОКК, ч. 1, 1924.
731. В[ишневский] Б., Доисторический человек близ Одессы (Раскопки стоянки в Усатове), ж. «Природа», 1926, № 3-4.
732. Вовк Ф., Вироби передмікенського типу в неолітичних становищах на Україні, Антропологія, т. І, К., 1928.
733. Гамченко С., Спостереження над даними дослідів трипільської культури, 1909—1913 рр., ТКУ, І, К., 1926.
734. Гембарович М. Т., К вопросу о значении трипольских женских статуэток, СА, XXV, 1956.
735. Геринович В., Нововідкриті трипільські стоянки на Кам'янеччині, Науковий збірник за рік 1926, К., 1926.
736. Громова В. И., Материалы к познанию фауны трипольской культуры, Ежегодник Зоолог. музея АН СССР, т. 28, вып. I, Л., 1927.
737. Даниленко В. Н., К вопросу о месте киево-трипольской культуры в этногенетическом процессе, КСИА, вып. 2, 1953.
738. Даниленко В. М. та Макаревич М. Л., Дослідження на II Сабатинівському ранньотрипільському поселенні в 1949 р., АП, т. VI, 1956.
739. Даниленко В. М. та Макаревич М. Л., Червонохутірський тілопальний могильник мідного віку, АП, т. VI, 1956.
740. Динцес Л. А., Прочерченный орнамент трипольской культуры, «Аспирантский сборник ГАИМК», вып. I, Л., 1929.
741. Добровольський А. В., Перше Сабатинівське поселення, АП, т. IV, К., 1952.
742. Есипенко А. Л., Памятники ранней поры триполья у поселка Кирилловка, Одесской области, КСИА, вып. 4, 1955.
743. Захарук Ю. М., До питання про обряд поховання населення трипільської культури в Середньому Подніпров'ї, Наукові записки ІСН, т. І, К., 1953.
744. Захарук Ю. М., Пізньотрипільська культура Середнього Подніпров'я в світлі нових археологічних даних, Наукові записки ІСН, т. II, К., 1954.
745. Захарук Ю. М., Пізньотрипільське поселення в верхів'ях р. Случі, АП, т. VI, 1954.
746. Захарук Ю. М., Поселення софійського типу в околицях Києва, АП, т. VI, 1956.
747. Захарук Ю. Н., Проблема позднего триполья в Среднем Поднепровье по материалам исследований последних лет, КСИА, вып. 2, 1953.
748. Захарук Ю. Н., Софиевский могильник. Новый источник к изучению эпохи меди-бронзы в Среднем Поднепровье (Автореферат диссертации), Львов, 1952.
749. Захарук Ю. М., Софіївський тілопальний могильник коло с. Софіївки, АП, т. IV, 1952.
750. З науково-дослідної роботи комісії ВУАК'у для вивчення трипільської культури, Хроніка археології та мистецтва, ч. 3, К., 1931.
751. Калустов Б., Данные анализа некоторых находок из Усатовских раскопок 1921 г., ВОКК, ч. 2-3, 1925.
752. Канівець В. І., Могильник епохи міді біля с. Чернин на Київщині, АП, т. VI, 1956.
753. Козловська В., Кераміка культури «А» (З додатками щоденника розкопів р. 1925 у с. Верем'ї), ТКУ, І, К., 1926.

754. Козловська В., Неолітичні та трипільські знахідки на Чернігівщині, ЧПЛ, К., 1928.
755. Козловська В., Розкопи біля с. Сушківки на Гуманщині (жовтень р. 1926), Коротке звідомлення ВУАК за 1926 р., К., 1927.
756. Козловська В., Розкопи у с. Верем'ї у жовтні р. 1925, Коротке звідомлення ВУАК за 1925 р., К., 1926.
757. Козловська В., Розкопки 1916 р. біля с. Сушківки Уманського повіту на Київщині, Записки істор. і філол. секції Українськ. наук. т-ва в Києві, кн. XVII, К., 1918.
758. Козловська В., Розшуки та розкопи на правому березі Дніпра між м. Ржищевим та с. Балики. Липень — вересень 1926 р., Коротке звідомлення ВУАК за 1926 р., К., 1927.
759. Козловська В., Точки трипільської культури біля с. Сушківки на Гуманщині (Розкопи року 1916), ТКУ, І, К., 1926.
760. Копилов Ф., Ще одна знахідка фарби трипільських гончарів, Археологія, т. І, 1947.
761. Кордиш Н. Л., Звіт про розкопки житла (площадки) № 9 (Розкопки 1936 р.) [Коломийщина], ТК, т. І, К., 1940.
762. Коршак К. Ю., Землеробство давніх родових громад Середнього Подніпров'я, Наукові записки ІІМК, кн. 5-6, К., 1935.
763. Коршак К., Черепашка *Unio* як первісне гончарське знаряддя, Хроніка археології та мистецтва, ч. 3, К., 1931.
764. Кравец В. П., Глиняные трипольские модельки саночек и челна в коллекциях Львовского исторического музея, КСИИМК, вып. XXXIX, 1951.
765. Кравец В. П., Изучение позднетрипольских памятников в Верхнем Поднестровье, КСИА, вып. 4, 1955.
766. Кравець В. П., Ранньотрипільське поселення в Городниці на Дністрі, Наукові записки ІСН, т. ІІ, К., 1954.
767. Красников А. П., Трипольская керамика (Технологический этюд), СГАИМК, 3, Л., 1931.
768. Кржемінський К., Пам'ятки трипільської культури біля м. Кам'янця-Подільського, Хроніка археології та мистецтва, ч. 1, К., 1930.
769. Кричевский Е. Ю., К вопросу о климате в эпоху существования трипольской культуры в связи с конструкцией жилищ, БКЧП, № 6-7, М.—Л., 1940.
770. Кричевский Е. Ю., О процессе исчезновения трипольской культуры, МИА, № 2, 1941.
771. Кричевский Е. Ю., Трипольские площадки, СА, VI, 1940.
772. Кричевський Є. Ю., Звіти про розкопки жител (площадок) [на Коломийщині] № 13, 23,5 і 14, ТК, т. І, К., 1940.
773. Кричевський Є. Ю., Поселення в Городську (Розвідкові розкопки 1937 р.), ТК, т. І, К., 1940.
774. Кричевський Є. Ю., Про відносну хронологію пам'яток трипільської культури, Археологія, т. ІІІ, 1948.
775. Кричевський Є. Ю., Ранній неоліт і походження трипільської культури, ПНУ, т. І, 1947.
776. Кричевський Є. Ю., Розкопки на Коломийщині і проблема трипільських площадок, ТК, т. І, К., 1940.
777. Крокос В. И., Предварительный отчет о геологическом исследовании стоянки доисторического человека побережья Хаджибейского лимана, ЖНИК, т. І, вып. 5, Одесса, 1924.
778. Кульська О. А., Кераміка трипільської культури (Хіміко-технологічне дослідження), ТК, т. І, К., 1940.
779. Кульська О. А. і Дубицька Н. Д., Будівельні матеріали трипільської культури (Хіміко-технологічне дослідження), ТК, т. І, К., 1940.
780. Курінний П., Археологічна розвідка в околицях с. Колодистого над річкою Синицею на Гуманщині, Коротке звідомлення ВУАК за 1926 р., К., 1927.
781. Курінний П., Монументальні пам'ятки трипільської культури, ТКУ, І, К., 1926.
782. Курінний П., Раєцька могила на Бердичівщині, Коротке звідомлення ВУАК за 1926 р., К., 1927.
783. Курінний П., Розкопи біля с. Томашівки, Коротке звідомлення ВУАК за 1925 р., К., 1926.
784. Курінний П., Розкопи біля с. Томашівки на Гуманщині, Коротке звідомлення ВУАК за 1926 р., К., 1927.
786. Лагодовская Е. Ф., Войцеховское позднетрипольское поселение, КСИА, вып. 3, 1954.
787. Лагодовская Е. Ф., Трипольское поселение в с. Сандраки, Винницкой области и некоторые вопросы позднего триполья, КСИА, вып. 2, 1953.
788. Лагодовська О. Ф., Пам'ятки усатівського типу, Археологія, т. VIII, 1953.

789. Лагодовська О. Ф., Пізньотрипільське поселення у с. Сандраках, АП, т. VI, 1956.
790. Лагодовська О., Проблеми усатівської культури, Наукові записки ІІА, т. І, Уфа, 1943.
791. Лагодовська О., Розкопки Усатівського кургана І-11 в 1940 р., Наукові записки ІІА, т. ІІ, К., 1946.
792. Лагодовська О., Усатівська експедиція 1946 р., АП, т. ІІ, 1949.
793. Лагодовська О. Ф., Усатівська експедиція 1948 р., АП, т. IV, 1952.
794. Лагодовська О., Усатівська культура і її місце в археологічному минулому України, Вісник АН УРСР, 1947, № 6.
795. Магура С., Дослідження т. зв. «трипільської культури», Наукові записки ІІМК, кн. 3-4, К., 1935.
796. Магура С. С., Експедиція 1934 р. для дослідження пам'яток трипільської культури, Наукові записки ІІМК, кн. 2, К., 1937.
797. Магура С., Питання побуту на підставі залишків трипільської культури, ТКУ, І, К., 1926.
798. Магура С. С., Побут по залишках трипільської культури, ж. «Червоний шлях», 1926, № 11-12.
799. Макаревич М. Л., Археологічні досліди в селі Білий Камінь (Розкопки 1928 р.), ТК, т. І, К., 1940.
800. Макаревич М. Л., Середньобузька експедиція по дослідженню пам'яток трипільської культури, АП, т. IV, 1952.
801. Макаревич М. Л., Статуэтки трипольского поселения Сабатиновка II, КСИА, вып. 3, 1954.
802. Макаревич М. Л., Трипільське поселення біля с. Паволочі, АП, т. IV, 1952.
803. Макаренко М., Досліди на Остерщині, Коротке звідомлення ВУАК за 1925 р., К., 1926.
804. Макаренко М., Етюди з обсягу трипільської культури, ТКУ, І, К., 1926.
805. Макаренко М., Євминка, Коротке звідомлення ВУАК за 1926 р., К., 1927.
806. Макаренко М., Халеп'е, Коротке звідомлення ВУАК за 1925 р., К., 1926.
807. Мовчанівський Т., Чергові методологічні питання трипільської проблеми, Наукові записки ІІМК, кн. 5-6, К., 1935.
808. Мовша Т. Г., К вопросу о развитии трипольской антропоморфной пластики, КСИА, вып. 2, 1953.
809. Новицька М., До питання про текстиль трипільської культури, Археологія, т. ІІ, 1948.
810. Пассек Т. С., Археологическое изучение трипольских поселений на Днестре, Доклады VI научн. конфер. Ин-та археологии, К., 1953.
811. Пассек Т. С., Звіти про розкопки жител (площадок) [на Коломийщині] № 1, 2, 4, 11, ТК, т. І, К., 1940.
812. Пассек Т. С., Исследования трипольской культуры в УССР за 20 лет, ВДИ, 1938, № 1.
813. Пассек Т. С., Итоги археологических исследований на Днестре в 1952—1953 гг., КСИА, вып. 4, 1955.
814. Пассек Т. С., Итоги работ Трипольской (Днестровской) экспедиции, КСИИМК, вып. XLV, 1952.
815. Пассек Т. С., К вопросу о древнейшем населении Днепровско-Днестровского бассейна, СЭ, VI-VII, 1947.
816. Пассек Т. С., Новые исследования в области «трипольской культуры» в УССР, СА, III, 1937.
817. Пассек Т. С., Об итогах научной конференции Института археологии АН УССР, посвященной изучению трипольской культуры, КСИИМК, вып. II, 1939.
818. Пассек Т. С., Первые земледельцы, СДК, М., 1951.
819. Пассек Т. С., Периодизация трипольских поселений (III—II тысячелетия до н. э.), МИА, № 10, 1949.
820. Пассек Т. С., Позднее триполье, Рефераты — 1944.
821. Пассек Т. С., Раннее триполье, Рефераты — 1945.
822. Пассек Т. С., Раскопки трипольских поселений на среднем Днепре, КСИИМК, вып. 51, 1953.
823. Пассек Т., Розкопки трипільського поселення коло с. Володимирівки в 1946 р., АП, т. ІІ, 1949.
824. Пассек Т. С., Трипільська культура, К., 1941.
825. Пассек Т. С., Трипільське поселення Коломийщина (Розкопки 1934—1938 рр.), ТК, т. І, К., 1940.
826. Пассек Т. С., Триполье. Опыт периодизации памятников, КСИИМК, вып. XXIII, 1948.
827. Пассек Т. С., Трипольская археологическая экспедиция в 1938 г., ВДИ, 1939, № 1.

828. Пассек Т. С., Трипольские модели жилища, ВДИ, 1938, № 4.
829. Пассек Т. С., Трипольское поселение Владимировка, КСИИМК, вып. XXVI, 1949.
830. Пассек Т. С., Трипольское поселение на Днестре, КСИИМК, вып. XXXII, 1950.
831. Пассек Т. С., Трипольское поселение Поливанов Яр, КСИИМК, вып. XXXVII, 1951.
832. Пассек Т. С., Трипольское поселение у Владимировки в свете новых исследований, КСИИМК, вып. XXI, 1947.
833. Пассек Т. С., Трипольское поселение у Владимировки (Раскопки 1940 г.), ВДИ, 1941, № 1.
834. Пассек Т. и Безвенглинский Б., Новые открытия Трипольской археологической экспедиции в 1939 г., ВДИ, 1939, № 4.
835. Пассек Т. С. и Кричевский Е. Ю., Трипольское поселение Коломийщина, КСИИМК, вып. XII, 1946.
836. Персидський Д. і Липа О., Злаки з будівель трипільської культури на Україні, Наукові записки ІІМК, кн. 5-6, К., 1935.
837. Петров В. А., Растительные остатки из глиняных обмазок раннетрипольского времени с Украины, Рефераты — 1945.
838. Петров В. П., Поселення в Городську (Розвідкові розкопки 1936 р.), ТК, т. І, К., 1940.
839. Підоплічко І. Г., До питання про свійські тварини трипільських поселень (Халеп'я, Андріївка, Усатове), Наукові записки ІІМК, кн. 2, К., 1937.
840. Підоплічко І. Г., Основні риси розвитку ландшафту сучасного трипільського плато, Наукові записки ІІМК, кн. 2, К., 1937.
841. Роботи Трипільської експедиції в Луці-Врублівецькій у 1947—1948 рр., АП, т. IV, 1952.
842. Розкопки 1947 р. біля с. Володимирівки, АП, т. IV, 1952.
843. Рудинський М., Досліди на Кам'янеччині, Коротке звідомлення ВУАК за 1926 р., К., 1927.
844. Рудинський М. Я., Кілька попередніх зауважень, Антропологія, т. І, К., 1928.
845. Рудинський М., Поповгородський вияв культури мальованої кераміки, Антропологія, т. III, К., 1930.
846. Самойловський І. М., Сліди трипільської культури в Києві, Археологія, т. VI, 1952.
847. Самойловський І. М., Тілопальний могильник коло с. Софіївки, АП, т. IV, 1952.
848. Селинов В. И. и Лагодовская Е. Ф., Раскопки Одесского историко-археологического музея под Одессой в 1936 г., СА, V, 1940.
849. Семенов С. А., Древнейшие каменные серпы, СА, XXI, 1954.
850. Семенов С. А., Жатвенные кремневые ножи из поздненеолитического поселения Лука-Врублевецкая на Днестре, СА, XI, 1949.
851. Судаков С. А., Поселення трипільської культури біля с. Семенів-Зеленче, АП, т. IV, 1952.
852. Сымонович Э. А., Раннетрипольское поселение у с. Данилова Балка, КСИИМК, вып. XXXIX, 1951.
853. Телегін Д. Я., Софіївська культура, ж. «Україна», 1953, № 11.
854. Трипольская экспедиция, КСИИМК, вып. I, 1939.
855. Фарфаровский С. В., Трипольская культура, ж. «Наука и техника», 1925, № 4.
856. Хавлюк П. И., Материалы к археологической карте бассейна р. Соб, КСИА, вып. 6, 1956.
857. Черниш К. К., Дослідження трипільських поселень на Середньому Подністров'ї в 1950—1951 рр., АП, т. VI, 1956.
858. Черниш К. К., Житлові споруди ранньотрипільського поселення біля с. Ленківці, Наукові записки ІСН, т. II, К., 1954.
859. Черниш О. П., Про спосіб виготовлення трипільської кераміки, Археологія, т. VII, 1952.
859а. Черныш Е. К., К вопросу о раннетрипольских поселениях, Известия Молдавского филиала АН СССР, № 4 (31), Кишинев, 1956.
860. Черныш Е. К., Раннетрипольские поселения Среднего Поднестровья, КСИИМК, вып. 56, 1954.
861. Черныш Е. К., Раннетрипольское поселение у с. Ленковцы, КСИИМК, вып. XLVII, 1952.
862. Черныш Е. К., Раннетрипольское поселение у с. Ленковцы, Черновицкой области (Автореферат диссертации), Л., 1955.
863. Черныш Е. К., Раннетрипольское поселение у с. Ленковцы, Черновицкой области, КСИА, вып. 4, 1955.

864. Черныш Е. К., Раскопки в с. Незвиско, Станиславской области, КСИА, вып. 4, 1955.
865. Черныш Е. К., Резцы с трипольских поселений, КСИИМК, вып. 59, 1955.
866. Черныш Е. К., Трипольские орудия труда с поселения у с. Владимировки, КСИИМК, вып. XL, 1951.
867. Чикаленко Л., Нарис розвитку української неолітичної мальованої кераміки, ТКУ, І, К., 1926.
868. Шапошникова О. Г., Розвідкові дослідження в с. Нових Безрадичах, АП, т. VI, 1956.
869. Шапошнікова О. Г., Пам'ятки неоліту та трипільської культури в районі Києва, Археологія, т. VIII, 1953.
870. Щербаківський В., Тілопальні точки і мальована кераміка, ТКУ, І, К., 1926.
871. Щербаківський Д., Знахідки біля Могилева-Подільського, Коротке звідомлення ВУАК за 1926 р., К., 1927.
872. Якимович М., Археологічні досліди біля с. Захватівки (Червоний Кут) Тернівського р., Гуманської окр. за рр. 1925—1928, Хроніка археології та мистецтва, ч. 1, К., 1930.
873. Passek T., La cèramique tripolienne, ИГАИМК, вып. 122, Л., 1935.

ЕПОХА МІДІ-БРОНЗИ

874. Амбургер Н. П., Нові дані про пам'ятки епохи неоліту та бронзи на Сеймі, АП, т. V, 1956.
875. Артамонов М. И., Совместные погребения в курганах со скорченными и окрашенными костяками, ПИДО, № 7-8, Л., 1934.
876. Артамонова О. А., Древнейшее поселение на острове Березани, КСИИМК, вып. V, 1940.
877. Археологічні досліди р. 1929 Донбаської археологічної експедиції на Луганщині, Хроніка археології та мистецтва, ч. 3, К., 1931.
878. Бадер О. М., Петрогліфи Кам'яної Могили, ПНУ, т. І, К., 1947.
879. Бадер О. Н., Древние изображения на потолках гротов в Приазовье, МИА, № 2, 1941.
880. Безвенглінський Б., Могила ч. XII Білогрудівського могильника біля м. Гумані, Коротке звідомлення ВУАК за 1926 р., К., 1927.
881. Березанская С. С., Исследования поселений эпохи бронзы и раннего железа на Сейме, КСИА, вып. 4, 1955.
882. Березанская С. С., Новые памятники эпохи бронзы и раннего железа в бассейне Сейма, КСИИМК, вып. 67, 1957.
883. Березанская С. С., Памятники предскифского времени на Уманщине и их историческое значение (Автореферат диссертации), К., 1953.
884. Березанская С. С., Поселение срубной культуры на р. Осколе, КСИА, вып. 8.
885. Березанская С. С., Титенко Г. Т., Поселение предскифского времени в с. Собковка, КСИА, вып. 1, 1952.
886. Березанська С. С., Пам'ятки періоду середньої бронзи на Десні та Сеймі, Археологія, т. XI, 1957.
887. Березанська С. С., Тітенко Г. Т., Нові розкопки пам'яток білогрудівського типу, Археологія, т. IX, 1954.
888. Березовец Д. Т., Раскопки курганов у с. Кут, Днепропетровской области, КСИА, вып. 4, 1955.
889. Бибиков С., Раскопка кургана у дер. Красная Горка близ Симферополя, Труды Крымск. пед. ин-та, № 2(12), Симферополь, 1926.
890. Біляшівський М., Розшуки на місці стоянки неолітичної доби біля могили Т. Шевченка, Коротке звідомлення ВУАК за 1925 р., К., 1926.
891. Бобин В. В., Черты сходства культуры древнего населения Крыма и Северного Кавказа времени перехода от бронзы к железу, ИАДК, К., 1957.
892. Бодянский А. В., Древнейшее ямное погребение в южном Приднепровье, КСИА, вып. 3, 1954.
893. Бодянський О. В., Розкопки Мар'ївського та Федорівського могильників у Надпоріжжі, АП, т. VI, 1956.
894. Бураков А. В., Раскопки в с. Змеевка, Херсонской области, КСИА, вып. 4, 1955.
895. Варнеке Б. В., Географическое распределение окрашенных костяков в СССР, ЖНИК, т. I, вып. 10-11, Одесса, 1924.
896. Варнеке Б. В., О пределах бронзового века, ЖНДК, т. II, вып. 2, Одесса, 1926.
897. Веселов В. В., Стоянки эпохи бронзы на Керченском полуострове близ пос. Каменка, Глейки и Маяк, ИАДК, К., 1957.
898. Ветштейн Р. І., Розкопки двох курганів біля Ворошиловграда, АП, т. VI, 1956.
899. Виноградський Ю. С., В'юниське торфовище (м. Сосниця, Чернігівської обл.), Наукові записки ІІМК, кн. 2, К., 1937.

900. Гамченко С., Могильний некрополь біля Полонного на Волині, Хроніка археології та мистецтва, ч. І, К., 1930.
901. Гелах Т. Ф., Следы доисторического человека в Херсонесе и на Гераклейском полуострове, зб. «Вторая конференция археологов СССР в Херсонесе», Севастополь, 1927.
902. Геринович В., Мукшанська знахідка, ж. «Всесвіт», 1927, № 1-3.
903. Геринович В., Стоянка неолітичної людини біля с. Великої Мукші, Китайгородського району, Кам'янець-Подільської округи, Записки Кам'янець-Подільськ. ін-ту нар. освіти, т. І, Кам'янець-Подільський, 1926.
904. Гольмстен В. В., Об элементах орнаментации керамики родового общества юга СССР, ТОПК, І, Л., 1941.
905. Городцов В. А., Каменные орудия, найденные в почве древнего Херсонеса и его окрестностей, зб. «Вторая конференция археологов СССР в Херсонесе», Севастополь, 1927.
906. Городцов В. А., К вопросу о киммерийской культуре, ТСА РАНИОН, т. II, М., 1928.
907. Граков Б., Археологические раскопки близ Никополя, ВДИ, 1939, № 1.
908. Даниевич В., Цікавий серп, Антропологія, т. І, К., 1928.
909. Даниленко В. М., До кімерійської проблеми (у зв'язку з опублікуванням стели з села Наталівки), Археологія, т. V, 1951.
910. Даниленко В. Н., О ранних звеньях развития степных восточноевропейских культур шнуровой керамики, КСИА, вып. 4, 1955.
911. Даниленко В. М., Про наскельні зображення Кам'яної Могили, Археологія, т, III, 1950.
912. Дмитров Л. Д., Археологічне вивчення Нікопольщини в 1935—1936 рр., Наукові записки ІІА, т. II, К., 1946.
912а. Дмитров Л. Д., Археологічне вивчення Нікопольщини, Археологія, т. III, 1950.
913. Добровольский А. В., Поселение бронзового века Бабино III, КСИА, вып. 7, 1957.
914. Добровольский А. В., Чаплинский могильник, КСИА, вып. 2, 1953.
915. Добровольський А., Бериславський скарб бронзової доби, Археологія, т. II, 1948.
916. Добровольський А., Дещо про знаряддя, які Городцов В. О. називає формочками для виливання мідяних прутиків, Антропологія, т. І, К., 1928.
917. Добровольський А., Кам'яні закладки в околицях Тавілжаного острова, АП, т. II, 1949.
918. Добровольський А., Кам'яні споруджения в Надпоріжжі, АП, т. II, 1949.
919. Добровольський А. В., Могильник в с. Чаплі, Археологія, т. IX, 1954.
920. Добровольський А., Ново-Олександрівська знахідка, ЛХМ, вип. 9, Херсон, 1929.
921. Добровольський А. В., Перше Сабатинівське поселення, АП, т. IV, 1952.
922. Добровольський А. В., Скарб ливарних матриць бронзової доби з Херсонщини, Записки Херсонськ. ІНО, т. І, Херсон, 1931.
923. Добровольський А. В., Талькові ливарні матриці бронзової доби з Херсонщини, Археологія, т. IV, 1950.
924. Дяденко В. Д., Знахідка горщика зрубної культури в Сумській області, Археологія, т. X, 1957.
925. Евстропов Н. Т., Каменный топор-молот из окрестности с. Варваровки, КСИА, вып. 6, 1956.
926. Заблоцкий П. Н., Следы каменного века в юго-восточном Крыму, Сборник статей по экономике, быту и истории Феодосийского района, вып. I, Феодосия, 1931.
927. Захарук Ю. М., Дослідження пам'яток пізньої бронзи та раннього заліза на Волині 1950 р., АП, т. VI, 1956.
928. Захарук Ю. М., Нові знахідки кераміки середньодніпровської культури, Археологія, т. VI, 1952.
929. Захарук Ю. Н., Новое поселение культуры шнуровой керамики на Волыни, КСИА, вып. 7, 1957.
*930. Захарук Ю. Н., О так называемой волынской группе культуры линейно-ленточной керамики, СА, XXIX, 1957.
*931. Захарук Ю. Н., Погребения в каменных гробницах около с. Поповцев, Тернопольской области, КСИА, вып. 8.
932. Захарук Ю. Н., Поселение культуры воронковидных сосудов на Волыни, КСИИМК, вып. 67, 1957.
933. Захарук Ю. Н., Поселение энеолитического времени в с. Зимно, Волынской области, КСИА, вып. 4, 1955.

934. Земляков Б. Ф., Об изображении мамонта из «Мамонтового грота» Каменной Могилы на Мелитопольщине, КСИИМК, вып. II, 1939.
935. Ильинская В. А., О происхождении культур раннежелезного века в лесостепном Левобережье, КСИА, вып. 4, 1955.
*936. Ильинская В. А., О происхождении культур раннежелезного века на Левобережье среднего Днепра, КСИИМК, вып. 70, 1957.
937. Ильинская В. А., Поселение времени поздней бронзы у с. Бабино, КСИА, вып. 5, 1955.
*938. Ильинская В. А., Раскопки поселения бондарихинской культуры у с. Оскол, КСИА, вып. 8.
939. Іллінська В. А., Нові дані про пам'ятки епохи бронзи в лівобережному Лісостепу, Археологія, т. X, 1957.
940. Канивец В. И., Курган раннего бронзового века у с. Первомаевки на Херсонщине, КСИА, вып. 5, 1955.
941. Ковпаненко Г. Т., Поселення періоду пізньої бронзи і раннього заліза поблизу Охтирки, Археологія, т. XI, 1957.
942. Козловська В., Бронзові прикраси з давнього поховання на терені заповідника ім. акад. Заболотного (с. Чоботарка, Тульчинської окр.), Хроніка археології та мистецтва, ч. 2, К., 1930.
943. Козловська В., Кремінна сокира-молот з м. Романова кол. Новгород-Волинського повіту на Волині, Антропологія, т. II, К., 1929.
944. Козловська В., Розкопи в Баришпільському районі р. 1926, Коротке звідомлення ВУАК за 1926 р., К., 1927.
945. Козловська В., Розкопки на хуторі Гороб'ївка 26/IX—30/IX р. 1925, Коротке звідомлення ВУАК за 1925 р., К., 1926.
946. Колосов Ю. Г., Археологические исследования в степном Крыму, ИКОВГО, вып. 4, Симферополь, 1956.
947. Колосов Ю. Г., Разведки памятников неолита и бронзы в степном Крыму, КСИА, вып. 6, 1956.
948. Кондукторова Т. С., Материалы по палеантропологии Украины (Палеантропологический материал эпохи бронзы), Антропологический сборник, I, М., 1956.
949. Кривцова-Гракова О. А., Бессарабский клад, М., 1949.
950. Кривцова-Гракова О. А., Генетическая связь ямной и катакомбной культуры, Труды ГИМ, вып. VIII, М., 1938.
951. Кривцова-Гракова О. А., Поселение бронзового века на Белозерском лимане, КСИИМК, вып. XXVI, 1949.
952. Кривцова-Гракова О. А., Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы, МИА, № 46, 1955.
953. Крис Х. И., Разведки на поселении эпохи поздней бронзы и раннего железа в балке Ашлама близ Бахчисарая, СА, XXIV, 1955.
954. Крис Х. И., Раннетаврское поселение в Инкермане (по раскопкам 1948 г.), ИАДК, К., 1957.
955. Крис Х. И., Раскопки раннетаврского поселения в Инкермане, КСИИМК, вып. 58, 1955.
956. Крис Х. И., Поселение кизил-кобинской культуры в балке Ашлама-Дере, ИАДК, К., 1957.
957. Кричевский Е. Ю., Древнее население Западной Украины в эпоху неолита и ранней бронзы, КСИИМК, вып. III, 1940.
958. Круглов А. П. и Подгаецкий Г. В., Родовое общество степей Восточной Европы, ИГАИМК, вып. 119, М.—Л., 1935.
959. Кругликова И. Т., Памятники эпохи бронзы из Киммерика, КСИИМК, вып. XLIII, 1952.
960. Кругликова И. Т., Поселения эпохи поздней бронзы и раннего железа в Восточном Крыму, СА, XXIV, 1955.
961. Крушкол Ю. С., К вопросу о киммерийцах, АИБ, I, Симферополь, 1952.
962. Курінний П., Білогрудівські кам'яні стели, Записки ВУАК, т. I, К., 1931.
963. Курінний П., Дослідження Білогрудівського могильника, Коротке звідомлення ВУАК за 1925 р., К., 1926.
964. Курінний П., Розкопи Білогрудівських могилоподібних горбів, Коротке звідомлення ВУАК за 1926 р., К., 1927.
965. Лагодовская Е. Ф., Михайловское поселение и его историческое значение, КСИА, вып. 4, 1955.
966. Лагодовская Е. Ф., Макаревич М. Л., Шапошникова О. Г., Раскопки Михайловского поселения в 1954 г., КСИА, вып. 5, 1955.
967. Лагодовська О. Ф., Археологічна подорож до с. Курисово-Покровського, ВОКК, ч. 4-5, 1930.
968. Лагодовська О., Войцехівський могильник бронзової доби на Волині (За матеріалами С. С. Гамченка), Археологія, т. II, 1948.

969. Лагодовська О., Кам'яні закладки Надпоріжжя (За матеріалами досліджень 1945—1946 рр.), АП, т. II, 1949.
970. Лагодовська О. Ф., Поселення часу пізньої бронзи в с. Сандраки, Археологія, т. IX, 1954.
971. Лагодовська О. Ф. та Захарук Ю. М., Нові дослідження Войцехівського могильника, АП, т. VI, 1956.
972. Левицький І. Ф., Домовина кінця неолітичної доби на побережжі середньої течії р. Случі (с. Колодяжне на Волині), Записки ВУАК, т. I, К., 1931.
973. Левицький І. Ф., Дослідження стоянки на торфовищі Моства в 1948 р., АП, т. IV, 1952.
974. Левицький І. Ф., Пам'ятки мегалітичної культури на Україні, Антропологія, т. II, К., 1929.
975. Левицький І. Ф., Розкопки могильника біля Ново-Марівки, Артемівськ, 1930.
976. Либеров П. Д., Курганы у хутора Харчевик, КСИИМК, вып. XLV, 1952.
977. Локтюшев С. А., Редкое погребение и остатки стоянки в Донбассе, СА, II, 1937.
978. Локтюшев С. А., Среднедонецкие курганные погребения бронзовой эпохи с оригинальной бытовой индустрией северокавказского и средиземноморского влияний (По данным археологических раскопок на Луганщине 1919—1927 гг.), Труди Наук. т-ва Донеччини, I, Луганськ, 1928.
979. Макаревич М., Випадкові знахідки в с. Раковичах Радомиського району Житомирської області, Археологія, т. I, 1947.
980. Макаревич М. Л., Раскопки первого Михайловского поселения, КСИА, вып. 4, 1955.
981. Макаренко М., Карагани (карахани), Коротке звідомлення ВУАК за 1926 р., К., 1927.
982. Махно Є., Дві пам'ятки бронзової доби в басейні р. Тетерева (Житомирська експедиція 1945 р.), АП, т. II, 1949.
983. Махно Є. В., Нові пам'ятки епохи бронзи в Сумській та Київській областях, Археологія, т. X, 1957.
*984. Мовша Т. Г., Медные украшения из Киева, КСИИМК, вып. 70, 1957.
985. Морачевський Я., Випадкові знахідки крем'яного знаряддя на Глухівщині, Хроніка археології та мистецтва, ч. 2, К., 1930.
986. Морачевський Я., Кераміка Мар'янівської стації, Антропологія, т. III, К., 1930.
987. Никопольская экспедиция, КСИИМК, вып. I, 1939.
988. Огульчанський О. Я., Археологічні пам'ятки Північного Приазов'я, Археологія, т. IV, 1950.
989. Одинцова С. Н., Клады кремневых изделий из с. Гончаровки, КСИА, вып. 6, 1956.
990. Пассек Т. С., Итоги археологических исследований на Днестре в 1952—1953 гг., КСИА, вып. 4, 1955.
991. Пассек Т. С., К вопросу о среднеднепровской культуре, КСИИМК, вып. XVI, 1947.
992. Пассек Т. С., Селища эпохи бронзы в районе Канева, КСИИМК, вып. XXV, 1949.
993. Пассек Т. С., Среднеднепровская культура, Рефераты — 1945.
994. Пєшанов В. Ф., Результати археологічних робіт на р. Чингулі в 1950 р., АП, т. VI, 1956.
995. Піневич П., Нефритова сокира-молот з узбережжя р. Гайчулу Маріупільської округи, Антропологія, т. III, К., 1930.
996. Плескач І., Шліховані сокири-молоти Лубенського музею, Антропологія, т. II, К., 1929.
997. Попова Т. Б., Катакомбная культура (Автореферат диссертации), М., 1953.
998. Попова Т. Б., Племена катакомбной культуры, Труды ГИМ, вып. 24, М., 1955.
999. Попова Т. Б., Этапы развития и локальные варианты катакомбной культуры, СА, XXII, 1955.
1000. Поселення бронзового віку на Білозерському лимані, АП, т. IV, 1952.
1001. Потапів О., Опуклоденцевий посуд бронзової доби сточища р. Донця, Записки ВУАК, т. I, К., 1931.
1002. Рекогносціювання на дюнних стаціях Чорнобильського та Шепелицького районів, 1930, Хроніка археології та мистецтва, ч. 3, К., 1931.
1003. Розвідкові розкопи П. В. Харламповича у Першомайській окрузі, Хроніка археології та мистецтва, ч. 1, К., 1930.
1004. Рудинский М. Я., Каменная Могила, КСИА, вып. 1, 1952.
1005. Рудинский М. Я., Каменная Могила, КСИА, вып. 2, 1953.
1006. Рудинский М. Я., К вопросу о наскальных изображениях Каменной Могилы, КСИА, вып. 5, 1955.

1007. Рудинский М. Я., Петроглифический комплекс Каменной Могилы, КСИА, вып. 7, 1957.
1008. Рудинський М., Досліди на Полтавщині, Коротке звідомлення ВУАК за 1926 р., К., 1927.
1009. Рудинський М., Дюнні стації неолітичної доби з побережжя Ворскла (Охтирський повіт на Харківщині), Записки Українськ. наук. т-ва дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині, вип. I, Полтава, 1919.
1010. Рудинський М., Знахідки в околицях Трахтемирова, Коротке звідомлення ВУАК за 1925 р., К., 1926.
1011. Рудинський М., Мар'янівська стація, Антропологія, т. III, К., 1930.
1012. Рудинський М. Я., Матеріали до вивчення неолітичної доби сточища р. Ворскла. Стація в ур. Біла Гора під Полтавою, К., 1926.
1013. Рудинський М., Розшуки на піскових надбережжях річок, БКАЕ, ч. I, К., 1925.
1014. Рыбалова В. Д., К вопросу о сложении культур эпохи бронзы в лесостепной полосе Правобережной Украины, Доклады VI научн. конфер. Ин-та археологии, К., 1953.
1015. Свешников И. К., Исследования в с. Звенигород, Львовской области, КСИА, вып. 4, 1955.
1016. Свешников И. К., Серпентиновый топор в коллекции Львовского исторического музея, КСИИМК, вып. XLIII, 1952.
1017. Свєшніков І., Звіт експедиції до с. Затока, Львівської області, АП, т. II, 1949.
1018. Свєшніков І. К., Мегалітичні поховання на Західному Поділлі, Львів, 1957.
1019. Свєшніков І. К., Розкопки в с. Костянці на полі Лиственщина, АП, т. IV, 1952.
1020. Семенчик М., Кілька передісторичних знахідок з Роменщини, Антропологія, т. III, К., 1930.
1021. Синицын И. В., Памятники ямной культуры Нижнего Поволжья и их связь с Приднепровьем, КСИА, вып. 7, 1957.
1022. Сібільов М. В., Стародавня посудина з «письменами», Археологія, т. VI, 1952.
*1023. Смирнова Г. И., Поселения поздней бронзы и раннего железа возле с. Магала Черновицкой области, КСИИМК, вып. 70, 1957.
1024. Соколова К. Ф., Антропологические материалы кургана эпохи бронзы в Бахчисарайском районе, ИАДК, К., 1957.
1025. Спицын А. А., Два особых типа каменных топоров, ТСА РАНИОН, т. IV, М., 1928.
1026. Стржелецкий С. Ф., Очерки истории Гераклейского полуострова и его округи в эпоху бронзы и раннего железа (вторая половина II тыс. — V в. до н. э.), (Автореферат диссертации), М., 1954.
1027. Сымонович Э. А., Погребение киммерийского времени на Тилигульском лимане, КСИА, вып. 3, 1954.
1028. Тахтай О., Передісторичні розшуки в межах Полтавської округи в роки 1926—1928, Антропологія, т. II, К., 1929.
1029. Телегін Д. Я., Дослідження поселень епохи бронзи на Дінці, АП, т. VI, 1956.
1030. Телегін Д., Розкопки в Михайлівці, ж. «Україна», 1955, № 9.
1031. Тереножкин А. И., Курганы бронзового века на р. Молочной, КСИА, вып. 2, 1953.
1032. Тереножкин А. И., Раскопки курганов в долине р. Молочной в 1952 г., КСИИМК, вып. 63, 1956.
1033. Тереножкін О. І., Курган Сторожова Могила, Археологія, т. V, 1951.
1034. Тереножкін О. І., Поселення білогрудівського типу біля Умані, Археологія, т. V, 1951.
1035. Титенко Г. Т., Каменная стела из с. Первомаевки, КСИА, вып. 5, 1955.
1036. Фабриціус І., Гороженська орнаментована сокира-молот, Антропологія, т. III, К., 1930.
1037. Федоровский А., Доисторические разработки медных руд и металлургия бронзового века в Донецком бассейне, Воронежский историко-археологический вестник, Воронеж, 1921, № 2.
1038. Фляксбергер К., Лікарські рослини в старовинних похованнях, Наукові записки ІІМК, кн. 2, К., 1937.
1039. Формозов А. А., Изображения на плитах кромлеха из кургана у с. Вербовки (в связи с наскальными изображениями Каменной Могилы), КСИА, вып. 5, 1955.

1040. Формозов А. А., Сосуды срубной культуры с загадочными знаками, ВДИ, 1953, № 1.
1041. Шапошникова О. Г., Поселение раннебронзового времени у с. Волошского, КСИИМК, вып. 67, 1957.
1042. Шапошникова О. Г., Раскопки второго Михайловского поселения, КСИА, вып. 4, 1955.
1043. Шевченко А. И., Фауна поселения эпохи бронзы в с. Михайловке на нижнем Днепре, КСИА, вып. 7, 1957.
1044. Шестаков С. П., Кіммерійці в археології України, ЗІФВ, № 51, К., 1927.
1045. Шовкопляс Г. М., Керамічний комплекс епохи бронзи та ранньослов'янського часу з Юр'євої гори поблизу м. Сміли, Археологія, т. XI, 1957.

РАННІЙ ЗАЛІЗНИЙ ВІК

(скіфо-сарматський час)

1046. Алихова А. Е., К вопросу о датировке двух городищ у села Южнова, КСИИМК, вып. 64, 1956.
1047. Артамонов М. И., Вопросы истории скифов в советской науке, ВДИ, 1947, № 3.
1048. Артамонов М. И., К вопросу о происхождении скифов, ВДИ, 1950, № 2.
1049. Артамонов М. И., Общественный строй скифов, Вестник ЛГУ, 1947, № 9.
1050. Артамонов М. И., О землевладении и земледельческом празднике у скифов, Ученые записки ЛГУ, 95, серия истор. наук, вып. 15, 1947.
1051. Артамонов М. И., Очерки истории Северного Причерноморья. Скифы (Тезисы диссертации), Л., 1941.
1052. Артамонов М. И., Скифское царство в Крыму, Вестник ЛГУ, 1948, № 8.
1053. Артамонов М. И., Этнический состав населения Скифии, Доклады VI науч. конфер. Ин-та археологии, К., 1953.
1054. Артамонов М. И., Этногеография Скифии, Ученые записки ЛГУ, 85, серия истор. наук, вып. 13, 1949.
1055. Артамонов М. И., Этногеография Скифии по археологическим данным, Рефераты — 1945.
1056. Бабенчиков В. П., Некрополь Неаполя скифского, ИАДК, К., 1957.
1056а. Бабенчиков В. П., Некрополь Неаполя скифского (Автореферат диссертации), К., 1957.
1057. Бабенчиков В. П., Новый участок некрополя Неаполя скифского, ВДИ, 1949, № 1.
1058. Березанская С. С., Исследования поселений эпохи бронзы и раннего железа на Сейме, КСИА, вып. 4, 1955.
1059. Березанская С. С., Новые памятники эпохи бронзы и раннего железа в бассейне Сейма, КСИИМК, вып. 67, 1957.
1060. Березанська С. С., Поселення раннього залізного віку в Житомирській області, АП, т. VI, 1956.
1061. Березовец Д. Т., Раскопки курганов у с. Кут, Днепропетровской области, КСИА, вып. 4, 1955.
1062. Блаватская Т. В., Греки и скифы в Западном Причерноморье, ВДИ, 1948, № 1.
1063. Блаватский В. Д., О стратегии и тактике скифов, КСИИМК, вып. XXXIV, 1950.
1064. Бобин В. В., Черты сходства культуры древнего населения Крыма и Северного Кавказа времени перехода от бронзы к железу, ИАДК, К., 1957.
1065. Богусевич В. А., Раскопки скифского и древнеславянского поселений на территории Каневского биогеографического заповедника Киевского государственного университета им. Т. Г. Шевченка, Труди Канівськ. біогеограф. заповідника КДУ, № 9, К., 1952.
1066. Боровка Г. И., Женские головные уборы Чертомлыцкого кургана, ИГАИМК, т. I, Пг., 1921.
1067. Брайчевський М. Ю., До історії обробки заліза у населення Східної Європи в кінці I тис. до н. е., зб. «Нариси з історії техніки», вип. II, К., 1955.
1068. Брайчевський М. Ю., Пам'ятки скіфської епохи на Волино-Подільському прикордонні, АП, т. IV, 1952.
1069. Бреде К. А., Раскопки 1951 г. на Гавриловском городище, КСИА, вып. 6, 1956.
1070. Бречка М. Ф., Археологічне дослідження скіфських пам'ятників в околицях Люботина, Наукові записки ХДПІ, т. X., 1939.
1071. Вязьмитина М. И., Изучение сарматских племен степной Украины, КСИА, вып. 2, 1953.
1072. Вязьмитина М. И., Памятники раннего железного века в окрестностях с. Жаботин, Кировоградской области, КСИА, вып. 1, 1952.

1073. Вязьмитина М. И., Раскопки сарматских могильников на юге УССР, КСИА, вып. 4, 1955.
1074. Вязьмитина М. И., Сарматские погребения у с. Ново-Филипповка, ВССА, М., 1954.
1075. Вязьмитина М. И. и Фурманская А. И., Раскопки поселения у с. Золотая Балка в 1953 и 1954 гг., КСИА, вып. 5, 1955.
1076. Вязьмітіна М. І., Вивчення сарматів на території Української РСР, Археологія, т. VIII, 1953.
1077. Вязьмітіна М. І., Поселення біля с. Золота Балка, Археологія, т. XI, 1957.
1078. Вязьмітіна М. І. та Покровська Є. Ф., Поселення VII—VI ст. до н. е. в околицях с. Жаботин, АП, т. VI, 1956.
1079. Городцов В. А., Дако-сарматские религиозные элементы в русском народном творчестве, Труды ГИМ, вып. I, М., 1926.
1080. Городцов В. А., К вопросу о киммерийской культуре, ТСА РАНИОН, т. II, М., 1928.
1081. Готье Ю. В., Железный век в Восточной Европе, М.—Л., 1930.
1082. Граков Б. М., Скіфи, К., 1947.
1083. Граков Б. Н., Археологические раскопки близ Никополя, ВДИ, 1939, № 1.
1084. Граков Б. Н., Древности Яблоновской курганной группы, из собрания Д. Я. Самоквасова (Каневский район), ТСА РАНИОН, т. II, М., 1928.
1085. Граков Б., Інформаційний звіт Нікопольської археологічної експедиції за 1946 р., АП, т. II, 1949.
1086. Граков Б. Н., Каменское городище на Днепре, МИА, № 36, 1954.
1087. Граков Б. Н., Каменское городище на Днепре, Рефераты — 1944.
1088. Граков Б. Н., Литейное и кузнечное ремесло у скифов, КСИИМК, вып. XXII, 1948.
1089. Граков Б., Нікопольська експедиція, Археологія, т. I, 1947.
1090. Граков Б. Н., Никопольская экспедиция, КСИИМК, вып. XXI, 1947.
1091. Граков Б. Н., О работе Степной скифской экспедиции, КСИИМК, вып. XXXVII, 1951.
1092. Граков Б. Н., Основные культуры скифского времени в Причерноморье и в лесостепной зоне, Доклады VI научн. конфер. Ин-та археологии, К., 1953.
1093. Граков Б. Н., Очередные задачи археологии в изучении скифо-сарматского периода, КСИИМК, вып. XXXIV, 1950.
1094. Граков Б., Пережитки матриархата у сарматов, ВДИ, 1947, № 3.
1095. Граков Б. Н., Скифский Геракл, КСИИМК, вып. XXXIV, 1950.
1096. Граков Б. Н., Слово «скифы» и его производные в надписях Северного Причерноморья, Рефераты — 1944.
1097. Граков Б. Н., Техника изготовления металлических наконечников стрел у скифов и сарматов, зб. «Техника обработки камня и металла», М., 1930.
1098. Граков Б. Н. и Мелюкова А. И., Две археологические культуры в Скифии Геродота, СА, XVIII, 1953.
1099. Граков Б. Н. и Мелюкова А. И., Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях Европейской части СССР в скифское время, ВССА, М., 1954.
1100. Грач А. А., Человеческое жертвоприношение в эпоху распада Боспорского царства, ж. «Природа», 1949, № 9.
1101. Грач А. Д., К вопросу о позднем этапе «тавро-скифских» культовых представлений, ж. «Советская этнография», 1952, № 4.
1102. Даниленко В. М., Дослідження пам'яток підгірського та бобрицького типу на Київщині в 1950 р., АП, т. VI, 1956.
1103. Даниленко В. Н., Памятники ранней поры железного века в южной части Полесья УССР, Доклады VI научн. конфер. Ин-та археологии, К., 1953.
1104. Дашевская О. Д., Земляной склеп 1949 г. в некрополе Неаполя скифского, ВДИ, 1951, № 2.
*1105. Дашевская О. Д., Лепная керамика Неаполя на Салгире, МИА, № 64, 1957.
1106. Дашевская О. Д., Раскопки Симферопольского поселения кизил-кобинской культуры, КСИИМК, вып. XXXIX, 1951.
1107. Дашевская О. Д., Скифские городища Крыма (Автореферат диссертации), М., 1954.
*1108. Дашевская О. Д., Скифское городище Красное (Кермен-Кыр), КСИИМК, вып. 70, 1957.
1109. Деснинська експедиція 1947 р., АП, т. IV, 1952.
1110. Дмитров Л., Археологічне вивчення Нікопольщини в 1935—1936 рр., Наукові записки ІІА, т. II, К., 1946.
1110а. Дмитров Л. Д., Археологічне вивчення Нікопольщини, Археологія, т. III, 1950.
1111. Дмитров Л. Д., Раскопки Любимовского городища, КСИА, вып. 4, 1955.

1112. Добровольский А., Древнеземледельческие поселения по берегам Ингульца, ВОКК, ч. 2-3, 1925.
1113. Добровольский А. В., Золотобалковское поселение, КСИА, вып. 2, 1953.
1114. Добровольский А. В., Золотобалковское поселение, КСИА, вып. 4, 1955.
1115. Добровольський А. В., Землеробське поселення перших століть нашої ери на р. Інгульці, Археологія, т. II, 1950.
1116. Доманский Я. В., Нижнее Побужье в VII—V вв. до н. э. (Автореферат диссертации), Л., 1955.
1117. Домбровский О. И., Керамическая печь на скифском городище «Красное», ИАДК, К., 1957.
1118. Дьяков В. Н., Древняя Таврика до римской оккупации, ВДИ, 1939, № 3.
1119. Дьяков В. Н., Оккупация Таврики Римом в I в. н. э., ВДИ, 1941, № 1.
1120. Дьяков В., Таврика в эпоху римской оккупации, Ученые записки МГПИ им. В. И. Ленина, т. XXVIII, вып. 1, 1942.
1121. Елагина Н. Г., Население Нижнего Поднепровья во II в. до н. э. — IV в. н. э. (Автореферат диссертации), М., 1953.
1122. Есипенко А. Л., Петуховская оборонительная система (I в. до н. э. — IV в. н. э.), КСИИМК, вып. XXXIX, 1951.
1123. Жебелев С., Геродот и скифские божества, ИТОИАЭ, т. I, Симферополь, 1927.
1124. Жебелев С. А., Скифский рассказ Геродота, зб. «Северное Причерноморье», М.—Л., 1953.
1125. Жиров Е. В., Костяки из каменных ящиков Крыма, Сборник Музея антропологии и этнографии АН СССР, т. 10, М.—Л., 1949.
1126. Захарук Ю. М., Дослідження пам'яток пізньої бронзи та раннього заліза на Волині 1950 р., АП, т. VI, 1956.
1127. Зеест И. Б., К вопросу о торговле Неаполя и ее значении для Боспора (по данным изучения керамической тары из раскопок Неаполя 1945—1950 гг.), МИА, № 33, 1954.
1128. Златковская Т., Конференция ИИМК АН СССР по вопросам скифо-сарматской археологии, ВДИ, 1952, № 3.
1129. Ильинская В. А., Из неопубликованных материалов скифского времени на Посулье, КСИА, вып. 3, 1954.
1130. Ильинская В. А., К вопросу о развитии общественных отношений в Скифии, КСИА, вып. 2, 1953.
1131. Ильинская В. А., Керамика скифских погребений Посулья, ВССА, М., 1954.
1132. Ильинская В. А., Курганы скифского времени в бассейне р. Сулы (по раскопкам М. А. Линниченко), КСИИМК, вып. 54, 1954.
1133. Ильинская В. А., Памятники скифского времени в бассейне р. Псел, СА, XXVII, 1957.
1134. Ильинская В. А., Памятники скифского времени Посулья (Автореферат диссертации), К., 1949.
1135. Ильинская В. А., По поводу так называемой «зольничной культуры», КСИИМК, вып. XXXIV, 1950.
*1136. Ильинская В. А., О происхождении культур раннежелезного века на Левобережье среднего Днепра, КСИИМК, вып. 70, 1957.
1137. Ильинская В. А., О скифах-пахарях и будинах Геродота, КСИИМК, вып. XL, 1951.
1138. Іллінська В. А., Верхньосульська експедиція 1947 р., АП, т. IV, 1952.
1139. Іллінська В. А., Городище скіфського часу на р. Сеймі, Археологія, т. VIII, 1953.
1140. Іллінська В. А., Курган Старша Могила — пам'ятка архаїчної Скіфії, Археологія, т. V, 1951.
1141. Іллінська В. А., Пам'ятки скіфського часу на Посуллі, Археологія, т. IV, 1950.
1142. Іллінська В., Розвідка пам'яток скіфського часу на Посуллі в 1946 р., АП, т. II, 1949.
1143. Канивец В. И., Вопросы хронологии высоцкой культуры, КСИА, вып. 4, 1955.
1144. Канивец В. И., Памятники лужицкой культуры на территории западных областей Украины, КСИА, вып. 2, 1953.
1145. Канивец В. И., Памятники высоцкого типа как исторический источник (Автореферат диссертации), К., 1953.
1146. Капошина С. И., О скифских элементах в культуре Ольвии, МИА, № 50, 1956.
1147. Капошина С. И., Памятники звериного стиля из Ольвии, КСИИМК, вып. XXXIV, 1950.

1148. Капошина С. И., Пережитки ритуального окрашивания костяков в ольвийском некрополе и в погребениях приднепровских скифов, КСИИМК, вып. XII, 1946.
1149. Капошина С. И., Пленум Ленинградского отделения ИИМК, посвященный Северному Причерноморью, ВДИ, 1946, № 3.
1150. Капошина С. И., Погребения скифского типа в Ольвии, СА, XIII, 1950.
1151. Капошина С. И., Проблема состава населения древней Ольвии по материалам архаического некрополя (Автореферат диссертации), Л., 1937.
1152. Капошина С. И., Скорченные погребения Ольвии и Херсонеса, СА, VII, 1941.
*1153. Капошина С. І., Пам'ятки скіфського звіриного стилю, знайдені в Ольвії, АП, т. VII.
1154. Карасев А. Н., Раскопки Неаполя скифского в 1948 г., ВДИ, 1950, № 4.
1155. Карасев А. Н., Раскопки Неаполя скифского, КСИИМК, вып. XXXVII, 1951.
1156. Карасев А. Н., Раскопки Неаполя скифского в 1950 г., КСИИМК, вып. XLIX, 1953.
*1157. Кастанаян Е. Г., Сарматская гончарная керамика малых городов Боспора, МИА, № 53, 1957.
1158. Кастанаян Е. Г., Сарматские сосуды из Тиритаки с ручками в виде животных, СА, XV, 1951.
1159. Кістяківський Л., Розвідка в околицях Лихачівки, Коротке звідомлення ВУАК за 1925 р., К., 1926.
1160. Ковпаненко Г. Т., Поселення періоду пізньої бронзи і раннього заліза поблизу Охтирки, Археологія, т. XI, 1957.
1161. Козловська В., Бронзові прикраси з с. Підгірців на Київщині, «Український музей», збірник I, К., 1927.
1162. Кономопуло И. В. — див. Фабрициус (Кономопуло) И. В.
1163. Константинов Н. А., Скифо-сарматские знаки на памятниках Причерноморья, альманах «Крым», № 7, Симферополь, 1951.
1164. Крис Х. И., Разведки на поселении эпохи поздней бронзы и раннего железа в балке Ашлама близ Бахчисарая, СА, XXIV, 1955.
1165. Кругликова И. Т., Поселения эпохи поздней бронзы и раннего железа в Восточном Крыму, СА, XXIV, 1955.
1166. Лагодовська О. Ф., Виєзжев Р. І., Копилов Ф. Б., Кургани скіфського часу в с. Курилівці, АП, т. VI, 1956.
1167. Лебедев В. Д., Материалы по промысловой ихтиофауне из городищ рек Десны и Сейма, Ученые записки МГУ, вып. 158, 1952.
1168. Левенок В. П., Городища юхновской культуры, КСИА, вып. 7, 1957.
*1169. Лесков А. М., Раскопки каменных ящиков в Байдарской долине, КСИА, вып. 8, 1957.
1170. Лесков А. М., Седьмой симферопольский курган, КСИИМК, вып. 67, 1957.
1171. Либеров П. Д., К вопросу о связи культуры полей погребений с культурой скифского времени на Киевщине, КСИИМК, вып. XXXIV, 1950.
1172. Либеров П. Д., К вопросу о скифах-пахарях, ВДИ, 1951, № 4.
1173. Либеров П. Д., К истории земледелия у скифских племен Поднепровья эпохи раннего железа в VI—II вв. до н. э., Материалы по истории земледелия СССР, I, М., 1952.
1174. Либеров П. Д., Курган у села Константиновки, КСИИМК, вып. XXXVII, 1951.
1175. Либеров П. Д., Курганы у с. Черемушны, КСИИМК, вып. 63, 1956.
1176. Либеров П. Д., Курганы у хутора Харчевик, КСИИМК, вып. XLV, 1952.
1177. Либеров П. Д., Раскопки каменских «кучугур» в 1952—1953 гг., ВДИ, 1954, № 4.
1178. Либеров П. Д., Скифские курганы Киевщины, КСИИМК, вып. XXX, 1949.
1179. Либеров П. Д., Хронология памятников Поднепровья скифского времени, ВССА, М., 1954.
1180. Луцкевич И., «Скифские» памятники на территории Харьковской области, зб. «Научная сессия истор. ф-та Харковск. гос. ун-та им. А. М. Горького», 1938.
1181. Луцкевич І. Н., Сарматські кургани в с. Нещеретове, Ворошиловградської області, Археологія, т. VII, 1952.
1182. Ляпушкин И. И., Археологические памятники эпохи железа в бассейне среднего течения р. Ворсклы, КСИИМК, вып. XVII, 1947.
1183. Ляпушкин И. И., Из истории Левобережной Украины в эпоху железа (По материалам полевых исследований 1938, 1940, 1945 и 1946 гг. в бассейне р. Ворсклы), СА, XI, 1949.
1184. Ляпушкин И. И., Поселение скифского времени близ дер. Пожарная Балка, Полтавской области, КСИИМК, вып. XXXVII, 1951.
1185. Ляпушкин И. И., Поселение зольничной культуры («скифов-пахарей») в бассейне Сейма, КСИИМК, вып. XXVII,1949.

1186. Ляпушкин И. И., Поселение зольничной культуры («скифов-пахарей») в северной полосе Днепровского лесостепного Левобережья (По материалам полевых исследований 1947 г. в бассейне р. Сейма), СА, XII, 1950.
1187. Ляпушкин И. И., Поселения эпохи железа в бассейне реки Ворсклы, КСИИМК, вып. XXI, 1947.
1188. Матура С., Дві мідяні посудини з Черкащини, Хроніка археології та мистецтва, ч. I, К., 1930.
1189. Макаревич М. Л., Поховання сарматського та салтівського типу на Сіверському Дінці, Археологія, т. X, 1957.
*1190. Максимов Е. В. и Петровская Е. А., Археологические памятники в окрестностях с. Большая Андрусовка, Ново-Георгиевского района, КСИА, вып. 8.
1191. Манцевич А. П., Амфоры кургана Солоха, Сообщения Гос. Эрмитажа, вып. 4, Л., 1947.
1192. Манцевич А. П., Гребень и фиала из кургана Солоха, СА, XIII, 1950.
1193. Манцевич А. П., К вопросу о торевтике в скифскую эпоху, ВДИ, 1949, № 2.
1194. Манцевич А. П., О датировке кургана Солоха, Сообщение Гос. Эрмитажа, III, Л., 1945.
1195. Манцевич А. П., О скифских поясах, СА, VII, 1941.
1196. Манцевич А. П., Ритон Талаевского кургана, ИАДК, К., 1957.
1197. Манцевич А. П., Шейные уборы скифского периода, КСИИМК, вып. XXII, 1948.
1198. Маркевич А. И., К столетию исследований на городище Неаполе у Симферополя, ИТОИАЭ, т. III, Симферополь, 1929.
1199. Махно Е. В., Раскопки могильника в с. Каирах в 1954 г., КСИА, вып. 5, 1955.
1200. Махно Е. В., Сарматский могильник у с. Усть-Каменка, КСИА, вып. 2, 1953.
1201. Махно Е. В., Кургани скіфського часу біля с. Малі Будки, Археологія, т. VIII, 1953.
1202. Мельниковская О. Н., Могильник у села Долинское Черниговской области, КСИИМК, вып. XXXIV, 1950.
1203. Мельниковская О. Н., Памятники раннего железного века Верхнего Поднепровья, КСИА, вып. 7, 1957.
1204. Мелюкова А. И., Войско и военное искусство скифов, КСИИМК, вып. XXXIV, 1950.
1205. Мелюкова А. И., Вооружение, войско и военное искусство скифов (По археологическим материалам и письменным источникам) (Автореферат диссертации), М., 1950.
1206. Мелюкова А. И., Каменная фигура скифа-воина, КСИИМК, вып. XLVIII, 1952.
1207. Мелюкова А. И., Конференция ИИМК, посвященная вопросам скифо-сарматской археологии, КСИИМК, вып. XLIX, 1953.
1208. Мелюкова А. И., Памятники скифского времени на среднем Днестре, КСИИМК, вып. 51, 1953.
*1209. Мелюкова А. И., Памятники скифского времени на территории лесостепного Поднестровья, МИА, № 64, 1957.
1210. Мещанинов И. И., Загадочные знаки Причерноморья, ИГАИМК, вып. 62, Л., 1933.
1211. Мещанинов И. И., Кромлехи, ИГАИМК, т. VI, вып. III, Л., 1930.
1212. Миллер А., Новый источник к изучению связи Скифии с Кавказом, ИГАИМК, т. IV, Л., 1925.
1213. Никитин Г. А., О древних памятниках на горе Крестовой у с. Пещерного и Чертовой Лестницы, ИАДК, К., 1957.
1214. Никишин И. И., Земледелие и скотоводство на юге России в скифскую эпоху, Рефераты — 1945.
1215. Никопольская экспедиция, КСИИМК, вып. I, 1939.
1216. Нікопольська скіфська експедиція, АП, т. IV, 1952.
1217. Оболдуєва Т. Г., Сарматські кургани біля м. Мелітополя, АП, т. IV, 1952.
1218. Передольская А. А., Слоновая кость из кургана Куль-Оба, ТОАМ, т. I, Л., 1945.
1219. Петренко В. Г., Культура племен Среднего Приднепровья в IV—III вв. до н. э. (Автореферат диссертации), М., 1956.
1220. Петров В. П., Раскопки на Гавриловском и Знаменском городищах, КСИА, вып. 4, 1955.
1221. Пикуль М. И., Памятники скифского времени среднеднепровского Левобережья (Автореферат диссертации), М., 1954.
1222. Погребова Н. Н., Грифон в искусстве Северного Причерноморья в эпоху архаики, КСИИМК, вып. XXII, 1948.
1223. Погребова Н. Н., Золотые лицевые пластины из погребений мавзолея Неаполя скифского, ИАДК, К., 1957.
1224. Погребова Н. Н., К вопросу о населении Знаменского и Гавриловского городищ, КСИА, вып. 7, 1957.

1225. Погребова Н. Н., К вопросу о скифском зверином стиле, КСИИМК, вып. XXXIV, 1951.
1226. Погребова Н. Н., Мавзолей Неаполя скифского, Бюллетень ГМИИ, № 2, М., 1947.
1227. Погребова Н. Н., Мавзолей Неаполя скифского, КСИИМК, вып. XXI, 1947.
*1228. Погребова Н. Н., Позднескифские городища на нижнем Днепре (Знаменское и Гариловское городища), МИА, № 64, 1957.
1229. Погребова Н. Н., Работы Скифской степной экспедиции на нижнем Днепре, КСИА, вып. 4, 1955.
1230. Погребова Н. Н., Состояние проблем скифо-сарматской археологии к конференции ИИМК АН СССР в 1952 г., ВССА, М., 1954.
1231. Покровская Е. Ф., К вопросу о сложении культуры земледельческих племен правобережного Приднепровья (Автореферат диссертации), К., 1953.
1232. Покровская Е. Ф., К вопросу о сложении культуры раннего железа в лесостепном правобережном Поднепровье (бассейн р. Тясмин), КСИА, вып. 2, 1953.
1233. Покровская Е. Ф., Мелитопольский скифский курган, ВДИ, 1955, № 2.
1234. Покровская Е. Ф., Раскопки поселения раннескифского времени у с. Жаботин, Черкасской области, КСИА, вып. 4, 1955.
*1235. Покровская Е. Ф. и Ковпаненко Г. Т., Раскопки около сс. Калантаева и Стецовки на Тясмине в 1956 г., КСИА, вып. 8.
1236. Покровська Є. Ф., Кургани передскіфського часу в басейні р. Тясмин, Археологія, т. VIII, 1953.
1237. Покровська Є. Ф., Кургани IV ст. до н. е. біля Холодного Яру поблизу м. Сміли, Археологія, т. X, 1957.
1238. Покровська Є. Ф., Поселення VIII—VI ст. до н. е. на Тясмині, Археологія, т. VII, 1952.
1239. Покровська Є. Ф., Поселення передскіфського часу в басейні р. Тясмина, Археологія, т. V, 1951.
1240. Покровська Є., Розкопки коло с. Макіївки, АП, т. II, 1949.
1241. Покровська Є. Ф., Розкопки курганів V ст. до н. е. поблизу м. Шполи, Археологія, т. XI, 1957.
1242. Покровська Є. Ф., Хотівське городище, АП, т. IV, 1952.
1243. Половцева С., Объяснение изображений на драгоценных вещах из Солохи проф. Свороносом, ИАК, вып. 65, Пг., 1918.
1244. Потушняк Ф. М., Бронзовий скарб з с. Білки, Археологія, т. IX, 1954.
1245. Припусков А. П., О зольных подстилках под основаниями скифских построек, ИАДК, К., 1957.
1246. Пятышева Н. В., Античное влияние на культовую скульптуру Причерноморья, ВДИ, 1946, № 2.
1247. Пятышева Н. В., Скифы и Херсонес, ИАДК, К., 1957.
1248. Пятышева Н. В., Тавры и Херсонес Таврический, КСИИМК, вып. XXIX, 1949.
1249. Рабинович Б. З., О датировке некоторых скифских курганов Среднего Приднепровья, СА, I, 1936.
1250. Рабинович Б., Шлемы скифского периода, ТОПК, т. I, 1941.
1251. Рабичкин Б. М., Поселение у Широкой Балки, КСИИМК, вып. XL, 1951.
1252. Разведки в Волынской губернии в 1913 г., ОАК за 1913—1915 гг., Пг., 1918.
1253. Раскопки в Черкасском уезде в 1913 г., ОАК за 1913—1915 гг., Пг., 1918.
1254. Раскопки курганов в Мелитопольском уезде в 1914 и 1915 гг., ОАК за 1913—1915 гг., Пг., 1918.
1255. Репников Н. И., Предполагаемые древности тавров, ИТОИАЭ, т. I, Симферополь, 1927.
1256. Розанова Н. П., Монеты скифского царя Фардзоя, МИА, № 50, 1956.
1257. Ростовцев М. И., Скифия и Боспор, Л., 1925.
1258. Ростовцев М. И., Эллинство и иранство на Юге России, Пг., 1918.
1259. Ростовцев М. И. и Степанов П. К., Эллино-скифский головной убор, ИАК, вып. 63, Пг., 1917.
1260. Рудинський М., Мачухська експедиція Інституту археології в 1946 р., АП, т. II, 1949.
1261. Савчук А. П., Бескурганное погребение в с. Рудяки на Киевщине, КСИА, вып. 1, 1952.
1262. Свєшніков І. К., Поселення ранньоскіфського часу біля с. Сухостав, Тернопільської області, Археологія, т. XI, 1957.
1263. Семенов-Зусер С. А., К вопросу о мегалитических памятниках [в Крыму], ж. «Природа», 1931, № 5.
1264. Семенов-Зусер С. А., Краснокутские курганы, Учені записки ХДУ, кн. 15, Труди істор. ф-ту, вып. 1, 1939.

1265. Семенов-Зусер С. А., Раскопки крымских дольменов, СГАИМК, № 7, Л., 1931.
1266. Семенов-Зусер С. А., Родовая организация у скифов Геродота, ИГАИМК, т. IX, вып. I, Л., 1931.
1267. Семенов-Зусер С. А., Опыт историографии скифов, ч. 1, Скифская проблема в отечественной науке, 1692—1947, Х., 1947.
1268. Семенов-Зусер С. А., Таврские мегалиты, Наукові записки ХДПІ, V, Х., 1940.
1269. Семенов-Зусер С. А., Скіфи кочовики на території Північного Причорномор'я, Наукові записки ХДПІ, І, Х., 1939.
1270. Синицин М. С., До питання про населення північно-західного Чорномор'я в IV—III вв. до н. е., Наукові записки ОДПІ, т. III, Одеса, 1947.
1271. Синицин М., Дослідження скіфо-сарматських пам'яток під Одесою в 1946 р., АП, т. II, 1949.
1272. Синицын М. С., Городище у хутора Петуховки Очаковского района по раскопкам 1940, 1949 и 1950 гг., ВДИ, 1952, № 2.
1273. Синицин М. С., Карта поселень і городищ між гирлами Дністра і Південного Бугу скіфсько-сарматського часу, Наукові записки ОДПІ, т. X, К., 1955.
1274. Синицын М. С., Следы древних поселений скифо-сарматской эпохи между устьями Днестра и Южного Буга, Наукові записки ОДПІ, т. IX, Одеса, 1950.
1275. Сібільов М., Фалари Ізюмщини, Хроніка археології та мистецтва, ч. 2, К., 1930.
1276. Скуднова В. М., Скифские памятники из Нимфея, СА, XXI, 1954.
1277. Славин Л. М., Поселения первых веков нашей эры на среднем и нижнем Ингульце, КСИА, вып. 3, 1954.
1278. Славин Л. М., Раскопки поселений первых веков нашей эры на Ингульце в 1952 г., КСИА, вып. 4, 1955.
1279. Славін Л. М., Археологічні дослідження городищ, поселень та могильників ольвійського оточення у 1949—1950 рр., АП, т. V, 1955.
1280. Славін Л. М., До питання про ольвійсько-скіфські відносини, Наукові записки КДУ, т. XIII, вип. 10, 1954.
1281. Смирнов А. П., Рабовладельческий строй у скифов-кочевников, М., 1935.
1282. Смирнов Г. Д., Раскопки скифского кургана близ городища Калос Лимен (около Евпатории) в 1948 г., ВДИ, 1952, № 4.
1283. Смирнов К. Ф., Вопросы изучения сарматских племен и их культуры в советской археологии, ВССА, М., 1954.
1284. Смирнов К. Ф., О погребениях роксолан, ВДИ, 1948, № 1.
1285. Смирнова Г. И., Поселение культуры фракийского гальштата на Буковине, КСИА, вып. 7, 1957.
*1286. Смирнова Г. И., Поселения поздней бронзы и раннего железа, возле с. Магала Черновицкой области, КСИИМК, вып. 70, 1957.
1287. Смишко М. Ю., Погребения раннежелезного века в с. Могиляны, Ровенской области, КСИА, вып. 7, 1957.
1288. Смішко М. Ю., Курганний могильник ранньозалізного часу в с. Білках, АП, т. VI, 1956.
1289. Соломоник Э. И., Древний Крым — у книзі «Путеводитель по Крыму», Симферополь, 1956.
1290. Соломоник Э. И., О двух загадочных знаках на стеле из Ольвии, КСИА, вып. 6, 1956.
1291. Соломоник Э. И., О скифском государстве и его взаимоотношениях с греческими городами Северного Причерноморья, АИБ, I, Симферополь, 1952.
1292. Соломоник Э. И., О таврении скота в Северном Причерноморье, ИАДК, К., 1957.
1293. Соломоник Э. И., Раскопки Неаполя скифского — столицы скифского государства в Крыму (1945—1950), Симферополь, 1950.
*1294. Соломоник Э. И., Скифо-сарматские знаки Северного Причерноморья, К.
1295. Соломоник Э. И., Четыре надписи из Неаполя и Херсонеса, СА, XXVIII, 1957.
1296. Соломонік Е. І., Деякі пам'ятки Північного Причорномор'я із знаками, Археологія, т. X, 1957.
1297. Спицын А. А., Курганы скифов-пахарей, ИАК, вып. 65, Пг., 1918.
1298. Спицын А. А., Скифо-сарматские курганы Крымской степи, ИТУАК, № 54, Симферополь, 1918.
1299. Стржелецкий С. Ф., Очерки истории Гераклейского полуострова и его округи в эпоху бронзы и раннего железа (вторая половина II тыс. — V в. до н. э.) (Автореферат диссертации), М., 1954.
1300. Стржелецкий С. Ф., Раскопки таврского некрополя Херсонеса в 1945 году, ХС, вып. IV, Симферополь, 1948.
1301. Тавро-скіфська експедиція 1947 р., АП, т. IV, 1955.

1302. Телегин Д. Я., Погребение скифского времени на нижнем Днепре, КСИА, вып. 6, 1956.
1303. Тереножкин А. И., Археологические исследования в окрестностях Смелы в 1952 г., КСИА, вып. 3, 1954.
1304. Тереножкин А. И., К вопросу об этнической принадлежности лесостепных племен Северного Причерноморья в скифское время, СА, XXIV, 1955.
1305. Тереножкин А. И., Культура предскифского времени в Среднем Поднепровье (Чернолесский этап), ВССА, М., 1954.
1306. Тереножкин А. И., Лужицкая культура и Среднее Поднепровье, КСИИМК, вып. 67, 1957.
1307. Тереножкин А. И., Некоторые актуальные вопросы скифоведения, Доклады VI научн. конфер. Ин-та археологии, К., 1953.
1308. Тереножкин А. И., Об этнической принадлежности племен скифского времени в Правобережной Лесостепи, КСИА, вып. 4, 1955.
1309. Тереножкин А. И., Памятники предскифского периода на Украине, КСИИМК, вып. XLVII, 1952.
1310. Тереножкин А. И., Поселения и городища в бассейне р. Тясмина, КСИИМК, вып. XLIII, 1952.
1311. Тереножкин А. И., Раскопки курганов в долине р. Молочной в 1952 г., КСИИМК, вып. 63, 1956.
1312. Тереножкин А. И., Скифская днепровская правобережная экспедиция, КСИИМК, вып. XXXVII, 1951.
1313. Тереножкин А. И., Скифский курган в г. Мелитополе, КСИА, вып. 5, 1955.
1314. Тереножкин А. И., Скифский курган в г. Мелитополе, Тезисы докладов — 1954.
1315. Тереножкин А. И., Среднее Поднепровье в начале железного века, ж. «Советская археология», 1957, № 2.
1316. Тереножкін О. І., Курган біля с. Глеваха, Археологія, т. IX, 1954.
1317. Тереножкін О. І., Праця И. В. Сталіна з питань мовознавства і деякі питання вивчення Скіфії, Археологія, т. VII, 1952.
1318. Тереножкін О. І., Розвідки і розкопки 1949 р. в північній частині Кіровоградської області, Археологія, т. VII, 1952.
1319. Титенко Г. Т., Закавказские удила, найденные на Полтавщине, КСИА, вып. 3, 1954.
1320. Титенко Г. Т., Памятники скифского времени бассейна р. Ворсклы, КСИА, вып. 4, 1955.
1321. Тітенко Г. Т., Розкопки пам'яток скіфського часу на Пастирському городищі, АП, т. VI, 1956.
1322. Троицкая Т. Н., Находки из скифских курганов Крыма, хранящиеся в Областном краеведческом музее, ИАДК, К., 1957.
1323. Троицкая Т. Н., Погребение у села Белоглинки, СА, XXVII, 1957.
1324. Троицкая Т. Н., Скифские курганы в Крыму, ИКОВГО, вып. 1, Симферополь, 1951.
1325. Троицкая С. Н., Скифские погребения в курганах Крыма (Автореферат диссертации), Симферополь, 1954.
1326. Трубникова Н. В., К вопросу о Юхновском городище, Труды ГИМ, вып. VIII, М., 1938.
1327. Тюменев А. И., Херсонесские этюды, ч. III. Херсонес и местное население: тавры, ВДИ, 1949, № 4.
1328. Тюменев А. И., Херсонесские этюды, ч. IV. Херсонес и местное население: скифы, ВДИ, 1950, № 2.
1329. Удальцов А. Д., Племена Европейской Сарматии II в. н. э., ж. «Советская этнография», 1946, № 2.
1330. Фабрициус (Кономопуло) И. В., Пробные раскопки на городище вблизи Верхне-Аджигольского маяка, ВОКК, ч. 2-3, 1925.
1331. Фабриціус І. В., До питання про топографізацію племен Скіфії, Археологія, т. V, 1951.
1332. Фабриціус І., Любимівське городище (Розкопування 1926, 1927, 1929), ВОКК, ч. 4-5, 1930.
1333. Фабриціус І., Тясминська експедиція, АП, т. II, 1949.
1334. Фабриціус І. В., Тясминська експедиція 1947 р., АП, т. IV, 1952.
1335. Фабриціус І., Циліндрошийний посуд, ЛХМ, вип. 9, Херсон, 1929.
1336. Фармаковский М. В., Горит из кургана Солохи, ИГАИМК, т. II, Пг., 1922.
1337. Фукс М., Про городища скитської доби на Харківщині, Записки ВУАК, т. I, К., 1931.
1338. Цалкин В. И., Домашние и дикие животные из Скифского Неаполя, СА, XX, 1954.
1339. Цветаев Е. Н., Древняя Скифия, Сборник статей студентов Истор. ф-та МГПИ, вып. 2, М., 1939.

1340. Шелов Д. Б., К вопросу о взаимодействии греческих и местных культов в Северном Причерноморье, КСИИМК, вып. XXXIV, 1950.
1341. Шлеев В. В., К вопросу о скифских навершиях, КСИИМК, вып. XXXIV, 1950.
1342. Шовкопляс И. Г., Курганный могильник предскифского времени на среднем Днестре, КСИА, вып. 2, 1953.
1343. Шовкопляс І. Г., Курганний могильник передскіфського часу на середньому Дністрі, АП, т. IV, 1952.
1344. Шовкопляс І. Г., Поселення ранньоскіфського часу на Середньому Дністрі, Археологія, т. IX, 1954.
1345. Шовкопляс І. Г., Середньодністровська експедиція 1949—1951 рр., АП, т. VI, 1956.
1346. Шовкопляс І. Г., Максимов Є. В., Дослідження курганного могильника передскіфського часу на середньому Дністрі, Археологія, т. VII, К., 1952.
1347. Шрамко Б. А., Археологічні дослідження курганів раннього залізного віку в околицях Люботина, Наукові записки ХДУ, Труди істор. ф-ту, т. 5, Х., 1957.
1348. Шрамко Б. А., Городище скифского времени у с. Караван на Харьковщине, КСИА, вып. 7, 1957.
1349. Шрамко Б. А., Досягнення радянських археологів в галузі вивчення племен Скіфії, Наукові записки ХДУ, Істор. ф-т, т. VI, Х., 1957.
1350. Шрамко Б. А., Курган и городище у села Циркуны, КСИИМК, вып. 63, 1956.
1351. Шрамко Б. А., Новые памятники предскифского времени на Сев. Донце, КСИИМК, вып. 67, 1957.
1352. Шрамко Б. А., Новые поселения и жилища скифского времени в бассейне Северного Донца, КСИИМК, вып. 54, 1954.
1353. Шрамко Б. А., Памятники скифского времени в бассейне Северного Донца, (Автореферат диссертации), М., 1953.
1354. Шрамко Б. А., Памятники скифского времени у с. Островерховка, Харьковской области, КСИА, вып. 4, 1955.
1355. Шрамко Б. А., Селище та могильник ранньої залізної доби біля с. Островерхівка, АП, т. VI, 1956.
1356. Шрамко Б. А., Следы земледельческого культа у лесостепных племен Северного Причерноморья в раннем железном веке, ж. «Советская археология», 1957, № 1.
1357. Штаерман Е. М., О «загадочных знаках» Северного Причерноморья, ВДИ, 1950, № 1.
1358. Штейнванд Г., Коротке звідомлення про розвідку з розкопуваннями в Лузанівці біля Одеси р. 1929, ВОКК, ч. 4-5, 1930.
1359. Штительман Ф. М., Городища, поселения и могильники Бугского лимана VII—II вв. до н. э. (Автореферат диссертации), М., 1952.
1360. Штительман Ф. М., Городища, поселения и могильники Бугского лимана VII—II вв. до н. э., КСИА, вып. 3, 1954.
1361. Штітельман Ф., Дві ливарні форми для бронзових наконечників стріл із збірки Київського історичного музею, Археологія, т. I, 1947.
1362. Шульц П. Н., Евпаторийский район, зб. «Археологические исследования в РСФСР 1934—1936 гг.», М.—Л., 1941.
1363. Шульц П. Н., Исследования Неаполя скифского (1945—1950 гг.), ИАДК, К., 1957.
1364. Шульц П. Н., Итоги работ Тавро-скифской экспедиции за 1945 год, Рефераты — 1945.
1365. Шульц П. Н., Каменные изваяния воинов из курганной группы «Чокрак», Сборник исследований и материалов Артиллерийского исторического музея Красной Армии, I, Л.—М., 1940.
1366. Шульц П. Н., Мавзолей Неаполя скифского, М., 1953.
1367. Шульц П. Н., О работах Евпаторийской экспедиции, СА, III, 1937.
1368. Шульц П. Н., О роли местных племен и народностей в истории древнего Крыма, Тезисы доклада, прочитанного на сессии по истории Крыма, Симферополь, 1952.
1369. Шульц П. Н., Памятники монументальной скульптуры Неаполя скифского, Рефераты — 1945.
1370. Шульц П. Н., Работы Северо-Крымской экспедиции, КСИА, вып. 4, 1955.
1371. Шульц П. Н., Работы Тавро-скифской экспедиции (1945—1946), Бюллетень ГМИИ, № 2, М., 1947.
1372. Шульц П. Н., Раскопки Неаполя скифского в 1945—1946 гг., ДАН, нов. серия, т. LVIII, № 1, 1947.
1373. Шульц П. Н., Раскопки Неаполя скифского, ИАН СИФ, т. IV, вып. 3, М., 1947.
1374. Шульц П. Н., Раскопки Неаполя скифского, КСИИМК, вып. XXI, 1941.
1375. Шульц П. Н., Раскопки Неаполя скифского (1945—1946), зб. «Общее собрание Академии наук СССР 10—13 июня 1947 г.», М.—Л., 1948.

1376. Шульц П., Розкопки Неаполя скіфського в 1946 р., АП, т. II, К., 1949.
1377. Шульц П. Н., Скульптурные портреты скифских царей Скилура и Палака, КСИИМК, вып. XII, 1946.
1378. Шульц П., Тавро-скифская археологическая экспедиция в Крыму, «Советский Крым», Симферополь, 1946, № 2.
1379. Шульц П. Н., Тавро-скифская экспедиция, ИАН СИФ, т. IV, № 3, М., 1947.
1380. Шульц П. Н., Тавро-скифская экспедиция, КСИИМК, вып. XXVII, 1949.
1381. Шульц П. Н., Тавро-скифская экспедиция в 1946 г., «Советский Крым», Симферополь, 1947, № 5.
1382. Шульц П. Н., Таврское укрепленное поселение на горе Кошка в Крыму, КСИА, вып. 7, 1957.
1383. Шульц П. Н., Ямы-жилища в скифском поселении близ г. Николаева, КСИИМК, вып. V, 1940.
1384. Шульц П. Н., Головкина В. А., Неаполь скифский, СДК, М., 1951.
1385. Шустеров И. Б., К вопросу о взаимоотношениях Ольвии и Скифии в VI—V вв. до н. э., Ученые записки ЛГПИ, т. 29, 1940.
1386. Эрнст Н. Л., Неаполь скифский (К столетию со времени первых раскопок), зб. «Вторая конференция археологов СССР в Херсонесе», Севастополь, 1927.
1387. Яценко И. В., Скифские погребения близ Ногайска, ВДИ, 1956, № 1.
1388. Яценко И. В., Скифские памятники степного Приднепровья и Приазовья (VII—V вв. до н. э.) (Автореферат диссертации), М., 1955.

АНТИЧНІ МІСТА ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

*1389. Анохин В. А., Кувшин с рельефными изображениями Асклепия и Гигиейи, КСИА, вып. 8.
1390. Артамонов М. И., К вопросу о происхождении боспорских спартокидов, ВДИ, 1949, № 1.
1391. Археологические памятники Боспора и Херсонеса, Рефераты — 1945.
1392. Ахмеров Р. Б., Амфоры древнегреческого Херсонеса (IV—II вв. до н. э.), ВДИ, 1947, № 1.
1393. Ахмеров Р. Б., Клейменные черепицы древнегреческого Херсонеса, ВДИ, 1948, № 1.
1394. Ахмеров Р. Б., Об астиномных клеймах эллинистического Херсонеса, ВДИ, 1949, № 4.
1395. Ахмеров Р. Б., Обзор керамических мастерских эллинистического Херсонеса, ВДИ, 1946, № 2.
1396. Ахмеров Р. Б., О клеймах керамических мастеров эллинистического Херсонеса, ВДИ, 1951, № 3.
1397. Ахмеров Р. Б., Синопские эллинистические амфоры, ВДИ, 1948, № 4.
1398. Бабков И. И., К вопросу о местонахождении Асандрова вала, ИАДК, К., 1957.
1399. Башкиров А. С., Антисейсмизм древней архитектуры, ч. IV, Юг СССР (1—Ольвия, 2—Боспор, 3—Херсонес), Калинин, 1948.
1400. Белецкий А. А., Греческая надпись на базе статуи из Ольвии, ВДИ, 1955, № 2.
1401. Белецкий А. А., Надпись Полимеда из Ольвии, ВДИ, 1956, № 3.
1402. Белецкий А. А., О собственных именах в новонайденных ольвийских надписях, СА, XXVIII, 1957.
1403. Белов Г. Д., Античные материалы из раскопок 1940 г. в Херсонесе, КСИИМК, вып. XII, 1946.
1404. Белов Г. Д., Античный дом в Херсонесе, ВДИ, 1950, № 2.
1405. Белов Г. Д., Античный отдел Государственного Эрмитажа, ВДИ, 1951, № 4.
1406. Белов Г. Д., Археологические раскопки в Херсонесе в 1949 г., ВДИ, 1950, № 2.
1407. Белов Г. Д., Западная оборонительная стена и некрополь возле нее (Раскопки 1948 г.), МИА, № 34, 1953.
1408. Белов Г. Д., Итоги раскопок в Херсонесе за 1946—1950 гг., ИАДК, К., 1957.
1409. Белов Г. Д., Итоги раскопок в Херсонесе за 1949—1953 гг., СА, XXIV, 1955.
1410. Белов Г. Д., Краснофигурный кратер из Херсонеса, ТОАМ, т. I, Л., 1945.
1411. Белов Г. Д., Краткий путеводитель по Херсонесу, Севастополь, 1930.
1412. Белов Г. Д., Музей и раскопки Херсонеса (Путеводитель), Симферополь, 1936.
1413. Белов Г. Д., Неизданные монеты Херсонеса, СА, VII, 1941.
1414. Белов Г. Д., Некрополь Херсонеса классической эпохи, СА, XIII, 1950.
1415. Белов Г. Д., Некрополь Херсонеса классической и эллинистической эпохи, ВДИ, 1948, № 1.
1416. Белов Г. Д., Новая херсонесская мозаика, ВДИ, 1938, № 3.
1417. Белов Г. Д., Отчет о раскопках в Херсонесе в 1935—1936 гг., Симферополь, 1938.
1418. Белов Г. Д., Работы в Херсонесе в 1931 г., СГАИМК, № 1-2, Л., 1932.
1419. Белов Г. Д., Раскопки в северной части Херсонеса в 1931—1933 гг., МИА, № 4, 1941.
1420. Белов Г. Д., Раскопки в Херсонесе в 1930 г., ХС, вып. IV, Симферополь, 1948.

1421. Белов Г. Д., Раскопки Херсонеса в 1934 г., Симферополь, 1936.
1422. Белов Г. Д., Раскопки Херсонеса в 1955 г., КСИА, вып. 7, 1957.
1423. Белов Г. Д., Римские пристенные склепы, ХС, вып. II, Севастополь, 1927.
1424. Белов Г. Д., Северный прибрежный район Херсонеса (По новейшим раскопкам), МИА, № 34, 1953.
1425. Белов Г. Д., Терракоты Херсонеса из раскопок 1908—1914 гг., ХС, вып. III, Севастополь, 1931.
1426. Белов Г. Д., Херсонес, зб. «Археологические исследования в РСФСР 1934—1936 гг.», М.—Л., 1941.
1427. Белов Г. Д., Херсонесские винодельни, ВДИ, 1952, № 2.
1428. Белов Г. Д., Херсонесские рельефы, ВДИ, 1940, № 3-4.
1429. Белов Г. Д., Херсонесский археологический музей (К 40-летию его существования), ж. «Советский музей», 1933, № 1.
1430. Белов Г. Д., Херсонес Таврический, КСИИМК, вып. XIII, 1946.
1431. Белов Г. Д., Херсонес Таврический, Л., 1948.
1432. Белов Г. Д., Эллинистическая мозаика, МИА, № 34, 1953.
1433. Белов Г. Д., Эллинистический квартал в Херсонесе, ВДИ, 1956, № 3.
1434. Белов Г. Д. и Стржелецкий С. Ф., Кварталы XV и XVI (Раскопки 1937 г.), [Херсонес], МИА, № 34, 1953.
1435. Белов Г. Д., Стржелецкий С. Ф. и Якобсон А. Л., Квартал XVIII (Раскопки 1941, 1947 и 1948 гг.), [Херсонес], МИА, № 34, 1953.
1436. Белов Г. Д. и Якобсон А. Л., Квартал XVII (Раскопки 1940 г.), [Херсонес], МИА, № 34, 1953.
1437. Белова Л. Н., Монеты из раскопок кварталов XV—XVIII [Херсонес], МИА, № 34, 1953.
1438. Белова Л. Н., Неизданные монеты Херсонеса, СА, VII, 1941.
1439. Белова Л. Н., Описание монет из раскопок некрополя Херсонеса в 1937 году, ХС, вып. IV, Симферополь, 1948.
1440. Белова-Кудь Л. Н., Монеты из раскопок Херсонеса 1931—1932 гг., МИА, № 4, 1941.
1441. Белова-Кудь Л. Н., Хронологическое описание монет, найденных в Херсонесе при раскопках 1926 г., ХС, вып. II, Севастополь, 1927.
1442. Берзин Э. О., О линейных мерах Боспора, СА, XXVI, 1956.
1443. Бич О. И., Архивные данные по поводу статуй, найденных в Керчи в 1850 г., СА, XXVIII, 1957.
*1444. Бібікова В. І., Фауна Ольвії та її периферії за матеріалами розкопок 1935—1948 рр., АП, т. VII.
1445. Білецький А. О., Про власні імена з ольвійських написів, Археологія, т. XI, 1957.
1446. Блаватская Т. В., Греки и скифы в Западном Причерноморье, ВДИ, 1948, № 1.
1447. Блаватская Т. В., Надпись на сосуде из Киммерика, КСИИМК, вып. XLIII, 1952.
1448. Блаватская Т. Б., О финансовых коллегиях Ольвии и Истрии, КСИИМК, вып. XXII, 1948.
1449. Блаватский В. Д., Ай-Тодор, зб. «Археологические исследования в РСФСР 1934—1936 гг.», М.—Л., 1941.
1450. Блаватский В. Д., Античная архитектура в Северном Причерноморье, Сборник работ Акад. архитектуры СССР, I, М., 1940.
1451. Блаватский В. Д., Античная архитектура на территории Северного Причерноморья—у книзі «Всеобщая история архитектуры», т. II, М., 1948.
1452. Блаватский В. Д., Античная культура в Северном Причерноморье, КСИИМК, вып. XXXV, 1950.
1453. Блаватский В. Д., Архаический Боспор, МИА, № 33, 1954.
1454. Блаватский В. Д., Архитектура античного мира, М., 1939.
1455. Блаватский В. Д., Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья, М., 1953.
1456. Блаватский В. Д., Искусство Северного Причерноморья античной эпохи, М., 1947.
1457. Блаватский В. Д., Исследования города Пантикапея, АИБ, I, Симферополь, 1952.
1458. Блаватский В. Д., История античной расписной керамики, М., 1953.
1459. Блаватский В. Д., Киммерийский вопрос и Пантикапей, Вестник МГУ, 1948, № 8.
1460. Блаватский В. Д., Краткий очерк античного земледелия в Северном Причерноморье, Материалы по истории земледелия СССР, I, М., 1952.
1461. Блаватский В. Д., Культура эллинизма, СА, XXII, 1955.
1462. Блаватский В. Д., Культурный слой античного города, КСИИМК, вып. XXXV, 1950.

1463. Блаватский В. Д., Материалы по античной фортификации в Северном Причерноморье, Рефераты—1944.
1464. Блаватский В. Д., Материалы по античной фортификации в Северном Причерноморье, Ученые записки МГУ, вып. 143, 1950.
1465. Блаватский В. Д., Материалы по истории Пантикапея. План города, МИА, № 19, 1951.
1466. Блаватский В. Д., Мраморный трон из Пантикапея, ж. «Советская археология», 1957, № 2.
1467. Блаватский В. Д., Надпись на обломке фасосской амфоры, Нумизматический сборник, Труды ГИМ, вып. XXVI, М., 1957.
1468. Блаватский В. Д., Непосредственный производитель материальных благ в сельском хозяйстве северопонтийских государств, КСИА,вып. 2, 1953.
1469. Блаватский В. Д., Новые данные о строительстве Пантикапея, СА, XVII, 1953.
1470. Блаватский В. Д., О боспорской конице, КСИИМК, вып. XXIX, 1949.
*1471. Блаватский В. Д., О боспорском ремесле IV—I вв. до н. э., СА, XXIX, 1957.
1472. Блаватский В. Д., Об этническом составе населения Пантикапея в IV—III вв. до н. э., СА, XXVIII, 1957.
1473. Блаватский В. Д., О пантикапейской весовой системе, СА, XXIII, 1955.
1474. Блаватский В. Д., О происхождении боспорских склепов с уступчатыми перекрытиями, СА, XXIV, 1955.
1475. Блаватский В. Д., Осада и оборона в античном Причерноморье, КСИИМК, вып. XVI, 1947.
1476. Блаватский В. Д., О Херсонесском термине ΣΑΣΤΗΡ, СА, XIX, 1954.
1477. Блаватский В. Д., Очерки военного дела античных государств Северного Причерноморья, М., 1954.
1478. Блаватский В. Д., Пантикапейские раскопки 1945—1946 гг., Бюллетень ГМИИ, № 2, М., 1947.
1479. Блаватский В. Д., Пустотелый керамический цилиндр, КСИИМК, вып. XXXIX, 1951.
1480. Блаватский В. Д., Рабство и его источники в античных государствах Северного Причерноморья, СА, XX, 1954.
1481. Блаватский В. Д., Раскопки в Керчи, КСИИМК, вып. XXI, 1947.
1482. Блаватский В. Д., Раскопки в Пантикапее в 1954—1956 гг., Тезисы докладов—1956.
1483. Блаватский В. Д., Раскопки некрополя Тиритаки в 1934 г., МИА, № 4, 1941.
1484. Блаватский В. Д., Раскопки Пантикапея, КСИИМК, вып. XXXVII, 1951.
*1485. Блаватский В. Д., Раскопки Пантикапея в 1954 г., МИА, № 56, 1957.
1486. Блаватский В. Д., Раскопки Пантикапея в 1945 г., «Советский Крым», Симферополь, 1946, № 2.
1487. Блаватский В. Д., Раскопки Пантикапея в 1945 г., КСИИМК, вып. XVII, 1947.
1488. Блаватский В. Д., Раскопки Пантикапея (1947 г.), КСИИМК, вып. XXVII, 1949.
1489. Блаватский В. Д., Раскопки Пантикапея (1948 г.), КСИИМК, вып. XXXIII, 1950.
1490. Блаватский В. Д., Раскопки Пантикапея в 1952 г., КСИИМК, вып. 58, 1955.
1491. Блаватский В. Д., Раскопки Пантикапея в 1953 г., КСИИМК, вып. 63, 1956.
1492. Блаватский В. Д., Раскопки Харакса (в 1931, 1932 и 1935 гг.), ВДИ, 1938, № 2.
1493. Блаватский В. Д., Северо-Понтийские города в конце II—I вв. до н. э., Вестник МГУ, № 7, серия обществ. наук, вып. 3, 1949.
1494. Блаватский В. Д., Склеп Деметры, зб. «Памятники искусства, разрушенные немецко-фашистскими захватчиками в СССР», М.—Л., 1948.
*1495. Блаватский В. Д., Строительное дело Пантикапея, МИА, № 56, 1957.
1496. Блаватский В. Д., Террасы Пантикапея, КСИИМК, вып. XXI, 1947.
1497. Блаватский В. Д., Техника раскопок Пантикапея (города), Рефераты — 1944.
1498. Блаватский В. Д., Харакс, МИА, № 19, 1951.
1499. Блаватский В. Д., Харакс, Рефераты — 1944.
1500. Блаватский В. Д., Чернофигурная ойнохоя Государственного исторического музея, ВДИ, 1946, № 2.
1501. Блаватский В. Д., Ялтинская голова и истоки стиля Скопаса, КСИИМК, вып. XII, 1946.
1502. Блаватский В. Д., Шелов Д. Б., Разведки на Керченском полуострове, КСИИМК, вып. 58, 1955.

1503. Блаватский В., Поліхромна ойнохоя з Ольвії, Археологія, т. I, 1947.
1504. Болтенко М. Ф., До питання про час виникнення та назву давнішої йонійської оселі над Бористеном, ВОКК, ч. 4-5, 1930.
1505. Болтенко М. Ф., Канкит ольвийского декрета в честь Протогена, СА, XXVIII, 1957.
1506. Болтенко М. Ф., Про назву острова Березань, Вісті ОДУ, т. II, вип. 3, 1949.
1507. Болтенко М., Розкопки на острові Березані в 1946 р., АП, т. II, 1949.
1508. Бондар М. М., До питання про торговельні зносини Ольвії в VI—I ст. до н. е., Археологія, т. IX, 1954.
1509. Бондар М. М., До питання про характер торговельних зносин Ольвії з Скіфією, Наукові записки КДУ, т. XV, вип. VI, 1956.
1510. Бондар М. М., Торгівля Ольвії з містами Греції в елліністичний час, Археологія, т. XI, 1957.
1511. Бондар М. М., Торгові відносини Ольвії з містами античного світу в VI—IV ст. ст. до н. е., Наукові записки КДУ, т. XIII, вип. X, К., 1954.
1512. Бондарь Н. Н., О товарном производстве в условиях рабовладельческой формации, К., 1955.
1513. Бондарь Н. Н., Торговля Ольвии в догетскую эпоху (Автореферат диссертации), К., 1950.
1514. Бондарь Н. Н., Торговые сношения Ольвии со Скифией в VI—V вв. до н. э., СА, XXIII, 1955.
1515. Бондарь Н. Н., Торговые сношения Ольвии со Скифией в IV—I вв. до н. э., СА, XXV, 1956.
1516. Борисова В. В., Амфорные ручки с именами астиномов древнего Херсонеса, ВДИ, 1949, № 3.
1517. Борисова В. В., К вопросу об астиномах Херсонеса, ВДИ, 1955, № 2.
1518. Бороздин И. Н., Античная культура на юге России, зб. «Практические знания», М., 1918.
1519. Бороздин И. Н., Археологические раскопки на Гераклейском полуострове, зб. «Новый Восток», кн. 7, М., 1925.
1520. Боспорская экспедиция, КСИИМК, вып. I, 1939.
1521. Бочков Д. А., Интересный случай находки древнеримской монеты, КСИА, вып. 5, 1955.
1522. Брабич В. М., Особенности кризиса денежного обращения на Боспоре в III в. до н. э., КСИИМК, вып. 66, 1956.
1523. Брашинский И. Б., К вопросу о положении Нимфея во второй половине V века до н. э., ВДИ, 1955, № 2.
1524. Бречка Н. Ф., Ольвийская пекарня, Наукові записки ХДПІ, т. 5, Х., 1940.
1525. Бритова И. Н., Образ всадника на рельефах Фракии и Боспора, КСИИМК, вып. XXII, 1948.
1526. Бузескул В., Студіювання стародавностей Північного Чорноморського надбережжя і їхня вага з погляду грецької та світової історії, ЗІФВ, № 51, К., 1927.
1527. Бураков А. В., Исследование Козырского городища, КСИА, вып. 7, 1957.
1528. Варнеке Б. В., Из культурной жизни греческих колоний на Черном море, ИТОИАЭ, т. II, Симферополь, 1928.
1529. Варнеке Б. В., Из культурной жизни греческих колоний на юге России, ЗООИД, т. XXXIII, 1919.
1530. Варнеке Б. В., Сарапис на обломке ольвийской посуды, ИАК, вып. 68, Пг., 1917.
1531. Варнеке Б. В., Театры в греческих колониях северного побережья Черного моря, ИТОИАЭ, т. I, Симферополь, 1927.
1532. Веселов В. В., Плита из Керчи с изображением грифона, КСИА, вып. 6, 1956.
1533. Ветштейн Р. И., Керамическое производство Ольвии первых веков нашей эры (Автореферат диссертации), К., 1953.
1534. Ветштейн Р. И., Раскопки на римской цитадели Ольвии, КСИА, вып. 7, 1957.
*1535. Ветштейн Р. І., Керамічні випалювальні печі Ольвії перших століть н. е., АП, т. VII.
1536. Виницкая Г. Г., Терракоты Ольвии и их значение как исторического источника (Автореферат диссертации), К., 1949.
1537. Виницкая Г. Г., Технологические основы производства терракот в Ольвии, КСИИМК, XXIX, 1951.
*1538. Воїнственський М. А., Орнітофауна Ольвії, АП, т. VII.
1539. Волчкова Н. И., Клад античных монет из Каменки-Днепровской, КСИА, вып. 6, 1956.
1540. Вощинина А. И., Статуэтка девочки из Ольвии, СА, XXVIII, 1957.
1541. Гайдукевич В. Ф., Античные керамические обжигательные печи, ИГАИМК, вып. 80, М.—Л., 1934.

1542. Гайдукевич В. Ф., Археологическое изучение Мирмекия, МИА, № 4, 1941.
1543. Гайдукевич В. Ф., Боспорская экспедиция, КСИИМК, вып. XXVII, 1949.
1544. Гайдукевич В. Ф., Боспорские города в свете археологических исследований последних двух десятилетий, АИБ, I, Симферополь, 1952.
1545. Гайдукевич В. Ф., Боспорские города Тиритака и Мирмекий на Керченском полуострове (по раскопкам 1932—1936 гг.), ВДИ, 1937, № 1.
1546. Гайдукевич В. Ф., Боспорский город Илурат, СА, XIII, 1950.
*1547. Гайдукевич В. Ф., Боспорское виноделие, МИА, № 53, 1957.
1548. Гайдукевич В. Ф., Боспорское царство, М.—Л., 1949.
*1549. Гайдукевич В. Ф., Илурат. Итоги археологических исследований 1948—1953 гг., МИА, № 53, 1957.
1550. Гайдукевич В. Ф., История античных городов Северного Причерноморья (Краткий очерк), АГ, т. I, М.—Л., 1955.
1551. Гайдукевич В. Ф., Итоги последних раскопок древней Тиритаки, КСИИМК, вып. IV, 1940.
1552. Гайдукевич В. Ф., К вопросу о ткацком ремесле в боспорских поселениях, МИА, № 25, 1952.
1553. Гайдукевич В. Ф., Керченский район, зб. «Археологические исследования в РСФСР 1934—1936 гг.», М.—Л., 1941.
1554. Гайдукевич В. Ф., Находка античного бронзового штампа в Тиритаке, СА, VI, 1940.
1555. Гайдукевич В. Ф., Некоторые итоги раскопок Тиритаки и Мирмекия (десять лет Боспорской археологической экспедиции), ВДИ, 1947, № 3.
1556. Гайдукевич В. Ф., Некоторые новые данные о боспорских черепичных эргастериях времени спартокидов, КСИИМК, вып. XVII, 1947.
1557. Гайдукевич В. Ф., Новые исследования Илурата, КСИИМК, вып. XXXVII, 1951.
1558. Гайдукевич В. Ф., Новые эпиграфические данные о боспорских черепичных эргастериях, СА, XXVIII, 1957.
1559. Гайдукевич В. Ф., О местоположении древней Тиритаки, МИА, № 4, 1941.
1560. Гайдукевич В. Ф., Раскопки античных городов европейского Боспора, Тезисы докладов — 1953.
1561. Гайдукевич В. Ф., Раскопки древних городов на Керченском полуострове (Боспорская экспедиция 1948 г.), Вестник ЛГУ, 1948, № 11.
1562. Гайдукевич В. Ф., Раскопки Илурата, Тиритаки и Мирмекия, КСИИМК, вып. XLV, 1952.
1563. Гайдукевич В. Ф., Раскопки Мирмекия в 1935—1938 гг., МИА, № 25, 1952.
1564. Гайдукевич В. Ф., Раскопки Мирмекия и Тиритаки, археологические разведки на Керченском полуострове в 1937—1939 гг., ВДИ, 1940, № 3-4.
1565. Гайдукевич В. Ф., Раскопки Тиритаки в 1935—1940 гг., МИА, № 25, 1952.
1566. Гайдукевич В. Ф., Раскопки Тиритаки и Мирмекия, КСИИМК, вып. XXI, 1947.
*1567. Гайдукевич В. Ф., Раскопки Тиритаки и Мирмекия в 1946—1952 гг., МИА, № 53, 1957.
1568. Гайдукевич В. Ф., Строительные керамические материалы Боспора (боспорские черепицы), ИГАИМК, вып. 104, М.—Л., 1934.
1569. Гайдукевич В. Ф., Тиритака в архаический период, Рефераты — 1945.
1570. Гайдукевич В. Ф., Укрепленная villa rustica на Темир-горе, СА, VII, 1941.
1571. Гайдукевич В. Ф. и Капошина С. И., К вопросу о местных элементах в культуре античных городов Северного Причерноморья, СА, XV, 1951.
1572. Гайдукевич В. Ф., Леви Е. И., Прушевская Е. О., Раскопки северной и западной части Мирмекия в 1934 г., МИА, № 4, 1941.
1573. Гевирц Я. Г., О сводах в постройках Ольвии, Труды Всероссийск. Акад. художеств, т. I, Л., 1947.
1574. Гидравлические растворы, примененные в мирмекийской античной винодельне, МИА, № 4, 1941.
1575. Гилевич А. М., Новый клад монет из окрестностей Херсонеса, СА, XXVIII, 1957.
1576. Голенко К. В., Датировка медных монет Пантикапея конца III—II вв. до н. э., КСИИМК, вып. 58, 1955.
1577. Голенко К. В., К некоторым вопросам ранней чеканки Рискупорида VI, КСИИМК, вып. 66, 1956.
1578. Голенко К. В., Надчеканки на медных боспорских монетах III века н. э., Нумизматический сборник, Труды ГИМ, вып. XXVI, М., 1957.
1579. Голенко К. В., О датировке Пантикапейских тетрадрахм, КСИИМК, вып. 63, 1956.
1580. Голенко К. В., О монетах, приписываемых Савмаку, ВДИ, 1951, № 4.
1581. Голенко К. В., О необычных монетах Рискупорида VI, КСИА, вып. 6, 1956.

1582. Голенко К. В., Херсонесская монета с боспорской надчеканкой, КСИИМК, вып. 63, 1956.
1583. Голландский П. И., О мерах технической охраны памятников Херсонеса, зб. «Вторая конференция археологов СССР в Херсонесе», Севастополь, 1927.
1584. Голубцова Е. С., Внешнеполитическое положение Боспорского царства на рубеже нашей эры, ВДИ, 1949, № 4.
1585. Голубцова Е. С., Северное Причерноморье и Рим на рубеже нашей эры, М., 1951.
1586. Гольденберг В. А., Северное Причерноморье как рынок рабов для Средиземноморского мира, ВДИ, 1953, № 1.
1587. Горемыкина В. И., Боспорское государство в первые века нашей эры (I в. — первая четверть III в.) (Автореферат диссертации), Л., 1952.
1588. Граков Б. Н., Древнегреческие керамические клейма с именами астиномов, М., 1929.
1589. Граков Б. Н., Клеймо на амфоре VI века до н. э., Нумизматический сборник, Труды ГИМ, вып. XXVI, М., 1957.
1590. Граков Б. Н., Термин Σκυθαι и его производные в надписях Северного Причерноморья, КСИИМК, вып. XVI, 1947.
1591. Граков Б., Чи мала Ольвія торговельні зносини з Поволжям і Приураллям в архаїчну та класичну епохи?, Археологія, т. I, 1947.
1592. Граков Б. Н., Энглифические клейма на горлах некоторых эллинистических остродонных амфор, Труды ГИМ, вып. I, М., 1926.
1593. Граков Б. Н., Эпиграфические документы царского черепичного завода в Пантикапее, ИГАИМК, вып. 104, М.—Л., 1934.
1594. Гриневич К. Э., Археологические исследования в Керчи, зб. «Новый Восток», кн. 6, М., 1924.
1595. Гриневич К. Э., Археологические разведки в северо-восточной части Керченского полуострова, ИТОИАЭ, т. I, Симферополь, 1927.
1596. Гриневич К. Э., Возобновление раскопок в Херсонесе Таврическом, ж. «Крым», 1926, № 2.
1597. Гриневич К. Э., Городище «Прекрасная гавань» в свете новейших данных, ВДИ, 1949, № 1.
1598. Гриневич К. Э., Древнейшая оборонительная стена в Херсонесе, обнаруженная разведкой 1927 г., зб. «Вторая конференция археологов СССР в Херсонесе», Севастополь, 1927.
1599. Гриневич К. Э., Исследование подводного города близ Херсонесского маяка (в 1930—1931 гг.), Севастополь, 1931.
1600. Гриневич К. Э., Новые данные о стенах Ольвии V—IV вв. до н. э., КСИА, вып. 7, 1957.
1601. Гриневич К. Э., Оборона Боспора Киммерийского, ВДИ, 1946, № 2.
1602. Гриневич К. Э., Оборона Боспора Киммерийского на основании археологического материала, Ученые записки Томск. гос. ун-та, вып. 7, Томск, 1947.
1603. Гриневич К. Э., Оборонительные сооружения древнегреческой колонии юга СССР (Укрепления Херсонеса и Гераклейского полуострова), ИЖ, 1940, № 12.
1604. Гриневич К. Э., Отчет о Херсонесских раскопках 1926 г. в связи с раскопками 1907—1910 гг., ж. «Крым», 1926, № 3.
1605. Гриневич К. Э., Отчет о Херсонесских раскопках 1926 г. в связи с раскопками 1907—1910 гг., СГАИМК, I, Л., 1926.
1606. Гриневич К. Э., Отчет о Херсонесских раскопках 1926 г. в связи с раскопками 1907—1910 гг., ХС, вып. II, Севастополь, 1927.
1607. Гриневич К. Э., Раскопки в Херсонесе Таврическом в 1926 г., ж. «Крым», 1927, № 1 (3).
1608. Гриневич К. Э., Раскопки в Херсонесе Таврическом в 1926 г., СГАИМК, I, Л., 1926.
1609. Гриневич К. Э., Раскопки в Херсонесе в 1927 и 1928 гг., ж. «Крым», 1928, № 1 (9).
1610. Гриневич К. Э., Раскопки Гераклейской экспедиции 1928 г., ж. «Крым», 1928, № 2 (8).
1611. Гриневич К. Э., Рост территории древнего Херсонеса, ИТОИАЭ, т. III, Симферополь, 1929.
1612. Гриневич К. Э., Северо-восточные кварталы Херсонеса Таврического по данным раскопок Р. Х. Леппера, ХС, вып. III, Севастополь, 1931.
1613. Гриневич К. Э., Стены Херсонеса Таврического (подстенный склеп № 1012 и ворота Херсонеса, открытые в 1889 г.), ХС, вып. I, Севастополь, 1926.
1614. Гриневич К. Э., Стены Херсонеса Таврического, часть II, ХС, вып. II, Севастополь, 1927.
1615. Гриневич К. Э., Сто лет херсонесских раскопок, ж. «Научный работник», 1927, № 9.

1616. Гриневич К. Э., Сто лет Херсонесских раскопок (1827—1927), Севастополь, 1927.
1617. Гриневич К. Э., Страбоновский Херсонес в свете новейших археологических открытий, ИТОИАЭ, т. II, Симферополь, 1928.
1618. Гриневич К. Э., Техника и типы кладок датированных стен античного Херсонеса, зб. «Техника обработки камня и металла», М., 1930.
1619. Гриневич К. Э., Херсонес. Краткий очерк, Симферополь, 1925.
1620. Гриневич К. Э., Херсонес и Рим, ВДИ, 1947, № 2.
1621. Гриневич К. Э., Юз-Оба (Боспорский могильник IV в. до н. э.), АИБ, I, Симферополь, 1952.
1622. Деревицкий А. Н., Херсонесские коропласты, зб. «Вторая конференция археологов СССР в Херсонесе», Севастополь, 1927.
1623. Дложевський С., Амфорні ручки з клеймами Ольбійських розкопів р. 1926, Записки ВУАК, т. I, К., 1931.
1624. Дложевський С., Апулійська ваза-аск Одеського державного історико-археологічного музею, ВОКК, ч. 2-3, 1925.
1625. Дложевський С., Епіграфічні дрібниці, ВОКК, ч. 4-5, 1930.
1626. Дложевський С. С., Новий епіграфічний документ про Ольвію, ВОКК, ч. I, 1924.
1627. Дложевський С., Новий ольбійський декрет на честь Агатокла-Євоката, ЗІФВ, К., 1927, № 51.
1628. Д[ложев]ський С., Одеський державний історико-археологічний музей, ж. «Червоний шлях», грудень 1924 р.
1629. Дложевський С., Про археологічні розкопки в Ольбії в рр. 1924, 1925 і 1926, ж. «Східній Світ», 1928, № 3-4.
1630. Дложевський С., Територія Південної України щодо її зв'язку зі стародавнім малоазійським культурним комплексом. Ольбія та Мілет, ж. «Східній Світ», 1928, № 2.
1631. Дложевський С., Ще одна ціла херсонеська амфора, Хроніка археології та мистецтва, ч. I, К., 1930.
1632. Дложевський С., Третьяков Д., Давнє грецьке поховання в с. «Червоні маяки», Одеської округи, ВОКК, ч. 4-5, 1930.
1633. Дмитров Л., Білгород-Дністровська археологічна експедиція, АП, т. II, 1949.
1634. Дмитров Л. Д., Итоги Измаильской археологической экспедиции Института археологии АН УССР за 1947—1950 гг. и перспективы ее дальнейших работ, КСИА, вып. 2, 1953.
1635. Дмитров Л. Д., Основні підсумки Ізмаїльської археологічної експедиції 1949—1950 рр., т. V, 1955.
1636. Дмитров Л. Д., Розкопки в Білгороді-Дністровському, ж. «Наука і життя», 1951, № 1.
1637. Дмитров Л. Д., Розкопки в м. Білгороді-Дністровському в 1947 р., АП, т. IV, 1952.
1638. Дмитров Л. Д., Перекоп. Ров и вал, К., 1940.
1639. Доманский Я. В., Нижнее Побужье в VII—V вв. до н. э., (Автореферат диссертации), Л., 1955.
1640. Домбровський О. І., Розкопки античного театру в Херсонесі, Археологія, т. X, 1957.
1641. Дьяков В., Древности Ай-Тодора, Ученые записки МГПИ им. В. И. Ленина, т. XXVIII, вып. I, М., 1942.
1642. Дьяков В. Н., Древности Ай-Тодора, Ялта, 1930.
1643. Елагина Н. Г., Население Нижнего Поднепровья во II в. до н. э. — IV в. н. э. (Автореферат диссертации), М., 1953.
1644. Ернштедт Е. В., Монументальная живопись Северного Причерноморья, АГ, т. I, М.—Л., 1955.
1645. Ернштедт Е. В., Статуэтка Диониса из Тиритаки, СА, VII, 1941.
1646. Жебелев С., Античный способ производства в источниках, ИГАИМК, вып. 78, Л., 1933.
1647. Жебелев С. А., Арменийцы в Ольвии, КСИИМК, вып. IV, 1940.
1648. Жебелев С. А., Боспорские этюды, ИГАИМК, вып. 104, Л., 1934.
1649. Жебелев С., Возникновение Боспорского государства, Известия Отделения гуманит. наук АН СССР, т. 10, Л., 1930.
1650. Жебелев С., Возникновение Херсонеса Таврического, ДАН, т. 9, Л., 1930.
1651. Жебелев С., Геродот и скифские божества, ИТОИАЭ, т. I, Симферополь, 1927.
1652. Жебелев С. А., Источники для изучения истории античной культуры Северного Причерноморья, АГ, т. I, М.—Л., 1955.
1653. Жебелев С. А., Милет и Ольвия, ИАН, Отделение гуманит. наук, т. 6, Л., 1929.

1654. Жебелев С. А., Народы Северного Причерноморья в античную эпоху, ВДИ, 1938, № 1.
1655. Жебелев С. А., Ольвия и Мифрадат Евпатор., зб. «Ольвия», т. I, К., 1940.
1656. Жебелев С. А., Основные линии экономического развития Боспорского государства, ч. 1-2, ИАН, 7 серия, Отд. обществ. наук, № 8, М.—Л., 1934.
1657. Жебелев С. А., Откуда ведет свое происхождение название «Мирмекий»?, МИА, № 4, 1941.
1658. Жебелев С. А., Последний Перисад и скифское восстание на Боспоре, ВДИ, 1938, № 3.
1659. Жебелев С. А., Последний Перисад и скифское восстание на Боспоре, ИГАИМК, вып. 70, Л., 1933.
1660. Жебелев С. А., Северное Причерноморье, М.—Л., 1953.
1661. Жебелев С. А., Херсонесская присяга. Известия АН СССР, 7 серия, Отделение обществ. наук, т. 10, М.—Л., 1935.
1662. Жебелев С. А., Что понимать под «Борисфеном» в IosPE, I², 24, зб. «Ольвия», т. I, К., 1940.
1663. Захаров Н. А., Главнейшие моменты в истории Боспора, Труды Кубанского пединститута, т. I, Краснодар, 1930.
1664. Захаров Н. А., Керамика Богаз-Кея и аналогичная ей керамика Закавказья и Крыма, зб. «Вторая конференция археологов СССР в Херсонесе», Севастополь, 1927.
1665. Зеест И. Б., Жилые дома древнего Киммерика, КСИИМК, вып. XXXVII, 1951.
1666. Зеест И. Б., Земляные зернохранилища Пантикапея, КСИИМК, вып. XXIII, 1948.
1667. Зеест И. Б., К вопросу о боспорских амфорах, АИБ, I, Симферополь, 1952.
1668. Зеест И. Б., К вопросу о торговле Неаполя и ее значении для Боспора (по данным изучения керамической тары из раскопок Неаполя 1945—1950 гг.), МИА, № 33, 1954.
1669. Зеест И. Б., Киммерикская мукомольная мастерская и зерновое хозяйство Боспора, КСИИМК, вып. XXXIII, 1950.
1670. Зеест И. Б., Новые данные о торговых связях Боспора с Южным Причерноморьем, ВДИ, 1951, № 2.
1671. Зеест И. Б., О типах гераклейских амфор, КСИИМК, вып. XXII, 1948.
*1672. Зеест И. Б., Простая и сероглиняная керамика Пантикапея сарматского времени, МИА, № 56, 1957.
1673. Зеест И. Б., Разведочные работы в Киммерике, КСИИМК, вып. XXVII, 1949.
1674. Зеест И. Б., Разведочные раскопки в Феодосии, КСИИМК, вып. XXXVII, 1951.
1675. Зеест И. Б., Раскопки ГМИИ до Великой Отечественной войны (в Хараксе, Тиритаке, Пантикапее, Фанагории), Бюллетень ГМИИ, № 2, М., 1947.
1676. Зеест И. Б., Раскопки Киммерика в 1947—1948 гг., ВДИ, 1949, № 3.
1677. Зеест И. Б., Раскопки Феодосии, КСИИМК, вып. 51, 1953.
1678. Зограф А. Н., Античные монеты, МИА, № 16, 1951.
1679. Зограф А. Н., Две группы херсонесских монет с заимствованными типами, ИГАИМК, т. V, Л., 1927.
1680. Зограф А. Н., Денежное обращение и монетное дело Северного Причерноморья, АГ, т. I, М.—Л., 1955.
1681. Зограф А. Н., К вопросу об изображениях стрельбы из лука на монетах Херсонеса и Ольвии, Сборник статей в честь С. А. Жебелева, Л., 1926.
1682. Зограф А. Н., Мирмекийский клад монет III в. до н. э., найденный в 1934 г., МИА, № 4, 1941.
1683. Зограф А. Н., Монеты из раскопок в Ольвии в 1935 и 1936 гг., зб. «Ольвия», т. I, К., 1940.
1684. Зограф А. Н., Монеты из раскопок Тиритаки и Мирмекия в 1932—1934 гг., МИА, № 4, 1941.
1685. Зограф А. Н., Монеты Тиры, М., 1957.
1686. Зограф А. Н., Находки монет в местах предполагаемых античных святилищ на Черноморье, СА, VII, 1941.
1687. Зограф А. Н., Находки понтийских монет мифрадатовского времени в Ольвии, зб. «Ольвия», т. I, К., 1940.
1688. Зограф А. Н., Описание монет, найденных при раскопках Тиритаки и Мирмекия в 1935—1940 гг., МИА, № 25, 1952.
1689. Зограф А. Н., Поправки к нумизматике Тиры, ИГАИМК, т. IV, Л., 1925.
1690. Зограф А. Н., Предварительный отчет о поездке летом 1926 г. по музеям Юга России для собирания нумизматических материалов, СГАИМК, I, Л., 1926.
1691. Зограф А. Н., Реформа денежного обращения в Боспорском царстве при Савромате II, ВДИ, 1938, № 2.

1692. Зограф А. Н., Римские монеты в Ольвии, ИГАИМК, т. VI, вып. IV, Л., 1930.
1693. Зограф А. Н., Статеры Александра Македонского из керченских и таманских находок, ТОАМ, т. I, Л., 1945.
1694. Зограф А. Н., Статуарные изображения девы в Херсонесе по данным нумизматики, ИГАИМК, т. II, Пг., 1922.
1695. Зограф А. Н., Тиритакский клад, КСИИМК, вып. VI, 1940.
1696. Иванова А., Ай-Тодорское городище, СГАИМК, № 9-10, Л., 1931.
1697. Иванова А. П., Боспорская живопись, АИБ, I, Симферополь, 1952.
1698. Иванова А. П., Боспорская живопись первых веков нашей эры, Историко-археолог. сборник Научно-исслед. ин-та краеведч. и музейн. работы, М., 1948.
1699. Иванова А. П., Боспорские антропоморфные надгробия, СА, XIII, 1950.
1700. Иванова А., Голова варвара из Херсонеса, КСИИМК, вып. XV, 1947.
1701. Иванова А. П., Голова из известняка, найденная в Тиритаке, и вопрос о раннем этапе развития местного стиля боспорской скульптуры, МИА, № 25, 1952.
1702. Иванова А. П., Искусство античных городов Северного Причерноморья, Л., 1953.
1703. Иванова А. П., К вопросу о культе Афродиты на Боспоре, ВДИ, 1950, № 3.
1704. Иванова А. П., Керченская стела с изображением всадника и сидящей женщины, КСИИМК, вып. XXXIX, 1951.
1705. Иванова А. П., Местные мотивы в декоративной скульптуре Боспора, СА, XV, 1951.
1706. Иванова А. П., Надгробная стела вольноотпущенника Филофема, ВДИ, 1948, № 4.
1707. Иванова А. П., Новая скульптурная находка в Керчи, КСИИМК, вып. XXIII, 1948.
1708. Иванова А. П., О некоторых особенностях Боспорской живописи, АГ, т. I, М.—Л., 1955.
1709. Иванова А. П., Херсонесские скульптурные надгробия с портретными изображениями, СА, VII, 1941.
1710. Иванова А. П., Художественные изделия из дерева и кости, АГ, т. I, М.—Л., 1955.
1711. Иванова А. П., Черты местного стиля в деревянной резьбе Боспора римского времени, ТОАМ, т. I, Л., 1945.
1712. Иессен А. А., Греческая колонизация Северного Причерноморья, Л., 1947.
1713. Каллистов Д. П., Очерки по истории Северного Причерноморья античной эпохи, Л., 1949.
1714. Каллистов Д. П., Северное Причерноморье в античную эпоху, М., 1952.
1715. Каллістов Д. П., Північне Причорномор'я в античну епоху, К., 1953.
1716. Капошина С. И., Золотые серьги из окрестностей Ольвии, КСИИМК, вып. XXXIII, 1950.
1717. Капошина С. И., Из истории греческой колонизации нижнего Побужья, МИА, № 50, 1956.
1718. Капошина С. И., Оборонительные сооружения Ольвии как исторический источник, ИГАИМК, вып. 100, М.—Л., 1933.
1719. Капошина С., Оборонительные сооружения Ольвии как исторический источник, ПИДО, № 9-10, М.—Л., 1934.
1720. Капошина С. И., О скифских элементах в культуре Ольвии, МИА, № 50, 1956.
1721. Капошина С. И., Памятники звериного стиля из Ольвии, КСИИМК, вып. XXXIV, 1950.
1722. Капошина С. И., Пережитки ритуального окрашивания костяков в Ольвийском некрополе и в погребениях приднепровских скифов, КСИИМК, вып. XII, 1946.
1723. Капошина С. И., Пленум Ленинградского отделения ИИМК, посвященный Северному Причерноморью, ВДИ, 1946, № 3.
1724. Капошина С. И., Погребение скифского типа в Ольвии, СА, XII, 1950.
1725. Капошина С. И., Проблема состава населения древней Ольвии по материалам архаического некрополя (Автореферат диссертации), Л., 1937.
1726. Капошина С. И., Скорченные погребения Ольвии и Херсонеса, СА, VII, 1941.
*1727. Капошина С. І., Пам'ятки скіфського звіриного стилю, знайдені в Ольвії, АП, т. VII.
1728. Карасев А. Н., Архитектура [античных городов Северного Причерноморья], АГ, т. I, М.—Л., 1955.
1729. Карасев А. Н., К вопросу о водоснабжении Ольвии, СА, VII, 1941.
1730. Карасев А. Н., Культовые сооружения в северной части Ольвийской агоры, КСИА, вып. 4, 1955.

1731. Карасев А. Н., Оборонительные сооружения Ольвии, КСИИМК, вып. XXII, 1948.
1732. Карасев А. Н., Основные результаты работ на ольвийской агоре в 1953 г., КСИИМК, вып. 63, 1956.
1733. Карасев А. Н., Планы Ольвии XIX в. как источники для исторической топографии города, МИА, № 50, 1956.
*1734. Карасьов О. М., До питання про найдавніші вали та рови Ольвії, АП, т. VII.
1735. Карышковский П. О., Боспор и Рим в I в. н. э. по нумизматическим данным, ВДИ, 1953, № 3.
1736. Карышковский П. О., Находка римских монет в бассейне р. Кодымы, ж. «Советская археология», 1957, № 2.
1737. Карышковский П. О., Несколько неизданных монет античного Причерноморья, Нумизматический сборник, Труды ГИМ, вып. XXVI, М., 1957.
1738. Карышковский П. О., О классификации серебряных статеров Ольвии IV в. до н. э., КСИИМК, вып. 66, 1956.
1739. Карышковский П. О., Утерянная ольвийская надпись, СА, XXVIII, 1957.
1740. Каришковський П. И., З історії монетної справи та грошового обігу в Ольвії, Археологія, т. XI, 1957.
1741. Каришковський П. И., З історії Ольвії в IV ст. до н. е., Праці ОДУ, т. 146, вип. 5, Одеса, 1956.
*1742. Кастанаян Е. Г., Археологическая разведка на городище Парфений в 1949 г., МИА, № 53, 1957.
*1743. Кастанаян Е. Г., Лепная керамика Илурата, МИА, № 53, 1957.
1744. Кастанаян Е. Г., Лепная керамика Мирмекия и Тиритаки, МИА, № 25, 1952.
1745. Кастанаян Е. Г., Обряд тризны в Боспорских курганах, СА, XIV, 1950.
1746. Кастанаян Е. Г., Художественные элементы в лепной керамике Боспора, АГ, т. I, М.—Л., 1955.
1747. Кауфман С. А., Об уступчатых склепах Боспора, Сообщения Ин-та истории и теории архитектуры Акад. архитектуры СССР, вып. 6, М., 1947.
1748. Кивокурцев Н. П., Боспорская гипсовая статуэтка Эрота, СА, VII, 1941.
1749. Книпович Н. М., Остатки морских раковин, найденных при раскопках Ольвии в 1905—1914 гг., Известия Ин-та археол. технологии ГАИМК, I, Пг., 1922.
1750. Книпович Т. Н., Архаический некрополь на территории Ольвии, КСИИМК, вып. VI, 1940.
1751. Книпович Т. Н., Из истории Боспора, ИГАИМК, вып. 104, М.—Л., 1934.
1752. Книпович Т. Н., Из истории художественной керамики Северного Причерноморья, СА, VII, 1941.
1753. Книпович Т. Н., Ионийская ваза с Таманского полуострова и клазоменский стиль в памятниках греческих поселений северного побережья Черного моря, ИГАИМК, т. V, Л., 1927.
1754. Книпович Т. Н., Итоги работ Ольвийской археологической экспедиции, КСИИМК, вып. 51, 1953.
1755. Книпович Т. Н., К вопросу о торговых сношениях античных колоний Северного Причерноморья в эпоху эллинизма, СА, XI, 1949.
1756. Книпович Т. Н., Керамика местного производства из раскопа И, зб. «Ольвия», т. I, К., 1940.
1757. Книпович Т. Н., Краснолаковая керамика первых веков н. э. из раскопок Боспорской экспедиции 1935—1940 гг., МИА, № 25, 1952.
1758. Книпович Т. Н., Население Ольвии в VI—I вв. до н. э. по данным эпиграфических памятников, МИА, № 50, 1956.
1759. Книпович Т. Н., Население Ольвии догетского периода по данным эпиграфических источников, КСИА, вып. 2, 1953.
1760. Книпович Т. Н., Некрополь в северо-восточной части Ольвийского городища, СА, VI, 1940.
1761. Книпович Т. Н., Некрополь на территории Ольвии, КСИИМК, вып. X, 1941.
1762. Книпович Т. Н., Ольвийская экспедиция, КСИИМК, вып. XXVII, 1949.
1763. Книпович Т. Н., Основные итоги Ольвийской экспедиции, КСИИМК, вып. XXXV, 1950.
1764. Книпович Т. Н., Основные линии развития искусства городов Северного Причерноморья в античную эпоху, АГ, т. I, М.—Л., 1955.
1765. Книпович Т. Н., Перистильный двор первых веков н. э. на территории римской цитадели в Ольвии, ВДИ, 1951, № 1.
1766. Книпович Т. Н., Раскопки некрополя на территории северо-восточной части верхнего города в Ольвии в 1938 г., СА, VI, 1940.
1767. Книпович Т. Н., Художественная керамика в городах Северного Причерноморья, АГ, т. I, М.—Л., 1955.

1768. Книпович Т. Н., Эпиграфические находки из раскопок Ольвии 1920—1954 гг., СА, XXVIII, 1957.
1769. Книпович Т. Н., Славин Л. М., Основные результаты раскопок Ольвии в 1952 и 1953 гг. и задачи ее исследования в ближайшие годы, КСИА, вып. 4, 1955.
1770. Книпович Т. Н. и Славин Л. М., Раскопки юго-западной части Тиритаки, МИА, № 4, 1941.
1771. Кобылина М. М., Краснофигурная пелика Ялтинского музея, КСИИМК, вып. XIV, 1947.
1772. Кобылина М. М., Новый памятник боспорского искусства—стела Агафе, ВДИ, 1948, № 4.
1773. Кобылина М. М., Памятники искусства Боспора из раскопок ГМИИ, Бюллетень ГМИИ, № 2, М., 1947.
1774. Кобылина М. М., Поздние боспорские пелики, МИА, № 19, 1951.
1775. Кобылина М. М., Раскопки некрополя Тиритаки в 1934 г., МИА, № 4, 1941.
1776. Кобылина М. М., Ремесло коропласта в Пантикапее, СА, XXVIII, 1957.
1777. Кобылина М. М., Скульптура Боспора, МИА, № 19, 1951.
1778. Кобылина М. М., Статуэтка «медведицы» с о. Березани, ВДИ, 1948, № 3.
1779. Кобылина М. М., Эллинистическая ваза из Ольвии, Рефераты—1945.
1780. Кобылина М. М., Эллинистическая ваза из Ольвии, Ученые записки МГУ, вып. 126, М., 1947.
*1781. Ковалевская Л. Е., Из истории архитектуры Мирмекия, МИА, № 53, 1957.
1782. Колобова К. М., К вопросу о награждении пантикапейца золотым кольцом, СА, XXVIII, 1957.
1783. Колобова К. М., К истории вопроса о греческой колонизации, ВДИ, 1949, № 2.
1784. Колонізаційна сітка часів давньої Ольбії, Хроніка археології та мистецтва, ч. 2, К., 1930.
1785. Конференция по истории и археологии Северного Причерноморья в античную эпоху, М., 1956
1786. Коцевалов А. С., Заметки к надписям греческих колоний Черноморья, СГАИМК, II, Л., 1929.
1786а. Коцевалов А. С., Материальная культура греческих колоний северного побережья Черного моря (Тезисы к докторской диссертации), ж. «Східній Світ», 1927, № 1.
1787. Коцевалов А. С., Эпиграфические памятники из Ольвийских раскопок 1935 и 1936 гг., зб. «Ольвия», т. I, К., 1940.
1788. Крисін Г., Алябастрова ваза з острова Березані, ЛХМ, вип. 9, Херсон, 1929.
1789. Крисін Г., Дитячі поховання в урнах на о. Березані, ВОКК, ч. 4-5, 1930.
1790. Крисін Ю., Нумізматична знахідка біля м. Херсонеса, Хроніка археології та мистецтва, ч. 1, К., 1930.
1791. Кругликова И. Т., Глиняный штамп из Киммерика, КСИИМК, вып. XLIII, 1952.
*1792. Кругликова И. Т., Древний Киммерик, МИА, № 53, 1957.
1793. Кругликова И. Т., Исследование сельской территории европейского Боспора, ж. «Советская археология», 1957, № 1.
1794. Кругликова И. Т., К вопросу о керамическом производстве в Пантикапее, КСИИМК, вып. 58, 1955.
*1795. Кругликова И. Т., Костерезные изделия из Пантикапея, МИА, № 56, 1957.
1796. Кругликова И. Т., Костяная фигурка Эрота из Керчи, ВДИ, 1949, № 2.
1797. Кругликова И. Т., Новые данные об исторической географии крымского побережья Меотиды, СА, XXVIII, 1957.
1798. Кругликова И. Т., О местной керамике Пантикапея и ее значении для изучения состава населения этого города, МИА, № 33, 1954.
1799. Кругликова И. Т., Позднеантичные поселения Боспора на берегу Азовского моря, СА, XXV, 1956.
*1800. Кругликова И. Т., Поселение Золотое Восточное, КСИИМК, вып. 70, 1957.
1801. Кругликова И. Т., Раскопки древнего Киммерика, АИБ, I, Симферополь, 1952.
1802. Кругликова И. Т., Раскопки Киммерика, КСИИМК, вып. 51, 1953.
*1803. Кругликова И. Т., Ремесленное производство простой керамики Пантикапея VI—III вв. до н. э., МИА, № 56, 1957.
1804. Кругликова И. Т., Сельские поселения европейского Боспора, КСИА, вып. 7, 1957.
1805. Кругликова И. Т., Сессия Ученого совета ИИМК, посвященная 50-летнему юбилею с начала раскопок Ольвии Б. В. Фармаковским, ВДИ, 1946, № 3.
1806. Крушкол Ю. С., Амфорные ручки из раскопок 1946 г. в Херсонесе, ВДИ, 1949, № 2.
1806а. Крушкол Ю. С., Монеты из раскопок в Херсонесе в 1946 г., Нумизматический сборник, Труды ГИМ, вып. XXVI, М., 1957.
1807. Крушкол Ю. С., Ранние монеты Пантикапея как исторический источник, ВДИ, 1950, № 1.

1808. Крушкол Ю. С., Экспорт и сельскохозяйственный импорт Северного Причерноморья (V—I вв. до н. э.), Ученые записки Истор. ф-та Московск. обл. пед. ин-та, т. 2, 1940.
1809. Крюгер О. О., Надгробие Леокса, сына Молпагора, ИГАИМК, т. I, Пг., 1921.
1810. Крюгер О. О., Эпиграфические мелочи. Новые находки в Ольвии, ИГАИМК, т. IV, Л., 1925.
*1811. Кубланов М. М., Археологические разведки на полуострове Фонтан в 1949 г., МИА, № 53, 1957.
1812. Кубланов М. М., Итоги археологических изысканий в районе дер. Ивановки (Керченский полуостров) в 1947 году, Ученые записки ЛГПИ, т. 68, Л., 1948.
1813. Кубланов М. М., О местной историографии на Боспоре, ВДИ, 1954, № 4.
1814. Кудь-Белова Л. Н., Описание монет, найденных при раскопках северо-восточной части Херсонеса в 1908—1912 гг., ХС, вып. III, Севастополь, 1931.
1815. Кульская О. А., Химико-технологическое исследование ольвийских керамических изделий, зб. «Ольвия», т. I, К., 1940.
*1816. Кульська О. А., Хіміко-технологічне вивчення кераміки з Ольвії, АП, т. VII.
1817. Латышев В. В., Заметки по греческой эпиграфике, ИГАИМК, т. I, Пг., 1921.
1818. Латышев В. В., Заметки по греческой эпиграфике, ИГАИМК, т. II, Пг., 1922.
1819. Латышев В. В., Неизданные Боспорские надписи, ИГАИМК, т. II, Пг., 1922.
1820. Латышев В. В., Эпиграфические новости из южной России. I. Херсонесские надписи, II. Мангупские надписи, ИАК, вып. 65, Пг., 1918.
1821. Лебедев В. Д. и Лапин Ю. Е., К вопросу о рыболовстве в Боспорском царстве, МИА, № 33, 1954.
1822. Леви Е. И., Итоги Ольвийской экспедиции, КСИИМК, вып. XXXVII, 1951.
1823. Леви Е. И., К вопросу об ольвийской агоре, СА, XXI, 1954.
1824. Леви Е. И., К вопросу о датировке Херсонесской присяги, Рефераты — 1945.
1825. Леви Е. И., К вопросу о датировке Херсонесской присяги, СА, IX, 1947.
1826. Леви Е. И., К истории торговых сношений Ольвии в IV—III вв. до н. э., СА, XXVIII, 1957.
1827. Леви Е. И., Новая ольвийская надпись из раскопок 1951 г., ВДИ, 1953, № 1.
1828. Леви Е. И., Ольвийская агора, КСИА, вып. 4, 1955.
1829. Леви Е. И., Ольвийская агора, МИА, № 50, 1956.
1830. Леви Е. И., Ольвийский декрет из раскопок 1949 г., ВДИ, 1951, № 1.
1831. Леви Е. И., Привозная греческая керамика из раскопок Ольвии в 1935 и 1936 гг., зб. «Ольвия», т. I, К., 1940.
1832. Леви Е. И., Раскопки Ольвийской агоры, Тезисы докладов — 1955.
1833. Леви Е. И., Терракотовая архаическая головка, найденная в Ольвии, СА, VII, 1941.
1834. Леви Е. И. и Карасев А. Н., Дома античных городов Северного Причерноморья, АГ, т. I, М.—Л., 1955.
*1835. Леві О. І., Ольвійські винобробні, АП, т. VII.
1836. Леппер Р. Х., Дневник раскопок херсонесского некрополя в 1908, 1909, 1910 гг., ХС, вып. II, Севастополь, 1927.
1837. Лисин В. П., Краткий путеводитель по античному отделу и раскопкам Херсонеса, Севастополь, 1939.
1838. Ложкина Г. А., Второстепенные города Боспора Киммерийского, Сборник истор. ф-та МГПИ им. К. Либкнехта, вып. 2, 1939.
1839. Лосева Н., Голова Афродиты из раскопок Пантикапея в 1949 г., ВДИ, 1954, № 1.
1840. Лосева Н. Н., Краснолаковая керамика Боспора (II в. до н. э. — IV в. н. э.) по материалам Пантикапея и Фанагории (Автореферат диссертации), Л., 1950.
1841. Лурье С. Я., Культ матери и девы в Боспорском царстве, ВДИ, 1948, № 3.
1842. Люстгавс Д., Торгівля деревом у стародавній Греції (V—IV ст. ст. до н. е.), Археологія, т. II, 1948.
1843. Маєвський К., Античні бронзи у Львівських збірках, Археологія, т. I, 1947.
1844. Макаренко М., Ольбія, Коротке звідомлення ВУАК за 1926 р., К., 1927.
1845. Макаренко М., Підземний город [Ольбія], ж. «Глобус», 1926, № 19 (70).
1846. Максимов Е. В., Новый памятник первых веков нашей эры в Тире, КСИА, вып. 5, 1955.
1847. Максимова М. И., Античные печати Северного Причерноморья, ВДИ, 1937, № 1.
1848. Максимова М. И., Античные резные камни Эрмитажа, Л., 1926.
1849. Максимова М. И., Боспорская камнерезная мастерская, ж. «Советская археология», 1957, № 4.
1850. Максимова М. И., Глиняная ткацкая подвеска с оттиском печати, МИА, № 50, 1956.
1851. Максимова М. И., Краткий путь через Черное море и время его освоения греческими мореходами, МИА, № 33, 1954.

1852. Максимова М. И., Надгробие из Херсонеса, СА, XIX, 1954.
1853. Максимова М. И., Резные камни [из городов Северного Причерноморья], АГ, т. I, М.—Л., 1955.
1854. Максимова М. И. и Наливкина М. А., Скульптура [из городов Северного Причерноморья], АГ, т. I, М.—Л., 1955.
1855. Манцевич А. П., Березанская амфора, ИГАИМК, т. V, Л., 1927.
1856. Марти А. Ю., Детское погребение IV в. до н. э. из кургана близ Тиритаки, СА, VI, 1940.
1857. Марти В. Ю., Новые данные о рыбном промысле в Боспоре Киммерийском по раскопкам Тиритаки и Мирмекия, СА, VII, 1941.
1858. Марти В. Ю., Рыбозасолочные ванны Тиритаки, МИА, № 4, 1941.
1859. Марти Ю. Ю., Городища Боспорского царства к югу от Керчи (Киммерик, Китэй, Акра), ИТОИАЭ, т. II, Симферополь, 1928.
1860. Марти Ю. Ю., Городские крепостные стены Тиритаки и прилегающий комплекс рыбозасолочных ванн, МИА, № 4, 1941.
1861. Марти Ю., Неопубликованные археологические пам'ятники Керченского историко-археологического музея им. А. С. Пушкина, ВДИ, 1941, № 1.
1862. Марти Ю. Ю., Новые эпиграфические памятники Боспора, ИГАИМК, вып. 104, М.—Л., 1934.
1863. Марти Ю. Ю., О результатах работ экспедиции Керченского музея по обследованию городищ Киммерика, Китэя и Акры на Керченском полуострове летом 1927 г., зб. «Вторая конференция археологов СССР в Херсонесе», Севастополь, 1927.
1864. Марти Ю. Ю., Позднеэллинистические надгробия Боспора как историко-культурный документ, СА, VII, 1941.
1865. Марти Ю. Ю., Проблема раскопок древнего Пантикапея, ТСА РАНИОН, т. IV, М., 1928.
1866. Марти Ю. Ю., Путеводитель по керченским древностям, Керчь, 1926.
1867. Марти Ю., Путеводитель по Керченскому историко-археологическому музею им. А. С. Пушкина, Симферополь, 1937.
1868. Марти Ю. Ю., Разведочные раскопки вне городских стен Тиритаки, МИА, № 4, 1941.
1869. Марти Ю. Ю., Раскопки городища Китэя в 1928 г., ИТОИАЭ, т. III, Симферополь, 1929.
1870. Марти Ю. Ю., Раскопки Керченской экспедиции 1928 г., ж. «Крым», 1929, № 1 (9).
1871. Марти Ю. Ю. и Болтунова А. И., Неопубликованные надгробия из Керчи и окрестностей, ВДИ, 1950, № 4.
1872. Марченко И. Д., К вопросу об античных тканях из растительного волокна, ВДИ, 1954, № 4.
1873. Марченко И. Д., К вопросу о боспорских торговых судах, ж. «Советская археология», 1957, № 1.
*1874. Марченко И. Д., Материалы по металлообработке и металлургии Пантикапея, МИА, № 56, 1957.
1875. Марченко И. Д., О терракотовых антефиксах Пантикапея, АИБ, I, Симферополь, 1952.
1876. Марченко И. Д., О художественной обработке металла на Боспоре, Бюллетень ГМИИ, № 2, 1947.
1877. Мацулевич Л. А., Кто был Каллисфен, названный в надписи, открытой в Керчи в 1894 г., СА, VII, 1941.
1878. Мезенцева Г. Г., Ольвійські теракоти, Наукові записки КДУ, т. XV, вип. VI, 1956.
1879. Мещанинов И. И., Отчет о работах Ольвийской экспедиции [1929 г.], СГАИМК, № 2, Л., 1931.
1880. Михайловский К. и Гайдукевич В. Ф., Работы Советско-Польской экспедиции в Восточном Крыму, Тезисы докладов — 1956.
1881. Моисеев Л., Из истории западного побережья Тавриды, Херсонес Таврический и раскопки 1917 г. в Евпатории, ИТУАК, № 54, Симферополь, 1918.
1882. Моисеев Л. А., Следы ирригации, мелиорации и водоснабжения древнего Херсонеса на Гераклейском полуострове, Записки КОЕЛП, т. IX, Симферополь, 1926.
1883. Мосберг Г. И., К изучению могильников римского времени юго-западного Крыма, СА, VIII, 1946.
1884. Надэль Б. И., Боспорская надпись IosPE, II, 33, ВДИ, 1948, № 3.
1885. Наливкина М. А., Костяные изделия из раскопок Ольвии в 1935 и 1936 гг., зб. «Ольвия», т. I, К., 1940.
*1886. Наливкина М. А., Кубок с изображением подвигов Геракла, МИА, № 53, 1957.
1887. Наливкина М. А., Новая находка рельефа в Херсонесе, СА, VI, 1940.

1888. Наливкина М. А., О некоторых памятниках античной эпохи северо-западного Крыма, СА, VI, 1940.
1889. Наливкина М. А., Основные итоги работ Евпаторийского отряда, КСИИМК, вып. XLV, 1952.
1890. Наливкина М. А., Раскопки в Евпатории, КСИИМК, вып. 51, 1953.
1891. Наливкина М. А., Раскопки в Евпатории, КСИИМК, вып. 58, 1955.
1892. Наливкина М. А., Раскопки Керкинитиды и Калос-Лимена (1948—1952 гг.), ИАДК, К., 1957.
1893. Наливкина М. А., Северо-западное побережье Крыма в эпоху античной колонизации, ПИДО, № 9-10, М.—Л., 1934.
1894. Наливкина М. А., Терракоты Мирмекия и Тиритаки, МИА, № 25, 1952.
1895. Нейхарт А. А., Памятники керамической эпиграфики Мирмекия и Тиритаки, как источник для изучения торговых связей Боспорского царства с центрами Причерноморья в эллинистическую эпоху (Автореферат диссертации), Л., 1951.
1896. Никишин И. И., Находка зерен в Керчи, КСИИМК, вып. XXIII, 1948.
1897. Новосадский Н., Античная эпиграфика в СССР за 20 лет (1917—1937), ВДИ, 1938, № 4.
1898. Новосадский Н. И., Боспорские фиасы, ТСА РАНИОН, т. III, М., 1928.
1899. Новосадский Н. И., Две древнегреческие керамические надписи, найденные на Юге России, ТСА РАНИОН, т. I, М., 1926.
1900. Новосадский, Н. И., Критические и экзегетические заметки к некоторым херсонесским надписям, зб. «Вторая конференция археологов СССР в Херсонесе», Севастополь, 1927.
1901. Нудельман Д. И., Древнегреческое поселение на Северном Причерноморье, Ученые записки МГПИ им. В. И. Ленина, т. XXXVII, истор. ф-т, вып. 3, М., 1946.
1902. Нудельман Д. И., Древние авторы о Березани, Труды Истор. ф-та Одесск. гос. ун-та, т. I, Одесса, 1939.
1903. Ольвия. Город, существовавший с первой половины VII века до христианства по IV век нашей эры (Раскопки проф. Б. В. Фармаковского), ж. «Наука и техника», 1926, № 37 (182).
1904. Онайко Н. А., Торговля античных городов Северного Причерноморья с племенами Среднего Приднепровья в VII—III вв. до н. э. (Автореферат диссертации), М., 1955.
1905. Орешников А., К вопросу об изображении стрельбы из лука на монетах Херсонеса и Ольвии, Сборник статей в честь С. А. Жебелева, Л., 1926.
1906. Орешников А., К нумизматике преемников Аспурга, ИГАИМК, т. I, Пг., 1921.
1907. Орешников А. В., Олицетворение общины Херсонеса Таврического на монетах, ИГАИМК, т. II, Пг., 1922.
1908. Орешников А. В., Херсонас — божество Херсонеса Таврического, ИАК, вып. 65, Пг., 1918.
1909. Орешников А. В., Этюды по нумизматике Черноморского побережья, ИГАИМК, т. I, Пг., 1921.
1910. Орешников А. В., Этюды по нумизматике Черноморского побережья, ИГАИМК, т. II, Пг., 1922.
1911. Пападимитриу С., Новая надпись Одесского музея, ЗООИД, т. XXXIII, 1919.
1912. Парович М. Б., Про датування ольвійських монет із зображенням голови Тіхи, Археологія, т. XI, 1957.
1913. Передольская А. А., Об отражении обряда «всезерния» в терракотах V века до н. э., найденных в Северном Причерноморье, МИА, № 33 1954.
1914. Петровська Є. О., Потрійна свинцева герма з розкопок Ольвії 1955 р., Археологія, т. XI, 1957.
1915. Пидопличко И. Г., Домашние и дикие животные Ольвии по находкам костей из раскопок 1935 и 1936 гг., зб. «Ольвия», т. I, К., 1940.
1916. Пидопличко И. Г., Фауна Ольвии (По раскопкам 1935—1937 гг.), ж. «Природа», 1938, № 11-12.
1917. Попередня інформація про археологічні розкопки в Ольвії року 1927, ж. «Наука на Україні», 1927, № 2-4.
1918. Придик Е. М., Керамические надписи из раскопок Тиритаки и Мирмекия в 1932—1934 гг., МИА. № 4, 1941.
1919. Протасов Н. Д., Сирийские реминисценции в памятниках художественной промышленности Херсонеса, ТСА РАНИОН, т. II, М., 1928.
1920. Прушевская Е. О., Из ольвийских находок краснофигурной керамики строгого стиля, СА, VII, 1941.
1921. Прушевская Е. О., Обломок краснофигурного килика из Мирмекия, Труды ТОАМ, т. I, Л., 1945.

1922. Прушевская Е. О., Художественная обработка металла (торевтика), АГ, т. I, М.—Л., 1955.
1923. Пятышева Н. В., Античное влияние на культовую скульптуру Причерноморья, ВДИ, 1946, № 3.
1924. Пятышева Н. В., Культ греко-тавро-скифского божества в Херсонесе, ВДИ, 1947, № 3.
1925. Пятышева Н. В., О культе Геракла в Херсонесе, ВДИ, 1948, № 2.
1926. Пятышева Н. В., Скифы и Херсонес, ИАДК, К., 1957.
1927. Пятышева Н. В., Тавры и Херсонес Таврический, КСИИМК, вып. XXIX, 1949.
1928. Пятышева Н. В., Ювелирные изделия Херсонеса, Труды ГИМ, вып. XVIII, М., 1956.
1929. Раскопки в Керчи в 1913 г., ОАК за 1913—1915 гг., Пг., 1918.
1930. Раскопки в Ольвии в 1913—1915 г., ОАК за 1913—1915 гг., Пг., 1918.
1931. Раскопки в Херсонесе в 1913—1914 гг., ОАК за 1913—1915 гг., Пг., 1918.
1932. Раскопки древнегреческого города Ольвии, ж. «Красная панорама», 1926, № 42 (136).
1933. Репников Н. И., Гераклейский полуостров, зб. «Археологические исследования в РСФСР 1934—1936 гг.», М.—Л., 1941.
1934. Репников Н. И., Дневник раскопок Херсонесского некрополя в 1908 г., ХС, вып. II, Севастополь, 1927.
1935. Репников Н. И., О характере римской оккупации южного берега Крыма, СА, VII, 1941.
1936. Репников Н. И., и Шмит Ф. И., Античный курорт в окрестностях Керчи, СГАИМК, № 5-6, Л., 1932.
1937. Розанова Н. П., Надпись на гребне из Черноморья, ВДИ, 1948, № 4.
1938. Розанова Н. П., Эпиграфические памятники Ялтинского музея, ВДИ, 1951, № 1.
1939. Розкопи в Ольвії в 1926 р., ж. «Наука на Україні», 1927, № 2-4.
1940. Розкопки на острові Березані р. 1930, Хроніка археології та мистецтва, ч. 3, К., 1931.
1941. Розкопування Ольбії 1929 р., Хроніка археології та мистецтва, ч. 1, К., 1930.
1942. Ростовцев М. И., Скифия и Боспор, Л., 1925.
1943. Ростовцев М. И., Эллинство и иранство на Юге России, Пг., 1918.
1944. Ростовцев М. И. и Степанов П. К., Эллино-скифский головной убор, ИАК, вып. 63, Пг., 1917.
1945. Рыдзевская Е. А., О названии острова Березань, СА, IX, 1947.
*1946. Семенов С. А., Шліфувальні кістяні знаряддя з Ольвії, АП, т. VII, 1957.
1947. Семенов-Зусер С. А., Новые находки в Ольвии, ИГАИМК, т. IV, Л., 1925.
1948. Семенов-Зусер С. А., Отчет о раскопках Ольвии в 1920—1921 гг., ИГАИМК, т. X, вып. 5, Л., 1931.
1949. Семенов-Зусер С. А., Рыбное хозяйство и рынки на юге СССР в древности, Х., 1947.
1950. Семенов-Зусер С., Рыбный рынок в Херсонесе, ВДИ, 1947, № 2.
1951. Семенов-Зусер С. А., Торговый путь к Ольвии, Учені записки ХДУ, № 19, Х., 1940.
1952. Семенов-Зусер С. А., Физическая культура и зрелища в древнегреческих колониях Северного Причерноморья, Х., 1940.
*1953. Силантьева Л. Ф., Краснолаковая керамика из раскопок Илурата, МИА, № 53, 1957.
1954. Скубетов М., Раскопки Херсонесского некрополя в 1897 г., ИТУАК, № 54, Симферополь, 1918.
1955. Скуднова В., Два клада монет из Нимфея, ВДИ, 1950, № 4.
*1956. Скуднова В. М., Из неизданных материалов Ольвии VI—I вв. до н. э., СА, XXIX, 1957.
1957. Скуднова В. М., Кольцеобразные сосуды с перекидной ручкой из Ольвии, ТОАМ, т. I, Л., 1945.
*1958. Скуднова В. М., Комплекс находок из святилища кабиров в Нимфее, МИА, № 53, 1957.
1959. Скуднова В. М., Местная расписная керамика Нимфея VI в. до н. э., КСИА, вып. 7, 1957.
1960. Скуднова В. М., Находки колхидских монет и пифосов в Нимфее, ВДИ, 1952, № 2.
*1961. Скуднова В. М., Чорнофігурні лекіфи з архаїчного некрополя Ольвії, АП, т. VII.
1962. Славин Л. М., Градостроительство Ольвии в VI—I вв. до н. э., СА, XXVIII, 1957.
1963. Славин Л. М., Древний город Ольвия, К., 1951.

1964. Славин Л. М., Ольвийские городские кварталы северо-восточной части Верхнего города, СА, VII, 1941.
1965. Славин Л. М., Основные итоги исследований Ольвии за последние годы, Доклады VI научн. конфер. Ин-та археологии, К., 1953.
1966. Славин Л. М., Основные итоги Ольвийской экспедиции 1954 г., КСИА, вып. 5, 1955.
1967. Славин Л. М., Отчет о раскопках в Ольвии в 1935—1936 гг., зб. «Ольвия», т. I, К., 1940.
1968. Славин Л. М., Работы Ольвийской экспедиции в 1954 г., Тезисы докладов — 1954.
1969. Славин Л. М., Раскопки Ольвии в 1955 г., КСИА, вып. 6, 1956.
1970. Славін Л. М., До питання про ольвійсько-скіфські відносини, Наукові записки КДУ, т. XIII, вип. X, 1954.
1971. Славін Л. М., Древньогрецьке поселення на острові Березані, Наукові записки КДУ, т. XV, вип. VI, 1956.
1972. Славін Л. М., Наслідки археологічних досліджень Ольвійської експедиції в 1947 і 1948 рр., АП, т. IV, 1952.
1973. Славін Л. М., Ольвія, К., 1938.
1974. Славін Л. М., Ольвія як міське поселення, Ювілейний збірник до 25-ї річниці Академії наук УРСР, т. I, 1944.
1975. Славін Л., Основні підсумки вивчення Ольвії за радянський період, Наукові записки ІІА, кн. I, Уфа, 1943.
*1976. Славін Л. М., Основні результати та найближчі завдання розкопок Ольвії, АП, т. VII.
1977. Славін Л., Розкопки Ольвії в 1946 р., АП, т. II, 1949.
1978. Славін Л. М., Розкопки Ольвії в 1949—1951 рр., АП, т. V, 1955.
1979. Славін Л., Стан Ольвійського заповідника АН УРСР, Археологія, т. I, 1947.
1979а. Славін Л. М., Успіхи радянських вчених в розкопках Ольвії, Наукові записки КДУ, т. XVI, вип. XII, К., 1957.
1980. Сокольский Н. И., Боспорские мечи, МИА, № 33, 1954.
1981. Сокольский Н. И., Валы в системе обороны европейского Боспора, СА, XXVII, 1957.
1982. Сокольский Н. И., Военное дело Боспора (Автореферат диссертации), М., 1954.
1983. Сокольский Н. И., К вопросу о наемниках на Боспоре в IV—III вв. до н. э., СА, XXVIII, 1957.
1984. Сокольский Н. И., О боспорских щитах, КСИИМК, вып. 58, 1955.
1985. Соломоник Э. И., Древний Крым — у книзі «Путеводитель по Крыму», Симферополь, 1956.
1986. Соломоник Э. И., Четыре надписи из Неаполя и Херсонеса, СА, XXVIII, 1957.
1987. Сорокина Н. П., Античная архитектурная терракота (Автореферат диссертации), М., 1952.
1988. Стржелецкий С. Ф., Античные памятники Херсонеса из раскопок 1950 г., ВДИ, 1951, № 2.
1989. Стржелецкий С. Ф., Жертвенник Гераклу из т. н. Страбоновского Херсонеса, ХС, вып. IV, Симферополь, 1948.
1990. Стржелецкий С. Ф., Камышевский клад античных монет, ХС, вып. IV, Симферополь, 1948.
1991. Стржелецкий С. Ф., К вопросу интерпретации и датировки некоторых памятников Херсонеса, Историко-археолог. сборник Научно-исслед. ин-та краеведч. и музейн. работы, М., 1948.
1992. Стржелецкий С. Ф., Клер Херсонеса Таврического, ВДИ, 1951, № 3.
*1993. Стржелецкий С. Ф., Позднеантичный могильник в Инкерманской долине, КСИА, вып. 8.
1994. Стржелецкий С. Ф., Пять клеров Херсонеса Таврического, ж. «Советская археология», 1957, № 3.
1995. Стржелецкий С. Ф., Раскопки 1939 г. у Карантина, вблизи Херсонеса Таврического, ХС, вып. IV, Симферополь, 1948.
1996. Стржелецкий С. Ф., Рельефное изображение Геракла из Херсонеса, КСИИМК, вып. II, 1939.
1997. Стржелецкий С. Ф., Херсонес — Корсунь. Путеводитель по раскопкам, Симферополь, 1950.
1998. Суров Е. Г., К истории виноградарства и виноделия в Херсонесе Таврическом, Ученые записки МПИ им. В. И. Ленина, т. XXVIII, вып. 1, М., 1942.
1999. Суров Е. Г., Новые материалы по истории Боспорского государства, ВДИ, 1953, № 1.

2000. Суров Е. Г., Херсонесские (рыбозасолочные) цистерны, Ученые записки Свердловск, гос. пед. ин-та, вып. 4, 1948.
2001. Сымонович Э. А., О древнем Одессе, ВДИ, 1954, № 4.
2002. Тахтай А. К., Античная черепица с кровельным окном из окрестностей Херсонеса, КСИИМК, вып. IV, 1940.
2003. Тахтай А. К., Античные клейменные пифосы из Херсонеса, КСИИМК, вып. V, 1940.
2004. Тахтай А. К., Археологические открытия в Херсонесе в 1942—1944 гг., КСИИМК, вып. XIV, 1947.
2005. Тахтай А. К., Два клада херсонесских античных монет 1944 года (Предварительное сообщение), ХС, вып. IV, Симферополь, 1948.
2006. Тахтай А. К., Новая надпись из Херсонеса Таврического II в. н. э., КСИИМК, вып. XV, 1947.
2007. Тахтай А. К., Разведочная раскопка древнего водопровода в окрестностях слободки Вакулинчука, ХС, вып. IV, Симферополь, 1948.
2008. Тахтай А. К., Раскопки Херсонесского некрополя в 1937 году, ХС, вып. IV, Симферополь, 1948.
2009. Толстой И. И., Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья. Граффити Государственного Эрмитажа, Л., 1953.
2010. Толстой И. И., Из области боспорской ономастики, ВДИ, 1955, № 1.
2011. Толстой И. И., Остров Белый в Таврике на Эвксинском Понте, Пг., 1918.
2012. Топачевский В. О., Фауна Ольвії, Збірник праць Зоологічного музею АН УРСР, № 27, К., 1955.
2013. Тревер К. В., Ольвийская полихромная амфора 1901 г., МАР, 36, Пг., 1918.
2014. Турпасов М., Очерки по истории посола рыбы в древний период, ж. «Рыбное хозяйство СССР», 1935, № 4.
2015. Тюменев А. И., Херсонесские этюды. Ч. I. К вопросу о времени и обстоятельствах возникновения Херсонеса. Ч. II. Херсонес и Делос, ВДИ, 1938, № 2 (3).
2016. Тюменев А. И., Херсонесские этюды. Ч. III. Херсонес и местное население: тавры, ВДИ, 1949, № 4.
2017. Тюменев А. И., Херсонесские этюды. Ч. IV. Херсонес и местное население: скифы, ВДИ, 1950, № 2.
2018. Успенский В. А., Исследование древней амфоры с нефтью, найденной в Тиритаке, МИА, № 25, 1952.
2019. Фармаковский Б. В., Архаический курос в Ольвии, Сборник статей в честь С. А. Жебелева, Л., 1926.
2020. Фармаковский Б. В., Архаический курос из Ольвии, СГАИМК, I, Л., 1926.
2021. Фармаковский Б. В., Археологические и этнологические экспедиции 1926 г., СГАИМК, I, Л., 1926.
2022. Фармаковский Б. В., Мраморная головка Диониса из Ольвии, СГАИМК, I, Л., 1926.
2023. Фармаковский Б., Новые раскопки в Ольвии, ж. «Восточные записки», 1925, № 12.
2024. Фармаковский Б. В., Ольвийская экспедиция, СГАИМК, I, Л., 1926.
2025. Фармаковский Б. В., Отчет о раскопках Ольвии в 1924 г., СГАИМК, I, Л., 1926.
2026. Фармаковский Б. В., Отчет о раскопках Ольвии в 1925 г., СГАИМК, I, Л., 1926.
2027. Фармаковский Б. В., Раскопки Ольвии в 1925 г., СГАИМК, I, Л., 1926.
2028. Фармаковський Б., Боспорські спартокіди в атенському різьбярстві, ЗІФВ, № 51, К., 1927.
2029. Фармаковський Б. В., Розкопування Ольбії р. 1926, Одеса, 1929.
2030. Фурманская А. И., Ассы из раскопок Ольвии 1948 г., КСИА, вып. 3, 1954.
2031. Фурманская А. И., К вопросу о литейном ремесле Ольвии, КСИА, вып. 2, 1953.
2032. Фурманская А. И., Меднолитейное ремесло в Ольвии (Автореферат диссертации), К., 1953.
*2033. Фурманская А. И., Раскопки Ольвийского некрополя в 1956 г., КСИА, вып. 8, 1957.
2034. Фурманская А. И., Максимов Е. В., Раскопки в Белгороде-Днестровском, КСИА, вып. 4, 1955.
2035. Фурманська А. І., Археологічні пам'ятки Тіри перших століть нашої ери, Археологія, т. X, 1957.
*2036. Фурманська А. І., Ливарні форми з розкопок Ольвії, АП, т. VII.
2037. Фурманська А. І., Фібули з розкопок Ольвії, Археологія, т. VIII, 1953.
2038. Херсонес-Таврический (Путеводитель), Симферополь, 1956.

2039. Харко Л. П., Культ Афродиты на Боспоре Киммерийском, КСИИМК, вып. XIII, 1946.
2040. Харко Л. П., Монеты из раскопок Тиритаки и Мирмекия в 1935—1940 гг., МИА, № 25, 1952.
2041. Харко Л. П., О пятиколонном храме, изображенном на боспорских монетах II в., ВДИ, 1950, № 1.
2042. Харко Л. П., Тиритакский монетный клад 1946 г., ВДИ, 1949, № 2.
2043. Худяк М. М., Предварительные итоги раскопок последних лет в Нимфее, АИБ, I, Симферополь, 1952.
2044. Худяк М. М., Работы Нимфейской экспедиции 1939 г., ТОАМ, т. I, Л., 1945.
2045. Худяк М. М., Работы Нимфейской экспедиции Государственного Эрмитажа в 1939—1941 гг., КСИИМК, вып. XIII, 1946.
2046. Худяк М. М., Раскопки в Нимфее, Сообщения Гос. Эрмитажа, I, Л., 1940.
2047. Худяк М. М., Раскопки святилища Нимфея (1939—1950), СА, XVI, 1952.
2048. Худяк М. М., Терракоты (из раскопок Ольвии в 1935 и 1936 гг.), зб.«Ольвия», т. I, К., 1940.
2049. Цветаєв Г., Геленістичне поховання з розкопів некрополя Ольбії р. 1928, ЗОКК, ч. 4-5, 1930.
2050. Цветаева Г. А., Грунтовой некрополь Пантикапея, его история, этнический и социальный состав, МИА, № 19, 1951.
*2051. Цветаева Г. А., К вопросу о торговых связях Пантикапея (По данным художественной керамики), МИА, № 56, 1957.
2052. Цветаева Г. А., Конференция по изучению процесса исторического развития античных государств Северного Причерноморья, ВДИ, 1956, № 4.
*2053. Цветаева Г. А., Курганный некрополь Пантикапея, МИА, № 56, 1957.
*2054. Цехмистренко В. И., Два керченских акварельных сосуда, КСИИМК, вып. 70, 1957.
2055. Чепелев В., Об античной стадии в истории искусства народов СССР, М.—Л., 1941.
2057. Чуистова Л. И., Курганные гробницы, открытые в 1950 г. в районе Тиритаки, АИБ, I, Симферополь, 1952.
2058. Чуистова Л. И., Надпись фиаса из Пантикапея, ВДИ, 1955, № 3.
2059. Чуистова Л. И., Фонды Керченского музея, АИБ, I, Симферополь, 1952.
2060. Шангин М., Некоторые надписи Херсонесского музея, ВДИ, 1938, № 3.
2061. Шафранская Н. В., К вопросу о кризисе в Ольвии в III веке, ВДИ, 1951, № 3.
2062. Шафранская Н. В., О миксэллинах, ВДИ, 1956, № 3.
2063. Шелов Д. Б., Автономные монеты боспорских городов как исторический источник, АИБ, I, Симферополь, 1952.
2064. Шелов Д. Б., Античный мир в Северном Причерноморье, М., 1956.
2065. Шелов Д. Б., Возникновение Феодосии, Нумизматический сборник, Труды ГИМ, вып. XXVI, М., 1957.
2066. Шелов Д. Б., К вопросу об изображении львиной головы на ранних боспорских монетах, КСИИМК, вып. XXXIX, 1951.
2067. Шелов Д. Б., К вопросу о взаимодействии греческих и местных культов в Северном Причерноморье, КСИИМК, вып. XXXIV, 1950.
2068. Шелов Д. Б., К вопросу о монетах боспорских городов Аполлонии и Мирмекия, ВДИ, 1949, № 1.
2069. Шелов Д. Б., Кизикские статеры на Боспоре, ВДИ, 1949, № 2.
2070. Шелов Д. Б., К истории керамического производства на Боспоре, СА, XXI, 1954.
2071. Шелов Д. Б., К истории связей эллинистического Боспора с Родосом, СА, XXVIII, 1957.
*2072. Шелов Д. Б., Клейма на амфорах и черепицах, найденных при раскопках Пантикапея, МИА, № 56, 1957.
2073. Шелов Д. Б., К опубликованию двух кладов из Нимфея, ВДИ, 1951, № 1.
2074. Шелов Д. Б., Монетная система городов Боспора в VI—V вв. до н. э., МИА, № 19, 1951.
2075. Шелов Д. Б., Монетное дело Боспора VI—II вв. до н. э., М., 1956.
2076. Шелов Д. Б., Пантикапейские монеты третьей четверти III в. до н. э. с надчеканками, КСИИМК, вып. XLIII, 1952.
2077. Шелов Д. Б., Феодосийский клад боспорских «статеров», ВДИ, 1950, № 2.
2078. Шелов Д. Б., Феодосия, Гераклея и Спартокиды, ВДИ, 1950, № 3.
2079. Шелов Д. Б., Чеканка монет и денежное обращение на Боспоре в VI—IV вв. до н. э., КСИИМК, вып. XXIX, 1949.
2080. Шелов Д. Б., Чеканка монеты и денежное обращение на Боспоре в III веке до н. э., МИА, № 33, 1954.
2081. Шкорпил В. В., Два надгробия, найденные в Керчи, ИГАИМК, т. I, Пг., 1921.
2082. Шкорпил В. В., Из архива Керченского музея древностей [курганы Павловский, Мелек-Чесменский, Юз-Оба], ИТУАК, № 55, Симферополь, 1918.

2083. Шкорпил В. В., Новонайденные Боспорские надписи, ИАК, вып. 63, Пг., 1917.
2084. Шмидт Р. В., Греческая архаическая керамика Мирмекия и Тиритаки, МИА, № 25, 1952.
2085. Шмидт Р. В., К исследованию боспорских оборонительных валов, СА, VII, 1941.
2086. Штаерман Е. М., Античная эпиграфика в СССР, ВДИ, 1947, № 3.
2087. Штаерман Е. М., Керамические клейма из раскопок Мирмекия и Тиритаки в 1935—1940 гг., МИА, № 25, 1952.
2088. Штаерман Е. М., Керамические клейма из Тиры, КСИИМК, вып. XXXVI, 1951.
2089. Штейн В. Ф., Бронзовый браслет с о. Березани, ИГАИМК, т. V, Л., 1927.
2090. Штейнванд Г., Геленістична оселя в Лузанівці біля Одеси, Хроніка археології та мистецтва, ч. 3, К., 1931.
2091. Штейнванд Г., Кизикський гект Одеського історико-археологічного музею в зв'язку з електроновим карбуванням м. Кизика взагалі, ВОКК, ч. 4-5, Одеса, 1930.
2092. Штейнванд Г., Коротке звідомлення про розвідку з розкопуваннями в Лузанівці біля Одеси р. 1929, ВОКК, ч. 4-5, 1930.
2093. Штительман Ф. М., Городища, поселения и могильники Бугского лимана VII—II вв. до н. э. (Автореферат диссертации), М., 1952.
2094. Штительман Ф. М., Городища, поселения и могильники Бугского лимана VII—II вв. до н. э., КСИА, вып. 3, 1954.
2095. Штительман Ф. М., Поселения античного периода на побережье Бугского лимана, МИА, № 50, 1956.
2096. Штительман Ф. М., Раскопки мастерской по обработке металла в Ольвии, КСИА, вып. 4, 1955.
2097. Штітельман Ф. М., Мармурова надмогильна стела з Ольвії (Розкопки 1946 р.), Археологія, т. V, 1951.
2098. Штітельман Ф. М., Поселення біля Закисової балки, АП, т. VII.
2099. Штифтар В. Ф., Две надписи на черепицах, найденных в Евпатории, ИТУАК, № 50, Симферополь, 1917.
2100. Штифтар В. Ф., Евпатория—Керкинитида, как часть Херсонесского округа, зб. «Вторая конференция археологов СССР в Херсонесе», Севастополь, 1927.
2101. Штифтар В. Ф., Неизданные штемпеля на ручках греческих амфор, найденные в Евпатории, ИТОИАЭ, т. I, Симферополь, 1927.
2102. Шульц П. Н., Евпаторийский район, зб. «Археологические исследования в РСФСР 1934—1936 гг.», М.—Л., 1941.
2103. Шульц П. Н., О работах Евпаторийской экспедиции, СА, III, 1937.
2104. Шустеров И. В., К вопросу о взаимоотношениях Ольвии и Скифии в VI—V вв. до н. э., Ученые записки ЛГПИ, т. 29, 1940.
2105. Эллинистическая техника. Сборник статей под ред. акад. И. И. Толстого, М.—Л., 1948.
2106. Manzewitsch A. P., Ein Grabfund aus Chersones, Труды ГАИМК, т. 2, Л., 1932.

СТАРОДАВНІ СХІДНІ СЛОВ'ЯНИ

*2107. Амброз А. К., Фибулы зарубинецкой культуры, МИА, № 70, 1957.
2108. Артамонов М. И., Венеды и лужицкая культура, Вестник ЛГУ, 1951, № 1.
2109. Артамонов М. И., Венеды, невры и будины в славянском этногенезе, Вестник ЛГУ, 1946, № 2.
2110. Артамонов М., К вопросу о происхождении восточных славян, ВИ, 1948, № 9.
2111. Артамонов М. И., Происхождение и древнейшая история славян по археологическим данным, Рефераты — 1945.
2112. Артамонов М. И., Происхождение славян, Л., 1950.
2113. Артамонов М. И., Славяне и Русь, Научная сессия ЛГУ 1955—1956 гг., Тезисы докладов по секции истор. наук, Л., 1956.
2114. Артамонов М. И., Спорные вопросы древнейшей истории славян и Руси, КСИИМК, вып. VI, 1940.
2115. Арциховский А. В., Культурное единство славян в средние века [Доклад на сессии по этнографии АН СССР в декабре 1943 г.], ж. «Советская этнография», 1946, № 1.
2116. Аулих В. В., Древнерусское поселение у с. Рипнев, Львовской области, КСИА, вып. 7, 1957.
2117. Баран В. Д., Бронзовая подвеска из села Черепино, КСИИМК, вып. 65, 1956.
2118. Баран В. Д., Поселение первых веков н. э. в с. Черепин, Львовской области, КСИА, вып. 7, 1957.
2119. Баран В. Д., Ранньослов'янські пам'ятки правобережжя середнього Дністра, АП, т. V, 1955.
2120. Березовец Д. Т., Археологические памятники летописных северян, КСИА, вып. 2, 1953.

2121. Березовец Д. Т., Лохвицкий могильник, КСИА, вып. 7, 1957.
*2122. Березовец Д. Т., Славянские поселения в устье р. Тясмин, КСИА, вып. 8.
2123. Березовець Д. Т., До питання про літописних сіверян, Археологія, т. VIII, 1953.
2124. Березовець Д. Т., Дослідження на території Путивльського району, Сумської області, АП, т. III, 1952.
2125. Березовець Д. Т., Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949—1950 рр., АП, т. V, 1955.
2126. Березовець Д. Т., Плуг з Токарівського торфовища, Археологія, т. VII, 1952.
2127. Березовець Д. Т., Харківський скарб, Археологія, т. VI, 1952.
2128. Бернякович К. В., Исследования древнеславянского поселения VIII—IX вв. в г. Ужгороде, КСИА, вып. 3, 1954.
2129. Біляшівський М., Розшуки на місці стоянки неолітичної доби біля могили Т. Шевченка, Коротке звідомлення ВУАК за 1925 р., К., 1926.
2130. Блифельд Д. И., Древнейшее славянское поселение на Черниговщине, КСИА, вып. 1, 1952.
2131. Блифельд Д. И., Славянские памятники Черниговщины по исследованиям последних лет, КСИА, вып. 2, 1953.
2132. Бліфельд Д. І., Деснянська археологічна експедиція 1949 р., АП, т. V, 1955.
2133. Богусевич В. А., Древнейшее славянское поселение на Пелипенковой горе, Труди Канівськ. біогеограф. заповідника КДУ, № 8, К., 1950.
2134. Богусевич В. А., Канівська археологічна експедиція, АП, т. III, 1952.
2135. Богусевич В. А., Раскопки скифского и древнеславянского поселений на территории Каневского биогеографического заповедника Киевского государственного университета им. Т. Г. Шевченко, Труди Канівськ. біогеограф. заповідника КДУ, № 9, К., 1952.
2136. Богусевич В. А., Розкопки на горі Киселівці, АП, т. III, 1952.
*2137. Богусевич В. А. и Линка Н. В., Зарубинецкое поселение на Пилипенковой горе близ гор. Канева, МИА, № 70, 1957.
2138. Брайчевская А. Т., Железоплавильный горн в Новой Покровке, КСИА, вып. 6, 1956.
2139. Брайчевская А. Т., Изучение славянских памятников Надпорожья, КСИА, вып. 4, 1955.
2140. Брайчевская А. Т., К вопросу о ремесле культуры полей погребений, КСИА, вып. 2, 1953.
2141. Брайчевская А. Т., Отделение ремесла от земледелия и развитие торговли в раннеантском обществе (Автореферат диссертации), К., 1952.
2142. Брайчевская А. Т., Отделение ремесла от земледелия и развитие торговли в раннеантском обществе, КСИА, вып. 3, 1954.
2143. Брайчевская А. Т., Раскопки в с. Дудчанах в 1954 г., КСИА, вып. 5, 1955.
*2144. Брайчевская А. Т. и Брайчевский М. Ю., Раскопки в с. Лески на Днепре, КСИА, вып. 8.
2145. Брайчевский М. Ю., Дополнение к публикации Пастырского клада в 1949 г., ж. «Советская археология», 1957, № 1.
2146. Брайчевский М. Ю. Древнеславянские памятники Каневщины, Труди Канівськ. біогеограф. заповідника КДУ, № 8, К., 1950.
2147. Брайчевский М. Ю., Древнеславянское святилище в селе Иванковцы на Днестре, КСИИМК, вып. 52, 1953.
2148. Брайчевский М. Ю., Исследование Пастырского городища в 1955 г., КСИА, вып. 7, 1957.
2149. Брайчевский М. Ю., К вопросу о генетических связях ювелирного ремесла антов и Киевской Руси, КСИА, вып. 1, 1952.
2150. Брайчевский М. Ю., К вопросу о происхождении Оболонского клада, КСИИМК, вып. 66, 1956.
2151. Брайчевский М. Ю., К истории лесостепной полосы Восточной Европы в I тыс. н. э., ж. «Советская археология», 1957, № 3.
2152. Брайчевский М. Ю., Некоторые данные об участии восточных славян в событиях на Дунае 248—251 гг. н. э., КСИА, вып. 3, 1954.
2153. Брайчевский М. Ю., Новый клад римских монет из села Турии, ВДИ, 1956, 4.
2154. Брайчевский М. Ю., Об «антах» Псевдомаврикия, ж. «Советская этнография», 1953, № 1.
2155. Брайчевский М. Ю., О некоторых спорных вопросах ранней истории восточных славян, КСИА, вып. 6, 1956.
2156. Брайчевский М. Ю., Основные вопросы археологического изучения антов (культура полей погребений), Доклады VI научн. конфер. Ин-та археологии, К., 1953.

2157. Брайчевский М. Ю., О распространении римских монет у древних восточных славян, ВДИ, 1954, № 1.
2158. Брайчевский М. Ю., Пастырское городище в связи с проблемой восточнославянских племен, КСИА, вып. 2, 1953.
2159. Брайчевский М. Ю., Работы на Пастырском городище в 1949 г., КСИИМК, вып. XXXVI, 1951.
2160. Брайчевский М. Ю., Римская монета на территории УССР (Автореферат диссертации), М., 1954.
2161. Брайчевский М. Ю. и Березовец Д. Т., К истории древнеславянского ювелирного ремесла, КСИИМК, вып. 53, 1954.
2162. Брайчевский М. Ю., Довженок В. И., Древнеславянское святилище в с. Иванковцы на Поднестровье, КСИА, вып. 2, 1953.
2163. Брайчевська А. Т., Деякі археологічні дані про торгівлю древніх слов'ян з кримськими містами, Археологія, т. X, 1957.
2164. Брайчевська А. Т., Найдавніші гончарні горни на східнослов'янських землях, зб. «Нариси з історії техніки», вып. III, К., 1956.
2165. Брайчевська А. Т., Південна межа черняхівської культури на Дніпрі, Археологія, т. XI, 1957.
2166. Брайчевська А. Т., Поселення черняхівського типу в с. Микольське на Дніпрі, АП, т. V, 1955.
2167. Брайчевський М. Ю., Антський період в історії східних слов'ян, Археологія, т. VII, 1952.
2168. Брайчевський М. Ю., Археологічні матеріали до вивчення культури східнослов'янських племен VI—VIII ст., Археологія, т. IV, 1950.
2169. Брайчевський М. Ю., Археологічні свідчення участі східних слов'ян у політичних подіях римської історії III—IV ст. ст. н. е., Археологія, т. VIII, 1953.
2170. Брайчевський М. Ю., До питання про так звані римські впливи в культурі древніх слов'ян, Археологія, т. V, 1951.
2171. Брайчевський М. Ю., Знахідки римських монет на території УРСР, Археологія, т. III, 1950.
2172. Брайчевський М. Ю., Неопубліковані речі часів переселення народів у Львівському історичному музеї, Труди Канівськ. біогеограф. заповідника КДУ, № 10, К., 1952.
2173. Брайчевський М. Ю., Нові розкопки на Пастирському городищі, АП, т. V, К., 1955.
2174. Брайчевський М. Ю., Основні питання археологічного вивчення антів, Вісник АН УРСР, 1952, № 7.
2175. Брайчевський М. Ю., Пастирське городище, Вісник АН УРСР, 1952, № 10.
2176. Брайчевський М. Ю., Пастирський скарб 1949 р., Археологія, т. VII, 1952.
2177. Брайчевський М. Ю., Про етнічну приналежність черняхівської культури, Археологія, т. X, 1957.
2178. Брайчевський М. Ю., Розвідка слов'янських пам'яток на Волино-Подільському прикордоні, АП, т. III, 1952.
2179. Брайчевський М. Ю., Слов'янські пам'ятки Середнього Поросся, АП, т. III, 1952.
2180. Брайчевський М. Ю., Час обігу римської монети в антському суспільстві, Археологія, т. VI, 1952.
2181. Веймарн Е. В. и Стржелецкий С. Ф., К вопросу о славянах в Крыму, ВИ, 1952, № 4.
2182. Виєзжев Р. І., Розкопки курганів у Коростені та поблизу Овруча в 1911 р., Археологія, т. IX, 1954.
2183. Виноградский Ю. С., Раннеславянские памятники в окрестностях г. Сосницы, КСИА, вып. 1, 1952.
2184. Виявлення фарбованої слов'янської кераміки, Хроніка археології та мистецтва, ч. 3, К., 1931.
2185. Воронин Н. Н., Развитие славяно-русской археологии в СССР, ж. «Славяне», 1948, № 7.
2186. Гончаров В. К., Могильник культуры полей погребений у г. Переяслава-Хмельницкого, КСИА, вып. 4, 1956.
2187. Гончаров В., Посад і сільські поселення коло Райковецького городища (за матеріалами експедиції 1946 р.), АП, т. I, 1949.
2188. Гончаров В. К., Махно Є. В., Могильник черняхівського типу біля Переяслава-Хмельницького, Археологія, т. XI, 1957.
2189. Греков Б. Д., Древнейшие судьбы славянства в Прикарпатских областях, Вестник АН СССР, 1940, № 11-12.
2190. Грінченко В. А., Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі, Археологія, т. III, 1950.

2191. Гуревич Ф. Д., Збручский идол, МИА, № 6, 1941.
2192. Гуслистий К. Г., Формування і розвиток феодальних відносин у східних слов'ян. Древньоруська держава — у книзі «Історія Української РСР», т. I, К., 1955.
2193. Даниленко В. Н., Славянские памятники I тысячелетия н. э. в бассейне Днепра, КСИА, вып. 4, 1955.
2194. Даниленко В. М., Столяр А. Д., Переяславська маршрутна експедиція, АП, т. III, 1952.
2195. Динцес Л. А., Дохристианские храмы Руси в свете памятников народного искусства, Рефераты — 1945.
2196. Дитякин В., Советская наука о происхождении славян, ж. «Славяне», 1945, № 8-9.
2197. Довженок В. И., Археологічні матеріали до історії хліборобства у східних слов'ян на території УРСР, Вісник АН УРСР, 1949, № 2.
2198. Довженок В. И., Древнеславянские языческие идолы из с. Иванковцы в Поднестровье, КСИИМК, вып. XLVIII, 1952.
2199. Довженок В. И., К истории земледелия у восточных славян в I тыс. н. э. и в эпоху Киевской Руси, Материалы по истории земледелия СССР, I, М., 1952.
2200. Довженок В. И., Про дофеодальний період в історії Русі, Археологія, т. VI, 1952.
2201. Довженок В. И. и Брайчевский М. Ю., О времени сложения феодализма в древней Руси, ВИ, 1950, № 8.
*2202. Довженок В. И. и Линка Н. В., Раскопки раннеславянских поселений в нижнем течении р. Рось, МИА, № 70, 1957.
2203. Дослідження древньослов'янських поселень VIII—IX ст. на Закарпатті, АП, т. V, 1955.
2204. Захарук Ю. М. і Ратич О. О., Слов'янське поселення біля с. Рішнів, Львівської області, АП, т. V, 1955.
2205. Ильинская В. А. и Тереножкин А. И., Новая находка блях с эмалями на Киевщине, КСИИМК, вып. 60, 1955.
2206. Козловська В., Новіші археологічні досліди на терені Білоцерківщини, Хроніка археології та мистецтва, ч. 2, К., 1930.
2207. Козловська В., Срібний скарб часів великого переселення народів із с. Фативиж на Чернігівщині, Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського, I, К., 1928.
2208. Козубовський Ф., Записки про досліди археологічні коло м. Коростеня року 1925, Коростень, 1926.
2209. Корзухина Г. Ф., К истории Среднего Поднепровья в середине I тысячелетия н. э., СА, XXII, 1955.
2210. Коршенко С., Пряжка з головою варвара, Археологія, т. II, 1948.
2211. Кухаренко Ю., Древние славяне в Полесье и верхнем Приднепровье, ж. «Славяне», 1954, № 8.
2212. Кухаренко Ю. В., К вопросу о славяно-скифских и славяно-сарматских отношениях (По данным погребального обряда), СА, XIX, 1954.
2213. Кухаренко Ю. В., Клад из села Турии, КСИИМК, вып. XLIX, 1953.
2214. Кухаренко Ю. В., Некоторые итоги изучения Припятского Полесья, КСИА, вып. 7, 1957.
2215. Кухаренко Ю. В., Новопокровський могильник и поселення, Археологія, т. VI, 1952.
2216. Кухаренко Ю. В., О некоторых археологических находках на Харьковщине, КСИИМК, вып. XLI, 1951.
2217. Кухаренко Ю. В., О памятниках раннеславянского времени на Полесье УССР, КСИА, вып. 4, 1955.
2218. Кухаренко Ю. В., Поселение и могильник полей погребений в селе Привольном (По материалам раскопок Днепростроевской археологической экспедиции), СА, XXII, 1955.
2219. Кухаренко Ю. В., Славянские древности V—IX веков на территории Припятского Полесья, КСИИМК, вып. 57, 1955.
2220. Лебедева Н. И., Прядение и ткачество восточных славян, Труды Ин-та этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая, нов. серия, т. XXXI, М., 1956.
2221. Либеров П. Д., К вопросу о связи культуры полей погребений с культурой скифского времени на Киевщине, КСИИМК, вып. XXXIV, 1950.
2223. Луцкевич І., Матеріали до карти поширення пам'яток культури полів поховань на території Харківської області, Археологія, т. II, 1948.
*2224. Ляпушкин И. И., К вопросу о памятниках волынцевского типа, СА, XXIX, 1957.
2225. Ляпушкин И. И., Материалы к изучению юго-восточных границ восточных славян VIII—X вв., КСИИМК, вып. XII, 1946.

2226. Ляпушкин И. И., Место роменско-боршевских памятников среди славянских древностей, Вестник ЛГУ, 1956, № 20.
2227. Ляпушкин И. И., О жилищах восточных славян днепровского Левобережья VIII—X вв., КСИИМК, вып. 68, 1957.
2228. Ляпушкин И. И., Памятники культуры полей погребений Левобережья Днепра, КСИИМК, вып. XXXIII, 1950.
2229. Ляпушкин И. И., Памятники культуры «полей погребений» первой половины I тысячелетия н. э. днепровского лесостепного Левобережья (По материалам полевых изысканий 1940, 1945—1948 гг.), СА, XIII, 1950.
2230. Ляпушкин И. И., Раннеславянские поселения днепровского лесостепного Левобережья, СА, XVI, 1952.
2231. Ляпушкін І., Старослов'янське поселення VIII—XIII ст. ст. на території м. Полтави (За матеріалами польових розшуків 1940, 1945 і 1946 рр.), АП, т. I, 1949.
2232. Мавродин В., Историческая общность русского и украинского народов, ж. «Славяне», 1954, № 3.
2233. Мавродин В. В., К вопросу об «антах» Псевдомаврикия, ж. «Советская этнография», 1954, № 2.
2234. Магура С., До питання про стару слов'янську кераміку часів родоплемінного ладу, Наукові записки ІІМК, кн. 1, К., 1934.
2236. Макаренко М., Борзенські емалі і старі емалі України взагалі, ЧПЛ, К., 1928.
2237. Макаренко М., Ніжинська фібула, Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського, I, К., 1928.
2238. Максимов Е. В., Обсуждение вопросов ранней истории славян в Институте археологии АН УССР, КСИА, вып. 6, 1956.
2239. Махно Е. В., К вопросу о памятниках черняховского типа и прорезных выемчатых эмалях, КСИИМК, вып. 62, 1956.
2240. Махно Е. В., Корчеватовские памятники в Среднем Поднепровье, КСИА, вып. 2, 1953.
2241. Махно Е. В.,Памятники культуры полей погребений в междуречье Рось— — Тетерев (Автореферат диссертации), К., 1949.
2242. Махно Е. В., Раскопки Бериславского поселения и могильника в 1952—1953 гг., КСИА, вып. 4, 1955.
*2243. Махно Е. В., Раскопки зарубинецких поселений в Киевском Приднепровье в 1950 г., МИА, № 70, 1957.
*2244. Махно Е. В. и Самойловский И. М., Зарубинецкие памятники в лесном Поднепровье (материалы к археологической карте), МИА, № 70, 1957.
2245. Махно Є., Вивчення культури полів поховань, Археологія, т. I, 1947.
2246. Махно Є. В., Кантемирівське поселення та могильник культури полів поховань, АП, т. III, 1952.
2247. Махно Є. В., Пам'ятки культури полів поховань черняхівського типу, Археологія, т. IV, 1950.
2248. Махно Є., Поселення культури «полів поховань» на північно-західному Правобережжі (Розкопки 1945—1946 рр.), АП, т. I, 1949.
2249. Махно Є. В., Розкопки на поселеннях першої половини I тисячоліття н. е. у верхній течії Сули, АП, т. V, 1955.
2250. Махно Є. В., Ягнятинська археологічна експедиція, АП, т. III, 1952.
2251. Мацулевич Л., Большая пряжка Перещепинского клада и псевдопряжка, Сборник статей в честь С. А. Жебелева, Л., 1926.
2252. Мацулевич Л. А., Погребение варварского князя в Восточной Европе, ИГАИМК, вып. 112, Л., 1934.
2253. Мещанинов И. И., Кромлехи у славян, СГАИМК, № 7, Л., 1931.
2254. Ново-Покровський могильник і поселення, АП, т. V, 1955.
2255. Пархоменко В., Древляне и Поляне, Известия Отделения русского языка и словесности АН СССР, т. 31, Л., 1926.
2256. Пархоменко В., Питання про слов'янську колонізацію Лівобережжя в домонгольську добу, Записки Дніпропетровськ. ІНО, т. I, Дніпропетровськ, 1927.
2257. Петров В. А., Харчові рештки з Пастирського городища, Археологія, т. II, 1948.
*2258. Петров В. П., Зарубинецкий могильник (По материалам раскопок В. В. Хвойки в 1899 г.), МИА, № 70, 1957.
*2259. Покровская Е. Ф. и Ковпаненко Г. Т., Раскопки около сс. Калантаева и Стецовки на Тясмине в 1956 г., КСИА, вып. 8.
2260. Полов О. І., До найдавнішої історії слов'янства, Археологія, т. IX, 1954.
2261. Рабинович М., Вопросы этногенеза восточных славян в исследованиях советских археологов, ж. «Советская этнография», 1948, № 2.
2262. Ренський М., Розшуки та розкопи на Лохвиччині, БКАЕ, ч. I, К., 1925.

2263. Розкопи в Києві на горі Кисілівці в 1940 р., Археологія, т. I, 1947.
2264. Розкопки пам'яток культури полів поховань в селах Пирогові та Великі Дмитровичі, АП, т. V, 1955.
2265. Розкопки пам'яток культури полів поховань Середньобузькою експедицією 1949 р., АП, т. V, 1955.
2266. Рудинський М., Досліди на Полтавщині, Коротке звідомлення ВУАК за 1926 р., К., 1927.
2267. Рудинський М. Я., Кантемирівські могили римської доби, Записки ВУАК, т. I, К., 1931.
2268. Рыбаков Б. А., Анты и Киевская Русь, ВДИ, 1939, № 1.
2269. Рыбаков Б., Древние славяне в Причерноморье, ж. «Славяне», 1954, № 2.
2270. Рыбаков Б. А., Искусство древних славян — у книзі «История русского искусства», т. I, М., 1953.
2271. Рыбаков Б. А., Начало Русского государства (Представления летописцев о Руси VI—IX вв.), Вестник МГУ, 1954, № 4-5.
2272. Рыбаков Б. А., Об ошибках в изучении истории Крыма и о задачах дальнейших исследований, Тезисы доклада на сессии по истории Крыма, Симферополь, 1952.
2273. Рыбаков Б. А., Поляне и северяне, СЭ, VI-VII, 1947.
2274. Рибаков Б. А., Ранняя культура восточных славян, ИЖ, 1943, № 11-12.
2275. Рыбаков Б. А., Славяне в Крыму и на Тамани, Тезисы доклада на сессии по истории Крыма, Симферополь, 1952.
2276. Рыбаков Б. А., Уличи, КСИИМК, вып. XXXV, 1950.
*2277. Самойловский И. М., Корчеватовский могильник, МИА, № 70, 1957.
2278. Самойловський І. М., Корчуватський могильник, Археологія, т. I, 1947.
2279. Самойловський І. М., Пам'ятки культури полів поховань у Києві, Археологія, т. VII, 1952.
2280. Самойловський І. М., Слов'янський могильник на р. Пронівщині під Києвом, Археологія, т. IX, 1954.
2281. Самойловський І. М., Слов'янський могильник у Києві над Дніпром, Археологія, т. III, 1950.
2282. Свешников И. К., Могильники липицкой культуры в Львовской области, КСИИМК., вып. 68, 1957.
2283. Семенчик М., Випадкові археологічні знахідки на Роменщині, Хроніка археології та мистецтва, ч. 1, К., 1930.
2284. Симонович Е. О., Млинове спорудження перших століть н. е. на Південному Бузі, Археологія, т. VI, 1952.
2285. Симонович Е. О., Пам'ятки черняхівської культури Нижнього Побужжя, Археологія, т. X, 1957.
2286. Симонович Е. О., Про культуру полів поховань на Поділлі (в зв'язку з розкопками в с. Луці-Врублівецькій), Археологія, т. V, 1951.
2287. Сіскова Т., Попередній звіт про розкопки в с. Грушівка, Первомайського району, АП, т. I, 1949.
2288. Смирнов А. П., К вопросу о славянах в Крыму, ВДИ, 1953, № 3.
2289. Смишко М. Ю., Богатое погребение начала нашей эры в Львовской области, ж. «Советская археология», 1957, № 1.
2290. Смишко М. Ю., Раннеславянская культура Поднестровья в свете новых археологических данных, КСИИМК, вып. XLIV, 1952.
2291. Смишко М. Ю., Раннеславянские памятники на территории западных областей Украинской ССР, Доклады VI научн. конфер. Ин-та археологии, К., 1953.
2292. Сміленко А. Т., Про деякі датуючі речі в культурі полів поховань, Археологія, т. VI, 1952.
2293. Смішко М. Ю., Два курганні могильники в околицях с. Ізи, Закарпатської області, АП, т. III, 1952.
2294. Смішко М., Доба полів поховань в західних областях УРСР, Археологія, т. II, 1948.
2295. Смішко М. Ю., Дослідження пам'яток культури полів поховань в західних областях УРСР у 1947 р., АП, т. III, 1952.
2296. Смішко М., Звіт про дослідження селища періоду «полів поховань» в Неслухові в 1946 р., АП, т. I, 1949.
2297. Смішко М. Ю., Ранньослов'янська культура Карпатського підгір'я, Наукові записки ІСН, т. 1, К., 1953.
2298. Смішко М., Селище доби полів поховань у Вікнинах Великих, Археологія, т. I, 1947.
2299. Смолічев П., Археологічні досліди в околицях м-ка Златополя на Черкащині року 1926, Коротке звідомлення ВУАК за 1926 р., К., 1927.
2300. Соловьева Г. Ф., Славянские союзы племен по археологическим материалам VIII—XIV вв. н. э., (вятичи, радимичи, северяне), СА, XXV, 1956.

2301. Спицын А. А., Древности антов, Сборник Отделения русского языка и словесности, т. 101, № 3, Л., 1928.
2302. Спицын А., Поля погребальных урн, СА, X, 1948.
2303. Сымонович Э. А., Глиняная тара для хранения запасов на поселениях черняховской культуры, СА, XXVI, 1956.
2304. Сымонович Э. А., Лепная посуда памятников черняховской культуры нижнего Днепра, КСИИМК, вып. 68, 1957.
*2305. Сымонович Э. А., Об единстве и различиях памятников черняховской культуры, СА, XXIX, 1957.
2306. Сымонович Э. А., О датировке поселений первых веков нашей эры в Луке-Врублевецкой, КСИИМК, вып. 57, 1955.
2307. Сымонович Э. А., О некоторых типах поселений первых веков нашей эры в Северном Причерноморье, КСИИМК, вып. 65, 1956.
2308. Сымонович Э. А., Памятники черняховской культуры на нижнем Днепре, КСИА, вып. 4, 1955.
2309. Сымонович Э. А., Памятники черняховской культуры степного Поднепровья, СА, XXIV, 1955.
2310. Сымонович Э. А., Погребения V—VI вв. н. э. у с. Данилова Балка, КСИИМК, вып. XLVIII, 1952.
2311. Сымонович Э. А., Раннеславянские поселения у сс. Грушевка и Кут, Апостоловского р-на, Днепропетровской обл., КСИА, вып. 2, 1953.
*2312. Сымонович Э. А., Раннечерняховское поселение у с. Ломоватого возле Черкасс, КСИА, вып. 8.
2313. Сымонович Э. А., Стеклянная посуда середины I тысячелетия н. э. нижнего Днепра, КСИИМК, вып. 69, 1957.
2314. Тимощук Б. А., Подкарпатские курганы III—V веков нашей эры, КСИИМК, вып. 52, 1953.
2315. Тимощук Б. А., Славянские поселения IX—X вв. на территории Северной Буковины, КСИИМК, вып. 53, 1954.
2316. Тиханова М. А., Археологические памятники Среднего Поднестровья в первой половине I тысячелетия н. э., КСИА, вып. 2, 1953.
2317. Тиханова М. А., Борочицкий клад, СА, XXV, 1956.
2318. Тиханова М. А., Забытый памятник (Волынский клад 1610 г.), Рефераты — 1945.
2319. Тиханова М. А., Культура западных областей Украины в первые века нашей эры (К вопросу об этногенезе восточных славян), МИА, № 6, 1941.
2320. Тиханова М. А., Локальные варианты черняховской культуры, ж. «Советская археология», 1957, № 4.
2321. Тиханова М. А., Поселение культуры полей погребений в Луке-Врублевецкой, Хмельницкой области, КСИА, вып. 4, 1955.
2322. Тиханова М. А., Раскопки поселения первых веков н. э. в Луке-Врублевецкой (Днестр), КСИИМК, вып. XXVII, 1949.
2323. Тиханова М., Розкопки верхніх горизонтів поселення в с. Лука-Врублівецька (Культура так званих «полів поховань» і середньовічна слов'янська культура), АП, т. I, 1949.
2324. Тиханова М. А., Роль Западного Причерноморья в сложении культуры Поднестровья и Поднепровья первых веков н. э., КСИИМК, вып. VIII, 1940.
2325. Третьяков П. М., Питання походження слов'ян у світлі праць И. В. Сталіна про мову і мовознавство, Вісник АН УРСР, 1952, № 7.
2326. Третьяков П. Н., Археологические памятники восточнославянских племен в связи с проблемой этногенеза, КСИИМК, вып. II, 1939.
2327. Третьяков П. Н., Вопросы происхождения славян, Доклады VI научн. конфер. Ин-та археологии, К., 1953.
2328. Третьяков П. Н., Восточнославянские племена, М., 1948.
2329. Третьяков П. Н., Восточнославянские племена, М., 1953.
2330. Третьяков П. Н., Восточнославянские племена в свете археологических исследований последних лет, КСИИМК, вып. XIII, 1946.
2331. Третьяков П. Н., Восточнославянские племена и вопросы происхождения славян, Тезисы докладов и выступлений..., М., 1951.
2332. Третьяков П. Н., Восточнославянские племена накануне образования Киевского государства, ИАН СИФ, т. II, № 3, М., 1945.
2333. Третьяков П. Н., Восточнославянские племена накануне образования Киевского государства, зб. «220 лет АН СССР», т. 2, М.—Л., 1947.
2334. Третьяков П., Некоторые вопросы происхождения народов, ВИ, 1950, № 10.
2335. Третьяков П. Н., Некоторые вопросы этногонии восточного славянства, КСИИМК, вып. V, 1940.
2336. Третьяков П. Н., О происхождении славян, ВИ, 1953, № 11.
2337. Третьяков П., О происхождении славян, ж. «Славяне», 1952, № 7.

2338. Третьяков П. Н., Подсечное земледелие в Восточной Европе, ИГАИМК, т. XIV, вып. 1, Л., 1932.
2339. Третьяков П. Н., Северные восточнославянские племена, МИА, № 6, 1941.
2340. Третьяков П. Н., Славянская (Днепровская) экспедиция 1940 г., КСИИМК, вып. X, 1941.
2341. Третьяков П. Н., Спорные вопросы этнического развития славян, Тезисы докладов — 1955.
2342. Третьяков П., Стародавні слов'янські городища у верхній течії Ворскла, Археологія, т. I, 1947.
2343. Третьяков П. Н., У истоков древней Руси, СДК, М., 1953.
2344. Удальцов А., Древнейшее население Восточной Европы и проблема славянского этногенеза, Рефераты — 1945.
2345. Удальцов А., Начальный период восточнославянского этногенезиса, ИЖ, 1943, № 11-12.
2346. Удальцов А. Д., Основные вопросы происхождения славян, зб. «Общее собрание АН СССР 14—17 октября 1944 года», М.—Л., 1945.
2347. Удальцов А. Д., Основные вопросы этногенеза славян, СЭ, VI-VII, 1947.
2348. Удальцов А., Проблема происхождения славян в свете современной археологии, ВИ, 1949, № 2.
2349. Удальцов А. Д., Происхождение славян, ВИ, 1947, № 7.
2350. Федоров Г. Б., Тиверцы, ВДИ, 1952, № 2.
2351. Фенін О. В., Знахідки римських монет у Прикарпатті, Археологія, т. V, 1951.
2352. Шалугаю С., Деревлянські могили. Зовнішній вигляд та розташування супроти земної поверхні, Науковий збірник за рік 1928, К., 1928.
2353. Шамрай С., Деревлянські могили, Науковий збірник за рік 1928, К., 1928.
*2354. Шовкопляс А. М., Славянская керамика VIII—IX вв. из Киева, КСИА, вып. 8.
2355. Шовкопляс Г. М., Керамічний комплекс епохи бронзи та ранньослов'янського часу з Юр'євої гори поблизу м. Сміли, Археологія, т. XI, 1957.
2356. Шовкопляс Г. М., Слов'янські пам'ятки в районі Канева, Археологія, т. X, 1957.
2357. Щербаківський Д., Знахідки біля Могилева-Подільського, Коротке звідомлення ВУАК за 1926 р. К., 1927.
2358. Экспедиция по изучению памятников бассейна р. Ворсклы, КСИИМК, вып. I, 1938.

КИЇВСЬКА РУСЬ

2359. Артамонов М. И., Славяне и Русь, Научная сессия ЛГУ 1955—1956 гг. Тезисы докладов по секции истор. наук, Л., 1956.
2360. Артамонов М. И., Спорные вопросы древнейшей истории славян и Руси, КСИИМК, вып. VI, 1940.
2361. Археологічні дослідження в Києві, Наукові записки ІІМК, кн. 3-4, К., 1935.
2362. Асєєв Ю., Нові дослідження стародавнього будівництва в Києві, Вісник Акад. архітектури УРСР, 1952, № 4.
2363. Аулих В. В., Древнерусское поселение у с. Рипнев, Львовской области, КСИА, вып. 7, 1957.
2364. Афанасьєв К. Н., Пропорціональність пам'ятників древньоруської архітектури XI—XII ст., Архітектурні пам'ятники, К., 1950.
2365. Базилевич В., Роботи по обслідуванню мозаїк Київської Софії року 1930, Хроніка археології та мистецтва, ч. 3, К., 1931.
2366. Бауэр Н. П., Древнерусский чекан конца X и начала XI в., ИГАИМК, т. V, Л., 1927.
2367. Безбородов М. А., Древнерусские стекла и огнеупорные изделия, КСИИМК, вып. 62, 1956.
2368. Безбородов М. А., Древнерусские стекла XI—XIII вв., их химический состав и технология производства, Сборник научных работ АН БССР, вып. 47, Минск, 1953.
2369. Безбородов М. А., Русское стекло XII века, ДАН, нов. серия, т. LXXIV, № 4, 1950.
2370. Безбородов М. А., Стеклоделие в древней Руси, Минск, 1956.
2371. Безбородов М. А., Стеклоделие в древней Руси, ж. «Природа», 1955, № 1.
2372. Беркович М. Ю., До питання про походження древньоруської народності, Наукові записки Кіровоградськ. держ. пед. ін-ту, т. 3, Кіровоград, 1957.
2372а. Бернякович К. В., Древній Ужгород, ж. «Наука і життя», 1955, № 6.

2373. Блифельд Д. И., К исторической оценке дружинных погребений в срубных гробницах Среднего Поднепровья IX—X вв., СА, XX, 1954.
2374. Блифельд Д. И., Раскопки курганов в Чернигове, КСИА, вып. 4, 1955.
2375. Бліфельд Д. І., Висла печатка з Білгородки, Археологія, т. III, 1950.
2376. Бліфельд Д. І., Деснянська археологічна експедиція 1949 р., АП, т. V, 1955.
2377. Бліфельд Д., До питання про Боричев узвіз стародавнього Києва, Археологія, т. II, 1948.
2378. Бліфельд Д. І., До питання про ремесло та ремісників у Київській Русі IX—X ст., Археологія, т. IX, 1954.
2379. Бліфельд Д. І., Дослідження в с. Шестовицях, АП, т. III, 1952.
2380. Бліфельд Д. І., Дослідження древнього Бєлгорода, АП, т. III, 1952.
2381. Бліфельд Д. І., Досягнення радянської археології у дослідженні древнього Києва, Вісник АН УРСР, 1951, № 8.
2382. Бліфельд Д. І., З археологічних досліджень у Києві в останні роки, Наукові записки ІІА, кн. І, Уфа, 1943.
2383. Бліфельд Д., Розкопки слов'янського поселення коло с. Дніпровського, Дніпропетровської області, АП, т. І, 1949.
2384. Бліфельд Д. І., Стан дослідження археологічних пам'яток періоду утворення Київської Русі, Вісник АН УРСР, 1957, № 7.
2385. Бліфельд Д., Сучасний стан археологічних і архітектурних пам'яток Чернігова, Археологія, т. І, 1947.
2386. Богданов О. І., Нові дані про древньоруське місто Біла Церква, Археологія, т. VI, 1952.
2387. Богусевич В. А., Археологические раскопки 1950 г. на Подоле в Киеве, КСИИМК, вып. XLI, 1951.
2388 Богусевич В. А., Археологічні розкопки в Києві на Подолі в 1950 р.,
2389. Богусевич В. А., Археологічні розкопки в Чернігові в 1949 та 1951 рр., АП, т. V, 1955.
2389а. Богусевич В. А., До історії склоробного виробництва в Київській Русі, зб. «Нариси з історії техніки», вип. IV, К., 1957.
2390. Богусевич В. А., Древній Чернігів за археологічними даними, Вісник АН УРСР, 1952, № 1.
2391. Богусевич В. А., Итоги и задачи археологического изучения древнерусских городов на территории Украинской ССР, Доклады VI научн. конфер. Ин-та археологии, К., 1953.
2392. Богусевич В. А., Мастерские XI в. по изготовлению стекла и смальты в Киеве, КСИА, вып. 3, 1954.
2393. Богусевич В. А., Походження і характер древньоруських міст Наддніпрянщини, Археологія, т. V, 1951.
2394. Богусевич В. А., Про походження і топографію древнього Києва за археологічними даними, Археологія, т. VII, 1952.
2395. Богусевич В. А., Про топографію древнього Чернігова, Археологія, т. V, 1951.
2396. Богусевич В. А., Про феодальні двори Києва XI—XIII ст., Археологія, т. XI, 1957.
2397. Богусевич В. А., Раскопки в Чернигове, КСИА, вып. 4, 1955.
2398. Богусевич В. А., Роботи Чернігівської експедиції, АП, т. III, 1952.
2399. Богусевич В. А., Розкопки на горі Киселівці, АП, т. III, 1952.
2400. Богусевич В. А., Асеев Ю. С., Воєнно-оборонні стіни XII віку в Києво-Печерській Лаврі, Вісник Акад. архітектури УРСР, 1951, № 4.
2401. Богусевич В. А., Холостенко Н. В., Черниговские каменные дворцы XI—XII вв., КСИА, вып. 1, 1952.
2402. Болтенко М., Стародавня руська Березань, Археологія, т. І, 1947.
2403. Брайчевский М. Ю., К вопросу о генетических связях ювелирного ремесла антов и Киевской Руси, КСИА, вып. 1, 1952.
2404. Брайчевский М. Ю., К происхождению древнерусских городов, КСИИМК, вып. XLI, 1951.
2405. Брайчевська А. Т., Древній Переяслав, ж. «Радянська жінка», 1954, № 4.
2406. Брайчевська А. Т. і Копилов Ф. Б., Древній Переяслав — у книзі «Переяслав-Хмельницький і його історичні пам'ятки», К., 1954.
2407. Брайчевський М. Ю., Археологічні пам'ятки часів боротьби Русі проти монгольських загарбників, Вісник АН УРСР, 1951, № 10.
2408. Брайчевський М. Ю., Про датування шиферних пряслиць, Археологія, т. IV, 1950.
2409. Брайчевський М. Ю., Розкопки на Третьому Городському городищі, АП, т. III, 1952.
2410. Брунов Н. И., К вопросу о первоначальном виде древнейшей части Киевской Софии, ИГАИМК, т. V, Л., 1927.
2411. Бугославський С., Пам'ятка XI—XIII вв. про князів Бориса та Гліба, К., 1928.

2412. Бураков А. В., Слов'янське поселення на нижньому Дніпрі, Вісник АН УРСР, 1953, № 10.
2413. Верзилів А., Найдавніший побут Чернігівської околиці, ЧПЛ, К., 1928.
2414. Виєзжев Р. І., Розкопки в Каневі в 1949 р., АП, т. V, 1955.
2415. В. К., Виставка археологічних знахідок Донецького городища, Хроніка археології та мистецтва, ч. 2, К., 1930.
2416. Выезжев Р. И., Новые материалы из раскопок Леплявского могильника, КСИА, вып. 3, 1954.
2417. Выезжев Р. И., Раскопки в Городске в 1955 г., КСИА, вып. 7, 1957.
2418. Володченко З. А., К вопросу о технике черни на Руси, КСИИМК, вып. 52, 1953.
2419. Володченко З. А., Перстень-печать XII в., КСИИМК, вып. XXXVI, 1951.
2420. Воронин Н. Н., Древнерусские города, М.—Л., 1945.
2421. Воронин Н. Н., Древнерусские города, М., 1946.
2422. Воронин Н. Н., Жилище [древней Руси], ИКДР, т. I, М.—Л., 1948.
2423. Воронин Н. Н., Зодчество Киевской Руси—у книзі «История русского искусства», т. I, М., 1953.
2424. Воронин Н. Н., К вопросу о взаимоотношении Галицко-Волынской и Владимиро-Суздальской архитектуры XII—XIII вв., КСИИМК, вып. III, 1940.
2425. Воронин Н. Н., Об итогах археологического изучения древнерусских городов, ж. «Историк-марксист», 1941, кн. 6.
2426. Воронин Н. Н., Поселение [древней Руси], ИКДР, т. I, М.—Л., 1948.
2427. Воронин Н. Н., Развитие славяно-русской археологии в СССР, ж. «Славяне», 1948, № 7.
2428. Гамченко С., Розкопки 1926 року в Києві (давніша садиба В. П. Трубецького), Коротке звідомлення ВУАК за 1926 р., К., 1927.
2429. Герасимов М. М., Опыт реконструкции физического облика Ярослава Мудрого, КСИИМК, вып. VII, 1940.
2430. Гинзбург В. В., Об антропологическом изучении скелетов Ярослава Мудрого, Анны и Ингигерд, КСИИМК, вып. VII, 1940.
2431. Голубева Л. А., Киевский некрополь, МИА, № 11, 1949.
2432. Голубева Л. А., Топография домонгольского Киева, КСИИМК, вып. XVI, 1947.
2433. Гончаров В. К., Археологічні дослідження древнього Галича у 1951 р., АП, т. V, 1955.
2434. Гончаров В. К., Археологічні розкопки в Києві 1955 р., Археологія, т. X, 1957.
2435. Гончаров В. К., Древний Колодяжин, КСИИМК, вып. XLI, 1951.
2436. Гончаров В. К., Древній Галич, Вісник АН УРСР, 1956, № 1.
2437. Гончаров В. К., Древній Колодяжин, Вісник АН УРСР, 1950, № 6.
2438. Гончаров В., Посад і сільські поселення коло Райковецького городища (за матеріалами експедиції 1946 р.), АП, т. I, 1949.
2439. Гончаров В. К., Райковецкое городище, К., 1950.
2440. Гончаров В. К., Райковецьке феодальне городище XI—XIII вв., Вісник АН УРСР, 1948, № 7.
2441. Гончаров В. К., Роботи Волинської експедиції 1948 р., АП, т. III, 1952.
2442. Гончаров В. К., Розкопки древнього Городська, АП, т. III, 1952.
2443. Гончаров В. К., Розкопки древнього Любеча, АП, т. III, 1952.
2444. Гончаров В. К., Там, де був княжий двір, ж. «Радянська жінка», 1956, № 2.
*2445. Гончаров В. К., Богусевич В. А., Юра Р. А., Раскопки древнерусского города Воиня в 1956 г., КСИА, вып. 8.
2446. Греков Б. Д., Киевская Русь, М., 1953.
2447. Греков Б. Д., Київська Русь, вид-во «Радянська школа», К., 1951.
2448. Греков Б. Д., Образование русского государства, ИАН СИФ, т. II, № 3, М.—Л., 1945.
2449. Гуслистий К. Г., Виникнення Київської держави, ж. «Наука і життя», 1952, № 6.
2450. Гуслистий К. Г., Київська Русь — колиска трьох братніх народів, К., 1950.
2451. Гуслистий К. Г., Формування і розвиток феодальних відносин у східних слов'ян. Древньоруська держава — у книзі «Історія Української РСР», т. I, К., 1955.
2452. Гущин А. С., К вопросу о славянском земледельческом искусстве, Временник отдела изобраз. искусств, I, Л., 1927.
2453. Гущин А. С., Памятники художественного ремесла древней Руси, М.—Л., 1936.
2454. Дмитревська А., Звіт Городської експедиції 1946 р., АП, т. I, 1946.
2455. Дмитров Л., До питання про загадкові сфероконічні сосуди, як запалювальні бомби XIII ст. н. е., Наукові записки ІІА, кн. I, Уфа, 1943.
2456. Дмитров Л., Хрещатик у пам'яті століть, ж. «Дніпро», 1945, № 3.

2457. Добровольський А., Сліди перебування слов'ян XII—XIII ст. ст. у Надпоріжжі, АП, т. I, 1949.
2458. Добровольський Л., З минулого Хотівської околиці Києва, ЗІФВ, кн. XII, К., 1927.
2459. Добровольський Л., Київські укріплення і Золоті Ворота, Науковий збірник за рік 1926, К., 1926.
2460. Добровольський Л., Колишній наддніпрянський оборонний вал під Києвом, ЗІФВ, кн. XII, К., 1927.
2461. Довженок В. И., К вопросу о сложении древнерусской народности, Доклады VI научн. конфер. Ин-та археологии, К., 1953.
2462. Довженок В. И., К истории земледелия у восточных славян в I тыс. н. э. и в эпоху Киевской Руси, Материалы по истории земледелия СССР, I, М., 1952.
*2463. Довженок В. И., Раскопки древнерусских памятников на Роси в 1956 г., КСИА, вып. 8.
2464. Довженок В. И., Селища и городища в окрестностях древнего Галича, КСИА, вып. 4, 1955.
2465. Довженок В. И. и Брайчевский М. Б., О времени сложения феодализма в древней Руси, ВИ, 1950, № 3.
2466. Довженок В. И., Будова міських укріплень в Київській Русі, Вісті АН УРСР, 1946, № 8.
2467. Довженок В. И., Військова справа в Київській Русі, К., 1950.
2468. Довженок В. И., Городища и селища на Роси и Россаве (по материалам разведки 1954 г.), КСИА, вып. 5, 1955.
2469. Довженок В. И., До питання про техніку орного землеробства на півдні древньої Русі, Археологія, т. IV, 1950.
2470. Довженок В. И., Древній Вишгород, Вісник АН УРСР, 1949, № 8.
2471. Довженок В. И., Древньоруська народність і спільність російського, українського і білоруського народів, Вісник АН УРСР, 1954, № 5.
2472. Довженок В. И., Огляд археологічного вивчення древнього Вишгорода в 1934—1937 рр., Археологія, т. III, 1950.
2473. Довженок В. И., Озброєння війська в Київській Русі, Вісник АН УРСР, 1948, № 10.
2474. Довженок В. И., Прогрес землеробства в древній Русі, Вісник АН УРСР, 1952, № 4.
2475. Довженок В. И., Про древньоруську державність в період феодальної роздробленості, Археологія, т. X, 1957.
2476. Довженок В. И., Розкопки біля с. Волинцевого, Сумської області, АП, т. III, 1952.
2477. Довженок В. И., Розкопки древнього Вишгорода, АП, т. III, 1952.
2478. Довженок В. И., Феодальний маєток в епоху Київської Русі в світлі археологічних даних, Археологія, т. VIII, 1953.
2479. Довженок В. И., Лінка Н. В., Розвідки древньоруських городищ на нижній Росі в 1949 р., АП, т. V, 1955.
2480. Дослідження Коростенського городища, Наукові записки ІІМК, кн. 3-4, К., 1935.
2481. Дослідження руїн Зарубського монастиря біля с. Зарубинці, АП, т. V, 1955.
2482. Єфіменко П. П., Богусевич В. А., Кріпость Ярослава Мудрого в Києві, Вісник АН УРСР, 1952, № 12.
2483. Зуммер В., Юрієва божниця, ЗІФВ, кн. XV, К., 1927.
2484. Каргер М. К., Археологические исследования древнего Киева, К., 1950.
2485. Каргер М. К., Археологические раскопки древнего Киева, ж. «Наука и жизнь», 1940, № 2.
2486. Каргер М. К., Археологічні розкопки в Переяславі-Хмельницькому, Вісник АН УРСР, 1953, № 6.
2487. Каргер М. К., Дофеодальный период истории Киева по археологическим данным, КСИИМК, вып. I, 1939.
2488. Каргер М. К., Древний Киев, СДК, М., 1953.
2489. Каргер М. К., Жилище Киевской земли, Рефераты — 1945.
2490. Каргер М. К., Землянка-мастерская киевского художника XIII века, КСИИМК, вып. XI, 1945.
2491. Каргер М. К., Зодчество Галицко-Волынской земли в XII—XIII вв., КСИИМК, вып. III, 1940.
2492. Каргер М. К., К вопросу об убранстве интерьера в русском зодчестве домонгольского периода, Труды Всероссийск. Акад. художеств, т. I, Л., 1947.
2493. Каргер М. К., К вопросу о древнейшей истории Киева, Рефераты — 1945.
2494. Каргер М. К., К вопросу о древнейшей истории Киева, СА, X, 1948.
2495. Каргер М. К., К вопросу о Киеве в VIII—IX вв., КСИИМК, вып. VI, 1940.
2496. Каргер М. К., К вопросу о саркофагах кн. Владимира и Анны, КСИИМК, вып. VII, 1940.

2497. Каргер М. К., Киев и монгольское завоевание, СА, XI, 1949.
2498. Каргер М. К., Киевская экспедиция, КСИИМК, вып. XXII, 1947.
2499. Каргер М. К., К истории киевского зодчества (конца XII — начала XIII в.), КСИИМК, вып. XXVII, 1949.
2500. Каргер М. К., К истории киевского зодчества конца XI — начала XII в. Церковь Спаса на Берестове, СА, XVII, 1953.
2501. Каргер М. К., К истории киевского зодчества XI века. Храм-мавзолей Бориса и Глеба в Вышгороде, СА, XVI, 1952.
2502. Каргер М. К., Княжеские дворцы древнего Киева, Ученые записки ЛГУ, серия истор. наук, вып. 22, 1955.
2503. Каргер М. К., Княжеское погребение XI в. в Десятинной церкви, КСИИМК, вып. IV, 1940.
2504. Каргер М. К., «Летская божница» Владимира Мономаха, КСИИМК, вып. XLIX, 1953.
2505. Каргер М. К., Новые данные к истории древнерусского жилища, КСИИМК, вып. XXXVIII, 1951.
2506. Каргер М. К., Основные итоги и проблемы археологического исследования древнего Киева, Доклады VI научн. конфер. Ин-та археологии, К., 1953.
2507. Каргер М. К., Основные итоги и проблемы археологического исследования древнего Киева, КСИИМК, вып. XLI, 1951.
2508. Каргер М. К., Памятники переяславского зодчества XI—XII вв. в свете археологических исследований, СА, XV, 1951.
2509. Каргер М. К., Погребение киевского дружинника X в., КСИИМК, вып. V, 1940.
2510. Каргер М. К., Развалины Зарубского монастыря и летописный город Заруб, СА, XIII, 1950.
2511. Каргер М. К., Раскопки в г. Переяславе-Хмельницком, КСИА, вып. 4, 1955.
2512. Каргер М. К., Раскопки в Переяславе-Хмельницком в 1952—1953 гг., СА, XX, 1954.
2513. Каргер М. К., Раскопки Переяслав-Хмельницкого, Тезисы докладов — 1953.
2514. Каргер М. К., Розкопки в Переяславі-Хмельницькому в 1952—1953 рр., Археологія, т. IX, 1954.
2515. Каргер М. К., Розкопки на садибі Київського історичного музею, АП, т. III, 1952.
2516. Каргер М., Розкопки у Києві в 1946 р., АП, т. I, 1949.
2517. Каргер М. К., Тайник под развалинами Десятинной церкви в Киеве, КСИИМК, вып. X, 1941.
2518. Киевская экспедиция, КСИИМК, вып. I, 1939.
2520. Козловська В., Археологічні пам'ятки часів князівської доби коло с. Поштова-Віта на Київщині, Науковий збірник за рік 1924, К., 1925.
2521. Козловська В., Археологічні розкопи р. 1930 у Києві на горі Дитинці, Хроніка археології та мистецтва, ч. 3, К., 1931.
2522. Козловська В., Новіші археологічні досліди на терені Білоцерківщини, Хроніка археології та мистецтва, ч. 2, К., 1930.
2523. Козловська В., Розкопи в Баришпільському районі р. 1926, Коротке звідомлення ВУАК за 1926 р., К., 1927.
2524. Козловська В., Розкопи на території стародавнього Баришпільського городка, Коротке звідомлення ВУАК за 1925 р., К., 1926.
2525. Козловська В., Таврований посуд слов'янської доби, Науковий збірник за рік 1926, К., 1926.
2526. Колчин Б. А., Мастерство древнерусских кузнецов, СДК, М., 1953.
2527. Колчин Б. А., Черная металлургия и металлообработка в древней Руси, МИА, № 32, 1953.
2528. Копилов Ф. Б., Зрубне поховання біля Десятинної церкви, Археологія, т. V, 1951.
2529. Копилов Ф. Б., Посульська експедиція, АП, т. III, 1952.
2530. Копилов Ф., Посульська експедиція 1945—1946 рр., АП, т. I, 1949.
2531. Корж Є. Д., Золоті ворота в Києві, зб. «Архітектурні пам'ятники», К., 1950.
2532. Корзухина Г. Ф., Из истории древнерусского оружия XI века, СА, XIII, 1950.
2533. Корзухина Г. Ф., Киевские ювелиры накануне монгольского завоевания, СА, XIV, 1950.
2534. Корзухина Г. Ф., К реконструкции Десятинной церкви, ж. «Советская археология», 1957, № 2.
2535. Корзухина Г. Ф., Новые данные о раскопках В. В. Хвойко на усадьбе Петровского в Киеве, СА, XXV, 1956.
2536. Корзухина Г. Ф., О технике тиснения и перегородчатой эмали в древней Руси X—XII вв., КСИИМК, вып. XIII, 1946.
2537. Корзухина Г. Ф., Русские клады IX—XIII веков, Рефераты — 1945.
2538. Корзухина Г. Ф., Русские клады IX—XIII вв., М.—Л., 1954.

2539. Корзухина Г. Ф., Серебряная чаша из Киева с надписями XII в., СА, XV, 1951.
2540. Кропоткин В. В., О производстве стекла и стеклянных изделий в средневековых городах Северного Причерноморья и на Руси, КСИИМК, вып. 68, 1957.
2541. Кузнецов М., Розвідувальні розкопки в Лубнах, Археологія, т. II, 1948.
2542. Кучера М. П., Раскопки городища Плиснеск, КСИА, вып. 4, 1955.
2543. Лазарев В. Н., Киевская Русь — у книзі «История русского искусства», т. I, М., 1953.
2544. Лазарев В. Н., Культурное наследие Киевской Руси — у книзі «История русского искусства», т. I, М., 1953.
2545. Лесючевский В. И., Вышгородский культ Бориса и Глеба в памятниках искусства, СА, VIII, 1946.
2545а. Лінка-Геппенер Н. В., Копиївський скарб, Археологія, т. II, 1948.
2546. Ляпушкин И. И., Материалы к изучению юго-восточных границ восточных славян VIII—X вв., КСИИМК, вып. XII, 1946.
2547. Ляпушкин И. И., Место роменско-боршевских памятников среди славянских древностей, Вестник ЛГУ, 1956, № 20.
2548. Ляпушкин И. И., О датировке городищ роменско-боршевской культуры, СА, IX, 1947.
2549. Ляпушкин И. И., О жилищах восточных славян днепровского Левобережья VIII—X вв., КСИИМК, вып. 68, 1957.
2550. Ляпушкін І., Старослов'янське поселення VIII—XIII ст. ст. на території м. Полтави (За матеріалами польових розшуків 1940, 1945 і 1946 рр.), АП, т. I, 1949.
2551. Ляскоронський В., Відчит про розкопи Золотої Брами у Києві року 1927, Хроніка археології та мистецтва, ч. 3, К., 1931.
2552. Ляскоронський В., Розкопи на території Софійського собору в Києві, Коротке звідомлення ВУАК за 1925 р., К., 1926.
2553. Мавродин В. В., Древняя Русь, Л., 1946.
2554. Мавродин В., Историческая общность русского и украинского народов, ж. «Славяне», 1954, № 3.
2555. Мавродин В. В., Образование древнерусского государства, Л., 1945.
2556. Мавродин В. В., Образование единого русского государства, Л., 1951.
2556а. Магура С., Розкопки на горі Кисилівці в Києві 1933 р., Наукові записки ІІМК, кн. 1, К., 1934.
*2557. Макаревич М. Л., Раскопки древнерусских железоплавильных горнов IX—X вв. в Городске, КСИА, вып. 8.
2558. Макаренко М., Біля Чернігівського Спаса (досліди р. 1923), ЧПЛ, К., 1928.
2559. Макаренко М., Городище «Монастирище», Науковий збірник за рік 1924, К., 1925.
2560. Макаренко М., Малоазійська миска в Києві, Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва, збірник I за 1930 р., К., 1931.
2561. Макаренко М., Найдавніша стінопись княжої України (Храм Спаса в Чернігові), зб. «Україна», кн. 1-2, К., 1924.
2562. Макаренко М., Скульптура й різбярство Київської Русі передмонгольських часів, Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва, збірник I за 1930 р., К., 1931.
2563. Макаренко М., Старогородська Божниця та її малювання, ЧПЛ, К., 1928.
2564. Макаренко М., Чернігівський Спас (Археологічні досліди р. 1923), ЗІФВ, № 20, К., 1928.
2565. Марчук І., Вишгородське городище, Наукові записки ІІМК, кн. 2, К., 1934.
2566. Маслов В. І., Рільницьке знаряддя і техніка за пам'ятками Райковецького городища феодальної доби, Наукові записки ІІМК, кн. 1, К., 1937.
2567. Медведев А. Ф., К истории кольчуги древней Руси, КСИИМК, вып. XLIX, 1953.
2568. Мовчанівський Т., Археологічна розвідка на території кол. Михайлівського собору в Києві, Наукові записки ІІМК, кн. 2, К., 1937.
2569. Мовчанівський Т. М., Матеріали дослідної роботи Райковецької археологічної експедиції в 1934 р., Наукові записки ІІМК, кн. 2, К., 1937.
2570. Мовчанівський Т., Райковецька державна археологічна експедиція 1933 року, Наукові записки ІІМК, кн. 1, К., 1934.
2571. Мовчанівський Т., Райковецьке городище XI—XIII ст. (Попереднє повідомлення про дослідження городища за 1929—1934 рр.), Наукові записки ІІМК, кн. 5-6, К., 1935.
2572. Мовчанівський Т., Робота Райковецької археологічної експедиції 1934 р., Наукові записки ІІМК, кн. 3-4, К., 1935.
2573. Молчановский Ф. Н., Обработка металла на Украине в XII—XIII вв. по материалам Райковецкого городища, ПИДО, № 5, М.—Л., 1934.

2574. Монгайт А. Л., Новое о древнерусских городах, ВИ, 1949, № 11.
2575. Моргилевський І., Спасо-Преображенський собор у Чернігові за новими дослідами, ЧПЛ, К., 1928.
2576. Моргилевський І., Успенська церква Єлецького монастиря в Чернігові, ЧПЛ, К., 1928.
2577. Обслідування древньоруських городищ на території Київської та Житомирської областей в 1950—1951 рр., АП, т. V, 1955.
2578. Орешников А. В., Денежные знаки домонгольской Руси, Труды ГИМ, вып. VI, М., 1936.
2579. Павленко М., Золота брама (Киевский памятник архитектуры XI в.), ж. «Глобус», 1926, № 24 (75).
2580. Пархоменко В. А., Киевская Русь и печенеги (К вопросу о взаимоотношении Киевской Руси со степью), зб. «Вторая конференция археологов СССР в Херсонесе», Севастополь, 1927.
2581. Пархоменко В., Питання про слов'янську колонізацію Лівобережжя в домонгольську добу, Записки Дніпропетровського ІНО, т. І, Дніпропетровськ, 1927.
2582. Пархоменко В., Русь та печеніги, ж. «Східній Світ», 1929, № 1-2 (7-8).
2583. Пашуто В. Т., Очерки по истории Галицко-Волынской Руси, М., 1950.
2584. Підоплічко І. Г., Пізня фауна Райковецького городища, Наукові записки ІІМК, кн. 3-4, К., 1935.
2585. Равдоникас В., Надписи и знаки на мечах из Днепростроя, ИГАИМК, вып. 100, Л., 1933.
2586. Равич О., Розкопки слов'янського поселення коло с. Дніпровського, Дніпропетровської області, АП, т. І, 1949.
2587. Радченко А. Д., Государственный архитектурно-исторический заповедник Софийский музей (Путеводитель), К., 1952.
2588. Раппопорт П. А., Археологические заметки о двух русских оборонительных сооружениях XII века, КСИИМК, вып. 54, 1954.
2589. Раппопорт П. А., Древнерусские оборонительные конструкции с применением сырцовой кладки, КСИИМК, вып. 52, 1953.
2590. Раппопорт П. А., Заметки о датировке некоторых типов городищ Приднепровья, КСИИМК, вып. XLVIII, 1952.
2591. Раппопорт П. А., К вопросу о системе обороны Киевской земли, КСИА, вып. 3, 1954.
2592. Раппопорт П. А., Конструкция древнерусских оборонительных сооружений X—XIII вв., КСИА, вып. 4, 1955.
2593. Раппопорт П. А., Оборонительные сооружения на городище в селе Старые Безрадичи, КСИИМК, вып. XLI, 1951.
2594. Раппопорт П. О., Обстеження городищ в районі Києва у 1950 р., Археологія, т. VII, 1952.
2595. Раппопорт П. А., Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв., МИА, № 52, 1956.
2596. Раппопорт П. А., Холм, СА, XX, 1954.
2597. Раппопорт П. А. и Косточкин В. В., К вопросу о периодизации истории древнерусского военного зодчества, КСИИМК, вып. 59, 1955.
2598. Раскопки в Киеве в 1913 и 1914 гг., ОАК за 1913—1915 гг., Пг., 1918.
2599. Ратич А. А., Древнерусские археологические памятники на территории Галицкой и Волынской земель (Автореферат диссертации), Львов, 1953.
2600. Ратич А. А., Древнерусский могильник в с. Копачинцы, Станиславской области, КСИА, вып. 4, 1955.
2601. Ратич А. А., Итоги археологических исследований древнерусских памятников IX—XIII вв. на территории Галицкой и Волынской земель, КСИА, вып. 2, 1953.
2602. Ратич А. А., Раскопки на Замковой горе во Львове в 1955 г., КСИА, вып. 7, 1957.
2603. Ратич О., Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР, К., 1957.
2604. Ратич О. О., Підсумки досліджень древньоруських археологічних пам'яток на території Галицької і Волинської земель, Наукові записки ІСН, т. ІІ, К., 1954.
2605. Рибаков Б. О., Благовіщенська церква у Чернігові 1186 р. за даними розкопок, зб. «Архітектурні пам'ятники», К., 1950.
2606. Рибаков Б., Іменні написи XII ст. в Київському Софійському соборі, Археологія, т. І, 1947.
2607. Рибаков Б. О., Печатки чернігівських князів, Археологія, т. ІІІ, 1950.
2608. Рибаков Б., Розкопки в Переяславі-Хмельницькому в 1945 р., АП, т. І, 1949.
2609. Рибаков Б., Розкопки в Чернігівському дитинці в 1945 р., АП, т. І, 1949.

2610. Розенфельдт Р. Л., Русские замки домонгольского времени, КСИИМК, вып. XLIX, 1953.
2611. Розкопи в Києві на горі Кисилівці в 1940 р., Археологія, т. I, 1947.
2612. Розкопи на території давнього Вишгорода, Наукові записки ІІМК, кн. 3-4, К., 1935.
2613. Розкопки в Києві, Переяслав-Хмельницькому та Борисполі АП, т. V, 1955.
2614. Розкопки древньоруського могильника біля с. Ліпляви в 1949 р., АП, т. V, 1955.
2615. Розкопки Колодяжина в 1949—1950 рр., АП, т. V, 1955.
2616. Розкопки на Київському Подолі в 1950 р., АП, т. V, 1955.
2617. Розкопки на острові Березані р. 1930, Хроніка археології та мистецтва, ч. 3, К., 1931.
2618. Розкопки на території Софійського заповідника, Вісник Акад. архітектури, 1946, № 2.
2619. Рохлин Д. Г., Итоги анатомического и рентгенологического изучения скелета Ярослава Мудрого, КСИИМК, вып. VII, 1940.
2620. Рыбаков Б. А., Анты и Киевская Русь, ВДИ, 1939, № 1.
2621. Рыбаков Б. А., Архитектурная математика древнерусских зодчих, ж. «Советская археология», 1957, № 1.
2622. Рыбаков Б. А., Древнерусский город по археологическим данным, ИАН СИФ, т. VII, № 3, М., 1950.
2623. Рыбаков Б. А., Древности Чернигова, МИА, № 11, 1949.
2624. Рыбаков Б. А., Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X—XII вв., СА, VI, 1940.
2625. Рыбаков Б. А., К вопросу об образовании древнерусской народности, Тезисы докладов и выступлений..., М., 1951.
2626. Рыбаков Б. А., Надпись киевского гончара XI в., КСИИМК, вып. XII, 1946.
2627. Рыбаков Б. А., Образование древнерусского государства, Тезисы докладов — 1954.
2628. Рыбаков Б. А., Овручские пряслица, Доклады и сообщения истор. ф-та МГУ, вып. 4, 1946.
2629. Рыбаков Б. А., Прикладное искусство и скульптура [древней Руси], ИКДР, т. II, М.—Л., 1951.
2630. Рыбаков Б. А., Прикладное искусство Киевской Руси IX—XI веков и южнорусских княжеств XII—XIII веков — у книзі «История русского искусства», т. I, М., 1953.
2631. Рыбаков Б. А., Проблема образования древнерусской народности, ВИ, 1952, № 9.
2632. Рыбаков Б. А., Происхождение Руси, Вестник МГУ, 1953, № 1.
2633. Рыбаков Б. А., Раскопки в Чернигове, КСИИМК, вып. XXI, 1947.
2634. Рыбаков Б. А., Ремесло древней Руси, ИАН СИФ, т. I, № 1, М., 1944.
2635. Рыбаков Б. А., Ремесло [древней Руси], ИКДР, т. I, М.—Л., 1948.
2636. Рыбаков Б. А., Ремесло древней Руси, КСИИМК, вып. XIII, 1946.
2637. Рыбаков Б. А., Ремесло древней Руси, М., 1948.
2638. Рыбаков Б. А., Русь и Хазария, Сборник статей ко дню 70-летия акад. Б. Д. Грекова, М., 1952.
2639. Рыбаков Б. А., Сбыт продукции русских ремесленников в X—XIII вв., Ученые записки МГУ, вып. 93, история, кн. 1, М., 1946.
2640. Рыбаков Б. А., Стольный город Чернигов и удельный город Вщиж, СДК, М., 1953.
2641. Самойловський І., Археологічні спостереження під час розкопування решток фортеційного валу біля Перунова горба в 1934 р., Наукові записки ІІМК, кн. 2, К., 1937.
2642. Самойловський І. М., Давні фундаменти, відкриті у Києві р. 1948, Бюлетень Ін-ту історії і теорії архітектури Акад. архітектури УРСР, 1949, № 1 (2).
2643. Самойловський І. М., Новий скарб часів Київської Русі, Археологія, т. VI, 1952.
2644. Самойловський І., Скарб часів Київської Русі, Археологія, т. II, 1948.
2645. Самойловський І. М., Сліди давнього фортифікаційного спорудження, виявленого у Києві р. 1948, Бюлетень Ін-ту історії і теорії архітектури Акад. архітектури УРСР, 1949, № 1 (2).
2646. Свешников И. К., Исследования в с. Звенигород, Львовской области, КСИА, вып. 4, 1955.
2647. Свєшніков І., Поховання XI ст. н. е. в Смільниці коло Старого Самбора, АП, т. I, 1949.
2648. Сібільов М. В., Археологічні пам'ятки на Дінці в зв'язку з походами Володимира Мономаха та Ігоря Сіверського, Археологія, т. IV, 1950.

2649. Смолічев П., Подвійні поховання X ст. коло Шестовиці на Чернігівщині, Записки Чернігівського наукового товариства, т. I, Чернігів, 1931.
2650. Смолічев П., Розкопи сіверянських могил в с. Шестовиці на Чернігівщині, улітку 1925 р., зб. «Україна», кн. 1, К., 1926.
2651. Смолічев П., Чернігів та його околиці за часів великокнязівських, ЧПЛ, К., 1928.
2652. Соловйова В. М., Засувний замок древньоруського житла, Археологія, т. VII, 1952.
2653. Соловьева Г. Ф. и Кропоткин В. В., К вопросу о производстве, распространении и датировке стеклянных браслетов древней Руси, КСИИМК, вып. XLIX, 1953.
2654. Станкевич Я. В., Шестовицкие курганы, КСИИМК, вып. XXI, 1947.
2655. Станкевич Я., Шестовицька археологічна експедиція 1946 р., АП, т. I, 1949.
2656. Старчук І. Д., Розкопки городища Пліснеська в 1947—1948 рр., АП, т. III, 1952.
2657. Старчук І., Розкопки на городищі Пліснесько, АП, т. I, 1949.
2658. Старчук І. Д., Розкопки на городищі Пліснесько в 1949 р., АП, т. V, 1955.
2659. Стефанович В., З археологічних розвідкових розкопок 1913 р. в Києві, Наукові записки ІІМК, кн. 5—6, К., 1935.
2660. Тимощук Б. А., Древнерусские поселения Северной Буковины, КСИИМК, вып. 57, 1955.
2661. Тимощук Б. А., Об инструментах для письма («стилях»), КСИИМК, вып. 62, 1956.
2662. Тиханова М., Розкопки верхніх горизонтів поселення в с. Лука-Врублівецька (Культура так званих «полів поховань» і середньовічна слов'янська культура), АП, т. I, 1949.
2663. Тихомиров М. Н., Древнерусские города, Ученые записки МГУ, вып. 99, 1946.
2664. Тихомиров М. Н., Древнерусские города, М., 1956.
2665. Тихомиров М. Н., Значение древней Руси в развитии русского, украинского и белорусского народов, ВИ, 1954, № 6.
2666. Тихомиров М. Н., Происхождение названий «Русь» и «Русская земля», СЭ, VI-VII, 1947.
2667. Тихонович О. М., До питання про план «Верхнього Києва», Вісник Акад. архітектури УРСР, 1948, № 4.
2668. Тихонович О. М., Ткаченко М. М., Древній «Київ-град», зб. «Архітектурні пам'ятники», К., 1950.
2669. Третьяков П. Н., Анты и Русь, ж. «Советская этнография», 1947, № 4.
2670. Третьяков П. Н., Древлянские «грады», Сборник статей ко дню 70-летия акад. Б. Д. Грекова, М., 1952.
2671. Третьяков П. Н., Подсечное земледелие в Восточной Европе, ИГАИМК, т. XIV, вып. 1, Л., 1932.
2672. Федоровський О., Археологічні розкопи в околицях Харкова, Хроніка археології та мистецтва, ч. 1, К., 1930.
2673. Фурманська А. І., Слов'янське поселення на території Ізмаїльської області, Археологія, т. VII, 1952.
2674. Холостенко Н. В., Архитектурно-археологические исследования Пятницкой церкви в г. Чернигове (1953—1954 гг.), СА, XXVI, 1956.
2676. Холостенко Н. В., Исследование руин Успенского собора Киево-Печерской лавры, СА, XXIII, 1955.
2677. Шелковников Б. А., Киевская керамика X—XI вв., расписанная цветными эмалями, СА, XXIII, 1955.
2678. Шовкопляс А. М., Некоторые данные о костерезном производстве в древнем Киеве, КСИА, вып. 3, 1954.
2679. Шовкопляс І. і Виєзжев Р., Свідки минулого (нові дані з історії стародавнього Києва), ж. «Радянська жінка», 1952, № 1.
2680. Шугаєвський В., Мідяний змієвик Чернігівського музею — повторення золотої «Чернігівської гривни», ЧПЛ, К., 1928.
2681. Юра Р. А., Древний Колодяжин (Автореферат диссертации), К., 1955.
2682. Юра Р. А., Исследования Колодяжинского городища, КСИА, вып. 4, 1955.
2683. Якобсон А. Л., Херсонес и Киевская Русь XI в., Вестник ЛГУ, 1949, № 4.

СЕРЕДНЬОВІЧНІ ПАМ'ЯТКИ

2684. Акчокраклы О., Новое из истории Чуфут-Кале, ИТОИАЭ, т. II, Симферополь, 1928.
2685. Акчокраклы О., Старо-Крымские и Отузские надписи XIII—XV вв., ИТОИАЭ, т. I, Симферополь, 1927.

2686. Акчокраклы О., Старокрымские надписи (по раскопкам 1928 г.), ИТОИАЭ, т. III, Симферополь, 1929.
2687. Акчокраклы О., Татарские тамги в Крыму, Известия Крымск. пед. ин-та, кн. 1, Симферополь, 1927.
2688. Акчокраклы О., Эпиграфические находки, ИТОИАЭ, т. III, Симферополь, 1929.
2689. Акчокраклы О., Боданинский У., Засыпкин Б. Н., Чуфут-Кале (по материалам раскопок 1928—1929 гг.), ИТОИАЭ, т. III, Симферополь, 1929.
2690. Археологічна експедиція в Чуфут-Кале, ж. «Східній Світ», 1928, № 3-4.
2691. Асєєв Ю. С., Архітектурно-археологічні дослідження в Криму, Вісник Акад. архітектури УРСР, 1951, № 3.
2692. Бабенко В. А., Розповсюдження стародавньої Салтовської та схожих на неї культур в межах Східної Європи (Україна, Південь РРФСР та Північний Кавказ), Харків, 1926.
2693. Бабенчиков В. П., Балаклавский и Куйбышевский районы, зб. «Археологические исследования в РСФСР 1934—1936 гг.», М.—Л., 1941.
2694. Бабенчиков В. П., Из истории Крымской Готии, ИГАИМК, вып. 117, М.—Л., 1935.
2695. Бабенчиков В. П., Пещерный комплекс Шулдана, ИГАИМК, вып. 117, М.—Л., 1935.
2696. Бабенчиков В. П., Средневековая гончарная печь в Мисхоре, КСИА, вып. 7, 1957.
2697. Бабенчиков В. П., Средневековое поселение близ с. Планерское (раскопки 1949—1951 гг.), КСИИМК, вып. XLIX, 1953.
2698. Банк А. В., Вислая свинцовая печать XI—XII вв., МИА, № 34, 1953.
2699. Банк А. В., Старые находки из Херсонеса в свете некоторых новых данных, Византийский временник, т. 9, М., 1956.
2700. Барсамов Н., Археологические раскопки в Отузах в 1927 и 1928 гг., ИТОИАЭ, т. III, Симферополь, 1929.
2701. Барсамов Н. С., Сообщение об археологических раскопках средневекового городища в Коктебеле в 1929—1931 гг., Феодосия, 1932.
2702. Башкиров А. С., Сельджукизм в древнем татарском искусстве, ж. «Крым», 1926, № 2.
2703. Башкиров А. С., Художественные памятники Солхата, ж. «Крым», 1927, № 1 (3).
2704. Башкиров А. С., Боданинский У. А., Памятники крымско-татарской старины, зб. «Новый Восток», кн. 8-9, М., 1925.
2705. Белов Г. Д., Итоги раскопок в Херсонесе за 1946—1950 гг., ИАДК, К., 1957.
2706. Белов Г. Д., Итоги раскопок в Херсонесе за 1949—1953 гг., СА, XXIV, 1955.
2707. Белов Г. Д., К изучению экономики и быта позднесредневекового Херсонеса, СА, VII, 1941.
2708. Белов Г. Д., Краткий путеводитель по Херсонесу, Севастополь, 1930.
2709. Белов Г. Д., Музей и раскопки Херсонеса (Путеводитель), Симферополь, 1936.
2710. Белов Г. Д., Отчет о раскопках в Херсонесе в 1935—1936 гг., Симферополь, 1938.
2711. Белов Г. Д., Раскопки в северной части Херсонеса в 1931—1933 гг., МИА, № 4, 1941.
2712. Белов Г. Д., Раскопки Херсонеса в 1934 г., Симферополь, 1936.
2713. Белов Г. Д., Раскопки Херсонеса в 1955 г., КСИА, вып. 7, 1957.
2714. Белов Г. Д., Северный прибрежный район Херсонеса (по новейшим раскопкам), МИА, № 34, 1953.
2715. Белов Г. Д., Херсонес, зб. «Археологические исследования в РСФСР 1934—1936 гг.», М.—Л., 1941.
2716. Белов Г. Д., Херсонесский археологический музей (К 40-летию его существования), ж. «Советский музей», 1939, № 1.
2717. Белов Г. Д., Херсонес Таврический, КСИИМК, вып. XIII, 1946.
2718. Белов Г. Д., Херсонес Таврический, Л., 1948.
2719. Белов Г. Д. и Стржелецкий С. Ф., Кварталы XV и XVI (Раскопки 1937 г.), [Херсонес], МИА, № 34, 1953.
2720. Белов Г. Д., Стржелецкий С. Ф. и Якобсон А. Л., Квартал XVIII (Раскопки 1941, 1947 и 1948 гг.), [Херсонес], МИА, № 34, 1953.
2721. Белов Г. Д. и Якобсон А. Л., Квартал XVII (Раскопки 1940 г.), [Херсонес], МИА, № 34, 1953.
2722. Белова-Кудь Л. Н., Монеты из раскопок Херсонеса 1931—1932 гг., МИА, № 4, 1941.

2723. Бертье-Делагард А. Л., Исследование некоторых недоуменных вопросов средневековья в Тавриде, ИТУАК, № 57, Симферополь, 1920.
2724. Бертье-Делагард А. Л., Каламита и Феодора, ИТУАК, № 55, Симферополь, 1918.
2725. Бибиков С. Н., Средневековое укрепление Исар близ сел. Чоргунь (Крым), КСИИМК, вып. II, 1939.
2726. Боданинский У. А., Черкес-Керменское укрепление «Кыз-Кулле» по разведкам 1933 г., ИГАИМК, вып. 117, М.—Л., 1935.
2727. Бороздин И. Н., Два мусульманских памятника в Отузах, ТСА РАНИОН, т. IV, М., 1928.
2728. Бороздин И. Н., Из отузской старины, ИТОИАЭ, т. I, Симферополь, 1927.
2729. Бороздин И. Н., Некоторые очередные задачи изучения татарской культуры в Крыму, ж. «Крым», 1927, № 2 (4).
2730. Бороздин И. Н., Новейшие открытия в области татарской культуры в Крыму, ж. «Педагогическая жизнь Крыма», 1925, № 9-10.
2731. Бороздин И. Н., Новые данные по золотоордынской культуре в Крыму (Работы археолог. экспедиции 1926 г.), зб. «Новый Восток», кн. 16-17, М., 1926.
2732. Бороздин И. Н., Памятники татарской культуры в Крыму, ж. «Прожектор», 1926, № 21.
2733. Бороздин И. Н., Солхат, зб. «Новый Восток», кн. 13-14, М., 1926.
2734. Бороздин И. Н., Солхат (Предварительный отчет о работах археолог. экспедиции в Крыму в 1925 г.), Научн. ассоциация востоковедения при ЦИК СССР, М., 1926.
2735. Бороздін І., До вивчення старо-кримських надгробків, ЗІФВ, № 51, К., 1927.
2736. Брунов Н. И., Памятник ранневизантийской архитектуры в Керчи, Византийский временник, т. XXV, Л., 1928.
2737. Быков А. А., Описание монет из раскопок на плато Мангупа в 1938 г., МИА, № 34, 1953.
2738. Василицький скарб, Коротке звідомлення ВУАК за 1925 р., К., 1926.
2739. Васильев А. А., Готы в Крыму, ИГАИМК, т. I, Пг., 1921.
2740. Васильев А. А., Готы в Крыму, ИГАИМК, т. V, Л., 1927.
2741. Веймарн Е. В., О работе Инкерманской экспедиции, КСИА, вып. 4, 1955.
2742. Веймарн Е. В., Остатки древнего водопровода близ урочища Мустафабей, в долине реки Качи, ИГАИМК, вып. 117, М.—Л., 1935.
2743. Веймарн Е. В., Отчет о работах по раскопкам древнего водопровода в районе городища Эски-Кермен в 1931—1933 гг., ИГАИМК, вып. 117, М.—Л., 1935.
2744. Веймарн Е. В., Разведки оборонительных стен и некрополя [Мангупа], МИА, № 34, 1953.
2745. Веймарн Е. В., Раскопки Инкерманского могильника в 1948 г., ИАДК, К., 1957.
2746. Веймарн Е. В. и Репников Н. И., Сюйреньское укрепление, ИГАИМК, вып. 117, М.—Л., 1935.
2747. Веймарн Е. В. и Секиринский С. А., Крым в средние века — у книзі «Путеводитель по Крыму», Симферополь, 1956.
2748. Вишнякова А. Ф., Свинцовые печати византийского Херсонеса, ВДИ, 1939, № 1.
2749. Гайдукевич В. Ф., Мнимая базилика Лаврентия-Леонтия, МИА, № 34, 1953.
2750. Гайдукевич В. Ф., Памятники раннего средневековья в Тиритаке, СА, VI, 1940.
2751. Гольдшмидт И. А., Каффа — генуэзская колония в Крыму в конце XIII — первой половине XV в. (Автореферат диссертации), М., 1952.
2752. Готье Ю. В., Археологические работы в Судаке, зб. «Новый Восток», кн. 20-21, М., 1928.
2753. Готье Ю. В., Кто были обитатели Верхнего Салтова?, ИГАИМК, т. V, Л., 1927.
2754. Готье Ю. В., Расчистка базилики в Георгиевской башне Судакской крепости, зб. «Вторая конференция археологов СССР в Херсонесе», Севастополь, 1927.
2755. Гриневич К. Э., Херсонес. Краткий очерк, Симферополь, 1925.
2756. Динцес Л. А., Русская глиняная игрушка, Л., 1936.
2757. Дмитров Л. Д., Перекоп. Ров и вал, К., 1940.
2758. Домбровский О. И., О реставраторской службе Инкерманской археологической экспедиции 1950 г., ИАДК, К., 1957.
2759. Дьяков В., Древности Ай-Тодора, Ученые записки МГПИ им. В. И. Ленина, вып. 1, 1942.

2760. Дьяков В. Н., Древности Ай-Тодора, Ялта, 1930.
2761. Засыпкин Б. Н., Обследование памятников архитектуры Крыма, зб. «Новый Восток», кн. 18, М., 1927.
2762. Засыпкин Б. Н., Памятники архитектуры крымских татар, ж. «Крым», 1927, № 2 (4).
2763. Захарук Ю., Розкопки коло с. Нерубайське під Одесою (Усатівська експедиція Інституту археології АН УРСР, 1946 р.), АП, т. I, 1949.
2764. Зуммер В. М., Тюрко-татарская секция конференции археологов в Керчи (5—10. IX 1926 г.), Известия Азербайджанск. гос. ун-та, т. 6-7, Баку, 1926.
2765. Ильин А. А., Монеты великого княжества Черниговского конца XIV века, ИГАИМК, т. I, Пг., 1921.
2766. Карпович Е. Ф., Судакская капелла (История одного архитектурного памятника), ИКОВГО, вып. I, Симферополь, 1951.
2767. Кемаль Якуб, Надпись на портале мечети Узбека в гор. Старом Крыму. Надгробие из Старого Крыма в дер. Тараканше, ИТОИАЭ, т. I, Симферополь, 1927.
2768. Клименко П., Золота фібула з Дебальцева, Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського, I, К., 1928.
2769. Копылов Ф. Б., Археологическое изучение остатков Запорожских Сечей, КСИА, вып. 4, 1955.
2770. Крачковский И. Ю., Отчет о поездке в Крым летом 1929 г., ДАН — В, т. 14, Л., 1929.
2771. Кропоткин В. В., Из истории средневекового Крыма, СА, XXVIII, 1957.
2772. Кропоткин В. В., Крест-складень из Коктебеля, ж. «Советская археология», 1957, № 2.
2773. Кропоткин В. В., Население юго-западного Крыма в эпоху раннего средневековья (Автореферат диссертации), М., 1953.
2774. Кропоткин В. В., О производстве стекла и стеклянных изделий в средневековых городах Северного Причерноморья и на Руси, КСИИМК, вып. 68, 1957.
2775. Кругликова И. Т., Погребение IV—V вв. н. э. в дер. Айвазовское (Крымской обл.), ж. «Советская археология», 1957, № 2.
2776. Кубе А., Глиняные черепки, найденные на южном берегу в имении Ласки, СГАИМК, I, Л., 1926.
2777. Кудь-Белова Л. Н., Описание монет, найденных при раскопках северо-восточной части Херсонеса в 1908—1912 гг., ХС, вып III, Севастополь, 1931.
2778. Кузнецов М., Розвідувальні розкопки в Лубнах, Археологія, т. II, 1948.
2779. Латышев В. В., Новые христианские надписи из Крыма, ИТУАК, № 54, Симферополь, 1918.
2780. Латышев В. В., Эпиграфические новости из южной России. I. Херсонесские надписи. II. Мангупские надписи, ИАК, вып. 65, Пг., 1918.
2781. Логвин Г. Н., Архитектурно-археологические исследования в Чигирине и в Субботове, КСИА, вып. 4, 1955.
2782. Макаревич М. Л., Поховання сарматського та салтівського типу на Сіверському Дінці, Археологія, т. X, 1957.
2783. Малицкий Н. В., Заметки по эпиграфике Мангупа, ИГАИМК, вып. 71, Л., 1933.
2784. Мангупская экспедиция, КСИИМК, вып. I, 1939.
2785. Мацулевич Л. А., Серебряная чаша из Керчи, Л., 1926.
2786. Мерперт Н. Я., Верхнее Салтово (Салтовская культура) (Автореферат диссертации), М., 1949.
2787. Мерперт Н. Я., О генезисе салтовской культуры, КСИИМК, вып. XXXVI, 1951.
2788. Никольская Е., Памятники монгольской культуры из села Карги [Таврійська губ.], ж. «Східній Світ», 1927, № 1.
2789. Новикова Н. Л., Могильник на горе Болван в Судаке, ИТОИАЭ, т. III, Симферополь, 1929.
2790. Пархоменко В., Про культуру тюрків нашого степу IX—XII вв., ж. «Східній Світ», 1928, № 3-4.
2791. Петров Г. И., Об антропологических материалах Эски-Керменской экспедиции (Предварительная информация, ИГАИМК, вып. 117, М.—Л., 1935.
2792. Полканов А., Судак (Сугдея—Сурож—Солдайя), Симферополь, 1926.
2793. Полканов А. И., Судак (Сугдея—Сурож—Солдайя), изд. 2-е, Симферополь, 1928.
2794. Пора-Леонович В. А., Раскопки курганов в окрестностях Одессы летом 1923 г., ВОКК, ч. 2-3, 1925.
2795. Протасов Н. Д., Памятники Судака, ж. «Краеведение», 1926, № 2.
2796. Протасов Н. Д., Памятники Судака, ж. «Крым», 1926, № 2.
2797. Протасов Н. Д., Раскопки в городе Судаке (Крым), ж. «Историк-марксист», 1938, № 5.

2798. Протасов Н. Д., Раскопки в Судаке летом 1928 г., ж. «Крым», 1929, № 1.
2799. Равдоникас В. И., Дорос-Феодоро, столица готов в Крыму, ж. «Человек и природа», 1929, № 2.
2800. Равдоникас В. И., Пещерные города Крыма и готская проблема в связи со стадиальным развитием Северного Причерноморья, ИГАИМК, т. XII, вып. 1-8, Л., 1932.
2801. Равдоникас В. И., Пещерный город Эски-Кермен, ж. «Вестник знания», 1929, № 7.
2802. Раевский К. А., Наземные сооружения земледельцев междуречья Днепро-Днестра в I тысячелетии н. э., СА, XXIII, 1955.
2803. Раппопорт П. А., Волынские башни, МИА, № 31, 1952.
2804. Раскопки в Мангупе в 1912 г., ОАК за 1913—1915 гг., Пг., 1918.
2805. Репников Н. И., Городище Качи-Кальен, ИГАИМК, вып. 117, М.—Л., 1935.
2806. Репников Н. И., Городище Эски-Кермен, зб. «Археологические исследования в РСФСР 1934—1936 гг.», М.—Л., 1941.
2807. Репников Н. И., Ирригационные сооружения округи Эски-Кермена, ИГАИМК, вып. 117, М.—Л., 1935.
2808. Репников Н. И., О новейших раскопках крымских «дольменов», ИГАИМК, вып. 117, М.—Л., 1935.
2809. Репников Н. И., Остатки укреплений Эски-Кермена, ИГАИМК, т. XII, вып. 1-8, Л., 1932.
2810. Репников Н. И., Подъемная дорога Эски-Кермена, ИГАИМК, вып. 117, М.—Л., 1935.
2811. Репников Н. И., Разведки древнего водопровода в Эски-Кермене в 1931 г., СГАИМК, № 11-12, Л., 1931.
2812. Репников Н. И., Раскопки Эски-Керменского могильника в 1928 и 1929 гг., ИГАИМК, т. XII, вып. 1-8, Л., 1932.
2813. Репников Н. И., Эски-Кермен в свете археологических разведок 1928—1929 гг., ИГАИМК, т. XII, вып. 1-8, Л., 1932.
2814. Репников Н. И. и Шмит Ф. И., О технике водоснабжения средневековых городов Крыма, СГАИМК, № 9-10, Л., 1932.
2815. Розвідкові розкопи П. В. Харламповича у Першомайській окрузі, Хроніка археології та мистецтва, ч. 1, К., 1930.
2816. Розкопки М. І. Репнікова на місці давнього печерного города біля Бахчисараю у Криму, Хроніка археології та мистецтва, ч. 1, К., 1930.
2817. Секиринский С. А., Очерки по истории Сурожа VIII—XV вв., М., 1951.
2818. Семенов-Зусер С. А., Дослідження Салтівського могильника, АП, т. III, 1952.
2819. Семенов-Зусер С., Розкопки коло с. Верхнього Салтова 1946 р., АП, т. I, 1949.
2820. Сіцінський Є., Оборонні замки Західного Поділля XIV—XVII ст. (Історико-археологічні нариси), ЗІФВ, № 17, К., 1928.
2821. Спицын А. А., Татарские курганы, ИТОИАЭ, т. I, Симферополь, 1927.
2822. Стржелецкий С. Ф., Раскопки в Инкермане в 1940 г., СА, IX, 1947.
2823. Стржелецкий С. Ф., Херсонес-Корсунь. Путеводитель по раскопкам, Симферополь, 1950.
2824. Судакский район, зб. «Археологические исследования в РСФСР 1934—1936 гг.», М.—Л., 1941.
2825. Сымонович Э. А., Погребения X—XII вв. Каменского могильника, КСИИМК, вып. 65, 1956.
2826. Талис Д. Л., Раннесредневековый Херсонес (Автореферат диссертации), М., 1956.
2827. Тахтай А. К., Путеводитель по феодальному отделу Херсонесского музея, Симферополь, 1939.
2828. Тахтай А., «Франкский» меч Херсонесского музея, ПИДО, № 5-6, М.—Л., 1935.
2829. Тексты эпиграфических памятников в Старом Крыму, найденных во время раскопок 1925—1926 гг., ИТОИАЭ, т. I, Симферополь, 1927.
2830. Телегин Д. Я., Находки раннеславянского времени на Северном Донце, КСИИМК, вып. 68, 1957.
2831. Тесленко Г. І., Розкопки Верхньо-Салтівського могильника 1920 року, Наукові записки Науково-дослід. катедри історії України, вип. 6, Х., 1927.
2832. Тимощук Б. А., Надгробие из села Мусоровка, Черновицкой области, ж. «Советская археология», 1957, № 3.
2833. Тиханова М. А., Базилика [Мангупа], МИА, № 34, 1953.
2834. Тиханова М. А., Дорос-Феодоро в истории средневекового Крыма, МИА, № 34, 1953.
2835. Тиханова М. А., Черепицы с метками из раскопок 1938 г., МИА, № 34, 1953.

2836. Тиханова-Клименко М. А., Резная пластинка из Судака, СГАИМК, № 3, Л., 1931.
2837. Тревер К. В., Бронзовый водолей Киевского клада, ИГАИМК, т. IV, Л., 1925.
2838. Тріфільєв Є., Спроба активно-трудової проробки історії первісної культури в Одеському ІНО, ж. «Шлях освіти», 1923, № 7-8 (15-16).
2839. Федоровский А. С., Средневековая бронзовая статуэтка, найденная в Херсонесе, зб. «Вторая конференция археологов СССР в Херсонесе», Севастополь, 1927.
2840. Федоровський О., Рештки культури татар Золотої Орди на Україні, ж. «Східній Світ», 1928, № 2.
2841. Филоненко В. И., Тамги татарских кладбищ г. Евпатории, Известия Крымск. пед. ин-та, т. 2, Симферополь, 1928.
2842. Фомин А. А., Обзор предварительных разведочных работ в Судаке, зб. «Вторая конференция археологов СССР в Херсонесе», Севастополь, 1927.
2843. Херсонес-Таврический (Путеводитель), Симферополь, 1956.
2844. Чепелев В., Пещерный храм в Инкермане, Труды Этнографо-археолог. музея 1-го МГУ, вып. 3, М., 1927.
2845. Чучукало Г. И., Черепа из Верхне-Салтовского могильника, Х., 1926.
2846. Шелов Д. Б., Новое средневековое поселение в Восточном Крыму, КСИИМК, вып. 68, 1957.
2847. Шмит Ф. И., Отчет Эски-Керменской экспедиции, СГАИМК, № 7, Л., 1931.
2848. Шмит Ф. И., Три генуэзских рельефа из Кафы (Феодосии), ИАК, вып. 63, Пг., 1917.
2849. Шмит Ф. И., Эски-Керменская базилика, ИГАИМК, т. XII, вып. 1-8, Л., 1932.
2850. Шмит Ф. И., Эски-Керменская экспедиция, СГАИМК, № 11-12, Л., 1932.
2851. Эдинг Д. Н., Антропо- и зооморфные фибулы Восточной Европы, Ученые записки Ин-та нац. и этн. культур народов Востока, т. II, М., 1930.
2852. Эрнст Н. Л., Эски-Кермен и пещерные города Крыма, ИТОИАЭ, т. III, Симферополь, 1929.
2853. Якобсон А. Л., Архитектура средневекового Херсонеса, КСИИМК, вып. XIII, 1946.
2854. Якобсон А. Л., Византия в истории раннесредневековой Таврики, СА, XXI, 1954.
2855. Якобсон А. Л., Гончарные печи средневекового Херсонеса, КСИИМК, вып. X, 1941.
2856. Якобсон А. Л., Дворец [в Мангупе], МИА, № 34, 1953.
2857. Якобсон А. Л., Жилые кварталы позднесредневекового Херсонеса, КСИИМК, вып. V, 1940.
2858. Якобсон А. Л., Из истории средневековой архитектуры в Крыму, ПИДО, № 11-12, М.—Л., 1934.
2859. Якобсон А. Л., Из истории средневековой архитектуры в Крыму. II. Мангупская базилика, СА, VI, 1940.
2860. Якобсон А. Л., Из истории средневековой архитектуры в Крыму. III. Средневековые бани Херсонеса, СА, VIII, 1946.
*2861. Якобсон А. Л., К вопросу о локализации средневекового города Фуллы, СА, XXIX, 1957.
2862. Якобсон А. Л., О раннесредневековых стенах Мангупа, КСИИМК, вып. XXIX, 1949.
2863. Якобсон А. Л., Позднесредневековый Херсонес, Рефераты — 1945.
2864. Якобсон А. Л., Разведочные раскопки средневекового поселения Горзувиты (близ Гурзуфа), КСИИМК, вып. 53, 1954.
2865. Якобсон А. Л., Раннесредневековые гончарные печи в Восточном Крыму, КСИИМК, вып. 54, 1954.
2866. Якобсон А. Л., Раскопки средневековых слоев Херсонеса, КСИИМК, вып. XXXV, 1950.
2867. Якобсон А. Л., Средневековые амфоры Северного Причерноморья (Опыт хронологической классификации), СА, XV, 1951.
2868. Якобсон А. Л., Средневековые гончарные печи в районе Судака (По раскопкам 1953 г.), КСИИМК, вып. 60, 1955.
2869. Якобсон А. Л., Средневековый Херсонес (XII—XIV вв.), МИА, № 17, 1950.
2870. Якобсон А. Л., Херсонес и Киевская Русь XI в., Вестник ЛГУ, 1949, № 4.

ОГЛЯДОВІ ПРАЦІ

2871. Азово-Черноморская экспедиция, КСИИМК, вып. I, 1939.
2872. Антонович-Мельник К., Археологічні досліди на Кременчужчині, Коротке звідомлення ВУАК за 1925 р., К., 1926.
2873. Артамонов М. И., Археологические исследования в Подолии (1947), Вестник ЛГУ, 1947, № 12.

2874. А[ртамонов] М., Археологические исследования в Южной Подолии (Винницкая область) в 1948 г., Вестник ЛГУ, 1948, № 11.
2875. Артамонов М. И., Археологические исследования в Южной Подолии в 1952—1953 гг., КСИИМК, вып. 59, 1955.
2876. Артамонов М. И., Некоторые итоги пятилетних исследований Юго-Подольской археологической экспедиции, КСИА, вып. 4, 1955.
2877. Артамонов М., Південноподільська експедиція (Попереднє звідомлення), АП, т. I, 1949.
2878. Артамонов М. И., Югоподольская экспедиция, КСИИМК, вып. XXI, 1947.
2879. А[ртамонов] М., Южно-Подольская археологическая экспедиция (1946), Вестник ЛГУ, 1946, № 4-5.
2880. Археологічна розвідка від Вишгорода до Чернобиля, Наукові записки ІІМК, кн. 3-4, К., 1935.
2881. Археологічні дослідження на Південному Поділлі в 1948 р., АП, т. IV, 1952.
2882. Бадер О. Н., Материалы к археологической карте восточной части горного Крыма, Труды Научно-исслед. ин-та краеведч. и музейн. работы, т. I, М., 1940.
2883. Бадер О. Н., Очерк работ Азово-Черноморской экспедиции, КСИИМК, вып. XXXI, 1950.
2884. Барсамов Н. и Полканов А., Феодосия. Прошлое города и археологические памятники, Феодосия, 1927.
2885. Башкиров А. С., Доисторический человек горного Крыма, ж. «Краеведение», 1925, № 1.
2886. Башкиров А. С., Доисторический человек горного Крыма, ж. «Крым», 1925, № 1.
2887. Березовець Д. Т., Розвідка у верхів'ях р. Південного Бугу, АП, т. III, 1952.
2888. Беркович М. Е., Археологические памятники Кировоградской области, Кировоград, 1955.
2889. Бернякович К. В., Археологические исследования в Закарпатье в 1948—1949 гг., Научные записки Ужгородск. гос. ун-та, истор.-филол. серия, т. 6, 1952.
2890. Бернякович К. В., Археологічні дослідження в Закарпатській області в 1948 р., АП, т. IV, 1952.
2891. Бодянський О. В., Археологічні дослідження в межах порожистої частини Дніпра в 1947—1948 рр., АП, т. IV, 1952.
2892. Бонч-Осмоловский Г., Доисторическая эпоха [Крыма]. Путеводитель по Крыму, Симферополь, 1925.
2893. Бонч-Осмоловский Г. А., Доисторические культуры Крыма, ж. «Крым», 1926, № 2.
2894. Бонч-Осмоловский Г. А., Доисторическое прошлое Крыма, Симферополь, 1929.
2895. Борисковський П. И., Деякі доповнення до археологічної карти Середньої Наддністрянщини, Археологія, т. IV, 1950.
2896. Бороздин И. Н., К вопросу о хронологической датировке памятников Гераклейского полуострова, ТСА РАНИОН, т. I, М., 1926.
2897. Бороздин И. Н., Новейшие археологические открытия в Крыму (Раскопки на Гераклейском полуострове), Научн. ассоциация востоковедения при ЦИК СССР, М., 1925.
2898. Брайчевський М. Ю., Археологічна розвідка в Ново-Ушицькому районі, Хмельницької області, АП, т. V, 1955.
2899. Бушуєв В., Дніпрове поріжжя в археологічному відношенні, ж. «Червоний шлях», 1924, № 11-12.
*2900. Веселов В. В. и Болтунова А. И., Археологические разведки в восточной части Керченского полуострова, СА, XXIX, 1957.
2901. Вишезжев Р. І., Археологічні пам'ятки верхньої течії р. Гнилоп'ять та нижньої течії р. Гуйва, АП, т. V, 1955.
2902. Вишезжев Р. І., Археологічні пам'ятки нижньої течії р. Гнилоп'яті, АП, т. III, 1952.
2903. Виноградський Ю., Археологічні розшуки на Сосниччині р. 1927, Хроніка археології та мистецтва, ч. 3, К., 1931.
2904. Виноградський Ю., Сосниця та її околиці; топографічні і археологічні матеріали, перекази та історичні відомості, ЧПЛ, К., 1928.
2905. Винокур І., Археологічні пам'ятки Житомирщини, Житомир, 1956.
2906. Воеводский М. В., Городища Верхней Десны, КСИИМК, вып. XXIV, 1949.
2907. Воеводский М. В., Результаты работ Деснинской экспедиции, КСИИМК, вып. XXI, 1947.
2908. Воєводський М., Городища Десни (Дослідження Деснянської експедиції 1945—1946 рр.), АП, т. I, 1949.

2909. Гамченко С. С., Досліди археологічні р. 1927 на Шепетівщині, Записки Шепетівськ. наукового при Українській Акад. наук т-ва, Шепетівка, 1929.
2910. Гамченко С., Житомир за першоджерелами передісторичної археології, Записки ВУАК, т. I, К., 1931.
2911. Гелах Т. Ф., Археологические разведки в Крыму летом 1926 г., ТСА РАНИОН, т. IV, М., 1928.
2912. Гелах Т. Ф., Каменные бабы, ж. «Наука и техника», 1925, № 27 (119).
2913. Гелах Т. Ф., Крым в археологическом отношении, ж. «Научный работник», 1930, № 1.
2914. Гольмстен В. В., К вопросу о древнем скотоводстве в СССР и проблема происхождения домашних животных, зб. «Труды лаборатории генетики Акад. наук СССР», Л., вып. I, 1933.
2915. Гончаров В., Археологічна розвідка по р. Роставиці в 1946 р., АП, т. I, 1949.
2916. Гриневич К., Историческая эпоха [Крыма] — у книзі «Путеводитель по Крыму», Симферополь, 1925.
2917. Гриневич К. Э., Как заставить говорить камни. Археология на службе у обществоведения, ж. «Рабфак на дому», 1925, № 1 і 5.
2918. Гриневич К. Э., Новейшие раскопки в Крыму (лето 1924 года), «Красный журнал для всех», 1924, № 11.
2919. Гриневич К. Э., Опыт методологии археологической науки, Севастополь, 1926.
2920. Гриневич К. Э., Что такое Херсонес?, Севастополь, 1926.
2921. Гричук В. П., К истории растительности Европейской части СССР в четвертичном периоде, Труды Ин-та географии, вып. XXVII, М., 1946.
2922. Данилевич В., Археологічна минувшина Київщини, ЗІФВ, № 31, К., 1925.
*2923. Даниленко В. Н., Археологические исследования 1956 г. в Чигиринском районе, КСИА, вып. 8.
2924. Дебец Г. Ф., Палеоантропология СССР, Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая АН СССР, нов. серия, IV, М., 1948.
2925. Д. З., Свідки колишньої культури, ж. «Глобус», 1926, № 24, (75).
2926. Дмитров Л. Д., Вопросы археологии и древней истории на страницах печатной продукции вузов УССР в послевоенное время, КСИА, вып. 1, 1952.
2927. Дмитров Л., Проблема торфовників в історії матеріальної культури, Наукові записки ІІМК, кн. 5-6, К., 1935.
2928. Дмитров Л., Торфовища-болота і їх значення для археології, Хроніка археології та мистецтва, ч. 3, К., 1931.
2929. Добровольский А. В., Археологические исследования на территории строительства Каховской ГЭС в 1951 г., КСИА, вып. 1, 1952.
2930. Добровольський А., Звіт за археологічні досліди на території Дніпрельстану р. 1927, ЗДІМ, т. I, Дніпропетровськ, 1929.
2931. Добровольський А. В., Матеріали до археологічної карти Дніпровського Надпоріжжя в межах Запорізької області, Археологія, т. VII, 1952.
2932. Добровольський А. В., Розвідка місцевості від с. Вишгорода до с. Бірок, АП, т. III, 1952.
2933. Дубровський В., Україна й Близький Схід в історичних взаєминах, ж. «Східній Світ», 1928, № 2.
2934. Забнин С. И., Находки каменного века в Крыму, ИТУАК, № 54, Симферополь, 1918.
2935. Захаров А., Каменные бабы, СІ, вип. III, Ізюм, 1928.
2936. Зеров Д. К., Основные черты послеледниковой истории растительности Украинской ССР, Труды конфер. по споро-пыльцевому анализу, 1948 г., М., 1950.
2937. Зиновьев М. К., Археологические памятники Раздольненского района Крымской области, ИАДК, К., 1957.
2938. Зограф А. Н., Древний город Тира — Белгород — Аккерман, КСИИМК, вып. VIII, 1940.
2939. Зубарева В. І., Викопні птахи з четвертинних відкладів УРСР, Труди Ін-ту зоології АН УРСР, т. IV, К., 1950.
2940. Киев. Справочник-путеводитель, К., 1954.
2941. Київський український археологічний інститут імені проф. В. Б. Антоновича. Розкопки руїн Ольвії та Верхнє-Салтівського могильника. Розкопки в Зарубському монастирі. Розкопки під Лохвицею, ж. «Наше минуле», 1918, ч. 2.
2942. Кіранов Т., Короткий огляд археологічних робіт, переведених на Криворіжжі, ВОКК, ч. 4-5, 1930.
2943. Клеопов Ю. Д., До історії рослинного вкриття України, ЧП, вип. 1-2, К., 1931.
2944. Козловська В., Археологічні досліди на території Дніпрельстану, Хроніка археології та мистецтва, ч. 1, К., 1930.

2945. Козловська В., Екскурсії й догляд за знахідками під час комунальних робіт у Києві за р. 1926, Коротке звідомлення ВУАК за 1926 р., К., 1927.
2946. Козубовський Ф., Археологічні дослідження на території ВОГЕС'у (1930—1932), К., 1933.
2947. Колосов Ю. Г., Археологические разведки в степной части Крыма, КСИА, вып. 4, 1955.
2948. Колосов Ю. Г., Памятники первобытной культуры — у книзі «Путеводитель по Крыму», Симферополь, 1956.
2949. Копилов Ф. Б., Археологічна розвідка на р. Хорол в 1949 р., АП, т. V, 1955.
2950. Копилов Ф. Б., Одинцова С. М., Шапошнікова О. Г., Археологічні розвідки в районі нижньої течії р. Десни, АП, т. III, 1952.
2951. Коротке повідомлення про наслідки подорожі на Поділля в р. 1928, Антропологія, т. II, К., 1929.
2952. Коршак К., Дослідження пам'яток матеріальної культури на півдні Київщини, Наукові записки ІІМК, кн. 1, К., 1934.
2953. Кочубей В. І., До реєстрації археологічних першоджерел на Шепетівщині, Записки Шепетівськ. наукового при Українській Акад. наук т-ва, Шепетівка, 1929.
2954. Крайнов Д. А., Стоянка Таш-Аир в Крыму, Археологическая сессия Ученого совета ГИМ, 19—20 марта 1941 г., М., 1941.
2955. Крайнов Д. А., Стоянка Таш-Аир 1, как основа периодизации послепалеолитических культур юго-западного Крыма (Автореферат диссертации), М., 1957.
2956. Крисін Г., Археологічні досліди берегів нижньої течії р. Інгульця, ЛХМ, вип. 9, Херсон, 1929.
2957. Крокос В. И., Что дали раскопки на Украине?, зб. «Народная библиотека», № 9, Одесса, 1922.
2958. Кропоткин В. В., Клады римских монет в Восточной Европе, ВДИ, 1951, № 4.
2959. Кропоткин В. В., О некоторых кладах римских монет, найденных в России, КСИИМК, вып. 66, 1956.
2960. Кропоткин В. В., Топография римских и ранневизантийских монет на территории СССР, ВДИ, 1954, № 3.
2961. Кузьменко В. М., Очерки южного берега и горной части Крыма, Сборник по Крыму КОЕЛП, т. IV, Симферополь, 1918.
2962. Курінний П., З минулого Уманьщини (Археологічний нарис), Умань, 1918.
2963. Лагута М. Д., Історичні місця, пам'ятки старовини і мистецтва на Миколаївщині, зб. «Николаевщина», Миколаїв, 1926.
2964. Лагута М. Д., Пам'ятки матеріальної культури на Миколаївщині, Збірник матеріалів Одеської краєзнавчої комісії, Одеса, 1927.
2965. Лебедев В. Д., К вопросу об изменении ихтиофауны реки Десны в период от последней межледниковой до современной эпохи, Зоологический журнал, т. XXIII, вып. 5, 1944.
2966. Лисин В., Обзор археологических раскопок Херсонеса в 1937 г., ВДИ, 1939, № 2.
2967. Лінка Н. В., Роботи експедиції «Великий Київ» за 1947 р., АП, т. III, 1952.
2968. Лінка Н. В., Розвідка в Канівському районі, АП, т. III, 1952.
2969. Локтюшев С., Доисторические культуры юго-восточного района Донецкого бассейна (Археологический очерк), ж. «Просвещение Донбасса», 1923, № 8, (Бахмут).
2970. Локтюшев С. А., Доисторический очерк Средней Донеччины, Луганск, 1930.
2971. Локтюшев С., Прежнее население бассейна р. Донца и его смена здесь по находкам материальной культуры, ж. «Радянська школа», 1927, № 1/15 (Луганськ).
2972. Ляпушкин И. И., Археологические памятники в бассейне р. Ворсклы, КСИИМК, вып. XIX, 1948.
2973. Ляпушкин И. И., Итоги полевых изысканий в бассейне реки Ворсклы (Полтавская и Харьковская области) летом 1945 г. и некоторые выводы из них, Рефераты — 1945.
2974. Ляпушкин И. И., Итоги полевых изысканий 1945 г. в бассейне р. Ворсклы и некоторые выводы из них, СА, XV, 1951.
2975. Ляпушкін І. І., Дослідження Дніпровської лівобережної експедиції 1947—1948 рр., АП, т. III, 1952.
2976. Лясковронський В., Римські монети, які знайдено на території м. Києва, «Український музей», збірник І, К., 1927.
2977. Магура С., Археологічні досліди на Сумщині року 1929, Хроніка археології та мистецтва, ч. 1, К., 1930.
2978. Магура С., Випадкові знахідки за р. 1927, Хроніка археології та мистецтва, ч. 2, К., 1930.

2979. Макаренко М., Археологічні досліди та розшуки на Прилуччині, Коротке звідомлення ВУАК за 1926 р., К., 1927.
2980. Макаренко Н., Городища и курганы Полтавской губернии (Сборник топографических сведений), Полтава, 1917.
2981. Мельник-Антонович К., До археологічної статистики степової Полтавщини, Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського, І, К., 1928.
2982. Мещанинов И. И., Археологическая работа на новостройках (в 1936 г.), ПИДО, № 5, М.—Л., 1934.
2983. Місяць В. А., Розвідкові роботи на Житомирщині в 1950—1951 рр., АП, т. VI, 1956.
2984. Мушкет М., Коротке справоздання за передісторичні розшуки р. 1928, Антропологія, т. II, К., 1929.
2985. Мушкет М., Передісторичні розшуки в Північній Київщині, Антропологія, т. I, К., 1928.
2986. Никольский Г. В., Краткий обзор ископаемой четвертичной фауны пресноводных рыб СССР, Известия Всесоюзного географ. о-ва, т. 77, № 5, Л., 1945.
2987. Никольский П. Б., Бахчисарай и его окрестности, Симферополь, 1927.
2988. Одинцова С., Археологічні пам'ятки Ізюмщини, Археологія, т. I, 1947.
2989. Одинцова С. М., Розвідка археологічних пам'яток на Сіверському Дінці в 1948 р., АП, т. IV, 1952.
2990. Пархоменко В., Нарис передісторичних часів життя на Полтавщині, зб. «Полтавщина», т. II, Полтава, 1927.
2991. Пассек Т., Пороська археологічна експедиція 1945 р., АП, т. I, 1949.
2992. Пащенко Ф., Архітектурно-археологічні розкопки в районі Каховки, Вісник Акад. архітектури УРСР, 1952, № 4.
2993. Пидопличко И. Г., Достижения и задачи археологической палеонтологии в познании прошлого юга СССР, Доклады VI научн. конфер. Ин-та археологии, К., 1953.
2994. Підоплічко І. Г., Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР, вип. 1, К., 1938.
2995. Підоплічко І. Г., Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР, вип. 2, К., 1956.
2996. Піонтковський А., Археологічні розвідки у Переяславському районі в 1930 р., Хроніка археології та мистецтва, ч. 3, К., 1931.
2997. Повідомлення проф. С. С. Дложевського про археологічні знахідки на Південній Україні, Хроніка археології та мистецтва, ч. 1, К., 1930.
2998. Путеводитель по Крыму, Симферополь, 1925.
2999. Пучков С., Місто минулого (до 100-річного ювілею розкопів Херсонеса Гаврійського. 1827—1927), ж. «Знання», 1928, № 13.
3000. Раскопки в Подольской губернии в 1913 г., ОАК за 1913—1915 гг., Пг., 1918.
3001. Ратич О. О., Археологічна розвідка на верхньому Дністрі в 1949 р., АП, т. V, 1955.
3002. Рекогносцировка І. С. Абрамова по узбережжю Десни біля м. Новгород-Сіверського, Хроніка археології та мистецтва, ч. 1, К., 1930.
3003. Рекогносціювання 1928 р. на Нікопільщині, Хроніка археології та мистецтва, ч. 2, К., 1930.
3004. Репников Н. И., Археологические памятники, Археолог. работы Академии на новостройках в 1932—1933 гг., I, М.—Л., 1935.
3005. Рєпліцький С., Археологічна згадка (про київські скарби, що їх знайдено у роках 1898—1899), Хроніка археології та мистецтва, ч. 3, К., 1931.
3006. Розвідки на території Вінницької області, АП, т. V, 1955.
3007. Рудинський М., Археологічна розвідка на Дніпрельстані, ЗДІМ, т. I, Дніпропетровськ, 1929.
3008. Рудинський М. Я., Археологічне минуле Києва. Провідник по Києву, К., 1930.
3009. Рудинський М. Я., Археологічні досліди року 1926, Коротке звідомлення ВУАК за 1926 р., К., 1927.
3010. Самойловський І. М., Мезенцева Г. Г., Археологічні спостереження і розвідки в Києві та поблизу нього в 1949—1951 рр., АП, т. V, 1955.
3011. Самойловський І. М., Розвідки і розкопки в Києві та його околицях в 1947—1948 рр., АП, т. III, 1952.
3012. Семенов С. А., О каменных сверлах, МИА, № 39, 1953.
3013. Семенов С. А., Первобытная техника (Опыт изучения древних орудий и изделий по следам работ), МИА, № 54, 1957.
3014. Сердюков Д., Про археологічні розкопки на Мелітопольщині 1929 року, ВОКК, ч. 4-5, 1930.
3015. Сибилев Н. В., Археологические разведки в бассейне Донца в 1920—1924 годах, СІ, вип. II, Ізюм, 1926.

3016. Сибилев Н. В., Археологические разведки в бассейне Донца в 1920—1926 гг., СІ, вип. II, Ізюм, 1926.
3017. Сибилев Н. В., Археологические разведки 1925 г. в среднем и верхнем течении Донца (Предвар. отчет), СІ, вип. II, Ізюм, 1926.
3018. Сибилев Н. В., Археологические разведки 1926 г., СІ, вип. II, Ізюм, 1926.
3019. Сибилев Н., Городища, майданы, валы, каменные бабы и доисторические стоянки в пределах Изюмского уезда, Труды экспедиции для изучения Изюмского края, вып. I, Изюм, 1923.
3020. Сибилев Н. В., Доисторические стоянки Донецкого бассейна (Краткий перечень), СІ, вип. II, Ізюм, 1926.
3021. Сибилев Н. В., Отчет о зондажных раскопках в Изюмском округе в 1926 г., Изюм, 1927.
3022. Сибилев Н., Очерки по доистории и истории Изюмского края. Далекое прошлое Изюма, вып. I, Изюм, 1928.
3023. Симферопольский и Ялтинский районы, зб. «Археологические исследования в РСФСР 1934—1936 гг.», М.—Л., 1941.
3024. Сібільов М. В, Старовинності Ізюмщини, вип. I, Ізюм, 1926.
3025. Сібільов М. В., Старовинності Ізюмщини, вип. IV, Ізюм, 1930.
3026. Сіцінський Є., Матеріали до археології Західного Поділля, Записки ВУАК, т. I, К., 1931.
3027. Сіцінський Є., Нариси з історії Поділля, ч. I, Вінниця, 1927.
3028. Славин Л. М., К изучению Каневского Поднепровья в археологическом отношении, Збірник праць Канівськ. біогеограф. заповідника КДУ, т. II, вип. 1, К., 1947.
3029. Смирнова Г. И., Работы Западно-Украинской экспедиции в 1954 г., КСИИМК, вып. 67, 1957.
3030. Смішко М., Верхньодністрянська розвідкова експедиція 1946 р., АП, т. I, 1949.
3031. Смолічев П., Археологічні розкопки на терені Дніпрельстану в с. Кічкасі Запорізької округи, у вересні-жовтні р. 1927, ЗДІМ, т. I, Дніпропетровськ, 1929.
3032. Спицын А. А., Изюмская керамика, СІ, вип. III, Ізюм, 1928.
3033. Сто лет Херсонесских раскопок, ж. «Наука и техника», 1927, № 40.
*3034. Телегин Д. Я., Оскольская экспедиция 1955—1956 гг., КСИА, вып. 8.
3035. Тереножкин А. И., Археологические исследования в 1951 г. на территории строительства Молочанского водохранилища, КСИА, вып. I, 1952.
*3036. Тереножкин А. И., Комплексная экспедиция на Кременчугской ГЭС и раскопки у г. Ново-Георгиевска, КСИА, вып. 8.
3037. Тимощук Б. О., Археологічні дослідження Чернівецького музею в 1949—1951 рр., АП, т. VI, 1956.
3038. Тимощук Б. О., Археологічні пам'ятки с. Василева, Чернівецької області, АП, т. III, 1952.
3039. Тимощук Б. О., Розвідка в басейні р. Пруту, АП, т. III, 1952.
3040. Тимощук Б. О., Розвідки Чернівецького історико-краєзнавчого музею в 1947 р., АП, т. IV, 1952.
3041. Третьяков П. Н., Днепровская экспедиция, КСИИМК, вып. XXI, 1947.
3042. Третьяков П. М., Звіт про археологічні дослідження 1946 р. в басейні річок Росі і Тясмину, АП, т. I, 1949.
3043. Фабрициус И. В., Археологическая карта Причерноморья УССР, т. I, К., 1951.
3044. Фабриціус І., Кучугурна рекогносцировка, ЛХМ, вип. 9, Херсон, 1929.
3045. Федоровский А., Две бронзовые статуэтки Харьковского археологического музея, ж. «Наука на Украине», 1922, № 4.
3046. Федоровский А., Доисторические древности в бассейне р. Донца, Известия Лисичанского музея, т. I, вып. 4, Лисичанск, 1921.
3047. Федоровский А. С., Доисторическое прошлое Харьковской губернии, зб. «Природа и население Слободской Украины», Х., 1918.
3048. Федоровський О., Майдани Харківщини та майданові теорії, Записки ВУАК, т. I, К., 1931.
3049. Фляксбергер К., Находки культурных растений доисторического периода, Труды Ин-та истории науки и техники Акад. наук СССР, серия XI, вып. 2, Л., 1934.
3050. Фляксбергер К., Археологические находки хлебных растений в областях, прилегающих к Черному морю, КСИИМК, вып. VIII, 1940.
3051. Формозов А. А., О времени возникновения различий между северными и южными культурами каменного века, КСИИМК, вып. 59, 1955.
3052. Харлампович В. П., Матеріали з археології та історії Первомайщини, ВОКК, ч. 4-5, 1930.
3053. Харлампович В. П., Нумізматичні знахідки на Першотравщині, Хроніка археології та мистецтва, ч. 3, К., 1931.

3054. Цалкин В. И., Новые данные к истории фауны Крыма, ДАН, т. 59, № 3, М., 1948.
3055. Черниш О. П., Дослідження на Дністрі в 1950—1951 рр., АП, т. VI, 1956.
3056. Черныш Е. К., Многослойное поселение у села Незвиско на Днестре, КСИИМК, вып. 63, 1956.
3057. Шмит Ф. И., Археологический очерк, «Археологические работы Академии на новостройках в 1932—1933 гг.», I, М. — Л., 1935.
3058. Шмит Ф. И., Отчет о командировке в Херсонес, ПИДО, № 7-8, М.—Л., 1933.
3059. Шовкопляс А. М., Керамические комплексы с горы Киселевки в Киеве, КСИА, вып. 7, 1957.
3060. Шовкопляс И. Г., Итоги и задачи археологических исследований на территории новостроек юга Украинской ССР, Доклады VI научн. конфер. Ин-та археологии, К., 1953.
3061. Шовкопляс І. Г., Археологічні дослідження в зоні Південно-Українського каналу, ж. «Наука і життя», 1953, № 2.
3062. Шовкопляс І. Г., Археологічні дослідження на території південно-українських новобудов, Вісник АН УРСР, 1952, № 3.
3063. Шовкопляс І. Г., Підсумки і завдання археологічних досліджень в районі великих будов на півдні УРСР, Вісник АН УРСР, 1952, № 7.
3064. Штительман Ф. М., Поселення скифского времени на побережье Бугского лимана, КСИА, вып. 2, 1953.
3065. Шульц П. Н., О комплексных историко-археологических и палеогеографических исследованиях в Северном Крыму, ИКОВГО, вып. 2, Симферополь, 1953.
3066. Щепинский А. А., Археологические разведки в долине р. Салгира, ИКОВГО, вып. 3, Симферополь, 1954.
3067. Щепинский А. А., Археологическое обследование Курцево-Сабловской долины, ИАДК, К., 1957.
3068. Щепинский А. А., Некоторые новые археологические находки в Симферопольском и Черноморском районах Крымской области, ИКОВГО, вып. 1, Симферополь, 1951.
3069. Щепинский А. А., Новые памятники кизил-кобинской культуры в Крыму, КСИИМК, вып. 67, 1957.
3070. Щепинский А. А., Памятники неолита, бронзы и раннего железа в окрестностях Симферополя, СА, XXVII, 1957.
3071. Щепинский А. А., Раскопки многослойной стоянки в долине р. Салгир, КСИА, вып. 7, 1957.
3072. Щербаківський В., Магнітна інклінація й датування кераміки, Записки ВУАК, т. I, К., 1931.
3073. Эрнст Н. Л., Обзор археологических исследований в Крыму в 1935 г., СА, III, 1937.
3074. Яворницький Д. І., Дніпрові пороги, Харків, 1928.
3075. Яворницький Д. І., Короткий звіт науково-археологічної експедиції для дослідження території Дніпрельстану, Хроніка археології та мистецтва, ч. 4-5, К., 1933.

РЕЦЕНЗІЇ

Античные города Северного Причерноморья. Очерки истории и культуры, т. I, М.—Л., 1955.
Рец. Кругликова И. Т., ВДИ, 1955, № 4; Цветаева Г. А., ж. «Советская археология», 1957, № 2.
Археологические памятники Боспора и Херсонеса (МИА, № 4, 1941).
Рец. ВДИ, 1946, № 3.
Археология и история Боспора, Симферополь, 1952.
Рец. Болтунова А. И., ВДИ, 1954, № 1; Максимова М. И., СА, XXI, 1954.
Археологічні пам'ятки УРСР, т. I—II, 1949.
Рец. Москаленко А. Н., ВДИ, 1952, № 1.
Археологія, т. I, 1947.
Рец. Трубникова Н., ВДИ, 1948, № 4.
Археологія, т. I, 1947; т. II, 1948; т. III, 1950; т. IV, 1950; т. V, 1951; Археологічні пам'ятки УРСР, т. I, 1949; т. II, 1949.
Рец. СА, XVII, 1953.
Археологія, т. II, 1948; т. III, 1950; т. IV, 1950.
Рец. Москаленко А. Н., ВДИ, 1951, № 3.
Археологія, т. V, 1951.
Рец. Кропоткин В. В. и Мерперт Н. Я., ВДИ, 1952, № 2.
Арциховский А. В., Основы археологии, М., 1954.
Рец. Киселев С. В., ВДИ, 1955, № 1.

Башкиров А. С., Антисейсмизм древней архитектуры, т. IV, Юг СССР (Ольвия, Боспор, Херсонес), Калинин, 1948.
Рец. Сокольский Н., ВДИ, 1949, № 2.
Безбородов М. А., Стеклоделие в древней Руси, Минск, 1956.
Рец. Воронин Н. Н., ж. «Советская археология», 1957, № 2.
Белов Г. Д., Херсонес Таврический, Л., 1948.
Рец. Гайдукевич В. Ф., ВДИ, 1949, № 3; Блаватский В. Д., там же.
Бибиков С., О некоторых вопросах истории трипольской культуры (письмо в редакцию по поводу рецензии Т. С. Пассек), ВДИ, 1956, № 3.
Бибиков С. Н., Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре, МИА, № 38, 1953.
Рец. Пассек Т. С., ВДИ, 1954, № 2.
Блаватский В. Д., Архитектура античного мира, М., 1939.
Рец. Кобылина М., ВДИ, 1940, № 2.
Блаватский В. Д., Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья, М., 1953.
Рец. Бергер А. К., ВДИ, 1957, № 1; Бороздин И. Н., ж. «Советская археология», 1957, № 1.
Блаватский В. Д., Искусство Северного Причерноморья античной эпохи, М., 1947.
Рец. Зеест И. Б., ВДИ, 1949, № 1.
Блаватский В. Д., История античной расписной керамики, М., 1953.
Рец. Маевский К., ВДИ, 1956, № 3.
Блаватский В. Д., Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья, М., 1954.
Рец. Ременников А. М., ВДИ, 1956, № 1.
Богаевский Б. А., Орудия производства и домашние животные триполья, Л., 1937.
Рец. Пассек Т., ВДИ, 1938, № 1.
Богаевский Б. А., Раковины в расписной керамике Китая, Крита и Триполья, ИГАИМК, т. VI, вып. 8-9, Л., 1931.
Рец. Равдоникас В. И., СГАИМК, № 6, Л., 1931.
Болтенко М. Ф., Раскопки Усатовско-Большекуяльницкого поля культурных остатков, ВОКК, № 2-3, 1925.
Рец. ЗІФВ, кн. IX, К., 1926.
Борисковский П. И., Палеолит Украины, МИА, № 40, 1953.
Рец. Єфіменко П. П., Палеолітичні пам'ятки УРСР і сучасний стан їх вивчення, Археологія, т. IX, 1954; Черниш О. П., Нова робота з найдавнішої історії України, Вісник АН УРСР, 1954, № 8.
Боспорские города, МИА, № 19 и 25, 1951—1952.
Рец. Суров Е. Г., Новые материалы по истории Боспорского государства ВДИ, 1953, № 1.
Брюсов А. Я., Очерки по истории племен европейской части СССР в неолитическую эпоху, М., 1952.
Рец. Пассек Т. С., ВДИ, 1953, № 2; Фосс М., ВДИ, 1953, № 2.
Бюллетень Государственного музея изобразительних искусств им. А. С. Пушкина, вып. 2, М., 1947.
Рец. Пятышева Н. В., ВДИ, 1948. № 4.
Воронин Н., Древнерусские города, М.—Л., 1945.
Рец. Ильин М., ВИ, 1946, № 2—3.
Гайдукевич В. Ф., Боспорское царство, М.—Л., 1949.
Рец. Блаватский В. Д., ВДИ, 1949, № 4; Крушкол Ю. С., ж. «Советская книга», 1949, № 8; Кудрявцев О. В., ВДИ, 1949, № 4; Шелов Д., ВИ, 1949, № 10.
Геринович В. О., Стоянка неолітичної людини біля с. Великої Мукші Китайгородського району, Кам'янець-Подільської округи, Записки Кам'янець-Подільськ. ІНО, т. I, Кам'янець-Подільський, 1926.
Рец. Магула С., Записки ВУАК, т. I, К., 1931.
Голубцова Е. С., Северное Причерноморье и Рим на рубеже н. э., М., 1951.
Рец. ж. «Советская книга», 1952, № 11; Каллистов Д. П., ВДИ, 1952, № 3; Кациевский А. С., О нумизматической стороне одного важного издания, ВДИ, 1952, № 3.
Гончаров В. К., Райковецкое городище, К., 1950.
Рец. Воронин Н. Н., ВИ, 1951, № 7; Шовкопляс І. Г. і Максимов Є. В., Нова книга з історії Київської Русі, Вісник АН УРСР, 1951, № 4.
Граков Б. М., Скіфи, К., 1947.
Рец. Ельницкий Л. А., Некоторые проблемы истории скифской культуры, ВДИ, 1948, № 2.
Данилевич В., Археологічна минувшина Київщини, К., 1925.
Рец. Пархоменко В., ж. «Червоний шлях», 1925, № 10 (31).
Дмитров Л. Д., Перекоп, ров и вал, К., 1940.
Рец. Историческая литература, т. II, № 2, М., 1941.

Довженко В. Й., Військова справа в Київській Русі, К., 1950.
Рец. Воронин Н., ВИ, 1951, № 1; Мишко Д., Наукові записки Інституту історії АН УРСР, т. 4, К., 1952; Хижняк А., Військова справа наших предків, ж. «Вітчизна», К., 1951, № 2.

Доклады VI научной конференции Института археологии, К., 1953.
Рец. Клейн Л. С., Вопросы происхождения славян в сборнике докладов VI научной конференции Института археологии Академии наук УССР, СА, XXII, 1955.

Ефименко П. П., Первобытное общество, Л., 1938 і К., 1953.
Рец. Золотарев А., ВДИ, 1939, № 2; Борисковский П., ж. «Советская этнография», 1954, № 1; Борисковський П. П., Визначний історико-археологічний твір, Вісник АН УРСР, 1954, № 2; Брюсов А. Я., ВДИ, 1954, № 1.

Жебелев С. А., Введение в археологию, ч. 1-2, Пг., 1923.
Рец. Данилевич В., ж. «Червоний шлях», 1925, № 3.

Жебелев С. А., Последний Перисад и скифское восстание на Боспоре, ИГАИМК, вып. 70, Л., 1933.
Рец. А. С. Коцевалов, Наукові записки ІІМК, кн. 1, К., 1937.

Жебелев С. А., Северное Причерноморье, М., 1953.
Рец. Колобова К. М., ВДИ, 1955, № 2; Шелов Д. Б., ВИ, 1954, № 2.

Захаров Н. А., Главнейшие моменты в истории Боспора, Труды Кубанск. пед. ин-та, I, 1930.
Рец. Семенов-Зусер С., СГАИМК, № 11-12, Л., 1931.

Зограф А. Н., Античные монеты, МИА, № 16, 1951.
Рец. Дьяков В. Н., ВДИ, 1951, № 4; Карышковский П. О., Еще раз о книге А. Н. Зографа «Античные монеты», ВДИ, 1953, № 1; Харко Л. П., ВДИ, 1951, № 4.

Иванова А. П., Искусство античных городов Северного Причерноморья, Л., 1953.
Рец. Соколов Г., ВДИ, 1955, № 2.

Иессен А. А., Греческая колонизация Северного Причерноморья, Л., 1947.
Рец. Бороздин И., ВИ, 1948, № 12; Киселев С. В., ВДИ, 1948, № 3; Надэль Б. И., ВДИ, 1948, № 3.

Известия Таврического Общества истории, археологии и этнографии, т. I, Симферополь, 1927.
Рец. Полонська-Василенко Н., ЗІФВ, кн. XV, К., 1927.

Илларионов В. Т., Опыт историографии палеолита СССР, Горький, 1947.
Рец. Бороздин И., ВИ, 1948, № 10.

Ископаемый человек и его культура на территории СССР, Ученые записки МГУ, вып. 158, М., 1950.
Рец. Формозов А. А., ж. «Советская этнография», 1953, № 4.

История культуры Древней Руси, т. I, М.—Л., 1948.
Рец. Федоров Г. Б., ВДИ, 1949, № 4.

История культуры Древней Руси, т. 2, М. — Л., 1951.
Рец. Монгайт А., ВИ, 1951, № 11; Смирнов А. П., Вестник АН СССР, 1951, № 11.

Каллистов Д. П., Очерки по истории Северного Причерноморья античной эпохи, Л., 1949.
Рец. Блаватский В. Д., ВДИ, 1950, № 3; Цветаева Г. А., ВДИ, 1950, № 3; Цветаева Г. А., СА, XX, 1954; Шелов Д. Б., ВДИ, 1953, № 1.

Каргер М. К., Археологические исследования древнего Киева, К., 1950.
Рец. Афанасьев К. Н., ж. «Советская книга», 1951, № 11; Бліфельд Д. І., Досягнення радянської археології у дослідженні древнього Києва, Вісник АН УРСР, 1951, № 8; Брунов Н. И., «Византийский временник», т. VII, 1953.

Корзухина Г. Ф., Русские клады IX—XIII вв., М. —Л., 1954.
Рец. Янин В. Л., СА, XXV, 1956.

Краткие сообщения Института археологии, вып. 4, 1955.
Рец. Брайчевский М. Ю., Нові досягнення української археології, Вісник АН УРСР, 1956, № 1.

Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР (КСИИМК), вып. X, 1941.
Рец. Киселев С. В., ВДИ, 1946, № 1.

Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР (КСИИМК), вып. XI, 1945.
Рец. Воронин П., ВИ, 1945, № 2.

Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР (КСИИМК), вып. XII—XIII, 1946.
Рец. Воронин Н., ВДИ, 1947, № 1.

Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР, (КСИИМК), вып. XII—XXV, 1946—1949.
Рец. Ельницкий Л. А. и Капошина С. И., Вопросы древней истории в КСИИМК, ВДИ, 1950, № 1.

Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР (КСИИМК), вып. XIV (1946), XV—XVIII, XX (1947).
Рец. Смирнов А. П., ж. «Советская этнография», 1948, № 3.
Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР (КСИИМК), вып. XVIII, 1947.
Рец. Лясковский С., ВИ, 1946, № 11-12.
Крепостные сооружения древней Руси, МИА, № 31, 1952.
Рец. Брунов Н. И., Максимов П. Н., Чиняков А. Г., СА, XX, 1954; Ильин М. А., ВИ, 1953, № 5.
Мавродин В. В., Древняя Русь (Происхождение русского народа и образование Киевского государства), Л., 1946.
Рец. Покровский С. А., О начале русского государства, ВДИ, 1946, № 4.
Мавродин В. В., Образование древнерусского государства, Л., 1945.
Рец. Рубинштейн Н., ВИ, 1946, № 8-9.
Манцевич А. П., К вопросу о торевтике в скифскую эпоху, ВДИ, 1949, № 2; ее же, Гребень и фиала из кургана Солоха, СА, XIII, 1950.
Рец. Погребова Н. Н., К вопросу о происхождении шедевров торевтики из скифских курганов, СА, XVII, 1953.
Марти Ю., Путеводитель по Керченскому историко-археологическому музею им. А. С. Пушкина, Симферополь, 1937.
Рец. ВДИ, 1939, № 3.
Марти Ю., Сто лет Керченского музея, Керчь, 1926.
Рец. Цомакіон Г., ж. «Наука на Україні», 1926.
Материалы и исследования по археологии СССР (МИА), № 2, 1941.
Рец. Фосс М. Е., ВДИ, 1946, № 3.
Материалы и исследования по археологии СССР (МИА), № 6; 1941.
Рец. Рыбакова Б. А., ВДИ, 1946, № 1.
Материалы по археологии Северного Причерноморья в античную эпоху, МИА, № 19, 1951.
Рец. Гайдукевич В. Ф., ВДИ, 1953, № 1.
Материалы по археологии юго-западного Крыма. Херсонес, Мангуп, МИА, № 34, 1953.
Рец. Кропоткин В., СА, XXV, 1956.
Мещанинов И. И., Кромлехи, ИГАИМК, т. VI, вып. 3, Л., 1930.
Рец. Аптекарь В., СГАИМК, № 3, Л., 1931; К. Коршак, Хроніка археології та мистецтва, ч. 3, К., 1931.
Ольвия, т. I, К., 1940.
Рец. Гайдукевич В., ИЖ, 1941, № 3; Гайдукевич В., КСИИМК, вып. X, 1941; Граков Б., ВДИ, 1946, № 1.
Палеолит и неолит СССР, МИА, № 39, 1953.
Рец. Формозов А. А., Новые работы по каменному веку СССР, ВДИ, 1954, № 3.
Пассек Т. С., Периодизация трипольских поселений, МИА, № 10, 1949.
Рец. Б. Л., ж. «Преподавание истории в школе», 1951, № 2; Ельницкий Л. А., ВДИ, 1950, № 1; Федоров Г., ВИ, 1949, № 11.
Пашуто В. Т., Очерки по истории Галицко-Волынской Руси, М., 1950.
Рец. Королюк В., ВИ, 1951, № 8.
Попова Т. Б., Племена катакомбной культуры, Труды ГИМ, вып. 24, М., 1955.
Рец. Березанская С. С., Шапошникова О. Г., ж. «Советская археология», 1957, № 2.
По следам древних культур, М., 1951.
Рец. Соловьев М., Достижения советских археологов, ж. «Новый мир», 1952, № 3.
Равдоникас В. И., История первобытного общества, Л., ч. 1 — 1939, ч. 2 — 1947.
Рец. Токарев С. А., ж. «Советская этнография», 1949, № 1; Никольский В. К., ВДИ, 1948, № 4; ж. «Советская книга», 1940; № 8.
Раппопорт П. А., Очерки по истории русского военного искусства X—XIII вв., МИА, № 52, 1956.
Рец. Косточкин В. В., ж. «Советская археология», 1957, № 3.
Ростовцев М. И., Эллинство и иранство на юге России, Пг., 1918.
Рец. Данилевич В., ж. «Книгарь», 1919, ч. 28.
Ростовцев М. І., Давне минуле нашого півдня, К., 1918.
Рец. Данилевич В., ж. «Наше минуле», 1918, ч. 3.
Рыбаков Б. А., Ремесло древней Руси, М., 1948.
Рец. Арциховский А., ВИ, 1949, № 1; Базилевич К. В., ж. «Советская книга», 1948, № 10; Виргинский В. С., там же; Монгайт А. Л., ВДИ, 1949, № 4; Рабинович М. Г., ж. «Советская этнография», 1949, № 3.
Семенов-Зусер С. А., Отчет о раскопках в Ольвии в 1920—1921 гг., ИГАИМК, т. X, вып. 5, Л., 1931.
Рец. Круглов А. П., СГАИМК, № 1-2, Л., 1932.
Семенов-Зусер С. А., Родовая организация у скифов Геродота, ИГАИМК, т. IX, вып. I, Л., 1931.

Рец. Крюгер О., СГАИМК, № 5-6, Л., 1932.

Семенов-Зусер С. А., Скифская проблема в отечественной науке, Х., 1947.
Рец. Артамонов М. И., Вестник ЛГУ, 1948, № 3; Ельницкий Л. А., ВДИ, 1948, № 4; Смирнов А., ВИ, 1948, № 7.

Сіцінський Є., Нариси з історії Поділля, ч.І, Вінниця, 1927.
Рец. Федоровський О., Хроніка археології та мистецтва, ч. 2, К., 1930.

Славін Л. М., Ольвія, К., 1938.
Рец. Книпович Т., ВДИ, 1938, № 3-4.

Советская археология, XI, 1949; XII, 1950 XIII, 1950; XIV, 1950.
Рец. Монгайт А. Л. и Кругликова И. Т., ВДИ, 1951, № 3.

Тихомиров М. Н., Древнерусские города, Ученые записки МГУ, вып. 99, 1946.
Рец. Базилевич К. В., ж. «Советская книга», 1947, № 1.

Третьяков П. Н., Восточнославянские племена, М. — Л., 1948.
Рец. Артамонов М., К вопросу о происхождении восточных славян, ВИ, 1948, № 9; Монгайт А. Л., там же; Федоров Г. Б., ВДИ, 1948, № 4, його ж, ж. «Советская книга», 1949, № 11; Рыбаков Б. А., Вестник АН СССР, 1948, № 8; Воронин Н. Н., ж. «Славяне», 1948, № 5.

Третьяков П. Н., Восточнославянские племена, М., 1953.
Рец. Лер-Сплавинский Т., Новая попытка освещения проблемы происхождения славян, ж. «Вопросы языкознания», 1955, № 1; Мавродин В. В., ж. «Советская этнография», 1954, № 3; Черепнин Л. В., ВДИ, 1954, № 4.

Трипільська культура, т. І, К., 1940.
Рец. Киселев, ВДИ, 1946, № 1.

Фабриціус І. В., До питання про топографізацію племен Скіфії, Археологія, т. V, 1951.
Рец. Тереножкин А. И., ВДИ, 1952, № 2.

Фармаковський Б. В., Розкопування Ольвії р. 1926, Одеса, 1929.
Рец. Кордиш Н., Хроніка археології та мистецтва, ч. 2, К., 1930.

Чепелев В., Об античной стадии в истории искусства народов СССР, М. —Л., 1941.
Рец. Блаватский В., ВДИ, 1946, № 1.

Шелов Д. Б., Монетное дело Боспора VI—II вв. до н. э., М., 1956.
Рец. Карышковский П. О., ж. «Советская археология», 1957, № 1.

Якобсон А. Л., Средневековый Херсонес (XII—XIV), МИА, № 17, 1950.
Рец. Скржинская Е. Ч., Византийский временник, т. VI, 1953; Удальцова З., ВИ, 1951, № 8.

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК АВТОРІВ НАУКОВИХ ПРАЦЬ, ВМІЩЕНИХ У БІБЛІОГРАФІЇ

Акчокракли О. 24, 25, 2684—2689
Алексашина К. С. 232
Алексеев В. 233
Алихова А. Е. 1046
Амальрик А. С. 1
Амброз А. К. 2107
Амбургер Н. П. 593, 702, 874
Анохин В. А. 1389
Антонович-Мельник К., див. Мельник-Антонович К.
Артамонов М. И. 1а, 27, 875, 1047—1055, 1390, 2108—2114, 2359, 2360, 2873—2879
Артамонова О. А. 876
Арциховский А. В. 2, 3, 2115
Асеев Ю. С. 2362, 2400, 2691
Аулих В. В. 2116, 2363
Афанасьев К. Н. 2364
Ахмеров Р. Б. 1392—1397

Бабенко В. А. 2692
Бабенчиков В. П. 1056, 1056а, 1057, 2693—2697
Бабков И. И. 1398
Бадер О. М. 235—245, 595, 596, 597, 598, 878, 879, 2882, 2883
Базилевич В. 31, 2365
Банк А. В. 2698, 2699
Баран В. Д. 2117—2119
Баран-Бутович С. 599
Барсамов Н. С. 32, 33, 2700, 2701, 2884
Башкиров А. С. 1399, 2702—2704, 2885, 2886
Бауэр Н. П. 2366
Безбородов М. А. 2367—2371
Безвенглінський Б. 834, 880
Белов Г. Д. 1403—1436, 2705—2721
Белова (Белова-Кудь) Л. Н. 1437 — 1441, 1814, 2722, 2777
Береговая Н. А. 396
Березанська С. С. 881—887, 1058—1060
Березин Н. И. 216
Березовець Д. Т. 888, 1061, 2120—2127, 2161, 2887
Берзин Э. О. 1442
Беркович М. Ю. 2372, 2888
Берняковіч К. В. 706, 2128, 2372а, 2889, 2890
Бертье-Делагард А. Л. 2723, 2724

Бич О. И. 1443
Бібіков С. М. 4, 34, 34а, 249—255, 257—264, 600, 601, 707—718, 721, 889, 2725
Бібікова (Зубарева) В. І. 247, 248, 719, 720, 1444, 2939
Білановська Т.Д. 702, 704, 705
Білецький А. О. (Белецкий А. А.) 1400—1402, 1445
Біляшівський М. 722, 723, 890, 2129
Блаватская Т. В. 1062, 1446—1448
Блаватский В. Д. 1063, 1449—1503
Бліфельд Д. І. 2130—2132, 2373—2385
Бобин В. В 891, 1064
Богаевский Б. Л. 35, 724—726
Богданов О. І. 2386
Богусевич В. А. 23а, 1065, 2133—2137, 2387—2389, 2389а, 2390—2401, 2445, 2482
Боданинский У. А. 36, 2689, 2704, 2726
Бодянський О. В. 265, 602—604, 892, 893, 2891
Болтенко М. Ф. 37, 727, 728, 1504—1507, 2402
Болтунова А. И. 1871, 2900
Бондар М. М. 1508—1515
Бонч-Осмоловский Г. А. (Bonč-Osmolovski G.) 266—283, 587, 2892—2894
Борисковський П. И. 38. 284—313, 605, 2895
Борисова В. В. 1517
Боровка Г. И. 1066
Бороздин И. Н. 5, 39, 40, 1518, 1519, 2727—2735, 2896, 2897
Бочков Д. А. 1521
Брабич В. М. 1522
Брайчевська (Сміленко) А. Т. 2138—2144, 2163—2166 2292, 2405, 2406
Брайчевський М. Ю. 1067, 1068, 2144, 2145—2162, 2167—2180, 2201, 2403, 2404, 2407—2409, 2465, 2898
Брашинский И. Б. 1523
Бреде К. А. 1069
Бречка М. Ф. 1070, 1524
Британова Н. Н. 1525
Бромлей Ю. В. 69
Брунов Н. И. 2410, 2736
Брюсов А. Я. 314, 606
Богуславський С. 2411
Бузескул В. П. 41, 42, 1526
Бураков А. В. 894, 1527, 2412
Бурчак-Абрамович Н. И. 315, 316
Бушуєв В. 2899
Быков А. А. 2737

Варнеке Б. В. 43, 729, 730, 895, 896, 1528—1531
Васильев А. А. 2739, 2740
Векилова Е. А. 317—321
Величко А. А. 322
Верзилів А. 2413
Веселов В. В. 897, 1532, 2900
Ветштейн Р. І. 898. 1533—1535
Веймарн Е. В. 2181, 2741—2747
Виезжев Р. І. 52, 60 61, 69 1166. 2182, 2414, 2416, 2417, 2679, 2901, 2902
Виницкая Г. Г., див. Мезенцева Г. Г.
Виноградський Ю. С. 53, 899, 2183, 2903, 2904
Винокур І. 2905
Вишневский Б. Н. 731
Вишнякова А. Ф. 2748
Вінберг Н. А. 48, 49, 50, 51
Вовк Ф. К. 732
Воєводський М. В. 58, 59, 325—346, 607—610, 695, 2906—2908
Воїнственський М. А. 1538
Володченко З. А. 2418, 2419
Волчкова Н. И. 1539
Вороний А. 347, 348, 510
Воронин Н. Н. 2185, 2420—2427
Вощинина А. И. 1540
Вульф Е. 349
Вязьмітіна М. І. 1071—1078

Галич Д. З. 63, 350
Гаммерман А. Ф. (Hammerman A.) 351, 352, 588, 589
Гамченко С. С. 64, 733, 900, 2428, 2909, 2910
Гайдукевич В. Ф. 1541—1572, 1880, 2749, 2750
Гвоздовер М. Д. 353
Гевирц Я. Г. 1573
Гелах Т. Ф. 65, 354, 355, 611, 901, 2911—2913
Гембарович М. Т. 734
Герасимов И. П. 356
Герасимов М. М. 357, 2429
Геринович В. 735, 902, 903
Гилевич А. М. 1575
Гинзбург В. В. 2430
Голенко К. В. 1576—1582
Голландский П. И. 1583
Головкина В. А. 1384
Голубева Л. А. 2431, 2432
Голубцова Е. С. 1584, 1585
Гольденберг В. А. 1586
Гольдшмит И. А. 2751
Гольмстен В. В. 66, 904, 2914
Гончаров В. К. 2186—2188, 2433—2445, 2915
Горемыкина В. И. 1587
Городцов В. А. 7, 67, 68, 358, 359, 905, 906, 1079, 1080
Готье Ю. В. 8, 1081, 2752—2754
Граков Б. Н. 907, 1082—1099, 1588—1593
Грач А. Д. 68а, 1100, 1101
Греков Б. Д. 69, 2189, 2446—2448
Гремяцький М. А. 360, 361
Гриневич К. Э. 9, 70, 71, 72, 73, 74, 1594—1621, 2755, 2916—2920
Грінченко В. А. 2190
Гричук В. П. 2921
Громов В. И. 283, 362—372
Громов И. М. 373, 374
Громова В. И. 372, 736
Грушевський М. 375
Гуревич Ф. Д. 2191
Гурина Н. Н. 75
Гусаров Ф. Т. 76
Гуслистий К. Г. 2192, 2449—2451
Гущин А. С. 2452, 2453

Данилевич В. 908, 2922
Даниленко В. М. 376—378, 612—616, 737—739, 909—911, 1102, 1103, 2193, 2194, 2923

Дашевская О. Д. 77, 1104—1108
Дебец Г. Ф. 379—382, 2924
Деопик В. 77а
Деревицкий А. Н. 1622
Дзбановський Є. О. 78
Диденко А. П. 384
Динцес Л. А. 740, 2195, 2756
Дитякин В. 2196
Дложевський С. С. 79, 80, 81, 82, 1623—1632
Дмитревська А. 2454
Дмитров Л. Д. 912, 912а, 1110, 1110а, 1111, 1633—1638, 2455, 2456, 2757, 2926—2928
Добровольський А. В. 385, 618—621, 741, 913—923, 1112—1115, 2457, 2929—2932
Добровольський Л. 2458—2460
Довженок В. И. 2162, 2197—2202, 2461—2479
Доманский Я. В. 1116, 1639
Домбровський О. І. 1117, 1640, 2758
Дубіцька Н. Д. 779
Дубровський В. В. 83, 84, 2933
Дьяков В. Н. 1118—1120, 1641, 1642, 2759, 2760
Дяденко В. Д. 924

Евстропов Н. Т. 925
Елагина Н. Г. 1121,1643
Ерштедт Е. В. 1644, 1645
Ечистова В. Б. 48

Євсєєв В. М. 397
Єсипенко А. Л. 85, 89, 742, 1122
Єфіменко П. П. 86, 87, 88, 90, 91, 92, 93, 386—396, 398—400, 622, 623, 2482

Жебелев С. А. 10 11, 94, 1123, 1124, 1646—1662
Жиров Е. В. 401, 1125
Жуков Б. С. 402, 624

Заболоцкий П. Н. 33, 926
Забнин С. И. 403, 2934
Заднепровская Т. Н. 49—51
Заклинський Р. Р. 95, 96
Замятнин С. Н. 405—408
Засыпкин Б. А. 2689, 2761, 2762
Захаров Н. А. 97, 1663, 1664, 2935
Захарук Ю. М. 625, 743—749, 927—933, 971, 1126, 2204, 2763
Зеест И. Б. 1127, 1665—1677
Земляков Б. Ф. 409, 626, 934
Зеров Д. К. 2936
Зиновьев М. К. 2937
Златковская Т. 1128
Зограф А. Н. 1678—1695, 2938
Зубарєва В. І., див. Бібікова В. І.
Зуммер В. М. 2483, 2764

Иванова А. П. 100, 1696—1711
Иванова И. К. 411
Иессен А. А. 1712
Илларионов В. Т. 412, 413, 414
Ильин А. А. 2765

Іллінська В. А. 935—939, 1129—1142 2205

Каллістов Д. П. 1713—1715
Калустов Б. 751
Канівець В. І. 752, 940, 1143—1145
Капошина С. И. 1146—1153, 1571, 1716—1727
Карасьов О. М. 1154—1156, 1728—1734, 1834
Каргер М. К. 2484—2517
Каришковський П. П. 1735—1741
Карлов Н. Н. 415, 416
Карпович Е. Ф. 2766
Кастанаян Е. Г. 1157, 1158, 1742—1746
Кауфман С. А. 1747
Кемаль Якуб 2767
Кивокурцев Н. П. 1748
Киселев С. В. 113—117
Кіранов Т. 2942
Кістяківський Л. 118, 417, 1159
Клеопов Ю. Д. 2943
Клименко П. 2768
Книпович Т. Н. 1749—1770
Кобылина М. М. 1771—1780
Ковалевская Л. Е. 1781
Ковпаненко (Тітенко) Г. Т. 885, 887, 941, 1035, 1160, 1235, 1319—1321, 2259
Козий Г. В. 418
Козловська В. 119, 627, 753—759, 942—945 1161, 2206, 2207, 2520—2525, 2944, 2945
Козубовський Ф. 419, 628—630, 2208, 2946
Колобова К. М. 1782, 1783
Колосов Ю. Г. 631, 632, 946, 947, 2947, 2948
Колчин Б. А. 2526, 2527
Кондукторова Т. С. 420, 633, 948
Кономопуло И., див. Фабриціус І. В.
Константинов Н. А. 1163
Копилов Ф. Б. 760, 1166, 2406, 2528—2530, 2769, 2949, 2950
Кордиш Н. Л. 761
Корж Є. Д. 2531
Корзухина Г. Ф. 2209, 2532—2539
Коробокова Г. Ф. 421
Коршак К. Ю. 121, 122, 422, 762, 763, 2952
Коршенко С. 2210
Косточкин В. В. 2597
Коцевалов А. С. 1786, 1786а, 1787
Кочубей В. І. 2953
Кравець В. П. 764—766
Красковский В. Н. 427
Красников А. П. 767
Крайнов Д. А. 123, 423—426, 634, 2954, 2955
Крачковский И. Ю. 2770
Кржемінський К. 768
Кривцова-Гракова О. А. 949—952
Крижевская Л. Я. 75
Крис Х. И. 953—956, 1164
Крисін Г. П. (Ю. П.) 12, 1788—1790, 2956
Кричевський Є. Ю. 635—637, 769—776, 835, 957
Крокос В. І. 428, 429, 777, 2957
Кропоткин В. В. 2540, 2653, 2771—2774, 2958—2960
Круглов А. П. 958

Кругликова И. Т. 959, 960, 1165, 1791—1805, 2775
Крушкол Ю. С. 961, 1806, 1806а, 1807, 1808
Крюгер О. О. 1809, 1810
Кубе А. 2776
Кубланов М. М. 1811—1813
Кудь-Белова Л. Н., див. Белова Л. Н.
Кузнецов-Угомский Н. Н. 434
Кузнецов М. 2541, 2778
Кузьменко В. М. 2961
Кульська О. А. 778, 779, 1815, 1816
Курінний П. 124, 124а, 780—784, 962—964, 2962
Кухаренко Ю. В. 2211—2219
Кучера М. П. 2542
Лагодовська О. Ф. 786—794, 848, 965—971, 1166
Лагута М. Д. 2963, 2964
Лазарев В. Н. 2543, 2544
Лапин Ю. Е. 1821
Латышев В. В. 1817—1820, 2779, 2780
Лебедев В. Д. 1167, 1821, 2965
Лебедева Н. И. 2220
Левенок В. П. 1168
Левицький І. Ф. 435—441, 638—641, 972—975
Леві О. І. 1572, 1822—1835
Левченко М. 125
Лепікаш Л. А. 442, 443
Леппер Р. Х. 1836
Лесков А. М. 1169, 1170
Лесючевский В. И. 2545
Либеров П. Д. 976, 1171—1179, 2221
Лисин В. П. 1837, 2966
Липа О. 836
Лисицына Н. К. 126
Лінка (Лінка-Геппенер) Н. В. 2137, 2202, 2479, 2545а, 2967, 2968
Логвин Г. Н. 2781
Ложкина Г. А. 1838
Локтюшов С. О. 127, 444, 445, 642—644, 977, 978, 2969—2971
Лосева Н. Н. 1839, 1840
Лурье С. Я. 1841
Луцкевич І. М. 1180, 1181, 2223
Любин В. П. 446
Люстгавс Д. 1842
Ляпушкін І. І. 1182—1187, 2224—2231, 2546—2552, 2972—2975
Ляскоронський В. 2976

Мавродин В. В. 13, 2232, 2233, 2553—2556
Магнус О. А. 128
Магура С. С. 129, 795—798, 1188, 2234, 2556а, 2977, 2978
Маєвський К. 1843
Макаревич М. Л. 738, 739, 799—802, 966, 979, 980, 1189, 2557, 2782
Макаренко М. О. 645, 803—806, 981, 1844, 1845, 2236, 2237, 2559—2564, 2979, 2980
Максимов Є. В. 52, 130, 210, 1190, 1346, 1846, 2034, 2238
Максимова М. И. 1847—1854
Малицкий Н. В. 2783
Манцевич А. П. (Manzewitsch A. P.) 1191—1197, 1855, 2106
Маркевич А. И. 131, 1198
Марти А. Ю. 1856
Марти В. Ю. 1857, 1858
Марти Ю. Ю. 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 1859—1871
Марченко И. Д. 1872—1876
Марчук І. 2565
Маслов В. І. 2566
Махно Є. В. 982, 983, 1199—1201, 2188, 2239—2250
Мацулевич Л. А. 139, 1877, 2251, 2252, 2785
Медведев А. Ф. 2567
Мезенцева (Виницкая) Г. Г. 139а, 1536, 1537, 1878, 3010
Мельник-Антонович К. 2872, 2981
Мельниковская О. Н. 447, 1202, 1203
Мелюкова А. И. 1098, 1099, 1204—1209
Мерперт Н. Я. 140, 2786, 2787
Мещанинов И. И. 1210, 1211, 1879, 2253, 2982
Мизин В. А. 450
Миллер А. 1212
Миллер М. А. 647
Мирчинк Г. Ф. 371, 451, 452, 453
Михайловский К. 1880
Місяць (Месяц) В. О. 448, 449, 2983
Мовчанівський Т. М. 141, 807, 2568—2573
Мовша Т. Г. 808, 984
Моисеев А. С. 648, 649
Моисеев Л. А. 1881, 1882
Монгайт А. Л. 14, 14а, 142, 143, 144, 2574
Морачевський Я. 985, 986
Моргилевський І. 2575, 2576
Мосберг Г. И. 1883
Мушкет М. 2984, 2985

Надинский П. Н. 15
Надэль Б. И. 1884
Наливкина М. А. 1854, 1885—1894
Неедлы З. Р. 17
Нейхарт А. А. 1895
Никитин Г. А. 1213
Никишин И. И. 1214, 1896
Николаев Н. И. 456, 457
Никольская Е. 2788
Никольская Т. Н. 146
Никольский Г. В. 458, 2986
Никольский П. Б. 2987
Новикова Н. Л. 2799
Новицька М. 809
Новицький О. 147
Новосадский Н. И. 1897—1900
Нудельман Д. И. 1901, 1902

Оболдуева Т. Г. 1217
Обут А. М. 459
Огульчанський О. Я. 651, 988
Одинцова С. М. 989, 2950, 2988, 2989
Окладников А. П. 149
Оксман Е. Г. 150
Онайко Н. А. 123, 1904
Орешников А. В. 1905—1910, 2578

Павленко М. 2579
Павлов А. П. 460, 461
Павлова К. В. 462

Палибин И. В. (Palibin J.) 589
Пападимитриу С. 1911
Паровић М. Б. 1912
Пархоменко В. А. 2255, 2256, 2580—2582, 2790, 2990
Пассек Т. С. (Passek T.) 154, 155, 810—835, 873, 990—993, 2991
Пашуто В. Т. 2583
Пащенко Ф. 2992
Передольская А. А. 1218, 1913
Персидський Д. 836
Петренко В. Г. 1219
Петров В. А. 837, 2257
Петров В. П. 19, 838, 1220, 2258
Петров Г. И. 2791
Петровська Є. О. 1190, 1914
Пешанов В. Ф. 994
Пикуль М. И. 1221
Підоплічко І. Г. (Pidoplitschka I. G.) 157, 158, 466—490, 590, 839, 840, 1915, 1916, 2584, 2993—2995
Піневич П. 995
Піонтковський А. 2996
Платонов С. Ф. 159, 160
Плескач І. 996
Погребова Н. Н. 1222—1230
Подгаецкий Г. В. 958
Покровська Є. Ф. 1078, 1231—1242, 2259
Полканов А. И. 161, 162, 163, 2792, 2793, 2884
Половцева С. 1243
Полубояринова М. 77а
Попов О. І. 2260
Попова Т. Б. 997—999
Пора-Леонович В. А. 2794
Потапів О. 1001
Потушняк Ф. М. 651а, 1244
Придик Є. М. 1918
Припусков А. П. 1245
Протасов Н. Д. 1919, 2795—2798
Прушевская Є. О. 1572, 1920—1922
Пучков С. 2999
Пятышева Н. В. 1246—1248, 1923—1928

Рабинович Б. З. 1249, 1250
Рабинович М. 2261
Рабичкин Б. М. 1251
Равдоникас В. И. 20, 21, 2585, 2799—2801
Равич О. 2586
Радченко А. Д. 2587
Раєвский К. 167, 2802
Разумовская С. В. 22
Раппопорт П. А. 2588—2597, 2803
Раскатов Г. И. 491, 492
Ратич О. О. 2204, 2599—2604, 3001
Ренський М. 2262
Репников Н. И. 1255, 1933—1936, 2746, 2805—2814, 3004
Рибаков Б. О. 2268—2276, 2605—2609, 2620—2640
Різниченко В. 494, 495
Ркліцький С. 3005
Рогачев О. М. 496
Рогинский Я. Я. 497, 498
Розанова Н. П. 1256, 1937, 1938
Розенфельдт И. Г. 653
Розенфельдт Р. Л. 2610
Ростовцев М. И. 23, 1257—1259, 1942—1944
Рохлин Д. Г. 2619
Рощин А. А. 499
Руденко А. С. 500
Рудинська Є. Я. 170
Рудинський М. Я. (Rudynskij M.) 171, 172, 173, 501—510, 591, 654—672, 843—845, 1004—1013, 1260, 2266, 2267, 3007—3009
Рыбалова В. Д. 1014
Рыдзевская Е. А. 1945

Савчук А. П. 1261
Самойловський І. М. 846, 847, 2244, 2277—2281, 2641—2645, 3010, 3011
Свешніков І. К. 673, 674, 1015, 1017—1019, 1262, 2282, 2646, 2647
Секиринский С. А. 2747, 2817
Селиванов В. И. 176
Селинов В. И. 848
Семенов С. А. 512—516, 849, 850, 1946, 3012, 3013
Семенов-Зусер С. А. 177, 1263—1269, 1947—1952, 2818, 2819
Семенова І. А. 511
Семенчик М. 1020, 2283
Сердюков Д. 3014
Силантьева Л. Ф. 1953
Синицин М. С. 1270—1274
Синицын И. В. 1021
Симонович Е. О. 852, 1027, 2001, 2284—2286, 2303—2313, 2825
Сібільов М. В. 178, 517, 518, 675—677, 1022, 1275, 2648, 3015—3022, 3024, 3025
Сіскова Т. 2287
Сіцінський Є. (Ю.) 2820, 3026, 3027
Скубетов М. 1954
Скуднова В. М. 1276, 1955—1961
Славін Л. М. 179, 180, 181, 182, 183, 1277—1280, 1769, 1770, 1962—1979, 1979а, 3028
Смирнов А. П. 1281, 2288
Смирнов Г. Д. 1282
Смирнов К. Ф. 1283, 1284
Смирнова Г. И. 1023, 1285, 1286, 3029
Сміленко А. Т., див. Брайчевська А. Т.
Смішко М. Ю. 184, 1287, 1288, 2289—2291, 2293—2298, 3030
Смолин В. Ф. 185
Смолічев П. І. 519, 2299, 2649—2651, 3031
Соколова К. Ф. 1024
Сокольский Н. И. 1980—1984
Соловйова В. М. 2652
Соловьева Г. Ф. 2300, 2653
Соломонік Е. І. 186, 1289—1296, 1985, 1986
Сорокина Н. П. 1987
Спицын А. А. 678, 1025, 1297, 1298, 2301, 2302, 2821, 3032
Станкевич Я. В. 2654, 2655
Старчук І. Д. 2656—2658
Степанов П. К. 1299, 1944
Стефанович В. 2659
Столяр А. Д. 679—681, 2194

Стржелецкий С. Ф. 189, 1026, 1299, 1300, 1434, 1435, 1988—1997, 2181, 2719, 2720, 2822, 2823
Судаков С. А. 851
Суров Е. Г. 1998—2000

Талис Д. Л. 2826
Тахтай А. К. 191, 682, 1028, 2002—2008, 2827, 2828
Телегін Д. Я. 520, 521, 641, 683—693, 853, 1029, 1030, 1302, 2830, 3034
Телічко В. 231
Тереножкін О. І. 1031—1034, 1303—1318, 2205, 3035, 3036
Тесленко Г. І. 2831
Тимощук Б. О. 2314, 2315, 2660, 2661, 2832, 3037—3040
Тиханова (Тиханова-Клименко) М. А. 2316—2324, 2662, 2833—2836
Тихий М. И. (Tichii M.) 592, 592
Тихомиров М. Н. 2663—2666
Тихонович О. М. 2667, 2668
Тітенко Г. Т., див. Ковпаченко Г. Т.
Ткаченко М. М. 192, 2668
Толстой И. И. 2009—2011
Топачевський В. О. 2012
Тревер К. В. 2013, 2837
Третьяков Д. 1632
Третьяков П. М. 2325—2332, 2334—2343, 2669—2671, 3041, 3042
Тріфільєв Є. 2838
Троицкая Т. Н. 1322—1325
Трубникова Н. В. 1326
Трусова С. А. 523—526
Тугаринов А. Я. 527
Турпасов М. 2014
Тутковський П. 528, 529, 694
Тюменев А. И. 1327, 1328, 2015—2017

Удальцов А. Д. 193, 1329, 2344—2349
Успенский В. А 2018

Фабриціус І. В. 196, 197, 1036, 1162, 1330—1335, 3043, 3044
Фармаковский М. В. 1336
Фармаковський Б. В. 2019—2029, 2839, 2840
Фарфаровский С. В. 855
Федоров Г. Б. 2350
Федоровський О. С. 198, 199, 200, 201, 1037, 2672, 3045—3048
Фенін О. В. 2351
Филоненко В. И. 2841
Фляксбергер К. 1038, 3049, 3050
Фомин А. А. 2842
Формозов А. А. 446, 530—535, 535а, 536—540, 695, 1039, 1040, 3051
Фукс М. 1337
Фурманська А. І. 1075, 2030—2037, 2673

Хавлюк П. И. 856
Харко Л. П. 2039—2042
Харлампович П. В. 3052, 3053
Холостенко Н. В. 2401, 2674, 2676
Хохловкина В. А. 541
Худяк М. М. 2043—2048

Цалкин В. И. 1338, 3054
Цветаев Е. Н. 1339
Цветаева Г. А. 2050—2053
Цветаєв Г. 2049
Цехмистренко В. И. 2054
Цомакион Г. К. 204

Чепелев В. 2055, 2844
Черниш К. К. 697, 858, 859а, 860—866, 3056
Черниш О. П. 542—565, 696, 859, 3055
Чикаленко Л. 867
Чунстова Л. И. 2057—2059
Чучукало Г. И. 2845
Шалугаю С. 2352
Шамрай С. 2353
Шангин М. 2060
Шапошнікова О. Г. 698, 868, 869, 966, 1041, 1042, 2950
Шарлемань М. В. 566, 567
Шафранская Н. В. 2061, 2062
Шевченко А. И. 1043
Шелковников Б. А. 2677
Шелов Д. Б. 206, 207, 1340, 1502, 2063—2080, 2846
Шестаков С. П. 1044
Шкорпил В. В. 2081—2083
Шлеев В. В. 1341
Шмаглий Н. М. 705
Шмидт Р. В. 2084, 2085
Шмит Ф. И. 1936, 2847—2850, 3057, 3058
Шовкопляс Г. М. 1045, 2354—2356, 2678, 3059
Шовкопляс І. Г. 23а, 87, 88, 208—222, 481, 568—576, 576а, 577, 578, 1342—1346, 2679, 3060—3063
Шпет Г. И. 699
Шрамко Б. А. 223, 1347—1356
Штаерман Е. М. 1357, 2086—2088
Штейн В. Ф. 2089
Штейнванд Г. 1358, 2090—2092
Штифтар В. Ф. 2099—2101
Штітельман Ф. М. 1359—1361, 2093—2098, 3064
Шугаєвський В. 224, 2680
Шульц П. Н. 225, 1362—1384, 2102, 2103, 3065
Шустеров И. Б. 1385, 2104

Щепинский А. А. 579, 3066—3071
Щербаківський В. 226, 580, 870, 3072
Щербаківський Д. 871, 2357

Эдинг Д. Н. 227, 2851
Эрнст Н. Л. 229, 581—585, 1386, 2852, 3073

Юзефович А. Н. 586
Юра Р. А. 2445, 2681, 2682
Юркевич В. 700

Яворницький Д. І. 3074, 3075
Якимович М. 872
Якобсон А. Л. 1435, 1436, 2683, 2720, 2721, 2853—2870
Якубський О. 701
Яценко И. В. 1387, 1388
Ячменев М. 231

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АГ — Античные города Северного Причерноморья (Очерки истории культуры).
АЖ — Антропологический журнал.
АИБ — Археология и история Боспора.
АИЧПЕ — Ассоциация по изучению четвертичного периода Европы.
АП — Археологічні пам'ятки УРСР.
БКАЕ — Бюлетень Кабінету антропології і етнології.
БКЧП — Бюллетень Комиссии по изучению четвертичного периода.
БМОИП — Бюллетень Московского общества испытателей природы.
ВДИ — Вестник древней истории.
ВИ — Вопросы истории.
ВОКК — Вісник Одеської комісії краєзнавства.
ВССА — Вопросы скифо-сарматской археологии.
ВУАК — Записки Всеукраїнського археологічного комітету АН УРСР.
ВУАН — Всеукраїнська Академія наук.
ГИМ — Государственный исторический музей.
ГМИИ — Государственный музей изобразительных искусств им. А. С. Пушкина.
ДАН — Доклады Академии наук СССР.
ЖНДК — Журнал науково-дослідних кафедр м. Одеси.
ЖНИК — Журнал научно-исследовательских кафедр в Одессе.
ЗДІМ — Записки Дніпропетровського краєвого історико-археологічного музею.
ЗІФВ — Записки Історико-філологічного відділу АН УРСР.
ЗООИД — Записки Одесского общества истории и древностей.
ЗЧНТ — Записки Чернігівського наукового товариства.
ИАДК — История и археология древнего Крыма.
ИАК — Известия Археологической комиссии.
ИАН — Известия Академии наук СССР.
ИАН СИФ — Известия Академии наук СССР, серия истории и философии.
ИГАИМК — Известия Государственной Академии истории материальной культуры.
ИЖ — Исторический журнал.
ИКДР — История культуры древней Руси.
ИКОВГО — Известия Крымского отдела Всесоюзного Географического общества СССР.
ИРГО — Известия Русского Географического общества.
ИТОИАЭ — Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии.
ИТУАК — Известия Таврической ученой архивной комиссии.
ІА — Інститут історії і археології АН УРСР.
ІІМК — Інститут історії матеріальної культури АН УРСР.
ІНО — Інститут народної освіти.
ІСН — Інститут суспільних наук АН УРСР.
КДУ — Київський державний університет.
КОЕЛП — Крымское общество естествоиспытателей и любителей природы.
КСИА — Краткие сообщения Института археологии.
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории и материальной культуры.
КСИЭ — Краткие сообщения Института этнографии.
ЛГПИ — Ленинградский государственный педагогический институт им. А. И. Герцена.
ЛГУ — Ленинградский государственный университет.
ЛХМ — Літопис Херсонського музею.
МАР — Материалы по археологии России.
МГПИ — Московский государственный педагогический институт.
МГУ — Московский государственный университет.
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР.
МЧП — Материалы по четвертичному периоду СССР.
ОАК — Отчет Археологической комиссии.
ОДПІ — Одеський державний педагогічний інститут.
ОДУ — Одеський державний університет.
ПИДО (або «Проблеми») — Проблемы истории докапиталистических обществ.

ПНУ — Палеоліт і неоліт України.
РАЖ — Русский антропологический журнал.
Рефераты—1944 — Рефераты научно-исследовательских работ 1944 г. Отделение истории и философии АН СССР, М.—Л., 1945.
Рефераты—1945 — Рефераты научно-исследовательских работ 1945 г. Отделение истории и философии АН СССР, М.—Л., 1947.
СА — Советская археология.
СГАИМК — Сообщения Государственной Академии истории материальной культуры.
СДК — По следам древних культур.
СІ — Старовинності Ізюмщини.
СЭ — Советская этнография.
Тезисы докладов и выступлений... — Тезисы докладов и выступлений сотрудников Института истории материальной культуры АН СССР, подготовленных к совещанию по методологии этногенетических исследований, М., 1951.
Тезисы докладов—1953 — Тезисы докладов на сессии Отделения исторических наук и пленуме Института истории материальной культуры, посвященных итогам археологических и этнографических исследований 1953 г., М., 1954.
Тезисы докладов—1954 — Тезисы докладов на сессии отделения исторических наук, на пленуме Института истории материальной культуры и сессии Ученого совета Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая, посвященных итогам археологических исследований 1954 года, М., 1955.
Тезисы докладов—1955 — Тезисы докладов на сессии отделения исторических наук и пленуме Института истории материальной культуры, посвященных итогам археологических исследований 1955 года, М.—Л., 1956.
Тезисы докладов—1956 — Тезисы докладов на сессии отделения исторических наук и пленуме Института истории материальной культуры, посвященных итогам археологических и этнографических исследований 1956 года, М., 1957.
ТК — Трипільська культура.
ТКУ — Трипільська культура на Україні.
ТОАМ — Труды Отдела античного мира Государственного Эрмитажа.
ТОПК — Труды Отдела истории первобытной культуры Государственного Эрмитажа.
ТСА РАНИОН — Труды секции археологии Российской ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук.
ТСС РАНИОН — Труды секции социологии Российской ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук.
УАН — Українська Академія наук.
ХДПІ — Харківський державний педагогічний інститут.
ХДУ — Харківський державний університет.
ХС — Херсонесский сборник.
ЧП — Четвертичный период.
ЧПЛ — Чернігів і Північне Лівобережжя.

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК *

Агірча 192
Адамівка 156
Аджі-Коба 32, 38
Ай-Тодор 247
Аккермень 125, 127, 210, 213
Ала-Чук 58, 74
Алушта 310
Амвросіївка 18, 30, 31, 36, 47, 48, 54
Афанасіївка 132
Африканова Мельниця 56
Атаки 48
Ат-Баш 58, 61, 73, 74

Бабин 18, 20, 33, 41, 42, 48, 109
Бабине 18, 135, 136, 142, 146
Байдарська долина 57, 203, 204
Байрачна 56
Бакота 74
Балики 116
Балін-Кош 58, 61, 73, 74
Басівка 179, 180
Бахчисарай 149, 202, 312
Бахчі-Елі 192
Бельбецька долина 311
Берегове 56
Березань 6, 9, 13, 218, 219, 291
Берислав 149, 207
Бернове 96
Берново-Лука (трипільське поселення) 96, 97, 98, 104
Беседівка 148
Білгород (Білгородка) 9, 308
Білгород-Дністровський 256
Білий Камінь 110
Білки 163, 164, 165
Білогрудівський ліс 11, 13, 144
Білоус 63
Білоярівка 33, 48
Більське городище 8, 186
Бобриця 200
Богданівка 86
Богородичне 72
Бондариха 18, 79, 80, 147
Борисівка 13, 99
Боровичі 82
Бортничі 111, 113, 115, 119, 200
Брага 102
Бугорок (стоянка) 52
Букине 81
Бураків (стоянка) 65
Бураківка 109
Буран-Кая 58

Варварівка 192
Василівка 30, 58, 59, 71
Велемичі 263, 264
Велика Андрусівка 156
Велика Бурімка 30
Велика Гомільша 182
Великі Дмитровичі 264
Велика Знам'янка 185, 187, 204, 205, 207
Велика Слобідка (кол. Велика Мукша) 140
Великий Токмак 213
Великі Бази 148
Великі Будки 180
Великодолинське 52
Верем'я 13, 104, 109
Верхнє Салтове (могильник) 21, 214, 215
Вила Ярузькі 274
Виноградний острів 71, 76, 87, 125
Високе 160, 162
Витилівка 102
Вишгород 16, 302, 303, 309
Віknини Великі 273
Вікторівка 236
Вільний поріг 78
Вільнянка (балка) 33
Вірьовкіно 89
Віта-Поштова 309
Вовниги 76, 77, 78, 79
Вовчий Грот, 7, 27, 31, 32, 33
Вовчок (стоянка) 70, 71
Вознесенка 282
Воїнь (Воїнська Гребля) 18, 304, 305
Войцехівка (Колосівка) 17, 52, 138
Волинцеве 18, 133, 136, 275, 276, 286
Волиця 273
Володимир-Волинський 302
Володимирівка 17, 18, 38, 49, 53, 56 106, 107, 108, 113
Волоське 18, 59, 68, 71, 87, 131, 142, 143
Волошкове 42
Вороніно 263, 264
Вороновиці 20, 52
Ворошилов, хутір 164
Гаврилівка 187, 204, 205, 207, 258, 268, 269
Гадюча Балка (стоянка) 76
Гай 149
Галич 17, 18, 300, 301, 309
Гард 86, 103
Гераклейський півострів 21, 202, 254, 255

* До покажчика також включена частина археологічних пам'яток, не зв'язаних з певними населеними пунктами.

Гінці 7, 27, 15, 35, 36, 37, 49, 50, 51, 54
Глеваха 182, 183, 184
Глинськ 180
Городськ 17, 110, 111, 112, 116, 119, 303, 304
Гребеники 56
Гренівка 18, 86, 100, 101, 102
Григорівка 175, 176, 281
Грищинці 136
Грушеваха 81
Грушівка на Дніпрі 128, 134, 194, 196, 214, 274
Грушівка на П. Бузі 274
Гунча 102
Гурзуф 310, 313

Данилова Балка (на П. Бузі) 102, 270
Данилова Балка (на Харківщині) 148
Дарабани 109
Деревляни 109
Дерешівка 175
Деркул 33
Джан-Баба 192
Джанкой 192
Джейлау-Баш 58, 74
Дніпровське (кол. Ямбург) 290
Добранічівка 18, 35, 36, 38, 49, 50, 51, 52, 54
Доброє (кол. Мамут-Султан) 192
Довгиничі 20, 38, 51
Долинівка 213
Донецьке городище 21, 308, 309
Донузлавське городище 256
Дробишеве 61, 71
Дубова Балка 20, 37, 39, 53, 54, 56

Ескі-Кермен 204, 311, 312, 313

Євминка 13, 111, 113 114, 115, 119
Євпаторія 192, 255
Єрківці 271

Жаботин 18, 170, 171, 172, 176
Жолудівка 104, 109
Жуківці 270
Журавка 15, 20, 37, 55

Закисова Балка 193, 236, 237
Залевки 155
Залісці 273
Заміль-Коба 58, 73
Зарубинці (Заруб) 9, 136, 262, 308
Затока 149
Звенигород 140
Звонецьке 69
Зимне 20, 140, 162
Зливка 71
Зміївка 18, 142, 146, 291
Золота Балка 206, 207, 211, 258

Іванівка 245
Іванків 65
Іванківці 273
Іванчиці 263, 264
Ігрень 290
Ігреньська 5 стоянка 67
Ігреньська 8 стоянка 67, 76
Ігреньський півострів 67, 125
Іза 270
Ізюм 72, 89
Іллінка 33
Ілурат 218, 238, 239, 245, 246
Інкерманська долина 202, 311, 314

Кабазі 32
Кадиївці 104
Казаргать 263
Кайстрова Балка 20, 37, 53, 54, 56
Каламіта 311, 312, 313, 314
Калантаїв 155
Каленське 84
Кальчук 192
Калюс 48
Кам'яна Могила 7, 17, 18, 61, 72, 73, 81, 87, 88
Кам'янка-Дніпровська 141, 185, 269
Кам'янське городище 168, 185, 186, 187, 205
Канів 136, 182, 264, 275, 277
Кантемирівка 11, 266
Караван 181
Караджинське городище 256
Каралезька долина 311
Кара-Тобе 192
Качинська стоянка 38
Качинське укріплення (Качи-Кальєн) 312, 313
Кая-Арні 74
Кенавуз-Коба 58
Керкінітіда 255, 256
Керменчик 312
Керч 216, 217, 238, 240
Керченський півострів 140, 149, 237, 245, 247, 315
Кизил-Коба (печера) 202
Київ 5, 6, 7, 9, 13, 16, 17, 18, 21, 114, 115, 119, 121, 264, 281, 288, 289, 291—298
Кирилівка 102
Китайгород 15, 48, 109
Кізлевий острів 18, 61, 66, 68
Кіїк-Коба 29, 30, 31
Кіммерик 238, 247
Кічкас 129, 194, 195, 291
Клепачі 180
Клинці 37, 51
Княжа Гора (городище біля Канева) 9, 136
Кодак 20, 33
Кодачок (стоянка) 71
Козирка 236
Козлівка 83
Колачківці 15, 48
Колодяжин 18, 305, 307, 308
Колодяжне 98, 112, 116, 139, 140
Коломийщина (трипільське поселення) 92, 93, 104, 107, 108, 109, 113,
Колосівка (кол. Войцехівка) 112, 138
Комарів 138
Копачинці 309
Копіївка 309
Корман 48
Коровинці 274
Корчак 265
Корчувате (могильник) 17, 262, 263, 264
Костянець 273
Костянтинівка 58
Кошилівці 116

Кошка (гора в Сімеїзі) 202, 203
Кош-Коба 32
Красное (Кол. Сарайлі-Кіят) 192
Краснопілка 145
Кріпке 311
Крестова гора (біля Алупки) 203
Крилос 300
Кримська Яйла 11, 58, 74
Кринична Балка 56
Круглик 18, 29, 71
Кудлаївка 61, 62
Кудринці 109
Кукрек 58
Куль-Оба (курган) 6, 8, 168, 238
Кунисівці 116
Курилівка 185
Кут 127, 128, 129, 134, 194, 195, 274

Ленківці (на Дністрі) 18, 20, 97, 98, 99, 100, 101, 104, 157, 182
Ленківці (на Пруті) 308
Леськи 271
Ліплява 290, 309
Лісконоги 56, 63
Ломовате 271
Лоханський острів 77
Лоханський поріг 76
Лохвиця 18, 269
Лоцманська Кам'янка 290
Лубенці 152
Лука-Врублівецька 18, 29, 94, 95, 96, 97, 98, 102, 104, 109, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 170, 272
Лука-Райковецька 18, 275
Лука-Устянська (трипільське поселення) 102
Лушники 82
Львів 301
Любеч 308
Любимівка (біля Дніпропетровська) 131
Любимівка (біля Каховки) 19, 187, 204, 205, 206 207, 258

Магала 162
Майорка 56
Макіївка 182, 184
Малий В'язівок 180
Малі Будки 149, 185
Мамекине 63
Мангуп 311, 312, 313
Мангуська улогоьнна 312
Маріуполь (Жданов) 13, 89, 90, 124
Мар'ївка 71
Мар'янівка 132, 133
Мар'янівська стоянка 52
Мар'янське 128, 134, 194, 214
Маслове 266
Матерське 175
Мачухи 11, 171, 172, 182
Мелітополь 18, 168, 196, 197, 198, 213
Мельнична Круча 78, 79
Мерефа 21
Микольська слобідка 83
Микольське 78, 272
Милоград 199
Минівський Яр 72
Мис Очкінський (стоянка) 81
Михайлівка 18, 125, 126, 130, 131, 132
Мізин, 7, 15, 18, 20, 27, 35, 36, 37, 39, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 53, 54, 82
Мірмекій 218, 238, 239, 244, 245
Міскор 315
Млинище 161, 163
Могиляни 161, 263
Молодове 18, 20, 33, 42, 48, 49, 52, 53
Молюхів Бугор 126
Морське 315
Моства, торфовище 84
Мурзак-Коба 20, 57, 59

Нагоряни 18, 168, 169
Народичі 64, 137
Неаполь скіфський 168, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 310, 311
Незвисько 20, 84, 85, 86
Немирів (городище) 174, 175, 176, 180
Ненаситець (кол. поріг на Дніпрі) 18, 30, 77
Неслухів 272
Нещеретове 209, 210
Нижній Рогачів 142, 146
Нікополь 16, 128, 134, 194, 195, 214
Німфей 22, 218, 238, 245
Ніцаха 166
Новгород-Сіверський 15, 47
Новий Білоус 290
Новий Миропіль 309
Нові Безрадичі 113
Ново-Георгіївськ 155
Новоклинівка 33, 48
Ново-Кондакове 132
Ново-Олександрівка 149
Ново-Пилипівка 210, 211, 212, 213
Ново-Покровка 280, 281
Новоселиця 126
Новотроїцьке 287

Оболонне 37
Озаринці 99
Олександрівка (трипільське поселення) 102
Олександрія 89
Олексіївська Засуха 74
Ольвія 6, 8, 11, 13, 16, 18, 19, 21, 22, 178, 180, 187, 193, 198, 206, 207, 217—237, 238, 239, 240, 241, 256, 258, 259
Опішня 286
Оселівка 52
Осипенко 90
Оскол 18, 148
Осокорівка 125
Осокорівська Балка (стоянка) 18, 20, 53, 56
Островерхівка 173, 174
Очкін 81

Паволоч 112, 119
Пантікапей (сучасна Керч), 6, 8, 21, 22, 187, 188, 217, 218, 237, 238, 240, 241, 242, 245
Партизанське (кол. Саблі) 192
Парутине 193—219
Пастирське 18, 176, 177, 279, 280, 283
Патринці 74
Пекарі 136
Пеньківка 277, 278

Перебирківці 116
Переможне 141, 149
Переорки 185
Перун (острів) 131
Первомаївка 128, 134, 194
Передове (кол. Уркуста) 57
Переяслав-Хмельницький 18, 267, 268, 269, 301, 302
Петрівка 72
Петрівське на Ворсклі 285
Петрівське на Сів. Дінці 61, 71, 72
Пітухівка 236, 237
Підгірці (на Київщині) 18, 199, 200
Підгірці (на Львівщині) 302
Піщане (стоянка) 65
Піщаний Рів (стоянка) 61, 64
Пирогівка 82
Пирогове 264
Планерське (кол. Коктебель) 312, 315
Пліснеськ 18, 281, 291, 302
Погорілівка 81, 82
Пожарна Балка 173
Покровщина (стоянка) 56, 64
Поливанів Яр 105, 106
Поповка 192
Похилий острів 71, 76, 87, 131
Пражів 271
Прекрасна Гавань (Колос-Лімен) 256
Привільне 75, 129, 269, 272
Пристін 56
Пушкарі 15, 20, 35, 36, 40, 41, 42

Радомишль 18, 35, 36, 38, 39, 42, 51
Райки 13, 16, 111, 112, 275, 281, 290, 305, 306, 307, 308, 309
Рахни 102
Ріпнів 20, 278, 279
Рогалик-Якимівська стоянка 56
Рогівка 64
Ромашки 9
Ромни 9, 13, 284
Рудяки 200

Сабатинівка 18, 78, 86, 98, 100, 101, 102, 143
Савинець 71
Саврань 86, 103
Салтове, див. Верхнє Салтове
Сандраки 114, 115, 144, 146, 147
Сахновка 9, 264
Свердловка 82
Северинівка 175
Селець 309
Селище 169
Семенів-Зеленче 116
Семенівка 213
Середній Стіг (стоянка) 76, 87, 126
Скеля-Каменоломня 18, 131
Скуносове 83
Смячка 13, 56, 63, 64, 65, 82
Снігурівка 132
Собачки (стоянка) 75, 79
Собківка 143, 145
Сокіл 15, 52
Соколець 62, 74
Солоха (курган) 8, 168
Солхат (Старий Крим) 316
Сосниця 277
Софіївка 114, 118, 119, 120, 122
Софіївський могильник, див. Софіївка
Ставок 20, 137
Стара Ушиця 15, 48, 74
Старі Кодаки 33, 127
Старосілля (в Криму) 32, 34
Старосілля (на Дніпрі) 200
Стецівка 278, 279
Стіна 92, 110
Сторожова Могила (курган) 127
Стрільча Скеля 87, 126, 131
Студениця 7, 27, 15, 48, 74
Студенок 81, 89, 133
Суботів 18, 146, 154, 155, 316
Судак (Сугдея) 312, 315
Сурський острів 18, 68, 69, 70, 71
Суук-Су (могильник) 313
Сухоносівка 180
Сухостав 116
Сушківка 110
Сюрень 38, 42, 58
Сюреньське укріплення 312, 313, 314

Табаївка 290
Тавільжаний острів 130
Тамбовка 213
Тарпанча 192
Таш-Джарган 192
Тепе-Кермен 312
Терпіння 87
Тірa 6, 9, 18, 187, 217, 218, 237, 256, 257, 258, 259, 260
Тірітака 218, 238, 242, 243, 244, 245
Томашівка 13, 110
Трахтемирів 136
Трипілля 7, 91, 104
Троянів 111, 112

Ужгород 22, 279, 291
Узун-Коба 58
Усатове 11, 17, 19, 21, 112, 116, 117, 118
Успенка 48
Усть-Кам'янка 210, 213
Устя-Осколу 80
Ушкалка 18, 142

Фастів 18, 35, 38, 49, 50, 51, 54
Фатьма-Коба 20, 57, 59
Федорівка 29, 71, 125, 142
Феодосія 312
Фридрівці (Залісся) 109
Фронтове 74

Халеп'я 13, 15, 17, 108
Ханів 65
Харакс 247
Харівка 265, 283
Херсонес (Таврійський) 6, 8, 21, 187, 188, 204, 206, 217, 218, 239, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 310, 311, 313, 314, 315
Хирівка 150
Хитці 180, 185
Хоньківці 62, 74
Хотин 33
Хотове 178, 179
Хутір Хмельницького 214
Хухри 18, 148, 165, 166, 171

Циркуни 182

Чапаєвка (Віта-Литовська) 84
Чаплі 87, 90, 124

Чатир-Даг 58
Червоний Хутір (у Києві) 121
Червоний Яр 33
Черемушин 185
Черепин 20, 273
Чернин 119, 121
Чернівці 309
Чернігів 9, 18, 281, 289, 291, 298, 299, 300
Черняхів 9, 265, 266
Чигирин 316
Чильтер-Коба 312
Чогорак-Коба 32
Чокурча 32, 33
Чорний ліс 18, 185
Чорноліське городище 18, 150, 151, 152
Чорноморськ (кол. Ак-Мечеть) 256
Чортомлик (курган) 8, 168, 196
Чортория 116
Чулатів 15, 20, 35, 46, 47, 50
Чуфут-Кале 312, 313, 314

Шайтан-Коба 32
Шан-Коба 20, 57, 74
Шарпівське городище 176, 177, 178, 179, 180
Шейшинова Балка 56
Шестовиці 22, 281, 289, 290
Широка Балка (поселення) 193, 236, 237
Ширяєве 180, 181
Шмарівка 148, 174
Шулаїв острів 18, 68, 69, 70
Шулдан 311, 313
Шуруканська стоянка 56

Юсуф-Коба 58
Юхнове 201

Ягнятин 271
Ямбург (Дніпровське) 53, 56
Яремівка 79
Яришів 62, 74
Яроповичі 290
Яруги 157

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

Палеоліт

Ручне рубило ашельської епохи з околиць м. Амвросіївки 31
Мустьєрська печерна стоянка Вовчий Грот 32
Мустьєрські дисковидний нуклеус, гостроконечник та скребло. Деркульська, Вільнянська та Чокурчинська стоянки 33
Призматичний нуклеус і сколота з нього пластина. Добранічівська стоянка 36
Кістяна мотика. Стоянка Пушкарі I 36
Мізинська стоянка. Господарські ями з кістками тварин в нижньому горизонті 37
Житло Мізинської стоянки. Уявний вигляд 38
Антропоморфна статуетка з бивня мамонта. Мізинська стоянка 39
Прикраси з бивня мамонта та черепашок морських молюсків. Стоянки Мізинська та Дубова Балка 39
Скупчення кісток мамонта на місцях жилих і господарських комплексів. Радомишльська стоянка 40
Крем'яні вістря. Стоянка Пушкарі I 41
Мізинська стоянка. Черепи та великі кістки мамонта на місці зруйнованого житла 43
Основні форми крем'яних знарядь праці з Мізинської стоянки 45
Браслет з бивня мамонта. Мізинська стоянка 45
«Гігантоліт» з Новгород-Сіверської стоянки 47
Наконечник дротика з крем'яними вкладишами (реконструкція). Амвросіївська стоянка 47
Крем'яні впроби з Гінцівської стоянки 50
Залишки житла. Добранічівська стоянка 51
Оброблений гірський кришталь з Добранічівської стоянки 52
Вироби з рогу оленя. Стоянка Молодова V 53
Крем'яні та кістяні знаряддя з епіпалеолітичних стоянок Криму 55
Епіпалеолітичне поховання в печері Мурзак-Коба 57
Епіпалеолітичний могильник Василівка III 58

Неоліт

Ранньонеолітичні знаряддя для обробки дерева — транше, пік і гембель. Соколець, Хоньківці і Яришів на середньому Дністрі 62
Неолітичні знаряддя з кості. Стоянки на островах Сурському та Вовчок. Дніпровське Надпоріжжя 70
Кам'яна гостродонна посудина з Сурського острова 71
Місцеположення неолітичних стоянок на дніпровських порогах 75
Вовнизький правобережний неолітичний могильник. Розкопані поховання . . 78
Крем'яний інвентар з неолітичної стоянки Бондариха на Сіверському Дінці . 80
Кістяні вироби з Погорілівської неолітичної стоянки на Десні 82
Глиняна посудина з неолітичної стоянки Моства на Житомирщині 84
Глиняний посуд культури лінійно-стрічкової кераміки. Незвисько 85
Кам'яна Могила. Загальний вигляд 88
Зображення тварин на плиті з Кам'яної Могили 88
Вироби з кременю. 5 Ізюмська стоянка та Маріупольський могильник . . . 89
Поховання з Маріупольського могильника 89

Трипільська культура

Кам'яна і кістяна мотики. Трипільські поселення Коломийщина II і Стіна . . 92
Трипільське житло на поселенні Коломийщина I. Уявний вигляд 93
Трипільське поселення Коломийщина I. Уявний вигляд 93
Глиняні статуетки тварин. Лука-Врублівецька 95

Жіночі культові статуетки. Лука-Врублівецька, Колодяжне, Берново-Лука, Сабатинівка II 98
Глиняний посуд раннього трипілля. Сабатинівка II, Гренівка 100
Глиняний посуд середнього трипілля. Коломийщина I, Володимирівка . . . 107
Глинобитна випалена підлога трипільського житла (площадка). Володимирівка 108
Глиняний посуд пізнього трипілля. Троянів, Усатове 112
Глиняна посудина з відбитками вірьовочки. Усатівський могильник 117
Пізньотрипільский курган з кам'яними спорудами в Усатові 117
Мідні вироби з пізньотрипільського курганного могильника в Усатові . . . 118
Крем'яні та кам'яні знаряддя пізнього трипілля. Софіївський могильник . . . 119
Глиняні посудини-урни з Софіївського могильника 120
Мідні прикраси з пізньотрипільського Чернинського могильника 121
Пізньотрипільський могильник в Червоному Хуторі. Посудини-урни із спаленими останками померлих 121
Мідні та крем'яні вироби пізнього трипілля. Софіївський могильник . . . 122

Епоха міді-бронзи

Глиняний посуд ямної і катакомбної культур. Михайлівка, Аккермень . . 125
Скорчене поховання епохи міді-бронзи. Виноградний острів 125
Крем'яний та кам'яний інвентар з поховань ямної та катакомбної культур. Аккермень, Кут 127
Кам'яна антропоморфна стела з ямного поховання. Первомаївка 128
Кістяні прикраси та шпилька з ямного поховання. Кут 129
Кам'яна закладка. Тавільжаний острів . . . . .
Залишки кам'яної стіни. Поселення початку епохи міді-бронзи Михайлівка на нижньому Дніпрі 131
Мідні вироби з Михайлівського поселення 132
Посудина з ямного поховання. Михайлівка 132
Посуд з поховання катакомбної культури на р. Чингулі. Запорізька область . 134
Інвентар з пізньокатакомбного поселення Бабине III на нижньому Дніпрі . . 135
Глиняний посуд з Войцехівського могильника 138
Поховальний кам'яний склеп мегалітичної культури. Колодяжне 139
Глиняний посуд з курганних поховань зрубної культури. Переможне . . . 141
Глиняний посуд з поселення білогрудівського типу. Собківка 143
Крем'яні вкладиші для серпів. Сандраки 144
Комплекс знахідок на поселенні кінця епохи міді-бронзи. Сандраки 147
Глиняний посуд з поселень бондарихинського типу (кінець епохи міді-бронзи). Великі Бази і Оскол 148

Ранній залізний вік

Городище передскіфського часу в Чорному лісі на Кіровоградщині 151
Металеві та кістяні вироби з городищ чорноліського типу 153
Глиняний посуд чорноліського типу. Суботівське городище 154
Кам'яна зернотерка з Суботівського городища 155
Курганний могильник початку залізного віку на Дністрі. Лука-Врублівецька . 158
Курганний могильник в Луці-Врублівецькій. Поховання в ямі 159
Урна із спаленими останками померлих. Лука-Врублівецька 160
Глиняний посуд з курганного могильника в Луці-Врублівецькій 161
Поховальний інвентар з Висоцького могильника 162
Глиняний посуд з могильників раннього залізного віку на Волині. Млинище 163
Глиняний посуд з курганних поховань в с. Білках на Закарпатті 164
Скарб бронзових речей з с. Білок 165
Чорнолощена посудина з поселення ранньоскіфського часу. Нагоряни . . . 169
Глиняний посуд з поселення ранньоскіфського часу. Жаботин 170
Курган скіфського часу біля с. Глевахи поблизу Києва до розкопок . . 183
Глиняна посудина з кургана біля с. Глевахи поблизу Києва 184
Глиняна посудина та залізні знаряддя праці скіфів з Кам'янського городища 186
Дерев'яний саркофаг з мавзолею в Неаполі скіфському. Реконструкція . . . 189
Мелітопольський курган. Поховання рабині та господарські і побутові предмети, що супроводили поховання багатої скіфині 197
Бронзовий казан з Мелітопольського кургана 198
Глиняні тиглі з поселення підгірцівського типу. Бортничі 200
Кам'яна оборонна стіна. Таврське поселення на горі Кошка 203
Таврський кам'яний менгір. Байдарська долина 203
Поселення Золота Балка. Нижня частина стін і бази для колон великої культової будівлі 207

Сарматський посуд з курганних поховань в с. Нещеретовому 210
Глиняний посуд з сарматських поховань в Ново-Пилипівці та з поселення Золота Балка 211
Сарматське поховання. Ново-Пилипівка 213
Катакомба з могильника у Верхньому Салтові на Харківщині 214
Лощений глиняний посуд з могильника у Верхньому Салтові 215

Античні міста

План Ольвії 220
Ольвія. Піфоси для зберігання продуктів у підвальному приміщенні на ділянці *И* 222
Ольвія. Амфори для вина з підвального приміщення-комори на ділянці *И* . 223
Ольвія. Стіна підвального приміщення будинку V—IV ст. до н. е. на ділянці *АГД* 225
Ольвія. Амфори з ями-комори VI ст. до. н. е. на ділянці *АГД* 226
Ольвія. Залишки кам'яних будівель та глиняно-зольних субструкцій на агорі. Ділянка *Е* 227
Ольвія. Олтар на Ольвійській агорі. Ділянка *Е* 227
Ольвія. Водоймище на агорі 228
Декрет на мармуровій плиті з Ольвійської агори 229
Ольвія. Залишки підвальних приміщень II—III ст. н. е. на цитаделі . . . 230
Ольвія. Теракотова фігура орла. Цитадель 232
Ольвія. Мармурова стела з нижнього міста. Ділянка *НГ* 233
Ольвія. Гончарська піч перших століть н. е. на ділянці *НГ* 234
Ольвія. Дитяче поховання в амфорі з архаїчного некрополя на ділянці *И* . . 235
Поселення Закисова Балка поблизу Ольвії. Залишки великого кам'яного будинку 236
Карта Боспорського царства 238
Скульптурні глиняні фігурки IV—III ст. до н. е. з Мірмекія, Херсонеса, Іларата і Ольвії 239
Античний розписний посуд з Ольвії і Боспору 240
Античні світильники 241
Тірітака. Рибозасолювальні ванни 243
Тірітака. Виноробна майстерня 244
Ілурат. Залишки кам'яних будівель 246
План Херсонеса 248
Залишки кам'яних будівель в прибережному (північному) районі Херсонеса. 250
Оборонна стіна Херсонеса 251
Херсонес. Залишки бар'єра орхестри, кам'яної лави для глядачів та східців античного театру 252
Залишки господарських приміщень і комор на одному з херсонеських клерів 254
Херсонес. Залишки гончарських печей III ст. до н. е. 255
Тіра. Вулиця та залишки будівель перших століть н. е. 257
Тіра. Кам'яні ливарні горна перших століть н. е. 258
Місцевий глиняний та скляний посуд перших століть н. е. з Боспору, Тіри і Ольвії 259

Стародавні східні слов'яни

Корчуватський могильник. Поховання в глиняних урнах 263
Глиняний посуд з Корчуватського могильника 264
Поховання в Переяслав-Хмельницькому могильнику 267
Поховальний інвентар з Переяслав-Хмельницького могильника 268
Поховання в глиняних урнах у Волинцівському могильнику 276
Залізні вироби з поселення біля с. Пеньківки на Тясьмині 278
Глиняний посуд із слов'янських поселень VII—VIII ст. Лука-Райковецька і Стецівка 279
Глиняний посуд з Пастирського городища 280
Срібний орел з Вознесенки 282

Київська Русь

Глиняний посуд із слов'янського городища IX—X ст. біля с. Петрівського на Ворсклі 285
Глиняний кружальний горщик-урна з Шестовицького могильника 290
План Десятинної церкви в Києві 292
Ливарні формочки для відливки ювелірних виробів. Київ 293
Глиняний кружальний посуд «київського» типу. Київ, садиба Софійського собору 294
Оборонний вал XI ст. в Києві 297

Декоративні облицювальні керамічні плитки із стародавнього Галича . . 300
Залишки храму-усипальні XI ст. в Переяславі-Хмельницькому 302
Кам'яні жорна з городища в с. Городську 304
План і розріз Райковецького городища 305
Землеробські залізні знаряддя з Райковецького городища 306
Металеві і кістяні вироби з Колодяжинського городища 307
Гончарське горно з Донецького городища 308

Середньовічні пам'ятки Криму

Ранньосередньовічні оборонні стіни Чуфут-Кале 312
Оборонні споруди Сюреньського укріплення 314
Судацька середньовічна фортеця 315

Вклейки

Розпис вохрою на лопатці мамонта . . . . . між 46— 47
Настінний розпис в поховальному склепі у Неаполі скіфському . „ 192—193
Золота оббивка горита (налуччя) з Мелітопольського кургана . . „ 196—197
Золоті прикраси та пастові буси з Мелітопольського кургана . . „ 196—197
Теракотовий олтарик з Ольвії . . . . . „ 224—225
Золоті прикраси епохи Київської Русі. Скарб, знайдений в Києві у 1955 р. . . . . „ 296—297
Залишки мозаїчної підлоги Благовіщенської церкви в Чернігові . „ 300—301
Срібні прикраси з Копіївського скарбу . . . . . „ 308—309

ЗМІСТ

Передмова 3
Вступ 5
Розділ 1. Розвиток археологічної науки на Україні за роки Радянської влади 11
Всеукраїнський археологічний комітет 12
Кабінет антропології АН УРСР 14
Інститут історії матеріальної культури АН УРСР 15
Інститут археології АН УРСР 16
Археологічні дослідження інших установ Академії наук УРСР . . . 19
Археологічні дослідження установ, що не входять в систему Академії наук УРСР 20
Наукові конференції Інституту археології АН УРСР 23
Розділ 2. Стародавній кам'яний вік (палеоліт) 27
Ранній палеоліт 28
Пізній палеоліт 34
Кінець палеоліту (епіпалеоліт) 54
Розділ 3. Новий кам'яний вік (неоліт) 60
Ранній неоліт 61
Середній неоліт 74
Пізній неоліт 81
Розділ 4. Трипільська культура 91
Раннє трипілля 94
Середнє трипілля 103
Пізнє трипілля 110
Розділ 5. Епоха міді-бронзи 123
Ранній період епохи міді-бронзи 124
Середній період епохи міді-бронзи 133
Пізній період епохи міді-бронзи 140
Розділ 6. Ранній залізний вік 150
Передскіфський період . . . . . —
Скіфський період 166
Пам'ятки лісостепових племен 168
Пам'ятки скіфських степових племен 185
Пам'ятки інших племен скіфського періоду 198
Скіфо-сарматські городища та поселення на нижньому Дніпрі . . . 204
Пам'ятки сарматських племен 208
Розділ 7. Античні міста Північного Причорномор'я 217
Березань 218
Ольвія 219
Боспорське царство 237
Херсонес 248
Тіра 256
Розділ 8. Стародавні східні слов'яни 261
Пам'ятки зарубинецько-корчуватівського типу 262
Пам'ятки черняхівського типу 265
Східнослов'янські пам'ятки VII—VIII ст. 275
Розділ 9. Київська Русь 284
Пам'ятки роменського типу . . . . . —
Ранні пам'ятки древньоруських міст 287
Древньоруські міста 291

Розділ 10. Середньовічні пам'ятки Криму 310
Бібліографія з археології України (1917—1957) 317
Праці загального характеру 319
Діяльність археологічних установ і охорона пам'яток 320
Стародавній кам'яний вік (палеоліт, епіпалеоліт) 326
Новий кам'яний вік 336
Трипільська культура 339
Епоха міді-бронзи 344
Ранній залізний вік (скіфо-сарматський час) 349
Античні міста Північного Причорномор'я 358
Стародавні східні слов'яни 376
Київська Русь 383
Середньовічні пам'ятки 391
Оглядові праці 396
Рецензії 402
Алфавітний покажчик авторів наукових праць, вміщених у бібліографії 406
Список скорочень 412
Географічний покажчик 414
Список ілюстрацій 419

ПОМИЛКИ

Надруковано	
1949—1950 рр., т. V, в 1950 р.,	1949—1950 р в 1950 р., Ар
Магула С.,	Магура С.,
Довженко В. Й.,	Довженк
Монгайт А. Л. 14, 14а,	Монгайт А

Иван Гаврилович Шовкопляс
Археологические исследования на Украине (1917—1957)
(На украинском языке)

Редактор видавництва *В. Л. Зуц*

Технічний редактор *Н. П. Рахліна* Коректори *Т. І. Матяшевська, Н. А. Попова*

БФ 16066. Зам. № 552. Вид. № 133. Тираж 1000. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друкарських аркушів 36,3 + 7 вкл. Обл.-видавн. аркушів 42,0. Паперових аркушів 13,75
Підписано до друку 12/XII 1957 р.
Ціна 30 крб. 90 коп.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Львів, вул. Стефаника, 11.

ПОМИЛКИ

Стор.	Рядок	Надруковано	Треба
364	31 зн.	1949—1950 рр., т. V,	1949—1950 рр., АП, т. V,
384	26 зв.	в 1950 р.,	в 1950 р., Археологія, т. IX, 1954.
403	15 зн.	Магула С.,	Магура С.,
404	1 зв.	Довженко В. Й.,	Довженок В. Й.,
409	33 зв. спр.	Монгайт А. Л. 14, 14а.	Монгайт А. Л. 1, 14.

І. Г. ШОВКОПЛЯС

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА УКРАЇНІ 1917–1927